वाचस्पत्य

बृहत्संस्कृताभिधान

ऊनविंशखण्डम् ।

गवर्णमेण्टसंस्कृतविद्यालयस्थ-दर्शन-व्याकरणाध्यापकचर-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्य्येण

सङ्कलितम् ।

तेनैव संस्कृतम् ।

१८३९ संवत्सरे मुद्रितम् ।

VACHASPATYA

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

COMPILED BY

PROFESSOR TARANATHA TARKAVACHASPATI

IN TWENTY PARTS.—PART XIX.

CALCUTTA

THE SARASWATI PRESS,

Printed by Khettramohan Mukerjee,

No. 20 *Jhamapukur Lane*.

1882.

Published by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.

No 2 Romanatha Mazumdar's Street.

Advance price 110 Rs. Price of each part 6 Rs. to subscribers 120 Rs.

आषाढापेक्षया सप्तमपक्षस्य पितृपक्षत्वात् अत्र मृतस्यैव प्रेतपक्षमृतत्वं न तु मलमासभाद्रकृष्णपक्षमृतस्य । ततश्च तत्र मृतस्य वर्षान्तरेऽप्ययुक्तकृष्णपक्षेऽपि तच्छ्राद्धकरणे न पार्वणं किन्त्वेकोद्दिष्टमिति । अत्र पार्वणो विधिः पार्वणेतिकर्त्तव्यताकैकोद्दिष्टविधिरिति नव्यवर्द्धमानप्रभृतयः तन्न पूर्ववचनोक्तत्रैपुरुषिकस्य मृताहे पर्युदस्तस्य पार्वणो विधिरित्यनेन प्रतिप्रसवात् तस्मात् तदेकोद्दिष्टं त्रैपुरुषिकं न तु षाट्पौरुषिकं "कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथाद्यं श्राद्धषोडशम् । प्रत्याब्दिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः" इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन प्रत्याब्दिकव्यतिरेकेण षट्संख्यानियमात् । एवममावास्यादिमरणनिमित्तेन मातुरपि प्रत्याब्दिकं पार्वणविधिनैव "अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये । तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्" इति आपस्तम्बवचने अपुत्रा इति विशेषणोपादानात् सपुत्राणां पार्वणाभ्यनुज्ञानात् । एतच्च मात्रादित्रितयदैवतं कार्य्यम् "मातृ पितामह्यौ प्रपितामह्यौ च पूर्ववत् ब्राह्मणान् भोजयित्वा" इत्यन्वष्टकायां तथा दर्शनात् अमावानदिननिमित्तत्वेन पार्वणविधिना छन्दोगैरपि मात्रादित्रिकाणां श्राद्धं कर्त्तव्यं "न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते" इति छन्दोगपरिशिष्टवचने विशेषतः प्रतिप्रसवात् । एवं सपिण्डीकरणेऽपि । एतच्च मृताह पार्वणं मातापित्रोरेव । तथा च हेमाद्रिधृतकात्यायनवचनं "सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् । पितृव्यभ्रातृमातॄणामेकोद्दिष्टं सदैव तु" । मातृपदं सपत्नीमातृपरम् । सपत्नीमातिस्यत्र मातृपदस्य राजदन्तादित्वात् परनिपातः ततश्च वाक्ये मातृसपत्नीति न प्रयोज्यं किन्तु सपत्नीमातरित्यादिकम् । एवं साग्निकौरसक्षेत्रजाभ्यां मृताहे पार्वणं कर्त्तव्यम् "औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु । प्रत्यब्दमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश" इति जाबालवचनस्य "यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात् परम् । पार्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदा" इति मत्स्यपुराणवचनस्य चैकवाक्यत्वात् । उशना च "प्रत्यब्दं दर्शवच्छ्राद्धं साग्निः कुर्वीत वै द्विजः । एकोद्दिष्टं सदा कुर्य्यान्निरग्निः श्राद्धदः सुतः" ।

पार्वत त्रि० पर्वते भवः अण् । १पर्वतजातमात्रे (घोड़ानिम) २निम्बभेदे ३दुर्गायां स्त्री ङीप् अमरः । ४शल्लक्यां ५गोपालपूतिकायां स्त्री मेदि० ६जीवन्त्यां विश्वः ७द्रौपद्यां ८सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् रत्नमाला ९कुरूपाषाणभेदायां १०धातक्यां राजनि० तत्र दुर्गायां पार्वतीशब्दनिरुक्तिर्यथा
"तिथिभेदे कल्पभेदे पर्वभेदप्रभेदतः । ख्याता तेषु च विख्याता पार्वती तेन कीर्त्तिता । महोत्सवविशेषश्च पर्वेति परिकीर्त्तितम् । तस्याधिदेवी या सा च पार्वती परिकीर्त्तिता । पर्वतस्य सुता देवी साविर्भूता च पर्वते । पर्वताधिष्ठातृदेवी पार्वती तेन कीर्त्तिता" इति प्रकृतिखण्डे दुर्गोपाख्याने ५४अ० । ११अन्ने स्त्री ब०व० निघण्टुः तत्र वार्वत्यः इति पाठान्तरं तत्रार्थे ।

पार्वतायन पुंस्त्री० पर्वतस्यर्षेः गोत्रापत्यम् फक् वा । पर्वतर्षेर्गोत्रापत्ये पक्षे इञ् । पार्वति तत्रार्थे

पार्वतीनन्दन पु० ६त० । कार्त्तिकेये अमरः पार्वतीसुतादयोऽप्यत्र तस्य तत्सुतत्वकथा अग्निकुमारशब्दे ५५पृ० भा०व० २२४अ० वाक्ये दृश्या । तत्र उमायोन्यां तु रुद्रेणेत्यशुद्धम् उमायोन्यां तु रुद्रेणेत्येव पाठः साधुः ।

पार्वतीश्वर न०१काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे काशीख०२शिवे पु०

पार्वतेय न०पर्वते भवं ढक् । १सौवीराञ्जने २सूर्य्यावर्त्तवृक्षे पु० रत्नमाला ।

पार्वायनान्तीया स्त्री पर्वणोऽयनस्य चान्ते विहिता छण् । इष्टिभेदे सा च इष्टिर्दर्शपौर्णमासाग्रायणस्य काले विहिता" "इष्टीः पार्वायनान्तीयाः केवला निर्वपेत् सदा" मनु० कुल्लूकव्याख्याने ।

पार्शव पु० पर्शुः प्रहरणमस्य । पर्शुप्रहरणयुक्ते

पार्श्व पु०न० स्पृश—श्वण् धातोः पृ—च । १कक्षाधोभागे अमरः २समीपे च । पर्शूनां पार्श्वास्थ्नां समूहः पर्शू—अण् । पर्शूसमूहे न० मेदि० ४जिने पु० ५सन्निकृष्टे त्रि० हेमच० । ६अन्टजूपाये शाठ्ये सि०कौ० ।

पार्श्वक त्रि० पार्श्वेन अन्टजूपायेन शाठ्येनान्विच्छति कन् । शाठ्येनान्विच्छायुक्ते ।

पार्श्वतस् अव्य० पार्श्व+सार्वविभक्तिकस्तसिल् । तत्तद्विभक्त्यर्थयुते पार्श्वशब्दार्थे ततो भवार्थे गहा०छ भत्वे टिलोपः । पार्श्वतीय पार्श्वतोभवे त्रि० ।

पार्श्वद त्रि०पार्श्वं ददाति दा—क । पार्श्वचरे भा०श०४६अ०

पार्श्वनाथ पु० परेशनाथे जैनदेवभेदे

पार्श्वपरिवर्त्तन न० पार्श्वेन परिवर्त्तनम् । यत्पार्श्वमधःस्थापयित्वा शयितः तत्पार्श्वस्योर्द्धीनयने (पाशमोड़ा)

१पार्श्वस्य परावृत्तौ। सुप्तस्य हरेः भाद्रशुक्लैकादश्यां कर्त्तव्ये पार्श्वपरिवर्त्तनाख्ये २उत्सवभेदे च "प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां स्थितेऽहनि। कटिदानं भवेद्विष्णोर्महापातकनाशनम्। जलाशयान्तिकं नीत्वा संपूज्याभ्यर्च्य च प्रभुम्। कर्णिकापरिरक्षित्व दक्षिणाङ्गे प्रकल्पयेत्" हरिभ०भवि०पु०। एकादश्यामिति सन्ध्यायां श्रवणमध्यपादलाभे बोध्यमन्यथा "द्वादश्यामेव कारयेत्" तत्र व्यवस्था उत्थानशब्दे ११०३पृ०दृश्या। [भावप्र०।

पार्श्वपिप्पल न०पार्श्वे पिप्पलमिव। हरीतकीभेदे (गजाठ)

पार्श्वभाग पु० कर्म०। १पक्षभागे हस्त्यादेः २पार्श्वदेशे अमरः

पार्श्वल त्रि० पार्श्व+अस्त्यर्थे सिध्मा०लच्। पर्शुसङ्घाययुते

पार्श्ववक्त्र पु० पार्श्वे वक्त्रमस्य। महादेवे हरिवं० २१७अ०।

पार्श्वशय त्रि० पार्श्वाभ्यां शेते शी–अच्। पार्श्वाभ्यां क्रमेण शायिनि।

पार्श्वशूल पु० सुश्रुतोक्ते शूलरोगभेदे तल्लक्षणादि यथा "रुणद्धि मारुतं श्लेष्मा कुक्षिपार्श्वव्यवस्थितः। स संरुध्य करोत्याशु ध्मानं गुडगुडायनम्। सूचीभिरिव निस्तोदः कृच्छ्रोच्छ्वासी तदा नरः। नान्नं वाञ्छति नो निद्रामुपैत्यार्त्तिनिपीडितः। पार्श्वशूलः स विज्ञेयः कफानिलसमुद्भवः"। [२तथाभूते नटे पारिपार्श्विके हेमच०।

पार्श्वस्थ त्रि० पार्श्वे तिष्ठति स्था–क ७त०। १समीपस्थिते

पार्श्वादि "पार्श्वादिषूपसंख्यानम्" वार्त्ति० उक्ते शेतेरच्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "पार्श्व उदर पृष्ठ उत्तान अवमूर्द्ध"।

पार्श्वास्थि न० ६त०। देहपार्श्वस्थिते अस्थ्नि (पाँजर) अमरः

पार्श्विक त्रि०पार्श्वे भवः ठक्। १पार्श्वभवे २अस्थिजीवके हारा०

पार्श्वी स्त्री द्वि०व०। द्यावापृथिव्योः निघण्टुः।

पार्श्वैकादशी स्त्री पार्श्वस्य हरेः पार्श्ववर्त्तनस्य निमित्तमेकादशी। पार्श्ववर्त्तनैकादश्याम् भाद्रशुक्लैकादश्याम्। पार्श्ववर्त्तनशब्दे दृश्यम्। [क। कर्कटे हेमच०।

पार्श्वोदरप्रिय पार्श्वमुदरञ्च ताभ्यां प्रीणाति भोजनं प्री–

पार्षिक पु० गोत्रप्रवर्त्तकर्षिभेदे प्रवराध्यायः।

पार्षत त्रि०पृषतस्य विराटरूपस्येदम् अण्। १विराटरूपसम्बन्धिनि २तत्पुत्रे धृष्टद्युम्ने पु०३द्रौपद्यां स्त्री ङीप् त्रिका०।

पार्षद् स्त्री परिषद्+पृषो०। सभायां त्रिका०।

पार्षद त्रि० पार्षदमर्हति अण्। पारिषदे शब्दच०। ष्यञ्। पार्षद्योऽप्यत्रार्थे भरतः। [रंग भवे।

पार्षदंश त्रि० पृषदंशे भवः उत्सा० अञ्। पृषदंशे बिडालो-

पार्षदश्व पु० पृषदश्वस्य वायोर्रूपभेदस्य वेदम् अण्। १वायुसम्बन्धिनि २रूपभेदसम्बन्धिनि च ३गोत्रप्रवर्षिभेदे पु० आश्व० श्रौ०१२।११ [कात्या०श्रौ० २२।७।१

पार्ष्ठिक त्रि० पृष्ठे षडहे भवः ठञ्। षडहसम्बन्धिनि

पार्ष्णि पुंस्त्री० पृष–नि नि०वृद्धिः। १पादग्रन्थेर्गुल्फस्याधोभागे अमरः। (गोडालि) २पृष्ठे मेदि० ३सैन्यपृष्ठे हला० ४जिगीषायाञ्च पु० रत्नकोषः ५उन्मत्तस्त्रियां स्त्री मेदि० कुन्त्यां स्त्री धरणिः।

पार्ष्णिक्षेम पु० विश्वदेवभेदे भा०अनु० ९१अ०।

पार्ष्णिग्राह पु० पार्ष्णिं पृष्ठपदं गृह्णाति अण्। विजयार्थं जिगमिषोः पश्चात्तद्ग्राहिणि पृष्ठस्थे १शत्रौ २द्वादशराजचक्रमध्ये पृष्ठस्थायिनृपे च अरिशब्दे ३५५पृ०दृश्यम्।

पार्ष्णिवाह त्रि० पार्ष्णिं वहति वह–अण्। पृष्ठस्थे कार्यनिर्वाहके भा० सौ० १३०अ०।

पार्ष्णील त्रि०पार्ष्णिरस्त्यस्य सिध्मा०लच् दीर्घश्च। पार्ष्णियुक्ते

पाल रक्षणे चु०उभ०सक०सेट्। पालयति ते अपीपलत् त।

पाल त्रि० पालयति पाल–अच्। १रक्षके "पालदोषविनाशे च पाले दण्डो विधीयते" इति स्मृतिः। भावे अच्। २रक्षणे पु०।

पालक पु० पालयति पाल–ण्वुल्। १अश्वरक्षके जटा० २चित्रकवृक्षे पु० राजनि० ३पालनकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां टाप् कापि अतइत्त्वम् एतदन्तस्य पुंयोगेऽपि टाप् गोपालकस्य पत्नी गोपालिका इत्येव न ङीष्।

पालकाव्य पु० १करेणुभुवि मुनिभेदे हेमच०। २तत्कृते हस्त्यायुर्वेदादिलक्षणज्ञापके अर्थशास्त्रभेदे न० [हेमच०।

पालक्या स्त्री पालाय कायति कै–क। (पालङ्) शाकभेदे

पालघ्न पु० पालं जलादितो रक्षकं कूलं हन्ति हन–टक्। १छत्राख्ये २जलजतृणभेदे अमरः।

पालङ्क पु० पाल–सम्प० क्विप् पाला अङ्क्यते अङ्क–घञ्। (पालङ्) १शाकभेदे अमरः। स्त्रीत्वमपि स्त्रियां ङीप्। अत्रैव "पालङ्की कथिता रुच्या वातादिव्ययबन्धलृत्" राजवल्लभः २कुन्दुरुवृक्षे स्त्री अमरः गौरा० ङीष्।

पालङ्क्य न०पालङ्क+स्वार्थे ष्यञ्। (पालङ्) १शाके राजनि० २कुन्दुरौ स्त्री अमरः। "पालङ्क्या वातला शीता श्लेष्मला भेदिनी गुरुः। विष्टम्भिनी मदश्वासपित्तरक्तविषापहा" भावप्र०। २श्येनखगे मेदि०।

पालन न०पाल–भावे ल्युट्। १रक्षणे करणे ल्युट्। सद्यःप्रसूतायाः गोः क्षीरे मयूखे शब्दचन्द्रिका। तद्वृत्तौ-

रस्य पानद्वारा वत्सपालनकरत्वात् तथाभूतत्वम्।

पालवणिज् पु॰ पाले कन्यारक्षणे वणिक्। कन्यापाले त्रिका॰

पालल त्रि॰ पललस्य तिलचूर्णस्य विकारः अण्। तिलचूर्णपिष्टके "पाललाः श्लेष्मजननाः शष्कुल्यः कफपित्तलाः" सुश्रु॰।

पालाश त्रि॰ पलाशस्य विकारः अवयवो वा अण्। १पलाशावयवे २तद्विकारे च "पालाशो दण्ड आषाढः" अमरः। ३तमालपत्रे (तेजपात) राजनि॰ तद्वर्णः अस्त्यस्य अण्। ४हरिद्वर्णे पु॰ ५तद्विशिष्टे त्रि॰ अमरः पलाशेन निर्वृत्तम् सङ्काशा॰ ण्य। पालाश्य पलाशनिर्वृत्ते त्रि॰। पलाशस्यादूरदेशादि वराहा॰ कक्। पालाशक तत्सन्निकृष्टदेशादौ। स्वार्थे क। तत्रार्थे

पालाशखण्ड पु॰ मगधदेशे शब्दरत्ना॰।

पालाशि पु॰ पलाश गोत्रप्रवर्षिभेदे प्रवराध्यायः।

पालि(ली) स्त्री पल–बा॰ इण्। १कर्णलताग्रे २अस्रौ कोणे ३श्रेण्यौ ४अङ्कभेदे ५छात्रादिदेये च मेदि॰ ६यूकायां ७पोटायां ८प्रशंसायां ९प्रस्थे १०उत्सङ्गे क्रोडे च हेमच॰ वा ङीप् दीर्घान्तः ११स्थाल्याम् शब्दच॰।

पालिंहिर स्त्री मण्डलिसर्पभेदे सुश्रुतः अहिशब्दे दृश्यम्।

पालिका स्त्री पालि+स्वार्थे क। १पालिशब्दार्थे संज्ञायां कन्। २कर्णपत्रे शब्दच॰ ३दध्यादिच्छेदन्यां हारा॰। ४पालनकर्त्र्यां स्त्रियां च।

पालित त्रि॰ पाल–क्त। १रक्षिते क्रोष्टुवंश्ये २नृपभेदे ३देशभेदे च पु॰ हरिवं॰ ३७अ॰। ४शाखोटवृक्षे पु॰ शब्दार्थकल्प॰ ५कुमारानुचरमातृभेदे स्त्री भा॰श॰ ४७अ॰।

पालित्य न॰ पलितस्य भावः ष्यञ्। केशादेः शुभ्रतादौ। पलितस्यादूरदेशादि सङ्काशा॰ण्य। पलितस्य सन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰। [नृपभेदे पु॰ हरिवं॰ ३अ॰।

पालिन् त्रि॰ पालयति पालि–णिनि। १पालके २पृथुपुत्र-

पालिन्द पु॰ पालि–बा॰ किन्दच्। १कुन्दुरुवृक्षे राजनि॰। २श्यामालतायां स्त्री अमरः गौरा॰ ङीष्। पलिन्दीति पाठान्तरम् पृषो॰। ३त्रिवृतायां द्विरूपकोषः।

पालिशायन पु॰ गोत्रप्रवर्षिभेदे प्रवराध्यायः।

पालीवत काण्डरोप्ये वृक्षभेदे वृ॰सं॰ ५४अ॰।

"द्राक्षापालीवताश्चैव बीजपूरातिमुक्तकाः। एते द्रुमाः काण्डरोप्या गोमयेन प्रलेपिताः। मूलच्छेदेऽथ वा स्कन्धे रोपणीयाः प्रयत्नतः"।

पालीहय पु॰ गोत्रप्रवर्षिभेदे प्रवराध्यायः।

पाल्लक त्रि॰ पल्ल्यां भवः धूमा॰ वुञ्। पल्लीभवे जनादौ

पाल्वलतीर त्रि॰ पल्वलतीरे भवः अञ्। पल्वलतीरभवे

पावक पु॰ पुनाति पू–ण्वुल्। १वह्नौ अमरः "अपावनानि सर्वाणि वह्निसंसर्गतः क्वचित्। पावनानि भवन्त्येव तस्मात् स पावकः स्मृतः" इति काशीख॰ ९अ॰ उक्तेस्तस्य तथात्वम्। २वैद्युताग्नौ च "पावकः पवमानश्च शुचिरग्निश्च ते त्रयः। निर्मन्थ्यः पवमानः स्यात् वैद्युतः पावकः स्मृतः। यश्चासौ तपते सूर्य्यः शुचिरग्निश्च स स्मृतः" कूर्मपु॰। ३सदाचारे ४वह्निमन्थे ५चित्रकवृक्षे ६भल्लातके ७विडङ्गे च मेदि॰। ८शोधके त्रि॰ हेमच॰। ९रक्तचित्रके १०कुसुम्भे च पु॰ राजनि॰ ११वरुणे १२सूर्य्ये च ऋ॰१।५०।६भा॰ तयोश्च शोधकत्वात् तथात्वम्। १३ऋषिभेदे भा॰व॰१२५अ॰। पावः पवनं शुद्धिस्तं कायति कै–क। १४सरस्वत्यां स्त्री ऋ॰ १।३।२॰भा॰। पावकाश्च सप्तविंशतिः "पावकाः सप्तविंशतिः" भा॰स॰ ७अ॰ व्याख्यायां नीलकण्ठधृतवाक्येभ्यः तानि च "ब्रह्मणोऽङ्गात् प्रसूतोऽग्निरङ्गिरा१ इति विश्रुतः। दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयाविति२।३।४ त्रयी। निर्मन्थ्यश्च५ वैद्युतः६ शूरः७ संवर्त्तो८ लौकिक९स्तथा। जाठरो१०विषग:११ क्रव्यात्१२ क्षेमवान्१३ वैष्णव१४स्तथा। दस्युमान्१५ बलद१६श्चैव शान्तः१७ पुष्टो१८विभावसुः१९। ज्योतिष्मान्२० भरतो२१ भद्रः२२ २३स्विष्टकृद्वसुमान्२४ क्रतुः२५। सोमश्च२६ पितृमां२७श्चैव पावकाः सप्तविंशतिः"। अन्ये पावकभेदा अग्निशब्दे ५२पृ॰ दृश्याः ति॰त॰ गृह्यपरिशिष्टे कर्मभेदे तस्य नामभेदा उक्ता यथा

"लौकिके पावको१ ह्यग्निः प्रथमः परिकल्पितः। अग्निस्तु मारुतो२ नाम गर्भाधाने विधीयते। पुंसवने चन्द्रनामा३ शुङ्गाकर्मणि शोभनः४। सीमन्ते मङ्गलो५ नाम प्रगल्भो६ जातकर्मणि। नाम्नि स्यात् पार्थिवो७ ह्यग्निः प्राशने च शुचि८स्तथा। सत्यनामा९थ चूडायां व्रतादेशे समुद्भवः१०। गोदाने सूर्य्यनामा११ च केशान्ते ह्यग्नि१२रुच्यते। वैश्वानरो१३ विसर्गे तु विवाहे योजक१४स्तथा"। गोदाने गोदानाख्य संस्कारे। "चतुर्थ्यान्तु शिखी१५ नाम धृति१६रग्निस्तथाऽपरे"। अपरे धृतिहोमादौ। "प्रायश्चित्ते विधु१७श्चैव पाकयज्ञे तु साहसः"१८। प्रायश्चित्ते तदात्मकमहाव्याहृतिहोमादौ। पाकयज्ञे पाकाङ्कवृषोत्सर्गगृहहोमादौ। "लक्षहोमे च वह्निः१९ स्यात् कोटिहोमे हुताश-

नः२०। पूर्णाहुत्यां मृडो२१ नाम शान्तिके वरदः२२ सदा। पौष्टिके बलद२३श्चैव क्रोधो२४ऽग्निश्चाभिचारके। कोष्ठे तु जठरो२५ नाम क्रव्यादो२६ मृतभक्षणे। आहूय चैव होतव्यो यत्र यो विहितोऽनलः"।

पावकात्मज पु० ६त०। १कार्त्तिकेये पावकसुतादयोऽप्यत्र इक्ष्वाकुवंश्यदुर्य्योधनकन्यावोढरि सुदर्शनाख्ये २मुनिभेदे च

पावकारणि पुंस्त्री० ६त०। अग्निमन्थनकाष्ठे शब्दमाला। अरणिशब्दे दृश्यम्।

पावकि पु० पावकस्यापत्यम् इञ्। १कार्त्तिकेये सुदर्शनाख्ये मुनिभेदे च भा० आनु० २अ० तत्कथा दृश्या।

पावकेश्वर पु० १तीर्थभेदे शिवपु०। काशीस्थे पावकस्थापिते २शिवलिङ्गभेदे न०।

पावन त्रि०पावयति पू-णिच्-ल्यु। १पवित्रीकारके २प्रायश्चित्ते ३जले च न० मेदि०। ४गोमये न० शब्दच०। ५रुद्राक्षे ६कुष्ठौषधे न० राजनि०। ७चित्रकवृक्षे ८अध्यासे न०विश्वः। पावके ८वह्नौ ९वेदव्यासे पु० मेदि०। १०सिह्लके विश्वः। ११पीतभृङ्गराजे पु०राजनि०। १२सिद्धे १३पावयितरि त्रि० हेमच०। १४विष्णौ पु० विष्णुसं० पवनशब्दे दृश्यम् तस्य स्मृतिमात्रेण पवित्रताकरणात् तथात्वम् "पवनः पावनोऽनलः" इति द्विधापाठस्तु पावयतीति "भीषास्माद्वातः पवते" इति श्रुतेः पवनव्यापारनियोक्तृत्वात् पावनत्वम् इति अर्थभेदान्नामद्वयम्। करणे ल्युट् ङीप्। १५हरीतक्यां १६स्त्रीगव्यां १७तुलस्यां च स्त्री राजनि० १८गङ्गायां च स्त्री।

पावनध्वनि पु० पावनो ध्वनिरस्य। १शङ्खे राजनि० २पावनशब्दयुक्ते त्रि०।

पावमान त्रि० पवमानमधिकृत्य प्रवृत्तम् अण्। १पवमानवत्स्राद्यधिकारेण प्रवृत्ते सूक्ते २ऋचि स्त्री ङीप्।

पावित्रायण पुंस्त्री पवित्रस्यर्षेर्गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ्। पवित्रर्षेर्गोत्रापत्ये।

पावीरवी स्त्री १शोधयित्र्यां स्त्रियां ऋ०६।४६।७भा० "आयुधवान् पवीरवान् इन्द्रो देवताऽस्य अण् ङीप्। २दिव्यायां ३वाचि निरु०१२।३० "इन्द्रः पावीरवान् तद्देवता का पावीरवी पावीरवी च दिव्या वाक्" इत्युक्तम्।

पाश पु० पशयते बध्यतेऽनेन पश-करणे घञ्। १मृगविहङ्गादिबन्धने रज्जुभेदे (फाँद) २रज्जुमात्रे च। केशादुत्तरं पाशशब्दः संघार्थः। यथा केशपाशः। कर्णात् परः शोभार्थः यथा कर्णपाशः शोभनकर्ण इत्यर्थः। छात्रादिभ्यः पाशप्। छात्रपाश कुपक्षणच्छात्र इत्याद्यर्थे ३शस्त्रभेदे शब्दरत्ना०। तल्लक्षणं हेमा०परि० औशनसशास्त्रोक्तं यथा "शाणं क्षौमं कार्पासं सूत्रं तथा रोमाणि चर्म च सर्वकालिकस्य पाशस्य द्रव्याणि भवन्ति तानि द्रव्याणि स्नायुमिश्राणि यैश्चास्य पाशस्य योग्यानि स्युः। नारिकेलवल्कलादिबन्धनादि प्राप्येप्रटस्य नारिकेलाश्मन्तक तालवृन्तवल्कलानि हैमनस्य पाशस्य भवन्ति। त्रिहस्तादृढवृत्तगुणसंयुक्तः पाशः प्रयोगिकः। पाशो भवेदामूलात् सङ्गपाशः षड्‌ङ्गुलः स्याद्‌हस्तात्प्रमाणः सुखावहः सुखस्पर्शश्च पाशस्थाने सुस्पष्टोऽनुपूर्वबलान्वितो भवति। रज्जुपाशस्तु नवकानुवर्त्तितः स्यात्। एकहस्तस्त्रिहस्तः पादहीनः सह कर्णाभ्यां च पाशो दशपलिकः पादान्ते पञ्चकार्मुकः श्रेष्ठो भवति षड्‌दशपलो वा तथा रथाश्वयोरपि विज्ञेयो। विंशतिपलिकः कर्त्तव्यः प्रमाणे सप्तकार्मुकास्त्रिंशत्पलिको वा स्यन्दिनां मतङ्गजस्य नवपलको हस्तिनि प्लवे च पाशो भवति भावविकृते नामारत्निगुणः पाशः" इति।

पाशक पु० पश-ण्वुल्। द्यूतक्रीडासाधने गुडिकादौ (पाशा) अमरः। [दृश्यम्।

पाशद्युम्न पु० वयतः पुत्रे एतन्नामके नृपे ऋ० ७,३३ २भा०

पाशधर पु०पाशं धारयति धारि-अच् ह्रस्वः। १वरुणे हरिवं०४८०अ०तद्देवताके २शततारके ३पाशधारिमात्रे त्रि०

पाशन न० पाशि-भावे ल्युट्। बन्धने भा०द्रो० ५८अ०।

पाशपाणि पु०पाशः पाणौ यस्य। १वरुणे हला० २शतभे च पाशहस्तादयोऽप्यत्र पाश+अस्त्रार्थे इनि। पाशीत्यप्यत्र

पाशभृत् पु०पाशं बिभर्त्ति भृ-क्विप्। १वरुणे २तद्देवताके शतभिषानक्षत्रे न०। ३पाशधारिमात्रे त्रि०। "हंसारूढः पाशभृद्वरुणः" वृ०सं० ५०अ०।

पाशमुद्रा स्त्री तन्त्रसारोक्ते मुद्राभेदे "वामसुष्टेस्तु तर्जन्या दक्षमुष्टेस्तु तर्जनीम्। संयोज्याङ्गुष्ठकाग्राभ्यां तर्जन्यग्रे स्वके क्षिपेत्। एषा पाशाह्वया मुद्रा विद्वद्भिः परिकीर्त्तिता"।

पाशव त्रि०पशोरिदम् अण्। १पशुसम्बन्धिनि तन्त्रोक्ते २पश्वाचारे च पशूनां समूहः अण्। ३पशुसमूहे न०[शब्दच०

पाशवपालन न०पाशवं पशुसंघं पालयति पालि-ल्यु। घासे

पाशवासन न० "पाशवासनमावक्ष्ये कृत्वा पशुपतिर्भवेत्। पृष्ठे हस्तद्वयं बद्धा कर्परान्ते स्वमस्तकम्" रुद्रजा० उक्ते आसनभेदे।

पाशवीज न० (आँ) इत्याकारके वीजे देवप्र० रघु० ।

पाशहस्त पु०पाशः हस्ते यस्य । १वरुणे २शतभे च ३हस्तस्थितपाशके त्रि० ।

पाशादि (पाशादिभ्योयः) पा० उक्तयप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "पाश तृण धूम वात अङ्गार पाटल पोत गल पिटक पिटाक शकट हल नड वन" । तदन्तः स्त्रीलिङ्गः पाश्या वात्या इत्यादि । [अ०।

पाशान्त पु०पार्श्वस्यान्तः पृषो०। वस्त्रस्य पार्श्वान्ते हे०सं०७१

पाशिक त्रि० पाशः प्रहरणमस्य ठक् । पाशबन्धनरूपप्रहरणयुक्ते मृगयौ हे०सं० ७५अ० ।

पाशिन् पु० पाशोऽस्त्यस्य इनि । १वरुणे २शतभे ३पाशवति त्रि०। स्त्रियां ङीप् । ४व्याधे पु० मेदि० ५धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० भा०आ० ११७अ० । [कृष्टदेशादौ ।

पाशिल त्रि० पाशस्यादूरदेशादि०काशा०इल । पाशस्य सन्नि-

पाशिवाट पु०देशभेदे भा०भी०६अ०। सोऽभिजनोऽस्य अण्। तस्य बहुषु लुक् । पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिषु ब०व०।

पाशुक पु० पशोर्यागज्ञापकग्रन्थस्य व्याख्यानो ग्रन्थः द्व्यच्कत्वात् ठक् । १पशुयागज्ञापकग्रन्थव्याख्याने । पशोरिदम् ठक् । २पशुसम्बन्धिनि त्रि० कात्या० श्रौ०२१।२०"नानापाशुकमज्जमांसरुधिरैः कृत्वा नवस्यां वलिम्" ति०त०।

पाशुपत त्रि० पशुपतिर्देवताऽस्य तस्येदं तेन प्रोक्तम् वा अश्वपत्या०अण् । १पशुपतिदेवताके अस्त्रादौ २तद्दैवते हविरादौ ३पशुपतिसम्बन्धिनि ४तेनोपदिष्टे शास्त्रभेदे न० तन्मतं पशुपतिशब्दे दर्शितम् । ५वकवृक्षे पु०मेदि० तस्य तत्प्रियत्वात्तथात्वम् । [१।११६

पाशुपाल्य न० पशुपालस्य भावः ष्यञ् । वैश्यवृत्तौ याज्ञ०

पाशुबन्धक त्रि०पशुबन्धः प्रयोजनमस्य ठक् । यज्ञे १आलम्भनार्थपशुबन्धनस्थानादौ २वेद्यां स्त्री कापि अतइत्त्वम् आश्व०श्रौ० ३।१।६

पाश्चात्त्य त्रि० पश्चाद् भवः त्यक् । पश्चिमदेशभवे ।

पाश्चात्त्याकरसम्भव न०पाश्चात्त्ये आकरे सम्भवति सम्+भू–अच् ७त० । (सामरी) लवणभेदे रत्नमाला ।

पाषक न० पष–बन्धे ण्वुल् । पादाभरणभेदे

पाषण्ड त्रि० पाति रक्षति दुरितेभ्यः पा–क्विप् पाः वेदधर्मस्तं षण्डयति निष्फलं करोति । "पालनाच्च त्रयीधर्मः पाशब्देन निगद्यते । षण्डयन्ति तु तं यस्मात् पाषण्डस्तेन कीर्त्तितः" इत्युक्ते वेदाचारत्यागिनि अमरः ण्वुल् । पाषण्डक तत्रार्थे त्रि०।

पाषण्डिन् पु० पां वेदधर्मं षण्डयति षण्ड+णिच्–इनि । पाषण्डे शब्दच० तस्य लक्षणं यथा "येऽन्यदेवं परत्वेन वदन्त्यज्ञानमोहिताः । नारायणाद्‌ जगद्वन्द्यात् ते वै पाषण्डिनस्तथा । कपालभस्मास्थिधरा ये ह्यवैदिकलिङ्गिनः । ऋते वनस्थाश्रमांश्च जटावल्कलधारिणः । अवैदिकक्रियोपेतास्ते वै पाषण्डिनस्तथा । शङ्खचक्रोर्द्ध्वपुण्ड्रादिचिह्नैः प्रियतमैर्हरेः । रहिता ये द्विजा देवि ! ते वै पाषण्डिनो मताः । श्रुतिस्मृत्युक्तमाचारं यस्तु नाचरति द्विजः । स पाषण्डीति विज्ञेयः सर्वलोकेषु गर्हितः । समस्तयज्ञभोक्तारं विष्णुं ब्रह्मण्यदैवतम् । उद्दिश्य देवतान्येभ्यो जुहोति च ददाति च । स पाषण्डीति विज्ञेयः स्वतन्त्रो वापि कर्मसु । स्वातन्त्र्यात् क्रियते यैस्तु कर्म वेदोदितं महत् । विना वै भगवत्प्रीत्या ते वै पाषण्डिनः स्मृताः । यस्तु नारायणं देवं ब्रह्मरुद्रादिदैवतैः । समत्वेनैव जानाति स पाषण्डी भवेत् सदा । अनास्था क्रियते यैस्तु मनोवाक्कायकर्मभिः । वासुदेवं न जानाति स पाषण्डी भवेत् द्विजः । हरेर्नामकमन्त्राभ्यां लोकाः सद्भिर्विवर्जिताः । यदि वर्णाश्रमाद्या ये ते वै पाषण्डिनः स्मृताः । वर्णानां गुरवो नित्यं शिवे ! यद्यप्यवैष्णवाः । भगवद्धर्मरहिता वैष्णवादिविनिन्दकाः । रजस्तमोमया जीवहिंसका जीवभक्षकाः । असत्प्रतिग्रहरता देवला ग्रामयाजकाः । भ्रष्टाचारास्तथा ब्रात्या नानाविबुधपूजकाः । देवतोच्छिष्टश्राद्धादिभोजिनः शूद्रवत्क्रियाः । विविधासत्कर्मरता भक्षणाद्यविचारिणः । लोभमोहमदक्रोधकामाहङ्कारिणः सदा । एवंविधाः पारदारिकाद्या येऽन्ये शुभानने ! । अन्येषां का कथा तत्र पाषण्डा ब्राह्मणाः स्मृताः । वर्णाश्रमाद्या ये मर्त्याः स्वस्वधर्मविवर्जिताः । ते वै पाषण्डिनो देवि ! नारायणबहिष्कृताः । सर्वाशिनो द्विजा येऽपि सर्वविक्रयिणस्तथा । ये वेदाचाररहितास्ते वै पाषण्डिनो मताः । ये त्वसद्भक्ष्यपानादिरता लोका निरन्तरम् । शिवे ! पाषण्डिनो ज्ञेया इह नास्त्यत्र संशयः । विष्णुवैष्णवगोभूमिदेवादिषु विशेषतः । अश्वत्थतुलसीतीर्थक्षेत्रादिषु महागुरौ । लक्ष्मीसरस्वतीगङ्गायमुनासु वरानने ! । स्मृताः पाषण्डिनस्तेऽपि ये न सेवापरायणाः । रुद्राक्षेन्द्राक्षभद्राक्षस्फटिकाक्षादिधारिणः । जटिला भस्मलिप्ताङ्गास्ते वै पाषण्डिनः प्रिये ! । असिजीवी मसीजीवी-

पावकः पाचकस्तथा। एते पाषण्डिनो विप्रा श्राद्धद्रव्यभोजिनः। देवि ! कार्पाद्यो भक्ता अनन्यशरणास्तु ये। पाषण्डसङ्गं न कुर्युस्तद्गेहे पानभोजने। तत्स्पर्शजलपानञ्च चक्रुस्तत्सङ्गमादिकम्। तत्पानभोजनालापसङ्गालिङ्गनतोऽचिरात्। पाषण्डिनो वैष्णवाः स्युरन्येषामपि का कथा। किमत्र बहुनोक्तेन ब्राह्मणा ये ह्यवैष्णवाः। असदाचरणाच्चेत् स्युस्तदा पाषण्डिनः स्मृताः। एतद्भोजनपानादिकर्मभिर्वैष्णवा जनाः। पाषण्डिनस्तथा स्युर्वै जटाभस्मादिधारिणः" पाद्मोत्तरखण्डे पाषण्डाचरणं नाम ४२अ०। एतच्च वैष्णवप्रशंसार्थमेव लिङ्गधारणस्यापि शास्त्रविहितत्वात्। तत्संसर्गादिनिषेधो यथा "तस्मात् पाषण्डिभिः पापैरालापं स्पर्शनं त्यजेत्। विशेषतः क्रियाकाले यज्ञादौ चापि दीक्षितः। क्रियाहानिर्गृहे स्वयं पश्येत मतिमान् नरः। किं पुनर्यैस्तु सन्त्यक्ता त्रयी सर्वात्मना द्विज !। पाषण्डभोजिभिः पापैर्वेदवादविरोधिभिः। पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान्। हैतुकान् वकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्च्चयेत्। दूरापास्तस्तु संसर्गः सहास्या वापि पापिभिः। पाषण्डिभिर्दुराचारैस्तस्मात्तान् परिवर्जयेत्। एते नग्नास्तवाख्याता दृष्ट्या श्राद्धोपघातकाः। येषां सम्भाषणात् पुंसां दिनपुण्यं प्रणश्यति। एते पाषण्डिनामानो ह्येतान्न चालपेद्बुधः। पुण्यं नश्यति सम्भाषादेतेषां तद्दिनोद्भवम्। पुंसां जटाधरणमौण्ड्यवतां तथैव मोघाशिनामखिलशौचनिराकृतानाम्। तोयप्रदानपितृपिण्डवहिष्कृतानां सम्भाषणादपि नरा नरकं प्रयान्ति" विष्णु पु० ३अंशे १८अ०।

पाषाण पु० पिनष्टि पिष–संचूर्णने आनच् पृषो०। १प्रस्तरे अमरः। अल्पार्थे ङीप्। २पाषाणी (वाटखारा) २तु लामानपाषाणे स्त्री शब्दच०।

पाषाणगर्द्दभ पु० सुश्रुतोक्ते क्षुद्ररोगभेदे "हनुसन्धौ समुद्भूतं शोफमल्परुजं स्थिरम्। पाषाणगर्द्दभं विद्यात् बलासपवनात्मकम्"।

पाषाणचतुर्दशी स्त्री वृश्चिकस्थरविके मासे शुक्लचतुर्दश्याम् तस्यां पाषाणाकारपिष्टकभोजनात्तस्यास्तन्नामता यथोक्तं भविष्ये "वृश्चिके शुक्लपक्षे तु या पाषाणचतुर्दशी। तस्यामाराधयेद्गौरीं नक्तं पाषाणभोजनैः"। पाषाणभोजनैः पाषाणाकारपिष्टकभोजनैः" ति०त० रघु०।

पाषाणदारक पु० पाषाणं दारयति दारि–ण्वुल्। टङ्कास्त्रे (पाथरकाटाछेनी) अमरः। ल्यु। पाषाणदारणोऽप्यत्र।

पाषाणभेदन पु० पाषाणं भिनत्ति ल्यु। (हाडजोडा) १वृक्षभेदे राजनि० ण्वुल्। पाषाणभेदकोऽप्यत्र "पाषाणभेदकोऽश्मघ्नो गिरिभिद्भिन्नयोजनी। अश्मभेदो हिमः तिक्तः कषायो वस्तिशोधनः। भेदनो हन्ति दोषार्शो गुल्मकृच्छ्राश्महृद्रुजः। योनिरोगान् प्रमेहांश्च प्लीहा शूलव्रणानि च" भावप्र०। २प्रस्तरभेदकमात्रे त्रि०।

पाषाणभेदिन् पु० पाषाणं भिनत्ति भिद–णिनि (पाथुरचुर) १वृक्षभेदे रत्नमा० २शिलाभेदके त्रि० स्त्रियां ङीप्।

पाषी स्त्री पाश्यते बध्यतेऽनया पश–बन्धे करणे घञ्। १शर्करायां २शिलायाञ्च ऋ० १।५६।६भा०। पाषाणवद्दार्ढ्याच्च ऋ० ६।१०२।२ भा०। ऋ० ४।२११६ भा०।

पास्त्य त्रि० पस्त्ये गृहे वसति शैषिकोऽण्। गृहवासिनि

पाहत पु० अपाहन्ति अप+आ+हन–ड अपेरल्लोपः पाहः स इव अतति अत–अच् शक०। अल्लादवृक्षे शब्दच०।

पि गतौ तु०सक०पर०अनिट्। पियति। अपैषीत्। पिपाय। पिप्युः। [अमरः स्त्रियां ङीष्।

पिक पुंस्त्री० अपि कायति कै–क अपेरल्लोपः। कोकिले

पिकप्रिया स्त्री ६त०। महाजम्ब्वाम् राजनि०।

पिकबन्धु पु० ६त०। आम्रवृक्षे त्रिका०।

पिकराग पु० पिको रज्यतेऽत्र रन्ज–आधारे घञ् कुत्वम्। आम्रवृक्षे राजनि०।

पिकवल्लभ पु० ६त०। आम्रवृक्षे भावप्रकाशः।

पिकाक्ष पु० पिकस्याक्षीवाक्षस्य समानवर्णत्वात् अच्। १रोचन्याम् शब्दच० पिकस्याक्षीवाक्षि यस्य षच् समा०। २पिकतुल्यरक्तनेत्रयुक्ते त्रि० स्त्रियां षित्त्वात् ङीष्।

पिकाङ्ग पुंस्त्री० पिकस्याङ्गमिवाङ्गमस्य। पक्षिभेदे शब्दच०।

पिकानन्द पु० पिकमानन्दयति आ+नन्दि–अण् उप०स०। वसन्तकाले राजनि०।

पिकेक्षणा स्त्री पिकस्येक्षणं तदक्षीऽस्त्यस्याः अच्। १कोकिलाक्षे करवीरभेदे राजनि० पिकस्येक्षणमिवेक्षणमस्य। २रक्तनेत्रे त्रि० स्त्रियां स्वाङ्गत्वेऽपि बहुचकत्वात् न ङीष् किन्तु टाप्।

पिक्क पु० पिक इव कायति कै–क पृषो०। १हस्तिशावके शब्दमा०। २मुक्तापरिमाणभेदे स्त्री बृ०सं०८१अ०।

पिङ्ग पु० पिजि–वर्णे–अच् न्यङ्क्वा० कुत्वम्। १मूषिके मेदि० स्त्रियां ङीष्। २दीपशिखाभे वर्णे पु० "पिङ्गो दीपशिखाभः स्यात् पिङ्गलः पद्मधूलिवत्"। ३तद्वति त्रि०

अमरः गौरा० पाठात् स्त्रियां ङीप् । कड़ारा० पाठात् अस्य पूर्वनिपातः । ४ऋषिभेदे पु०तेन प्रोक्तः कल्पः णिनि पैङ्गिन् तत्प्रोक्ते कल्पे । पिङ्ग+अस्त्यर्थे सिध्मा०वा लच् । पिङ्गल तद्वर्णयुते त्रि० पक्षे मतुप् मस्य वः । पिङ्गवत् तदर्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

पिङ्गकपिशा स्त्री पिङ्गा च कपिशा च "वर्णोवर्णेन" पा० स०। १तैलपायिकायां स्त्री हेमच० २पिङ्गवर्णयुते कपिशवर्णयुते त्रि० । [नेत्रे त्रि०।

पिङ्गचक्षुस् पु० पिङ्गं चक्षुरस्य । कुम्भीरे हेमच० । २पिङ्ग-

पिङ्गजट पु० पिङ्गा जटाऽस्य । शिवे हेमच० ।

पिङ्गतीर्थ न० तीर्थभेदे भा०व० ८२अ० ।

पिङ्गल पु० पिङ्ग+सिध्मा०लच् पिङ्गं लाति–क वा । १नीलपीतमिश्रितवर्णे २तद्वति त्रि०अमरः । अस्मिन् परे घोषा० पूर्वपूर्वपदमाद्युदात्तम् । प्राकृतभाषयाच्छन्दोग्रन्थकारके ३नागभेदे ४रुद्रे ५सूर्यपारिपार्श्विकभेदे ६निधिभेदे ७वानरे नकुले ८स्थावरविषभेदे च हेमच० । ९क्षुद्रोलूके राजनि०"देशभङ्गोऽथ दुर्भिक्षं समासात् कथयाम्यहम् । पिङ्गले चाब्दपञ्चाशि ! दुर्भिक्षं नर्मदातटे" इति ज्यो०त० उक्ते प्रभवादिवर्षमध्ये १०वर्षभेदे च । ११नागराजभेदे भा०आ०३५अ० । १२यक्षभेदे भा०व० २३०अ० । १३रीतौ पित्तले १४शिंशपायां च स्त्री राजनि० । १५वामनदिग्गजस्य स्त्रियां कुमुदस्य १६करिण्यां मेदि० । १७कर्णिकायां तन्त्रोक्ते १८नाडीभेदे हेमच०। इड़ाशब्दे दृश्यम्

पिङ्गलक पु० पिङ्गल+स्वार्थे क । पिङ्गलशब्दार्थे २यक्षभेदे पु० भा०स०१०अ० । ततः उपका० द्वन्द्वे अद्वन्द्वे च गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे वा लुक् ।

पिङ्गला स्त्री १वेश्याभेदे संज्ञायां कन् । कापि अतइत्त्वम् । पिङ्गलिका बलाकायां त्रिका०

पिङ्गललोह न० नित्यकर्म० । पित्तले राजनि० ।

पिङ्गसार पु० पिङ्गं सारमस्य । हरिताले राजनि० ।

पिङ्गस्फटिक पु० नित्यकर्म० । गोमेदमणौ राजनि० ।

पिङ्गा स्त्री पिङ्ग–अस्त्यर्थे अच् । १गोरोचनायां २हिङ्गौ ३नालिकायां ४चण्डिकायां मेदि० ५हरिद्रायां शब्दच० ६वंशरोचनायां राजनि० ।

पिङ्गाश पुंस्त्री० पिङ्गं वर्णमश्नुते अश–व्याप्तौ अण् । (पाङ्गाश) १मत्स्यभेदे स्त्रियां ङीष् । २पल्लीपतौ ३उत्तमस्वर्णे न० मेदि० ४नीलिकायां स्त्री मेदि० ।

पिङ्गास्य पुंस्त्री० पिङ्गमास्यमस्य । (पाङ्गाश) मत्स्यभेदे शब्दच०। स्त्रियां योगधत्वात् टाप् । २पिङ्गमुखयुक्ते त्रि०

पिङ्गाक्ष पु० पिङ्गे अक्षिणी यस्य षच्समा० । १शिवे काशी० ख० १२अ० उक्ते २व्याधभेदे । ३पिङ्गवर्णनेत्रयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीष् । २कुमारानुचरमातृभेदे स्त्री भा०श० ४७०

पिङ्गी स्त्री पिङ्ग+अस्त्यर्थे अच् गौरा० ङीष् । शमीवृक्षे मेदि० । [नेत्रयुक्ते त्रि०।

पिङ्गेक्षण पु० पिङ्गमीक्षणमस्य । १शिवे हेमच० । २पिङ्ग-

पिचण्ड पु० अपि+चम–ड तस्य नेत्त्वम् अपेरल्लोपः । १उदरे २पशोरवयवे च हेमच०। पृषो०इत्त्वम् । पिचिण्डोऽप्यत्र ततः तुन्दादि० इलच् । पिचण्डिल वृद्धोदरे तुन्दिले त्रि० पक्षे ठन् । पिचण्डिक तदर्थे त्रि० । "भोगाढ्या समजठरा निःस्वाः सुघटसन्निभाः । सर्पोदरा दरिद्राः स्युः" गरुड़े तस्याशुभसूचकत्वमुक्तम् ।

पिचण्डक त्रि० पिचण्डे कुशलः आकर्षा० कन् । औदरिके उदरपूर्त्तौ कुशले उदरम्भरौ ।

पिचव्य पु० पिचवे तूलाय साधुः यत् । कार्पासवृक्षे हेमच० ।

पिचु पु० पच–उ पृषो० । १कार्पासतूले (तूला) अमरः २कुष्ठभेदे ३कर्षे ४असुरभेदे मेदि० ५भैरवे ६शस्यभेदे विश्वः ।

पिचुक पु० पिचुरिव कायति कै–क । १मदनवृक्षे (मयना) रत्नमाला । ततः अस्त्यर्थे उत्करा० छ । पिचुकीय तद्युते देशादौ त्रि० ।

पिचुतूल न० ६त० । तूले (तुला) त्रिका० ।

पिचुमन्द(र्द) पु० पिचुं कुष्ठं मन्दयति मर्द्दाति वा अण् उप०स० । निम्बवृक्षे (दान्तः) अमरः (न्दान्तः) हेमच० ।

पिचुल पु०पिचुं लाति ला–क । १झावुकवृक्षे (झाउ)२हिज्जले ३जलवायसे च मेदि० ४तूले अमरटीका ।

पिच्छ छेदे चु०उभ०सक० सेट् । पिच्छयति ते अपिपिच्छत् त ।

पिच्छट न० पिच्छ–अटन् । १सीसके २रङ्गे ३नेत्ररोगभेदे पु०

पिच्छा स्त्री मुक्तापरिमाणभेदे बृ०सं० ८१अ० ।

पिच्छिट पु० कीटभेदे कीटशब्दे २०५८पृ० सुश्रुतवाक्यम् ।

पिच्छित न० सुश्रुतोक्ते काण्डभग्नभेदे "पिच्छितं पृथुतां गतमनल्पशोफम्" इति तल्लक्षणम् ।

पिच्छ बाधे तु०पर०सक०सेट् । पिच्छति अपिच्छीत् पिपिच्छ

पिच्छ न० पिच्छ–अच् । १मयूरपुच्छे २चूडायां ३लाङ्गूले पु० मेदि० ४शाल्मलीवेष्टे स्त्री अमरः । ५पूगे ६छटायां ७कोषे ८मोचायां ९पङ्क्तौ १०भक्तमण्डे ११हयपदामये च स्त्री मेदि० १२कोलिकायां १३फणिनालायां हारा०। १४शिंशपावृक्षे च स्त्री शब्दच० ।

पिच्छबाण पु० पिच्छं वाण इव यस्य । श्येनखगे राजनि०
पिच्छल पु० वासुकिवंश्ये सर्पभेदे भा०आ० ५७अ० ।
पिच्छलदला स्त्री पिच्छ–कलच् तादृशं दलमस्याः । वद-
रीवृक्षे त्रिका० ।
पिच्छादि अस्त्यर्थे इलच्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे यथा
"पिच्छा उरस् ध्रुवक ध्रुवक (जटाघटाकालाः क्षेपे)
वर्ण उदक पङ्क प्रज्ञा" । [शिंशपावृक्षे शब्दच० ।
पिच्छितिका स्त्री पिच्छ–भावे क्तिन् तया कायति कै–क ।
पिच्छिल त्रि० पिच्छ–बा० इल । (पिचल) १पदार्थे २भक्त-
३मण्डे तद्युक्ते च ३स्निग्धस्तूपादौ । पिच्छा+अस्त्यर्थे
पिच्छा० इलच् । ४चूडायुक्ते त्रि० ५श्लेष्मातकवृक्षे पु०
राजनि० संज्ञायां कन् । पिच्छिलक धन्वनवृक्षे पु०
राजनि० ।
पिच्छिलच्छदा स्त्री पिच्छिलः च्छदोऽस्याः । उपोदक्यां
राजनि० । [त्रिका० ।
पिच्छिलत्वच् पु०पिच्छिला श्लक्ष्णा त्वच् यस्य । नागरङ्गवृक्षे
पिच्छिलसार पु०पिच्छिलः सारोऽस्य । मोचरसे राजनि०
पिच्छिला स्त्री पिच्छ–इल पिच्छा+अस्त्यर्थे इलच् वा ।
१पोतिकायां २शिंशपायां ३शाल्मलौ ४सिन्धुभेदे मेदि०
५कोकिलाक्षे ६वृश्चिकाक्षुपे ७अतस्यां ८मूलोदृणे च
राजनि० ९कटुकायां शब्दच० ।
पिज दीप्तौ वासे बले (सामर्थ्ये) च अक० हिंसायां दाने च
सक०चु०उभ०सेट् इदित् । पिञ्जयति ते अपिपिञ्जत् त ।
पिजवन पु० स्पर्द्धनीयजये विश्वामित्रयाज्ये न्टपभेदे निरु०
२।२४ दृश्यम् । [तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० ।
पिज्वल पु० ऋषिभेदे ततः अश्वा० गोत्रे फञ् । पैज्वलायन
पिञ्छ न० पिच्छ–पृषो० । पिच्छशब्दार्थे हेमच० ।
पिञ्ज न० पिजि–अच् । १बले २व्याकुले त्रि० मेदि० ३वधे
अमरः ४कर्पूरभेदे पु० ५तूले ६हरिद्रायां स्त्री मेदि०
७हिंसायां स्त्री त्रिका० । भावे अच् । ८कूटायां स्त्री
रत्नमाला ।
पिञ्जट पु० पिजि–अटन् । नेत्रमले (पिँचुटी) शब्दरत्ना० ।
पिञ्जन न० पिजि–करणे ल्युट् । तूलस्फोटने १यन्त्रभेदे ।
भावे ल्युट् । २तूलादेः स्फोटने ।
पिञ्जर न० पिजि–अरच् । १हरिताले अमरः २स्वर्णे मेदि०
३नागकेशरे राजनि० ४विहगादिबन्धनस्थाने ५देहास्थि-
वृन्दे च रामाश्रमः । ६अश्वभेदे पु० ७पीतरक्तवर्णे
८पीतवर्णे च पु० हेमच० । ९तद्वति त्रि० १०सर्पभेदे पु०
भा० आ० ३५अ० । स्वार्थे क । पिञ्जरक तत्रार्थे न० ।
पिञ्जल न०पिजि–कलच् । १हरिताले २कुशपत्रे च धरणिः
३अत्यन्ताकुलसैन्यादौ पु० अमरः ४कुशान्तरवेष्टिते साग्र-
कुशपत्रद्वये स्त्री ङीप् । "एतदेव पिञ्जल्या लक्षणं समु-
दाहृतम्" कर्मप्रदीपे तत्र पवित्रलक्षणातिदेशात्तथात्वम् ।
पिञ्जाल न० पिजि–बा० आलच् । स्वर्णे राजनि० ।
पिञ्जिका स्त्री पिजि–ण्वुल् अतइत्त्वम् । तूलनालिकायां
(पाँइज) त्रिका० ।
पिञ्जूल पु० पिजि–ऊलच् । १कुशवर्त्तिकायाम् उज्ज्वलद० ।
संज्ञायां कन् । पिञ्जूलक २ऋषिभेदे ततः । उपका० गो-
त्रप्रत्ययस्य बहुत्वे द्वन्द्वे अद्वन्द्वे च वा लुक् ।
पिञ्जूष पु० पिजि–बा० ऊषन् । कर्णमले हेमच० ।
पिञ्जेट पु० पिञ्जं अटति अट् अच् अलुक्स० । नेत्रमले
शब्दरत्ना० ।
पिञ्जोला स्त्री पिजि–बा० ओल । पत्रशब्दे हारा० [पिपेट ।
पिट संहतौ ध्वनौ च भ्वा०पर०अक०सेट् । पेटति अपेटीत्
पिट न०पिट–क । १चाले त्रिका०(पेटारा) २पेटके पु०धरणिः
पिटक पु० पिट–बा० क्वुन् । (पेटरा) वेत्रादिनिर्मिते मञ्जु-
षकाकारे पदार्थे अमरः । तेन हरति उत्सङ्गा०ठञ् ।
पैटकिक पेटकेन हारिणि त्रि० । २स्फोटके पु० मेदि० ।
देहजातस्फोटशुभाशुभादिकं वृ०सं० ५२अ० उक्तं यथा
"सितरक्तपीतकृष्णा विप्रादीनां क्रमेण पिटका ये ।
ते क्रमशः प्रोक्तफला वर्णानामग्रजादीनाम् । सुस्निग्ध-
व्यक्तशोभाः शिरसि धनचयं मूर्ध्नि सौभाग्यमाराद्-
दौर्भाग्यं भ्रूयुगोत्थाः प्रियजनघटनामाशु दुःशीलतां
च । तन्मध्योत्थाश्च शोकं नयनपुटगता नेत्रयोरिष्टदृष्टिं
प्रव्रज्यां शङ्खदेशेऽश्रुजलनिपतनस्थानगाश्चातिचिन्ताम् ।
घोणागण्डे वसनसुतदाश्चोष्ठयोरन्नलाभं कुर्युस्तद्वच्चिबु-
कतलगा भूरि वित्तं ललाटे । हन्वोरेवं गलकृतपदा
भूषणान्यन्नपाने श्रोत्रे तद्भूषणगणमपि ज्ञानमात्मस्वरू-
पम् । शिरःसन्धिग्रीवाहृदयकुचपार्श्वोरसि गता अयोघातं
घातं सुततनयलाभं शुचमपि । प्रियप्राप्तिं स्कन्धेऽप्यटन-
मथ भिक्षार्थमसकृद्विनाशं कक्षोत्था विदधति धनानां
बहुसुखम् । दुःखशत्रुनिचयस्य विघातं पृष्ठबाहुयुगजा
रचयन्ति । संयमं च मणिबन्धनजाता भूषणाद्युपबा-
हुयुगोत्थाः । धनाप्तिं सौभाग्यं शुचमपि कराङ्गुल्युद-
रगाः सुपानान्नं नाभौ तदध इह चौरैर्धनहृतिम् । धनं
धान्यं बस्तौ युवतिमथ मेढ्रे सुतनयान् धनं सौभाग्यं

वा गुदव्रणजाता विद्धति । जत्रोर्यानाङ्गनालाभं जान्वोः शत्रुजनात् क्षतिम् । शस्त्रेण जङ्घयोर्गुल्फे ऽध्ववन्धक्लेशदायिनः । स्फिक्पार्ष्णिपादजाता धननाशागम्यगमनमध्वानम् । वन्धनमङ्गुलिनिचयेऽङ्गुष्ठे च ज्ञातिलोकतः पूजाम् । उत्पातगण्डपिटका दक्षिणतो वामतस्त्वभीघाताः । धन्या भवन्ति पुंसां तद्विपरीतास्तु नारीणाम् । इति पिटकविभागः प्रोक्त आमूर्द्धतोऽयं व्रणतिलकविभागोऽप्येवमेव प्रकल्प्यः । भवति मशकलक्ष्मावर्त्तजन्मापि तद्वद्भिगदितफलकारि प्राणिनां देहसंस्थम्" ।

पिटक्या स्त्री पिटकानां समूहः पाशा० य । पिटकसमूहे

पिटङ्कोकी स्त्री पिटं कोकते कु—वा० ख मुम् । इन्द्रवारुणयां रत्नमाला ।

पिटाक पु० पिट—वा० काक । १मुनिभेदे ततः शिवा० अण् पैटाक तदपत्ये पुंस्त्री० । २पेटके च तेन हरति उत्सङ्गा० ठञ् । पैटाकिक तेन हारिणि त्रि० । संघार्थे पाशा० य । पिटाक्या तत्समूहे स्त्री ।

पिट्टक न० पिट—ण्वुल् पृषो० । दन्तकिट्टके शब्दर० ।

पिट्ट कुटनभेदे (पेटा) कुट्टनेनाधःप्रवेशने च०उभ०सक०सेट् । पिट्टयति त अपिपिट्टत् त । कात्या०श्रौ०६।३।११कर्कः ।

पिट्टिक त्रि० पिट्ट—इन् स्वार्थे क । कुट्टनेन अधःप्रवेशिते मेदि० । [पिपेठ ।

पिठ क्लेशे अक० वधे सक०भ्वा०पर० सेट् । पेठति अपेठीत्

पिठर पु० पिठ—करन् । १मन्थभेदे त्रिका० २मुस्तायां ३मन्थानदण्डे च न०मेदि० । ४स्थाल्यां पुंस्त्री०स्त्रीत्वे ङीप् । अमरः । ५दानवभेदे पु० भा०स० ८६अ० । संज्ञायां कन् । पिठरक ६नागभेदे पु० भा०आ०३५अ० । पीलुपाकशब्दे दृश्यम् । [पैठीनसि तदपत्ये उपस्मृतिकारके ऋषिभेदे ।

पिठीनस पु० ऋषिभेदे ऋ० ६।२६।६भा० तस्यापत्यम् इञ्

पिड राशीकरणे भ्वा० आत्म० सक० सेट् इदित् । पिण्डते अपिपिण्डिष्ट । अयं चुरादिरपि तत्रार्थे उभ० । पिण्डयति ते अपिपिण्डत् त ।

पिडका स्त्री पीडयति पीड—ण्वुल् क्षिपकादि० नि० । कुष्ठाधिकारे पीड़ादायके क्षुद्रस्फोटके भावप्रका० । सुश्रुतादौ रोगभेदे नानाविधैव पिडका उक्ता तत्र भगन्दरे "अपक्वाः पिडकाः पक्वास्तु भगन्दराः" इत्युपक्रमे पित्तादिपिड़का उक्ता यथा "पित्तन्तु प्रकुपितमनिलेनाधःप्रेरितं पूर्ववदवस्थितं रक्तां तन्वीमुच्छ्रितामुष्ट्रग्रीवाकारां पिडकां जनयति । सास्य चोषादीन् वेदनाविशेषान् जनयत्यप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति व्रणञ्चाग्निक्षाराभ्यामिव दह्यते दुर्गन्धमुष्णमास्रावं स्रवति" "स्नेहजालक्षणादिकं तु परिस्राविनृशब्दे दर्शितम् वायुजालक्षणादि तत्रोक्तं यथा

"वायुः प्रकुपितः प्रकुपितौ पित्तश्लेष्माणौ परिगृह्याधो गत्वा पूर्ववदवस्थितः पादाङ्गुष्ठप्रमाणां सवर्णलिङ्गां पिडकां जनयति सास्य तोददाहकण्ड्वादीन् वेदनाविशेषान् जनयत्यप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति व्रणश्च नानाविधवर्णमास्रावं स्रवति पूर्णनदीशम्बूकावर्त्तवच्चात्र समुत्तिष्ठन्ति वेदनाविशेषाः" । मेहजास्तु भावप्र० उक्ता यथा "शराविका कच्छपिका जालिनी विनताऽलजी । मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका । विद्रधिश्चेति पिडकाः प्रमेहापेक्षया दश । सन्धिमर्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु । अन्तोन्नता च तद्रूपा निम्नमध्या शराविका१ । सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका२ बुधैः । जालिनी३ तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता । अविगाढरुजाक्लेदा पृष्ठे वाप्युदरेऽपि वा । महती पिडका नीला सा बुधैर्विनता४ स्मृता । रक्ताऽसिता स्फोटचिता विज्ञेया त्वलजी५ बुधैः । मसूरदलसंस्थाना विज्ञेया तु मसूरिका६ । गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी७ । महत्यल्पचिता ज्ञेया पिडकापि च पुत्रिणी८ । विदारीकन्दवद्वृत्ता कठिना च विदारिका९ । विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका तु सा । ये यन्मयाः स्मृता मेहास्तेषामेतास्तु तन्मयाः । विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः । तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तु परिग्रहः । गुदे हृदि शिरस्यंसे पृष्ठे मर्मसु चोत्थिताः१० । सोपद्रवा दुर्वलाग्नेः पिडकाः परिवर्जयेत् । तृट्कासमांससङ्कोचमेहहिक्कामदज्वराः । विसर्पमर्मसंरोधाः पिड़कानामुपद्रवाः" ।

कुष्ठाधिकारे भावप्र० पिडकानां दृढत्वे स्फोटत्वम् क्षुद्रत्वे पिडकत्वमुक्त्वा तद्भेदा उक्ता यथा

"यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता । पिडका श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति१ सोच्यते । घनामवक्त्रां पिडकामुन्नतां परिमण्डलाम्२ । अन्धालजीमल्पपूयां तां विद्यात् कफवातजाम् । विवृतास्यां महादाहां पक्वोडुम्बरसन्निभाम् । परिमण्डलां पित्तकृतां विवृतां३ नाम तां विदुः । ग्रथिताः पञ्च वा षड्वा दारुणाः कच्छ-

पोपमाः। कफानिलाभ्यां पिडका ज्ञेयाः कच्छपिका४ बुधैः। ग्रीवांसकक्षाकरपाददेशे सन्धौ गले वा त्रिभिरेव दोषैः। ग्रन्थिः स वल्मीकवदक्रियाणां जातः क्रमेणैव गतप्रवृद्धिः। मुखैरनेकैः स्रुतितोदवद्भिर्विसर्पवत् सर्पति चोन्नताग्रैः। वल्मीक५माहुर्भिषजो विकारं निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात्। पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिडकाभिः समाचिताम्। इन्द्रवृद्धान्तु६ तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक्। मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पिडकाचितम्। रुजाकरीं गर्दभिकां७ तां विद्याद् वातपित्तजाम्। वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथुर्हनुसन्धिजः। स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो ज्ञेयः पाषाणगर्दभः८। कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिडकामुग्रवेदनाम्। स्थिरां पनसिका९न्तान्तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम्। विसर्पवत् सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान्। दाहज्वरकरः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्दभः१०। पिडकामुत्तमाङ्गस्थां वृत्तामत्युग्ररुग्ज्वराम्। सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गां जानीयादिरिवेल्लिकाम्११। बाहुपार्श्वांसकक्षेषु कृष्णस्फोटां सवेदनाम्। पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षा१२मित्यभिनिर्दिशेत्। एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिडकां स्फोटसन्निभाम्। तद्गतां पित्तकोपेन गन्धनामां१३ प्रचक्षते। कक्षभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणाः। अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः। सप्ताहाद्वादशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम्। तामग्निरोहिणीं१४ विद्यादसाध्यां सन्निपाततः। नखमांसमधिष्ठाय वातपित्तञ्च देहिनाम्। कुरुते दाहपाकौ च व्याधिन्तं चिप्य१५मादिशेत्। तदेवाल्पतरैर्दोषैः कुनखं परुषं१६ वदेत्। गम्भीरामल्पसंरम्भां सवर्णामुपरिस्थिताम्। पादस्यानुशयीं१७ तान्तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम्। विदारीकन्दवद्वृत्तां कक्षावङ्क्षणसन्धिषु। विदारी१८मिति तां विद्यात् सर्वजां सर्वलक्षणाम्"।

पिण्ड त्रि॰ पिडि—अच्। १संहते २घने च ततः गौरा॰ स्त्रियां ङीष्। तस्या अपत्यं कुर्वा॰ ण्य। पैण्ड्य संहतायाः स्त्रिया अपत्ये पुंस्त्री॰। ३बोले ४बले ५देहैकदेशे ६गृहैकदेशे ७देहमात्रे ८अन्नादिमये पितृभ्यो देये गोलाकारे ९पदार्थे १०गोले ११सिह्लके १२जवापुष्पे च पु॰ मेदि॰ १३वृन्दे (अर्वादिपिण्डम्)१४कवले पु॰ हेमच॰ १५गजकुम्भे १६अमरः १७मदनवृक्षे पु॰ राजनि॰। १८आजीवने १९अयसि न॰ मेदि॰। तत्र श्राद्धशेषद्रव्यान्नादिनिर्मिते पदार्थे सामगानां पुंस्त्वेन प्रयोगः "पिण्डानोदाहनान्तेषाम्" छन्दोगपरिशिष्टे पुंस्त्वेन प्रयोगात्। यजुर्वेदिभिः "अमावेतत्ते पिण्डं स्वधेति" यजुःश्राद्धप्रयोगात् क्लीवत्वम्। "तेभ्यः पिण्डं मया दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठताम्" वायुपु॰ प्रयोगः यजुर्वेदिविषयः। तत्र देयद्रव्यादि श्रा॰ त॰ निरूपितं यथा "यावदन्नमुपादाय हविषोऽर्भकमर्भकम्। चरुणा सह सन्नीय पिण्डदानमुपक्रमेत्"। श्राद्धार्थाद्धविषोऽन्नादेः सकाशाद् यावत् भक्ष्यमोदनव्यञ्जनादि ततोऽल्पाल्पं गृहीत्वा अग्नौकरणचरुशेषेण सह मिश्रीकृत्य पिण्डदानमारभेदित्यर्थः। एकस्मिन् पात्रेऽन्नं मध्वादिद्रव्येण मिश्रयेत्। "मध्वाज्यतिलसंयुक्तं सर्वव्यञ्जनसंयुतम्। उष्णमादाय पिण्डन्तु कृत्वा बिल्वफलोपमम्। दद्यात् पितामहादिभ्यो दर्भमूले यथाक्रमम्" इति ब्रह्मपुराणवचनात्। अत्र पितामहपदं पितृपरं वचनान्तरैकवाक्यत्वात्। "स्वपित्रे प्रथमं पिण्डं दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ। पितामहाय चैवाथ तत्पित्रे च ततः परम्। दर्भमूले लेपभाजस्तर्पयेल्लेपघर्षणैः"।

अत्र पिण्डमात्रस्य बिल्वफलोपमत्वश्रुतेः छन्दोगपरिशिष्टे च पित्रादीन् मातामहादींश्चोपक्रम्य "अवनेजनवत् पिण्डान्कृत्वा बिल्वप्रमाणकानिति" श्रुतेश्च सामगयजुर्वेदिनोर्बिल्वप्रमाणकत्वम्। "पृथङ्मातामहानाञ्च केचिदिच्छन्ति सत्तमाः। त्रीन् पिण्डानानुपूर्व्येण साङ्गुष्ठान् पुष्टिवर्द्धनात्" इति वायुपुराणीयं शाखान्तरीयं श्रा॰ त॰। वायवीये "मधुसर्पिस्तिलयुतांस्त्रीन् पिण्डान्निर्वपेद्बुधः। त्रिस्थली सेतौ "तिलमन्नं च पानीयं धूपं दीपं पयस्तथा। मधु सर्पिः खण्डयुक्तं पिण्डमष्टाङ्गमुच्यते"। याज्ञवल्क्यः "सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः। उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् दद्याद्वै पितृयज्ञवत्"। केचित्तु पिण्डेषु माषान् वर्जयन्ति "माषाः श्राद्धेषु वै ग्राह्या वर्ज्यांस्त्वेवाग्निपिण्डयोः। ब्राह्मणेषु यथा मद्यं तथा माषोऽग्निपिण्डयोः" इति। स्मृतिसारात् "माषान् सर्वत्र वै दद्यात् पिण्डेऽग्नौ च विवर्जयेत्" इति स्मृतेश्च। अथ पिण्डप्रमाणभेदः हेमाद्रावङ्गिराः "कपित्थबिल्वमात्रान् वा पिण्डान् दद्याद् विधानतः। कुक्कुटाण्डप्रमाणान् वामलकैर्बदरैः पुमान्" इति। तत्रैव धूम्रः "कपित्थस्य प्रमाणेन पिण्डान् दद्यात् समाहितः। तत्समं विकिरं दद्यात् पिण्डान्ते तु मडङ्कुलैः"। अन्त्येष्टिपद्धतौ भट्टास्तु "एकोद्दिष्टे सपिण्डे तु कपित्थन्तु विधीयते। नारिकेलप्रमाणन्तु प्रत्यब्दे मासिके तथा। तीर्थे दर्शे

च संप्राप्ते कुक्कुटाण्डप्रमाणतः । महालये गयाश्राद्धे कुर्य्यादामलकोपमम्" इत्याह । कलिकायामाचार्य्यः "यत्र स्युर्बहवः पिण्डास्तत्र विल्वफलोपमाः । यत्र चैको भवेत् पिण्डस्तत्र नारिकेलसन्निभः" । प्रेतपिण्डस्तु दैर्घ्येण द्वादशाङ्गुल उच्यते" इति । वायवीये "पत्नी पिण्डांस्तु गृह्णीयात् त्रिवर्गस्य सहायिनी" । हेमाद्रौ लौगाक्षिः "महालये गयायां च प्रेतश्राद्धे दशाहिके । पिण्डशब्दप्रयोगः स्यादन्नमन्यत्र कीर्त्तयेत्" नि॰सि॰ पिण्डदानद्रव्यभेदाः आग्नेये उक्ता यथा "पायसेनाज्य युक्तेन सक्तुना चरुणा तथा । पिण्डदानं तण्डुलैश्च गोधूमैस्तिलमिश्रितैः" इति । देवीपुराणे च "सक्तुभिः पिण्डदानञ्च संयावैः पायसेन च । कर्त्तव्यमृषिभिः प्रोक्तं पिण्याकेन गुड़ेन वा" अथ प्रेतपिण्डसंख्या यद्यपि हेमाद्रौ पारस्करेण

"ब्राह्मणे दश पिण्डास्तु क्षत्रिये द्वादश स्मृताः । वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत् प्रकीर्त्तिताः" इत्युक्तं तथापि "प्रेतेभ्यः सर्ववर्णेभ्यः पिण्डान् दद्याद्दशैव तु" इति । तेनैवोक्तेः सर्वेषां दशैव ज्ञेयाः । मदनरत्नेऽप्येवम् तथा च हेमाद्रौ ब्राह्मपाद्मयोः "जात्युक्ताशौचतुल्यांस्तु वर्णानां क्वचिदेव हि । देशधर्मान् पुरस्कृत्य प्रेतपिण्डान् वपन्त्यपि" इत्युक्त्वा विप्रादेषु दशपिण्डोत्कर्षैः उक्तः "देयस्तु दशमः पिण्डो राज्ञां वै द्वादशेऽहनि । वैश्यानां वै पञ्चदशे देयस्तु दशमस्तथा । शूद्रस्य दशमः पिण्डो मासे पूर्णेऽह्नि दीयते" । प्रेतपिण्डदानस्थानम् "असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात् संस्कृतानां कुशेषु" इति प्राचेतसोक्तम् मिताक्षरायां "स्मृत्यन्तरे भूमौ माल्यं पिण्डं पानीयसपले वा दद्युः" पिण्डं प्रेतपिण्डम् ।

शुनःपुच्छः "फलमूलैश्च पयसा शाकेन च गुड़ेन च । तिलमिश्रन्तु दर्भेषु पिण्डं दक्षिणतो हरेत् । तूष्णीं प्रत्येकं पुष्पं च धूपं दीपं तथैव च । शालिनाथ सक्तुभिर्वापि शाकैर्वाप्यथ निर्वपेत् । प्रयते नियतं द्रव्यं तदेव स्याद्दशाह्निकम्" । पिण्डशब्दस्य देहतदेकदेशपरता तु असपिण्डशब्दे उक्ता । दायभागमते तु निर्वाप्यपिण्डपरतेति । भावे अच् । २ संघाते पिण्डारकशब्दे दृश्यम् ।

पिण्डक पु॰ पिण्ड इव कायति कै—क । १ पिण्डालौ स्वार्थे क । २ सिह्लकगन्धद्रव्ये ३ बोले ४ पिण्डमूले मूलभेदे राजनि॰ ।

पिण्डकन्द पु॰ पिण्डाकारः कन्दः । पिण्डालौ राजनि॰ ।

पिण्डखर्जूर पु॰ पिण्डाख्यः खर्जूरः । स्वनामख्याते हक्षे (छोहारा) प्रसिद्धे २ खर्जूरे स्त्री ङीप् । अथ पिण्डखर्जूरीभेदः "सुनेपाली तु मृदुला बलिहीनकफला च सा । सुनेपाली श्रमभ्रान्तिदाहमूर्च्छास्रपित्तनुत्" भावप्र॰ । "पिण्डखर्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् । खर्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता । जायते पश्चिमे देशे सा छोहारेति कीर्त्त्यते । खर्जूरीत्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः । स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं गुरु । तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भि शुक्रदम् । कोष्ठमारुतकृद्बल्यं वान्तवातकफापहम् । ज्वराभिघातक्षुत्तृष्णाकासश्वासनिवारकम् । मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकृत् । महतीभ्यां गुणैरल्पं स्वल्पखर्जूरिका स्मृता । खर्जूरी तरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत् । वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत्" ।

पिण्डगोस पु॰ गां जलं सनोति सन—ड पिण्डः संहतो गोसः । गन्धरसे रत्नमा॰ ।

पिण्डतर्कुक पु॰ पिण्डं तर्कयति तर्क—बा॰ उक । पिण्डलेपभागिषु वृद्धप्रपितामहादिषु त्रिषु "प्रपितामहाः दक्षिणतः पृष्ठतः पिण्डतर्कुकाः" गृह्यास॰ ।

पिण्डतैलक पु॰ पिण्डं संहतं तैलं यस्य कप् । तुरुष्के गन्धद्रव्ये राजनि॰ ।

पिण्डद पु॰ पिण्डं ददाति दा—क । श्राद्धे पिण्डदातरि पुत्रादौ "पिण्डदोंऽशहरश्चैव पूर्वाभावे परः परः" याज्ञ॰ तत्र पिण्डदात् तदर्थे "उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः" मनुः ।

पिण्डपद न॰ पिण्डस्य संहतस्य पदम् । १ अङ्कभेदे ज्यो॰ति॰ गृहशब्दे दृश्यम् । २ पिण्डस्थाने च ।

पिण्डपाद पुंस्त्री॰ पिण्ड इव पादोऽस्य । गजे त्रिका॰ । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

पिण्डपितृयज्ञ पु॰ पिण्डैः पितॄणां यज्ञः । साग्निकगृहस्थकर्त्तव्ये पितृउद्देश्यके पिण्डदानात्मके यज्ञभेदे आश्व॰श्रौ॰ २.६ सूत्रादौ कात्या॰श्रौ॰ ४।१।१ सूत्रादौ च दृश्यम् । तत्कालश्च "अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञश्चन्द्रादर्शनेऽमावास्यायाम्" तत्रत्यं प्रथमसूत्रम् ।

पिण्डपुष्प न॰ पिण्डं संहतं पुष्पम् । १ अशोकपुष्पे २ जवापुष्पे ३ पद्मपुष्पे ४ तगरपुष्पे च मेदि॰ शब्दच॰ ।

पिण्डपुष्पक पु॰ पिण्डेन संहतेन पुष्पेण कायति कै—क । वास्तूकशाके शब्दमाला ।

पिण्डफला स्त्री पिण्डमिव फलं यस्याः । कटुतुम्ब्याम् जटा०

पिण्डमुस्ता स्त्री पिण्डा संहता मुस्ता । नागरमुस्तायाम् राजनि० ।

पिण्डमूल न०पिण्डमिव मूलमस्य । गर्जरे (गाँजर)राजनि०

पिण्डयज्ञ पु० पिण्डेन यज्ञः । पिण्डदानरूपे यज्ञरूपे श्राद्धे याज्ञ० १।१६ पिण्डपितृयज्ञे च ।

पिण्डल पिडि—बा०कलच् । सेतौ हारा० ।

पिण्डलेप पु० पिण्डस्य लेपः करसंलग्नांशभेदः । करसंस्थे पिण्डांशभेदे तद्भागिनश्च वृद्धप्रपितामहादयः त्रयः यथाह "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः" मनुवाक्यम् "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्" कुल्लू० धृत मात्स्यवचनम् ।

पिण्डस पु० पिण्डं सनति यस्मै सन—सम्भक्तौ सम्प्रदाने बा० ड । परपिण्डोपजीविनि भिक्षोपजीविनि शब्दर०

पिण्डसम्बन्ध पु०पिण्डेन देहेन देयपिण्डेन वा सम्बन्धः । देहेन सह जन्यजनकतारूपे १सम्बन्धे मिता० देयपिण्डस्य २दातृत्वभोक्तृत्वान्यतरसम्बन्धे च दायभागादयः ।

पिण्डसेक्तृ पु० सर्पभेदे भा०आ० ५७अ० ।

पिण्डा स्त्री पिण्ड—अच् । १पिण्डायसे २कस्तूरीभेदे च राजनि० । ३वंशपत्र्यां भावप्र० ।

पिण्डात पु० पिण्ड इवातति अत—सातत्ये अच् । पिण्डं संहननं वा अतति+अत—गतौ अच् । सिह्लके पु० ।

पिण्डान्वाहार्य्यक न० पिण्डानां पिण्डपितृयज्ञानां पश्चादाह्रियते अनु+आ+हृ—ण्यत् स्वार्थे क । पार्वणश्राद्धे "पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं कुर्य्यान्मासानुमासिकम्" मनुः ।

पिण्डाभ पु० पिण्डः संघात इवाभाति आ+भा क । सिह्लके रत्नमालायां पाठान्तरम् ।

पिण्डाभ्र न० अभ्रस्येदम् अण् आभ्रं पिण्डमिव घनमाभ्रम् । मेघजातकरकायाम् शब्दच० । [राजनि० ।

पिण्डायस न० पिण्डं संहतमयः अच् समा० । तीक्ष्णायसे

पिण्डार पु० पिण्डं संघातमृच्छति ऋ—अण् । १विकङ्कतवृक्षे राजनि० २क्षपणके ३गोपे ४महिषीरक्षके ५द्रुमभेदे मेदि० ६शाकभेदे न० "पिण्डारं शीतलं बल्यं पित्तनाशि रुचिप्रदम् । पाके लघु विशेषेण विषशान्तिकरं मतम्" भावप्र० । ७सर्पभेदे पु० भा०उ० १०२अ० स्वार्थे क पिण्डारक तत्रार्थे दनागभेदे भा०आ०३६अ० । ८बलरामानुजभेदे पु० हरिवं० ३६अ० १०तीर्थभेदे न० "पिण्डारके नरः स्नात्वा लभेद्बहु सुवर्णकम्" भा० व० ८२अ० ।

पिण्डालु पु० पिण्डाकार आलुः । (गोलआलु) राजनि० । १कन्दभेदे २कन्दगुडूच्याञ्च स्वार्थे क अत्रैव । "पिण्डालुर्मधुरः शीतः मूत्रकृच्छ्रविनाशनः । दाहशोषप्रमेहघ्नो वृष्यः सन्तर्पणो गुरुः" राजनि० संज्ञायां कन् । (चुवडि आलु) आलुभेदे न० "पिण्डालुकं कफहरं गुरु वातप्रकोपकृत्" राजवल्लभः ।

पिण्डाह्वा स्त्री पिण्डं कस्तुरीभेदमाह्वयते स्पर्द्धते गन्धेन आ+ह्वे—क । नाडीहिङ्गुनि राजनि० ।

पिण्डि(ण्डी) स्त्री पिडि—इन् वा ङीप् स्वार्थे क वा । सर्वकाष्ठाञ्जनाधारे रथचक्रमध्ये स्थाने १रथनाभौ अमरः । २पीठे जानुनोऽधःस्थे ३मांसलप्रदेशे च हेमच० ४श्वेताम्लौ राजनि० ५देवादिपीठिकाभेदे तल्लक्षणादि मत्स्यपु० २५२अ० उक्तं यथा

"पिण्डिकालक्षणं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः । पीठोच्छ्रायं यथावच्च भागान् षोडश कारयेत् । भूमावेकः प्रविष्टः स्याच्चतुर्भिर्जगती मता । वृत्तोभागस्तथैकः स्यात् वृत्तपट्टस्य भागतः । भागैस्त्रिभिस्तथा कण्ठः कण्ठपट्टस्त्रिभागतः । भागाभ्यामूर्द्ध्वपट्टस्य शेषभागेन पट्टिका । प्रविष्टं भागमेकैकं जगती यावदेव तु । निर्गमस्तु पुनस्तस्य यावद्वै शेषपट्टिका । वारिनिर्गमनार्थन्तु तत्र कार्या प्रणालिका । पीठिकानान्तु सर्वासामेतत्सामान्यलक्षणम् । विशेषान् देवताभेदान् शृणुध्वं द्विजसत्तमाः ।। स्थण्डिला वाथ वापी वा यक्षी देवी च मण्डला । पूर्णचन्द्रा च वज्री च पद्मा वार्धशशी तथा । त्रिकोणा दशमी तासां संस्थानं वा निबोधत । स्थण्डिला१ चतुरस्रा तु वर्जिता मेखलादिभिः । वापी२ द्विमेखला ज्ञेया यक्षी३ चैव त्रिमेखला । चतुरस्रायता वेदी४ न तां लिङ्गेषु योजयेत् । मण्डला५ वर्तुला या तु मेखलाभिर्गणप्रिया । रक्ता द्विमेला मध्ये पूर्णचन्द्रा६ तु सा भवेत् । मेखलात्रयसंयुक्ता षडस्रा वज्रिका७ भवेत् । षोडशास्रा भवेत्पद्मा८ किञ्चिद्ध्रस्वा तु मूलतः । तथैव धनुराकारा सार्द्धचन्द्रा९ प्रशस्यते । त्रिशूलसदृशी१०तद्वत् प्रशस्तलक्षणान्विता । परिवेषत्रिभागेण निर्गमं तत्र कारयेत् । विस्तारं तत्प्रमाणञ्च मूले चाग्रे ततोऽर्द्धतः । जलमार्गस्य कर्त्तव्यस्त्रिभागेण सुशोभनः । लिङ्गस्यार्द्धत्रिभागेण स्थौल्येन समधिष्ठिता । मेखला तत्त्रिभागेण खातश्चैव प्रमाणतः । अथ वा

ऽादहीनन्तु शोभनं कारयेत्सदा । उत्तरस्य प्रमाणञ्च प्रमाणादधिकारयेत् । स्थण्डिलायामथारोग्य धनं धान्यञ्च पुष्कलम् । गोप्रदा च भवेद्याची वेदी सम्पत्प्रदा भवेत् । मण्डलायां भवेत्कीर्त्तिर्वरदा पूर्णचन्द्रिका । आयुःप्रदा भवेद्वज्री पद्मा सौभाग्यदा भवेत् । सुतप्रदार्द्धचन्द्रा स्यात्त्रिकोणा शत्रुनाशिनी । देवस्य यजनार्थन्तु पीठिका दश कीर्त्तिताः । शैले शैलमयीं दद्यात् पार्थिवे पार्थिवीं तथा । दारुजे दारुजां कुर्य्यात् मिश्रे मिश्रां तथैव च । नान्ययोनिस्तु कर्तव्या सदा शुभफलेप्सुभिः । अर्च्चायामसमन्दैर्घ्यं लिङ्गायामसमन्तथा । यस्य देवस्य या पत्नी तां पीठे परिकल्पयेत् । एतत्सर्वं समाख्यातं समासात् पीठलक्षणम्" ।

पिण्डित त्रि॰ पिडि—क्त । १संहते २गणिते मेदि॰ ३गुणिते ४तुरुष्के पु॰ राजनि॰ । [२गणके त्रि॰ उणादि॰ ।

पिण्डिल पु॰ पिण्ड+अस्त्यर्थे—इलच् । सेतौ शब्दच॰ ।

पिण्डी स्त्री पिडि—इन् ङीप् । १पिण्डीतगरे २अलाबुलतायां ३खर्जूरभेदे (कोहारा) मेदि॰ ४तक्षस्थानार्थोपदेशे धरणिः ।

पिण्डीजङ्घ पु॰ ऋषिभेदे । तस्य गोत्रापत्यम् इञ् । पैण्डीजङ्घि तदपत्ये बहुत्वे तु अस्त्रियां यस्का॰ तस्य लुक् ।

पिण्डीतक पु॰ पिण्डीं स्थूलपिण्डं फलपुष्पद्वारा तकति अनुकरोति तक—हासे अच् । १मदनवृक्षे २तगरे च अमरः ३फणिज्झके विश्वः ।

पिण्डीतगर पु॰ पिण्ड्या स्थूलपिण्डेनोपलक्षितस्तगरः । तगरवृक्षे त्रिका॰ । [अशोकवृक्षे राजनि॰ ।

पिण्डीपुष्प पु॰ पिण्ड्या उपलक्षितं पुष्पमस्य । संहतस्तवकपुष्पे

पिण्डीर पु॰ पिण्डं पिण्डाकारं फलमीरयति ईर—अण् । १दाडिमवृक्षे त्रिका॰ २नीरसे हारा॰ ३हिण्डीरे रायमु॰

पिण्डीशूर पु॰ पिण्ड्यां भोजने एव नान्यत्र शूरः । गेहेनर्द्दिनि युद्धादावसमर्थे हेमच॰ । भट्टिः ५।८७ उदा॰

पिण्या स्त्री पण्यते स्तूयते रोगहन्तृत्वेन यत् पृषो॰ इत्त्वम् ज्योतिष्मतीलतायाम् अमरः ।

पिण्याक पु॰न॰ पण—व्यवहारे आकन् नि॰ । १तिलकल्के २हिङ्गुनि ३बाह्लीके च । ४सिह्लके पुंस्त्री॰ मेदि॰ । स्त्रीत्वे ङीप् तस्य व्रतार्थभक्षणे न दोषः मनुः ११।९२ अन्यत्र दोषो यथा "पिण्याकं भक्षयित्वा तु यो वै मामुपसर्पति । तस्य वै शृणु सुश्रोणि ! प्रायश्चित्तं सुशोभनम् । पञ्चाहो दश वर्षाणि कल्पमस्तु समालयम् ।

जायते मानवस्तत्र मम कर्मपरायणः" वराहपु॰ ।

पितरिशूर पु॰ पात्रेसमिता॰ अलुक्स॰ । पितृविषये एव शूरे नान्यत्रेति । क्षेपेऽस्य प्रयोगः ।

पितापुत्र पु॰द्वि॰व॰ द्वन्द्वे पूर्वपदे आनङ् । पितरि पुत्रे च

पितामह पु॰ पितुः पिता पितृ+डामहच् । पितुः पितरि पितृपित्रादयोऽप्यत्र । तत्पत्न्यां स्त्री॰ ङीप् अमरः ।

पितु पु॰ पा—रक्षणे तुन् पृषो॰ । अन्ने निघण्टुः । पातेर्वा पिबतेः पायतेर्वा" निरु॰९।२४। ऋ॰ १।१८७।५ उदा॰ ।

पितुःपुत्र पु॰ ६त॰ अलुक्स॰ । विख्याततात् (बापेर मत बेटा) पितृतत्पुत्रे पुत्रे क्षेपे तु वा अलुक्स॰ ।

पितुःस्व(ष्व)सृ स्त्री ६त॰ अलुक्स॰ वा षत्वम् । पितृभगिन्यां तस्या अपत्यं छ । पितुःस्व(ष्व)स्रीय तदपत्ये पुंस्त्री॰ ।

पितृ पु॰ पाति रक्षति पा—तृच् नि॰ । १जनके । माता स-होक्तौ पितृशेषः द्वि॰व॰ । मातापित्रोः अमरः । पञ्च॰ पितृशब्दे ४१८८पृ॰ दृश्यम् । पितरः श्राद्धदेवता इत्युक्तेः श्राद्धोद्देश्ये २प्राप्तपितृलोकके । पितृलोकः पितृयाणम्

पितृक त्रि॰ पैतृक+पृषो॰ । १पितुरागते शब्दमा॰ । पितृदत्त एव ठच् वा दत्तलोपः । २पितृदत्ते च ।

पितृकर्मन् न॰ पितृनुद्दिश्य कर्म । श्राद्धादौ मनुः ३।२५२ श्लो॰ । पितृकार्य्यादयोऽप्यत्र ।

पितृकल्प पु॰ पितृनुद्दिश्य कल्पो विधानम् । पितृणाम् श्राद्धादिकर्मणि । हरिवं॰ १७अ॰ उक्ते पितृणाम्-त्पत्त्यादिज्ञापके २ग्रन्थभेदे च हरिवं॰२३अ॰ । देवदूने कल्पम् । २पितृतुल्ये च

पितृकानन न॰ ७त॰ । श्मशाने जटा॰ ।

पितृकुल्या स्त्री पितृकृता कुल्या । तीर्थभेदे भा॰व॰५७अ॰ ।

पितृगण पु॰ ६त॰ । अग्निष्वात्तादिषु "मनोर्हैरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः । तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः । विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः । अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीच्या लोकविश्रुताः । दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् । सुपर्णानां नराणाञ्च स्मृता बर्हिषदोऽत्रिजाः । सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः । वैश्यानामाज्यपा नाम शूद्राणान्तु सुकालिनः । सोमपास्तु कवेः पुत्रा हविष्मन्तोऽङ्गिरःसुताः । पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्रा वशिष्ठस्य सुकालिनः । अग्निदग्धानग्निदग्धान् काव्यान् बर्हिषदस्तथा । अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्दिशेत् । य एते तु गणा मुख्याः पितॄणां परिकी-

र्त्तिताः । तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम्” । एते च दिव्यपितरः ।

पितृगाथा स्त्री पितृभिः पठिता गाथा । पितृभिः पठिते श्लोकसमुदाये मार्क॰पु॰ ३२अ॰ यथा “पितृगाथास्तथैवात्र गीयन्ते ब्रह्मवादिभिः । या गीताः पितृभिः पूर्वमैलस्यासीन्महीपतेः । कदा नः सन्ततावग्र्यः कस्यचिद्भविता सुतः । यो योगिभुक्तशेषान्नो भुवि पिण्डं प्रदास्यति । गयायामथ वा पिण्डं खड्गमांसं महाहविः । कालशाकं तिलाढ्यं वा कृसरं मासतृप्तये । वैश्वदेवञ्च सौम्यञ्च खड्गमांसं परं हविः । विषाणवर्ज्जं खड्गं त्वा आसूर्य्यञ्चाश्नुवामहे । दद्यात् श्राद्धं त्रयोदश्यां मघासु च यथाविधि । मधुसर्पिः समायुक्तं पायसं दक्षिणायने” । अन्या अपि पितृगाथा शास्त्रान्तरे दृश्याः ।

पितृगृह न॰ ६त॰ । श्मशाने हेमच॰ ।

पितृग्रह पु॰ स्कन्दानुचरे ग्रहभेदे ग्रहशब्दे २७४५पृ॰ सुश्रुतवाक्ये १७७६ भारतवाक्ये च दृश्यम् ।

पितृतर्पण न॰ ६त॰ । १पितॄणां जलदानरूपे तृप्तिजननव्यापारभेदे । करणे ल्युट् । २पितृतीर्थे शब्दच॰ ३तिले राजनि॰ ।

पितृतिथि पुंस्त्री॰ पितृप्रिया तिथिः । अमावास्यायाम् ।

पितृतीर्थ न॰पितृप्रियं तीर्थम् शा॰त॰। “अन्तराङ्गुष्ठदेशिन्योः पितॄणां तीर्थमुत्तमम्” कूर्मपु॰ उक्ते १तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यस्थाने अमरः । २गयादौ तीर्थे च यथोक्तं मत्स्यपु॰२२अ॰ “पितृतीर्थं गया१ नाम सर्वतीर्थवरं शुभम् । यत्रास्ते देवदेवेशः स्वयमेव पितामहः । तत्रैषा पितृभिर्गीता गाथा भागमभीप्सुभिः । एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् । यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् । तथा वाराणसी२ पुण्या पितॄणां वल्लभा सदा । यत्राविमुक्तसान्निध्यं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् । पितॄणां वल्लभं तद्वत् पुण्यञ्च विमलेश्वरम्३ । पितृतीर्थं प्रयाग४न्तु सर्वकामफलप्रदम् । वटेश्वर४स्तु भगवान् माधवेन समन्वितः । योगनिद्राशयस्तद्वत् सदा वसति केशवः । दशाश्वमेधिकं६पुण्यं गङ्गाद्वारं७ तथैव च । नन्दा८थ ललिता९ तद्वत्तीर्थं मायापुरी१० शुभा । तथा मित्रपदं११ नाम ततः केदार१२मुत्तमम् । गङ्गासागर१३मित्याहुः सर्वतीर्थमयं शुभम् । तीर्थं ब्रह्मसर१४स्तद्वच्छतद्रु सलिले ह्रदे । तीर्थन्तु नैमिषं१५ नाम सर्वतीर्थफलप्रदम् । गङ्गोद्भेदा१६स्तु गोमत्यां यत्रोद्भूतः सनातनः । तथा यज्ञवराह१७स्तु देवदेवस्य शूलभृत् । यत्र तत्काञ्चनं द्वारमष्टादशभुजो हरः । नेमिस्तु हरिचक्रस्य शीर्णा यत्राभवत् पुरा । तदेतन्नैमिषारण्यं १८ सर्वतीर्थनिषेवितम् । देवदेवस्य तत्रापि वाराहस्य तु दर्शनम् । यः प्रयाति स पूतात्मा नारायणपदं व्रजेत् । कृतशौचं महा पुण्यं सर्वपापनिषूदनम । तत्रास्ते नारसिंहस्तु स्वयमेव जनार्द्दनः । तीर्थमिक्षुमती१९ नाम पितॄणां वल्लभं सदा । सङ्गमे यत्र तिष्ठन्ति गङ्गायाः पितरः सदा । कुरुक्षेत्रं२० महापुण्यं सर्वतीर्थसमन्वितम् । तथा च सरयूः २१ पुण्या सर्वदेवनमस्कृता । इरावती२२ नदी तद्वत् पितृतीर्थाधिवासिनी । यमुना२३ देविका२४ काली२५ चन्द्रभागा२६ दृषद्वती२७ । नदी वेणुमती२८ पुण्या परा वेत्रवती२९ तथा । पितॄणां वल्लभा ह्येताः श्राद्धे कोटीगुणा मताः । जम्बूमार्गं३० महापुण्यं यत्र मार्गो हि लक्ष्यते । अद्यापि पितृतीर्थं तत् सर्वकामफलप्रदम् । नीलकुण्डमिति३१ ख्यातं पितृतीर्थं द्विजोत्तमाः ! । तथा रुद्रसरः३२ पुण्यं सरोमानस३३मेव च । मन्दाकिनी३४ तथाऽच्छोदा३५ विपाशा३६थ सरस्वती३७ । पूर्वमित्रपदं३८ तद्वद्वैद्यनाथं३९ महाफलम् । क्षिप्रा४० नदी महाकाल४१स्तथा कालञ्जरं४२ शुभम् । वंशोद्भेदं४३ हरोद्भेदं४४ गङ्गोद्भेदं४५ महाफलम् । भद्रेश्वरं४६ विष्णुपदं४७ नर्मदाद्वार४८मेव च । गयापिण्डप्रदानेन समान्याहुर्महर्षयः । एतानि पितृतीर्थानि सर्वपापहराणि च । स्मरणादपि लोकानां किमु श्राद्धकृतां नृणाम् । ओङ्कारं४९ पितृतीर्थञ्च कावेरी५० कपिलोदकम्५१ । सम्भेद५२श्चण्डवेगायास्तथैवामरकण्टकम्५३ । कुरुक्षेत्राच्छतगुणं तस्मिन् स्नानादिकं भवेत् । शुक्रतीर्थ५४ञ्च विख्यातं तीर्थं सोमेश्वरं५५ परम् । सर्वव्याधिहरं पुण्यं शतकोटिफलाधिकम् । श्राद्धे दाने तथा होमे स्वाध्याये जलसन्निधौ । कायावरोहणं५६ नाम तथा चर्मण्वती५७ नदी । गोमती५८ वरुणा५९ तद्वत्तीर्थमौशनस६०म्परम् । भैरवं६१ भृगुतुङ्गं६२ञ्च गौरीतीर्थ६३मनुत्तमम् । तीर्थं वैनायकं६४ नाम भद्रेश्वर६५मतःपरम् । तथा पापहरं६६ नाम पुण्याथ तपती६७ नदी । मूलतापी६८पयोष्णी६९ च पयोष्णीसङ्गम७०स्तथा । महाबोधिः७१ पाटला७२ च नागतीर्थ७३मवन्तिका७४ ।

तथा वेणा७५ नदी पुण्या महाशालं ७६ तथैव च । महारुद्रं ७७ महालिङ्गं दशार्णा७८ च नदी शुभा । शतरुद्रा७९ शताह्वा८० च तथा विश्वपदं८१ परम् । अङ्गारवाहिका८२ तद्वन्नदौ च शोण८३ घर्घरौ८४ । कालिका८५ च नदी पुण्या वितस्ता८६ तो नदी तथा । एतानि पितृतीर्थानि शस्यन्ते स्नानदानयोः । श्राद्धमेतेषु यद्दत्तन्तदनन्तफलं स्मृतम् । द्रोणी८७ वाटनदी८८ धारा८९सरित् क्षीरनदी९० तथा । गोकर्णं९१ गजकर्णं९२ञ्च तथा च पुरुषोत्तमः९३ । द्वारका९४ कृष्णतीर्थञ्च९५ तथार्बुदसरस्वती९६ । नदी मणिमती९७ नाम तथा च गिरिकर्णिका९८ । धूतपापं९९ तथा तीर्थं समुद्रो१०० दक्षिणस्तथा । एतेषु पितृतीर्थेषु श्राद्धमानन्त्यमश्नुते । तीर्थं मेघकरं१०१ नाम स्वयमेव जनार्दनः । यत्र शार्ङ्गधरो विष्णुर्मेखलायामवस्थितः । तथा मन्दोदरीतीर्थं१०२ तीर्थं चम्पा१०३नदी शुभा । तथा सामलनाथ१०४श्च महाशालनदी१०५ तथा । चक्रवाकं१०६ चर्मकोटं१०७ तथा जन्मेश्वरं१०८ महत् । अर्जुनं१०९ त्रिपुरं११० चैव सिद्धेश्वर१११मतःपरम् । श्रीशैलं११२ शाङ्करं११३ तीर्थं नारसिंह११४मतःपरम् । महेन्द्र११५ञ्च तथा पुण्यमथ श्रीरङ्गसंज्ञितम्११६ । एतेष्वपि सदा श्राद्धमनन्तफलदं स्मृतम् । दर्शनादपि चैतानि सद्यः पापहराणि वै । तुङ्गभद्रा११७ नदी पुण्या तथा भीमरथी११८ सरित् । भीमेश्वरं११९ कृष्णवेणा१२० कावेरी१२१ कुड्मला१२२ नदी । नदी गोदावरी१२३ नाम त्रिसन्ध्यातीर्थ१२४मुत्तमम् । तीर्थं त्रैयम्बकं१२५ नाम सर्वतीर्थनमस्कृतम् । यत्रास्ते भगवानीशः स्वयमेव त्रिलोचनः । श्राद्धमेतेषु सर्वेषु कोटिकोटिगुणं भवेत् । स्मरणादपि पापानि नश्यन्ति शतधा द्विजाः ! । श्रीपर्णी१२६ ताम्रपर्णी१२७ च जयातीर्थ१२८मनुत्तमम् । तथा मत्स्यनदी१२९ पुण्या शिवधारं१३० तथैव च । भद्रतीर्थ१३१ञ्च विख्यातं पम्पातीर्थ१३२ञ्च शाश्वतम् । पुण्यं रामेश्वरं१३३ तद्वदेलापुर१३४मलम्पुर१३५म् । अङ्गभूत१३६ञ्च विख्यातमामर्दकमलं परम्१३७ । आम्रातकेश्वरं१३८ तद्वदेकाम्रक१३९मतःपरम् । गोवर्धनं१४० हरिश्चन्द्रं१४१ कपुचन्द्रं१४२ पृथूदकम्१४३ । सहस्राक्षं१४४ हिरण्याक्षं१४५ तथा च कदली१४६ नदी । रामाधिवास१४७स्तत्रापि तथा सौमित्रिसङ्गमः१४८ । इन्द्रकीलं१४९महानाद१५०न्तथा च प्रियमेलकम्१५१ । एतान्यपि सदा श्राद्धे प्रशस्तान्यधिकानि तु । एतेषु सर्वदेवानां सान्निध्यं दृश्यते यतः । दानमेतेषु सर्वेषु दत्तं कोटिशताधिकम् । बाहुदा१५२ च नदी पुण्या तथा सिद्धवनं१५३ शुभम् । तीर्थं पाशुपतं१५४ नाम नदी पार्वतिका१५५ शुभा । श्राद्धमेतेषु सर्वेषु दत्तं कोटिशतोत्तरम् । तथैव पितृतीर्थन्तु यत्र गोदावरी नदी । युता लिङ्गसहस्रेण सर्वान्तरजलावहा१५६ । जामदग्न्यस्य तत्तीर्थं१५७क्रमादायातमुत्तमम् । प्रतीकस्य भयाद्भिन्ना यत्र गोदावरी नदी । तत्तीर्थं हव्यकव्यानामप्सरोयुगसंज्ञितम्१५८ । श्राद्धाग्निकार्य्यदानेषु तथा कोटिशताधिकम् । तथा सहस्रलिङ्ग१५९ञ्च राघवेश्वर१६०मुत्तमम् । सेन्द्रफेना१६१ नदी पुण्या यत्रेन्द्रः पतितः पुरा । निहत्य नमुचिं शक्रस्तपसा स्वर्गमाप्तवान् । तत्र दत्तं नरैः श्राद्धमनन्तफलदं भवेत् । तीर्थन्तु पुष्करं१६२ नाम शालग्रामं१६३ तथैव च । सोमपान१६४ञ्च विख्यातं यत्र वैश्वानरालयः । तीर्थं सारस्वतं१६५ नाम स्वामितीर्थं१६६ तथैव च । मलन्दरा१६७ नदी पुण्या कौशिकी१६८ चन्द्रिका१६९ तथा । वैदर्भी१७०वाथ वैरा१७१ च पयोष्णी१७२ प्राङ्मुखा परा । कावेरी१७३ चोत्तरा पुण्या तथा जालन्धरो१७३ गिरिः । एतेषु श्राद्धतीर्थेषु श्राद्धमानन्त्यमश्नुते । लोहदण्डं१७५ तथा तीर्थं चित्रकूट१७६स्तथैव च । विन्ध्ययोग१७७श्च गङ्गायास्तथा नदीतटं१७८ शुभम् । कुब्जाम्र१७९न्तु तथा तीर्थं उर्वशीपुलिनं१८० तथा । संसारमोचनं१८१ तीर्थं तथैव ऋणमोचनम्१८२ । एतेषु पितृतीर्थेषु श्राद्धमानन्त्यमश्नुते । अट्टहासं१८३ तथा तीर्थं गौतमेश्वर१८४मेव च । तथा वशिष्ठतीर्थं१८५न्तु हारीतं१८६ तु ततःपरम् । ब्रह्मावर्तं१८७ कुशावर्त्तं१८८ हयतीर्थं १८९ तथैव च । पिण्डारकञ्च १९०विख्यातं शङ्खोद्धारं १९१ तथैव च । घण्टेश्वरं१९२ बिल्वकञ्च१९३ नीलपर्वत१९४मेव च । तथा च धरणीतीर्थं१९५ रामतीर्थं १९६ तथैव च । अश्वतीर्थं१९७ञ्च विख्यातमनन्तं श्राद्धदानयोः । तीर्थं वेदशिरो१९८ नाम तथैवौघवती १९९ नदी । तीर्थं वसुप्रदं२०० नाम छागलाण्डं २०१तथैव च । एतेषु श्राद्धदातारः प्रयान्ति परमं पदम् । तथा च बदरीतीर्थं२०२ गयातीर्थं२०३ तथैव च । जयन्तं२०४

विजय२०५ञ्चैव शुक्लतीर्थं२०६ तथैव च। श्रीपतेश्च२०७ तथा तीर्थं तीर्थं रैवतकं२०८ तथा। तथैव शारदातीर्थं२०९ भद्रकालेश्वरं२१० तथा। वैकुण्ठतीर्थं२११ञ्च परं भीमेश्वर२१२मथापि वा। एतेषु श्राद्धदातारः प्रयान्ति परमां गतिम्। तीर्थं मातृगृहं२१३ नाम करवीरपुरं२१४ तथा। कुशेश्वर२१५ञ्च विख्यातं गौरीशिखरं२१६मेव च। नकुलेशस्य२१७ तीर्थञ्च कर्दमालं २१८ तथैव च। दण्डिपुण्यकरं२१९ तद्वत् पुण्डरीकपुरं२२० तथा। सप्तगोदावरीतीर्थं२२१ सर्वतीर्थेश्वरेश्वरम्२२२। तत्र श्राद्धं प्रदातव्यमनन्तफलमीप्सुभिः"।

पितृदान न० पित्रे दानम्। निवापे श्राद्धे अमरः स्वार्थे क। पितृदानक तत्रार्थे न० शब्दच०।

पितृदिन न० ६तत्। १अमावास्यायाम्। पक्षद्वयात्मके २तत्सम्बन्धिदिने च "मानेनानेन यो मासः पक्षद्वयसमन्वितः। पितॄणां तदहोरात्रमिति कालविदो विदुः। कृष्णपक्षस्त्वहस्तेषां शुक्लपक्षस्तु शर्वरी। कृष्णपक्षे त्वहः श्राद्धं पितॄणां वर्त्तते नृप!" हरिवं० ७अ०।

पितृपक्ष पु० पितॄणां प्रियः पक्षः। सौराश्विनकृष्णपक्षे "नभो वाथ नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत्। सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्र तु च पञ्चमः" नागरख०। २पितृकुलजे च "पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः" दायभागे नारदः पार्वणादौ ३पित्रादित्रिके च।

पितृपति पु० ६तत०। यमे अमरः।

पितृपितृ पु० ६तत०। पितामहे अमरः।

पितृप्रसू स्त्री ६त०। १पितामह्याम् पितॄणां प्रसूरिव। २सन्ध्यायाम् अमरः। पितृकल्पे सन्ध्यागामितिथेर्ग्राह्यत्वात् तस्याः प्रसूवत् पालकत्वात् तथात्वम्।

पितृप्रिय पु० ६त०। भृङ्गराजे राजनि०।

पितृबन्धु पु० ६त०। "पितुः पितुःस्वसुः पुत्राः पितुर्मातुःस्वसुःसुताः। पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबन्धवः" इत्युक्तेषु पितुः पितृष्वसृपुत्रादिषु।

पितृभोजन पु० पितृभिर्भुज्यते कर्मणि ल्युट्। १माषे श्राद्धे तद्दानस्य प्रशस्तत्वात् तथात्वम्। भावे ल्युट् ६त०। २पितृभक्षणे न० राजनि०।

पितृमेध पु० कात्या०श्रौ०२१।२।१सूत्रादिप्रोक्ते पित्रुद्देशके कर्मभेदे। [पितृतर्पणे "पितृयज्ञस्तु तर्पणम्" मनुः।

पितृयज्ञ पु० पित्रुद्देश्यको यज्ञः शा०त०। पञ्चमहायज्ञान्तर्गते

पितृयाण पु० पितरो यान्ति अनेन या-करणे ल्युट् संज्ञात्वात् णत्वम्। पितॄणां चन्द्रलोकगमनमार्गे। तत्प्रापककर्मरूपहेतुसहितः तद्यानप्रकारः छान्दो०५।१०उक्तो यथा "अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्त्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान् षड्दक्षिणैति मासांस्तान् नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति। मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति" उप० "य इमे गृहस्थाः। ग्राम इति गृहस्थानामसाधारणं विशेषणमरण्यवासिभ्यो व्यावृत्त्यर्थम्। यथा वानप्रस्थपरिव्राजकानामरण्यं विशेषणं गृहस्थेभ्यो व्यावृत्त्यर्थं तद्वत्। इष्टापूर्त्ते इष्टमग्निहोत्रादि वैदिकं कर्म। पूर्त्तं वापीकूपतडागारामादिकरणम्। दत्तं च बहिर्वेदि यथाशक्त्यर्हेभ्यो द्रव्यसंविभागो दत्तम्। इत्येवंविधं परिचरणपरित्राणादुपासते इतिशब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात्। ते दर्शनवर्जितत्वाद्धूमं धूमाभिमानिनीं देवतामभिसम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते। तयाऽतिवाहिता धूमाद्रात्रिं रात्रिदेवतां, रात्रेरपरपक्षदेवताम् एवमेव कृष्णपक्षाभिमानिनीमपरपक्षाद्यान् षण्मासान् दक्षिणा दक्षिणां दिशमेति सविता। तान् मासान्, दक्षिणायन षण्मासाभिमानिनीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः। सङ्घचारिण्यो हि षण्मासदेवता इति मासानिति बहुवचनप्रयोगस्तासु। नैते कर्मिणः प्रकृताः संवत्सरं संवत्सराभिमानिनीं देवतामभिप्राप्नुवन्ति। कुतः पुनः संवत्सरप्राप्तिप्रसङ्गो यतः प्रतिषिध्यते। अस्ति हि संवत्सरस्य प्रसङ्गो ह्येकस्यावयवभूते दक्षिणोत्तरायणे तत्रार्चिरादिमार्गप्रवृत्तानामुदगयनमासेभ्योऽवयविनः संवत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता। अत इहापि तदवयवभूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविनः संवत्सरस्यापि पूर्ववत्प्राप्तिरापन्नेत्यतस्तत्प्राप्तिः प्रतिषिध्यते नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति। मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसम्। कोऽसौ यस्तैः प्राप्यः चन्द्रमा य एष दृश्यतेऽन्तरीक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां तदन्नं देवानां तं चन्द्रमसमन्नं देवता इन्द्रादयो भक्षयन्ति। अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभूताः कर्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते नन्वनर्थायेष्टादिकरणं यदन्नभूता देवैर्भक्ष्येरन् नैष दोषः अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विवक्षितत्वात्। न हि ते कवलोत्क्षेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते। किं तर्ह्युपकरणमात्रं ते देवानां भवन्ति स्त्रीपशुभृत्यादिवत्। दृश्यतेऽन्नशब्द

उपकरणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं विशोऽन्नं राज्ञामि-त्यादि। न च तेषां स्त्र्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युप-भोगो नास्ति। तस्मात्कर्मिणो देवतानामुपभोग्या अपि सन्तः सुखिनो देवैः क्रीडन्ति। शरीरञ्च तेषां सुखोप-भोगयोग्यं चन्द्रमण्डले आप्यमारभ्यते। तदुक्तं पुरस्ता-च्छ्रद्धाशब्दा आपो द्युलोकाग्नौ हुताः सोमो राजा सम्भवतीति। ता आपः कर्मसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनु-गताः द्युलोकं प्राप्य चन्द्रत्वमापन्नाः शरीराद्यारम्भिका इष्टाद्युपासकानां भवन्ति” शाङ्करभाष्यम्।

पितृराज पु० ६त० टच्समा०। यमे भा०स० ६अ०।

पितृरूप पु०ईषदूनः जनकः पिता पितृ+रूपप्। शिवे भा० अनु०१५०अ०। तस्य सर्वजनकत्वेन पितृतुल्यत्वात् तथात्वम्

पितृलोक पु० ६त०। चन्द्रलोकोपरिस्थे १भुवनभेदे “विधू-र्ध्वभागे पितरो वसन्तः स्वाधः सुधादीधितिमामनन्ति। पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्ध्वे दर्शे यतोऽस्माद् द्युदलं तदैषाम्। भाधोन्तरत्वान्न विधोरधःस्थं तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम्। कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्तमेत्यर्थत एव सिद्धम्” सि०शि०। पितृयाणशब्दे दृश्यम्। कर्म०। २पितृरूपे लोके ३अग्निष्वात्तादौ च।

पितृवन न०६त०। प्रेतावासे श्मशाने शब्दार्थक०। [शिवे।

पितृवनेचर त्रि० पितृवने चरति चर–ट। श्मशानवासिनि

पितृवर्त्तिन् पु० ब्रह्मदत्तनामके नृपभेदे हरिवं० २०अ०।

पितृव्य पु० पितुर्भ्राता पितृ+व्यत्। ज्येष्ठे कनिष्ठे वा पितु-र्भ्रातरि। [ल्युट्, वेदे षत्वम्। कुर्मे यजु० ५।२६

पितृषदन न० पितरः सीदन्ति उपविशन्त्यत्र सद–आधारे

पितृष्व(स्व)सृ स्त्री ६त० वा षत्वम्। पितुर्भगिन्याम्।

पितृष्वस्रीय पुंस्त्री०पितुः स्वसुरपत्यम् छ। पितृष्वसुरपत्ये

पितृसन्निभ पु० पित्रा गुरुणा सन्निभा तुल्यता यस्य। पितृतुल्ये गुरुतुल्यास्म प्रा०वि० देवलोक्ता यथा “आचा-र्यश्च पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः। मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ। वर्णज्येष्ठो पितृ-व्यश्च पुंस्येते गुरवो मताः”। [शब्दमाला।

पितृसू स्त्री पितरं सूते सू–क्विप्। १पितामह्यां २सन्ध्यायां

पितृहू पु०“पितृहूर्दक्षिणः कर्ण उत्तरो देवहूः स्मृतः”भाग० ४।२९। उक्ते दक्षिणकर्णे तस्य तथात्वञ्च समर्थितं “शा-स्त्रश्रवणकाले बलाधिक्यात् दक्षिणकर्णः प्रथमं प्रवर्त्तते। शास्त्रे च प्रथमं श्रोतव्यं कर्मकाण्डम् इत्येतावता साम्येन प्रवृत्तसंज्ञस्य कर्मकाण्डस्य दक्षिणकर्णेन श्रवणा-भिप्रायते। अथ तदर्थमनुष्ठाय पितृभिराहूतः पितृलोक-प्रापकं पितृयाणं प्रपद्यते। तदनेन प्रकारेण पितृणामा-ह्वानं भवतीति पितृहूर्दक्षिणकर्णः”४।२५।४८ श्रीधरेण

पित्त न० अपि+दो–क्त तादेशः अल्लोपः न दीर्घः। देहस्थे धातुभेदे तत्स्वरूपादि भावप्र० उक्तं यथा “पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्तरम्। सरं कटु लघु स्निग्धं तीक्ष्णमम्लन्तु पाकतः”। पीतन्चिरामम् नीलं सामम्। एकं पित्तं वातवन्नानास्थानकर्मभेदैः पञ्चविधम्। तेषां पित्तानां नामान्याह “पाचकं रञ्जकञ्चापि सा-धकालोचके तथा। भ्राजकञ्चेति पित्तस्य नामानि स्थानभेदतः” अथ पाचकादीनां स्थानान्याह “अग्न्या-शये यकृत्प्लीह्नोर्हृदये लोचनद्वये। त्वचि सर्वशरी-रेषु पित्तं निवसति क्रमात्” अथ तेषां कर्माण्याह। “पाचकं पचते भुक्तं शेषाग्निबलवर्द्धनम्। रसमूत्र-पुरीषाणि विरेचयति नित्यशः”। पाचकं पित्तमाम-पक्वाशयमध्यस्थं षड्विधमाहारं भोज्यं भक्ष्यं चर्व्यं लेह्यं चूष्यं पेयं पचति दोषरसमूत्रपुरीषाणि पृथक्क-रोति च। तदग्न्याशयस्थमेव स्वशक्त्या रसरञ्जनहृद-यस्थकफतमोपनोदनरूपग्रहणप्रभाप्रकाशनाभ्यङ्गलेपादि-पाचनाद्यखिलकर्मणां विशेषाणां पित्तस्थानानामनुग्रहं करोति। शेषाण्यपि पित्तस्थानानि यकृत्प्लीहादीनि भागेन गत्वा तत्र तत्र रसरञ्जनादिकर्मभिरुपकरोती-त्यर्थः। कथम्भूतं पाचकं पित्तं शेषाग्निबलवर्द्धनम् शेषा अग्नयः पृथिव्यादिमहाभूतगणाः। यत उक्तं चरकेण “भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः” इति। ऊष्माणः अग्नयः। यत उक्तं वाग्भटेन “दोषधातुमला-दीनामूष्मेत्यात्रेयशासनम्” इति। दोषधातुमलादीनामूष्मै-वाग्निरित्यर्थः। रसादिसप्तधातुगताः तेषां बलवर्द्ध-नम् यथा गृहे स्थापितानि रत्नानि खद्योतवद्दूर-भास्वराणि तान्यपि दीपज्योतिषा दूरप्रकाशकानि भ-वन्ति तथा अग्न्याशयस्थपाचकाग्नितेजसा सर्वे अग्नयो बलवन्तो भवन्ति तथा च वाग्भटः “अन्नस्य पक्ता सर्वेषां पक्तॄणामधिको मतः। तन्मूलास्ते च तद्वृद्धिक्षय-वृद्धिक्षयात्मकाः” इति। ननु पित्तादन्योऽग्निराहोस्वि-त्पित्तमेवाग्निरिति सन्देहः। उच्यते पित्तस्योष्णादिगुण-द्वाराहारपाचनरञ्जनदर्शनादिकर्माणि न खलु पित्तव्य-तिरेकेणान्योऽग्निः। तस्मादग्निरूपस्यैव पित्तस्य स्थान-भेदात्पाचकरञ्जकसाधकालोचकभ्राजकसंज्ञाः। तथा च

वाग्भटः "पाचकं तिलमानं स्यात् काठिन्यान्नास्य दोषता। अनुष्णत्वात्यविकृतं पित्तं पाकोष्मदर्शनैः। क्षुत्तृड्रुचिप्रभामेधाधीशौर्य्यतनुमार्दवैः। पित्तं पञ्चात्मकं तच्च पक्वामाशयमध्यगम्। पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तैजसगुणोदयम्। त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणानलशब्दितम्। पचत्यन्नं विभजते सारकिट्टौ पृथक् तथा। तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम्। करोति बलदानेन पाचकं नाम तत् स्मृतम्"। ननु यदि पित्ताग्न्योरभेदस्तदा कथं घृतं पित्तस्य शमकमग्नेर्दीपकमिति। तथा मत्स्याः पित्तं कुर्वन्ति न च तेऽग्निदीप्तिकरा इति। तथा समदोषः समाग्निस्त्वपि वक्तुं न युज्यते। तथा "द्रवं स्निग्धमधोगञ्च पित्तं वह्निरतोऽन्यथेति"। अत्रोच्यते। पित्तमग्नेः सन्तताधिष्ठानम्। तथा चोक्तं तन्त्रान्तरे "अग्निर्भिन्नगुणैर्युक्तः पित्तं भिन्नगुणैस्तथा। द्रवं स्निग्धमधोगञ्च पित्तं वह्निरतोऽन्यथा। तस्मात्तेजोमयं पित्तं पित्तोष्मा यः स पक्तिमान्। स सञ्चरति कुक्षिस्थः सर्वतो धमनीमुखैः। स कायाग्निः स कायोष्मा स पक्ता स च जीवनम्। अनन्यगतिरित्येवं देहे कायाग्निरुच्यते" अन्यच्च "वामपार्श्वाश्रितं नाभेः किञ्चित् सोमस्य मण्डलम्। तन्मध्ये मण्डलं सौर्य्यं तन्मध्येऽग्निर्व्यवस्थितः। जरायुमात्रप्रच्छन्नः काचकोशस्थ दीपवत्"। तथा च मधुकोषे "द्रवतेजःसमुदायात्मकस्यापि पित्तस्य तेजोभागोऽग्निरिति"। तेन पित्तमप्यग्निवन्मन्यते अतितापितायोगोलकवत्। परमार्थतस्तु अग्निः पित्ताद्भिन्न एवेति सिद्धान्तः। अतएवाह रसप्रदीपे "जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः। सौक्ष्म्याद्रसानाऽऽददानो विभक्तुं नैव शक्यते। नाभौ मध्ये शरीरस्य विशेषात् सोममण्डलम्। सोममण्डलमध्यस्थं विद्यात् सूर्य्यस्य मण्डलम्। प्रदीपवत्तत्र नृणां स्थितो मध्ये हुताशनः। सूर्य्यो दिवि यथा तिष्ठंस्तेजोयुक्तैर्गभस्तिभिः। विशोषयति सर्वाणि पल्वलानि सरांसि च। तद्वच्छरीरिणां भुक्तं ज्वलनो नाभिमाश्रितः। मयूखैः पचते क्षिप्रज्ञानाव्यञ्जनसंस्कृतम्। स्थूलकायेषु सत्त्वेषु यवमात्रः प्रमाणतः। ह्रस्वकायेषु सत्त्वेषु तिलमात्रः प्रमाणतः। कृमिकीटपतङ्गेषु बालमात्रोऽवतिष्ठते" इति। पुनः प्रकृतमनुसरति "रञ्जकं नाम यत्पित्तं तद्रसं शोणितं नयेत्। यत्तु साधकसंज्ञं तत्कुर्य्याद् बुद्धिं धृतिं स्मृतिम्"। धृतिं मेधाम् "यदालोचकसंज्ञं तद्रूपग्रहणकारणम्। "भ्राजकं कान्तिकारि स्याल्लेपाभ्यङ्गादिपाचकम्" वातपित्तादिनिरूपणे। स्थानान्तरे तत्रैव पित्तप्रकृतिक उक्तो यथा "पित्तप्रकृतिको यादृक् तादृशोऽथ निगद्यते। अकालपलितो गौरः क्रोधी स्वेदी च बुद्धिमान्। बहुभुक् ताम्रनेत्रश्च स्वप्ने ज्योतींषि पश्यति। शग्रामकेशः क्षमी स्थूलो बहुवीर्य्यो महाबलः। पित्तं वह्निर्वह्निजं वा तदस्मात् पित्तोद्रिक्तस्तीव्रतृष्णो बुभुक्षुः। गौरोष्णाङ्गस्ताम्रहस्ताङ्घ्रिरक्तः शूरो मानी पिङ्गकेशोऽल्परोमा"। पित्तस्योपशमहेतुरुक्तस्तत्रैव "तिक्तस्वादुकषायशीतपवनच्छायानिशावीजनज्योत्स्नाभूगृहयन्त्रवारिजलदस्त्रीगात्रसंस्पर्शनम्। सर्पिःक्षीरविरेकसेकरुधिरस्रावप्रदेहादिकं पानाहारविहारभेषजमिदं पित्तं प्रशान्तिं नयेत्"। पित्तप्रकोपकारणान्युक्तानि "कट्वम्लोष्णविदाहितीक्ष्णलवणक्रोधोपवासातपस्त्रीसम्भोगतृषाक्षुधाभिहननव्यायाममद्यादिभिः। भुक्तेऽजीर्य्यति भोजने च शरदि ग्रीष्मे तथा प्राणिनां मध्याह्ने च यथार्द्धरात्रसमये पित्तप्रकोपो भवेत्" भावप्र० "पित्तञ्च तिक्ताम्लरसञ्च सारकं तूष्णं द्रवं तीक्ष्णमिदं मधौ बहु। वर्षान्तकाले श्रमनर्द्धरात्रे मध्यन्दिनेऽन्नाप्युदिते च कुप्यति" राजनि०।

पित्तघ्न त्रि० पित्तं हन्ति हन–ठक्। १पित्तनाशकद्रव्ये स्त्रियां ङीप्। सा च २गुडूच्यां शब्दच०।

पित्तज्वर पु० पित्तनिमित्तो ज्वरः शाक०त०। पैत्तिके ज्वरे ज्वरशब्दे ३१७१ पृ० माधवकरोक्तं तल्लक्षणं दृश्यम्।

पित्तद्राविन् पु० पित्तं द्रावयति द्रु–णिच् णिनि। मधुरजम्बीरे राजनि०।

पित्तधरा स्त्री सुश्रुतोक्ते कलाभेदे "षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता। पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्त्तिता"। [रक्तपित्तशब्दे लक्षणादि दृश्यम्।

पित्तरक्त न० पित्तसंसृष्टं रक्तम्। रक्तपित्ते रोगे राजनि०

पित्तल त्रि० पित्तमस्त्यस्याधिक्येन सिध्मा० लच्। १पित्तबहुले। पित्तं लाति ला–क। २उपधातुभेदे रीतौ ३भूर्जपत्रे शब्दमा०४तोयपिप्पल्यां स्त्री मेदि०। रीतिश्च द्विविधा यथोक्तं राजनि० "शुक्ला स्निग्धा मृदुः शीता सुरङ्गा स्वल्पपित्तिणी। हेमोपमा शुभा स्वच्छा जात्या रीतिः प्रकीर्त्तिता"। "रीतिरप्युपधातुः स्यात्ताम्रस्य यशदस्य च। पित्तलस्य गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा जनैः। संयोगस्य प्रभावेन तस्यान्येऽपि गुणाः स्मृताः। रीतिकायुगलं रूक्षं तिक्तञ्च लवणं रसे। शोधनं पाण्डुरो-

गन्नं क्रमिन्नं नातिलेखनम्" भावप्र० । तन्मारणशोधन-विधिः कांस्यशब्दे १८४२ पृ० दृश्यः ।

पित्तातिसार पु० पित्तजनितोऽतिसारः शाक०त० । पित्तजनिते अतिसाररोगभेदे अतिसारशब्दे १०७पृ०दृश्यम् ।

पित्ताभिष्यन्द पु० पित्तकृतः अभिष्यन्दः शाक०त०। पित्तकृते नेत्रजलक्षरणरूपे रोगभेदे अभिष्यन्दशब्दे ३०४पृ०दृश्यम्

पित्तारि पु० ६त० । १पर्पटे (क्षेतपापड़ा) २लाक्षायां ३बर्बरे च राजनि० ।

पित्र्य त्रि० पितुः इदं प्रियं वा पितृत आगतं वा यत् । १पितृसम्बन्धिनि । २पितृतीर्थे तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्मध्यस्थाने ३मधुनि ४मघानक्षत्रे च राजनि०। तस्य पितृदैवतत्वात्तत्सम्बन्धित्वम् । ५पितृप्रिये माषे पु०६अमावास्यायां तिथौ स्त्री हेमच० ७ज्येष्ठभ्रातरि पु० ८पौर्णमास्यां स्त्री शब्दच०।

पित्र्यावत् त्रि० पित्र्यः तत्सम्बन्धि अस्त्यस्य मतुप् मस्य वः दीर्घः । १पितृसम्बन्धियुक्ते २कन्यायां स्त्री ङीप् । ऋ०८।४६।२ भा० ।

पित्सत् त्रि० पतितुमिच्छति पत–सन् इस अभ्यासलोपः । १पतितुमिच्छायुते २खगे पुंस्त्री० अमरः ।

पित्सल पु० पतितुमिच्छत्यत्र पत–सन् पित्स+आधारे कलच् । पथि मार्गे उणादि० ।

पिन्न पु० मृगभेदे यजु० २४।३२ [२उदञ्चने च हेमच०।

पिधान न० अपि+धा–ल्युट् अल्लोपः । १छादने अमरः

पिधानक पु०पिधानाय कायति कै–क । खड्गकोषे हेमच०

पिनद्ध त्रि० अपि+नह्–क्त अल्लोपः । परिहिते वस्त्रादौ हेमच० ।

पिनाक पु०न० पा–रक्षणे आकन् तुट् धातोरात इत्त्वम् । १शिवधनुषि उज्ज्वलद०। २शूलास्त्रे अमरः ३दिव उत्तरनामसु निघण्टुः ।

पिनाकिन् पु० पिनाक+अस्त्यर्थे इनि । महादेवे अमरः पिनाकहस्तादयोऽप्यत्र । [जटा० ।

पिन्यास न० अपिगतो न्यासोऽत्र प्रा०ब०अल्लोपः । हिङ्गुनि

पिपतिषत् त्रि० पतितुमिच्छति पत–सन्–शतृ । १पतितुमिच्छति । २खगे मेदि०। [२खगे राजनि०

पिपतिषु त्रि० पतितुमिच्छुः पत–सन उ । १पतितुमिच्छौ

पिपासा स्त्री पातुमिच्छा पा–पाने सन् भावे अ । पातुमिच्छायाम् सा च प्राणवृत्तिः ऊर्मिभेदः "बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य, मनसः स्मृतौ । शोकमोहौ, शरीरस्य जरामृत्यू षडूर्मयः" शा०ति० । तद्धेतुः पित्तभेदस्तच्छब्दे दृश्यम् । तारका०इतच् । पिपासित संजातपिपासे त्रि०।

पिपीतक पु०ब्राह्मणभेदे येन पिपीतकीद्वादशीव्रतमाचरितम्

पिपीतकी स्त्री पिपीतको ब्राह्मणभेदः स प्रवर्त्तकतयास्त्यस्य अच् गौरा० ङीष् । वैशाखशुक्लद्वादश्याम् तद्विधानं भविष्यपु० "वैशाखे शुक्लपक्षस्य द्वादशी वैष्णवी तिथिः । तस्यां सुशीतलजलैः स्नापयेत् केशवं प्रभुम् । पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्धूपदीपैर्विधानतः । नैवेद्यैर्विविधैश्चैव ताम्बूलैरथ वाससा । जप्त्वा तु वैष्णवं मन्त्रं दण्डवत् प्रणमेत्ततः । दद्याद्द्विजेभ्यो विधिवत् कुम्भांस्तोयसमन्वितान् । प्रथमेऽब्दे चतुःकुम्भान् दद्यात्स्वर्णसंयुतान् । मालाभिरङ्कितग्रीवान् सुशीतलजलान्वितान् । शुक्लवस्त्रावृतमुखानुपवीतसुसंयुतान् । धनुर्बाणसमायुक्तान् सभोज्यदक्षिणान्वितान् । द्वितीयेऽष्टौ घटान् दद्याद्दधिशर्करसंयुतान् । तृतीये द्वादश घटान् तिलमोदकसंयुतान् । चतुर्थे षोडश घटान् दुग्धलड्डुकसंयुतान् । दद्यात् संपूज्य देवेशं द्विजातिभ्यः प्रयत्नतः । दक्षिणां शक्तितो दद्यात् भोज्यञ्चैव विशेषतः" पिपीतकब्राह्मणं प्रति यमोपदेशः । तत्कालस्तु ति०त०उक्तः द्वादशीशब्दे ३७९९ पृ० दृश्यः । अधिकं तत्कथायां दृश्यम् ।

पिपीलक पु० अपि–पील–ण्वुल् अल्लोपः । (डेयोपिपड़ा) ख्याते १कीटे (क्षुद्रपिपड़ा) २ख्याते कीटे स्त्री टाप् । हेमच० । अच्–पिपीलोऽप्यत्र शब्दच० गौरा० ङीष् पिपीलीत्यप्यत्र हेम० । क्षुद्रकीटे राजनि० ।

पिपीलिकामध्य न० पिपीलिकायामध्यमिव मध्यमस्य । चान्द्रायणभेदे पुंस्त्री० चान्द्रायणशब्दे २९।२ पृ०दृश्यम् ।

पिप्पक पुंस्त्री०शरव्यादेवतोद्देशेन आलभ्ये पक्षिणि अजादि० टाप् । स्त्रीपक्षिभेदे स्त्री यजु० २४।४०।

पिप्पटा स्त्री खाद्यभेदे त्रिका० ।

पिप्पल न० पा–अलच् पृषो० । १जले निघण्टुः २वस्त्रखण्डभेदे च मेदि० ३अश्वत्थवृक्षे अमरः ४बन्धनमुक्ते पक्षिणि च पु०शब्दच०। ५कणायां (पिपुल) स्त्री गौरा० ङीष् ह्रस्वः पिप्पलिः पिप्पली चात्र । तस्याः फलम् अण् हरीतक्या० तस्य लुप् । तत्फलेऽपि स्त्री । अस्त्यर्थे उत्करादि०छ । पिप्पलीय तद्युते त्रि०। रेवत्यां जाते ६मित्रपुत्रभेदे पु० भाग०६।१८।६

पिप्पलाद पु० ऋषिभेदे भाग० ११।१९।९ [४।११।

पिप्पलायन पु० भरतानुजे भागवतप्रधाने नृपभेदे भाग०५।

पिप्पलीघृत न० चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे "पिप्पलीगुडसंसिद्ध

छागक्षीरयुतं घृतम् । एतदग्निविवृद्ध्यर्थं सर्पिस्तु क्षयकासिनाम्" ।

पिप्पलीश्रोणि स्त्री नदीभेदे मार्कं॰पु॰ ५७अ॰

पिप्पलीमूल न॰ पिप्पल्या इव मूलमस्य । (पिपुलमूल) ख्याते वृक्षे राजनि॰ "दीपनं पिप्पलीमूलं कटूष्णं पाचनं लघु । रूक्षं पित्तकरं भेदि कफवातोदरापहम् । आनाहप्लीहगुल्मघ्नं कृमिश्वासक्षयापहम्" भावप्र॰। ततः मत्वर्थे उत्करा॰ छ । पिप्पलमूलीय तद्युते त्रि॰ ।

पिप्पलु पु॰ ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यं गर्गा॰ यञ् । पैप्पलव्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री॰ ।

पिप्पल्याद्य न॰चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे "पिप्पलीं मधुकं बिल्वं शताह्वां मदनं वचाम् । कुष्ठं शटीं पुष्कराख्यं चित्रकं देवदारु च । पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं द्विगुणक्षीरसंयुतम् । अर्शसां मूढ़वातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् । गुदनिःसरणं शूलं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् । कट्यूरुपृष्ठदौर्बल्यमानाहं वङ्क्षणाश्रयम् । पिच्छास्रावं गुदे शोथं वातवर्चोविनिग्रहम् । उत्थानं बहुदोषञ्च जयेच्चैवानुवासनात्" ।

पिप्पिका स्त्री दन्तमले हेमच॰। [शुभसूचकत्वचिह्नम् ।

पिप्पीक पुंस्त्री॰ खगभेदे वृ॰सं॰८६अ॰तस्य दक्षिणदिक्स्थत्वे

पिप्रु पु॰ असुरभेदे ऋ॰ १।५१।५ भा॰ ।

पिप्लु पु॰ अपि+प्लु–डु अपेरल्लोपः । जटुले अमरः ।

पिब्दमाना स्त्री अपि+शब्द–शानच् पृषो॰। शब्दायमाने

पिब्दन त्रि॰ अपि+शब्द–ल्युट् पृषो॰। १अव्यक्तं शब्दायमाने २रक्षोभेदे पु॰ ऋ॰६।४६।२

पियारु पी–हिंसायां बा॰ आरुक् । हिंस्रे ऋ॰१।१९०।५ "पीयतिर्हिंसाकर्मेति" निरु॰ ४।२५

पियाल पु॰पी–पाने कालन् । पीतसाले (पेयासाल) (सुरगा) वृक्षभेदे अमरः "पियालस्तु खरःस्कन्धसारो बहुलवल्कलः । राजादनस्तापसेष्टः सन्नकद्रुर्धनुष्पटः । सारः पित्तकफास्रघ्नस्तत्फलं मधुरं गुरु । स्निग्धं सरं मरुत्पित्तदाहज्वरतृषापहम् । पियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः । हृद्योऽतिदुर्जरः स्निग्धो विष्टम्भी चामवर्द्धनः" भावप्र॰ ।

पिल प्रेरणे चु॰उभ॰सक॰सेट् । पेलयति ते अपीपिलत् त ।

पिलिप्पिला स्त्री चिक्कणायां भुवि । यजु॰ २३।१२ "श्रीवैं पिलिप्पिला" शत॰ ब्रा॰ १३।२।६।११ "श्रयत्वेनासिति श्रीशब्देन पृथिवीति" वेददीपः ।

पिलु पु॰ अपि+ला–बा॰ डु । पीलुवृक्षे शब्दरत्नावली ।

पिलुनी स्त्री अपि+ला बा॰ डुन गौरा॰ ङीष् । मूर्वायां रत्नमाला । [टालतायां रत्नमाला ।

पिलुपर्णी स्त्री पीलोरिव पर्णमस्याः ङीप् पृषो॰ । मोर-

पिल्ल न॰ क्लिद–ल पिलादेशः । १क्लिन्नचक्षुषि । २तद्युते त्रि॰ अमरः ।

पिल्लका स्त्री पिल्ला इव कायति कै–क । हस्तिन्यां शब्दमा॰

पिव सेचने भ्वा॰पर॰सक॰ सेट् इदित् । पिन्वति अपिन्वीत् । पिपिन्व पिन्व्यते । पिन्वनम्

पिश अवयवे समूहस्यांशभावे अक॰ दीपनायां सक॰ तुदा॰ मुचा॰ पर॰ सेट् । पिंशति घटः समूहीभवतीत्यर्थः । "त्वष्टा रूपाणि पिंशतु" ऋ॰१०।१८४।१ दीपयतु इत्यर्थः अपेशीत् पिपेश ।

पिश(स) त्रि॰ पिश–क । १पापनिर्मुक्ते २बहुरूपे न॰ ।

पिशङ्ग पु॰ पिश–अङ्गच् किच्च । पद्मधूलितुल्ये १पिङ्गलवर्णे २तद्वति त्रि॰ अमरः ।

पिशङ्गक पु॰ पिशङ्ग+स्वार्थे क । १पिशङ्गशब्दार्थे पिशङ्गेन कायति कै–क । २विष्णौ ब्रह्मपु॰ ।

पिशङ्गभृष्टि त्रि॰ भ्रस्ज–कर्मणि क्तिच् पिशङ्ग एव भृष्टिः सारभूतोऽस्य । शुद्धपिङ्गलवर्णे ऋ॰ १।१३३।५भा॰।

पिशङ्गराति त्रि॰ पिशङ्गः बहुरूपो रातिर्धनमस्य । बहुधनस्वामिनि ऋ॰ ६।३१।२ भा॰ । [पित्तले ।

पिशङ्गिला स्त्री पिशं बहुरूपं गिलति ग्ल क्षुम् । रीतौ

पिशाच पु॰ पिशितमाचामति आ+चम–बा॰ ड पृषो॰ । १देवयोनिभेदे २प्रेते च अमरः "अन्तरीक्षचरा ये च भूतप्रेत पिशाचकाः । वर्जयित्वा रुद्रगणांस्ते तत्रैव चरन्ति हि । नोर्द्ध्वं विक्रमणे शक्तिस्तेषां सम्भृतपाप्मनाम् । अत ऊर्द्ध्वं हि विप्रेन्द्र ! राक्षसा ये कृतैनसः । ते तुस्त्र्यर्द्धधः सर्वे विहरन्त्यूर्द्ध्ववर्जिताः" इति पाद्मे स्वर्गखण्डे १५अ॰ । प्रेते यथा "अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नि यस्य नोत्सृज्यते वृषः । पिशाचत्वं भवेत्तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि" शु॰ त॰ । तन्निवारणे कुशलः आकर्षा॰ कन् । पिशाचक तन्निवारणकुशले त्रि॰ स्वार्थे यस्त्रा॰ अण् । पैशाच तदर्थे पिशाच इव कायति कै–क । पिशाचतुल्ये यक्षगुह्यकादौ ।

पिशाचकिन् पिशाचकः यक्षादिरस्त्यस्य स्वत्वेन पिशाचक+इनि । यक्षेश्वरे कुबेरे हेमच॰। [शाखोटवृक्षे त्रिका॰ ।

पिशाचद्रु पु॰ पिशाचप्रियः घनान्धकारत्वात् द्रुः शा॰त॰।

पिशाचमोचन न० स्वनामख्याते तीर्थभेदे स्कान्दपुराणम् ।

पिशाचसभ न० ६त०क्लीवता । पिशाचानां सभायाम्

पिशाची स्त्री पिशाचजातिः स्त्री ङीष् । १पिशाचजाति स्त्रियां तद्गन्धयुक्तायां २गन्धमांस्यां राजनि०। [सुत्तः ।

पिशिक पु० देशभेदे स च बृ०सं० १४कूर्मविभागे दक्षिणस्या-

पिशित न०पिश—क्त । १मांसे अमरः । २जटामांस्यां स्त्री वा ङीप् मेदि० । [क्षसादौ पिशिताशादयोऽप्यत्र ।

पिशितभुज् त्रि० पिशितं भुङ्क्ते भुज—क्विन् । क्रव्यादे रा-

पिशी स्त्री पिश—क गौरा० ङीष् । जटामांस्यां राजनि० ।

पिशील न० पिस—बा०ईल । शरावे मृण्मयपात्रे शत०ब्रा० २।५।२।६ भा०। कात्या० ५।२।४२ कर्कः ।

पिशुन न० पिश—उनन् किच्च । १कुङ्कुमे अमरः । २नारदे ३काके च पु० ४सूचके ५क्रूरे च त्रि० (पिड़िङ्) ६शाकभेदे स्त्री० टाप् मेदि० ।

पिष चूर्णने रु० पर०सक० अनिट् । पिनष्टि लृदित् अपिषत् पिपेष पेष्टा पिष्टः पेषः पेषणम् । "शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः" पा० एषूपपदेषु कर्मसु णमुल् कषा० यथाविध्यनु-प्रयोगः "शुष्कपेषं पिनष्टु वीं म्" भट्टिः "स्नेहने पिषः" पा० स्नेहसाधने करणे उपपदे णमुल् । उदपेषम् पिनष्टि उदकेन पिनष्टीत्यर्थः पेषमादिपरे उद-कस्योदादेशः ।

पिष्ट न० पिष—क्त ।१सीसके रत्नमाला २पिष्टके पु०न० "अ-न्नादष्टगुणं पिष्टं पिष्टादष्टगुणं पयः । पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादष्टगुणं घृतम् । घृतादष्टगुणं तैलं मर्दनान्न च भक्षणात्" वैद्य० अस्य गुणाः "पिष्टं प्राणकरं रूक्षं विदाहि गुरु दुर्जरम् । शालिपिष्टमया भक्ष्याः कफपि-त्तविनाशनाः । वैदला गुरवो भक्ष्या विष्टम्भिस्तृष्ट-मारुताः । सगुड़ाः सतिलास्चैव सक्षौद्रक्षारशर्कराः । भक्ष्या बल्यास्च हृद्यास्च गुरवो वृंहणा परम् । सस्नेहाः स्नेहसिक्तास्च भक्ष्या गोधूमसम्भवाः । गुरवस्तर्पणा हृद्या बलोपचयवर्द्धनाः । मर्दितां समितां क्षीर नारिकेलघृतादिभिः । अवगाह्य घृते पक्वा घृतपूरोय-मुच्यते । घृतपूरो गुरुर्वृष्यः कफकृद्रक्तमांसदः । रक्त-पित्तहरो हृद्यः स्वादुः पित्तहरोऽग्निदः" । गोधूमचूर्णं समिता । "समिता मधुदुग्धेन खण्डैलामरिचादिभिः । घृते पक्वा क्षिपेत् खण्डे संयावो वृंहणो गुरुः । समिता वल्लिता मध्ये मधु दत्त्वा घृते भृता । मधुमस्तकमुद्दिष्टं तद्वृष्यं गुरु दुर्जरम्" राजवल्लभः । ३रूपे न०निघण्टुः ४चूर्णिते त्रि०। ५ऋषिभेदे पु०। तस्यापत्यम् शिवा०अण् । पैष्ट तदपत्ये पुंस्त्री० । ततः गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे द्वन्द्वे अद्वन्द्वे च उपका० लुक् ।

पिष्टक त्रि० पिष्टस्य विकारः कन् । १पिष्टस्य विकारभेदे संज्ञायां कन् । २अपूपे अस्त्री अमरः । कृतान्नशब्दे भावप्र० वाक्यं दृश्यम् । ३तिलचूर्णे न०राजनि०। ४नेत्र-रोगभेदे मेदि० "श्लेष्मा मारुतकोपेन शुक्ले पिष्टवदु-न्नतम् । पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसन्निभम्" माधवकरः ।

पिष्टप न० विशप्रत्यत्र विश—कप निपा० । भुवने अमरः ।

पिष्टपचन न० पिष्टं पच्यतेऽनेन पच—करणे ल्युट् । पिष्ट-कपाककपाले कटाहादौ अमरः ।

पिष्टपाककृत् न० पिष्टस्य पाकं करोति आधारस्य कर्तृ-त्वविवक्षायां कृ—कर्त्तरि क्विप् तुक् च । १पिष्टपाकाधारे पात्रे हेमच० कर्त्तरि क्विप् । २पिष्टपाचके त्रि०।

पिष्टपूर पु० पिष्ट इव पूर्य्यते पूरि—कर्मणि अच् । वटके घार्त्तिके हेमच० ।

पिष्टपाकभृत् न० पिष्टपाकं बिभर्त्ति भृ—क्विप् । पिष्टपा-कपात्रे हेमच० । [सि०कौ० ।

पिष्टमय त्रि० पिष्टस्य विकारः मयट् । पिष्टविकारे भक्ष्यादौ

पिष्टमेहिन् पु० पिष्टमिव मेहति मिह—णिनि । सुश्रुतोक्ते प्रमेहभेदरोगयुते "पिष्टरसतुल्यं पिष्टमेही मेहति" सुश्रुतः । [(धूमसी) हेमच० ।

पिष्टवर्त्ति पु० पिष्टं वर्त्तयति वर्त्ति—इन् । मुद्गमाषादिचूर्णे

पिष्टसौरभ न० पिष्टस्येव सौरभमस्य । चन्दने हारा०।

पिष्टात पु०पिष्टमिताततेि अत—अच् । १पटवासे पटवासनार्थे सुगन्धद्रव्ये (आवीर) ख्याते २पदार्थे च अमरः ।

पिष्टिक न० पिष्टमस्त्यस्य उत्पत्तिसाधनत्वेन ठन् । तण्डुल-चूर्णभवे द्रव्यात्मके (पिठालि) ख्याते पदार्थे राजनि० (पिठो) प्रसिद्धायां पिष्टद्विदले स्त्री "दालिः संस्थापिता तोये ततोऽपहृतकञ्चुका । शिलायां साधु संपिष्टा पि-ष्टिका कथिता बुधैः" भावप्र० ।

पिष्टोडी स्त्री श्वेताम्लिकायां राजनि० ।

पिष्टोदक न० पिष्टमिश्रितमुदकं शात०त० । चूर्णतण्डुल-मिश्रितजले भा० आ० १३१अ० । [अपिपेसत्-त ।

पिस गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । पेसति अपेसीत् पिपेस ऋदित्

पिस दीप्तौ वा चु० उभ०पक्षे भ्वा० पर०अक० सेट् इदित् । पिंसयति ते अपिपिंसत् त । पक्षे पिंसति अपिंसीत् ।

पिस वाधे वधे च अक० बधे दाने गतौ च सक० चु० उभ० सेट् । पेसयति—ते अपीपिसत् त ।

पिसङ्ग पु० पिस—अङ्गच् किच्च । पिशङ्गशब्दार्थे

पिहित त्रि० अपि+धा—क्त अपेरल्लोपः । १तिरोहिते २आच्छादिते च हेमच० ।

पी पाने दि० सक० आत्म० अनिट् । पीयते अपेष्ट । ल्यप् "निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथाम्" नैषधः पिबतेस्तु निपाय इत्येव ।

पीठ पु० न० पीयते पिठ्यते वा अत्र पा—ठक् पिठ—क वा पृषो० दीर्घः । (पीँ ड़े) १आसनभेदे अमरः । २व्रतिनामासने त्रिका० तदर्थे स्त्री रत्नमाला गौरा० ङीष् । पीठलक्षणादिकं युक्तिकल्पतरौ दर्शितं यथा "धातुपाषाणकाष्ठैश्च पीठस्त्रिविध उच्यते । धातवश्च शिलाश्चैव काष्ठानि विविधानि च । तदत्र संप्रवक्ष्यामि यद्यैषामुपयुज्यते" । तस्य मानम् "हस्तद्वयस्तु दैर्घ्येण तदर्द्धं परिणाहतः । तदर्द्धेनोन्नतः पीठः सुख इत्यभिधीयते । हस्तद्वयद्वयाधिक्यात् पञ्च पीठा भवन्ति हि । सुखो जयः शुभः सिद्धिः सम्पच्चेति यथाक्रमम् । धनभोगसुखैश्वर्य्यवाञ्छितार्थप्रदायकः । समदैर्घ्ये सुखा वाप्तिर्विषमे विषमापदः । आयामपरिणाहाभ्यां हस्तद्वयमितो हि यः । अर्द्धहस्तोन्नतः पीठो जारको नाम विश्रुतः । दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैश्चतुर्हस्तमितो हि यः । राजपीठ इति ज्ञेयः सकलार्थप्रसाधकः । अत्राभिषेकमिच्छन्ति क्षितिपस्य पुराविदः । दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैः षड्हस्तसंमितो हि यः । राज्ञां चित्तप्रसादार्थं केलिपीठाभिधानकः । दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैरष्टहस्तमितो हि यः । अङ्कपीठो ह्ययं नाम्ना भवेत् स च सुखप्रदः । कानको राजपीठः स्याज्जयो वा राजतः सुखः । राज्ञामेवोपयोक्तव्यो लघवश्चोत्तरोत्तरम् । राजपीठे चिरायुः स्याज्जयेत् सर्वां महीं जयेत् । जारको जाययेच्छत्रून् सुखे सुखमवाप्नुयात् । राजतः कीर्त्तिजननो धनवृद्धिकरः परः । ताम्रः प्रतापजननो विपक्षक्षयकारकः । लौहकूटाटने सार्वः सर्वकर्मसु युज्यते । त्रपुसीसकरङ्गाद्याः शत्रुक्षयफलप्रदाः" इति धातुपीठाः । अथ शिलापीठाः "वज्रपीठो वज्रपाणेरेव नान्यस्य इष्यते । पद्मरागो दिनेशस्य चान्द्रकान्तो विधोरपि । राहोर्मारकतः पीठः शनेर्नीलसमुद्भवः । गोमेदकस्तु सौम्यस्य स्फाटिकस्तु बृहस्पतेः । शुक्रस्य वैदूर्य्यभवः प्रावालो मङ्गलस्य हि" । पुराणप्रसिद्धाः । "यो यस्य हि इयाजातः पीठस्तस्य हि तन्मयः । स्फाटिकस्तु महीन्द्राणां सर्वेषामेव युज्यते । अभिषेके च यात्रायामुत्सवे जयकर्मणि । अयस्कान्तोपघटितः संग्रामे पीठ इष्यते । गरुडोद्गाररचिते वर्षासु नृपतिर्वसेत् । शुद्धरत्नमयं पीठं भजते घनगर्जिते । सामान्यः प्रस्तरः पीठो विलासाय महीभुजाम् । एषां मानं गुणाश्चापि विज्ञेया धातुपीठवत्" । काष्ठपीठानां मानं पूर्ववदेव । "सम्पत्तिसुखदद्रव्यं सारजनितो जयः । जारको रोगनाशाय सुखः शत्रुविनाशनः । सिद्धिः सर्वार्थसंसिद्ध्यै विजयाय च वैरिणाम् । शुभः स्यादभिषेके च सम्पद्वैरिनिवारिणी । पालाशो जारकः पीठः सुखसम्पत्तिकारकः । जयः स्यादभिषेके च शुभः शत्रुविनाशनः । सुखो रोगविनाशाय सिद्धिः सर्वार्थदायिका । सम्पदुच्चाटनविधौ विज्ञेया पीठलक्षणम् । चान्दनस्तु सुखः पीठो अभिषेके महीभुजाम् । जयः स्याद्रोगनाशाय शुभः सौख्यं प्रयच्छति । जारको यत्तुष्ट्यर्थमन्ये तु रतिदुष्कराः । यत्नतो निर्मितास्ते तु साम्राज्यफलदायकाः । कालेयको जायको हि भूभुजामभिषेचने । पीठानगुरुकादीनामन्ये चन्दनवद्विदुः । बाकुलस्तु शुभः पीठो भूभुजामभिषेचने । जयो रोगविनाशाय सुखः सम्पत्तिकारकः । सिद्धिः सिद्धिप्रदा सम्पत् संग्रामे विजयप्रदा । जारको जरणाय स्यादिति भोजस्य सम्मतम् । एवं सुगन्धिकुसुमाः ससारा ये च पादपाः । बाकुलेन समः कार्य्य एवं पीठस्य निर्णयः । ये शुष्ककाष्ठा इत्यास्तु मृदवो लघवोऽथ वा । गाम्भारीसदृशः पीठस्तेषां कार्य्यस्तथा गुणः । फलिनश्च ससाराश्च रक्तसाराश्च ये नगाः । तेषां पानसवत् पीठस्तथैव गुणभावहेत्" । अथ निषिद्धपीठाः "विद्धो निन्दितः पीठो लौहोत्थः सर्वधातुजे । शिलोत्थः शार्करो वर्ज्यः कर्करश्च विशेषतः । काष्ठजेषु च पीठेषु नासारा नातिसारिणः" तथा च "आम्रजम्बुकदम्बानामासनं वंशनाशनम्" भोजस्त्वाह "गुरुः पीठो गौरवाय लघुर्लाघवकारकः" पराशरस्तु "नाग्न्यग्निर्नातिग्रन्थिस्थ नागुरुर्नासमाकृतिः । पीठः स्यात् सुखसम्पत्त्यै नातिदीर्घो न वामनः । ये चान्ये पीठसदृशा दृश्याः शिल्पिविनिर्मिताः । गुणान् दोषांश्च मानञ्च तेषां पीठवदादिशेत् । विचार्य्यानेन

विधिना यः शुद्धं पीठमाचरेत् । तस्य लक्ष्मीः स्वयं वेश्म कदाचिन्न विमुञ्चति । अज्ञानादथ वा मोहाद्योऽन्यथा पीठमाचरेत् । एतानि तस्य नश्यन्ति लक्ष्मीरायुर्बलं कुलम्"। २कंसामात्ये पु० हरिवं० १६१अ०। ४असुरभेदे पु० भा० द्रो० १७अ०। ५देवतामूर्त्तिस्थापनाधारे पिण्डिकायां स्त्री ङीप् स्वार्थे क पीठिका तत्रार्थे पिण्डिकाशब्दे दृश्यम्। ६देवतापूजनाङ्गे हृदयरूपे आधारे तत्र पूज्यपदार्थाः पूज्यदेवताश्च तन्त्रसारे उक्ता यथा "पीठपूजां ततः कुर्य्यात् आधारशक्तिपूर्वकम्। प्रकृतिं कमठञ्चैव शेषं पृथ्वीं तथैव च। सुधाम्बुधिं मणिद्वीपं चिन्तामणिगृहं तथा। श्मशानं पारिजातञ्च तन्मूले रत्नवेदिकाम्"। शारदायाम् "अनन्तं हृदये पद्मं तस्मिन् सूर्य्येन्दुपावकान्। एषु स्वस्वकलां न्यस्य नामाद्यक्षरपूर्वतः। सत्त्वादीन् त्रिगुणांश्चास्य यथैवात्र शुद्धतमः। आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमेव च। ज्ञानात्मानं प्रविन्यस्य न्यसेत् पीठमनुन्ततः"।
पीठशक्तयश्च देवताभेदे इच्छाज्ञानादयस्तत्तत्कल्पोक्ताः शारदादौ दृश्याः। ७मन्त्रसिद्ध्यर्थजपस्थानभेदे तत्रापि विष्णुचक्रेण विभक्तस्य सतीदेहस्य तत्तदङ्गभेदपतनात् तत्तत्स्थानस्य पूज्यता तत्र पीठानि अङ्गप्रत्यङ्गभेदपतनं च तन्त्रचूडामणावुक्तं यथा
"एकपञ्चाशच्च पीठाः शक्तिभैरवदेवताः। अङ्गप्रत्यङ्गपातेन विष्णुचक्रक्षतेन च। ममान्य वपुषो देव! हिताय त्वयि कथ्यते। ब्रह्मरन्ध्रं हिङ्गुलायां भैरवो भीमलोचनः। कोट्टरीशा महादेव! त्रिगुणा या दिगम्बरी।१ करवीरे त्रिनेत्रं मे देवी महिषमर्द्दिनी। क्रोधीशो भैरवस्तत्र २, सुगन्धायाञ्च नासिका। देवस्त्र्यम्बकनामा च सुनन्दा तत्र देवता ३। काश्मीरे कण्ठदेशश्च त्रिसन्ध्येश्वरभैरवः। महामाया भगवती गुणातीता वरप्रदा४। ज्वालामुख्यां महाजिह्वा देव उन्मत्तभैरवः। अम्बिका सिद्धिदानाम्नी५,स्तनो जालन्धरे मम। भीषणो भैरवस्तत्र देवी त्रिपुरमालिनी६। हृत्पीठं वैद्यनाथे वैद्यनाथस्तु भैरवः। देवता जयदुर्गाख्या७, नेपाले जानु मे शिव!। कपाली भैरवः श्रीमान् महामाया च देवता८। मानवे दक्षहस्तो मे देवी दाक्षायणी हर!। अमरो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः९। उत्कले नाभिदेशस्तु विरजाक्षेत्रमुच्यते। विमला सा महादेवी जगन्नाथस्तु भैरवः१०। गण्डक्यां गण्डपातश्च तत्र सिद्धिर्न संशयः। तत्र सा गण्डकी चण्डी चक्रपाणिस्तु भैरवः११। बहुलायां वामबाहुर्बहुलाख्या च देवता। भीरुको भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः १२। उज्जयिन्यां कूर्परञ्च माङ्गल्यकपिलाम्बरः। भैरवः सिद्धिदः साक्षाद्देवी मङ्गलचण्डिका१३। चट्टले दक्षबाहुर्मे भैरवश्चन्द्रशेखरः। व्यक्तरूपा भगवती भवानी तत्र देवता। विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे १४। त्रिपुरायां दक्षपादो देवी त्रिपुरसुन्दरी। भैरवस्त्रिपुरेशश्च सर्वाभीष्टप्रदायकः१५। त्रिस्रोतायां वामपादो भ्रामरी भैरवेश्वरः१६। योनिपीठं कामगिरौ कामाख्या तत्र देवता। यत्रास्ते त्रिगुणातीता रक्तपाषाणरूपिणी। यत्रास्ते माधवः साक्षादुमानन्दोऽथ भैरवः। सर्वदा विहरेद्देवी तत्र मुक्तिर्न संशयः। तत्र श्रीभैरवी देवी तत्र च क्षेत्रदेवता। प्रचण्डचण्डिका तत्र मातङ्गी त्रिपुरात्मिका। वगला कमला तत्र भुवनेशी सधूमिनी। एतानि नवपीठानि शंसन्ति नव भैरवाः१७। अङ्गुल्यश्चैव हस्तस्य प्रयागे ललिता भवः१८। जयन्त्यां वामजङ्घा च जयन्ती क्रमदीश्वरः १९। भूतधात्री महामाया भैरवः क्षीरकण्टकः। युगाद्या सा महामाया दक्षाङ्गुष्ठः पदो मम२०। नकुलीशः कालिपीठे दक्षपादाङ्गुली च मे। सर्वसिद्धिकरी देवी कालिका तत्र देवता" २१। भुवनेशी सिद्धिरूपा किरीटस्था किरीटतः। देवता विमलानाम्नी संवर्त्तो भैरवस्तथा२२। वाराणस्यां विशालाक्षी देवता कालभैरवः। मणिकर्णीति विख्याता कुण्डलञ्च मम श्रुतेः२३। कन्याश्रमे च मे पृष्ठं निमिषो भैरवस्तथा। सर्वाणी देवता तत्र २४, कुरुक्षेत्रे च गुल्फतः। स्थाणुनाम्ना च सावित्री२५ मणिवेदिकदेशतः। मणिबन्धे च गायत्री सर्वानन्दस्तु भैरवः२६। श्रीशैले च मम ग्रीवा महालक्ष्मीस्तु देवता। भैरवः संवरानन्दो देशेदेशे व्यवस्थितः २७। काञ्चीदेशे च कङ्कालो भैरवो रुरुनामकः। देवता देवगर्भाख्या२८नितम्बः कालमाधवे। भैरवश्चासिताङ्गश्च देवी काली सुसिद्धिदा२९। दृष्ट्वा दृष्ट्वा नमस्कृत्य मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात्। शोणाख्ये भद्रसेनस्तु नर्मदाख्या नितम्बकम् ३०। रामगिरौ तथा नाला शिवानी चण्डभैरवः ३१। वृन्दावने केशजाले उमानाम्नी च देवता। भूतेशो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः ३२। संहाराख्य ऊर्द्धदन्ते देवी नारायणी शुचौ ३३। अधोदन्ते महारुद्रो वाराही पञ्चसागरे ३४। करतोयातटे

तल्पं वामे वामनभैरवः । अपर्णा देवता तत्र ब्रह्मरूपा करोद्भवा३५। श्रीपर्वते दक्षगुल्फं तत्र श्रीसुन्दरी परा। सर्वसिद्धीश्वरी सर्वा सुनन्दानन्दभैरवः३६ । कपालिनि भीमरूपा वामगुल्फविभागतः । भैरवश्च महादेव ! सर्वानन्दः शुभप्रदः३७। उदरञ्च प्रभासे मे चन्द्रभागा यशस्विनी । वक्रतुण्डो भैरवश्चोऽ३८र्द्धोष्ठो भैरवपर्वते । अवन्त्याञ्च महादेवी लम्बकर्णस्तु भैरवः३९ । चिबुके भ्रामरी देवी विकृताख्या जलेस्थले । भैरवः सर्वसिद्धीशस्तत्र सिद्धिरनुत्तमा ४० ।. गण्डोगोदावरीतीरे विश्वेशी विश्वमातृका । दण्डपाणिर्भैरवस्तु४१ वामगण्डे तु राकिणी । भैरवो वत्सनाभस्तु तत्र सिद्धिर्न संशयः४२। रत्नावल्यां दक्षस्कन्धे कुमारी भैरवः शिवः४३ । मिथिलायां महादेवी वामस्कन्धे महोदरः४४। नलाहाट्यां नलापातो योगीशो भैरवस्तथा । तत्र सा कालिका देवी सर्वसिद्धिप्रदायिका४५। कर्णाटे चैव कर्णौ मे त्वभीरुर्नाम भैरवः। देवता जयदुर्गाख्या नानाभोगप्रदायिनी ४६। वक्रेश्वरे मनःपातो वक्रनाथस्तु भैरवः । नदी पापहरा तत्र देवी महिषमर्द्दिनी४७ । यशोरे पाणिपद्मञ्च देवता यशोरेश्वरी। चण्डश्च भैरवस्तत्र यत्र सिद्धिमवाप्नुयात्४८। अट्टहासे चौष्ठपातो देवी सा फुल्लरा स्मृता । विश्वेशो भैरवस्तत्र सर्वाभीष्टप्रदायकः४९ । हारपातो नन्दिपुरे भैरवो नन्दिकेश्वरः । नन्दिनी सा महादेवी तत्र सिद्धिर्न संशयः५०। लङ्कायां नुपूरश्चैव भैरवो राक्षसेश्वरः । इन्द्राक्षी देवता तत्र इन्द्रेणोपासिता पुरा५१ विराटदेशमध्ये तु पादाङ्गुलिनिपातनम् । भैरवश्चामृताख्यश्च देवी तत्राम्बिका स्मृता ५२ । मागधे दक्षजङ्घा मे व्योमकेशस्तु भैरवः । सर्वानन्दकरी देवी सर्वानन्दफलप्रदा५३" । (पुस्तकान्तरपाठसंवादात् पीठद्वयाधिक्यं लिपिकरप्रमादात् पीठद्वयस्य निर्मूलता तत्र कयोर्निर्मूलता तन्न शक्नुमोविवेचयितुम्)। एतास्ते कथिताः पुत्र ! पीठनाथाधिदेवताः । क्षेत्राधीशं विना देव ! पूजयेच्चान्यदेवताम् । भैरवैर्ह्रियते सर्वं जपपूजादिसाधनम् । अज्ञात्वा भैरवं पीठे पीठशक्तिञ्च शङ्कर ! । प्राणनाथ ! न सिध्येत् तु कल्पकोटिजपादिभिः" । अन्यान्यपि सिद्धपीठानि कुब्जिकातन्त्रे ७पटलोक्तानि यथा "श्रूयतां सावधानेन सिद्धपीठं पतिव्रते ! । यस्मिन् साधनमात्रेण सर्वसिद्धीश्वरी भवेत् । मायावती मधुपुरी काशी गोरक्षचारिणी । हिङ्गुला च महापीठं तथा जालन्धरं पुनः । ज्वालामुखी महापीठं पीठं नगरसम्भवम् । रामगिरिर्महापीठं तथा गोदावरी प्रिये !। नेपालं कर्णस्थञ्च महाकर्णं तथा प्रिये। अयोध्या च कुरुक्षेत्रं सिंहलाख्यं मनोरमम्। मणिपुरं हृषीकेशं प्रयागञ्च तपोवनम् । वदरी च महापीठमम्बिका अट्टनालकम् । त्रिवेणी च महापीठं गङ्गासागरसङ्गमम् । नारिकेलञ्च विरजा उड्डीयानं महेश्वरी । कमला विमला चैव तथा माहेष्मती पुरी । वाराही त्रिपुरा चैव वाग्मती नीलवाहिनी । गोवर्द्धनो विन्ध्यगिरिः कामरूपं कलौ युगे । घण्टाकर्णोऽश्वग्रीवो माधवश्च सुरेश्वरि !। क्षीरग्रामं वैद्यनाथं जानीयाद्वामलोचने !। कामरूपं महापीठं सर्वकामफलप्रदम् । कलौ शीघ्रफलं देवि ! कामरूपे जपः स्मृतः" । "पीठप्रसङ्गाद्देवेशि ! पीठानि शृणु भैरवि !। शृणु तानि महाप्राज्ञे ! श्रेष्ठस्थानानि यानि च । सिद्धिप्रदानि साधूनां महद्भिः सेवितानि च । पुष्करञ्च गयाक्षेत्रं अक्षयाख्यवटस्तथा । वराह पर्वतश्चैव तीर्थञ्चामरकण्टकम् । नर्मदां यमुनां पिङ्गां गङ्गाद्वारं तथा प्रिये !। गङ्गासागरसङ्गञ्च कुशावर्त्तञ्च विल्वकम् । श्रीनीलपर्वतञ्चैव कलम्बकुब्जिके तथा । भृगुतुङ्गञ्च केदारं सर्वप्रियमहाचलम् । ललिता च सुगन्धा च शाकम्भरीपुरप्रियम् । कर्णतीर्थं महागङ्गा तण्डकाश्रम एव च । कुमाराख्यप्रभासौ च तथा धन्या सरस्वती । अगस्त्याश्रममिष्टं मे कन्याश्रममतःपरम् । कौशिकी सरयूशोणज्योतिःसरःपुरःसरम् । कालोदकं प्रियं श्रीमत् प्रियमुत्तरमानसम् । मतङ्गवापी सप्तार्चिर्महाविष्णुपदं महत् । वैद्यनाथं महातीर्थं प्रियः कालञ्जरो गिरिः । रामोद्भेदं गङ्गोद्भेदं हरोद्भेदं महावनम् । भद्रेश्वरमहातीर्थं लक्ष्मणोद्भेदमेव च । जानीहि प्रियश्रेष्ठा च कावेरी कपिलोदका । सोमेश्वरं शुक्लतीर्थं कृष्णवेणाप्रभेदकम् । पाटला च महाबोधिर्नगतीर्थं मदन्तिके । पुण्यं रामेश्वरं देवि ! तथा मेघवनं हरेः । ऐलेयकवनञ्चैव गोवर्द्धनमजाप्रियम् । हरिश्चन्द्रं पुरश्चन्द्रं पृथूदकमथ प्रिये । इन्द्रनीलं महानादं तथैव प्रियमैनकम् । पञ्चाप्सरः पञ्चवटी वटी पर्वटिका तथा । गङ्गाविलप्रसङ्गञ्च प्रियनादवटं तथा । गङ्गारामाचलञ्चैव तथैव ऋणमोचनम् । गौतमेश्वरतीर्थञ्च वशिष्ठतीर्थमेव च । हारीतञ्च तथा देवि ! ब्रह्मावर्त्तं शिवप्रियम् । कुशावर्त्तमभिश्रेष्ठं हंसतीर्थं

तथैव च । पिण्डारकवनं ख्यातं हरिद्वारं तथैव च । तथैव बदरीतीर्थं रामतीर्थं तथैव च । जयन्तो विजयन्तश्च सर्व्वकल्याणदं प्रिये ! । विजया सारदातीर्थं भद्रकालेश्वरं तथा । अश्वतीर्थं सुविख्यातं तथा देवि ! शिवप्रियम् । ओघवती नदी चैव तीर्थमश्वप्रदं तथा । छागलिङ्गमातृगणं करवीरपुरं तथा । सप्तगोदावरं तीर्थं लिङ्गाख्यं सर्व्वमोहनम् । किरीटमुत्तरे तीर्थं दक्षिणे तीर्थमुत्तमम् । विशालतीर्थं कात्यायनवनं वृन्दावनं तथा । ज्वालामुखी हिङ्गुला च महातीर्थं गणेश्वरम् । जानीहि सर्व्वतीर्थानां हेतुस्थानानि सुन्दरि ! । अत्र सन्निहिता नित्यं सर्व्वदेवा महर्षयः । पितरो योगिनश्चैव ये ये सिद्धिपरायणाः । आशु सिद्ध्यन्ति कर्म्माणि श्रद्धाभक्तिमतां प्रिये !। पुण्यकाले पठेद्यस्तु तत्पुण्यमक्षयं भवेत् । श्राद्धकाले पठेद्यस्तु जुहुयाद्वापि भक्तितः । अक्षयं तद्भवेत् सर्व्वं पितृणां परमं सुखम् । यस्मिन् स्थाने पठेद्यस्तु सिद्धिर्भवति तत्क्षणात् । अथ वक्ष्ये महेशानि ! यत्र या देवता शृणु । यत्र ते यानि नामानि कथयिष्यामि तत् शृणु । मग्नोऽहं परमानन्दे तत्कथामृतवारिधौ । पुष्करे कमलाक्षी च गयायाञ्च गयेश्वरी । अक्षया चाक्षयवटेऽमरेशोऽमरकण्टके । वराहपर्व्वते च त्वं वाराही धरणीप्रिया । नर्म्मदा नर्म्मदायाञ्च कालिन्दी यमुनाजले । शिवामृता च गङ्गाया मश्वा देहलिकाश्रमे । शारदा सरयूतीरे शोणे च कनकेश्वरी । अप्रकाशा सदा देवी ज्योतिर्मय्यब्धिसङ्गमे । श्रीनामा श्रीगिरौ चैव काली कालोदके तथा । महोदरी महातीर्थे नीला चोत्तरमानसे । मातङ्गिनी मतङ्गे च शुभार्च्चिर्विष्णुपादके । स्वर्गदा स्वर्गमार्गे च गोदावर्य्यां गवेश्वरी । विमुक्तिश्चैव गोमत्यां विपाशायां महाबला । शतद्रौ शतरूपा च चन्द्रभागा च तत्र वै । ऐरावत्याञ्च ईर्नाम सिद्धिदा सिद्धितीरके । दक्षा पञ्चनदे चैव दक्षिणा त्वं प्रकीर्त्तिता । ओजसे वीर्य्यदा च त्वं सङ्गमा तीर्थसङ्गमे । बाहुदायामनन्ता त्वं कुरुक्षेत्रेऽरुणेक्षणा । तपस्विनी पुण्यतमा भारती भारताश्रमे । सुकथा नैमिषारण्ये पाण्डौ च पाण्डरानना । विशालायां विशालाक्षी मुण्डपृष्ठे शिवात्मिका । श्रद्धा कनखले तीर्थे शुद्धबुद्धिर्तनीश्वरी । सुवेशा सुमना गौरी मानसे च सरोवरे । नन्दापुरे महानन्दा ललिता ललितापुरे । ब्रह्माणी ब्रह्मशिरसि महापातकनाशिनी ।

पूर्णिमा चेन्दुमत्याञ्च सिन्धौ रतिप्रिया सदा । जाह्नवीसङ्गमे तृप्तिः स्वधा च पितृतुष्टिदा । पुण्या बहुसितायाञ्च प्रणायां पापनाशिनी । शङ्खसंहरणे चैव घोररूपा महोदरी । स्वर्गोद्भेदे महाकाली प्रबला च महावने । भद्रा च भद्रकाली च भद्रेश्वरी शिवप्रिया । भद्रेश्वरे रमा विष्णुप्रिया विष्णुपदे तथा । दारुणा नर्म्मदोद्भेदे कावेर्य्यां कपिलेश्वरी । भेदिनी कृष्णवेण्वायां संभेदे शुभवासिनी । श्रद्धा च शुक्रतीर्थे च प्रभासे चेश्वरी तथा । महाबोधौ महाबुद्धिः पाटले पाटलेश्वरी । सुबला नागतीर्थे च नागेशी नागवन्दिता । मदन्तौ च मदन्ती च प्रमदा च मदन्तिका । मेघस्वना मेघवासे विविद्युत्सौदामनीच्छदा । रामेश्वरे महाबुद्धिर्वीरा चैलापुरे सती । शियालमार्गके दुर्गा सुवेशा सुरसुन्दरी । कात्यायनी महादेवी गोवर्द्धनेऽखिलात्मिका । शुभेश्वरी हरिश्चन्द्रे, पुरश्चन्द्रे पुरेश्वरी । पृथूदके महावेगा सेनाकेऽखिलवर्द्धिनी । इन्द्रनीले महाकान्ता रत्नवेशा सुशोभना । माहेश्वरी महानादे, महातेजा महावने । पम्पापुरसि सारङ्गा, पञ्चवट्यां तपस्विनी । वटीशी वटिकायाञ्च सर्व्ववर्णा सुरङ्गिणी । सङ्गमे विन्ध्यगङ्गाख्या, विन्ध्ये श्रीविन्ध्यवासिनी । महानन्दा नन्दवटे, गङ्गावटाचले शिवा । आर्य्यावर्त्ते महार्य्या त्वं, विमुक्तिर्द्दशमोचने । अट्टहासे च चामुण्डा, तन्त्रे श्रीगौतमेश्वरी । वेदमयी ब्रह्मविद्या वाशिष्ठे त्वमरुन्धती । हारीते हरिणाक्षी च ब्रह्मावर्त्ते व्रजेश्वरी । गायत्री चैव सावित्री कुशावर्त्ते कुशप्रिया । हंसेश्वरी महातीर्थे परहंसेश्वरेश्वरी । पिण्डारकवने धन्या सुरसा सुखदायिनी । नारायणी वैष्णवी च गङ्गाद्वारे विमुक्तिदा । श्रीविद्या बदरीतीर्थे, रामतीर्थे महाधृतिः । जयन्ती च जयन्ते त्वं, विजयन्तेऽपराजिता । विजया च महाशुद्धिः, सारदायाञ्च सारदा । सुभद्रे भद्रदा, भव्या भद्रकालेश्वरे तथा । महाभद्रा महाकाली हयतीर्थे गवीश्वरी । वेददा वेदमाता च विदिशे वेदमस्तके । युवत्याञ्च महाविद्या, महानद्यां महोदया । चण्डा च त्रिपदे चैव छागलिङ्गे बलिप्रिया । मातृदेशे जगन्माता, करवीरपुरे सती । मालवे रङ्गिणी रामा परमा परमेश्वरी । सप्तगोदावरे तीर्थे देवर्षावखिलेश्वरी । अयोध्यायां भवानी च जयदा जयमङ्गला । माधवी मथुरायाञ्च देवकी यादवेश्वरी । वृन्दागोपेश्वरी राधा रासवृन्दावने रमा ।।

कात्यायनी महामाया भद्रकाली कलावती। चन्द्रमाला महायोगा महायोगिन्यधीश्वरी। वज्रेश्वरी यशोदेति वज्रश्रीगोकुलेश्वरी। काञ्च्यां कनककाञ्ची स्यादवन्त्यामतिपावनी। विद्या विद्यापुरे चैव विमला नीलपर्वते। रामेश्वरी सेतुबन्धे, विमला पुरुषोत्तमे। विरजा नागपुर्याञ्च भद्रास्वे भद्रकर्णिका। तमोलिप्ते तमोघ्नी च स्वाहा सागरसङ्गमे। कुलश्रीर्वं शहड्रिस माधवी माधवप्रिया। मङ्गला मङ्गले कोटे, राढ़े मङ्गलचण्डिका। ज्वालामुखी शिवापीठे मन्दरे भुवनेश्वरी। कालीघाटे गुह्यकाली, किरीटे च महेश्वरी। किरीटेश्वरी महादेवी, लिङ्गाख्ये लिङ्गवाहिनी। साक्षात् सर्वत्र भक्तानाम भक्तानां कुतोऽपि न। अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि सिद्धस्थानानि सुन्दरि!। सर्वपापविनाशार्थं सर्वसिद्धिप्रदं नृणाम्। निर्मितानि शिवेनेह सिद्धस्थानानि यानि च। श्रुत्वा मनसि भाव्यानि प्रकाश्यान्यधिकारिषु। अमरेश महापीठे कुशतुङ्गारसंज्ञकः। तत्र दुर्गादयं नाम चण्डिका च महेश्वरी। प्रभासे सोमनाथोऽसौ देवी च पुष्करेक्षणा। देवदेवाधिपः शम्भुर्नैमिषे च महेश्वरः। तत्र प्रज्ञा च देवी च शिवानी लिङ्गधारिणी। पुष्करे च राजगन्धिः पुरहूता महेश्वरी। श्रीपर्वते श्रिया नाम्ना शङ्करस्त्रिपुरान्तकः। मायावी शङ्करी तत्र भक्तानामखिलार्थदा। जप्येश्वरे महास्थाने शङ्करी च त्रिशूलिनी। त्रिशूली शङ्करस्तत्र सर्वपापविमोचकः। आम्रातकेश्वरे सूक्ष्मः सूक्ष्माख्या परमेश्वरी। गयाक्षेत्रे मङ्गलाख्या शिवो यः प्रपितामहः। कुरुक्षेत्रे शिवःस्थाणुः शिवा स्थाणुप्रिया परा। इष्टनाभे स्वयम्भूश्च देवी स्वायम्भुवा मता। उग्रः कनखले प्रोक्तः शिवोऽस्ये शिववल्लभा। विमलेश्वरे विश्वशम्भुरिष्टा विश्वप्रिया सदा। अट्टहासे महानन्दो महानन्दा महेश्वरी। महान्तको महेन्द्रे च पार्वती च महान्तका। भीमेश्वरो भीमपीठे शिवा भीमेश्वरी तथा। वस्त्रपादे भवो नाम भवानी भुवनेश्वरी। अद्रिकूटे महायोगी रुद्राणी परमेश्वरी। अविमुक्ते महादेवो विशालाक्षी शिवा परा। महालये हरोरुद्रो महाभागा शिवा तथा। महाबलस्य गोकर्णे शिवभद्रा च चण्डिका। भद्रकर्णे महादेवो भद्रा च कर्णिका तथा। सुपर्णाख्ये सहस्राक्षः उत्पला परमेश्वरी। स्थाणुसंज्ञे शिवः स्थाणुरीशस्था श्रीधरा शिवा। कमलालये महास्थाने कमलाख्यो महेश्वरः। कमलाक्षी महेशानी सकलार्थप्रदायिनी। छागला तु कपर्दी च प्रभा च महेश्वरी। ऊर्द्ध्वरेता अरण्ये च सन्ध्याख्या परमेश्वरी। माकोटे च महाकोटः शिवा च मुकुटेश्वरी। मातुलेश्वरपीठे च करवीरार्द्ध शेखरा। श्रीमद्व्याघ्रपुरे साक्षाद्धरनामा सभापतिः। शिवः सभापतिर्नाम यत्र नृत्यति शङ्करः। आत्मानन्दमहानाद पूर्णानन्दमहार्णवम्। नृत्यन्तं यत्र देवेशं देवेशी परिपश्यति। तत्र चाशु महादेवो भक्तानां वरदो भवेत्। नृत्यन्तं यत्र सर्वेशं वीक्ष्य लोको विमुच्यते। पुण्यस्थानेषु सर्वेषु स्थानमेतन्मनोरमम्। यद्यत्कर्माणि सर्वाणि अक्षयाणि भवन्ति वै। तस्मिन् महोत्तमे स्थाने शिवगङ्गाख्यमद्भुतम्। तडागमस्ति तत्तीरे दक्षिणे नृत्यतीश्वरः। तटाकेऽस्मिन् वसन् स्नात्वा सभानाथं समीक्ष्य च। अष्टोत्तरसहस्रन्तु जपेच्छ्रीमुद्रान्वितः। यानि ते कथितान्यत्र सदा तिष्ठन्ति देवताः। पिबतः सिद्धगन्धर्वाः सिद्धयः सर्वसिद्धिदाः। अत्र दत्तं हुतं जप्तं स्नानमक्षयपुण्यदम्। यद्यत् प्रकीर्त्तितं नाम तैरेव परिपूज्य च। प्रणवादिहृदन्तेन लभतेऽभीष्टमुत्तमम्। भोजयेद्ब्राह्मणान् योऽत्र अक्षयं फलमश्नुते। इह नानासुखं भुक्त्वा हरगौरीपुरं व्रजेत्। शोकदुःखविनाशोऽयं करुणानिधिरीश्वरः। निर्ममे सर्वसम्पत्त्यै पुण्यक्षेत्राणि भूतले। अकाले पुण्यशुद्धानामनेकपुण्यसाधनैः। आस्तिकानां भवेदत्र निवासः साधनं प्रति। तस्माद्यत्नेन कर्त्तव्यमत्र साधनमुत्तमैः"।

कालिकापु॰ १८अ॰ एकपञ्चाशत्पीठोत्पत्तिर्दृश्या।

पीठकेलि पु॰ पीठमर्द्दे नायकसहायभेदे त्रिका॰।

पीठगात्र न॰ लेख्यव्रताङ्गाष्टदलकमलावयवभेदे व्रत॰त॰।

पीठचक्र न॰ पीठ इव चक्रमस्य। शकटादौ "पीठचक्रेण गोयुक्तेनेत्येके" आश्व॰गृ॰ ४।२।६ "गोयुक्तेन पीठचक्रेण शकटादिना" नारा॰।

पीठन्यास पु॰पीठे न्यासः। पीठदेवतानां आधारशक्तिप्रकृत्यादीनां प्रणवादिनमोऽन्तेन हृदये न्यासभेदे तन्त्रसारः

पीठभू स्त्री प्राकारसमीपस्थे भूभागे वप्रे हेमच॰।

पीठमर्द्द पु॰ नायकसहायभेदे "दूरावर्त्तिनि स्यात् तस्य प्रासङ्गिकेतिवृत्ते तु। किञ्चित्तद्गुणहीनः सहाय एवास्य पीठमर्दाख्यः"। "तस्य नायकस्य बहुव्यापिनि प्रसङ्गागतेतिवृत्तेऽनन्तरोक्तैर्नायकसामान्यगुणैः किञ्चिदूनः पीठमर्दनामा सहायो भवति। यथा राम॰

चन्द्रादीनां सुग्रीवादयः" साहित्यदर्पणे उक्तम्।

पीठसर्प त्रि॰पीठे सर्पति सृप–अच्। खञ्जे भा॰व॰३५अ॰। णिनि पीठसर्पिन् तत्रार्थे द्वारा॰।

पीड बधे विलोडने च चु॰उभ॰सक॰सेट्। पीडयति ते अपिदित् अपिपीडत् त। पीडा पीडनम्। धान्यादेर्मर्दने च। आ+भूषणे सक॰। आपीडयति आपीडा। अवादिपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्ते विलोडने।

पीडन न॰ पीड+भावे ल्युट्। १दुःखोत्पादने २शस्यादीनां मर्दने (माडा) (टेपा) ३व्यापारभेदे "गर्भोऽभिघातविषमाशनपीडनाद्यैः पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन" माधवकरः।

पीडा स्त्री पीड–भावे भिदा॰ अङ्। १व्यथायां २दुःखे च ३कृपायां ४शिरोमालायां ५सरलवृक्षे च मेदि॰।

पीडित त्रि॰पीड–क्त। १व्यथिते २मर्दिते ३स्त्रीणां करणभेदे मेदि॰ "सहस्राक्षाधिका मन्त्रा दण्डकाः पीडिता ह्वयाः" तन्त्रसारोक्ते ४मन्त्रभेदे पु॰ भावे क्त। ५पीडायां न॰।

पीत त्रि॰पा–कर्मणि क्त। १पानकर्मणि भावे क्त। २पाने न॰ पिबति वर्णान्तरं पा–अण्॰ कर्त्तरि क्त। ३वर्णभेदे पु॰ ४तद्वति त्रि॰ अमरः। ५हरिताले न॰ मेदि॰। पीतं पानमस्त्यस्य अच्। ६पानकर्त्तरि त्रि॰ "वनाय पीतप्रतिबद्धवत्साम्" रघुः। काव्ये वर्णनीयपीतवर्णद्रव्याणि कविकल्पलतायामुक्तानि यथा "पीतानि ब्रह्म१ जीवेन्द्र३ गरुड४ शरद५ गजटाः६। गौरी७ द्वापर८ गोमूत्र९ मधु१० वीररसा११ रजः १२। हरिद्रा१३ रोचना१४ रीति१५ गन्धके१६ दीप१७ चम्पके१८। किञ्जल्क१९ वल्कले२० शालि२१ हरिताल२२ मनःशिलाः २३। कर्णिकार२४ चक्रवाक२५ वानरौ२६ शारिकामुखम्२७। केशवांशुक२८ मण्डूक२९ सराग३० कनकादयः३१।

पीतक त्रि॰ पीत+स्वार्थे क। १पीतशब्दार्थे संज्ञायां कन्। २हरिताले अमरः ३कुसुम्भे जटाधरः। ४अगुरुभेदे ५पद्मकाष्ठे ६रीतौ पित्तले ७माक्षिके ८पीतचन्दने न॰ राजनि॰ ९नन्दीवृक्षे १०पीतशाले च पु॰ रत्नमाला। ११श्योनाकभेदे १२हरिद्रुवृक्षे १३अशोकवृक्षे च पु॰ राजनि॰। पीतेन हरितालेन रक्तं "तेन रक्तं रागात्" पा॰ इत्यधिकारे "पीतात् कन्" वार्त्ति॰कन्। १४हरितालेन रक्ते त्रि॰। १५अव्यक्तराशेः संज्ञाभेदे वीजगणितम्। अव्यक्तशब्दे दृश्यम्।

पीतकदली स्त्री नित्यकर्म॰। स्वर्णकदल्याम् (चाँपाकला) राजनि॰।

पीतकद्रुम पु॰ नित्यकर्म॰। हरिद्रुवृक्षे राजनि॰।

पीतकन्द न॰ पीतः कन्दो यस्य। गर्जरे (गाँजर) राजनि॰

पीतकरवीरक पु॰ नित्यकर्म॰ स्वार्थे क। पीतवर्णकरवीरवृक्षे राजनि॰।

पीतकावेर न॰कुत्सितं वेरं कावेरं पीतं कावेरं यस्मात् यस्य वा। कुत्सिताङ्गं पीतं करोति १कुङ्कुमे २पित्तले च मेदि॰।

पीतकाष्ठ न॰नित्यकर्म॰। पीतचन्दने पीतागुरुणि राजनि॰।

पीतकाला स्त्री पीता अथ च काला। आवर्त्तकलतायां राजनि॰। [चैव पीतकुष्ठं प्रजायते" शाता॰।

पीतकुष्ठ न॰ नित्यकर्म॰। पीतवर्णकुष्ठरोगे "भगिनीगमने

पीतगन्ध न॰पीतमथच गन्धं गन्धयुक्तम्। पीतचन्दने राजनि॰

पीतघोषा स्त्री नित्यकर्म॰। पीतपुष्पवल्यां घोषातक्याम् राजनि॰। [राजनि॰।

पीतचन्दन न॰ नित्यकर्म॰। कालेयकेतिप्रसिद्धे चन्दनभेदे

पीतचम्पक पु॰ पीतः चम्पक इव। प्रदीपे जटा॰।

पीततण्डुल पु॰पीतस्तण्डुलो यस्य। (काङ्गनी) १धान्यभेदे हेमच॰। २चोरिकावृक्षे स्त्री टाप्। राजनि॰। [ङीष्।

पीततुण्ड पु॰पीतं तुण्डमस्य। कारण्डवखगे त्रिका॰ स्त्रियां

पीततैला स्त्री पीतं तैलं यस्याः। १ज्योतिष्मतीलतायां जटा॰ २महाज्योतिष्मतीलतायां राजनि॰। पीतं तैलं येन राजद॰वा परनि॰। पीततैल तैलपीत वा तैलपायिनि त्रि॰

पीतदारु न॰ नित्यकर्म॰। १सरलवृक्षे रत्नमाला २देवदारुणि ३हरिद्रुवृक्षे च राजनि॰। तस्य विकारः रजतादि॰ अञ्। पैतदारव तद्विकारे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

पीतदुग्धा स्त्री पीतं दुग्धं यस्याः। द्विपरिवर्त्तनेन द्विरूपेण यस्या दुग्धमुत्तमर्णेन पीयते तस्याम् गवि आहितगव्यां धेनुष्यायां हेमच॰।

पीतद्रु पु॰नित्यकर्म॰। १सरलवृक्षे २दारुहरिद्रायाञ्च अमरः।

पीतन न॰ पीतं करोति पीत–णिच्–ल्यु। १कुङ्कुमे २हरिताले ३पीतदारुणि च मेदि॰। ४प्लक्षे ५आम्रातके च पु॰ मेदि॰ स्वार्थे क। आम्रातके (आमडा) पु॰ राजनि॰।

पीतनील पु॰ "वर्णो वर्णेन" पा॰ कर्म॰। १नीलपीतमिश्रिते हरिद्वर्णे हेमच॰। २तद्वति त्रि॰। [शब्दच॰।

पीतपर्णी स्त्री पीतं पर्णं यस्याः ङीप्। (विछिटी)लतायाम्

पीतपाणि पु॰ पीतः पाणिरस्य। रोगभेदेन पीतवर्णहस्तयुक्ते "मार्जारे निहते चैव पीतपाणिः प्रजायते" शाता॰

पीतपादा स्त्री पीतौ पादौ यस्याः। शारिकाखगे हेमच०।

पीतपुष्प त्रि० पीतं पुष्पमस्य। १पीतवर्णपुष्पयुक्ते २कर्णिकारवृक्षे पु० शब्दच०। ३चम्पकवृक्षे पु० राजनि०। ४पीतझिण्ट्यां ५पिण्डातकभेदे पु० रत्नमाला। पीतं पुष्पमस्त्यस्याः अच् टाप्। ६इन्द्रवारुण्यां ७झिञ्झिरिकाचुपे ८आढक्यां च स्त्री राजनि०। पीतं पुष्पं यस्याः जातित्वात् ङीप्। ९शङ्खपुष्प्यां १०सहदेव्यां ११महाकोशातक्यां १२त्रपुष्याञ्च स्त्री राजनि०।

पीतप्रसव पु० पीतः प्रसवः पुष्पमस्य। पीतकरवीरे राजनि०

पीतफल(क) पु० पीतं फलं यस्य वा कप्। १शाखोटवृक्षे राजनि० २कर्मारवृक्षे त्रिका०। [त्रिका०।

पीतबालुका स्त्री पीता वालुकेव चूर्णनात्। हरिद्रायाम्

पीतवी(बी)जा स्त्री पीतं वी(बी)जमस्याः। मेथिकायां राजनि०। [युक्ते भृङ्गराजभेदे राजनि०।

पीतभृङ्गराज पु० कर्म०। (पीलाकेशरिया) ख्याते पीतवर्ण-

पीतमणि पु० नित्यकर्म०। पुष्परागमणौ राजनि०।

पीतमस्तक पु० पीतं मस्तकं यस्य। खगभेदे मेदि०।

पीतमाक्षिक न० नित्यकर्म०। माक्षिके राजनि०।

पीतमुद्ग पु० कर्म०। (सोनामुग) मुद्गभेदे हेमच०।

पीतमूलक न०पीतं मूलमस्य कप्। (गाँजर) गर्जरे राजनि०

पीतयूथी स्त्री नित्यकर्म०। स्वर्णयूथ्यां राजनि०।

पीतरक्त न० "वर्णो वर्णेन" पा० कर्म०। १रक्तवर्णे अथच पीतवर्णे च पीतेन रक्तं सततरागम्। २पुष्परागमणौ न० राजनि०।

पीतराग न० पीतो रागो वर्णो यस्य। १किञ्जल्के २सिक्थे च कर्म०। ३पीतवर्णे पु० ४तद्वति त्रि०।

पीतरोहिणी स्त्री पीता सती रोहति रुह–णिनि ङीप्। काश्मर्याम् भावप्र०। [द्युते त्रि०।

पीतल पु०पीतं वर्णान्तरं लाति ला–क। १पीतवर्णे २त-

पीतलक न०पीतत्वेन वर्णेन कायते कै–क। पित्तले राजनि०

पीतलोह न०नित्यकर्म०। पित्तले राजनि०। [द्राभवस्त्रयुते त्रि०

पीतवासस् पु०पीतं वासो यस्य। १श्रीकृष्णे हला० २हरि-

पीतवृक्ष पु० नित्यकर्म०। श्योनाकभेदे राजनि०।

पीतशाल पु० पीतं फलं शलति याति शल–अच् उपस०। असनवृक्षे (पियाशाल) अमरः।

पीतसार न० पीतं सारं यस्य। १पीतवर्णे चन्दनकाष्ठे मलयजे शब्दच० २हरिचन्दने च ३गोमेदमणौ पु०मेदि० ४अङ्कोटवृक्षे जटा० ५तुरुष्के बीजके च पु० राजनि०। कप्। पीतसारक निम्बे शब्दच०। [शब्दच०।

पीतसारि न० पीतं सारयति सृ–णिच–इन्। स्रोतोऽञ्जने

पीतसालक पु० कर्म० संज्ञायां कन्। (पियाशाल) पियालवृक्षे अमरः। [वृक्षभेदे शब्दार्थकल्प०।

पीतस्कन्ध पु० पीतः स्कन्धोयस्य। हरिद्राभस्कन्धयुक्ते

पीतस्फटिक पु० नित्यकर्म०। पुष्परागमणौ राजनि०।

पीतहरित पु०"वर्णो वर्णेन" पा० १पीतवर्णे अथच हरिद्वर्णे २तद्युते त्रि०हेमच०। [द्राभगात्रे त्रि०स्त्रियां ङीप्।

पीताङ्ग पु०पीतमङ्गमस्य। १श्योनाकभेदे राजनि०। २हरि-

पीताब्धि पु० पीतोऽब्धिः समुद्रो येन। अगस्त्यमुनौ हेमच० तत्कथा भा०व० १०५अ० दृश्या।

पीताम्बर पु०पीतमम्बरं यस्य। १श्रीकृष्णे अमरः २शैलूषे नटे च मेदि० ३हरिद्राभवस्त्रयुक्ते त्रि०कर्म०। ४पीतेवसने न०। [वर्णयुक्ते २तद्वति त्रि०।

पीतारुण पु० "वर्णो वर्णेन" पा०कर्म०। १पीतरक्तमिश्रित-

पीताश्मन् पु० नित्यकर्म०। पुष्परागमणौ राजनि०।

पीति पु० पा–क्तिच्। १घोटके अमरः पा–भावे क्तिन्। २पाने ३गतौ च करणे क्तिन्। ४शुण्डायाम् मेदि०।

पीतिका स्त्री पीतैव स्वार्थे क अतइत्त्वम्। १दारुहरिद्रायां रत्नमाला २स्वर्णयूथ्यां जटा०।

पीतिन् स्त्री पीतमनेन इष्टादित्वादिनि। घोटके रायमुकुटः

पीतु पु०पा–पाने पा–रक्षणे वा तुन् किच्च। १वह्नौ २दिवाकरे च उज्ज्वलद०। सूर्येण रश्मिभिर्जलस्य पानात् वह्निना स्वदाह्यमात्रयोयुक्तजलस्य पानात्तथात्वम्। ३यूथपतौ संक्षिप्तसारः।

पीतुदारु पु० पीतुरिव अग्नितुल्यं सूर्याभं वा दारु यस्य। १उदुम्बरे शत०ब्रा० ३।५।२।१५ माधवः। २देवदारुणि कात्या०श्रौ० २४।३।१२ कर्कः। [स्थिरीभूते।

पीलास्थिरक त्रि० पीला स्थिरः मयू० स०। पानोत्तरं

पीथ न० पा–पाने कर्मणि थक्। १घृते २जले च ३सूर्ये ४वह्नौ च पु० उज्ज्वलद०।

पीथि पु० पीति+पृषो०। घोटके क्षीरस्वामी

पीन त्रि०प्याय–क्त संप्रसारणे दीर्घः। १स्थूले २वृद्धे सम्पन्ने च अमरः। भावे क्त। ४स्थूलतायां न०। पीनस्यादूरदेशादि अश्मादि०र। पीनर पीनस्य सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

पीनस पु० पीनं पीनतां स्यति सो–क। १नासिकारोगभेदे प्रतिश्याये अमरः तद्रोगस्य निदानादि माधवकरोक्तं यथा "आनह्यते यस्य विशुष्यते च प्रक्लिद्यते धूप्यति चैव

भाषा। न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येत् खलु पीनसेन। तथानिलश्लेष्मभवं विकारं ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम्”। आमपीनसलक्षणं यथा “शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासास्रावस्तनुस्वरः। क्षामः ष्ठीवति चाभीक्ष्णमामपीनसलक्षणम्”। पक्वपीनसलक्षणं यथा “आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः खेषु निमज्जति। स्वरवर्णविशुद्धिश्च पक्वपीनसलक्षणम्”। २कर्कट्यां स्त्री राजनि० गौरा० ङीष्। [धस्कायां गवि अमरः।

पीनोध्नी स्त्री पीनमूधोऽस्याः ङीप् अनङन्तादेशः। पीवरी

पीपर याच्ञायां भ्वा०सक०पर०सेट्। पीपरति निघण्टुः।

पीपरि पु०अपि+पृ-इन् अल्लोपः दीर्घः। प्लक्षवृक्षे राजनि०

पीय प्रीणने सौ०पर० सक० सेट्। पीयति अपीयीत् पिपीय। अयं हिंसायां निरु० ४।२५

पीयत्नु त्रि० पीय-हिंसायां बा० कत्नु। हिंसाशीले शत्रौ ऋ० ८।२।१५ [२रवौ ४घूके च मेदि०।

पीयु पु० पा-पाने कु नि०। १काले २काके च उज्ज्वल०।

पीयूक्षा स्त्री वृक्षभेदे ततः चतुरर्थ्यां काशा० इल। पीयूक्षिल तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०। तस्याः विकारः ताला० अण्। पैयूक्ष तद्विकारे त्रि०। एतत्परस्य वनस्य णत्वं पीयूक्षावणम्।

पीयूष न०पीय-ऊषन्। देवानां पेयभेदे १अमृते। नवप्रसूतायाः गोः आसप्तरात्रभवे २दुग्धे च अमरः। तत्र पेयूषमपि

पीयूषमहस् पु०पीयूषमिव आह्लादकं महो यस्य। सुधाकरे १चन्द्रे शब्दरत्ना० २कर्पूरे च। पीयूषरुचिप्रभृतयोऽप्यत्र।

पीयूषवर्ष पु० पीयूषं वर्षति करद्वारा वृष-अण् उप०स०। १चन्द्रे २कर्पूरे ३चन्द्रालोकालङ्कारग्रन्थकारे विद्वद्भेदे च

पील रोधे भ्वा०पर०सक०सेट्। पीलति अपीलीत् पिपील।

पीलक त्रि०पील-ण्वुल्। १रोधके २पिपीलिकायां हेमच०।

पीला स्त्री पीलनाम्न्यां स्त्रियाम् तस्या अपत्यं “पीलाया वा” पा० अण् पक्षे “द्व्यचः” इति ढक्। पैल पैलेय तदपत्ये पुंस्त्री०।

पीलु पु० पील-उ। १परमाणौ पीलुपाकः इति वैशेषिकादयः। पीलुपाकप्रकारः कणादसूत्रोपस्कारवृत्तौ ७।६ सूत्रे दृश्यः औलुक्यशब्दे सर्वदर्शनसंग्रहोक्तं १५८७ पृ० दर्शितम्। २गजे ३अस्थिखण्डे ४तालकाण्डे ५कुसुमे च मेदि० ६शरे ७क्रमौ धरणिः। कोङ्कणदेशख्याते ८गुडफलवृक्षे राजनि०। तस्य गुणाश्च राजनि० उक्ता यथा “पीलुः श्लेष्मवायुगुल्मनाशनः पित्तदो मतः। यत् स्वादु तिक्तं तच्चोष्णं त्रिदोषहरणं फलम्”। तस्य फलमण् तस्य लुक्। ९तत्फले न०।

पीलुक पु० पीलुरिव कायति कै-क। कृमिभेदे हेमच० स च त्रीन्द्रियः “कृमिपीलुकलूताद्याः स्युर्द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः” हेमच०।

पीलुकुण न० पीलूनां पाकः पील्वादि० कुणच्। पीलुपाके तस्येदम् उत्सा० अञ्। पैलुकुण तत्सम्बन्धिनि त्रि०।

पीलुनी स्त्री पील-उन गौरा० ङीष्। मूर्वायाम् रत्नमा०।

पीलुपत्र पु० पीलुयुक्तं कृमिकलितं पत्रं यस्य। मोरटालतायां राजनि०।

पीलुपर्णी स्त्री पीलुकलितानि पर्णान्यस्याः ङीप्। १मूर्वायाम् २विम्बिकायाम् ३ओषधिभेदे च मेदि०।

पीलुमूल न०६त०। १पीलोर्मूले २शतमूल्यां स्त्री रत्नमाला ३शालपर्ण्यां भावप्र० ४तरुण्यां गवि च संक्षिप्तसारः। ५अश्वगन्धायां ६शतावर्य्यां च स्त्री टाप् राजनि०। तत्र दीयते व्युष्टा० अण्। पैलुमूल। तत्र देये। “तेनैकदिक्” पा० अधिकारे तसिः। पीलुमूलतस् पीलुमूलैकदिशि अव्य०।

पीलुवह त्रि०पीलुं वहति वह-अच् पील्वादीनां पर्युदासात् “इको वहे” पा० न दीर्घः। पीलुवाहिनि जलादौ।

पील्वादि पु०पाके कुणच्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च पा० ग०सू० उक्तो यथा “पीलु कर्कन्धू शमी करीर कुवल वदर अश्वत्थ खदिर”।

पीव स्थौल्ये भ्वा०पर०अक०सेट्। पीवति अपीवीत् पिपीव।

पीवन् त्रि० प्यै-क्वनिप् सम्प्र०दीर्घः। १स्थूले अमरः। २बलवति त्रि० ३वायौ पु० संक्षिप्तसारः।

पीवर त्रि०प्यै-ष्वरच् सम्प्र० दीर्घः। १स्थूले उपचितावयवयुक्ते (मोटा) अमरः स्त्रियां ङीष्। तामसमन्वन्तरे २सप्तर्षिभेदे पु० मार्कं०पु० ७४अ०। [इत्यादि।

पीवस् त्रि० पीव-स्थौल्ये असुन्। स्थूले। पीवान् पीवांसौ

पीवा स्त्री पी-पाने बा० व। जले संक्षिप्तसारः।

पीवोपवसन त्रि० पीवसः उपवसनं समीपस्थितिरस्य पृषो० सलोपः। स्थूले यजु० २१।४१ वेददीपः।

पुंयोग पु० ६त०। पुरुषयोगे “लक्ष्मीः पुंयोगमाशंसुः”।

पुंराशि पु० कर्म०। विषमे राशौ मेषमिथुनसिंहादौ।

पुंलिङ्ग न० ६त०। १पुरुषचिह्ने शिश्ने। पुंस इव लिङ्गमस्य। २पुंस्त्वबोधके शब्दभेदे पु०।

पुंवत् अव्य०पुंसइव वति। पुंसा तुल्ये। तस्य भावः। पुंवद्भाव पुंलिङ्गस्य शब्दस्येव भावे पुंसइव रूपे।

पुंवत्स पु० कर्म०। १पुरुषरूपे वत्से। पुमान् वत्सो यस्याः। २पुंरूपवत्सयुक्तायां गव्यादौ स्त्री कात्या० श्रौ० ४।१४।१

पुंवृष पु०पुमानिव वर्षति वृष—क। छुछुन्दरे (छुँ छा) शब्दमा०

पुंश्चली स्त्री पुंसो भर्त्तुः सकाशात् चलति पुरुषान्तरं गच्छति अच् गौरा० ङीष् पुंसोन्त्यलोपे अम्परे खयि रुत्वस्य "संपुंकानाम् सः" वा० सः श्चुत्वम्। १असत्यां स्त्रियाम् अमरः। उपचारात् २पारदारिकपुरुषेऽपि। "अरक्षेच्चायुर्नश्यति विच्छिन्नाभिश्च पुंश्चलाः" गरुड़पु० ६६अ०। पुंश्चलीनिन्दा ब्रह्मवै०पु० श्रीकृष्णजन्मख० २१।२४।२२अ० यथा "अहो कोवेद भुवने दुर्ज्ञेयं पुंश्चलीमनः। पुंश्चल्यां यो हि विश्वस्तो विधिना स विडम्बितः। वह्निप्रकृतस्य यशसा धर्मेण स्वकुलेन च। वाञ्छितं नूतनं प्राप्य विसृजति पुरातनम्। सदा स्वकर्मसाध्या सा को वा तस्याः प्रियोऽप्रियः। दैवे कर्मणि पैत्रे च पुत्रे वस्त्रौ च भर्त्तरि। दारुणं पुंश्चलीचित्तं सदा क्षुरधार कर्मणि। प्राणाधिकं रतिज्ञं साऽऽहतदृष्ट्या हि पुंश्चली। रतप्रदं रत्यविज्ञं विषदृष्ट्या हि पश्यति। सर्वेषां स्वजनस्यैव पुंश्चलीनां न कुत्रचित्। दारुणा पुंश्चली जातिर्नरजातिश्च एव च। निष्कृतिः कर्मभोगान्ते सर्वेषामस्ति निश्चितम्। न पुंश्चलीनां विप्रेन्द्र! यावच्चन्द्रदिवाकरौ। अन्यासां कामिनीनाञ्च कीटं हन्तुञ्च या दया। सा नास्ति पुंश्चलीनान्तु कान्तं हन्तुं पुरातनम्। रतिज्ञं नूतनं प्राप्य विषतुल्यं पुरातनम्। कान्तं दृष्ट्वा हिनस्त्येव सोपायेनावलीलया। पृथिव्यां यानि पापानि पुंश्चलीष्वेव भारते। तिष्ठन्ति ताभ्यो न पराः पापिष्ठाः सन्ति केचन। पुंश्चलीपरिपक्वान्नं सर्वपातकमिश्रितम्। दैवे कर्मणि पैत्रे च देयं न च तथा जलम्। अन्नं विष्ठा पयो मूत्रं पुंश्चलीनाञ्च निश्चितम्। दत्त्वा पितृभ्यो देवेभ्यो भुक्त्वा च नरकं व्रजेत्। शतवर्षं कालसूत्रे पचत्येव सुदारुणे। घोरान्धकारे कृमयस्तद्दन्ति दिवानिशम्। पुंश्चल्यन्नञ्च यो भुङ्क्ते दैवाद्यदि नराधमः। सप्तजन्मकृतं पुण्यं तस्य नश्यति निश्चितम्। आयुःश्रीयशसां हानिरिह लोके परत्र च। तस्माद्यत्नाद्वर्ज्जनीयं पाकपात्रं कलत्रकम्। पुंश्चलीदर्शने पुण्यं यात्रासिद्धिर्भवेद्ध्रुवम्। स्पर्शने च महापापं तीर्थस्नानाद्विशुध्यति। स्नानं दानं व्रतञ्चैव जपश्च देवपूजनम्। निष्फलं पुंश्चलीनाञ्च भारते जीवनं वृथा"। "अहो सर्वैः परित्याज्या पुंश्चली च विशेषतः। धनायुःप्राणयशसां नाशिनी दुःखदायिनी। स्वकार्य्ये तत्परा शश्वत् परकार्य्यविघातिनी। निष्ठुरा नरघातिन्यः सर्वापद्बीजरूपिणी। विद्युद्दीप्तिर्जले रेखा लोभान्मैत्री यथा भवेत्। परद्रोहाद्यथा सम्पत् कुलटा प्रेम तत्परम्। सर्वेभ्यो हिंस्रजन्तुभ्यो विषद्वीजा सदैव सा। योविश्वसेत्तां संमूढो विपत्तस्य पदे पदे"।

पुंश्चलू स्त्री पुंश्चलति चल—कू पुंश्चलीवत् सन्धिकार्यम्। पुंश्चल्यां स्त्रियाम् "कामाय पुंश्चलूम्" यजु० ३०।५ वेददी०

पुंश्चिह्न न० ६त० पुंश्चलीवत् सन्धिकार्यम्। पुरुषचिह्ने शिश्ने हेमच०।

पुंस मर्द्दे चु० उभ०सक० सेट्। पुंसयति ते अपुपुंसत् त।

पुंसवन न०पुमान् सूयते अनेन सू-करणे ल्युट्। स्त्रीणां गर्भपात्रसंस्कारभेदे तच्च कर्म द्विविधम् यथाह ज्यो०त०गोभिलः "तृतीयस्य गर्भमासस्यादिमदशे पुंसवनस्य कालः"। गर्भे सति तृतीयमासस्य आदिमदशे दशमदिनाभ्यन्तरे ज्योतिःशास्त्रोक्तकाले पुंसवनं कार्य्यम्। "प्रातः सशिरस्काप्लुता पश्चादग्नेरुदगग्रेषु कुशेषु प्राच्युपविशति" गो०। आप्लुता स्नाता पश्चात् पश्चिमदिशि प्राङ्मुखी उपविशति "पत्युर्दक्षिणतः पाणिग्राहकस्योपविशति" इत्यन्यत्र दर्शनात्। पश्चादित्यभिधानात् अग्निस्थापनं लभ्यते। तत् सार्थकत्वाय "आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते। मन्त्रस्य देवताऽभावे प्रजापतिरिति स्थितिः" इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तद्रव्यादि लभ्यते। जुहोतिषु हवनेषु मन्त्रस्यानादेशे प्रजापतिः प्राजापत्योमन्त्रः। स च मन्त्रः व्याहृत्यात्मकः। ततश्च विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समाप्य समित्प्रक्षेपादिमहाव्याहृतिभिर्होमं कृत्वा प्रजापतिदेवताकसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कुर्य्यात्। ततः प्रकृतं कर्म। तत्र गोभिलः "पश्चात् पतिरवस्थाय दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंसमन्ववमृश्यानाहितं नाभिदेशमभिमृशेत् पुमांसौ मित्रावरुणावित्येतयर्चा"। उपविष्टाया वध्वाः पश्चिमदेशं गत्वानुपविष्टः पतिर्दक्षिणहस्तेन तूष्णीं तस्या दक्षिणस्कन्धमवमृश्य वस्त्राद्यव्यवहितं नाभिं पुमांसाविति मन्त्रेण स्पृशेत्। अथ अनन्तरं वामदेव्यगानान्तं समापयेत्। यदि त्वशक्तेर्देशाचारात् कुलाचाराद्वा एकस्मिन् दिने द्वितीयपुंसवनमपि क्रियते तदा गणेष्वेकं परिसमूहनम् "इध्मोबर्हिःपर्युक्षणमाज्यभागः सर्वेभ्यः समवदाय सकृदेव सौविष्टकृतं जुहोतीति" गोभिलसूत्रान्तरात्। उभय०

कर्मान्ते वामदेव्यगानाद्युदीच्यं कर्म कर्त्तव्यम्। अतएव त्वरायां दिनद्वये भट्टभाष्यभवदेवयोरेकदिने उभयकरणं लिखितम्। "अथापरम्" गो० अथ प्रथमपुंसवनसमाप्तिकालानन्तरं तदानीमपरमन्यत् पुंसवनं कार्य्यम् "प्रागुदीच्यां दिशि न्यग्रोधशुङ्गामुभयतःफलामस्रामामकृमिपरिसृप्तां त्रिःसप्तभिर्यवैर्माषैर्वा परिक्रीय उत्थापयेत्। यद्यसि सौमी सोमाय त्वा वक्षे परिक्रीणामि, यद्यसि वारुणी वरुणाय त्वा वक्षे परिक्रीणामि, यद्यसि वसुभ्यः वसुभ्यस्त्वापरिक्रीणामि, यद्यसि रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्त्वा परिक्रीणामि, यद्यसि आदित्येभ्य आदित्येभ्यस्त्वा परिक्रीणामि, यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वा परिक्रीणामि, यद्यसि विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वापरिक्रीणामि ओषधयः सुमनसो भूत्वा अस्यां वीर्य्यं समाधत्त इयं कर्म करिष्यतीत्युत्थाप्य तृणैः परिधायाहृत्य वैहायसीं निदध्यात्" सू०। वटतरोः पूर्वस्यां दिशि शुङ्गा मुकुलितपल्लवः। "लताप्रपल्लवो गूढः शुङ्गेति परिकीर्त्त्यते। पतिव्रता व्रतवती ब्रह्मबन्धुस्तथाऽस्रुतः" इत्युक्तेः। अस्रुतो वेदहीनः तां फलयुगलयुतामस्रानां कृमिभिरव्याप्तां त्रिरावृत्तैः सप्तभिर्यवैर्माषैर्वा त्रिरावृत्तैः क्रीत्वा गृह्णीयात्। क्रयश्च वृक्षस्वामिनो, न वृक्षात् तेन वृक्षस्वामिने यवा माषा वा देयाः यद्यसीत्यादि सप्तभिर्मन्त्रैः। प्रतिमन्त्रञ्च शुङ्कक्रयम् दद्यात्। ओषधय इति मन्त्रेणोत्थाप्य च तृणैर्वेष्टयित्वा आनीयाकाशस्थां निदध्यात्। दृषदं प्रक्षाल्य ब्रह्मचारीव्रतवती वा ब्रह्मबन्धुः कुमारी वा अप्रत्याहरन्ती पिनष्टि दृषदं शिलां पेषणार्थत्वेन सपुत्रां कुमारी अनूढा व्रतवती पतिव्रता अप्रत्याहरन्ती तिर्य्यक्पुत्रकेण पेषणमकुर्वती किन्तूर्द्ध्वकृतपुत्रकेण पुनःपुनः पेषणं कुर्वती प्रातःसशिरस्काप्लुता उदगग्रेषु कुशेषु प्राक्शिराः संविशति शेते शेषं सुगमम्। "पश्चात् पतिरवस्थाय दक्षिणस्य प्राणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठयाऽङ्गुल्या चाभिसंगृह्य दक्षिणनासिकायेण तस्या नयेत्। पुमानग्निः पुमानिन्द्र इत्येतयर्चा" सू०। पश्चाद्बध्वाः पश्चिमदिशि उपकनिष्ठयानामिकया तेनाङ्गुष्ठानामिकाभ्याम्। पिष्टां शुङ्गां वस्त्रबद्धां गृहीत्वा निष्पीड्य दक्षिणनासारन्ध्रे क्षिपेत् पुमानग्निरिति मन्त्रेण। अथ अनन्तरं दक्षिणाद्युदीच्यं कर्म कुर्य्यात्। पुंसवनकर्माधानकर्तुरसन्निधानेऽन्येनापि कर्त्तव्यम् "अष्टौ संस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम्। पिता कुर्य्यात्तदन्यो वा तस्याभावेऽपि तत्क्रमात्" इति स्मृतेः। भुजबले "सुफलञ्च करे कृत्वा स्थिरे तत्रासने तथा। गृह्योदितेन होमञ्च शान्तिञ्चैव च कारयेत्। जनांस्तत्रैव संपश्य जीवं जातीञ्च विक्रमम्। गुवाकं रजतं हेम दद्यात् स्नानतटान्तरे। तत्प्रभृति नदीतीरं देवखातोदकं त्यजेत्। सन्ध्याटनं तरोर्मूलं तथा देवगृहं त्यजेत्"।

पुंसवन मुहूर्त्तादिकं मु०चि०पी० उक्तं यथा

"पूर्वोदितैः पुंसवनं विधेयं मासे तृतीये त्वथ विष्णुपूजा" मु०चि० "पूर्वोदितैरिति। पूर्वं सीमन्तोन्नयने उदितैः प्रोक्तैस्तिथिवारनक्षत्रलग्नैरुपलक्षिते तृतीये मासि पुंसवनाख्यं कर्म विधेयम्। पुमान् सूयतेऽनेन कर्मणेति व्युत्पत्त्या पुंसवनकर्मणा पुंस्त्वहेतुना। यदाह शौनकः "व्यक्ते गर्भे तृतीये तु मासे पुंसवनं भवेत्। गर्भेऽव्यक्ते तृतीये चेत् चतुर्थे मासि वा भवेत्" नृसिंहः "सीमन्तोन्नयनप्रोक्ततिथिवासरराशिषु। पुंसवं कारयेद्विद्वान् सहैवैकदिनेऽथ वा" इति। विशेषमाह वशिष्ठः "कुर्य्यात्पुंसवनं प्रसिद्धविषये गर्भे तृतीयेऽथ वा मासि स्फीततनौ तुषारकिरणे पुष्येऽथ वा वैष्णवे। हित्वा कर्कटकं न्वयुग्मभवलामन्येष्वरिक्ते तिथौ शुद्धे नैधनधाम्नि शुक्रशशभृद्विन्मन्त्रिणां वासरे" इति। नैधनधाम्नि अष्टमस्थाने शुद्धे सर्वग्रहरहिते। यदाह वशिष्ठः "अष्टमस्था ग्रहाः सर्वे नेष्टास्तेऽस्ते शुभावहाः। एवं सम्यक् परीक्ष्यैव कुर्य्यात्पुंसवनक्रियाम्" इति। वारास्तत्र सौम्यग्रहाणामुक्ताः। बृहस्पतिरप्यत्र विशेषमाह "गुरुशुक्रबुधेन्दूनां दृक्काणदिवसांशकाः। तेषामुदयहोराश्च पुंसवेऽतिशुभावहाः" इति अन्यैस्तु श्रीपत्यादिभिः पुंवारा एव प्रशस्ता अभिहितास्तत्फलान्याह गर्गः "सौम्ये हतप्रजा मन्दे मृत्युर्बन्ध्या च भार्गवे। सोमे दुःखविहीना स्यात् शेषाः सर्वार्थसिद्धिदा" इति। अत्र वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पः। केचित्तु यदा तृतीये मासि पुंसवनं चिकीर्षितं तदा सौम्यवारा एव ग्राह्याः। यदा तु चतुर्थे मासि गर्भस्य व्यक्तत्वात् पुंसवनं चिकीर्षितं तदा पुंवारा एव ग्राह्या इत्याहुः। नक्षत्राणि ह्यत्र पुंनामानि ग्राह्याणि तानि "श्रवणः सकर" इति श्रीपतिनोक्तानि। वशिष्ठेन तु पुंनामान्यभिहितानि यथा

"पुंनाम श्रवणं तिष्यः स्वाती हस्तः पुनर्वसुः। मूलं प्रोष्ठपदं चानुराधा मृगशिरोऽश्विनी"। विशेषमाह कश्यपः। "हस्ताद्रींतिष्यमूलानि सौम्यो विष्णुः पुन-

वैशुः। प्रोष्ठपदाद्वयं प्रोक्तमाषाढ़द्वयमेव च। श्रेष्ठानि कथितान्येव धिष्ण्यान्येकादशैव तु। स्वातौ तथा मघायां च रेवत्यां फल्गुनीद्वये। अश्विन्यां चैव नक्षत्रे यदा पुंसवनं भवेत्। नरः सम्पद्यते दैवाद्यदा स्याद्दृ-ढतल्पगः। लुब्धोऽह्नस्वतनुः क्रूरो नारी चेत् कुलटा भवेत्। शेषाणि दश धिष्ण्यानि निन्दितानि विशेषतः" तदेतयोर्द्वि रद्धार्थयोर्वाक्ययोर्देशाचारतो व्यवस्था। तत्र वसिष्ठवाक्येन दाक्षिणात्याव्यवहरन्ति। प्राच्यास्तु कश्यपवाक्येन। अथ लग्नशुद्धिमाह कश्यपः "मीनदृश्चिककुम्भेषु चापगोसिंहकन्यकाः। लग्नाः पुंसवनाद्येषु सुखपुत्रादिवाञ्छया। केन्द्रत्रिकोणभवनेषु शुभस्थितेषु पापेषु षट्त्रिदशलाभगतस्थितेषु। जीवेन्दु-भानुसुतभूमिजमन्दिरेषु लग्नेषु लग्नपरिशुद्धशुभांश-केषु"। अत्रापि स्त्रीपुंसयोश्चन्द्रबलमावश्यकमित्याह नृसिंहः "अपि पुंसवनं कार्यं दम्पत्योरनुकूलभे। जन्मादि वर्जयेद्राशिं चांशकं विपदादिषु" इति पी०धा०।

"कुर्यात् पुंसवनं सुयोगकरणे नन्दे सभद्रे तिथौ भाद्राषाढ़मृदृक्षेस्वरेषु नृदिने वेधं विनेन्दौ शुभे। क्षीणे नवपञ्चकण्टकगते सौम्ये शुभे दृद्धिषु स्त्रीशुद्धद्या घटयुग्म सूर्यगुरुभेपूर्वत्रयु मासत्रये" ज्यो०त०। नृदिने पुंग्रहवारे। वेधो दशयोगभङ्गः। दृद्धिरुपचयनस्थानम्। अप्। पुंसवोऽप्यत्र पु०।

पुंसवनव्रतञ्च भाग० ६स्कन्धे १९अ० "शुक्ले मार्गशिरे पक्षे योषिद्भर्त्तुरनुज्ञया। आरभेत व्रतमिदं सार्वकामिक-मादितः" इत्युपक्रम्योक्तं दृश्यम्। [तस्मिन् सि०कौ०।

पुंसानुज पु० पुंसानुजः अलुक्स०। यस्यानुजः पुमान्

पुंस्कामा स्त्री पुमांसं कामयते कामि-अण् पुंसोऽन्तलोपे इत्वे "संपुंकामामिति" वा० रोः सः। पुरुषकामायां स्त्रियाम्। [कोकिले कुमा० ३।३२।

पुंस्कोकिल पु० कर्म०। पुंस्कामावत् सन्धिकार्यम्। पुरुष-

पुंस्त्व न० पुंसोभावः त्व स्तुपत्वे। १पुरुषत्वे तदुपनिच्छिते २शुक्रे वीर्ये हेमच०। [राजनि०।

पुंस्त्वविग्रह पु० पुंस्त्वस्य शुक्रस्येव विग्रहोऽस्य। भूतृणे

पुक पु० पु-बा० कक्। पवित्रे तस्मादूरदेशादि प्रेक्षा० इनि। पुकिन् तत्सन्निकृष्टदेशादौ।

पुकश(स) पुंस्त्री० पुक् कुत्सितं कसति कस-गतौ अच् पृषो० वा शः। १चण्डाले २अधमे त्रि०अमरः "न्पायां स्पृद्र-संसर्गाज्जातः पुकश(स) उच्यते" उशनसोक्ते ३संकीर्ण-

जातिभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ङीषन्तः ४कालि-कायां ५नीलग्रामोषधौ च मेदि०।

पुंक्षीर न० पुंप्रियं क्षीरम् शा०त०। स्वयः अमृपरत्वाभावात् न रुः। पुरुषप्रिये क्षीरे। [अमरः।

पुङ्ख पु०न० पुमांसं खनति खन-ड। १बाणमूले २पुष्कले

पुङ्खतीर्थ न० रामकृते तीर्थभेदे शिवपु०।

पुङ्ग पु० पूग-पृषो०। समूहे शब्दच०।

पुङ्गव पु० पुमान् गौः कर्म+अच् समा०। १वृषे २ऋषभौषधौ च मेदि० उत्तरपदस्थः श्रेष्ठवाचकः। यथा नरः पुङ्गव इव उपमितसमासवाक्यम्। नरपुङ्गव नरश्रेष्ठार्थे।

पुङ्गवकेतु पु० पुङ्गवः वृषः केतुरस्य। वृषध्वजे शिवे।

पुच्छ प्रमादे भ्वा०पर०अक० सेट्। पुच्छति अपुच्छीत् पुपुच्छ रायमुकुटः।

पुच्छ पु०न०अर्द्धर्चा०। पुच्छ-अच्। १लाङ्गूले अमरः। २पश्चा-द्भागे न०मेदि० ३लोमवल्लाङ्गूले ४कलापे च पु०उणादि० बहुव्रीहौ एतदन्तात् ङीप् कवरपुच्छी।

पुच्छकण्टक पु० पुच्छे कण्टको यस्य। वृश्चिके हेमच०।

पुच्छटि(टी) स्त्री पुच्छ-अटि वा ङीप्। अङ्गुलिमोटने (आङ्गुलमटकान) त्रिका०।

पुच्छदा स्त्री पुच्छमिव दायति दै-क। लक्ष्मणाकन्दे राजनि०

पुच्छण्डक पु० तक्षकवंश्ये नागभेदे भा०आ० ५७अ०

पुच्छिन् पु० पुच्छ+अस्त्यर्थे इनि। १कुकुटे शब्दच० २अर्कवृक्षे च राजनि०। ३लाङ्गूलयुक्ते त्रि०।

पुञ्ज पु० पिजि-अच् पृषो०। उन्नत्या पुमांसं जयति जि-ड वा। राशौ चये अमरः।

पुञ्जातुक पु० दृक्षभेदे हारा०।

पुञ्जि पु० पिञ्जयति पिजि-हिंसाबलदाननिकेतने इन् पृषो०। समूहे। तत्र तिष्ठति स्था-क। अम्बाम्बेत्यादिना षत्वम्। पुञ्जिष्ठा पक्षिपुञ्जघातके यजु० १६।२७।

पुञ्जिकास्तना स्त्री अप्सरोभेदे मार्क०पु० ५४अ०।

पुञ्जिकास्थला स्त्री अप्सरोभेदे यजु० १५।१५ वेददी०।

पुञ्जिल पु० पिजि-बा० इल पृषो०। पिञ्जले (पाँज) तैत्ति० ६।१।१।८। [पुपोट।

पुट दीप्तौ अक०चूर्णने सक० चुरा०उभ० सेट्। पोटयति-ते

पुट श्लेषे तु०कु०पर०सक० सेट्। पुटति अपुटीत् पुपोट।

पुट संसर्गे अद०चु०उभ०सक०सेट्। पुटयति ते अपुपुटत् त।

पुट न०पुट-क। १जातीफले राजनि० २उपर्यधोभावापन्नेन मृदादिकपालद्वयेन निर्मिते औषधपाकपात्रभेदे च पु०

३स्वर्णक्षुरे पुं०न० शब्दर० । ४मिथःसम्बन्धे ५आच्छादने च पुटभेदनमित्यमरव्याख्यायां मुकुटः । ६पत्त्रादिरचिते दुग्धादिपानपात्रे त्रि० (दोना) स्त्रियां ङीप् । औषधपाकपात्रप्रकारः भावप्र० उक्तो यथा

"धात्वादिमारणोपयुक्तान् पुटप्रकारानाह रसप्रदीपे "लोहादेरपुनर्भावस्तद्गुणत्वं गुणाढ्यता । सलिले तरणञ्चापि तल्लिङ्गैः पुटनाद्भवेत् । गम्भीरे विस्तृते कुण्डे द्विहस्ते चतुरस्रके । वनोपलसहस्रेण पूरितं पुनरौषधम् । कोष्ठे रुद्धे प्रयत्नेन गोविष्ठोपरि धारयेत् । वनोपलसहस्रार्द्धं कोष्ठिकोपरि निःक्षिपेत् । वह्निं विनिःक्षिपेत्तत्र महापुटमिति स्मृतम्" । कोष्ठं स्वर्णमूषा गोविष्ठा (गोइटा)। महापुटम् । "सपादहस्तमानेन कुण्डे निम्ने तथायते । वनोपलसहस्रेण पूर्णे मध्ये विधारयेत् । पुटनद्रव्यसंयुक्तां कोष्ठिकां मुद्रितां मुखे । अथार्द्धानि करण्डानि अर्द्धान्युपरि निःक्षिपेत् । एतद्गजपुटं प्रोक्तं ख्यातं सर्वपुटोत्तमम्"। हस्तश्चतुर्विंशत्यङ्गुलप्रमाणः स सपादः तेन त्रिंशदङ्गुलप्रमाणेनेत्यर्थः अतएवोक्तम् "साधारणनराङ्गुल्या त्रिंशदङ्गुलको गजः" इति गजपुटम् । "अरत्निमात्रके कुण्डे पुटं वाराहमुच्यते । वितस्तिमात्रके खाते कथितं कौक्कुटं पुटम्"। अरत्निस्तु "निष्कनिष्ठेन मुष्टिना" इत्यमरः । निःसृतकनिष्टया मुष्ट्योपलक्षितो हस्तोऽरत्निरित्यर्थः । "षोडशाङ्गुलके खाते कस्यचित् कौक्कुटं पुटम् । यत्पुटं दीयते खाते अष्टसंख्यैर्वनोपलैः । कपोतपुटमेतत्तु कथितं पुटपण्डितैः । गोष्ठान्तर्गोखुरक्षुण्णं शुष्कं चूर्णितगोमयम् । गोवरं तत्समाख्यातं वरिष्ठं रससाधने । इहन्नाण्डस्थितैर्यत्र गोवरैर्दीयते पुटम् । तद्गोवरपुटं प्रोक्तं भिषग्भिः सूतभस्मनि । इहन्नाण्डे तुषैः पूर्णे मध्ये मूषां विधारयेत् । ज्वालाग्निं मुद्रयेत् भाण्डं तद्भाण्डं पुटमुच्यते" । "वसुयुगविरतिनौं स्यौ पुटोऽयम्" छ०र० उक्ते ७द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे पु०

पुटक न० पुट इव कायति कै—क । १पद्मे शब्दरत्ना० "पुटके पुटके मधु" भा०द्रो० ६६अ०। ततः पुष्करा० इनि । पुटकिनी तत्समूहे पद्मिन्याञ्च । स्वार्थे क । २पुटशब्दार्थे ।

पुटकन्द पु०पुटमिव कन्दोऽस्य। कोलकन्दे राजनि०।[मेदि०

पुटग्रीव पु० पुटमिव ग्रीवाऽस्य । १गर्गर्यां २ताम्रकुम्भे च

पुटपाक पु०पुटेन पाकः । पुटपात्रेण औषधपाके तद्विधिभेदो भावप्र०उक्तो यथा

"अथ पुटपाकविधिः। पुटपाकस्य कल्कस्य स्वरसो गृह्यते यतः । अतस्तु पुटपाकानां युक्तिरत्रोच्यते मया । पुटपाकेन पाकोऽयं लेपस्याङ्गारवर्णता । लेपश्च द्व्यङ्गुलं स्थूलं कुर्य्याद्द्व्यङ्गुलमात्रकम् । काश्मरीवटजम्ब्वादिपत्रवेष्टनमुत्तमम् । पलमात्रो रसो ग्राह्यः कर्षमात्रं मधु क्षिपेत् । कल्कचूर्णद्रवाद्यास्तु देयाः कोलमिता बुधैः" । नेत्ररोगचिकित्सायामन्यस्तत्प्रकार उक्तस्तत्र दृश्यः । चक्रपाणिना तु अन्यथोक्तो यथा

"हस्तप्रमाणवदनं श्वभ्रं हस्तैकखातसममध्यम् । कृत्वा कटाहसदृशं तत्र करीषं तुषञ्च काष्ठञ्च । अन्तर्घनतरमर्द्धशुषिरं परिपूर्य्य दहनमायोज्य । पश्चादयसश्चूर्णं श्लक्ष्णं पङ्कोपमं कुर्य्यात् । त्रिफलाम्बुभृङ्गकेसरशतावरिकाकन्दमानसहजरसैः । भल्लातककरिकर्णच्छदमूलपुनर्नवास्वरसैः । क्षिप्त्वाथ लोहपात्रे मार्द्दे वा लौहमार्द्दपात्राभ्याम् । तुल्याभ्यां पृष्ठेनाच्छाद्यान्ते रन्ध्रमालिप्य । तत्पुटपात्रं तत्र श्वभ्रज्वलने निधाय भूयोभिः । काष्ठकरीषतुषैस्तत्संच्छाद्याहर्निशं दहेत् प्राज्ञः । एवं नवभिर्भिषजराजैः पचेत् पुटपाकम् । प्रत्येकमेकमेभिर्मिलितैर्वा त्रिचतुरान् वारान् । प्रतिपुटनं तत् पिंषय्यात् स्थालीपाकं विधाय तथैव । तादृशि दृषदि न पिंषय्यात् विगलद्रजसा तु युज्यते यत्र । तदयसश्चूर्णं पिष्टं दृष्टं घनसूक्ष्मवाससि श्लक्ष्णम् । यदि रजसा सदृशं स्यात् केतक्यास्तर्हि तद्भद्रम् । पुटने स्थालीपाकेऽधिकृतपुरुषे स्वभावरुगधिगमात् । कथितमपि हेयमौषधमुचितमुपादेयमन्यदपि" ।

पुटभेद पु० पुटं संश्लेषं भिनत्ति भिद—अण् । १नद्यादेश्चक्राकारे २जलावर्त्ते ३पत्तने ४नगरे ५आतोद्ये च मेदि०।

पटभेदन न० पुटानि पात्राणि भिद्यन्तेऽत्र भिद—आधारे ल्युट् । नगरे अमरः ।

पुटापुटिका स्त्री पूर्वं पुटा संश्लिष्टा पश्चात् अपुटिका शा० त० । पूर्वं संश्लिष्टायां पश्चात् असंश्लिष्टायाम् ।

पुटालु पु० पुटः संश्लिष्ट आलुः । कोलकन्दे राजनि० ।

पुटिका स्त्री पुटमस्त्यस्याः ठन् । एलायां हारा० ।

पुटित त्रि०पुटोजातोऽस्य पुट+इतच् । आद्यन्तयोः मन्त्रभेदेन पुटाकारतां प्राप्ते १मन्त्रभेदे यथा (ॐ राम ॐ) इत्यादि १हस्तपुटे न० ३पाटिते ४स्यूते च त्रि० मेदि० ।

पुटी स्त्री पुट—क गौरा०ङीष् । १पत्त्रादिरचिते पानपात्रभेदे (दोना) भरतः । २कौपीने जटा०।

पुटोटज न० पुटं संश्लिष्टमुटजमिव । श्वेतच्छत्रे त्रिकाण्डशेष० ।

पुटोदक पु० पुटं संश्लिष्टमुदकं यत्र, पुटे कपालाकारफल-भेदमध्ये उदकं वा यस्य । नारिकेले हारा० ।

पुट्ट अनादरे चु०उभ०सक० सेट् । पुट्टयति-ते अपुपुट्टत् त ।

पुड मर्द्दने भ्वा०पर०सक० सेट् इदित् । पुण्डति अपुण्डीत् ।

पुण धर्माचरणे तु०पर०सक०सेट् । पुणति अपोणीत् पुपोण ।

पुण्ड पु० पुडि—अच् । तिलके जटा० ।

पुण्डरिन् पु० पुण्डं तिलकमृच्छति ऋ—णिनि शक० । (पुण्डरिया) ख्याते शालपर्णीतुल्यपत्रे क्षुपभेदे शब्दर० ।

पुण्डरीक न० पुडि—ईक नि० । १श्वेतपद्मे २अग्निकोणस्थे ३दिग्गजे पु० ४व्याघ्रे पुंस्त्री० अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ५श्वेतपद्मे ६भेषजे च न० । ७आम्रे दराजिलसर्पे ८ह्स्तिज्वरे पु० हेमच० । १०दमनकवृक्षे राजनि० । ११कमण्डलौ १२श्वेतवर्णे अनेकार्थकोष: १३श्वेतवर्णवति त्रि० १४कुष्ठभेदे पु० । “सश्वेतं रक्तपर्य्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् । सोत्सेधञ्च सरागञ्च पुण्डरीकं प्रचक्षते”माधवकरः । १५कोषकारभेदे पु० मेदि० ।

पुण्डरीकप्लव पुंस्त्री० पुण्डरीकमिव प्लवते जले प्लु—अच् । सुश्रुतोक्ते संघातचारिणि खगभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [जलायुकाभेदे सुश्रुतः ।

पुण्डरीकमुखा स्त्री पुण्डरीकमिव मुखं यस्याः । निर्विषे

पुण्डरीकाक्ष पु० पुण्डरीकमिवाक्षि यस्य षच् समा० हृदयपुण्डरीकम् अश्नोति अश—व्याप्तौ अण् उप०स० वा । १विष्णौ “अमोघः पुण्डरीकाक्षः” विष्णुस० “हृत्पुण्डरीकपुरमध्यसंस्थितम्” श्रुतेस्तस्य तथात्वम् भाष्यम् । २पुण्डर्य्ये (पुण्डरिया) ख्याते क्षुपे शब्दच० ।

पुण्डरीयक न० पुण्डरीवाचरति पुण्डरिन्+आचारे क्यच् ततः ण्वुल् । १स्थलपद्मे शब्दच०२प्रपौण्डरीके राजनि०

पुण्डर्य्य न० पुण्डयति पुडि—खण्डने अच् तस्मार्य्यं प्रधानम् शक० । (पुण्डरिया) ख्याते शालपर्णीतुल्यपत्रे क्षुपभेदे अमरः ।

पुण्ड्र पु०पुडि—भेदने रक् । (पुँड़िया) १इक्षुभेदे अमरः । इक्षुशब्दे दृश्यम् अत्र पुण्ड्रकादौ इक्षुभेदतुल्याकारतया प्रयोगः २दैत्यभेदे ३अतिमुक्तके ४चित्रके ५कृमौ ६पुण्डरीके ७देशभेदे पु० मेदि० । स च देशः वृ० १४अ० उदयगिरिभद्र गौडकपौण्ड्रोत्कलकाशिमेखलाम्बष्ठाः” पूर्व्वस्यामुक्तः । तेन तस्य प्राक्स्थत्वात् नगरान्तत्वे द्विपदवृद्धिः पौण्ड्रनागर तत्र भवे त्रि० “पुण्ड्रः कलिङ्गश्च तथा बाले च चलमुच्यते” हरिवं० ३१दअ० सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् । पौण्ड्र पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तन्नृपे च । बहुत्वे तस्य लुक् । “सूतैर्मागधपुण्ड्रैश्च गीयमानस्ततस्ततः” हरिवं०३११अ० । इतिलकवृक्षे हेमच० । ८कुसुमवृक्षे राजनि० । स्वार्थे क ।

पुण्ड्रक माधवीलतायाम् अमरः । इक्षुभेदादौ च ।

पुण्ड्रकेलि पु० पुण्ड्रः इक्षुभेदः केलिः केलिसाधनमस्य । गजे शब्दमाला । तस्य इक्षुप्रियत्वात् तथात्वम् ।

पुण्य न० पू—दुण्य । १शुभादृष्टे धर्मे २तद्वति त्रि०अमरः । ३शोभनकर्मान्विते ४पावने ५सुन्दरे च त्रि० हेमच० ६सुगन्धौ त्रि० जटाध० । लग्नावधिके ७नवमस्थाने ज्यो०त० नील०ता० उक्ते वर्षकालीने दशहमभेदे पुण्यसहमशब्दे दृश्यम् । धर्मरूपपुण्यञ्च गङ्गास्नानादिजन्यं कर्मनाशजलस्पर्शनाशञ्च । कीर्त्तनादपि तस्य नाशश्रुता “इष्टं दत्तमधीतं वा विनश्यत्यनुकीर्त्तनात् । स्नाघानुशोचनाभ्याञ्च भग्नतेजो विभिद्यते । तस्मादात्मकृतं पुण्यं वृथा न परिकीर्त्तयेत्” पु०त० देवलोक्तेः । यागदानाध्ययनादीनामाशुविनाशित्वात् तज्जन्यं पुण्यमेव विनश्यतीति बोध्यम् । तस्मादात्मकृतं पुण्यमित्युत्तरत्र निर्देशाच्च । तत्र प्रारब्धभिन्नानामेव तत्त्वज्ञाननाश्यत्वम् प्रारब्धपुण्यानां तु भोगादेव क्षयः “क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति”इति श्रुतेः “तद्यथेह कर्म्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते” इति श्रुतेः । “पुण्यस्य पुष्करस्यैव आधानाख्यस्तथैव च । मूलादृत्या भवन्त्येते नित्यं द्वादश राशयः” ज्यो०त० उक्ते ८मेषकर्कटतुलामकररूपे राशौ पु० ।

पुण्यक न० पुण्याय कायति कै—क । १पुण्यार्थे उपवासादौ व्रते हरिवं०१२६अ० उक्ते २व्रतभेदे । अन्यच्च पुण्यकव्रतं ब्रह्मवै०पु० ३.४अ० उक्तम् दृश्यम् । ३विष्णौ पु० “पूर्णः पूरयिता पुण्यः”विष्णुस० “स्मरणेन सर्वेषां पापनाशनेन पवित्रतासाधनत्वात् पुण्यः” भाष्यम् ।

पुण्यकर्म्मन् न० पुण्यजनकं कर्म । १पुण्यजनके कर्मणि । पुण्यं कर्म यस्य । २पुण्यकर्मकारिणि त्रि० भा० शा० २६६अ० ।

पुण्यकाल पु० पुण्यनिमित्तं कालः कालभेदः । रवेः स्थिरसंक्रान्तौ रव्यादीनां चलसंक्रान्तौ च विहितस्नानदानादौ पुण्यजनके कालभेदे तत्र रवेः स्थिरसंक्रान्तिपुण्यकालनिर्णयः सू०सि०रङ्ग० दर्शितो यथा

"अर्कमानकलाः षष्ट्या गुणिताभुक्तिभाजिताः । तदर्द्ध-नाड्यः संक्रान्तेरर्वाक् पुण्यं तथापरे" सू०सि० "सूर्य्यस्य विम्बप्रमाणकलाः षष्ट्या गुणिताः सूर्य्यगत्या भक्तास्तस्य फलस्यार्द्धं तत्संख्याका घटिका इत्यर्थः । संक्रान्तेः सूर्य्यस्य राशिप्रवेशकालादित्यर्थः । अर्वाक् पूर्वं पुण्यं स्नानादिधर्मकृत्ये पुण्यघटिकाः पुण्यवृद्धिकारिकाः । अपरे संक्रान्त्युत्तरकाले तथा स्नानादिधर्मकृत्ये पुण्यवृद्धिदा इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । सूर्य्यविम्बकेन्द्रस्य राश्यादौ सञ्चरणकालः संक्रमणकालस्तस्य सूक्ष्मत्वेन दुर्ज्ञेयत्वात् स्थूलकालः कोऽप्यभ्युपेयः स तु राश्यादौ विम्बसञ्चरणरूपोऽङ्गीकृतो बिम्बसम्बन्धात् । अतः सूर्य्यगत्या यदि षष्टिसावनघटिकास्तदा सूर्य्यविम्बकलाभिः का इत्यनुपातानीता विम्बघटिकाः संक्रान्तिकालः स्थूलः प्राङ्नेमिसञ्चरणकालात् पश्चिमनेमिसञ्चरणकालपर्य्यन्तं तदर्द्धघटिका व्यासार्द्धघटिका इति संक्रान्तिकालात् ताभिः पूर्वमपरत्र काले प्रागपरनेम्योः क्रमेण सञ्चरणात् पूर्वोत्तरकाले पुण्या इति" रङ्ग० । स च सौरमानेन "सौरेण द्युनिशोर्मानम्" इत्युपक्रमे "संक्रान्तेः पुण्यकालता" इति तत्रोक्तेः । तत्र संक्रान्तिविशेषे कालविशेषस्य पुण्यपुण्यतरत्वादिकं सप्रपञ्चं कालमाधवीये निर्णीतं यथा शातातपः "संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि दातृभिः । तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि । रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद् यदि मानवः । सप्तजन्मसु रोगी स्याद्दुःखभागीह जायते" इति । स्नानदानाद्यङ्गभूते संक्रान्तिकाले मुख्यकल्पस्यासम्भवादनुकल्प एवादर्त्तव्यः । तदाह देवलः "संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः पिशितेक्षणैः । तद्योगादप्यधश्चोर्द्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः पवित्रता" इति देशाव्यवधानादत्यन्तसंश्लिष्टयोः पूर्वोत्तरराश्योर्मध्ये सूर्य्यः पूर्वराशिं परित्यज्य यावत्कालभेदेनोत्तरराशिं प्रविशति स लेशो योगदृष्टिं विना मांसदृष्ट्या दुर्लक्ष्यः । अतोऽनुष्ठाने मुख्यसंक्रान्तिकालासम्भवात् संक्रान्तिसम्बन्धिनौ पूर्वोत्तरकालौ ग्रहीतव्यौ । संक्रान्तेः पूर्वोत्तरयोरेकैकस्मिंस्त्रिंशत् घटिकाः पुण्या इति सामान्येनोक्तम् तत्र विशेषमाह वृद्धवसिष्ठः "अतीतानागते पुण्ये द्वे उदग्दक्षिणायने । त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः स्मृताः" इति । उदगयनमतीतं सत्पुण्यं भवति । दक्षिणायनमनागतं पुण्यं त्रिंशदित्यादिना तदेव स्पष्टीक्रियते । कर्कटाख्याद्दक्षिणायनात् प्राचीनास्त्रिंशद्घटिकाः पुण्याः । मकराख्यादुत्तरायणादूर्द्ध्वकालीना विंशतिघटिकाः पुण्याः । वृहस्पतिरपि "अयने त्रिंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परा । वर्त्तमाने तुलामेषे नाड्यस्तूभयतो दश" इति वचनात् । न चात्र त्रिंशद्घटिकावादिना सामान्यवचनेन विरोधः शङ्कनीयः सामान्यवचनस्याभ्यनुज्ञापरत्वात् विशेषवचनोक्तौ घटिकासङ्कोच एव प्रशस्तः । "याया: सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः" इति देवलेनोक्तत्वात्केनापि निमित्तेन सन्निहितघटिकास्वनुष्ठानासम्भवे त्रिंशद्घटिकाः परा अवधित्वेनानुज्ञायन्ते । षडशीतिषु ततोऽपि दीर्घमवधिमाह वृद्धवसिष्ठः "षडशीत्यामतीतायां षष्टिरुक्तास्तु नाडिकाः" इति । विष्णुपद्यां प्रशस्तकालं स एवाह "पुण्यायां विष्णुपद्यां च प्राक् पश्चादपि षोडश" इति संक्रान्तीनां पूर्वोत्तरौ पुण्यकालौ निर्णीतौ । ताश्च संक्रान्तयः कदाचिदह्नि भवन्ति कदाचिद्रात्रौ भवन्ति तद्भेदादनुष्ठानभेदमाह वृद्धवसिष्ठः "अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्त्तितम् । रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्द्धं स्नानदानयोः । अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया । ऊर्द्ध्वं संक्रमणे चोर्द्ध्वमुदयात् प्रहरद्वयम् । पूर्णे चेदर्द्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः । प्राग्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटौ" इति । अह्नि यदा संक्रान्तिर्भवति तदा कृत्स्नस्याह्नः पुण्यत्वम् । रात्रौ संक्रमणे पूर्वोत्तरदिनार्द्धयोः पुण्यत्वं विदधता वचनेनार्थाद्रात्रौ स्नानदानादिकं प्रतिषिध्यते । एवं सत्युदयानन्तरभाविनि दक्षिणायने पूर्वभागे प्राशस्त्यं बाधित्वोत्तरभागेऽनुष्ठानं भवति । अस्तमयप्राचीनक्षणभाविन्युत्तरायणे चोत्तरभागप्राशस्त्यं परित्यज्य पूर्वभागेऽनुष्ठातव्यम् । उत्तरभागप्राशस्त्यं तु मध्याह्नादिसंक्रमणविषयम् । तत्राह्न्येव हेयोपादेययोः पूर्वोत्तरभागयोः सम्भवात्, दृश्यनेनैव न्यायेन कर्कटेऽपि मध्याह्नभाविनि पूर्वभागप्राशस्त्यं भवति अस्तमयप्राचीनभाविषु षडशीतिमुखेष्वप्युत्तरभागप्राशस्त्यं परित्यज्य मकरन्यायेन पूर्वभागप्राशस्त्यं विधातव्यम् । उदयानन्तरभाविषु वचनान्तराविरोधेनोत्तरभाग एवानुष्ठानसम्भवात् तद्विरुद्धं पूर्वभागप्राशस्त्यं न विधीयते । उभयभागप्राशस्त्योपेतेषु विषुवद्विष्णुपदेषु मध्याह्नभाविषु पूर्वत्रोत्तरत्र वा स्वेच्छयानुष्ठातव्यम् । उदयानन्तरभाविषु तेषु पूर्वभागप्राशस्त्यं बाध्यते अस्त-

मयप्राप्तेषु तेषु उत्तरप्राशस्त्यं बाध्यते इति विवेकः। एतद्वचनानुसारेण यस्य संक्रमणस्य यस्मिन् भागेऽनुष्ठानं तस्मिन्नेव भागे व्यवहिता नाड्यः पुण्या. ईषत्सन्निहिताः पुण्यतराः अत्यन्तसन्निहिताः पुण्यतमा द्रष्टव्याः। यदा रात्रौ भानोः संक्रमणं भवति तदा तस्या रात्रेः पूर्वस्य चोत्तरस्य वा दिनस्यार्द्धप्रहरद्वयं स्नानदानयोः पुण्यम्। कुत्र पूर्वदिनं कुत्र परदिनमिति विचिन्त्यायां तदुभयमर्द्धरात्रादिति वचनेन व्यवस्थाप्यते। अर्द्धं रात्रेः अर्द्धरात्रः, द्वितीयप्रहरस्य चरमघटिका तृतीयप्रहरस्य प्रथमघटिकेत्येवं घटिकाद्वययुक्तः कालस्तस्मादर्द्धरात्रादधः संक्रमणे सति पूर्वदिनमध्याह्नस्योपरितने प्रहरद्वये क्रिया कार्या। अर्द्धरात्रादूर्द्धं संक्रमणे सति उत्तरकालीनादुदयादूर्द्धं प्रहरद्वयं पुण्यं पूर्णेऽर्द्धरात्रे घटिकाद्वये संक्रान्तौ पूर्वोत्तरदिनद्वयं कृत्स्नं पुण्यम्। तदुक्तं भविष्योत्तरे "संक्रमस्तु निशीथे स्यात् षड्यामाः पूर्वपश्चिमाः। संक्रान्तिकालो विज्ञेयस्तत्र स्नानादिकं चरेत्" इति। अत्रेयं व्यवस्था। अर्द्धरात्रे यदा षडशीतिस्तदानीमेतद्वचनानुसारेण पूर्वोत्तरदिनद्वयस्य पुण्यत्वात् यद्यप्यैच्छिको विकल्पः प्राप्नोति। तथाप्युत्तरदिने षष्टिघटिकाप्रतिपादकप्रातिस्विकवचनानुग्रहलाभात्तत्रैवानुष्ठातव्यम्। विषुवतोर्विष्णुपदेषु च प्रातिस्विकवचनं न नियामकम्, तस्य वचनस्य पूर्वोत्तरभागयोः साम्येन प्राशस्त्यप्रतिपादकत्वात्। प्रकृतं वचनं पूर्वोत्तरदिने साम्येन विधत्ते। तस्मात् पूर्वस्मिन्नुत्तरस्मिन् वा स्वेच्छयानुष्ठानमिति विकल्प्यते। अयनयोऽस्तु प्रकारान्तरं वक्ष्यते। अयनव्यतिरिक्तासु दशसु संक्रान्तिषु मध्यरात्रादूर्द्धं प्रवृत्तासु परेद्युरनुष्ठानमित्यत्रापि नास्ति सन्देहः। षडशीत्यान्तु प्रकृतवचनेन पूर्वेद्युरनुष्ठानं प्राप्तम्। षष्टिघटिकाप्राशस्त्यप्रतिपादकप्रातिस्विकवचनेन परेद्युः प्राप्नोति। अतः सन्देहे सति पूर्वेद्युरनुष्ठानमिति निर्णयो द्रष्टव्यः। कुतः "विष्णुपद्यां धनुर्मीनेन्द्रयुक्कन्यासु वै तदा। पूर्वोत्तरगतं रात्रौ भानोः संक्रमणं भवेत्। पूर्वाह्णे पञ्च नाड्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः। अपराह्णे तु पञ्चैव श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि" इति स्मृतेः। यदा रात्रौ पूर्वभागगतं विष्णुपदी षड्शीतिसंक्रमणं भवेत्। तदा पूर्वेद्युरपराह्णे पञ्च नाड्यः पुण्याः उत्तरभागगते संक्रमणे परेद्युः पूर्वाह्णे पञ्च नाड्यः पुण्याः। न चैवं सति प्रहरद्वयपुण्यत्वविरोध इति वाच्यम्। पञ्चनाडिकावचनेषु पुण्याधिक्यस्य विवक्षितत्वात्। अतः प्रहरद्वयवाक्यं पुण्यमात्राभिप्रायम्। एतस्मिन्नेव विषये देवीपुराणे पठ्यते "असंपूर्णेऽर्द्धरात्रे तु उदयेऽस्तमयेऽपि च। भानार्द्धं भास्करे पुण्यमपूर्णे शर्वरीदले। अर्द्धरात्रे त्वसंपूर्णे दिवा पुण्यमनागतम्। संपूर्णे उभयोर्न्न्यमतिरिक्ते परेऽहनि" इति। भास्करशब्देन सूर्ययुक्तं दिनमुपलक्ष्यते। यद्वा भास्करशब्दो न सूर्ये रूढः किन्तु यौगिकः भासं करोतीति व्युत्पत्तिसम्भवात्। तथा च सूर्य इव भास्करशब्दो दिनेऽपि मुख्यः तस्यापि भासं प्रत्यधिकरणकारकत्वेन कर्तृत्वात्। भास्करे दिवसे विद्यमानं प्रहरचतुष्टयं तस्यार्द्धं प्रहरद्वयम् आदित्यास्तमयस्योपरितन आगामिसूर्य्योदयात् प्राचीनः कालो रात्रिः। उदयोपरि अस्तमयात् प्राचीनः कालो दिनम्। उदयास्तमयकालौ सन्धिरूपतया प्रोक्ताभ्यां रात्रिदिवसाभ्यां पृथगित्येके। रेखामात्रस्यापि सूर्यमण्डलांशस्य दृश्यमानतया दिवसान्तःपातिनावित्यपरे। सर्वथापि न रात्रौ तयोरन्तर्भावः। सा च रात्रिस्त्रेधा भिद्यते मध्यवर्त्तिघटिकाद्वयात्मक एको भागस्तस्मात् पूर्वोत्तरौ द्वौ भागौ। तत्र पूर्वभागे संपूर्णेऽर्द्धरात्र इत्यनेन विवक्ष्यते तस्मिन् यदा संक्रान्तिस्तदानीं सूर्य्यास्तमये प्रत्यासन्नं यत् पूर्वदिनस्योत्तरार्द्धं तत्पुण्यम्। अपूर्णे शर्वरीदल इत्यनेनार्द्धरात्रादनन्तरभावी रात्रिभागो विवक्षितः। पूर्वोत्तरदलयोरेकैकस्यापि घटिकाया अर्द्धरात्रकालार्द्धस्य पृथक् कृतत्वादसंपूर्त्तिरवगन्तव्या। तस्मिन् घटिकाऽन्यूने परभागे यदा संक्रान्तिस्तदानीं भाविसूर्योदये प्रत्यासन्नं दिनार्द्धं पुण्यम्। अयमेवार्थो द्वितीयश्लोके प्रपञ्च्यते। घटिकान्यूनत्वेनासम्पूर्णार्द्धरात्रे पूर्वभागे यदा संक्रमणं भवति तदा यद्यपि दिवासंक्रमणमनागतं तथापि तस्य दिवसस्य उत्तरार्द्धं पुण्यं यदा सम्पूर्णेऽर्द्धरात्रे घटिकाद्वयात्मके निशीथे संक्रमणं भवेत्तदानीं पूर्वोत्तरयोर्दिनयोः पुण्यं ज्ञेयम्। अतिरिक्ते परभागे संक्रान्तौ परेऽहनि पूर्वार्द्धं पुण्यम्। देवलोऽपि "आसन्नसंक्रमं पुण्यं दिनार्द्धं स्नानदानयोः। रात्रौ संक्रमणे भानोर्विषुवत्ययने दिने" इति। अयमर्थः। रात्रौ भानोः संक्रमणे विषुवद्यात्मके जाते सति संक्रमणप्रत्यासन्नदिनार्द्धं पुण्यम्। पूर्वरात्रसंक्रमणे पूर्वदिनस्योत्तरार्द्धं पुण्यम्। अपररा-

ऽसंक्रमणे परदिनस्य पूर्वार्द्धमित्यवगन्तव्यम्। अयने अयननामके भानोः संक्रमणे दिवा जाते सति यथोक्तं तद्दिनार्द्धं तु पुण्यं द्रष्टव्यम्। कर्कटे पूर्वार्द्धं मकरे उत्तरार्द्धम्। एतच्च मध्यंदिनायनविषयम्। उदयास्तमयप्रत्यासन्ने अयने पूर्वोत्तरभागप्राशस्त्यबाधया तत्तद्दिवसपुण्यत्वनिर्णयः पूर्वमेवोक्तः। अयनव्यतिरिक्तेषु दशसु संक्रमणेषु रात्रिगतेषु यो निर्णयस्तं सर्वं पर्युदसितुं तद्वचःशेषः "मुक्त्वा मकरकर्कटावितिवर्णितः। "याः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः" इत्युक्तेन सामान्यवचनेन रात्रिसंक्रमणेषु रात्रावेवानुष्ठानं प्रसक्तं तदपोह्य दशसु संक्रान्तिषु दिवानुष्ठानं विधाय मकरकर्कटयोस्तत्पर्युदासे सति पूर्वप्रसक्तं रात्रावनुष्ठानमेव पर्यवस्यति। एवं सति रात्रौ स्नानमभ्युपगच्छतो याज्ञवल्क्यवचनस्यापि कश्चिद्विषयः सम्पद्यते। तथा च याज्ञवल्क्यः "राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु। स्नानदानादिकं कार्य्यं निशि काम्यव्रतेषु च" इति। सुमन्तुरपि "रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः। नैमित्तिकं च कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रिषु। यज्ञे विवाहे यात्रायां तथा पुस्तकवाचने। दानान्येतानि शस्तानि रात्रौ दैवालये तथा। ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्त्तिप्रसवेषु च। श्रवणे चेतिहासस्य रात्रौ दानं प्रशस्यते" इति। ननु यथोक्तपर्युदासानुगृहीतैः पुण्यतमत्ववादिदेवलयाज्ञवल्क्यसुमन्तुवचनैर्मकरकर्कटयोर्निश्यनुष्ठानप्रापणं शास्त्रान्तरेण विरुद्धम्। तथा च भविष्योत्तरे "मिथुने कर्कसंक्रान्तिर्यदि स्यादंशुमालिनः। प्रभाते वा निशीथे वा कुर्य्यादहनि पूर्वतः। कार्मुकं तु परित्यज्य झषं (मकरम्) संक्रमते रविः। प्रदोषे चार्द्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि" इति। वृद्धगार्ग्योऽपि "यदास्तमयवेलायां मकरं याति भास्करः। प्रदोषे चार्द्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि" इति। "अर्द्धरात्रे तदूर्द्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने। पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः" इति। भविष्योत्तरवृद्धगार्ग्यवचनेषु रात्र्यनुष्ठानप्रतिषेधस्याप्रतीतेर्दिवसानुष्ठानप्रतिषेधकल्पने पर्युदासानुगृहीतवचनानामानर्थक्यं प्राप्नोति। तस्माच्छास्त्रद्वयेन विकल्पप्राप्तौ तत्तद्देशप्रसिद्धशिष्टाचारेण व्यवस्था द्रष्टव्या"। अयनसंक्रान्तिशब्दे च ३४०पृ० रव्यादिच्छायां चलसंक्रान्तेः पुण्यकालता दर्शिता।

पुण्यकीर्त्तन पु० पुण्यं पुण्यजनकं कीर्त्तनं यस्य। १विष्णौ "पुण्यश्रवणकीर्त्तनः" विष्णुसं०। २पुण्यजनककीर्त्तनयुक्ते त्रि० ६त०। ३पुण्यकथने न०। पुण्यश्रवणोऽपि विष्णौ।

पुण्यकीर्त्ति पु० पुण्या कीर्त्तिर्यस्य। १पुण्यश्लोके यस्य कीर्त्तने पुण्यं जायते तस्मिन्। कर्म०। २पुण्यजनिकायां कीर्त्तौ च।

पुण्यकृत् त्रि० पुण्यं कृतवान् कृ—भूते क्विप् "सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः" पा० त्रिविधः नियमः क्विबेवेति नियमात् कर्म कृतवानित्यत्राण् न। कृञ एवेति नियमात्मन्त्रमधीतवान् मन्त्राध्यायः अत्र न क्विप्। भूत एवेति नियमात् मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायाञ्च क्विप्। स्वादिष्वेवेति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्विप्। शास्त्रकृत् भाष्यकृत्" सि०कौ०। धर्मकृतवति।

पुण्यक्षेत्र न० पुण्यस्य क्षेत्रम्। पुण्यभूमौ आर्य्यावर्त्ते हला०।

पुण्यगन्ध पुण्यः सुन्दरः गन्धो यस्य। चम्पके त्रिका०।

पुण्यगन्धि त्रि० पुण्यः शुभावहः गन्धोलेशोऽस्य इत्समा०। शुभावहलेशयुक्ते भा०उ० १८३अ०।

पुण्यजन पुंस्त्री० पुण्यः विरुद्धलक्षणया पापी जनः कर्म०। १राक्षसे अमरः। २यक्षे मेदि०स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ३सज्जने पु० मेदि० ४दशसु प्राचेतसेषु पुत्रेषु "दश प्राचेतसाः पुत्राः सन्तः पुण्यजनाः स्मृताः" भा०आ०६५अ०।

पुण्यजनेश्वर पु० ६त०। कुबेरे अमरः।

पुण्यजित पु० पुण्येन जितः आयत्तीकृतः। चन्द्रलोकादौ "एवमस्तु पुण्यजितो लोकः क्षीयते" श्रुतिः।

पुण्यतृण न० नित्यकर्म०। श्वेतकुशे राजनि०।

पुण्यदर्शन पुंस्त्री पुण्यं दर्शनमस्य। १चाषखगे राजनि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। यस्य दर्शने पुण्यं भवति तस्मिन् २देवप्रतिमादौ त्रि०।

पुण्यनामन् पु० १कुमारानुचरभेदे भा०श०४६अ०। २पुण्यसाधननामके त्रि० स्त्रियां वा डाप्।

पुण्यफल पु० पुण्यानि शुभानि फलान्यस्य। १लक्ष्म्यावासेवनभेदे शब्दमा० कर्म०। २पुण्यरूपे फले न० मनुः ३८।५।

पुण्यभाज् त्रि० पुण्यं भजते भज—ण्वि उप०स०। पुण्ययुक्ते

पुण्यभूमि स्त्री पुण्यस्य पुण्योत्पादनार्थं भूमिः। आर्य्यावर्त्तदेशे अमरः। "आ समुद्रात्तु वै पूर्वादा समुद्रात्तु पश्चिमात्। तयोरेवान्तरं गिर्य्योरार्य्यावर्त्तं विदुर्बुधाः"

मनुना तत् सीमोक्ता। (तयोर्विन्ध्यहिमाचलयोः)। पुण्यभूप्रस्तयोऽप्यत्र।

पुण्यरात्र पु॰ पुण्या रात्रिः अच् समा॰ रात्रान्तत्वात् पुंस्त्वम्। पुण्यायां रात्रौ। [चन्द्रलोकादौ कर्म॰। २धर्मिष्ठजने च।

पुण्यलोक पु॰ पुण्यप्राप्यो लोकः शा॰त॰। १पुण्येनप्राप्ये

पुण्यवत् त्रि॰ पुण्य+भूमार्थे मतुप् मस्य वः। बहुपुण्ययुक्ते अमरः। स्त्रियां ङीप्।

पुण्यशकुन न॰ पुण्यसूचकं शकुनम्। १शुभसूचके शकुने साध्यतया तदस्यास्ति अच्। २तत्साधने त्रि॰ "मयूराः पुण्यशकुनाः हंससारसचातकाः" भा॰उ॰१४२अ॰।

पुण्यशील त्रि॰ पुण्यं शीलयति शील—अण् उप॰स॰। नियतपुण्यानुष्ठायिनि।

पुण्यश्लोक त्रि॰ पुण्यः पुण्यदायकः श्लोको यशश्चरित्रं वा यस्य। "पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः। पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्द्दनः" इत्युक्तेषु १नलादिषु। २पुण्यचरितयुक्तमात्रे च ३द्रौपद्यां स्त्री शब्दमा॰ ४वैदेह्यां स्त्री।

पुण्यसम अव्य॰पुण्यं समं यत्र तिष्ठद्गु प्र॰अव्ययी॰। तुल्यपुण्ये

पुण्यसहम न॰ नील॰ता॰ उक्ते सहमभेदे तदानयनप्रकारस्तत्रोक्तो यथा "सूर्येनचन्द्रान्वितमह्नि लग्नं रवीन्दुयुक्तं निशि पुण्यसंज्ञम्। शोध्यर्क्षशुद्धाश्रयभान्तराले लग्नं न चेत् सैकभमेतदुक्तम्"। "यत्राब्दे पुण्यसहमे शुभं सोऽब्दः शुभावहः"। अनिष्टेऽस्मिन् शुभं नेति पुण्यमादौ विचारयेत्"।

पुण्यस्थान न॰पुण्यनिमित्तं स्थानम्। १पुण्योत्पादनसाधने स्थानभेदे २लग्नावधिके नवमस्थाने च ज्यो॰। [मात्रे च।

पुण्या स्त्री पु—ड्णत्र। १तुलस्यां शब्दमा॰। २पुण्यजनकस्त्री

पुण्यात्मन् त्रि॰ पुण्य आत्मा यस्य। पुण्यस्वभावे तेषां परलोकगतिप्रकारः पद्मपु॰ क्रिया॰ उक्तो यथा

"सुप्रश्नोवाच शृणु विप्र! प्रवक्ष्यामि यत्त्वया श्रोतुमिच्छते। पुण्यात्मनां पापिनाञ्च पन्थानं सुखदुःखदम्। आदौ ब्रवीमि पन्थानं नृणां पुण्यवतामहम्। शृणुष्व द्विजशार्दूल! शृण्वतां प्रीतिवर्द्धनम्। प्रस्तरैरिष्टकैर्बद्धो दिव्यवस्त्रैः समावृतः। भाति पुण्यात्मनां पन्थाः सर्वोपद्रववर्जितः। क्वचिद्गन्धर्वकन्याभिर्गीयते गानमुत्तमम्। क्वचिन्मञ्जुशरीराभिरप्सरोभिश्च नृत्यते। क्वचिच्च वीणाक्वणनं नानावाद्यं मनोहरम्। क्वचित् कुसुमवृष्टिश्च क्वचिद्वायुः सुशीतलः। क्वचित् क्वचिद्दीर्घिकाश्च फुल्लपद्मसुशोभिताः। क्वचित्पुण्याः शीततोयाः कुत्रचित् भक्तशालिकाः। क्वचिद्देवाश्च गन्धर्वाः पठन्तस्तवमुत्तमम्। सुच्छायाः पादपाः क्वापि पुष्पिता वञ्जुलादयः। समस्तसुखसम्पन्ने पथि गच्छन्ति मानवाः। पुण्यात्मानो द्विजश्रेष्ठ! सुखमत्युमवाप्य च। केचित्तु रङ्गमारूढा नानालङ्कारभूषिताः। उद्दण्डधवलच्छत्रैर्गच्छन्त्यावृतमस्तकाः। केचिद्यान्ति गजारूढा रथारूढाश्च केचन। यानारूढा जनाः केचित् सुखेन यममन्दिरम्। केचिद्देवाङ्गनाहस्तन्यस्तचामरवायुभिः। गच्छन्ति वीजिता मर्त्याः स्तूयमानाः सुरर्षिभिः। केचिद्दिव्याम्बरधराः सुचन्दनविभूषिताः। भुञ्जतो यान्ति ताम्बूलं पुण्यात्मानो यमालयम्। निजगात्रत्विषा केचिज्ज्वालयन्तो दिशो दश। व्रजन्ति शमनागारं चलदुन्दहनिवासिनः। केचिच्च पायसं दिव्यं भुञ्जन्तो यान्ति सत्तमाः। सुधापानं प्रकुर्वन्तः पथि गच्छन्ति केचन। केचिद्दुग्धं पिबन्तश्च केचिदिक्षुरसं तथा। केचित्तक्रं पिबन्तश्च गच्छन्ति यममन्दिरम्। केचिद्दधीनि खादन्तः केचिन्नानाफलानि च। केचिन्मधु पिबन्तश्च पुण्यवन्तो व्रजन्ति वै। तानागतांस्ततो दृष्ट्वा नरान् धर्मपरायणान्। भास्करिः प्रीतिमासाद्य स्वयं नारायणो भवेत्। चतुर्बाहुः श्यामवर्णः प्रफुल्लकमलेक्षणः। शङ्खचक्रगदापद्मधारी गरुडवाहनः। स्वर्णयज्ञोपवीती च स्मेरचारुतराननः। किरीटी कुण्डली चैव वनमालाविभूषितः। चित्रगुप्तो महाप्राज्ञश्चण्डाद्या यमकिङ्कराः। सर्वे नारायणाकारा बभूवुर्मधुरोक्तयः। ततः स्वयं धर्मराजस्तान् सर्वान् मनुजोत्तमान्। परमां प्रीतिमासाद्य मित्रवत् पूजयेद्द्विज!। दिव्यैर्वन्यैः फलैश्चैव तेषां पुण्यवतां नृणाम्। भोजनं कारयित्वा तु तानुवाचाथ भास्करिः। यम उवाच "यूयं सर्वे महात्मानो नरकक्लेशभीरवः। निजपुण्यप्रभावेन गम्यतां परमं पदम्। संसारे जन्म संप्राप्य पुण्यं यः कुरुते नरः। स मे पिता स मे भ्राता स मे बन्धुः स मे सुहृत्। इत्युक्ता धर्मराजेन ते सर्वे द्विजसत्तम!। दिव्यं रथं समारुह्य नारायणपुरं ययुः"।

पुण्याह न॰ पुण्यमहः टच् समा॰ अह्नान्तत्वेऽपि पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः" अमरोक्तेः क्लीवता। पुण्यदिने

पुण्याहवाचन न॰ ६त॰। पुण्यदिनस्य विप्रद्वारा वाचने तत्प्रकारः "पुण्याहवाचनं दैवे ब्राह्मणस्य विधीयते। एतदेव निरोङ्कारं कुर्यात् क्षत्रियवैश्ययोः। सोङ्कारं

ब्राह्मणे ब्रूयात् निरोङ्कारं महीपतौ । उपांशु च तथा वैश्ये शूद्रे स्वस्ति प्रयोजयेत्” उद्वा०त० यमोक्तः ।

पुण्योदका स्त्री पुण्यजनकं स्नानदानादुदकं यस्याः । नदीभेदे भा०अनु० १२०अ० । [पुन्नामन्शब्दे तद्वेतुदृश्यः ।

पुत् न० “निपरणाद्वा पुत्” निरु०पॄ–बा०डुति पृषो०। नरकभेदे

पुस्त गतौ सौ०भ्वा०पर०सक० सेट् । पुत्तति अपुत्तीत् पुपुत्त ।

पुत्तलक पु० पुत्त–बा० ल स्वार्थे क । पत्रादिनिर्मिते शवादिप्रतिमूर्त्तिभेदे पर्णनरशब्दे दृश्यम् शुद्धि०त० ।

पुत्तली स्त्री पुत्त–ल गौरा० ङीष् । वस्त्रपत्रमृदादिनिर्मिते (पुँतुल) ख्याते पदार्थे “अमावास्यां समासाद्य मध्यरात्रे विचक्षणः । पुत्तलीं स्वर्णमयीं कृत्वा दीपादिभिरलङ्कृताम्” उत्तरकामाख्यातन्त्रम् । स्वार्थे क अतइत्त्वम् । पुत्तलिका तत्रार्थे स्त्री ।

पुत्तिका स्त्री पुत् इति शब्दं तनोति तन–ड स्वार्थे क ह्रस्वः अत इत्त्वम् । क्षुद्रमक्षिकायाम् अमरः ।

पुत्र(त्त्र) पु० पू–क्त ह्रस्वश्च पुतो नरकभेदात् त्रायते त्रै–क वा । १स्वजन्यपुरुषे २स्वजन्यायां स्त्रियां स्त्री ङीष् । निरुक्ते तु २।११अन्या व्युत्पत्तिरुक्ता “पुत्र पुरु त्रायते निपरणाद्वा पुत् नरकं तस्मात् त्रायते वा” पृषो० । “पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः” मनुः । तेनास्य एकतकारता द्वितकारता च । तस्यापत्यं विदा०अञ् । पौत्र तदपत्ये पुंस्त्री० हरितादि०यूनि फक् । पौत्रायण पुत्रस्य यून्यपत्ये पुंस्त्री० राजदन्ता० पतिपशुशब्दाभ्यां समासे पतिपशुशब्दयोः परनि० । पत्युःपुत्रः पुत्रपतिः पशोः पुत्रः पुत्रपशुः । स च गौणमुख्यभेदेन द्वादशविधः द्वादशपुत्रशब्दे १८०१पृ०दृश्यम् अन्यथापि ते चतुर्विधाः यथा “ऋणसम्बन्धिनः केचित् केचिन्न्यासापहारकाः । रिपवश्च प्रियाश्चेति स्वकर्मवशवर्त्तिनः । भेदैश्चतुर्भिर्जायन्ते पुत्रा मित्राः स्त्रियस्तथा । भार्य्या पिता च माता च भृत्याः स्वजनबान्धवाः । स्वेन स्वेन हि जायन्ते सम्बन्धेन महीतले । न्यासापहरणं पूर्वं यस्य यस्य कृतं भुवि । न्यासस्वामी भवेत् पुत्रो गुणवान् रूपवान् भुवि । येन चापहृतो न्यासस्तस्य गेहे न संशयः । न्यासापहरणाद्दुःखं स दत्त्वा दारुणं गतः । न्यासस्वामी स पुत्रोऽभून्न्यासापहारकस्य च । गुणवान् रूपवांश्चैव सर्वलक्षणसंयुतः । भक्तिञ्च दर्शयेत्तस्य पुत्रो भूत्वा दिने दिने । प्रियवाक्यधरो वापि बहुस्नेहं प्रदर्शयेत् । स्वीयं द्रव्यं समुद्राह्य प्रीतिमुत्पाद्य चातुलाम् । भुक्त्वा तु पोषणात्तेन तदादाय पुनर्व्रजेत् । यथा तेन प्रदत्तं तन्न्यासापहरणात् पुरा । दुःखमेवं महत् कृत्वा दारुणं प्राणनाशनम् । तादृशं तस्य दद्यात् स पुत्रो भूत्वा महागुणैः । अल्पायुषस्तथा भूत्वा मरणं यान्ति ते तथा । दुःखं दत्त्वा प्रयान्त्येवं प्रकृत्यैवं पुनः पुनः । यदाह पुत्र पुत्रेति प्रलापं हि करोति सः । तदा हास्यं करोत्येष कः स पुत्रो हि कस्य च । अनेनापि हृतो न्यासो मदीयः परिचारिणा । द्रव्यापहारोऽपि पिता पूर्वमद्यैव तस्य च । पिशाचत्वं मया दत्तमद्यैव हि दुरात्मनः । द्रव्यापहरणेनापि मम प्राणा गताः किल । दुःखेन महता चैव यथाहं पीडितः पुरा । तथा दुःखं प्रदत्त्वाहं द्रव्यं सुदारुणमुत्तमम् । भोगेन सर्वमादाय चिराद्विश्वास्य सौख्यवत् । गतोऽस्मि स्वगृहञ्चाद्य कस्याहं सुत ईदृशः । न चैषोऽपि पिता पूर्वमद्यैव न च कस्यचित् । पिशाचत्वं मया दत्तमद्यैव च दुरात्मनः । एवमुक्त्वा प्रयात्येव तं प्रहस्य पुनः पुनः । प्रयात्यनेन मार्गेण दुःखं दत्त्वा सुदारुणम् । एवं न्यासस्य सम्बन्धात् पुत्राः केचित् भवन्ति वै । संसारे दुःखबहुला दृश्यन्ते यत्र तत्र हि १। ऋणसम्बन्धिनः पुत्रान् प्रवक्ष्यामि तवाग्रतः । ऋणं यस्य गृहीत्वा यः प्रयाति मरणं किल । अतस्तस्य सुतो भूत्वा भ्राता वाथ पिता प्रियः । मित्ररूपेण वर्त्तेत अन्तर्दुष्टः सदैव सः । गुणं नैव प्रपश्येत स क्रूरो निष्ठुराकृतिः । जल्पते निष्ठुरं वाक्यं सदैव स्वजनेषु च । नित्यमिष्टं समश्नाति भोगान् भुञ्जीत नित्यशः । द्यूतकर्मरतो नित्यं चौरकर्मणि नित्यशः । गृहाद्द्रव्यं बलाद्धर्त्ता वार्यमाणः प्रकुप्यति । पितरं मातरञ्चैव कुत्सते च दिने दिने । द्रावकस्त्रासकश्चैव बहुनिष्ठुरजल्पकः । वञ्चयित्वैव सुद्राञ्च हृत्वा सुखेन तिष्ठति । जातकर्मादिभिर्बाल्ये द्रव्यं गृह्णाति दारुणः । पुनर्विवाहसंयोगान्नानाभेदैरनेकधा । एवं संक्षीयते द्रव्यं नैवमेतद्ददात्यपि । गृहक्षेत्रादिकं सर्वं ममैव हि न संशयः । पितरं मातरञ्चैव वदत्येवं दिने दिने । मुद्गराङ्कुशैश्चैव कषाघातैस्तु दारुणैः । मृते तु तस्मिन् पितरि तथा मातरि निष्ठुरम् । निःस्नेहो निर्घृणश्चैव जायते नात्र संशयः । एवंविधास्ततः पुत्रा भवन्ति च महीतले २। रिपुपुत्रं प्रवक्ष्यामि तवाग्रे द्विजपुङ्गव ! । बाल्ये वयसि सम्प्राप्ते रिपुवद्वर्त्तते सदा । पितरं मातरञ्चैव क्रीड़मानो हि ताड़येत् । ताड़यित्वा प्रयात्येवं

प्रहृष्येव पुनःपुनः। पुनरायाविर्त तत्र पितरं मातरं पुनः। सक्रोधो वर्त्तते नित्यं वैरकर्मणि सर्वदा। पितरं मारयित्वा तु मातरञ्च पुनःपुनः। प्रयात्येवं स दुष्टात्मा पूर्ववैरानुभावतः ३। अथातः संप्रवक्ष्यामि यस्मात्सख्यं भवेत् प्रियम्। जातमात्रः प्रियं कुर्य्याद्बाल्ये गमनक्रीडनैः। वयः प्राप्य प्रियं कुर्य्यान्मातापित्रोरनन्तरम्। भक्त्या सन्तोषयेत् नित्यं तावुभौ परिपालयेत्। स्नेहेन वचसा चैव प्रियसम्भाषणेन च। मृतौ गुरू समाज्ञाय स्नेहेन रुदते पुनः। श्राद्धकर्माणि सर्वाणि पिण्डदानादिकां क्रियाम्। करोत्येवं सुदुःखार्त्तस्तेभ्यो यात्रां प्रयच्छति। ऋणत्रयान्वितः स्नेहाद्दर्शयत्यपि निश्चितः। यस्मात्सख्यं भवेत् कान्तं प्रयच्छति न संशयः। पुत्रो भूत्वा महाप्राज्ञ अनेन विधिना किल ४। उदासीनं प्रवक्ष्यामि तवाग्रे द्विज! साम्प्रतम्। उदासीनेन भावेन स दैव परिवर्त्तते। ददाति नैव गृह्णाति न क्रुध्यति न तुष्यति। नैवोपयाति संत्यज्य उदासीनो द्विजोत्तम!। तवाग्रे कथितं सर्वं पुत्राणां गतिरीदृशी। यथा पुत्रास्तथा भार्य्या पिता माता च बान्धवाः। भृत्याश्चान्ये समाख्याताः पशवस्तुरगास्तथा। गजामहिष्यो दासाश्च ऋणसम्बन्धिनस्त्वमी" पाद्मे भूमिख०११।१२।

तत्रैव १८।२०अ० सुपुत्रलक्षणं यथा

"पुत्रस्य लक्षणं पुण्यं तवाग्रे प्रवदाम्यहम्। पुण्यप्रसक्तो यस्यात्मा सत्यधर्मरतः सदा। बुद्धिमान् ज्ञानसम्पन्नस्तपस्वी वाग्विदांवरः। सर्वकर्मसु सन् धीरो वेदाध्ययनतत्परः। सर्वशास्त्रप्रवक्ता च देवब्राह्मणपूजकः। याजकः सर्वयज्ञानां दाता त्यागी प्रियंवदः। विष्णुध्यानपरो नित्यं शान्तो दान्तः सुहृत् प्रियः। पितृमातृपरो नित्यं सर्वस्वजनवत्सलः। कुलस्य तारको विद्वान् कुलस्य परिपोषकः। एवं गुणैः सुसंयुक्तः सुपुत्रः सुखदायकः"।

वैष्णवपुत्रस्य पूर्वपुरुषत्रातृत्वं यथा "वैष्णवो यदि पुत्रः स्यात् तायते किं स पूर्वजान्। पितॄनधस्तनान् वंशांस्तारयन्ति च पावनाः" कुपुत्रजनने पितॄणां नरकगमनं यथा "तथा यदि कुपुत्रः स्यात्तेन मज्जन्ति पूर्वजाः। सुघोरे नरके दीनाः शपन्ति च मुहुर्मुहुः। यथा जले कुप्लवेन तरन्मज्जति मूढधीः। तथा पिता कुपुत्रेण तमस्यन्धे निमज्जति। जातमात्रे कुले जन्तौ संघेरते पितामहाः। किमेषोऽधो नयेदस्मानूर्द्ध्वं वा वैष्णवो भवनु"। २लग्नावधिके पञ्चमस्थाने नील०ता० वर्षका-
लीने ४वङ्गमभेदे च। पुत्त्रवङ्गमशब्दे दृश्यम्।

पुत्रक पु० पुत्र+अनुकम्पायां संज्ञायां वा कन् स्वार्थे क वा। १अनुकम्पितपुत्रे २पुत्रमात्रे च अष्टापदे ३शरभे पशुभेदे पुंस्त्री०। ४धूर्त्ते ५शैलभेदे ६वृक्षभेदे च मेदि० ७पतङ्गे ८अनुकम्प्यजने च शब्दरत्ना०।

पुत्रकन्दा स्त्री पुत्र इव स्निग्धत्वात् कन्दोऽस्याः। लक्ष्मणाकन्दायां राजनि०।

पुत्रका स्त्री पुत्र इव कायति कै—क। औरसतुल्यायां पुत्रिकायां शब्दरत्ना०। [भिक्षाप्रयुक्ते।

पुत्रकाम त्रि० पुत्रं कामयते कामि—अण् उप०स०। पुत्रा-

पुत्रकाम्या स्त्री आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्र+काम्यच्—भावे अ। आत्मनः पुत्रेच्छायाम् भट्टिः ३।४२ [६।१।३]

पुत्रकृथ पु० कृ+बा० भावे थक् ६त०। पुत्रस्योत्पादने कृ०५।

पुत्रघ्नी स्त्री पुत्रं हन्ति हन—टक्। सुश्रुतोक्ते योनिरोगभेदे "स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसंस्रवात्"।

पुत्र(त्त्र)जग्धी स्त्री पुत्रो जग्धोऽनया ङीष्। "वा हतजग्धयोः" वार्त्ति०तकारस्य वा द्वित्वम्। पुत्रभक्षणकर्त्र्यां स्त्रियां तथा पुत्र(त्त्र)हतीशब्दोऽपि वा तस्य द्वित्वं ङीप् च। सा च पुत्रहन्त्र्यां स्त्रियां स्त्री।

पुत्रजीव पु० पुत्रं गर्भं जीवयति जीव—अण् उप० स०। (जियापुता) वृक्षे "पुत्त्रजीवो हिमो वृष्यः सर्वदो गर्भजीवनः। चक्षुष्यः पित्तशमनः दाहतृष्णानिवारकः" राजनि० "पुत्त्रजीवो गुरुर्वातकारी दृष्टो मतो बुधैः। सृष्टमूत्रमलः स्वादुः पटुः कटुरपि स्मृतः" भावप्र०। [पुत्रजीववृक्षे रत्नमा०।

पुत्रञ्जीवक पु० पुत्रं गर्भं जीवयति जीव+बा० खच्।

पुत्रदा स्त्री पुत्रं गर्भं ददाति सेवनात् दा—क। १वन्ध्याकर्क्कोट्यां २लक्ष्मणाकन्दे च राजनि० गर्भधारके त्रि०।

पुत्रदात्री स्त्री पुत्रं ददाति दा—तृच् ङीप्। मालवे प्रसिद्धे लताभेदे "पुत्रदात्री वातकफकटुष्णनाशिनी मता। सुरभिः सर्वदा पथ्या बन्ध्यादोषविनाशिनी" राजनि०।

पुत्रपौत्र न० गवाश्वादि० समा० द्व०। पुत्रपौत्रयोः समाहारे तदनुभवति ख। पुत्त्रपौत्त्रीण पुत्रपौत्रपर्य्यन्तगामिनि भट्टिः ५।१५। [राजनि० २पुत्रदातृमात्रे त्रि०।

पुत्रप्रदा स्त्री पुत्रं प्रददाति प्र+दा—क। १अविकायां क्षुपभेदे

पुत्रप्रिय पु० ६त०। खगभेदे भा०व० १०८अ०।

पुत्रभद्रा स्त्री पुत्रस्य भद्रं यस्याः ५ब०। बृहज्जीवन्त्याख्य लतायां राजनि०।

पुत्रभाव पु॰ पुत्रस्य भावः । १पुत्रत्वे ज्योतिषोक्ते २पञ्चमे भावे द्वादशभावशब्दे ३८०२ पृ॰ दृश्यम् । तत्र ग्रहादिस्थित्यादिफलादि जातकपद्धतावुक्तं यथा

“शुभखगवसतिः सुतालयश्चेच्छुभखगवीक्षितोऽपि वा स्यात् । कथयति शुभसन्ततिं नराणां स च विपरीतफलः खलस्य योगात् । चन्द्राद्विलग्नादपि पुत्रभावे वर्गो यदैकोऽपि च गीष्पतेः स्यात् । तदा वदेदौरसमेव पुत्रं बलावलोकस्य हि तारतम्यात् । तनौ धने वा सहजे विलग्ननाथे सुतः स्यात् प्रथमं चतुर्थे । पुत्री भवेत्तत्परतश्च पुत्रात् द्विकन्यकानां जननप्रदः स्यात् । चन्द्रभौमभृगवीदिदेहगा चादिमे वयसि सन्ततिप्रदाः । ते पुनर्धनुषि नान्तिमे तथा प्राचि सन्ततिकरा मता विदाम् । सन्तानभावे ग्रहदृष्टियोगो नवांशयोगोऽप्यथ वाङ्कयोगः । यावन्मितः स्यात् खलु तत्प्रसंख्या स्यात् सन्ततिस्तत्पनवांशतो वा । अपत्यसंख्या सुतभे नवांशाद्वाच्या द्विनिघ्ना शुभदृष्टियोगात् । शुभांशतो जीववती च कष्टा पापांशतः पापखगप्रदृष्टैः । कलिवितक्रूरकवयः कमात्स्व द्विकलत्रगाः । क्रमात् कुर्वन्ति मनुजं तोककौतुकवर्जितम् । कविकलानिधिवर्गयुते सुते कविकलानिधियुक्तनिरीक्षिते । समभवर्गगते खलु कन्यका विषमभे तु सुतान् प्रदिशन्ति हि । दासीभवान्यपत्यानि सितांशे सुतभावगे । सितदृष्टे च केचित्तु चन्द्रादप्येवमूचिरे । शनिगणाः शनिभं सुतभे यदा शशिसुतेन दृशा प्रविलोकितम् । कुजकुजार्कदृशा न युतं तदा प्रतनुते तनयं निजभूमिजम् । सुतभं शनिभं चेत् स्याच्छनियुक्तं शनिनेक्षितम् । दत्तात्मजाप्तिमद्बोध्यं तद्वच्चेत् क्रीतपुत्रदम् । सन्तानभावे कुजसप्तमांशे मन्दान्वितेऽन्यग्रहदृष्टिहीने । पुत्रो भवेत् कृत्रिमकोऽथ कुवक्त्रः पापैर्युते पापगृहे सुतर्क्षे । चन्द्रे कुजांश सुतगे प्रदृष्टे मन्देन नान्यैः खलु गूढजातः । शन्यंशगे सूर्य्यनिरीक्षिते च कुजे सुतस्थे च सुतोऽपविद्धः । शनिवर्गगते चन्द्रे शनियुक्ते च पञ्चमे । प्रदृष्टे रविशुक्राभ्यां भवेत् पौनर्भवः सुतः । रविचन्द्रमसोर्वर्गः सुतभे च तयोर्युतिः । शुक्रेण केवलं दृष्टे सहोढः कथितः सुतः । सुतालये भूसुतसंस्थितिश्चेत् संजातसंजातसुतक्षतिः स्यात् । यदा न दृष्टिर्गुरुदैत्यगुर्वोर्दृष्ट्या तयोः स्यात् प्रथमोत्थनाशः । सन्तानभावे नवमांशको यः पापैः प्रदृष्टः खलु यन्मितैः स्यात् । गर्भा विनश्यन्ति हि तत्प्रमाणा यदा न दृष्टिः शुभखेचराणाम् । काव्ये कुजे नीचारिपोर्नवांशे पराजिते वापि मृतप्रजः स्यात् । स्त्रीखेटभांशे तु सुताप्रजः स्यादन्यांशकस्थे पुमपत्यभाक् ना । पापैः सुतस्थानगतैर्धनैः स्वजनैः सुखैर्ना रहितः कुजे तु । वैकल्यभाग् व्याधियुतः शनौ तु शुभग्रहैः पुत्रधनैः प्रपूर्णः” । वर्षलग्नतः पुत्रभावफलं नी॰ता॰ उक्तं यथा

“पुत्रायगो वर्षपतिर्गुरुश्चेत् सूर्य्यारसौम्योशनसोऽथ चेत्यम् । सत्पुत्रसौख्याय खलाहिताश्चेद् दुःखप्रदाः पुत्रत एव चिन्त्याः । पुत्रे सुतस्य सद्मनि सबले सुताप्तिः सौम्येक्षितेऽप्यतिसुखं यदि तत्र वर्षे । सौम्येक्षिते शुभगृहे सकुजो बुधश्चेत् पुत्रायगः सुतसुखं विबले सुतार्त्तिः । जीवो जन्मनि यद्राशावब्देऽत्र सुतगो बली । पुत्रसौख्याय भौमो ज्ञो वर्षेशोऽत्र सुताप्तिदः । यत्नेज्यो जनुषि गृहे विलग्नमेतत् पुत्राप्त्यै बुधसितयोरपीत्यमूह्यम् । यद्राशौ जनुषि शनिः कुजश्च सोऽब्दे पुत्रार्त्तिं तनुसुतगः करोति नूनम् । पुत्रे पुण्यस्य सद्म पुत्राप्त्यै शुभदृष्टियुक् । लग्नपुत्रेश्वरौ पुत्रे पुत्रदौ बलिनौ यदि । चन्द्रो जीवोऽथ वा शुक्रः स्वोच्चगः सुतदः सुते । वक्री भौमः सुतस्थश्चेदुत्पन्नसुतनाशनः । सुताधिपो जन्मनि भार्गवोऽब्दे पुत्रे विलग्नाधिपतीत्थशालः । पुत्रप्रदो मन्दगृहस्थपुत्रे पापाधिकारीक्षित बालजार्त्तिः । यद्राशिगोग्रहः सूतौ स राशिस्तत्प्रदामिथः । बली जन्मोत्थसौख्याय वर्षे तद्दुःखदोऽन्यथा”

पुत्रवत् त्रि॰ पुत्रोऽस्त्यस्य “अन्यत्रापि दृश्यते” वार्त्ति॰ वलच् । पुन्नयुक्ते पक्षे मतुप् मस्य वः । पुत्रवत् तदर्थे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

पुत्रशृङ्गी स्त्री पुत्रं पवित्रं शृङ्गमिव पुष्पमस्याः ङीप् । अजशृङ्ग्यां राजनि॰ । इयं सुश्रुते श्यामादिगणे पठिता ।

पुत्रश्रेणी स्त्री पुत्रा पवित्रा श्रेणिरत्र ङीप् । मूषिककर्ण्यां रत्नमाला ।

पुत्रसङ्करिन् पु॰ पुत्रे पुत्रोत्पादने सङ्करी । भिन्नवर्णायां स्त्रियां पुत्रोत्पादनेन वर्णसङ्करकारके भा॰क॰ ४४अ॰ ।

पुत्रसहम न॰ नील॰ता॰ उक्ते सहमभेदे । तदानयनञ्च तत्र दर्शितं यथा “सुतोऽह्निर्निशामिन्दुसीज्यात्” । स्फुटजीवादिन्दुं त्यक्ता दिवारात्रौ लग्नयोगे पुत्रसहमं भवति । तत्र च पुण्यसहमवत् सैकतादि ज्ञेयम् ।

पुत्रसू स्त्री पुत्रं सूते सू—क्विप् । पुत्रप्रसवकर्य्याम् ।

पुत्राचार्य्य पु॰ पुत्र आचार्य्योऽध्यापको यस्य । पुत्रतोऽध्यायिनि । मनुः ३।१६२

पुत्रा(त्त्रा)दिन् पु० पुत्रमत्ति अद–णिनि आक्रोशे गम्ये तकारस्य वा द्वित्वम्। (वेटाखेक) पुत्रभक्षकत्वेन आक्रुश्यमाने १पुरुषे २तथाभूतायां स्त्रियां स्त्री ङीप्।

पुत्रान्नाद पु० पुत्रस्य पुत्रोपहृतमन्नमत्ति अद–अण् उप० स०। कुटीचके सन्न्यासिभेदे त्रिका० कुटीचकशब्दे दृश्यम्।

पुत्रिक त्रि० पुत्रोऽस्त्यस्य ठन्। पुत्रयुक्ते। ततः पुरोहिता० भावे यक्। पौत्रिक्य तद्युक्तत्वे न०।

पुत्रिका स्त्री पुत्री+स्वार्थे क।१कन्यायाम् शब्दर०।२पुत्तल्यां ३यावकतूले च मेदि०। अपुत्रेण समयभेदेन ४कृतायां सुतायां स्त्री। स च समयः तद्विभागादिश्च मनुनोक्तो यथा “अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम्। यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम्। अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेऽथ पुत्रिकाः। विवृद्ध्यर्थं स्ववंशस्य स्वयं दक्षः प्रजापतिः। ददौ च दश धर्माय, कश्यपाय त्रयोदश। सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिम्। यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा। तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत्” “दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत्। स एव दद्याद्द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च। पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः। तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः। पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनुजायते। समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः” “मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत् पुत्रिकासुतः। द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तत्पितुःपितुः”। अधिकं पुत्रिकापुत्रशब्दे दृश्यम्।

पुत्रिकापुत्र पु० पुत्रिकैव पुत्रः, ६त० वा। १पुत्रिकारूपपुत्रे २पुत्रिकायाः पुत्रे च यथाह वशिष्ठः “अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम्। अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति”। “अथ वा पुत्रिकैव सुतः पुत्रिकासुतः सोऽप्यौरससम एव पित्र्यवयवानामल्पत्वान्मातृवयवानां बाहुल्याच्च यथाह वशिष्ठः “द्वितीयः पुत्रिकैवेति। द्वितीयः पुत्रः कन्यैवेत्यर्थः इति, मिताक्षरा। अत्र विशेषो दायभागोक्तो यथा “तत्र पुत्रिकौरसयोस्तुल्यांशित्वं न पुनः पुत्रिकाया ज्येष्ठत्वेन विंशोद्धारार्हता तदाह मनुः “पुत्रिकायां कृतायान्तु” (इत्यादि अनुपदमुक्तम्) अतो ज्येष्ठपुत्रकार्यकरणात् स्वपुत्रद्वारेण पुत्रिकायाः पिण्डदातृत्वात्। तदाह मनुः “अपुत्रोऽनेन विधिना” (इत्यादि उक्तम्)। न च पुत्रिकायामेव प्रथमं पुत्रे जाते तदनन्तरमौरसपुत्रोत्पत्तौ पुत्रिकापुत्रस्य ज्येष्ठांशता भवेदिति वाच्यं तस्य पौत्रत्वात् तदाह मनुः “अकृता वा कृता वापि यं विन्देत् सदृशात् सुतम्। पौत्री मातामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेद्धनम्”। पुत्रिका हि पुत्रस्तस्याः पुत्रः पौत्र एव भवति तद्वांश्च पौत्री भवति न च ज्येष्ठत्वेन पौत्रस्यांशातिरेकः श्रुतोऽस्ति”। यत्तु वशिष्ठवचनम् “अभ्रातृकां प्रदास्यामि” (इत्यादि उक्तम्)। पुत्रिकापुत्रस्यैव पुत्रत्वं वदति तेन पुत्रिकायास्तत्पुत्रस्य च पुत्रत्वं तत्र मनुविरोधात् पिण्डदानमात्रयोगात् पुत्रत्वमस्य गौणं तद्द्वारेणैव पुत्रिकायाः पिण्डदातृत्वात् एकस्य स्वतोऽन्यस्य तद्द्वयोगात्। पुत्रिकौरसयोस्तु सवर्णत्वे सति पूर्वोक्तविभागो बोद्धव्यः असवर्णत्वे तयोरसवर्णौरसपुत्रवदेव विभागः पुत्रिकौरसयोः समानत्वात्। यदि च कृतापि पुत्रमनुत्पाद्यैव विधवा भूता बन्ध्यात्वेनवाऽवधृता तदा तस्याः पितृधनेऽनधिकारः स्वधाकरपुत्रार्थं पुत्रिकायाः कृतत्वात् तदभावे दुहित्रन्तरतुल्यत्वात्” दा० भा०। व्याकृतं चैतत् श्रीकृष्णेन “ज्येष्ठता श्रेष्ठता सा च पुन्नामनरकत्राणनिबन्धना तदभावात् श्रेष्ठत्वाभाव इत्याह स्वत इति साक्षादित्यर्थः। ज्येष्ठत्वेनेति। ज्येष्ठपुत्रकार्यं पुन्नामनरकत्राणं तत्करणात्। तर्हि पुत्रिकाकरणं किमर्थमत आह स्वपुत्रद्वारेणेति। स्वधाकरं त्रिविधक्रियाकरम् अन्यथा स्वधाकरशब्दस्य श्राद्धकरणमात्रार्थत्वे दौहित्रान्तरसाधारण्यात् पुत्रिकाकरणवैयर्थ्यापत्तेः। एतेन पुत्रिकापुत्रसत्त्वेऽपि पुत्रिकाया एव प्रेतकृत्याधिकार इति मतमपि निरस्तमिति वेदितव्यं तथा च परम्परयोपकारार्थमेव पुत्रिकापुत्रकरणमिति भावः। ज्येष्ठांशतेति। तस्य साक्षादेव ज्येष्ठपुत्रकार्यकरणादिति भावः। पौत्रत्वादिति आतिदेशिकपौत्रत्वादित्यर्थः। मनुविरोधादिति। न च विनिगमनाविरहः किं मनुविरोधात् वशिष्ठोक्तं पुत्रत्वं गौणं, किं वा वशिष्ठविरोधात् मनूक्तं पौत्रत्वमेव गौणमिति वाच्यं मनुस्मृतेः सर्वस्मृतिप्रबलत्वस्यैव विनिगमकत्वात्। पुत्रत्वं पुत्रव्यपदेशः। गौणमिति पिण्डदातृत्वस्य मुख्यपुत्रगुणस्य योगात् गौणता बोध्या। पिण्डदानयोगमेवोपपादयति तद्द्वारेणैवेति। एकस्य पुत्रिकापुत्रस्य, अन्यस्य पुत्रिकास्वरूपस्य तद्योगात् पुत्रत्वयोगात्। न च परम्परया पिण्डदानापेक्षया साक्षात् पिण्डदानस्य बलवत्त्वेन पुत्रिकापुत्रस्यैव पुत्रत्वं न्याय्यं

न तु पुत्रिकाया इति वाच्यं पुत्रिकाया अङ्गजत्वात् तदधीनजन्मतया च तत्पुत्रस्य पिण्डदानयोगात् तस्या एवोत्कर्षेण पुत्रत्वौचित्यात्। एतन्न्यायादेव अपुत्रिकाया अपि दुहितुरभाव एव दौहित्रस्यैव प्राग्धिकारोपपत्तिः। अतएव समस्तत्वेत्यनेन पुत्रिकौरसयोरेव समभागिता मनूक्ता न तु तस्याः पुत्रस्य औरससमांशिता केनाप्युक्तेति। इत्यञ्च "पुत्रिकापुत्र एव चेति" द्वादशविधपुत्रगणनायां कर्मधारयो न तु तत्पुरुष इति विभावनीयम्। पूर्वोक्तविभाग इति समभाग इत्यर्थः"। अपत्यधनाधिकारे च दाय०भा० कश्चिद्विशेष उक्तो यथा "यतएव स्वपुत्रद्वारेण पिण्डदातृतया दुहितुः पितृधनाधिकारः अतएव पुत्रिकाया अपि पितृपरमजातधनसम्बन्धायाः पश्चाद्वन्ध्यात्वेन तद्भर्त्तुर्वा प्रव्रज्यासामर्थ्येन विपर्य्यस्तपुत्रायाः मरणे तद्धनं न भर्तुः। यथा शङ्खलिखितौ "प्रेतायाः पुत्रिकायास्तु न भर्त्ता द्रव्यमर्हत्यपुत्रायाः"। तथा पैठीनसिः "प्रेतायां पुत्रिकायान्तु न भर्त्ता द्रव्यमर्हति। अपुत्रायां, कुमार्य्या वा स्वस्रा ग्राह्यं तदन्यथा"। ततः कुमार्य्या स्वस्रा अन्यया वा पुत्रवत्या सम्भावितपुत्रया स्वस्रा तद्धनं ग्राह्यम्। अतः स्त्र्यधिकारे व्यावृत्तिरन्याधिकारस्य। यत्तु मनुवचनम् "अपुत्रायां मृतायान्तु पुत्रिकायां कथञ्चन। धनं तत् पुत्रिकाभर्त्ता हरेतैवाविचारयन्"। तद्विपर्य्यस्तपुत्राया अनुत्पन्नमृतपुत्रायाः पुत्रिकाया मरणे वेदितव्यम्" "विपर्य्यस्तपुत्रायाः पुत्रात्यन्ताभाववत्याः। तद्धनं ग्राह्यमिति। तदपि पत्यभावे कुमार्य्यादीनां पत्नीबाध्यत्वादिति बोध्यम्। अत इति उक्तोभयस्वत्वाभ्यां विपर्य्यस्तपुत्रायाः पुत्रिकायामरणे कुमार्य्यादीनामधिकारे प्राप्ते भर्तुरधिकारस्य व्यावृत्तिरिति समयोपसंहारः। प्राञ्चस्तु यतः पुत्रिकाया एव विपर्य्यपुत्रायामरणे न तत्संक्रान्तदाये भर्तुरधिकारोऽतः स्त्र्यधिकारे अन्यासां दुहित्रादीनामप्यधिकारेऽनन्तरं विपर्य्यस्तपुत्रायां तासां मरणे भर्तुरधिकारस्य व्यावृत्तिरिति व्याचक्रुः। तदविपर्य्यस्तपुत्राया इति। एतस्यैव विवरणम् अनुत्पन्नमृतपुत्राया इति। अत्र पक्षान्तराभावात् चकारः क्वाचित्कः पाठः प्रामादिकः। अथात्र शङ्खलिखितादिवचनमेव उत्पन्नमृतपुत्राविषयं मनुवचनन्तु अनुत्पन्नपुत्राविषयमिति वैपरीत्यमेव न कुतः? उत्पन्नपुत्राया, इवाविपर्य्यस्तपुत्रायाः पुत्रोत्पत्त्यैव पितुः पुन्नामनरकनिवर्त्तकत्वेन कृतोपकारकतया स्वामित्वे निव्यूंढे पितुरितरापेक्षया तस्या एवाधिकोपकारित्वात् तद्भर्तुरधिकारो युक्तः अतएव "दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि" इत्यनेन दौहित्रमुखदर्शनस्यापि नरकनिस्तारकतेति। पुत्रानुत्पत्तौ तु पितृपकाराभावात् तस्या एव न स्वामित्वं कुतस्तत्पत्युरिति तत्पितृधनाधिकारिणां कन्यादीनामेव तदानीं तत्राधिकारस्य न्याय्यत्वात्। यद्यपि वन्ध्यात्वेनावधृतायां जीवन्त्यामप्येवमुचितं तथापि प्रेताया इति ग्रहणात् न जीवन्त्यां तस्याम् अन्यदुहित्रादीनामधिकार इति" श्रीकृष्णव्याख्या।

पुत्रिन् पुंस्त्री पुत्र+अस्त्यर्थे इनि। पुत्रयुक्ते स्त्रियां ङीप्

पुत्री स्त्री पुत्र+गौरा० ङीष्। १कन्यायां २वृक्षभेदे हला०।

पु(त्रीय)त्र्य त्रि० पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा "पुत्राच्छ च" पा० छ पक्षे यत्। १पुत्रनिमित्ते संयोगे २तदीयोत्पाते च। पुत्रस्येदम् छ। ३पुत्रसम्बन्धिनि त्रि०। "धन्यं यशस्यं पुत्रीयमायुष्यं विजयाय च" भा०आ० ६७अ०। ४इष्टिभेदे स्त्री रामा०अयो० १५।२

पुत्रेष्टि स्त्री पुत्रकाम कर्त्तव्या इष्टिः शा०त०। पुत्रकामकार्य्ये इष्टिभेदे सच आश्व०श्रौ०२।१०,दत्तकादौ दृश्यः। "गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेत्" दत्तकमीमांसाधृतवाक्यम्। स्वार्थे क। तत्रार्थे जटाध०।

पुत्रैषणा स्त्री ६त०। पुत्रेच्छायां शत०ब्रा० १४।६।१४।१

पुथ हिंसे दि०पर०सक०सेट्। पुथ्यति अपोथीत्। पुपोथ।

पुथ वधे सक० क्लेशे अक०भ्वा०पर०सेट् इदित्। पुन्थति अपुन्थीत् पुपुन्थ पुन्थ्यते।

पुथ दीप्तौ चु०उभ०सक० सेट्। पोथयति-ते अपूपुथत्-त।

पुद्गल पु० पूरणात् पुत् गलतीति गलः कर्म०। १परमाणौ "पूरणाद्गलनात् देहे पुद्गलाः परमाणवः" इति विष्णुपु० टीकायां श्रीधरधृतवाक्यम्। २बौद्धमतप्रसिद्धे अणुकादिपदार्थभेदे च। पुत् कुत्सितो गलो यस्मात्। ३सुन्दराकारे त्रि०शब्दर०। ४रूपादिविशिष्टे त्रि०हेमच०[भोक्तरि] अमरः।

पुनःपुनर् अव्य०पुनर्+वीप्सायां द्वित्वम्। १मुहुरित्यर्थे २अ-

पुनःपुना स्त्री पु० पुनः पुनाति पू—नक् पृषो०। नदीभेदे "कीकटेषु गया पुण्या नदी पुण्या पुनःपुना" वायुपु०।

पुनःसंस्कार पु० पुनर्वारः संस्कारः। १द्वितीयोपनयनसंस्कारे गोमांसादिभक्षणे प्रायश्चित्तनिमित्ते पुनर्वारोपयनभेदे "पुनर्वसौ शतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति" इत्युक्ते उपनयने ज्यो०त० "अज्ञानात् प्राश्य विण्मूत्रं सुरासं-

स्पृष्टमेव च । पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः । वपनं मेखलादण्डो भैक्ष्यचर्य्याव्रतानि च । निवर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि” मनुः । “विड्वराहादीनां बत्नमात्रत्वात् मनुष्यसम्बन्धि मूत्रं पुरीषं वा अबुद्धिपूर्वकं प्राश्य सुरासंस्पृष्टञ्च भक्तादिरसं वा प्राश्य द्विजातयस्त्रयोवर्णाः पुनरुपनयनमर्हन्ति । वपनमिति “शिरोमुण्डनं मेखलाधारणं दण्डधारणं भैक्ष्याणि च मधुमांसस्त्रीवर्जनयुतानि प्रायश्चित्तार्थं पुनरुपनयने द्विजातीनां न भवन्ति” कुल्लू० ।

पुनः(न)स्तोम पु०वा विसर्गलोपः । उकथ्यसंस्थे यज्ञभेदे “बहुप्रतिग्टह्य गरगीरिव योमन्येत तस्य पुनःस्तोम उकथ्यः” कात्या०२२।६०।६ “बहुप्रतिग्टह्य गरम्टह्यीतमिवात्मानं यो मन्यते तस्य पुनःस्तोमसंज्ञक उकथ्यसंस्थो भवति” कर्कः ।

पुनर् अव्य० पन–स्तुतौ बा० अरि पृषो० । १द्वितीयवारे अप्रथमे२ भेदे च अमरः । ४अधिकारे ५पक्षान्तरे मेदि० “पुनरित्यप्रथमे ६विशेषे च” गणर० उक्ते विशेषे च पुनरिति भूयोऽर्थविशेषयोः” गणरत्नटीका ।

पुनरसु पु० पुनरसुर्जीवनं यस्मवोऽस्य । पुनर्जाते शत०ब्रा०१। ५।३।१४ ।

पुनरागत त्रि० पुनर्वारमागतः । प्रत्यागते मनुः ११।१८६।

पुनरागमन न० पुनर्वारमागमनम् । प्रत्यागमने

पुनराधान न० पुनर्वारमाधानम् । श्रौतस्मार्त्ताग्नेर्द्वितीयाधाने “पुनर्दारक्रियां कुर्य्यात् पुनराधानमेव च” मनुः ५।१५८। “अरण्योरल्पमप्यङ्गं यावत्तिष्ठति पूर्वयोः । न तावत् पुनराधानमन्यारण्योर्विधीयते” कर्मप्रदीपः । “नाशक्षयदाहादिनिमित्तेऽन्ययोः परिग्रहोपदेशाच्च” कात्या०श्रौ०४।७।२२ “अरण्योर्दग्धयोर्वापि नष्टयोः क्षीणयोस्तथा । आहृत्यान्ये समारोप्य पुनस्तत्रैव निर्मथेत्” इति “अरण्योः क्षयनाशाग्निदाहेष्वग्निं समाहृतः । पालयेदुपलान्तेऽस्मिन् पुनराधानमिष्यते” कर्मप्रदीपः ।

पुनराधेय न० पुनर्वारमाधेयमन्याधानम् । श्रौते कर्मभेदे तत्र “पुनराधेय आधानप्रतिज्ञानस्य”कात्या०श्रौ०४।११।१स्त्वादौ तद्ब्राह्मणे च पद्धतौ दृश्यम् ।

पुनरावर्त्तिन् त्रि० पुनःपुनर्वारमावर्त्तते आ+वृत–णिनि । भूयो भूय आगन्तरि “आ ब्रह्मभुवनात् लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन !” गीता ।

पुनराहार पु० पुनर्वारमाहारो भोजनं प्रा०त० । द्वितीयवारभोजने भूयस्तत्तदर्थाहरणे च कात्या०श्रौ०२५।११।१०

पुनरुक्त त्रि० पुनर्वारमुक्तम् । पुनर्वारं कथिते १अर्थे २शब्दे च । तत्र शब्दस्य पुनरुक्तत्वे तदर्थस्यापि पुनरुक्तत्वं नियतम् ततः उक्थ्या० तद्वेत्त्यर्थे ठक् पौनरुक्तिक तद्वेत्तरि त्रि० । शब्दपरत्वे ऋगयनादित्वात् अण् । पौनरुक्त तच्छब्दाध्येतरि त्रि० भावे क्त । ३पुनःकथने न० ।

पुनरुक्तजन्मन् पु० पुनरुक्तं द्वितीयवारं जन्म यस्य । १द्विजातौ २ब्राह्मणे त्रिका० “द्वितीयं मौञ्जीबन्धने” मनूक्तेस्तस्य तथात्वम् । [दृश्यम् ।

पुनरुक्तवदाभास पु० अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३८८ पृ०

पुनरुत्पत्ति स्त्री उत्पन्नस्य पुनरुत्पत्तिः । असत्ये उत्पन्नस्य पुनरुत्पादे स च न सम्भवति उत्पन्नस्य पुनरुत्पादासम्भवात् इति सिद्धान्तः ।

पुनरुत्सृष्ट पु० पशुभेदे । पूर्वं वाहितः दौर्बल्यात् स उत्सृष्टः पुनरपि सबलो जातः पुनरपि वाहितः पुनश्च दौर्बल्याद्य उत्सृष्टस्तादृशे पशौ” कात्या०७।१।१५ सूत्रभाष्यम् । [तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यते” गीता

पुनर्जन्मन् न० पुनर्भूयोजन्म । भूयोजन्मनि “मामुपेत्य

पुनर्ण(न)व पु० पुनरपि नवः “पूर्वपदात् संज्ञायामगः” पा० संज्ञायां णत्वम अन्यत्र न णत्वम् । १नखे हेमच० तस्य छिन्नरूढत्वात्तथात्वम् । २भूयोनवे त्रि० अणत्वम् ।

पुनर्नवा स्त्री पुनर्नवा पुनर्नूयते नू–कप् वा कुष्मादेराकृतिगणत्वात् न णत्वम् । शोथघ्न्यां (पुनपुना) शाकभेदे अमरः । सा च द्विविधा श्वेता रक्ता च तयोर्गुणादि भावप्र० उक्तं यथा

“पुनर्नवा श्वेतमूला शोथघ्नी दीर्घपत्रिका । कटुः कषायाऽनुरूप्यर्थःपाण्डुहृद्दीपनी परा । शोफानिलगरश्लेष्महरी ब्रध्नोदरप्रणुत् । पुनर्नवाऽपरा रक्ता रक्तपुष्पाशिलाटिका । शोथघ्नी क्षुद्रवर्षाभूर्वर्षकेतुः कठिल्लकः । पुनर्नवाऽरुणा तिक्ता कटुपाका हिमा लघुः । वातला ग्राहिणी श्लेष्मपित्तरक्तविनाशिनी” ।

पुनर्नवामण्डूर न० चक्रपाणिदत्तोक्ते औषधभेदे

“पुनर्नवात्रिवृच्छुण्ठीपिप्पलीमरिचानि च । विडङ्गं देवकाष्ठञ्च चित्रकं पुष्कराह्वयम् । त्रिफलां द्वे हरिद्रे च दन्तीञ्च चविकन्तथा । कुटजस्य फलं तिक्तां पिप्पली मूलमुस्तकम् । एतानि समभागानि मण्डूरं द्विगुणं ततः । गोमूत्रेऽष्टगुणे पक्त्वा स्थापयेत् स्निग्धभाजने । पाण्डुशोथोदरानाहप्लीहार्शःक्रिमिगुल्मनुत्” ।

पुनर्भव पु० छिन्नोऽपि पुनर्भवति भू–अच् । १नखे अमरः

२भूयोजाते त्रि०। भावे ष्यञ्। १पुनरुत्पादे पु० कुमा० २सर्ग०

पुनर्भू स्त्री पुनर्भवति जायात्वेन भू–क्विप्। एकेन व्यूढायां पुनरन्यगृहीतायां भार्य्यायाम् अन्यपूर्व्वायाम् अन्यपूर्व्वाशब्दे २१२ पृ० दृश्यम्। [२।२।३।२०।

पुनर्मृत्यु पु० भूयोभूयो मृत्युः। भूयोभूयोमरणे शत०ब्रा०

पुनर्यज्ञ पु० भूयः कार्य्ये यज्ञे। कात्या०श्रौ०२५।१।२०भाष्यम्।

पुनर्यात्रा स्त्री १प्रत्यागतौ जगन्नाथस्य पुनर्वारं २रथयात्रायाञ्च "पुनर्यात्रा विधातव्या तथैव नवमेऽहनि" ति०त०। सा च द्वितीयातो नवमदिने दशम्यां कर्त्तव्याऽहन्शब्दस्य चान्द्रदिनपरत्वात्। ३पुनर्वारगमने च।

पुनर्वत् त्रि० पुनः पुनःशब्दोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। पुनःशब्दयुक्ते कात्या० २१।१०।२७ भाष्यम्।

पुनर्वसु पु० पुनर्+वस–उ। १विष्णौ "विश्वयोनिः पुनर्वसुः" विष्णुस० पुनः पुनः सर्व्वशरीरेषु क्षेत्रज्ञरूपेण वसतीति पुनर्वसुः, भाष्यम्। २शिवे च अश्विन्यवधिके सप्तमे ३नक्षत्रे द्वि०व०। ४कात्यायनमुनौ ५लोकभेदे ६धनारम्भे च शब्दच०। अश्विन्यादिषु मध्ये सप्तमनक्षत्रस्वरूपाधिदेवादि अश्लेषाशब्दे ४६७पृ०दर्शितम्। तदीयाद्यचरणत्रयं मिथुनराशिघटकम् शेषपादस्तु कर्कटराशिघटकः। तस्य द्विवचनान्तत्वं तु प्रायिकं "पुनर्वसौ क्षतो विप्रः" इत्यादिप्रयोगात्। नक्षत्रार्थे तिष्येण सह द्वन्द्वे अस्य द्विवचनान्तता, तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू पुनर्वसुनक्षत्रस्य द्विवचनत्वेन बहुत्वे प्राप्ते द्वित्वविधानम्। कुकुरवंश्ये ४न्टपभेदे हरिवं०४२अ०।

पुन्नाग पु० पुमान् नाग इव श्रेष्ठत्वात् स इव वा। १स्वनामख्याते पुष्पप्रधाने वृक्षे अमरः "पुन्नागपुष्पं मधुरं सुगन्धि शीतलं तथा। मलप्रसादनकरं पित्तनाशनमेव तत्" राजनि०। २सितोत्पले ३जातीफले ४नरश्रेष्ठे ५पाण्डुनागे च मेदि०।

पुन्नाट(ड) पु० पुमानिव नाटयति नाटि–अच्। चक्रमर्द्दे राजनि०। नाडि–अच्। पुन्नाडोऽप्यत्र।

पुन्नामन् पु० पुदिति नामास्य। १नरकभेदे "पुंनाम्नो नरकात् यस्मात्" मनुः। तन्नरकगतिकारणञ्च षोडशविधं यथोक्तं वामनपु० ५८अध्याये

"परदाराभिगमनं पापानाञ्चोपसेवनम्। पारुष्यं सर्व्वभूतानां प्रथमं नरकं स्मृतम्। फलस्तेयं महापापं फलार्हस्य च पाटनम्। पाटनं वृक्षजातीनां द्वितीयं परिकीर्त्तितम्। वर्ज्यादानं तथा द्विष्टवध्यबधबन्धनम्। विवादित्वमहेतुत्वं तृतीयं नरकं स्मृतम्। भयदं सर्व्वसत्त्वानां नरभूतिविनाशनम्। भ्रंशनं निजधर्माणां चतुर्थं नरकं स्मृतम्। मारणं मित्रकौटिल्यं मिथ्याभिशपनञ्च यत्। मिष्टैकाशनमित्युक्तं पञ्चमञ्च विपाचनम्। फलोहरणं यन्त्रकरं वमनं योगनाशनम्। यानमुख्यस्य हरणं षष्ठमुक्तं न्टपार्थनम्। राजभागस्य हरणं राजजायानिषेवणम्। राज्ये त्वहितकारित्वं सप्तमं नरकं स्मृतम्। लुब्धत्वं लोलुपत्वञ्च लब्धधर्मार्थनाशनम्। नानाकर्मकरं प्रोक्तमष्टमं नरकं स्मृतम्। ब्रह्मस्वहरणञ्चैव ब्राह्मणानां विनिन्दनम्। विरोधो ब्राह्मणैश्चोक्तो नवमो नरकस्त्वयम्। शिष्टाचारविनाशञ्च मित्रद्वेषं शिशोर्वधम्। शास्त्रस्तेयं धर्म्मशून्यं दशमं परिचक्षते। षडङ्गनिधनं घोरं षाड्गुण्यप्रतिषेधनम्। एकादशममेवोक्तं नरकं सद्भिरुत्तम!। सद्भिरुक्तं सदाचारं विना चारोद्यमतृक्रिया। संस्कारपरिहीनत्वमिदं द्वादशमं स्मृतम्। हानिर्धर्मार्थकामानामपवर्गस्य हारणम्। स्वर्गहर्त्तुश्च मतिदं त्रयोदशमसुच्यते। समलं धर्म्महीनञ्च यद्वर्ज्यं यच्च दोषजम्। चतुर्दशकमेवोक्तं नरकं सद्विगर्हितम्। अज्ञानञ्चाप्यनिष्टत्वमशौचमशुभावहम्। गर्ह्यं तत्पञ्चदशकमसत्यवचनानि च। आलस्यं चाततायित्वमगारेष्वग्निदापनम्। इच्छा च परदारेषु नरकाय निगद्यते। ईर्ष्याभावस्य मध्येषु औद्धत्यन्तु विगर्हितम्। एतैस्तु पापैः पुरुषः पुन्नामनरके पतेत्। पुन्नामनरकं घोरं विनाशं प्राह सर्व्वतः। एतस्मात् कारणात् त्राता ततः पुत्त्रो निगद्यते"। पुमान् पुंलिङ्गनामास्य नक्षत्रगणभेदे "हस्तो मूलश्रवणपुनर्व्वसुमृगशिरस्तथा पुष्यः। गर्भाधानादिकार्य्येषु पुन्नामायं गणः शुभदः" ज्यो० त०।

पुप्पुट पु० "दन्तवेष्टः सोपकुशः पीताभो दन्तपुप्पुटः" इति सुश्रुतोक्ते १क्षुद्ररोगे "नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात् स्यात् मेदोयुक्तात् पुप्पुटस्तालुदेशे" तत्रोक्ते २तालुगते रोगभेदे च।

पुप्पुस पु० (फोफरा) ख्याते १क्लोमे पद्मबीजाधारे २बीजकोषे च हेमच०। फुप्फुष इति पाठान्तरं तत्रार्थे।

पुमस् पु० पाति पा–पालने "पातेर्डुमसुन्" उणा० डुमसुन्। १पुरुषे २मनुष्यजातिमात्रे च अमरः। सत्त्वप्रधानत्रिगुणकार्य्ये शब्दसंस्कारविशेषयुक्ते शब्दे च। सर्व्वनामस्थाने परे असुन् पुमांसौ पुमांस इत्यादि समासे पदान्तत्वे असु-

परे खयि परे रः तस्य च सः । पुंस्कोकिल इत्यादि । बहुव्रीहौ उरःप्रभृतित्वात् नित्यं कप् । स पुंस्का अपुंस्का इत्यादि ।

पुमनुजा स्त्री पुमांसमनुरुध्य जायते "अनौ कर्मणि" पा० (अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात्) अनु+जन—ड पुमांसमनुरुध्य जाता पुमनुजा" सि०कौ०। "इह जनिः सकर्मकः अनुरोधविशिष्टजननार्थत्वात्" तत्त्वबो० पदान्तत्वेन अन्त्यलोपः । पुरुषानन्तरजातायां भगिन्याम् ।

पुमपत्य न० पुंरूपमपत्यम् । पुंरूपापत्ये अमरः ।

पुमाख्या स्त्री ६त० । १पुरुषसंज्ञायां पुमांसमाख्याति आ+ख्या—क । "जातिभेदाः पुमाख्यास्" अमरोक्ते २पुरुवाचकशब्दे पु० ।

पुम्भूमन् पु० ६त० । पुंलिङ्गबहुत्वे अमरः ।

पुर अग्रगतौ तु०पर०सक० सेट् । पुरति अपोरीत् ।

पुरःसर त्रि० पुरोऽग्रे सरति सृ—ट । अग्रगामिनि स्त्रियां ङीप् ।

पुर न० पुर—अग्रगमने क । १गेहे २देहे पाटलिपुत्रे ३नगरभेदे ४कुसुमदलवृत्तौ मेदि० ५नागरमुस्तायां रत्नमा० ६चर्मणि शब्दर० ७अट्टोपरिगृहे च विश्वः । ८बहुग्रामीयव्यवहारस्थाने बहुहट्टादियुक्ते प्रधानग्रामे न० स्त्री श्रीधरः । स्त्रीत्वे ङीप् । ९पीतभिण्टग्रामे अमरः धान्यादिचये १०राशौ ११गुग्गुलौ च पु० शब्दच० पॄ—क । १२पूर्णे प्रचुरे त्रि० । नगरशब्दे ३९१६ पृ० पुरीशब्दे च दृश्यम् । पुरे वर्णनीयपदार्थाः कविकल्पलतायामुक्ता यथा "पुरे हट्टप्रतोली च परिखातोरणध्वजाः । प्रासादाध्वप्रपारामवापीवेश्यासतीत्वरी" ।

पुरग त्रि०पुरं गच्छति गम—ड । नगरगामिनि ततः कृशाश्वा० चतुरर्थ्यां छण् । पौरगीय तत्संनिकृष्टदेशादौ । कोटरादि० वनशब्दे परे दीर्घः; कृतदीर्घात् परस्य वनस्य णत्वम् । पुरागवणं नगरगतवने ।

पुरजित् पु०पुरं त्रिपुरासुरं जितवान् जि—भूते क्विप् ।१त्रिपुरारौ शिवे त्रिपुरघ्नशब्दे ३३७पृ०दृश्यम् ।२चन्द्रवंश्ये नृपभेदे च "अजोऽथ पुरजित्सुतः" भाग०९।१३।१३श्लो०।

पुरज्योतिस् पु० पुरं प्रचुरं ज्योतिरस्य । वह्नौ शब्दार्थक०

पुरञ्जन पु० पुरं देहरूपक्षेत्रं जनयति जनि—बा० ख । चेतने जीवे "पुरुषं पुरञ्जनं विद्याद् यद्व्यनक्त्यात्मनः पुरम् । एकद्वित्रिचतुष्पादं बहुपादमपादकम्" भाग०४।२९।४श्लो० १तदधिष्ठानरूपायां २बुद्धौ स्त्री ङीप् भाग०४।२५ २९ अध्याये पुरञ्जनोपाख्याने दृश्यम् ।

पुरञ्जय पु० कक्षेयुवंश्ये सृञ्जयपुत्रे १नृपभेदे हरिवं०३१अ० २सूर्यवंश्ये काकुत्स्थे त्रिका० । "पुरञ्जयस्तस्य सुत इन्द्रवाह इतीरितः । काकुत्स्थ इति चाप्युक्तः" भाग० ९।६।१२ श्लो० ।

पुरट न०पुर—बा०अटन् । सुवर्णे "पुरटलताढ्यस्थलविहङ्गमिथुनैः" भाग० ५।२।५ "पुरटलता स्वर्णवल्ल्यः" श्रीधरः

पुरण पु० पॄ—क्यु । समुद्रे उज्ज्वलदत्तः ।

पुरतटी स्त्री पुरस्था तटीव । क्षुद्रहट्टे हारा० ।

पुरतस् अव्य० पुर—अतसुच् । अग्रत इत्यर्थे अमरः ।

पुरद्वार न० ६त० । गोपुरे नगरप्रवेशद्वारे अमरः ।

पुरद्विष् पु० पुराणां मयनिर्मितानां नगरभेदानां दाहकत्वात् द्विट् द्विष—क्विप् ६त०। शिवे जटा०।त्रिपुरघ्नशब्दे३३७२पृ०

पुरन्दर पु० पुरः शत्रूणां दारयति "पूःसर्वयोर्दारिसहोः" पा० खच् । "वाचंयमपुरन्दरौ" पा०नि०। १इन्द्रे अमरः । तस्य शत्रुपुरदारकत्वात् तथात्वम् । स च वैवस्वतमन्वन्तरे इन्द्रभेदः भाग०८।१३।२।दृश्यम् २ज्येष्ठानक्षत्रे । ३विष्णौ "आदिदेवः पुरन्दरः" विष्णुस०। ४चव्ये (चइ) ख्याते न० शब्दच० ५गङ्गायां स्त्री हारा० ।

पुरन्धि स्त्री द्वि०व० १द्यावापृथिव्योः निघण्टुः । बहु इष्टकाजातं दधाति पुरुधा बहुधा धीयते स्थाप्यते वा धा—कि पृषो० । २इष्टकाभेदे यजु०१४।२ वेददी० ३बहुबुद्धौ स्त्री "कक्षीवते करदतं पुरन्धिम्" ऋ० १।११६।७ पुरन्धिः बहुधिरिति यास्कः पृषोदरादित्वात् पुरन्धिभावः । यद्वा पुरं पूरयितव्यं सर्वविषयजातमस्यां धीयतेऽवस्थाप्यत इति पुरन्धिर्बुद्धिः कर्मण्यधिकरणे चेति दधातेः किप्रत्ययः ।"तत्पुरुषे कृति बहुलमिति" पा०बहुलवचनादलुक् इदं तु व्युत्पत्तिमात्रं वस्तुतः पृषोदरादिरेव" माधवभाष्यम् । पुरन्धिः अस्त्यस्य मतुप् "छन्दसीरः" पा०मस्य वः पुरन्धिवत् ऋ०९७।२।४ तद्युते त्रि० ।

पुरन्ध्रि(न्ध्री) पुरं गेहस्थजनं धारयति पालयति धृ—खच् ङीप् पृषो० वा ह्रस्वः । बहुकुटुम्बवत्याम्, पतिपुत्रवत्याञ्च स्त्रियां, "गृहेगृहे व्यग्रपुरन्ध्रिवर्गम्" कुमा०।

पुरपाल पु० पुरं नगरं देहं वा पालयति पालि—अण् । १नगरपाले २देहपालके जीवे च ।

पुरभिद् पु० पुराणि त्रिपुरासुरपुराणि भिनत्ति—भिद्—क्विप् । महादेवे शिवे हेमच० त्रिपुरघ्नशब्दे दृश्यम् । पुरभेदनादयोऽप्यत्र ।

पुरमथन पु० पुरं त्रिपुरासुरं मथ्नाति मथ—ल्यु । शिवे

पुरमार्ग पु० ६त० । नगरमार्गे कुमा० ४।११ श्लो० ।

पुरमालिनी स्त्री नदीभेदे भा०भी० ९अ० ।

पुरय पु० नृपभेदे ऋ० ६।६३।९ भा० ।

पुररक्ष पु० पुरं रक्षति रक्ष–अण् उप०स० । नगररक्षके णिनि ६त० । पुररक्षिन् तत्रार्थे ।

पुरला स्त्री पुर–कलच् । दुर्गायां हेमच० ।

पुरवासिन् त्रि० पुरे वसति णिनि । नगरवासिनि पौरे जने स्त्रियां ङीप् ।

पुरशासन पु० पुरं शास्ति शास–ल्यु । महादेवे कुमा०७।३०

पुरश्चरण न० पुरस्+चर–भावे ल्युट् । १अग्रत आचरणे तन्त्रोक्ते २गृहीतमन्त्रसिद्धिहेतुप्रयोगभेदे तत्प्रकारादि तन्त्रसारे उक्तं यथा

"अथ पुरश्चरणं योगिनीहृदये "गुरोराज्ञां समादाय शुद्धान्तःकरणो नरः । ततः पुरस्क्रियां कुर्य्यान्मन्त्रसंसिद्धिकाम्यया" । तस्य नित्यतामाह "जीवहीनो यथा देही सर्वकर्मसु न क्षमः । पुरश्चरणहीनोऽपि तथा मन्त्रः प्रकीर्त्तितः । तस्मादादौ स्वयं कुर्य्याद्गुरुं वा कारयेद्बुधः" योगिनीहृदये "गुरोरभावे विप्रं वा सर्वप्राणिहिते रतम् । स्निग्धं शास्त्रविदं मित्रं नानागुणसमन्वितम् । स्त्रियं वा सद्गुणोपेतां सपुत्रां विनियोजयेत् । आदौ पुरस्क्रियां कर्तुं स्थाननिर्णय उच्यते" । योगिनीहृदये "पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुहा पर्वतमस्तकम् । तीर्थप्रदेशाः सिन्धूनां सङ्गमः पावनं वनम् । उद्यानानि विविक्तानि बिल्वमूलं तटं गिरेः । तुलसीकाननं गोष्ठं वृषशून्यं शिवालयम् । अश्वत्थामलकीमूलं गोशाला जलमध्यतः । देवतायतनं कूलं समुद्रस्य निजं गृहम् । साधने तु प्रशस्तानि स्थानान्येतानि मन्त्रिणाम् । अथ वा निवसेत्तत्र यत्र चित्तं प्रसीदति" । वायवीयसंहितायामपि "सूर्य्यस्याग्नेर्गुरोरिन्दोर्दीपस्य च जलस्य च । विप्राणाञ्च गवां चैव सन्निधौ शस्यते जपः" । तथा "गृहे शतगुणं विद्याद्गोष्ठे लक्षगुणं भवेत् । कोटिर्देवालये पुण्यमनन्तं शिवसन्निधौ । गृहे गोष्ठे तड़ागे च नदीनदशिवालये । गुरोर्वा सन्निधिर्यत्र स जपः परमो मतः । म्लेच्छदुष्टमृगव्यालशङ्कातङ्कविवर्जिते । एकान्तप्रवणे निन्दारहिते भक्तिसंयुते । स्वदेशे धार्म्मिके देशे सुभिक्षे निरुपद्रवे । रम्ये भक्तजनस्थाने निवसेत्तापसः प्रिये ! । गुरूणां सन्निधाने च चित्तैकाग्र्यस्थले तथा । प्रेतभूम्यादिकञ्चैव तत्तत्कल्पप्रकाशितम् । एषामन्यतमं स्थानमाश्रित्य जपमाचरेत् । यत्र ग्रामे जपेन्मन्त्री तत्र कूर्मं विचिन्तयेत्" गौतमीये "पर्व्वते सिन्धुतीरे वा पुण्येऽरण्ये नदीतटे । यदि कुर्य्यात् पुरश्चर्य्यां तत्र कूर्मं न चिन्तयेत् । ग्रामे वा यदि वा वास्तौ गृहे तच्च विचिन्तयेत्" रुद्रयामले "जपमेकगुणं गेहे गोष्ठे दशगुणं भवेत् । वनान्तरे शतगुणं तड़ागे च सहस्रकम् । नदीतीरे लक्षगुणं नगाग्रे कोटिसम्मितम् । शिवालये कोटिशतमनन्तं गुरुसन्निधौ" । अथ पुरश्चरणे भक्ष्यादिनियमाः गौतमीये "पुरश्चरणकृन्मन्त्री तत्र भक्ष्यं विवेचयेत् । अन्यथा भोजनाद्दोषात् सिद्धिहानिः प्रजायते । शस्तान्नञ्च समश्नीयान्मन्त्रसिद्धिसमीहया । तस्मान्नित्यं प्रयत्नेन शस्तान्नाशी भवेन्नरः" । अगस्त्यसंहितायाम् "तिलाश्चैव सिता मुद्गाः कन्दः केमुकवर्जितः । नारिकेलफलञ्चैव कदली लवली तथा । आम्रमामलकञ्चैव पनसञ्च हरीतकी । व्रतान्तरे प्रशस्तञ्च हविष्यं मन्यते बुधैः" । व्रतान्तर इति "हैमन्तिकं सितास्विन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः । कलायकङ्गुनीवारा वास्तूकं हिलमोचिका । षष्टिकाः कालशाकानि मूलकं केमुकेतरत् । लवणे सिन्धुसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी । पयोऽनुद्धृतसारञ्च पनसाम्रहरीतकी । पिप्पलीजीरकञ्चैव नागरङ्गकतिन्तिडी । कदली लवली धात्री फलान्यगुडमैक्षवम् । अतैलपक्वं मुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते । भुञ्जानो वा हविष्यान्नं शाकं यावकमेव वा । पयोमूलं फलं वापि यत्र यत्रोपलभ्यते । रम्भाफलं तिन्तिडीकं कमलानागरङ्गकम् । फलान्येतानि भोज्यानि एभ्योऽन्यानि विवर्जयेत्" यत्तु योगिनीतन्त्रे "चिञ्चाञ्च नालिकाशाकं कलायं लकुचन्तथा । कदम्बं नारिकेलञ्च व्रते कुष्माण्डकं त्यजेत्" इति तत्तु व्रतान्तरे बोद्धव्यम् । तथा वर्ज्यानि "विवर्जयेन्मधुक्षारलवणं तैलमेव च । ताम्बूलं कांस्यपात्रञ्च दिवाभोजनमेव च" । तथा "क्षारञ्च लवणं मांसं गृञ्जनं कांस्यभोजनम् । माषाढकीमसूरांश्च चनकान् कोद्रवानपि । कौटिल्यं क्षौरमभ्यङ्गमनिवेदितभोजनम् । असङ्कल्पितकृत्यञ्च वर्जयेन्मर्दनादिकम् । स्नायाच्च पञ्चगव्येन केवलामलकेन वा । मन्त्रजाप्यञ्च पानीयैः स्नानाचमनभोजनम् । कुर्य्याद्यथोक्तविधिना त्रिसन्ध्यं देवतार्चनम् । अपवित्रकरो नग्नः शिरसि प्रावृतोऽपि वा । प्रलपन् प्रजपेद्यावत्तावन्निष्फलमुच्यते" । नारदीये "मृदु सौम्यं

सूपकञ्च कुर्य्याद्वै लघुभोजनम् । नेन्द्रियाणां यथावृद्धिस्तथा भुञ्जीत साधकः" । कुलार्णवेऽपि "यस्यान्नपानपुष्टाङ्गः कुरुते धर्म्मसञ्चयम् । अन्नदातुः फलस्यार्द्धं कर्त्तुश्चार्द्धं न संशयः । तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन परान्नं वर्जयेत् सुधीः । पुरश्चरणकाले तु सर्व्वकर्म्मसु शाम्भवि ! । जिह्वा दग्धा परान्नेन करौ दग्धौ प्रतिग्रहात् । मनोदग्धं परस्त्रीभिः कथं सिद्धिर्वरानने !" परान्नं भिक्षेतरविषयम् । भिक्षायां तस्य सत्त्वोत्पादात् तथा च "वैदिकाचारयुक्तानां शुचीनां श्रीमतां सताम् । सत्कुलस्थानजातानां भिक्षा स्यादग्रजन्मनाम्" योगिनीहृदये "विहाय वह्निं न हि वस्तु किञ्चित् ग्राह्यं परेभ्यः सति सम्भवे च । असम्भवे तीर्थबहिर्विशुद्धात् पर्व्वातिरिक्तं प्रतिग्रहं जप्यात् । तत्रासमर्थोऽनुदिनं विशुद्धाद्याचेत यावद्दिनमात्रभक्ष्यम् । गृह्णाति रागादधिकं न सिद्धिः प्रजायते कल्मषतैरनुष्य" । सकृदुच्चरिते शब्दे प्रणवं समुदीरयेत् । प्रोक्ते पारुषके शब्दे प्राणायामं समाचरेत् । बहुप्रलापी आचम्य न्यस्याङ्गानि ततो जपेत् । क्षुतेऽप्येवं तथाऽस्पृश्यस्थानानां स्पर्शनेन च । एवमादींश्च नियमान् पुरश्चरणकृच्चरेत् । विण्मूत्रोत्सर्गशङ्कादियुक्तः कर्म्म करोति यः । जपार्च्चनादिकं सर्व्वमपवित्रं भवेत् प्रिये ! । मलिनाम्बरकेशादिमुखदौर्गन्ध्यसंयुतः । यो जपेत्तं दहत्याशु देवता गुप्तिसंस्थिता । आलस्यं जृम्भणं निद्रां क्षुतं निष्ठीवनं भयम् । नीचाङ्गस्पर्शनं कोपं जपकाले विवर्जयेत् । एवमुक्तविधानेन विलम्बं त्वरितं विना । उक्तसंख्यं जपं कुर्य्यात् पुरश्चरणसिद्धये । देवतागुरुमन्त्राणामैक्यं सम्भावयन् धिया । जपेदेकमनाः प्रातःकालान्मध्यन्दिनावधि । यत्संख्यया समारब्धं तत्कर्त्तव्यमहर्निशम् । यदि न्यूनाधिकं कुर्य्यात् व्रतभ्रष्टो भवेन्नरः" । मुण्डमालायाम् "यत्संख्यया समारब्धं तज्जप्तव्यं दिने दिने । न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यमासमाप्तं सदा जपेत् । प्रजपेदुक्तसंख्यायाश्चतुर्गुणजपं कलौ" । अन्यत्रापि "कृते जपस्तु कल्पोक्तः त्रेतायां द्विगुणो जपः । द्वापरे त्रिगुणः प्रोक्तश्चतुर्गुणजपः कलौ" । कुलार्णवेऽपि "न्यूनातिरिक्तकर्म्माणि न फलन्ति कदाचन । यथाविधि कृतान्येव तत्कर्म्माणि फलन्ति हि । भूशय्या ब्रह्मचारित्वं मौनमाचार्य्यसेविता । नित्यं त्रिषवणं स्नानं क्षुद्रकर्म्मविवर्जनम् । नित्यपूजा नित्यदानं देवतास्तुतिकीर्त्तनम् । नैमित्तिकार्च्चनञ्चैव विश्वासो गुरुदेवयोः । जपनिष्ठा द्वादशैते धर्म्माः स्युर्मन्त्रसिद्धिदाः । स्त्रीशूद्रपतितव्रात्यनास्तिकोच्छिष्टभाषणम् । असत्यभाषणं जिह्मभाषणं परिवर्जयेत् । सत्येनापि न भाषेत जपहोमार्च्चनादिषु । अन्यथानुष्ठितं सर्व्वं भवत्येव निरर्थकम्" । तन्त्रे "ऋतुकालं विना मन्त्री स्वस्त्रियं नापि संस्पृशेत् । मैथुनं तत्कथालापं तद्गोष्ठीः परिवर्जयेत् । पुरश्चरणकाले तु यदि स्यान्मृतसूतकम् । तथापि कृतसंकल्पो व्रतं नैव परित्यजेत्" योगिनीहृदये "शयीत कुशशय्यायां शुचिवस्त्रधरः सदा । प्रत्यहं क्षालयेत् शय्यामेकाकी निर्भयः स्वपेत् । असत्यभाषणं वाचं कुटिलां परिवर्जयेत् । वर्जयेद्गीतवाद्यादिश्रवणं नृत्यदर्शनम् । अभ्यङ्गं गन्धलेपञ्च पुष्पधारणमेव च । त्यजेदुष्णोदकस्नानमन्यदेव प्रपूजनम्" । तत्रैव "नैकवासा जपेन्मन्त्रं बहुवासाकुलोऽपि वा" । वैशम्पायनसंहितायाम् "विपर्य्यासं न कुर्य्याच्च कदाचिदपि मोहतः । उपर्य्यधो बहिर्वस्त्रे पुरश्चरणकृन्नरः । विनियोगविधाने तु भवेन्नियमः क्वचित् । पतितानामन्त्यजानां दर्शने भाषणे श्रुते । क्षुतेऽधो वायुगमने जृम्भणे जपमुत्सृजेत् । तथा तस्य च तत्प्राप्तौ प्राणायामं षडङ्गकम् । कृत्वा सम्यग् जपेच्छेषं यद्वा सूर्य्यादिदर्शनम्" । आदित्याद्वह्निब्राह्मणौ । तन्त्रान्तरे "मनःसंहरणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् । अव्यग्रत्वमनिर्व्वेदो जपसम्पत्तिहेतवः । उष्णीषी कञ्चुकी नग्नो मुक्तकेशो मलावृतः । अपवित्रकरोऽशुद्धः प्रलपन्न जपेत् क्वचित् । अनासीनः शयानो वा गच्छन् भुञ्जान एव वा । अप्रावृतौ करौ कृत्वा शिरसि प्रावृतोऽपि वा । चिन्ताव्याकुलचित्तो वा क्रुद्धो भ्रान्तः क्षुधान्वितः । रथ्यायामशिवे स्थाने न जपेत्तिमिरान्तरे । उपानद्गूढपादो वा यानशय्यागतस्तथा । प्रसार्य्य न जपेत् पादावुत्कटासन एव वा । न यज्ञकाष्ठे पाषाणे न भूमौ नासने स्थितः । मार्ज्जारं कुक्कुटं क्रौञ्चं श्वानं शूद्रं कपिं खरम् । दृष्ट्वाचम्य जपेच्छेषं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते" । "एवं जपं पुरा कृत्वा तेजोरूपं समर्पयेत् । देवस्य दक्षिणे हस्ते कुशपुष्पार्घ्यवारिभिः । सफलं तद्विभाव्यैव प्राणायामं समाचरेत् । जपस्यादौ जपान्ते च त्रितयं त्रितयञ्चरेत्" । शक्तिविषये देव्या वामहस्ते तथा च "एवं जपं पुरा कृत्वा गन्धाक्षतकुशोदकैः । जपं समर्पयेद्देव्या वामहस्ते विचक्षणः" । "जपान्ते प्रत्यहं मन्त्री होमयेत्तद्दशांशतः । तर्पणञ्चाभिषेकञ्च तत्तद्दशांशतो मुने! ।

प्रत्यहं भोजयेद्विप्रान् न्यूनाधिक्यप्रशान्तये। अथवा सर्वसम्पूर्णौ होमादिकमथाचरेत्"। मुण्डमालायाम् "तस्य यावान् जपः प्रोक्तस्तद्दशांशमनुक्रमात्। तत्तद्द्रव्यैर्जपस्यान्ते होमं कुर्य्याद्दिने दिने"। पुरश्चरणचन्द्रिकायाञ्च "ततो जपदशांशेन होमं कुर्य्याद्दिने दिने। अथ वा लक्षसंख्यायां पूर्णायां होममाचरेत्"। तथा होमाद्यशक्तौ सनत्कुमारीये "यद्यदङ्गं भवेद्भग्नं तत्संख्याद्विगुणो जपः। होमाभावे जपः कार्य्यो होमसंख्याचतुर्गुणः। विप्राणां, क्षत्रियाणाञ्च रसषड्गुरा गुणः स्मृतः। वैश्यानां बहुसंख्याकमेवं स्त्रीणामयं विधिः। यं वर्णमाश्रितः शूद्रः स च तस्य विधिञ्चरेत्। अनाश्रितस्य शूद्रस्य दिक्संख्याकः समीरितः। शूद्रस्य विप्रभृत्यस्य तत्तुल्यः सदृशो जपः"। अत्राप्यशक्तश्चेद्योगिनीहृदये "होमकर्मण्यशक्तानां विप्राणां द्विगुणो जपः। इतरेषान्तु वर्णानां त्रिगुणादिः समीरितः। त्रिगुणादिः होमसंख्यात्रिगुणजपः क्षत्रियेण कार्य्यः। वैश्येन चतुर्गुणः। शूद्रेण पञ्चगुणः कार्यः। तदुक्तं कुलप्रकाशे "यद्यदङ्गं विहीनं स्यात्तत्संख्याद्विगुणो जपः। कुर्वीत त्रिचतुःपञ्च यथासंख्यं द्विजादयः"। एतेन स्त्रीशूद्रादीनां होमाधिकारः। तथा च शूद्राणां त्र्यस्त्रमिति कुण्डप्रकरणे शारदायाम्। स्त्रीणां होमाधिकारश्च तत्रैव "लाजैस्त्रिमधुरोपेतैर्होमैः कन्यां प्रयच्छति। अनेन विधिना कन्या वरमाप्नोति वाञ्छितम्"। अतः स्त्रीणां होमाधिकारः। तच्च ब्राह्मणद्वारा तथा च तन्त्रे "ओङ्कारोच्चारणाद्धोमात् शालग्रामशिलार्चनात्। ब्राह्मणीगमनाच्चैव शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत्"। तथा स्त्रीणामपि सर्ववैदिककर्मसु शूद्रतुल्यत्वप्रतिपादनात् यथा "स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्रपातसमो मम" इति भगवद्वचनात् तथा नारायणकल्पे "अष्टाक्षरो महामन्त्रः सर्वार्थः शूद्रयोषितोः। प्रणवादिस्तु यो मन्त्रो न स्त्रीशूद्रे प्रशस्यते" इति सर्वत्र स्त्रीणां शूद्रवद्व्यवहारः। सर्वेषां वा द्विगुणो जपः। तथा च तन्त्रान्तरे "यद्यदङ्गं विहीयेत तत्संख्याद्विगुणो जपः। कर्त्तव्यश्चाङ्गसिद्ध्यर्थं तदशक्तेन भक्तितः। न चेदङ्गं विहीयेत तद्विशिष्टमवाप्नुयात्" तथागस्त्यसंहितायाम् "यदि होमेऽप्यशक्तः स्यात् पूजायां तर्पणेऽपि वा। तावत्संख्यजपेनैव ब्राह्मणाराधनेन च। भवेदङ्गद्वयेनैव पुरश्चरणमाप्यते"। तत्र ब्राह्मणभोजनमावश्यकमेव "सर्वथा भोजयेद्विप्रान् कृतसाङ्गत्वसिद्धये। विप्राराधनमात्रेण व्यङ्गं साङ्गं भवेद्ध्रुवम्। दीक्षाहीनान् पशून् यस्तु भोजयेद्वा स्वमन्दिरे। स याति परमेशानि! नरकानेकविंशतिम्"। पशुर्द्विधा अदीक्षितः कुलाचारनिन्दकश्च यथा कुलार्णवे "अदीक्षितः कुलाचारनिन्दको द्विविधः पशुरिति"। नैवेद्यदानेऽपि "न पशुभ्यो न वाऽद्विजे" इति निन्दाश्रवणाच्च सर्वत्रायं विधिरिति सम्प्रदायः। "एवं यः कुरुते देवि! पुरश्चर्य्यादिकं प्रिये। सर्वपापविनिर्मुक्तो देवसायुज्यमाप्नुयात्"। ततश्च "गुरवे दक्षिणां दद्याद्भोजनाच्छादनादिभिः। गुरुसन्तोषमात्रेण मन्त्रसिद्धिर्भवेत् ध्रुवम्। सम्यक्सिद्धैकमन्त्रस्य पञ्चाङ्गोपासनेन च। सर्वे मन्त्राश्च सिद्ध्यन्ति तत्प्रसादात् सुरेश्वरि!। गुरुमूलमिदं सर्वमित्याहुस्तन्त्रवेदिनः। एकग्रामे स्थितो नित्यं गत्वा वन्देत वै गुरुम्। गुरुरेव परं ब्रह्म तस्मादादौ तमर्चयेत्। तदन्ते महतीं पूजां कुर्य्यात् साधकसत्तमः। सुवासिनीं कुमारीश्च भूषणैरभिभूषयेत्। मिष्टान्नं बहुशः कार्य्यं भुञ्जीत बान्धवैः सह। एवं सिद्धमनुर्मन्त्री साधयेत् सकलेप्सितान्"। तन्त्रे "अथ वान्यप्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते। ग्रहणेऽर्कस्य चेन्दोर्वा शुचिः पूर्व्वमुपोषितः। नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रोदके स्थितः। स्पर्शाद्विमुक्तिपर्य्यन्तं जपेन्मन्त्रमनन्यधीः। इति कृत्वा न सन्देहो जपस्य फलभाग् भवेत्"। नद्यभावे "यद्वा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्व्वमुपोषितः। ग्रहणादिविमोक्षान्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः" उपवासासामर्थ्ये तु तत्रैव "अथ वान्यप्रकारेण पौरश्चरणिको विधिः। चन्द्रसूर्य्योपरागे च स्नात्वा प्रयतमानसः। स्पर्शाद्विमोक्षपर्य्यन्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः। जपाद्दशांशतो होमं तथा होमात्तु तर्पणम्। एवं कृत्वा तु मन्त्रस्य जायते सिद्धिरुत्तमा। चन्द्रसूर्य्योपरागे तु ये शक्ताः परसेविनः। तेषां विद्या न सिद्ध्यन्ति परं नरकगामिनः। सूर्य्याचन्द्रमसोः पर्व्व प्राप्यापि च पुरस्क्रियाम्। ये मूढा न च कुर्वन्ति ते भवन्ति कुलद्रुहः" इति कुलार्णववचनात् पुरश्चरणस्यावश्यकत्वमेवेति। गोपालमन्त्रतर्पणं तु होमसमसंख्यकं यथा "इह गोपालमन्त्राणां तर्पणं होमसंख्यया" इति। "दृष्ट्वा स्नात्वा ससङ्कल्पो विमोक्षान्तं जपञ्चरेत्। तावद्दयज्ञादिकं कुर्य्याद्ग्रहणान्ते शुचिः पुमान्। एवं जपे मन्त्रसिद्धिर्भवत्येव न संशयः"। ग्रहणे

जपस्यावश्यकत्वम् "आज्ञादेरनुरोधेन यदि जाप्यं त्यजेन्नरः। स भवेद्देवताद्रोही पितॄन् सप्त नयत्यधः" इति सनत्कुमारीयवचनादिति केचित्। वस्तुतस्तु आरब्धपुरश्चरणविषयमिदम्। तथा हि "आरब्धे पुरश्चरणे यदि ग्रहो भवेत् तदा। आज्ञादेरनुरोधेन जपं नैव त्यजेत् नरः"। एवं रात्रावपि पुरश्चरणे बोद्धव्यम् इति सर्वसमञ्जसम्। नारदतन्त्रे "रोहिणी श्रवणार्द्रा च धनिष्ठा चोत्तरात्रयम्। पुष्या शतभिषा हस्ता पुरश्चरणकर्मणि। पूर्णिमा पञ्चमी चैव द्वितीया सप्तमी तथा। त्रयोदशी च दशमी प्रशस्ता सर्वकर्मणि। सत्तीर्थेऽर्कविधुग्रासे तन्तुदामनपर्वणि। पुरश्चर्यां प्रकुर्वाणो मासर्क्षादीन् न शोधयेत्"। योगिनीहृदये "कल्पोक्तविधिना मन्त्री कुर्य्याद्धोमादिकन्ततः। अथ वा तद्दशांशेन होमादींश्च समाचरेत्" तथा "अनन्तरं दशांशेन क्रमाद्धोमादिकञ्चरेत्। तदन्ते महतीं पूजां कुर्य्यात् ब्राह्मणभोजनम्। ततो मन्त्रस्य सिद्ध्यर्थं गुरुं संपूज्य तोषयेत्। एवञ्च मन्त्रसिद्धिः स्याद्देवता च प्रसीदति। दीक्षाहीनान् पशून् यस्तु भोजयेद्वा स्वमन्दिरे। स याति परमेशानि! नरकानेकविंशतिम्"। यद्यपि पुरश्चरणपदं पञ्चाङ्गपरं तथा च "जपहोमौ तर्पणञ्चाभिषेको विप्रभोजनम्। पञ्चाङ्गोपासनं लोके पुरश्चरणमिष्यते" तथापि ग्रहणादौ पुरश्चरणपदं गौणं जपमात्रम् "सूर्य्योदयं समारभ्य यावत् सूर्य्योदयान्तरम्" इत्यादौ तथादर्शनात् तत्र होमादेरभावात्। तर्हि कथं ग्रहण पुरश्चरणे होमादिरिति चेत्। वचनादेव जायते न च पुरश्चरणस्य पञ्चाङ्गत्वात् सर्वत्र तदेव स्यादिति वाच्यम्। ग्रहणे पुनस्तद्विधानमनर्थकं स्यात्। किन्तु ग्रहणे होमादिनियमात् नान्यत्र होमादिः। ग्रहणपुरश्चरणे होमादिविधानन्तु प्रकृतीभूतपञ्चाङ्गपुरश्चरणतुल्यताबोधनाय। अतएव ग्रहणे पञ्चाङ्गस्वरूपपुरश्चरणकृतो मुख्यप्रयोगेऽधिकार इति प्रकटीकृतम्। तदकरणे पुनः केवलजपमात्रपुरश्चरणे नाधिकार इति सर्वसम्मतम्। पुरश्चरणकालस्तु वाराहीतन्त्रे "चैत्रे मास्यथ वा कुर्य्यात् शुभर्क्षे गुरुशासनात्। द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु माधवे मासि तत्तिथौ। आरभेदमलायां वै पुरश्चर्यां विशुद्धये"। इदन्तु गोपालविषयम्। वैशम्पायनसंहितायाम् "चन्द्रतारानुकूले च शुक्लपक्षे शुभेऽहनि। आरभेन्मकरादौ च सुप्ते विष्णौ जपेन्न च। चन्द्रतारानुकूले च शुक्लपक्षे शुभेऽहनि। आरभेन्मकरादौ च हरौ सुप्ते न चारभेत्"। प्रतिप्रसवो रुद्रयामले "कार्त्तिकाश्विनवैशाखमाघेऽथ मार्गशीर्षके। फाल्गुने श्रावणे दीक्षा पुरश्चर्या प्रशस्यते। रवौ गुरौ सिते सोमे कर्त्तव्यं बुधवासरे। चन्द्रतारानुकूले च पुरश्चरणकर्म तत्। ग्रहणे च महातीर्थे न कालमवधारयेत्"। ग्रस्तास्ते ग्रस्तोदये च दीक्षापुरश्चरणयोर्निषेधमाह तन्त्रान्तरे "ग्रस्तेऽस्ते ह्युदिते नैव दीक्षां कुर्य्याज्जपं प्रिये!। कृते नाशोऽभवेदाशु ह्यायुःस्त्रीसुतसम्पदाम्"। क्यप्। पुरश्चर्य्याप्यत्र स्त्री। [त्रिका०।

पुरस्कुद पु०पुरस्कुदयति कुदि खच् ह्रस्वश्च। (उलु) तृणभेदे

पुरस् अव्य० प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थवृत्तेः पूर्वशब्दात् दिग्देशकालवाचकात् असि पुर् आदेशः। १पूर्वस्यां दिशि पूर्वस्मिन् २काले ३देशे च। तथा च पूर्वा दिक् पूर्वः कालो देशो वा तथा पूर्वस्या दिश आगच्छति पूर्वस्मादागच्छति पूर्वस्यां दिशि वर्त्तते पुरो वर्त्तते एवं देशे काले च। ४अग्रत इत्यर्थे अमरः। "पुरोऽव्ययम्" पा० अस्य च समर्थेन सह समासः कृञ्योगे भूप्रभृतियोगे च उपपदसंज्ञायाम् पुरस्कृत्य पुरोभूय पुरोगत्येति प्रयोगः।

पुरसंस्कार पु० ६त०। नष्टदुर्गस्य संस्कारे हारा०।

पुरस्कार पु० पुरस्+कृ—भावे घञ्। १पूजने २अरिग्रहणे ३अभिशापे ४अग्रतः करणे ५स्वीकारे ६सेके च। पुरस्+कृ—भावे श। पुरस्क्रिया तथार्थे पुरश्चरणे च स्त्री।

पुरस्कृत त्रि० पुरस्+कृ—क्त। १पूजिते २अभिशप्ते ३अरिगृहीते ४अग्रतः कृते च मेदि०। ५स्वीकृते ६सिक्ते च हेमच०।

पुरस्तात् अव्य०दिग्देशकालपरात् पूर्वशब्दात् प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे अस्ताति पुर् आदेशः। दिग्देशकालवृत्तौ प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थवृत्तौ पूर्वशब्दार्थे,पुरोवत् उदाहरणम् बोध्यम्

पुरहन् पु० पुरं त्रिपुरं हन्ति स्म हन—भूते क्विप्। १महादेवे शत्रुपुराणां हन्तरि २विष्णौ च भाग० ७।१०।६८ तस्य महादेवे स्वशक्त्याः संक्रमणात् त्रिपुरनाशकत्वम् तत्कथा तत्र अध्याये दृश्या।

पुरा अव्य०पुर—का। १अविच्छेदेन क्रियाकरणे २पुराणे ३अतीते ४भाविनि ५निकटे पुरावृत्ते च अमरः। पुर+क टाप्। ७पूर्वस्यां दिशि ८सुगन्धिद्रव्यभेदे च स्त्री०राजनि० "पुरा तिक्ता कटुः शीता कषायकफपित्तनुत्। पित्तश्वासभ्रमविषदाहमूर्च्छातृषापहा" तद्गुणाः तत्रोक्ताः ९भीरौ अव्य० शब्दरत्ना०।

पुराकथा स्त्री पुरा प्राचीना कथा। इतिहासे भाग० ३।१२।४९

पुराकल्प पु० पुरा पुराणः कल्पः। प्राचीने कल्पे मनुः ९। २२श्लो०। "स्तुतिर्निन्दापुराकृतिपुराकल्पः" इत्यर्थवाद: गौ०१।२।६०उक्ते २अर्थवादभेदे। अर्थवादशब्दे ३६९ पृ० उदा० दृश्यम्।

पुराकृत त्रि० पुरा पूर्वं कृतम्। पूर्वकृते इह जन्मनि जन्मान्तरे कृते पापपुण्यादौ "अकाले दर्शनं विष्णो-र्हन्ति पापं पुराकृतम्" स्मृतिः। प्रारब्धकर्मणान्तु भोगादेव क्षयो न तेषां केनापि नाश्यतेति सिद्धान्तः।

पुराग त्रि० पुरा गच्छति गम–ड। पूर्वगामिणि ततः कृशा० श्वा०चतुरर्थ्यां०छण्। पौरागीय तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०

पुराण आख्याने कण्ड्वादेराकृतिगणत्वात् यक् पर० सक० सेट्। पुराण्यति अपुराणीत्।

पुराण त्रि० पुरा भवः ट्यु नि० तुट् न, पुरा नीयते नी ड वा पूर्व०णत्वम्। १पुराभवे "सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशोमन्व-न्तराणि च। वंशानुचरितञ्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्" इत्युक्तलक्षणे व्यासादिप्रणीते २शास्त्रभेदे न०।

तच्च द्विविधं महापुराणोपपुराणभेदात् तत्र उपपुराण-शब्दे तद्भेदादिकमुक्तं महापुराणं च दशलक्षणकम् "सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्ती रक्षान्तराणि च। वंशो-वंशानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः। दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः। केचित् पञ्चविधं ब्रह्मन्! मह-दल्पव्यवस्थया। अव्याकृतगुणक्षोभान्महतस्त्रिवृतोऽहमः। भूतसूक्ष्मेन्द्रियार्थानां सम्भवः सर्ग उच्यते। पुरुषानु-गृहीतानामेतेषां वासनामयः। विसर्गोऽयं समाहारो बीजाद्बीजं चराचरम्। वृत्तिर्भूतानि भूतानां चराणा-मचराणि च। कृता स्वेन नृणां तत्र कामाच्चोदनयापि वा। रक्षाऽच्युतावतारेहा विश्वस्यानुयुगे युगे। तिर्य्यङ्-मर्त्यर्षिदेवेषु हन्यन्ते यैस्त्रयीद्विषः। मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वराः। ऋषयोऽंशावताराश्च हरेः षड्-विधमुच्यते। राज्ञां ब्रह्मप्रसूतानां वंशस्त्रैकालिकोऽ-न्वयः। वंशानुचरितं तेषां वृत्तं वंशधराश्च ये। नैमि-त्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको लयः। संस्थेति कविभिः प्रोक्तश्चतुर्द्धास्य स्वभावतः। हेतुर्जीवोऽस्य सर्गा-देरविद्याकर्मकारकः। यं चानुशयिनं प्राहुरव्याकृत-मुतापरे। व्यतिरेकान्वयौ यस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु। मायामयेषु तद्ब्रह्म जीववृत्तिष्वपाश्रयः। पदार्थेषु

तथा द्रव्यं तन्मात्रं रूपनामसु। बीजादिपञ्चतान्तासु ह्यवस्थासु युतायुतम्" भाग०१२।७अ०। तच्चाष्टादशविधम्। विष्णुपुराणे तद्भेदा उक्ता यथा

"अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते। ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा। तथान्यन्नारदीयञ्च मार्क-ण्डेयञ्च सप्तमम्। आग्नेयमष्टमञ्चैव भविष्यं नवमं स्मृ-तम्। दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम्। वा-राहं द्वादशञ्चैव स्कान्दञ्चैव त्रयोदशम्। चतुर्दशं वामनञ्च कौर्मं पञ्चदशं स्मृतम्। मात्स्यञ्च गारुडञ्चैव ब्रह्माण्डञ्च ततःपरम्"। हेमाद्रि० व्र० उक्तं तेषां श्लोकसंख्यादि तत्तत्पुराणशब्दे दृश्यम्। तेषां तामस-त्वादिभेदाः पद्मपु० उत्तरख० ४२अ० दर्शिता यथा

"मात्स्यं कौर्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च। आग्नेयञ्च षडेतानि तामसानि निबोधत"। "वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम्। गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने!। सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञे-यानि शुभानि वै"। "ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्त्तं मार्कण्डेयं तथैव च। भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत। सात्त्विका मोक्षदा देवि! निर्वाणप्राप्तिहेतवः"। अशीति वराटकमिते ३पणे ४कार्षापणे च पु०न० शब्दरत्ना०।

पुराणग पु० पुराणैः गीयते गै–घञर्थे क, पुराणं गायति गै–क वा। १ब्रह्मणि परात्मनि हेमच०२पुराणगायके त्रि०।

पुराणपुरुष पु० पुराणैरूपस्तुत्यः पुरुषः शाक०त० कर्म० वा। १विष्णौ २वृद्धे पुरुषे च त्रिका०।

पुराणान्त पु० पुराणान् पुरातनान् अन्तयति अन्त+णिच्–अण् उप०स०। १यमे हेमकरः। द्वत०। २पुराणशेषे च

पुरातन त्रि० पुराभवः पुरा+ट्यु–तुट् च। १पुराभवे अमरः स्त्रियां ङीप्। २विष्णौ पु० "ज्ञानगम्यः पुरातनः" विष्णुस०। "कालेनापरिच्छिन्नत्वात् पुराऽपि भवतीति पुरातनः" भा०। [देहाधिष्ठे जीवे पुरञ्जनशब्दे दृश्यम्

पुराधिप पु० ६त०। १नगराधिपे। पुराध्यक्षादयोऽप्यत्र।

पुरायोनि पु० पुरा प्राचीना योनिरस्य महादेवे। "पुरा-योनिर्युधाजिच्च अभिया मुदितो भवः" भा०व०१८५अ०।

पुराराति पु० ६त०। त्रिपुरभेदके शिवे पुरारिप्रभृतयोऽपि

पुरार्द्धविस्तार पु० पुरा प्राग्वर्त्ती अर्द्धविस्तारोऽस्य। १खेटके २अस्त्रभेदे हेमच०।

पुरावती स्त्री नदीभेदे भा०भी० ९अ०।

पुरावसु पु० पुरा पूर्वं वसुः। वसुभेदांशजाते भीष्मे त्रिका०।

द्युनामवसोर्वसिष्ठशापेन भीष्मरूपेणाविर्भवकथा भा०आ० ९७अ० दृश्या । [भिज्ञे ।

पुराविद् त्रि० पुरा पुरावृत्तं वेत्ति विद–क्विप् । पुरावृत्ता-

पुरावृत्त न० पुरा पूर्वकालिकं वृत्तम् यत्र । १इतिहासे पूर्वतनकथने भारतादौ अमरः । कर्म० । २पूर्वतनवृत्तान्ते च ।

पुरासाह् पु० पुराणि शत्रुपुराणि सहते अभिभवति सह–ण्वि पूर्वपददीर्घः । १शत्रुपुराभिभावके २इन्द्रे च । झलि पदान्ते च "सहेः साडः सः" पा० षत्वम् ऋ०१०।७४।४ अन्यत्र न षत्वम् । [तायां राजनि० ।

पुरासिनी स्त्री पुरं गृहमस्यति अस–णिनि । सहदेवील-

पुरासुहृद् पु० पुरस्य त्रिपुरस्यासुहृत् शत्रुः । त्रिपुरारौ महादेवे हेमच० ।

पुरि(री) स्त्री पूर्यते पॄ–इ किच्च । १नगरे २नद्याञ्च उज्ज्वलद०। वा ङीप् । ३राजनि त्रि०को०। तत्र जिगीषु नगरे वर्णनीयपदार्थाः भा०व० दर्शिता यथा

"अभिसारेण सर्वेण तत्र युद्धमवर्त्तत । पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा । सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रखनका तथा । सोपतल्पप्रतोलीका साट्टाट्टालकगोपुरा । सचक्रग्रहणी चैव सोल्कालातावपोथिका । सोष्ट्रिका भरतश्रेष्ठ ! सभेरीपणवानका । सतोमराङ्कुशा राजन् ! सशतघ्नीकलाङ्गला । सभुशुण्ड्यश्मगुडका सायुधा सपरश्वधा । लोहचर्मवती चापि साग्निः सगुडशृङ्गिका । शास्त्रदृष्टेन विधिना संयुक्ता भरतर्षभ ! । रथैरनेकैर्विविधैर्गदशाम्बोद्धवादिभिः । पुरुषैः कुरुशार्दूल ! समर्थैः प्रतिवारणे । अभिख्यातकुलैर्वीरैर्दृष्टवीर्यैश्च संयुगे । मध्यमेन च गुल्मेन रक्षिभिः सा सुरक्षिता । उत्क्षिप्तगुल्मैश्च तथा हयैश्च सपताकिभिः । आघोषितञ्च नगरे न पातव्या सुरेति वै । प्रमादं परिरक्षद्भिरुग्रसेनोद्धवादिभिः । प्रमत्तेष्वभिघातं हि कुर्य्याच्छाल्वो नराधिपः । इति कृत्वाऽप्रमत्तास्ते सर्वे वृष्ण्यन्धकाः स्थिताः । आनर्त्ताश्च, तथा सर्वे नटनर्त्तकगायनाः । बहिर्निवासिताः क्षिप्रं रक्षद्भिर्वित्तसञ्चयम् । संक्रमा भेदिताः सर्वे नावश्च प्रतिषेधिताः । परिखाश्चापि कौरव्य ! कीलैः सुनिचिताः कृताः । उदपानाः कुरुश्रेष्ठ ! तथैवाप्यम्बरीषकाः । समन्तात् क्रोशमात्रञ्च कारिता विषमा च भूः । प्रकृत्या विषमं दुर्गं प्रकृत्या च सुरक्षितम् । प्रकृत्या चायुधोपेतं विशेषेण तदाऽनघ ! । सुरक्षितं सुगुप्तं च सर्वायुधसमन्वितम् । तत्पुरं भरतश्रेष्ठ ! यथेन्द्रभवनं तथा । न चामुद्रोऽभिनिर्याति न चामुद्रः प्रवेश्यते । वृष्ण्यन्धकपुरे राजंस्तदा सौभसमागमे । अनुरथ्यासु सर्वासु चत्वरेषु च कौरव ! । बलं बभूव राजेन्द्र ! प्रभूतगजवाजिमत् । दत्तवेतनभक्तं च दत्तायुधपरिच्छदम् । कृतोपधानं च तदा बलमासीन् महाभुज ! । न कुप्यवेतनी कश्चिन्न चातिक्रान्तवेतनी । नानुग्रहभृतः कश्चिन्न चादृष्टपराक्रमः । एवं सुविहिता राजन् द्वारका भूरिदक्षिणा । आहुकेन सुगुप्ता च राज्ञा राजीवलोचन !" भा०व०१५अ०।

"अभितः परित उपरितश्चायुधानां सरणं निःसरणमभिसारस्तेन सर्वेणाच्छिद्रेण सर्वाभ्यो दिग्भ्यो युगपद्विरलायुधसमूहागमेनेत्यर्थः । पताका ध्वजाञ्चलः तोरणानि बहिर्द्वाराणि चक्राणि योधगणाः हुडास्तदाश्रयस्थानानि भाषायां (बुरुज)इति संज्ञानि । अन्ये तु विण्मूत्रोत्सर्जनशृङ्गाणि हुडा इत्याहुः उदाहरन्ति च "कल्पयन्ते हुडशृङ्गाणि रथस्योपरि धूरपि विण्मूत्रसर्गशुद्ध्यर्थं करादिस्पर्श उद्यतं" इति । यन्त्राण्याग्नेयौषधबलेन दृषत्पिण्डोत्क्षेपणानि महान्ति(कमान) इति संज्ञानि क्षुद्राणि सीसगुलिकोत्क्षेपणानि (बन्दुक) इति संज्ञानि । खनकाः सुरङ्गद्वारा गुप्तमार्गकर्त्तारः । उपतल्पा लोहशूलाः कीलास्तद्युक्ताः प्रतोल्यो रथ्यामार्गा यस्यां सा अट्टालिका उपरिगृहाः गोपुराणि साट्टानि अट्टेनान्नेन सहितानि अट्टालकादीनि यस्यां सा साट्टेति विशेषणम् उपतल्पस्य प्रामान्तस्य रथ्यायाश्चावृत्त्या संबध्यते । चक्रग्रहणी सैन्यनिग्राहिका (मोर्चा) इति म्लेच्छप्रसिद्धा । सोल्कालातावपोथिका सोल्कमलातं ज्वालासहितमुल्मुकं यस्यां सा सोल्कालाता अवबद्धाः पोथिकायन्त्रबद्धाः काष्ठपाषाणादयो रिपूणामुपरि पातनाय यस्यामिति प्राञ्चः । उल्केवोल्का प्राणहरत्वाद्यन्त्रोत्क्षिप्तो गोलः अलातं सशाष्ठखड्गलोहमयमाग्नेयं प्रहरणं (वाण) इति भाषायां प्रसिद्धं तयोरप्रत्याख्येयगत्योरवपोथिकाः पातयित्र्यो मन्त्रमय्यः शक्तयः कर्णायेन्द्रदत्तशक्तिसदृशास्तद्युक्ताः सोल्कालातावपोथिकाः । उष्ट्रिका शृङ्गमयाणि भाण्डानि सर्ष्टिकेति पाठे ऋष्टय आयुधविशेषाः । अश्मगुडका वर्त्तुलीकृताः पाषाणाः लोहमयानि चर्म्माणि कमठपृष्ठाकाराणि प्रहारवारकाणि (ढाल) साग्निः आग्नेयौषधसहिता गुडागोलकाः शृङ्गिकास्तदुत्क्षेपकयन्त्राणि शत्रूणामुपरिपातनाय तप्तोगुडो द्रवीभूतो

यत्र शिखरे स्थीयते तत्स्थितेत्यन्ये। मध्यमो गुल्मः यत्र स्थितेन योधसङ्घेन चतुर्दिगवस्थिता रिपवोद्रष्टुं बाणादिना प्रहर्तुं च शक्यन्ते तादृशसङ्घस्थानम्। उत्क्षिप्तगुल्मैः परकीयगुल्मोच्चाटनकरैः। अप्रमत्ता इतिच्छेदः। संक्रमा नदीसेतवः। कीलैः शूलैः सुनिचिता व्याप्ताः। "उदपानाः कूपाः"अम्बरीषो भवेद्भ्राष्ट्र" इति विश्वः शुष्काग्निरित्यन्ये। विषमलोहकण्टकाद्याकीर्णा। अनुरथ्यासु प्रतिरथ्यम्। वेतनं धनं भक्तं नित्यभोजनं कृतोपधानं कृतविशेषम्। कुप्यं स्वर्णरूप्येतरधनं ताम्रादि। अहोरणोद्यमस्तमतुलत्योकृत्य भृतोऽनुग्रहभृतस्तत्कालस्वीकृतो न कश्चित् किन्तु चिरसंभृत एव। कृपा भृतो न किन्तु शौर्य एवेति वा। भूरिदक्षिणा बहवो दाक्षिण्ययुक्ता यस्याम् आङ्केन उग्रसेनेन" नील०। ४सन्यासिनामुपाधिभेदे स्त्री "ज्ञानरत्नेन सम्पूर्णा पूर्णतत्त्वपदस्थितिः। परब्रह्मरतो नित्यं पुरीनाम्ना स उच्यते" मठानिर्णा०। ५देहे च स्त्री।

पुरि(री)तत् स्त्री पुरीं देहं तनोति तन–क्विप्। १देहारम्भके (आँत) अन्त्राख्ये नाडीभेदे। पुरि देहे तनोति आच्छादयति हृदयादि अलुक्स० ह्रस्वमध्यः। २हृदयाच्छादके मांसभेदे यजु० ३९।८ दीर्घपाठः अन्यत्र ह्रस्वपाठः। ३देहे च "यदा सुप्तो न कश्चन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात् पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते" शत०ब्रा० १४।५।१।२१ "यस्मिन् काले जाग्रत्स्वप्नयोर्दृष्टा दर्शनवृत्तिं स्वप्नं हित्वा सुषुप्तः विशेषज्ञानाभावेन सम्प्रसादस्वरूपं ब्रह्मैक्यं गतो भवति। हृदयं नाम उदरवक्षःप्रदेशयोर्मध्यस्थितः पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डस्तत्परिवेष्टनं पुरीतदित्युच्यते इह पुनस्तदुपलक्षितं शरीरं पुरीतच्छब्देनाभिप्रेतम्। तथा च हृदयात् पुरीततं शरीरमभिप्रतिष्ठन्त इति कृत्स्नं शरीरं व्याप्नुवन्त्योऽश्वत्थ पर्णराजय इव बहिर्मुखाः अभितो निःसरन्ति। ताभिर्नाडीभिः कृत्वा जाग्रद्विषयाया बुद्धेः कर्मवशात् प्रत्यवसर्पणमनु विज्ञानमय आत्मा प्रत्यवसृप्येन्द्रियाण्युपसंहृत्य पुरीतति शेते अग्निवत् तप्तं लोहपिण्डमविशेषेण संव्याप्य वर्त्तते" भा०

पुरिशय पु० पुरि देहे शेते शी–अच् अलुक् स०। जीवे शत०ब्रा०१४।५।५।१८ [शब्दमाला

पुरीमोह पु० पुरीं देहं मोहयति मुह–णिच्–अण्। धुस्तूरे

पुरीष न० पृ–ईषन् किच्च। १विष्ठायाम् अमरः २उदके निघण्टुः पुरीषिन्शब्दे दृश्यम्। विष्ठात्यागप्रकारादिकं यथा "मुहूर्त्ते ब्राह्म उत्थाय रात्रिवासं परित्यजेत्। परिधाय परं वस्त्रं शयनस्थानतोऽन्वहम्। सुखाक्षिकृत्वा प्रक्षाल्य शिराचम्य ततो द्विजः। कृष्ण! कृष्ण! स्मृतिं कृत्वा खनित्वा नैरृतीं दिशम्। खनित्रखननेनैव द्वादशाङ्गुल्यधोऽम्बरम्। गृहीत्वोदकपात्रञ्च मितं गच्छेद्धनुःशतम्। ग्रामाद्वा शरविक्षेपमात्रमन्तरिते रवौ। मैत्रमावश्यकं कर्तुं नगराच्च चतुर्गुणम्। तत्रिसुष्टु च्यायतं गर्त्तं तथा कृत्वा गभीरकम्। कृत्वा त्वद्भिः खनित्रेण कुशैराच्छाद्य तत्तृणम्। शुष्कैः काष्ठैरयज्ञीयैर्भूगर्त्तमवगुण्ठितः। संवीताङ्गो वेणुदलैः पत्रैर्वा यज्ञभाजनैः। कृत्वं खनित्रं संस्थाप्य वारिपात्रमुपानहौ। ततो द्विजस्तु पविशेद्वस्त्रेणाच्छाद्य मस्तकम्। यज्ञोपवीतं कर्णेऽथ धृत्वा मौनी च दक्षिणे। अपतो द्विजमग्निं नो पश्यन् सन्तञ्च भास्करम्। गुरुं समीरणं सर्वदेवतामूर्त्तिमेव च। मातरं पितरं चन्द्रं सर्वं गुरुजनं स्त्रियम्। उदङ्मुखश्चिसन्ध्यासु दिवसे च यदा निशि। दक्षिणामुख उत्सर्गं कुर्यान्मूत्रपुरीषयोः। पूर्वाह्ने तु द्विजः कुर्यात् पश्चिमाभिमुखोऽथ वा। अपराह्ने पूर्वमुखो मूत्रगूथविसर्जनम्। मध्याह्ने प्रयतः कुर्यादुद्यतवागुत्तरामुखः। दक्षिणाभिमुखो रात्रौ द्विजो मैत्रं प्रयत्नतः। निशायामन्धकारे तु छायायां दिवसे तथा। यथेच्छं सुमुखो भूत्वा मैत्रं कुर्यात् द्विजो भयात्। दिग्भ्रमाच्च मनोदुःखाद्दुर्विषमूत्रस्य विसर्जनम्। सोत्साद्वाऽधोमुखः कुर्याद्द्युतवाक्प्रयतो द्विजः। सन्यासी ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो गृही द्विज!। शाखाध्यायी च वेदानां सर्वयज्ञेषु दीक्षितः। मुनिश्च सर्वधर्मज्ञो दान्तः शान्त उदारधीः। सदोत्तरमुखः कुर्याद्दिवावो नान्य एव च। प्राक्च मैत्रं सायाह्ने दक्षिणाभिमुखो निशि। योगिनान्तु तथा स्त्रीणां शूद्रादीनामयं क्रमः। न देवायतने वृक्षमूले च न जले नदे। न नदीकूपमार्गेषु न वापीगोष्ठभस्मसु। न चिताग्निश्मशानेषु गोवरे न द्विजालये। नाम्नःसमीपे न पुण्ड्रे नाकाशे न च शाद्वले। न समुद्रे न कास्ये च न तीर्थे न द्विजाश्रमे। न यज्ञहस्तकूलेषु नोपद्वारे चतुष्पथे। न शस्यक्षेत्रे न खले पुष्पोद्याने न चत्वरे। सोपानत्कोन नग्नश्च न दृश्या-

शैव्यभूतले। न वैष्णवालये गोत्रे न सूर्य्याभिमुखस्तथा। न फालकृष्टकेदारे न तिष्ठंश्च कदाचन। न गच्छंश्च वल्मीके न च पर्वतमस्तके। न जलं न दिशोभागान्नाकाशमवलोकयन्। न गोव्रजे नदीतीरे नित्यस्थाने न गोमये। न यज्ञभूमौ न गृहे न पवित्रीकृतस्थले। द्विजो न देहच्छायायां शकृन्मूत्रविसर्जनम्। कुर्य्याद्यज्ञेष्टकाकूटे न च सप्राणिगर्त्तके। उद्धृताम्भोमृत्तिकाभ्यामित्थं नारद! यत्नतः। कृत्वोत्सर्गं ततः कुर्य्यात् शौचं मलपुरीषयोः। शुष्ककाष्ठेन लोष्टेनायज्ञीयेन तृणेन वा। प्रमार्ज्य गुह्यमुत्तिष्ठेत् शिश्नञ्चैव विशेषतः। विधृत्य वामहस्तेन शिश्नं तूपविशेत्त्रिभिः। चेद्दक्षिणामुखः सन्ध्यां दिवोत्तरमुखस्तदा। पूतिगन्धि जलं दुष्टं सफेनञ्च सबुद्बुदम्। तीर्थोदकं मलवर्णं पाथो वर्णान्तरन्तथा। समुद्रगा नदीवारः सामुद्रञ्च सकर्दमम्। यवनान्त्यजखाताम्भः समुद्रनगोदकम्। धान्यक्षेत्रस्य सलिलं सकीटञ्च परित्यजेत्। मानवो देवखाताम्भः सकले शौचकर्मणि"। "मृदः सकीटास्तीर्थानां देवायतनगोष्ठयोः। नद्योदधिनदीदेवखाततीरस्य मृत्तिकाः। महीतलोद्भवाः क्षेत्रकूटयोः सिकताश्च याः। अन्तर्जला धूलिमृदो वल्मीकस्य च कर्दमाः। ऊषराश्च हलोत्खाता मृत्तिका भवनस्य च। अश्वत्थतुलसीधात्रीमूलादीनां च या मृदः। श्मशानभूमेः शैलस्य तथाऽपूतस्थलस्य च। शौचावशिष्टा मार्गस्य आखूत्खाताश्च मृत्तिकाः। यज्ञस्थानस्य विप्राणां साधूनामालयस्य च। मृत्तिका वर्जयेदेता देवर्षे! शौचकर्मणि। पवित्रस्थानतो ग्राह्या द्वादशाङ्गुल्यधोमृदः। द्विजः सकलशौचार्थं शर्करादिविवर्जिताः। प्रथमेऽद्भिर्नरः शौचं कुर्य्यान्मृद्भिरतःपरम्। पुनर्जलैः पुरीषस्य यथा गन्धक्षयो भवेत्। मृत्तिका प्रथमा शौचे त्वर्द्धप्रसृतिसम्मिता। पूर्णप्रसृतिमात्रा तु द्वितीया सञ्ज्ञा तथा। तृतीया प्रमिता शौचे सार्द्धप्रसृतिमृत्तिका। चतुर्थ्याद्याः क्रमादेवमर्द्धप्रसृतिवर्द्धिताः। यया मृत्तिकया पूर्य्यं त्रिपर्वं शौचकारिणः। अर्द्धप्रसृतिमात्रा सा मुनिभिः परिकीर्त्तिता। गुदे दद्यान्मृदन्तिस्रः पञ्च वा सप्त वा तथा। मृदमेकां तथा शिश्ने तिस्रो वा मृत्तिकाद्वयम्। सप्त वामकरे दद्यान्मृदस्तिस्रश्चतुर्दश। तिस्रो वा हस्तयोः सप्त चतुर्दश च षोड़श। पादयोरेकां मृदं पृष्ठे षड् वा तिस्रश्च मृत्तिकाः। हस्तद्वयनखेष्वेकां तिस्रश्च षड् मृदस्तथा। मैथुने रेतःस्खलने मूत्रोत्सर्गे च मृद्द्वयम्। दद्यात्तिस्रश्च शिश्ने च तिस्रो वामकरे मृदः। हस्ते च मृद्द्वयं सर्वे तिस्रो वा शुद्धितत्परः। पादैकैकं द्विजस्तिस्रो गृहीत्वा शौचमाचरेत्। गृहिणो द्विगुणं शौचं यत्नतो ब्रह्मचारिणाम्। गृहस्थात् वानप्रस्थानां प्रोक्तं द्विगुणमेव च। सन्न्यासिनां वैष्णवानां शौचं सेव्यं चतुर्गुणम्। हस्तपादादिपात्रेषु मृद्भिरद्भिश्च गोमयैः। दिवा यद्विहितं शौचं निशायामर्द्धकं भवेत्। एतदर्द्धमशौचे तु जातके मृतकेऽपि च। चौरादिबाधिते मार्गे शौचमस्यार्द्धमाचरेत्। योषितामेतदर्द्धन्तु शूद्रादीनाञ्च नारद!। व्याधिभिश्चातुरो मर्त्य आर्त्तो यदि यथाबलम्। शौचं कुर्य्यात् कृतं यत्र तत् स्थानं शोधयेज्जलैः। वेदस्मृतिपुराणानि धर्मशास्त्राणि नैत्यिकम्। मैत्रादिकर्म यः कुर्य्याद्विहाय मन्दधीर्द्विजः। प्रतिपत्त्यानमायुश्च प्रज्ञां हन्ति यशः श्रियम्। बलमाचारहीनस्य सदा तस्यापवित्रता। सात्वताश्चेद्द्विजा भूपा वैश्यशूद्रान्त्यजाः स्त्रियः। कुर्वन्ति शौचं यत्नेन यावच्चेतःपवित्रता। येषां कृष्णस्य मननं तथा नामप्रजल्पनम्। सदैव स्मरणं भागवतानां साधुसेवनम्। भक्तिप्रधीतमनसां गोविन्दार्पितकर्मणाम्। बाह्यान्तःकृष्णचित्तानां शुचिता तदहर्निशम्। मृद्गोमयजलैः शौचमनेकैः कुरुते यदि। मनोऽपवित्रता यस्य कदाचिद्वै न शुध्यति। गोविन्ददासता नास्ति यस्य लोकस्य जन्मनि। सोऽपि देहाशुचिः कृत्वा शौचं मैत्रादिकर्मसु। शतधा यदि देवर्षे! शौचं कुर्य्यात् सहस्रधा। मृद्वारिगोमयैर्लोको भावदुष्टो न शुध्यति। सदा चित्तापवित्रत्वमकार्य्यं भुवि यो नरः। तस्य तु स्यान्न मैत्रादिशौचेनैव स शुध्यति। पर्वताकारकूटैश्च गोविट्सर्वनदीजलैः। शौचं कृत्वा न शुध्येत दुष्टचित्तो भवेद्यदि" पाद्मोत्तरखण्डे १०९ अ०। २पुरीषतुल्यायां मृदि ४यवसे च वेददी० पुरीषवाहनशब्दे दृश्यम्। [ल्युट्। पुरीषे विष्ठायां त्रिका०।

पुरीषण पु० पुरीतो देहात् ईष्यते ईष-दाने (त्यागे) कर्मणि

पुरीषम पु० पुरीषं मिमीते मा—क। मर्दजहे माषे त्रिका०।

पुरीषवाहन पुरीषमिव पांशुरूपां मृदं यवसं वा वहति वह—ण्युट्। १पांशुरूपमृद्वाहके २यवसवाहके गर्दभे यजु० ११।४। वेददी०

पुरीषाधान न० पुरीषमाधीयतेऽत्र आ+धा—आधारे ल्युट् । देहस्थे पुरीषाशयस्थाने "पुरीषाधानमेव च" याज्ञ० ३।९५। "पुरीषाशयः" इति मिता०पुरीषाशयादयोऽप्यत्र ।

पुरीषिन् त्रि० पृणाति प्रीणातीति पुरीषमुदकं ततः मत्वर्थे इनि । जलयुक्ते ऋ० ५।५५।५ ।

पुरीष्य त्रि० पुरीषाय हितम् यत् । पुरीषहिते ।

पुरु त्रि० पृ—पालनपोषणयोः कु । १प्रचुरे अमरः २देवलोके मेदि० तस्य कर्मभिः पूरणात् तथात्वम् । ३ययातिपुत्रभेदे हरिवं०३०अ०।तद्वंशकथा ३१अ०; ४तन्नामके युधिष्ठिरसभ्ये नृपभेदे भा० स० ४अ० । ५परागे मेदि० । ६दैत्यभेदे पुरुहूतशब्दे दृश्यम् । ७नदीभेदे स्त्री शब्दच० ।

पुरुकुत्स पु० मान्धातुः पुत्रभेदे हरिवं० १२अ० । तस्य पत्नी मानवी कन्या नर्म्मदा ऋषिशापेन नदीत्वमाप्ता ।

पुरुकुत्सन पु० १दैत्यभेदे "इन्द्रो विपश्चिद्देवानां तद्रिपु पुरुकुत्सनः । जघान हस्तिरूपेण भगवान् मधुसूदनः" गारुडे ८७ अ० ।

पुरुकुत्सानी स्त्री पुरुकुत्सस्य पत्नी वा० आनङ् ङीष् पुरुकुत्समानयति आन—णिच् अण् गौरा० ङीष् वा । पुरुकुत्सपत्न्यां ऋ०४।४२।९।

पुरुक्षु त्रि० पुरवःक्षुधोऽन्नान्यस्य छान्दसः अन्त्यलोपः । बहु-न्नस्वामिनि ऋ०१।५।२। पुरुषु क्षीयते क्षि—निवासे डु । २बहुनिकेतने यजु० २७।२० वेददी० ।

पुरुज पु० भरतवंश्ये सुशान्तेः पुत्रे नृपभेदे भाग० ९।२१।२१ हरिवंशे "पुरुजातिः सुशान्तेस्तु" ३२अ० । पाठान्तरात् सोऽपि तत्रार्थे

पुरुजित् त्रि० कुन्तिभोजे नृपभेदे भा० स० ८अ० । स च अर्जुनमातुलः यथोक्तं "पुरुजित् कुन्तिभोजश्च मातुलः सव्यसाचिनः" भा० क० ६अ० । २शशविन्दुवंश्ये रुचकपुत्रभेदे भाग० ९ २३।१५ ३विष्णौ पु० । "पुरुजित् पुरुषोत्तमः" विष्णुस०। बहूनां जेतृत्वात्तस्य तथात्वम् ।

पुरुणा(ना)य पु०पुरूणां नायोनेता संज्ञायां णत्वम् । १एत-न्नामके नृपभेदे ऋ०१५९।७। २बहुजेतमात्रे त्रि०अणत्वम्

पुरुत्मन् पु० पुरुरात्मा यस्य पृषो०। प्रचुरात्मके ऋ०१।२।२८ ।

पुरुत्रा अव्य० द्वितीयासप्तम्यर्थवृत्तेः पुरुशब्दात् त्रा । बहु-कर्म्मके बह्वधिकरणे च ऋ० १।३३।७

पुरुद न० पुरु—प्रचुरं दायति दै—क । सुवर्णे शब्दार्थक० ।

पुरुदंशक पु०पुरवो दंशा यस्य गच्छति कप् । हंसे त्रिका० ।

पुरुदंशस् पु० पुरुं तन्नामानमसुरं दृष्टवान् दंश—असुन् । इन्द्रे उज्ज्वल० असम्बुद्धौ सौ परे आनङ् । पुरुदंशा

पुरुदंसस् त्रि०पुरूणि दंसांसि कर्माण्यस्य । बहुकर्मयुक्ते । पुरुं तन्नामानं दैत्यभेदं दंसयते पश्यति शत्रुत्वेन चुरा० दंसि—दर्शने भूते असुन् । २इन्द्रे पु० उज्ज्वलदत्तः ।

पुरुदत्र पु० दीयते दा—क्त दत्रं धनम् पुरु दत्रमस्य । बहुधने इन्द्रे ऋ० ६।१८।९ भा० ।

पुरुदस्म त्रि० पुरु दसति दस—बा० मन् । बहुनाशके २बहु-कर्मके च ऋ० ३।५४।८ ।

पुरुद्रुह् त्रि० पुरुभ्यो बहुभ्यः, पुरवे दैत्याय वा द्रुह्यति द्रुह—क्विप् । १बहूनां द्रोहकारके ऋ०३।१८।१। २पुरुहूते इन्द्रे च । झलि पदान्ते च वा षत्वढत्वे ।

पुरुद्वत् पु० वैदर्भ्यां जाते क्रोष्टुवंश्ये मधुसुते नृपभेदे हरिवं० २७ अ० ।

पुरुधा अव्य० बह्वर्थत्वेन संख्याशब्दत्वात् प्रकारे धाच् । बहु-प्रकारे ऋ०१।१२२।२

पुरुभूत पु० पुरुहूत+पृषो० । इन्द्रे हरिवं०१५अ० । पुरुहूत इत्येव तत्र पाठः साधुः ।

पुरुभोजस् पु० पुरून् भुङ्क्ते भुज—असुन् । १मेघे निघ० २प्रचुरभोजके त्रि० ।

पुरुमित्र पु० १महारथनृपभेदे भा०व०६त० । भा०आ० ६३अ० २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे च

पुरुमीढ ऐक्ष्वाक्यां सुहोत्रात् जाते अजमीढानुजे कौरव-नृपभेदे भा० आ० ९४ अ० ।

पुरुरथ पु० रथा रंहतेः पुरुः रथो रंहणं यस्य । प्रत्यहं भुक्तिभेदात् बहुरंहणे आदित्ये ऋ० १०।६४।५ । भा०

पुरू(रु)रवस् पु० सोमवंश्ये नृपभेदे "तथेति ताभ्यामुक्ते तु देवाभ्यां सैव कन्यका । इला समभवत् सद्यः सुद्युम्न इति विश्रुतः । पुनस्सेश्वरशापेन मृगव्यामटता वने । स्त्रीत्वमासादितन्तेन मनुपुत्रेण धीमता । पुरू(रु)रवसना-मानं चक्रवर्त्तिनमूर्जितम् । जनयामास तनयं यत्र सोम-सुतो बुधः" मार्क०पु०१११अ०। पुरू(रु)रवस् पृषो० तत्रार्थे

पुरुरावन् त्रि० पुरु फलं ददाति रा—दाने वनिन् । बहु-विधफलदातरि यजु० ५।७ स्त्रियां ङीप् वनोरश्च ।

पुरुवर्गस् त्रि० पुरुर्वर्गोऽस्य । बहुमाने ऋ०१०।१२०।५।

पुरुश्चन्द्र त्रि० पुरुः चन्द्र आह्लादकत्वात् दीप्तिरस्य पृषो० । "ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे" पा० सुट् । बहुदीप्तिके ऋ० १।२७।१। अमन्त्रे तु न सुट् पुरुचन्द्र इत्येव

पुरुष पु० पुर—अग्रगतौ कुषन् पुरिदेहे शेते शी—ड पृषो० । १मनुष्ये २पुंसि च अमरः । ३आत्मनि सांख्यमतसिद्धे पञ्चविंशे ४तत्त्वे ५पुन्नागवृक्षे च मेदि०। ६विष्णौ शब्दच०

७मेषमिथुनादौ विषमराशौ । "भौमारजीवाः पुरुषाः" ज्यो°त° दभौमादिषु ग्रहेषु । पुरुषाणां शुभाशुभलक्षणं वृ°सं° ६८अ° उक्तं यथा

"उन्मानमानगतिसंहतिसारवर्णस्नेहस्वरप्रकृतिसत्त्वमनूकमादौ । क्षेत्रं मृजां च विधिवत् कुशलोऽवलोक्य सामुद्रविद्वदति यातमनागतं च ।. अस्वेदनौ मृदुतलौ कमलोदराभौ श्लिष्टाङ्गुली रुचिरताम्रनखौ सुपार्ष्णी । उष्णौ सिराविरहितौ सुनिगूढगुल्फौ कूर्मोन्नतौ च चरणौ मनुजेश्वरस्य । शूर्पाकारविरूक्षपाण्डुरनखौ वक्रौ सिरासन्ततौ संशुष्कौ विरलाङ्गुली च चरणौ दारिद्र्यदुःखप्रदौ । मार्गायोत्कटकौ कषायसदृशौ वंशस्य विच्छित्तिदौ ब्रह्मघ्नौ परिपक्वमृद्द्युतितलौ पीतावगम्यारतौ । प्रविरलतनुरोमवृत्तजङ्घा द्विरदकरप्रतिमैर्वरोरुभिश्च । उपचितसमजानवश्च भूपा धनरहिताः श्वसृगालतुल्यजङ्घाः । रोमैकैकं कूपके पार्थिवानां द्वे द्वे ज्ञेये पण्डितश्रोत्रियाणाम् । त्र्याद्यैर्निःस्वा मानवा दुःखभाजः केशाश्चैवं निन्दिताः पूजिताश्च । निर्मांसजानुर्म्रियते प्रवासे सौभाग्यमल्पैर्विकटैर्दरिद्राः । स्त्रीनिर्जिताश्चापि भवन्ति निम्नै राज्यं समांसैश्च महद्भिरायुः । लिङ्गेऽल्पे धनवानपत्यरहितः स्थूले विहीनो धनैर्मेढ्रे वामनते सुतार्थरहितो वक्रेऽन्यथा पुत्रवान् । दारिद्र्यं विनते त्वधोऽल्पतनयो लिङ्गे सिरासन्तते स्थूलग्रन्थियुते सुखी मृदुकरोऽत्यन्तं प्रमेहादिभिः । कोषनिगूढैर्भूपा दीर्घैर्भग्नैश्च वित्तपरिहीनाः । ऋजुवृत्तशेफसो लघुसिरालशिश्नाश्च धनवन्तः । जलमृत्युरेकवृषणो विषमैः स्त्रीचञ्चलः समैः क्षितिपः । ह्रस्वायुश्चोद्बद्धैः प्रलम्बवृषणस्य शतमायुः । रक्तैराढ्या मणिभिर्निर्द्रव्याः पाण्डुरैश्च मलिनैश्च । सुखिनः सशब्दमूत्रा निःस्वा निःशब्दधाराश्च । द्वित्रिचतुर्धाराभिः प्रदक्षिणावर्त्तवलितमूत्राभिः । पृथ्वीपतयो ज्ञेया विकीर्णमूत्राश्च धनहीनाः । एकैव मूत्रधारा वलिता रूपप्रधानसुतदात्री । स्निग्धोन्नतसममणयो धनवनितारत्नभोक्तारः । मणिभिश्च मध्यनिम्नैः कन्यापितरो भवन्ति निःस्वाश्च । बहुपशुभाजो मध्योन्नतैश्च नात्युल्बणैर्धनिनः । परिशुष्कवस्तिशीर्षैर्धनरहिता दुर्भगाश्च विज्ञेयाः । कुसुमसमगन्धशुक्रा विज्ञातव्या महीपालाः । मधुगन्धे बहुवित्ता मत्स्यगन्धे बहून्यपत्यानि । तनुशुक्रः स्त्रीजनको मांसगन्धो महाभोगी । मदिरागन्धे यज्वा क्षारसगन्धे च रेतसि दरिद्रः । शीघ्रं मैथुनगामी दीर्घायुरतोऽन्यथाऽल्पायुः । निःस्वोऽतिस्थूलस्फिक् समांसलस्फिक् सुखान्वितो भवति । व्याघ्राभाध्यर्धस्फिग्मण्डूकस्फिग्नराधिपतिः । सिंहकटिर्मनुजेन्द्रः कपिकरभकटिर्धनैः परित्यक्तः । समजठरा भोगयुता घटपिठरनिभोदरा निःस्वाः । अविकलपार्श्वा धनिनो निम्नैर्वक्रैश्च भोगसन्त्यक्ताः । समकुक्षा भोगाढ्या निम्नाभिर्भोगपरिहीनाः । उन्नतकुक्षाः क्षितिपाः कुटिलाः स्युर्मानवा विषमकुक्षाः । सर्पोदरा दरिद्रा भवन्ति बह्वाशिनश्चैव । परिमण्डलोन्नताभिर्विस्तीर्णाभिश्च नाभिभिः सुखिनः । स्वल्पा त्वदृश्यनिम्ना नाभिः क्लेशावहा भवति । वलिमध्यगता विषमा शूलाबाधं करोति नैःस्वञ्च । शाठ्यं वामावर्त्ता करोति मेधां प्रदक्षिणतः । पार्श्वायता चिरायुषमुपरिष्टाच्चेश्वरं गवाढ्यमधः । शतपत्रकर्णिकाभा नाभिर्मनुजेश्वरं कुरुते । शस्त्रान्तं स्त्रीभोगिनमाचार्यं बहुसुतं यथासङ्ख्यम् । एकद्वित्रिचतुर्भिर्वलिभिर्विद्यान्नृपं त्ववलिम् । विषमवलयो मनुष्या भवन्त्यगम्याभिगामिनः पापाः । ऋजुवलयः सुखभाजः परदारद्वेषिणश्चैव । मांसलमृदुभिः पार्श्वैः प्रदक्षिणावर्त्तरोमभिर्भूपाः । विपरीतैर्निर्द्रव्याः सुखपरिहीनाः परप्रेष्याः । सुभगा भवन्त्यनुद्बद्धचूचुका निर्धना विषमदीर्घैः । पीनोपचितनिमग्नैः क्षितिपतयश्चूचुकैः सुखिनः । हृदयं समुन्नतं पृथु न वेपनं मांसलञ्च नृपतीनाम् । अधमानां विपरीतं खररोमचितं सिरालञ्च । समवक्षसोऽर्थवन्तः पीनैः शूरास्त्वकिञ्चनास्तनुभिः । विषमं वक्षो येषां ते निःस्वाः शस्त्रनिधनाश्च । विषमैर्विषमो जत्रुभिरर्थविहीनोऽस्थिसन्धिपरिणद्धैः । उन्नतजत्रुर्भोगी निम्नैर्निःस्वोऽर्थवान् पीनैः । चिपिटग्रीवो निःस्वः शुष्का ससिरा च यस्य वा ग्रीवा । महिषग्रीवः शूरः शस्त्रान्तो वृषसमग्रीवः । कम्बुग्रीवो राजा प्रलम्बकण्ठः प्रभक्षणो भवति । पृष्ठमभग्नमरोमशमर्थवतामशुभदमतोऽन्यत् । अस्वेदनपीनोन्नतसुगन्धिसमरोमसङ्कुलाः कक्षाः । विज्ञातव्या धनिनामतोऽन्यथार्थविहीनानाम् । निर्मांसौ रोमचितौ भग्नावल्पौ च निर्धनस्यांसौ । विपुलावव्युच्छिन्नौ सुश्लिष्टौ सौख्यवीर्यवताम् । करिकरसदृशौ वृत्तावाजानुवलम्बिनौ समौ पीनौ । बाहू पृथिवीशा-

नामधमानां रोमशौ ह्रस्वौ । ह्रस्वाङ्गुलयो दीर्घास्थिरायुषामवलिताश्च सुभगानाम् । मेधाविनां च सूक्ष्माश्चिपिटाः परकर्मनिरतानाम् । स्थूलाभिर्धनरहिता बहिर्नताभिश्च शस्त्रनिर्याणाः । कपिसदृशकरा धनिनो व्याघ्रोपमपाणयः पापाः । मणिबन्धनैर्निगूढैः सुश्लिष्टसन्धिभिर्भूपाः । हीनैर्हस्तच्छेदः श्लथैः सशब्दैश्च निर्द्रव्याः । पितृवित्तेन विहीना भवन्ति निम्नेन करतलेन नराः । संवृत्तनिम्नैर्धनिनः प्रोत्तानकराश्च दातारः । विषमैर्विषमा निःस्वाश्च करतलैरीश्वरास्तु लाक्षाभैः । पीतैरगम्यवनिताभिगामिनो निर्धना रूक्षैः । तुषसदृशनखाः क्लीवाश्चिपिटैः स्फुटितैश्च वित्तसन्त्यक्ताः । कुनखविवर्णैः परतर्ककाश्च ताम्रैश्च भूपतयः । अङ्गुष्ठयवैराढ्याः, सुतवन्तोऽङ्गुष्ठमूलगैश्च यवैः । दीर्घाङ्गुलिपर्वाणः सुभगा दीर्घायुषश्चैव । स्निग्धा निम्ना रेखा धनिनां तद्व्यत्ययेन निःस्वानाम् । विरलाङ्गुलयो निःस्वा धनसञ्चयिनो घनाङ्गुलयः । तिस्रो रेखा मणिबन्धनोत्थिताः करतलोपगा नृपतेः । मीनयुगाङ्कितपाणिर्नित्यं सत्रप्रदो भवति । वज्राकारा धनिनां विद्याभाजां तु मीनपुच्छनिभाः । शङ्खातपत्रशिविकागजाश्वपद्मोपमा नृपतेः । कलसमृणालपताकाङ्कुशोपमाभिर्भवन्ति निधिपालाः । दामनिभाभिश्चाढ्याः स्वस्तिकरूपाभिरैश्वर्यम् । चक्रासिपरशुतोमरशक्तिधनुःकुन्तसन्निभाः रेखाः । कुर्वन्ति चमूनाथं यज्वानमुलूखलाकाराः । मकरध्वजकोष्ठागारसन्निभाभिर्महाधनोपेताः । वेदीनिभेन चैवाग्निहोत्रिणो ब्रह्मतीर्थेन । वापीदेवकुलाद्यैर्धर्मं कुर्वन्ति च त्रिकोणाभिः । अङ्गुष्ठमूलरेखाः पुत्राः स्युर्दारिकाः सूक्ष्माः । रेखाः प्रदेशिनीगाः शतायुषां कल्पनीयमूनाभिः । छिन्नाभिर्द्रुमपतनं बहुरेखारेखिणो निःस्वाः । अतिकृशदीर्घैश्चिबुकैर्निर्द्रव्या मांसलैर्धनोपेताः । बिम्बोपमैरवक्रैरधरैर्भूपास्तनुभिरस्वाः । ओष्ठैः स्फुटितविखण्डितविवर्णरूक्षैश्च धनपरित्यक्ताः । स्निग्धा घनाश्च दशनाः सुतीक्ष्णदंष्ट्राः समाश्च शुभाः । जिह्वा रक्ता दीर्घा श्लक्ष्णा सुसमा च भोगिनां ज्ञेया । श्वेता कृष्णा परुषा निर्द्रव्याणां तथा तालु । वक्त्रं सौम्यं संवृतममलं श्लक्ष्णं समं च भूपानाम् । विपरीतं क्लेशभुजां महामुखं दुर्भगाणां च । स्त्रीमुखमनपत्यानां शाठ्यवतां मण्डलं परिज्ञेयम् । दीर्घं निर्द्रव्याणां भीरुमुखाः पापकर्माणः । चतुरस्रं धूर्त्तानां निम्नं वक्त्रं च तनयरहितानाम् । कृपणानामतिह्रस्वं सम्पूर्णं भोगिनां कान्तम् । अस्फुटिताग्रं स्निग्धं श्मश्रु शुभं मृदु च सन्नतं चैव । रक्तैः परुषैश्चौराः श्मश्रुभिरल्पैश्च विज्ञेयाः । निर्मांसैः कर्णैः पापमृत्यवश्चिपिटैः सुबहुभोगाः । कृपणाश्च ह्रस्वकर्णाः शङ्कुश्रवणाश्च भूपतयः । रोमशकर्णा दीर्घायुषस्तु धनभागिनो विपुलकर्णाः । क्रूराः शिरावनद्धैर्व्यालम्बैर्मांसलैः सुखिनः । भोगी त्वनिम्नगण्डो मन्त्री सम्पूर्णमांसगण्डो यः । सुखभाक् शुकसमनासश्चिरजीवी शुष्कनासश्च । छिन्नानुरूपयाऽगम्यगामिनो दीर्घया तु सौभाग्यम् । आकुञ्चितया चौरः स्त्रीमृत्युः स्याच्चिपिटनासः । धनिनोऽग्रवक्रनासा दक्षिणवक्राः प्रभक्षणाः क्रूराः । ऋज्वी स्वल्पच्छिद्रा सुपुटा नासा सभाग्यानाम् । धनिनां क्षुतं सकृद्द्वित्रिपिण्डितं ह्लादि सानुनादं च । दीर्घायुषां प्रमुक्तं विज्ञेयं संहतं चैव । पद्मदलाभाधनिनो रक्तान्तविलोचनाः श्रियोभाजः । मधुपिङ्गलैर्महार्था मार्जारविलोचनाः पापाः । हरिणाक्षा मण्डललोचनाश्च जिह्मैश्च लोचनैश्चौराः । क्रूराः केकरनेत्रा गजसदृशदृशश्च भूपतयः । ऐश्वर्यं गम्भीरैर्नीलोत्पलकान्तिभिश्च विद्वांसः । अतिकृष्णतारकाणामक्ष्णामुत्पाटनं भवति । मन्त्रित्वं स्थूलदृशां श्यावाक्षाणां च भवति सौभाग्यम् । दीना दृक् निःस्वानां स्निग्धा विपुलार्थभोगवताम् । अभ्युन्नताभिरल्पायुषो विशालोन्नताभिरतिसुखिनः । विषमभ्रुवो दरिद्रा बालेन्दुनतभ्रुवः सधनाः । दीर्घासंसक्ताभिर्धनिनः खण्डाभिरर्थपरिहीना । मध्यविनतभ्रुवो ये ते सक्ताः स्त्रीष्वगम्यासु । उन्नतविपुलैः शङ्खैर्धन्या निम्नैः सुतार्थसन्त्यक्ताः । विषमललाटा विधना धनवन्तोऽर्द्धेन्दुसदृशेन । शुक्तिविशालैराचार्यता शिरासन्ततैरधर्मरताः । उन्नतशिराभिराढ्याः स्वस्तिकवत्संस्थिताभिश्च । निम्नललाटा वधबन्धभागिनः क्रूरकर्मनिरताश्च । अभ्युन्नतैश्च भूपाः कृपणाः स्युः सङ्कटललाटाः । रुदितमदीनमनस्रु स्निग्धं च शुभावहं मनुष्याणाम् । रूक्षं दीनं प्रचुरास्रु चैव न शुभप्रदं पुंसाम् । हसितं शुभदमकम्पं सनिमिलितलोचनं च पापस्य । दुष्टस्य हसितमसकृत् सोन्मादस्यासकृत् प्रान्ते । तिस्रो रेखाः शतजीविनां ललाटायताः स्थिता यदि ताः । चतसृभिरवनीशत्वं नवतिश्चायुः सपञ्चाब्दा । विच्छिन्नाभिश्चा-

शङ्खगामिनो नवतिरप्यरेखेण। केशान्तोपगताभी रेखाभिरशीतिवर्षायुः। पञ्चभिरायुः सप्ततिरेकाग्रावस्थिताभिरपि षष्टिः। बहुरेखेण शतार्धं चत्वारिंशच्च वक्राभिः। त्रिंशद्भ्रूलग्नाभिर्विंशतिकश्चैव वामवक्राभिः। क्षुद्राभिः स्वल्पायुर्न्यूनाभिश्चान्तरे कल्प्यम्। परिमण्डलैर्गवाढ्याश्छत्राकारैः शिरोभिरवनीशाः। चिपिटैः पितृमातृघ्नाः करोटिशिरसां चिरान्मृत्युः। घटमूर्धा ध्यानरुचिर्द्विमस्तकः पापकृद्धनैस्त्यक्तः। निम्नं तु शिरो महतां बहुनिम्नमनर्थदं भवति। एकैकभवैः स्निग्धैः कृष्णैराकुञ्चितैरभिन्नाग्रैः। मृदुभिर्न चातिबहुभिः केशैः सुखभाग् नरेन्द्रो वा। बहुमूलविषमकपिलाः स्थूलस्फुटिताग्रपरुषह्रस्वाश्च। अतिकुटिलाश्चातिघनाश्च मूर्धजा वित्तहीनानाम्। यद्यद्गात्रं रूक्षं मांसविहीनं सिरावनद्धं च। तत्तदनिष्टं प्रोक्तं विपरीतमतः शुभं सर्वम्। त्रिषु विपुलो गम्भीरस्त्रिष्वेव षडुन्नतश्चतुर्ह्रस्वः। सप्तसु रक्तो राजा पञ्चसु दीर्घश्च सूक्ष्मश्च। उरो ललाटं वदनं च पुंसां विस्तीर्णमेतत्त्रितयं प्रशस्तम्। नाभिः स्वरः सत्त्वमिति प्रदिष्टं गम्भीरमेतत्त्रितयं नराणाम्। वक्षोऽथ कक्षा नखनासिकास्यं कृकाटिका चेति षडुन्नतानि। ह्रस्वानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठं ग्रीवा च जङ्घे च हितप्रदानि। नेत्रान्तपादकरताल्वधरोष्ठजिह्वा रक्ता नखाश्च खलु सप्त सुखावहानि। सूक्ष्माणि पञ्च दशनाङ्गुलिपर्वकेशाः साकं त्वचा कररुहाश्च न दुःखितानाम्। हनुलोचनबाहुनासिकाः स्तनयोरन्तरमत्र पञ्चमम्। इति दीर्घमिदं तु पञ्चकं न भवत्येव नृणामभूभृताम्" (इति क्षेत्रम्)। "छाया शुभाशुभफलानि निवेदयन्ती लक्ष्या मनुष्यपशुपक्षिषु लक्षणज्ञैः। तेजोगुणान् बहिरपि प्रविकाशयन्ती दीपप्रभा स्फटिकरत्नघटस्थितेव। स्निग्धद्विजत्वङ्नखरोमकेशच्छाया सुगन्धा च महीसमुत्था१। तुष्ट्यर्थलाभाभ्युदयान् करोति धर्मस्य चाहन्यहनि प्रवृत्तिम्। स्निग्धा सिताच्छहरिता नयनाभिरामा सौभाग्यमार्दवसुखाभ्युदयान् करोति। सर्वार्थसिद्धिजननी जननीव चाप्या२ छाया फलं तनुभृतां शुभमादधाति। चण्डाऽधृष्या पद्महेमाग्निवर्णा युक्ता तेजोविक्रमैः सप्रतापैः। आग्नेयीति३ प्राणिनां स्याज्जयाय क्षिप्रं सिद्धिं वाञ्छितार्थस्य धत्ते। मलिनपरुषकृष्णा पापगन्धाऽनिलोत्था४ जनयति बधबन्धव्याध्यनर्थनाशान्। स्फटिकसदृशरूपा भाग्ययुक्तात्युदारा निधिरिव गगनोत्था५ श्रेयसां स्वच्छवर्णा। छायाः क्रमेण कुजलाग्न्यनिलाम्बरोत्थाः केचिद्वदन्ति दश ताश्च यथानुपूर्व्या। सूर्याब्जनाभपुरुहूतयमोडुपानां तुल्यास्तु लक्षणफलैरिति तत्समासः" (इति छाया)। "करिवृषरथौघभेरीमृदङ्गसिंहाब्दनिःस्वना भूपाः। गर्दभजर्जररूक्षस्वराश्च धनसौख्यसन्त्यक्ताः" (इति स्वरः)। "सप्त भवन्ति च सारा मेदोमज्जात्वगस्थिशुक्राणि। रुधिरं मांसं चेति प्राणभृतां तत्समासफलम्। ताल्वोष्ठदन्तपालीजिह्वानेत्रान्तपायुकरचरणैः। रक्तैस्तु रक्तसारा बहुसुखवनितार्थपुत्रयुताः। स्निग्धत्वक्का धनिनो मृदुभिः सुभगा विचक्षणास्तनुभिः। मज्जामेदःसाराः सुशरीराः पुत्रवित्तयुक्ताः। स्थूलास्थिरस्थिसारो बलवान् विद्यान्तगः सुरूपश्च। बहुगुरुशुक्राः सुभगा विद्वांसो रूपवन्तश्च। उपचितदेहो विद्वान् धनी सुरूपश्च मांससारो यः। (इति सारः) सङ्घात इति च सुश्लिष्टसन्धिता सुखभुजो ज्ञेयाः" (इति संहतिः)। "स्नेहः पञ्चसु लक्ष्योवाग्जिह्वादन्तनेत्रनखसंस्थः। सुतधनसौभाग्ययुताः स्निग्धैस्तैर्निर्धना रूक्षैः" (इति स्नेहः)। "द्युतिमान् वर्णः स्निग्धः क्षितिपानां मध्यमः सुतार्थवताम्। रूक्षो धनहीनानां शुद्धः शुभदो न सङ्कीर्णः" (इति वर्णः)। "साध्यमनूकं वक्त्राद् गोवृषशार्दूलसिंहगरुड़मुखाः। अप्रतिहतप्रतापा जितरिपवो मानवेन्द्राश्च। वानरमहिषवराहाजतुल्यवदनाः सुतार्थसुखभाजः। गर्दभकरभप्रतिमैर्मुखैः शरीरैश्च निःस्वसुखाः" (इत्यनूकम्।) "अष्टशतं षण्णवतिः परिमाणं चतुरशीतिरिति पुंसाम्। उत्तमसमहीनानामङ्गुलसङ्ख्या स्वमानेन" (इत्युन्मानम्)। "भारार्धतनुः सुखभाक् तुलितोऽतो दुःखभाग्भवत्यूनः। भारोऽतीवाढ्यानामध्यर्धः सर्वधरणीशः। विंशतिवर्षा नारी पुरुषः खलु पञ्चविंशतिभिरब्दैः। अर्हति मानोन्मानं जीवितभागे चतुर्थे वा" (इति मानम्)। "भूजलशिख्यनिलाम्बरसुरनररक्षःपिशाचकतिरश्चाम्। सत्त्वेन भवति पुरुषो लक्षणमेतद्भवत्येषाम्। महीस्वभावः शुभपुष्पगन्धः सम्भोगवान् सुश्वसनः स्थिरश्च। तोयस्वभावो बहुतोयपायी प्रियाभिलाषी रसभोजनश्च। वायोः स्वभावेन चलः कृशश्च क्षिप्रं च कोपस्य वशं प्रयाति। खप्रकृतिर्निपुणो विवृतास्यः शब्दगतौ कुशलः सुषिराङ्गः।

व्याप्रयुतो पुरुषो मृदुकोपः स्त्रीहरतश्च भवेत् सुरसत्त्वः। मर्त्यसत्त्वसंयुतो गीतभूषणप्रियः। संविभागशीलवान्नित्यमेव मानवः। तीक्ष्णप्रकोपः खलचेष्टितश्च पापश्च सत्त्वेन निशाचराणाम्। पिशाचसत्त्वश्चपलो मलाक्तो बहुप्रलापी च समुल्लणाङ्गः। भीरुः क्षुधालुर्बहुभुक् च यः स्याज्ज्ञेयः स सत्त्वेन नरस्तिरश्चाम्। एवं नराणां प्रकृतिः प्रदिष्टा यल्लक्षणज्ञाः प्रवदन्ति सत्त्वम्" (इति प्रकृतिः)। "शार्दूलहंससमदद्विपगोपतीनां तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूपाः। येषां च शब्दरहितं स्तिमितं च यातं तेऽपीश्वरा द्रुतपरिप्लुतगा दरिद्राः"। (इति गतिः)। "श्रान्तस्य यानमशनं च बुभुक्षितस्य पानं तृषापरिगतस्य भयेषु रक्षा। एतानि यस्य पुरुषस्य भवन्ति काले धन्यं वदन्ति खलु तं नरलक्षणज्ञाः। पुरुषलक्षणमुक्तमिदं मया मुनिमतान्यवलोक्य समासतः। इदमधीत्य नरो नृपसम्मतो भवति सर्वजनस्य च वल्लभः"। प्रकृत्यादिभ्योऽतिरिक्तत्वेन साङ्ख्यकारिकया पुरुषस्यास्तित्वं समर्थितं यथा "सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात्। पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च॥" का॰ "पुरुषोऽस्त्यव्यक्तादेर्व्यतिरिक्तः कुतः सङ्घातपरार्थत्वात् अव्यक्तमहदहङ्कारप्रभृतयः परार्थाः सङ्घातत्वात् शयनासनाभ्यङ्गवत् सुखदुःखमोहात्मकतया अव्यक्तादयः सर्वे सङ्घाताः। स्यादेतत् शयनासनादयः सङ्घाताः सङ्घातशरीराद्यर्थाः दृष्टा न तु आत्मानं व्यक्ताव्यक्तव्यतिरिक्तं प्रति परार्थाः तस्मात्सङ्घातान्तरमेव परं गमयेयुर्नत्वसङ्घातमात्मानमित्यत आह त्रिगुणादिविपर्ययात्। अयमभिप्रायः सङ्घातान्तरार्थत्वे हि तस्यापि सङ्घातत्वात् तेनापि सङ्घातान्तरार्थेन भवितव्यमेवं तेन तेनेत्यनवस्था स्यात्। न च व्यवस्थायां सत्यामनवस्थाकल्पना युक्ता गौरवप्रसङ्गात्। नच प्रमाणवत्त्वेन कल्पना गौरवमपि क्षम्यत इति युक्तं संहतत्वस्य पारार्थ्यमात्रेणान्वयात्। दृष्टान्तदृष्टसर्वधर्मानुरोधेन त्वनुमानमिच्छतः सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्ग इत्युपपादितं न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायामस्माभिः। तस्मादनवस्थाभिया असंहतत्वमिच्छता अत्रिगुणत्वमविवेकित्वमविषयत्वमसामान्यत्वं चेतनत्वमप्रसवधर्मित्वं चाभ्युपेयं त्रिगुणत्वादयो हि धर्माः सङ्घातत्वेन व्याप्ताः। तत् संहतत्वमस्मिन् परे निवर्त्तमानं त्रिगुणत्वादि व्यवर्त्तयति ब्राह्मणमिव निवर्त्तमानं कठत्वादिकं तस्मादाचार्य्येण त्रिगुणादिविपर्ययादिति वदता असंहतः परोविवक्षितः स चात्मेति सिद्धम्। इतश्च पुरुषोऽस्ति अधिष्ठानात् त्रिगुणात्मकानामधिष्ठीयमानत्वात् यद्यत् सुखदुःखमोहात्मकं तत्सर्वं परेणाधिष्ठीयमानं दृष्टं यथा रथादि यन्त्रादिभिः, सुखदुःखमोहात्मकञ्चेदं बुद्ध्यादि तस्मादेतदपि परेणाधिष्ठातव्यम्। स च परस्त्रैगुण्यादन्य आत्मेति। इतश्चास्ति पुरुषः भोक्तृभावात् भोक्तृभावेन भोग्ये सुखदुःखे उपलक्षयति। भोग्ये हि सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूलवेदनीये प्रत्यात्ममनुभूयेते तेनानयोरनुकूलनीयेन प्रतिकूलनीयेन च केनचिदन्येन भवितव्यं नचानुकूलनीयाः प्रतिकूलनीयाः वा बुद्ध्यादयस्तेषां सुखदुःखाद्यात्मकत्वेन स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्। तस्माद्योऽसुखाद्यात्मा सोऽनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा स चात्मेति। अन्ये त्वाहुः भोग्या दृश्या बुद्ध्यादयः न च द्रष्टारमन्तरेण दृश्यता युक्ता तेषां, तस्मादस्ति द्रष्टा दृश्यबुद्ध्याद्यतिरिक्तः, स चात्मेति। भोक्तृभावात् दृश्यत्वेन द्रष्टृत्वानुमानादित्यर्थः। दृश्यत्वं च बुद्ध्यादीनां सुखाद्यात्मकतया पृथिव्यादिवदनुमितम्" त॰कौ॰ अधिकम् आत्मनृशब्दे ६६२ पृष्ठादौ दर्शितम्

रतिमञ्जर्य्यां पुरुषचातुर्विध्यमुक्त्वा तेषां लक्षणमुक्तं यथा "शशो मृगो वृषश्चाश्वो नृणां जातिचतुष्टयम्। मृदुवचन सुशीलः कोमलाङ्गः सुकेशः सकलगुणनिधानः सत्यवादी शशोऽयम्।१ वदति मधुरवाणीं दीर्घनेत्रोऽतिभीरुश्चपलमतिसुदेहः शीघ्रवेगो मृगोऽयम्।२ बहुगुणबहुबन्धुः शीघ्रकामो नताङ्गः सकलरुचिरदेहः सत्यवादी वृषोऽयम्३। उदरकटिकृशः स्यादुच्चकण्ठाधरौष्ठो दृशनवदननासः श्रोत्रदीर्घो हि वाजी४"। तत्र विष्णौ "अव्ययः पुरुषः साक्षी" विष्णुस॰। "आसीत् पुरा पूर्वमेवेति" विग्रहं कृत्वा व्युत्पादितः पुरुषः पूर्वमेवाहमिहासमिति तत् पुरुषस्य पुरुषत्वमिति" श्रुतेः पुरुषु पुरीषु उत्कर्षशालिषु सत्त्वेष्ववसीदतीति वा, पुरूणि बहूनि फलानि मनोऽभिलषितानि सनोति ददाति वा, पुरूणि भुवनानि संहारसमये स्यति अन्तं करोतीति वा पूरणात् सदनाद्वा पुरुषः, "पूरणात् सदनाच्चैव ततोऽसौ पुरुषो मतः" इति महाभारतम्" भाष्यम्। "पुरं शरीरं अस्य पुरं वा शेते इति पुरुषः। नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भूयः समन्वितम्। व्याकरोति महात्मा यस्तस्मात् पुरुष उच्यते" इति महाभारते यद्वा षद शरणगत्यवसादनेष

प्रथ दाने षो अन्तकर्मणि इत्येषां धातूनां रूपाणि पूरणात् पृ–पालनपूरणयोरिति धातोरिदं रूपं पुरः। पौदति गच्छति द्युलोकान्तरिक्षपृथिवीषु सूर्यवा-य्वग्न्यात्मना मत्वर्थकप्रदेरिदं रूपम्” आनन्दगि० “पुरा-णयनेन सृष्टानि नृतिर्यगृषिदेवताः “प्रते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषो ह्यसौ” भाग०७।१४।३७ “पुरः स चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः” इत्युपक्रमे “पुरः पुरुष आविशत्” इति श्रुतेस्तस्य सर्वपुरप्रवेशात् तथात्वम्।

पुरुषक न० पुरुष इव कायति कै–क। अश्वानामूर्द्ध्वस्थितौ (शिरपातोला) त्रिका०।

पुरुषकार पु० कृ–भावे घञ् ६त०। पुरुषचेष्टिते पौरुषे दैवात् पुरुषकारस्य प्राधान्यमुक्तं मत्स्यपु० १९५अ० यथा “स्वमेव कर्म दैवाख्यं विद्धि देहान्तरार्जितम्। तस्मात् पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः। प्रतिकूलन्तथा दैवं पौरुषेण विहन्यते। मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यमुत्थान-शालिनाम्। येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तम!। पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिद्दृश्यते फलम्। कर्मणा प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम्। कृच्छ्रेण कर्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम्। पौरुषेणाप्यते राजन्! मार्गितव्यं फलं नरैः। दैवमेव विजानन्ति नराः पौ-रुषवर्जिताः। तस्मात्त्रिकालसंयुक्तं दैवं न सफलं भवेत्। पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव!। दैवं पुरुषकारश्च कालश्च मनुजोत्तम!। त्रयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात् फलावहम्। कृषेर्वृष्टिसमायोगाद् दृश्यन्ते फलसिद्धयः। तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन। तस्मात् सदैव कर्त्तव्यं सधर्मं पौरुषं नृभिः। एवन्ते प्राप्नुवन्तीह परलोकफलं ध्रुवम्। नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थान्न च दैवपरायणाः। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पौरुषे यत्नमाचरेत्। त्यक्त्वालसान् दैवपरान् मनुष्या-नुत्थानयुक्तान् पुरुषान् हि लक्ष्मीः। अन्विष्य यत्ना-द्वृणुते नृपेन्द्र! तस्मात् सदोत्थानवता हि भाव्यम्”।

पुरुषच्छन्दस् स्त्री पुरुष इव द्विपादत्वात् छन्दो यस्याः। द्विपदाख्ये छन्दोभेदे “अथ द्विपदाः पुरुषच्छन्दसं वै द्विपदा द्विपाद्वा अयं पुरुषः” शत०ब्रा०२।३।४।

पुरुषता अव्य० द्वितीयासप्तम्यन्तार्थवृत्तेः पुरुषशब्दात् त्राच्। द्वितीयासप्तम्यन्तार्थवृत्तौ पुरुषशब्दार्थे पुरुषत्रा वन्दे रमे वा

पुरुषदघ्न त्रि० पुरुषः पुरुषपरिमाणं परिमाणमस्य। ऊर्द्ध्व-विस्तृतबाहुकनरपरिमाणतुल्ये पञ्चहस्तपरिमाणे स्त्रियां ङीप्। तदर्थे द्वयसच्। पुरुषद्वयस तत्रार्थे त्रि०स्त्रियां ङीप्। एवं मात्रच्। पुरुषमात्र तत्रार्थे त्रि०स्त्रियां टाप्।

पुरुषदन्तिका स्त्री पुरुषस्येव दन्तो दन्ताकारोऽस्याः कप् कापि अतइत्त्वम्। मेदायां राजनि०।

पुरुषधर्म पु०६त०। पुरुषमात्रधर्मे न यज्ञधर्मे। “धेन्वनडुहो-र्मांसं नाश्नीयात्” इत्युपक्रमे “पुरुषधर्मो वाऽसम्भवात्” कात्या०श्रौ०७।२।२४। “क्रतुमध्ये समाम्नानात् क्रतुधर्मो-ऽयमिति प्राप्ते इदमुच्यते पुरुषमात्रधर्मोऽयम् न क्रतु-धर्मः कुतः क्रतावसम्भवात् न हि क्रतौ धेन्वनडुन्-मांसभोजनस्य प्राप्तिः या निषिध्येत यतो दीक्षितस्य पयोव्रतता विहिता तद्विदस्त्यनन्तरं हविःशेषभक्ष उक्तः अतो निषेधस्यासम्भवात् पुरुषमात्रधर्म एवायमिति” कर्कः

पुरुषनाथ पु० पुरुषान् नयति नश् उप०स०। १नरपाले २सेनापतौ च छान्दो० ६।८।२।

पुरुषपुण्डरीक पु० पुरुषः पुण्डरीकः व्याघ्रभेद इव उप-मितस०। १मनुष्यश्रेष्ठे २जिनराजभेदे च हेमच०।

पुरुषमेध पु० पुरुषेण परमपुरुषेण दृष्टो मेधः, पुरुषा नर-जातीया मिध्यन्ते हिंस्यन्तेऽत्र वा मिध–आधारे घञ्। स्वनामख्याते यज्ञभेदे तदुक्तं शत०ब्रा०१३।६।१।१। “पुरुषो ह नारायणोऽकामयत। अतितिष्ठेयं सर्वाणि भूतान्यहमेवेदं सर्वं स्यामिति स एतं पुरुषमेधं पञ्चरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत तेनेष्ट्वात्य-तिष्ठत् सर्वाणि भूतानीदं सर्वमभवत् अतितिष्ठति सर्वाणि भूतानीदं सर्वं भवति य एवं विद्वान् पुरुषमेधेन यजते यो वैतदेवं वेद”। यजु० ३० अ० व्याख्यायायाञ्च तत्कालादुक्तं यथा “इत उत्तरं पुरुषमेधो व्याख्यायते “नारायणः पुरुषोऽपश्यत्। ब्राह्मणराज-न्ययोरतिष्ठाकामयोः पुरुषमेधसंज्ञको यज्ञो भवति। सर्वभूतान्यतिक्रम्य स्थानमतिष्ठा। चैत्रशुक्लदशम्यामा-रम्भः। अत्र त्रयोविंशतिर्दीक्षा भवन्ति द्वादशोपसदः पञ्च सुत्या इति चत्वारिंशद्दिनैः सिध्यति अत्र यूपैका-दशिनी भवति एकादशाग्नीषोमीयाः पशवो भवन्ति तेषां च प्रतियूपं मध्यमे वा यूपे यथेच्छं नियोजनम्। आज्येन सकृद्गृहीतेन “देव सवितरिति” प्रत्यृचं तिस्र आहुतीराहवनीये जुहोति” वेददी०। तत्र चाध्याये चतुर्थ्यन्तेन देवताभेदा द्वितीयान्तेन पशुभेदा उक्ताः।

पुरुषवाच् स्त्री पुरुषस्येव वाक् यस्याः। शारिकायां यजु० २४।३६। वेददी०।

पुरुषवाह पु० पुरुषेण नरेण उह्यते वह–कर्मणि घञ्। नरवाहने १कुबेरे। पुरुषमादिपुरुषं वहति–वह–अण् उप०स०। २गरुडे। भाग० ५।२४ २९ श्लो०।

पुरुषवाहम् अव्य० पुरुष+वह-णमुल्। पुरुषकर्मके वहने पुरुषवाहं वहति पुरुषं वहतीत्यर्थः कषादि० यथाविध्यनुप्रयोगः।

पुरुषविध त्रि०पुरुषस्येव विधा यस्य। पुरुषप्रकारे निरु०७।६

पुरुषव्याघ्र पु० पुरुषः व्याघ्र इव उपमितस०। श्रेष्ठपुरुषे एवं पुरुषपुङ्गवादयोऽपि व्याघ्रादित्वात् उपमितस०। नरश्रेष्ठे "स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः। सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः" अमरः। व्याघ्रादितुल्यत्वेन नरस्य प्रशंसनात् श्रेष्ठत्वं गम्यते।

पुरुषसिंह पु० उपमितस०।१पुरुषश्रेष्ठे अमरः। २जिनराजभेदे हेमच०।

पुरुषसूक्त न० परमपुरुषप्रतिपादकम् सूक्तम्। ऋ० १०९०पठिते सहस्रशीर्षेत्यादिके षोड़शर्चात्मके सूक्तभेदे।

पुरुषांशक पु० ६त०स्वार्थे क। १पुरुषांशभेदे २तत्प्रतिपादके ग्रन्थे च। ततः शौनका० तदधीते वेत्यर्थे छन्दसि णिनि। पौरुषांशकिन् तदध्येतरि तद्वेत्तरि च त्रि० ब० ब०।

पुरुषाद् पु० पुरुषमत्ति अद–क्विप्। राक्षसे।

पुरुषाद पु०स्त्री पुरुषमत्ति अद–अण् उप०स०। १राक्षसे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २मध्यदेशभेदे वृ०सं०१४अ० दृश्यम्। [आद्योयस्य। ३राक्षसे च।

पुरुषाद्य पु० पुरुषेष्वाद्यः। १विष्णौ २जिनभेदे। पुरुषो नर

पुरुषायण त्रि० पुरुष आत्मा अयनं प्रतिष्ठा यस्य पूर्वप० णत्वम्। आत्मप्रतिष्ठे प्राणादौ। "षोड़श कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति" प्रश्नोप०६।५। "षोड़श कलाः प्राणाद्या उक्ताः कलाः पुरुषायणा नदीनामिव समुद्रः पुरुषोऽयनमात्मभावगमनं यासां कलानां ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य पुरुषात्मभावमुपगम्य यथैवास्तं गच्छन्ति" भाष्यम्। [रघुः १।६२।

पुरुषायुष न० ६त० अचसमा०। पुरुषस्यायुःकाले

पुरुषार्थ पु० ६त०। १धर्मार्थकाममोक्षरूपेषु पुरुषस्य इष्टेषु "धर्मार्थकाममोक्षाश्च पुरुषार्था उदाहृताः" अग्निपु०। वैष्णवमते भक्तिरपि पुरुषेष्टत्वात् पुरुषार्थः। २पुरुषप्रयोजनमात्रे च क्रत्वर्थशब्दे २२८५ पृष्ठादौ दृश्यम्। ४सांख्यमते पुरुषाय बुद्धेरिष्टे भोगेऽपवर्गे च।

पुरुषाशिन् पु० पुरुषमश्नाति अश–णिनि ६त०। नरभक्षके राक्षसे राजनि०। स्त्रियां ङीप्।

पुरुषास्थिमालिन् पु० पुरुषस्यास्थिमाला साऽस्त्यस्य इनि। महादेवे हेम०।

पुरुषोत्तम पु० पुरुषेषु उत्तमः। नारायणे "यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" गीता। अत्र समासादिविवेकः शुक्लोत्तमशब्दे २६२४ पृ० दृश्यः।

पुरुष्य त्रि० पुरुषाय हितं यत्। पुरुषहिते ऋ० ७।२९।४

पुरुह त्रि० पुरु पुरुत्वं हन्ति गच्छति हन–गतौ ड। प्रचुरे अमरः। हन–बा० डु अमरे पुरुहु इति पाठान्तरं तत्रार्थे क्षीरस्वामी।

पुरुहूत पु० पुरूणि प्रचुराणि हूतानि नामान्यस्य पुरुर्दैत्यभेदो हूतो युद्धार्थं येन वा। इन्द्रे अमरः।

पुरुहूति स्त्री दाक्षायण्यां १पुरवो हूतयो नामान्यस्य। २विष्णौ पु० भाग० ६।९ २६।

पुरुहोत्र पु० अंशुन्टपपुत्रभेदे भाग० ९।२४।७।

पुरूद्वह पु० पुरुः पौरवन्टपान् तद्भारमुद्वहति उद्+वह। १पौरववंश्यन्टपश्रेष्ठे २द्वादशमन्वन्तरे रुद्रसावर्णिमनोः पुत्रभेदे च मार्कपु० ९४ अ०।

पुरूरवस् पु० पुरु रौति रु–असि दीर्घश्च। सोमवंश्ये बुधस्य पुत्रे १राजभेदे तज्जन्मकथा यथा

"इलोवाच। मित्रावरुणयोरंशे जाताऽस्मि वदतां वर!। तयोः सकाशं यास्यामि न मां धर्मो हतोऽवधीत्। सैवमुक्त्वा मनुं देवं मित्रावरुणयोरिला। गत्वाऽन्तिकं वरारोहा प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत्। अंशेऽस्मिन् युवयोर्जाता देवौ किं करवाणि वाम्। मनुना चाहमुक्ता वै अनुगच्छस्व मामिति। तां तथा वादिनीं साध्वीमिलां धर्मपरायणाम्। मित्रश्च वरुणश्चोभावूचतुर्यन्निबोध तत्। अनेन तव धर्मेण प्रश्रयेण दमेन च। सत्येन चैव सुश्रोणि! प्रीतौ स्वो वरवर्णिनि!। आवयोस्त्वं महाभागे! ख्यातिं कन्येति यास्यसि। मनोर्वंशकरः पुत्रस्त्वमेव च भविष्यसि। सुद्युम्न इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु शोभने!। जगत्प्रियो धर्मशीलो मनोर्वंशविवर्द्धनः। निवृत्ता सा तु तच्छ्रुत्वा गच्छन्ती पितुरन्तिकम्। बुधेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपमन्त्रिता। सोमपुत्राद्बुधाद्राजन्! तस्यां जज्ञे पुरूरवाः। जनयित्वा ततः सा तं पुनः सुद्युम्नतां गता" हरिवं०१०अ०। २विश्वदेवभेदे जटा०।

स च पार्वणे यजनीयदेवः । "पुरूरवामार्द्रवास्य पार्वणे समुदाहृतौ" श्राद्धत० वृहस्पतिः ।

पुरूवसु त्रि० पुरु प्रचुरं वसु धनं यस्य वेदे दीर्घः । बहुधने ऋ०१।८१।८ । [अमरः । २प्रधाने च हेमच०

पुरोग त्रि० पुरोऽग्रे गच्छति गम–ड । १अग्रगामिनि

पुरोगति पु० पुरोऽग्रे गतिरस्य । १कुक्कुरे धरणिः । २पुरोगन्तरि त्रि० ।

पुरोगम त्रि०पुरो गच्छति गम–अच् । पुरोगन्तरि ऋ०६।८५।८

पुरोग्नि: पु० पुरोऽग्रे अङ्कति अङ्क–नि नि० । अग्रगमे यजु० १७।६६ ।

पुरोचन पु० जतुगेहे पाण्डवानां दाहार्थं नियोजिते दुर्योधनमित्रभेदे तत्कथा भा० आ० ६१ अ० द्रष्टव्या ।

पुरोजन्मन् त्रि० पुरोऽग्रे जन्म यस्य । १अग्रजभ्रातरि २अग्रजभगिन्यां स्त्री वा ङाप् ।

पुरोटि पु० पुरोऽटति+अट–इन् । पत्रशब्दे त्रिका० ।

पुरोडाश(स) पु०पुरोदाश्यते दाश–दाने कर्मणि क्विप्, घञ् वा दस्य डः । हविषि यज्ञियद्रव्ये । पदत्वे अन् । पुरोडा इत्येव । पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः अन् । अदन्तः २पुरोडाशसहचरिते मन्त्रे । तस्य व्याख्यानो ग्रन्थः ठन् । पुरोडाशिक तद्व्याख्याने ग्रन्थे । अदन्तः ३यवचूर्णमिश्रितरोटिकाभेदे ४हुतशेषे ५पिष्टकधूमर्यां च मेदि० ।६सोमरसे हेमच० ।

पुरोडाशीय त्रि० पुरोडाशाय हितं छ । पुरोडाशहिते यवतण्डुलादौ पक्षे यत् । पुरोडाश्य तत्रार्थे त्रि० ।

पुरोद्भवा स्त्री पूरे उद्भवति उद्+भू–अच् । १महामेदायां रत्नमाला । २नगरभवे त्रि० । [पुरोहिते अमरः ।

पुरोधस् पु० पुरोऽग्रे धीयते धा–कर्मणि असि किञ्च ।

पुरोधा स्त्री पुरस्+धा–सम्प० भावे क्विप् । पौरहित्ये "एतामेव पुरोधाकामस्य कुर्य्यात्" पञ्च० भो० २।१६।४

पुरोऽनुवाक्या स्त्री पुरोऽग्रेऽनुवाक्या । ऋग्भेदे यजु०२१।१२

पुरोभागिन् त्रि०पुरः पूर्वं भजते भज–घिनुण् । १गुणत्यागेन दोषमात्रग्राहिणि । २अग्रभागवति त्रि० । कर्त्तरि घञ् । पुरोभाग तत्रार्थे तस्य भावः ष्यञ् । पौरोभाग्य दोषदर्शने दुष्टत्वे च । [पूर्वदिग्भवे वायौ ।

पुरोमारुत पु० पूर्वो मारुतः पूर्वशब्दादस्य पुर् आदेशः ।

पुरोयावन् त्रि० या–वनिप् ७त० । पुरोगते ऋ० ५।६५ ।

पुरोरवस् पु० पुरूरवस्+पृषो० । पुरूरवसि ऋ०८४ अ० ।

पुरोरुच् स्त्री पुरोऽग्रे रोचते रुच–क्विप् । १ऋग्भेदे यजु० २०।२६ । "वायुरग्रेगा यज्ञप्रीरिति सप्तानां पुरोरुचां तस्यास्तस्या उपरिष्टात् तृच तृचं शंसेत्" आ० श्रौ० ५।१०।४ "एताः सप्त पुरोरुचो नाम ऋचः" नारा०मन्थिग्रहग्रहणे अन्यापि ऋग् शत०ब्रा०४।४।४।२०भा०उक्ता, यजु०७।१६ मन्त्रे च तदन्यापि ऋक् तत्संज्ञा बोध्या ।

पुरोवात पु० पूर्ववर्त्ती वातः । पौरस्त्यवायौ कात्या०श्रौ० ४।५।१८। "वापयति वाययति वा गाः पुरोवातः" सि० कौ० । रघुः १७।१८ श्लो० ।

पुरोहित पु० पुरो धीयतेऽसौ धा–क्त । दैवकृत्यादौ अग्रे धार्य्ये १पुरोधसि तल्लक्षणं कविकल्पलतायामुक्तं यथा "पुरोहितो हितो वेदस्मृतिज्ञः सत्यवाक् शुचिः । ब्रह्मण्यो विमलाचारः प्रतिकर्त्ताऽऽपदामृजुः" । "वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपहोमपरायणः । आशीर्वादवचोयुक्त एष राजपुरोहितः" चाणक्यः । "तस्मात् धर्मप्रधानात्मा वेदधर्मविदीप्सितः । ब्राह्मणो गुणवान् कश्चित् पुरोधाः प्रतिदृश्यताम् । क्षत्रियेणाभिजातेन पृथिवीं जेतुमिच्छता । पूर्वं पुरोहितः कार्य्यः पार्थ ! राज्याभिवृद्धये । महीं जिगीषता राज्ञा ब्रह्म कार्य्यं पुरःसरम्" भा०आ०१७२अ०। भा०शा०७२ अ० "राज्ञा पुरोहितः कार्य्यो भवेद्विद्वान् बहुश्रुतः । उभौ समीक्ष्य धर्मार्थावप्रमेयावनन्तरम् । धर्मात्मा मन्त्रविद्येषां राज्ञां राजन् ! पुरोहितः । राजा चैवं गुणो येषां कुशलं तेषु सर्वतः । उभौ प्रजा वर्द्धयतो देवान् सर्वान् सुतान् पितॄन् । भवेयातां स्थितौ धर्मे श्रद्धेयौ सुतपस्विनौ । परस्परस्य सुहृदौ विहितौ समचेतसौ । ब्रह्मक्षत्रस्य सम्मानात् प्रजासुखमवाप्नुयात् । विमाननात् तयोरेव प्रजा नश्येयुरेव हि । ब्रह्म क्षत्रं च सर्वेषां वर्णानां मूलमुच्यते" इत्युपक्रमे "राज्ञां पुरोहिताधीनः विजयादिः तत्रोक्तो द्रष्टव्यः । अग्निपु० "त्रय्याञ्च दण्डनीत्यां च कुशलः स्यात् पुरोहितः" "अथर्ववेदविहितं कुर्य्याच्छान्तिकपौष्टिकम्" । "काणं व्यङ्गमपुत्रं वाऽनभिज्ञमजितेन्द्रियम् । न खर्वं व्याधितं वापि नृपः कुर्य्यात् पुरोहितम्" कालिकापु० तदीयदोषा उक्ताः । २अग्रधारिते त्रि० । पुरोहितस्य धर्म्यं महिष्या० अन् । १पुरोहितधर्म्ये ।

पुरोहितादि पु० "पुरोहितादिभ्यो यक्" पा०यक्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा०ग०सू०उक्तो यथा "पुरोहित (राजाऽसे)ग्रामिक पिण्डिक सुहित बाल मन्द खण्डिक वर्मिक कर्मिक धर्मिक शिलिक सूतिक मूलिक तिलक

आङ्गलिक ऋषिक पुलिक अविक कलिक पर्षिक पथिक चर्मिक प्रतिक सारथि आस्तिक सूचिक संरक्ष सूचक नास्तिक अजानिक शाक्कर नागर चूड़िक"। पुरोहितस्य भावः कर्म वा यक्। पौरहित्य तद्भावे तत्कर्मणि च न०

पुरोहितिका स्त्री पुरोहितस्य पत्नी ङीष् पुरोहिती ततः स्वार्थे क अनुकम्पायां कन् वा। अनुकम्पित पुरोहितपत्न्याम्। ततः शिवा० अपत्ये अण् न स्त्रीभ्यो ढक्। पौरोहितिक तदपत्ये पुंस्त्री। [ऽयमित्यन्ये

पुर्व निवासे भ्वा०प०सक०सेट्। पूर्वति अपूर्वीत् ओष्ठ्योपधो-

पुर्व पूरणे भ्वा० प० सक० सेट्। पूर्वति अपूर्वीत् अन्तःस्थो-पधोऽयम्।

पुल महत्त्वे भ्वा० प० सक० सेट्। पोलति ते अपोलीत्। पुपोल अयं ज्वलादिरपि तेन पुलयति पोलयतीति भेदः

पुल उच्छ्रितौ चु० उभ०सक० सेट्। पोलयति ते अपूपुलत् त

पुल पु० पुल—क। १पुलके २विपुले त्रि० मेदि०।

पुलक न० पुल+संज्ञायां कन्। १कङ्कुष्ठे २पर्वतीयमृत्तिकाभेदे राजनि०।३रोमाञ्चे पु० त्रिका०। ४देहात् बहिर्भूतकीटभेदे हेमच०। ५प्रस्तरभेदे तल्लक्षणादि गारुडे ७७ अ० उक्तं यथा "पुण्येषु पर्वतवरेषु च निम्नगासु स्थानान्तरेषु च तथोत्तरदेशमत्ते। संस्थापिताश्च नखरा भुजगैः प्रकाशं संपूज्य दानवपतिं प्रथिते प्रदेशे। दाशार्णवागदवमेकल कालगाद्यौ गुञ्जाञ्जनक्षौद्रमृणालवर्णाः। गन्धर्ववह्निकदलीसदृशावभासा एते प्रशस्ताः पुलकाः प्रसूताः। शङ्खाजभृङ्गार्कविचित्रभङ्गा सूत्रैरुपेताः परमाः पवित्राः। मङ्गल्ययुक्ता बहुभक्तिचित्रा वृद्धिप्रदास्ते पुलका भवन्ति। काकश्वरासभशृगालवृकोग्ररूपैर्दंष्ट्रैः समांसरुधिरार्द्रमुखैरुपेताः। मृत्युप्रदास्तु विदुषा परिवर्जनीया मूल्यं पलस्य कथितञ्च शतानि पञ्च"।६मणिदोषभेदे ७हरिताले ८गन्धर्वभेदे ९गजान्नपिण्डे मेदि०१०असुराज्यां ११गल्वर्के च हेम०

पुलकिन् त्रि० पुलक+मत्वर्थे इनि। १रोमाञ्चयुते स्त्रियां ङीप्। २धाराकदम्बे पु०राजनि०। [मुनौ उज्ज्व०।

पुलस्ति पु० पुलं महत्त्वमसते गच्छति अस—ति शक०। पुलस्त्ये

पुलस्त्य पु० सप्तर्षिभेदे स च ब्रह्मणः कर्णतो जातः तस्य भार्य्या कर्दमकन्या हविर्भूः। तस्य पुत्रौ अगस्त्यः विश्रवाश्च तत्कथा भाग० ४।१।१० ।

पुलह पु० सप्तर्षिभेदे सच ब्रह्मणोनाभितो जातः तस्य पत्नी कर्दमकन्या गतिः कर्मश्रेष्ठः यवीयान् सहिष्णुश्च तत्पुत्राः भाग० ४।१।२१ ।

पुलाक पु०पुल+कलाका०नि०।१संक्षेपे २शस्यशून्ये (आगड़ा) धान्ये ३भक्तसिक्थके भक्तपुलिकायां ४क्षिप्रे च अमरः।

पुलाकिन् पु० पुल—बा० काकिनि। वृक्षे हेमच०।

पुलालिका स्त्री सुश्रुतोक्ते नासाग्रदंशे विषोपद्रवभेदे। "शोफश्च कण्डूश्च पुलालिका च धूमायनं चैव नसाग्रदंशे"।

पुलायित न० पुल+क्यच्—क्त। अश्वगतिभेदे त्रिका०। अश्व-पुलायितशब्दे ३२५ पृ० दृश्यम्। [अमरः।

पुलिन न० पुल—इनन् किच्च। तोयादुत्थिते तटे (चड़ा)।

पुलिनवती स्त्री पुलिन+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः अजिरा० न पूर्वपददीर्घः ङीप्। नद्याम्।

पुलिन्द पु०स्त्री पुल—किन्दच्।१चाण्डालभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। तदुत्पत्तिकथा वामनपु०७२अ० उक्ता ततः संक्षेपः। अदितिगर्भनिकृन्तनेन जातभ्रूणहत्यापापस्य शक्रस्य तपश्चर्य्यानन्तरं पुलिन्दाः देहाद् जाताः ते च हिमाद्रिकालाञ्जनगिर्य्योरन्तरालवास्तव्याः। भा० आ०१७५ अ० तु वसिष्ठधेनोः फेनतस्तेषामुत्पत्तिरुक्ता। २तदावासे देशभेदे भा० भी० ९ अ०।

पुलिश पु० ज्योतिषसिद्धान्तकारके ऋषिभेदे तस्येदमण्। पौलिश तत्कृतसिद्धान्ते "तत्र ग्रहगणिते पौलिशरोमकवासिष्ठसौरपैतामहेषु पञ्चस्वेतेषु सिद्धान्तेषु" वृ०सं०२अ०

पुलुकाम पु० पुरु—कामयते कामि—अण् उप० स० रस्य लः। बहुकामे निरु० ६।४ ऋ०१७९।५ ।

पुलोमन् पु० दैत्यभेदे। हरिवं० ६अ०। स च इन्द्रस्य श्वशुरः। "पुलोमानं जघानाजौ जामाता सन् शतक्रतुः" हरिवं २० अ०। तेन पुलोमजित् पुलोमद्विट् पुलोमारिप्रभृतयः इन्द्रे। २राक्षसभेदे भा० आ० ६अ०। च्यवनशब्दे २९७२ पृ० दृश्यम्। [पत्न्याम् अमरः।

पुलोमजा स्त्री पुलोम्नो जायते जन—ड ५त०। शच्यामिन्द्र

पुलोमा स्त्री भृगुभार्य्यायाम् च्यवनमातरि २९७१ पृ० दृश्यम्

पुल्कस पु०स्त्री० ब्राह्मणात् क्षत्रियायां जाते सङ्कीर्णवर्णभेदे शत०ब्रा०१४।७।१।२२ भाष्ये दृश्यम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

पुल्य त्रि० पुल+चतुरर्थ्यां बलादि० यः। पुलनिर्वृत्तादौ।

पुल्ल त्रि० फुल्ल+पृषो०। विकसिते शब्दार्थकल्पतरुः।

पुल्वघ पु० पुरु बहु अत्ति अद—अच्—पृषो० रस्य लः। बहुभक्षके मृगभेदे ऋ० १०।८६।२२। श्वानमधिकृत्य "क स पुल्वघो मृगः क स बह्वादी मृगः" निरु०१२।२। उक्तम्

पुष पुष्टौ दिवा० पर०सक०अनिट्। पुष्यति ऌदित् अपुषत्

पुपोष। "स्मे पुषः" पा० णमुल् कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगात् स्वपोषं पुष्यति आत्मानं पुष्यतीत्यर्थः।

पुष पुष्टौ अक०पोषणे सक०क्र्या०प०सेट्। पुष्णाति अपोषीत्

पुष पुष्टौ भ्वा०पर०अक०सेट्। पोषति अपोषीत्।

पुष धृतौ चु०उभ०सक०सेट्। पोषयति ते अपूपुषत् त।

पुषा स्त्री पुष्णाति पुष—क टाप्। लाङ्गलीवृक्षे शब्दच०।

पुष्क न० पुष—क० भावे क किच्च आद्य कस्य नेत्त्वम्। १पुष्टौ ततः सिध्मा०मत्वर्थे लच्। पुष्कल तद्युते त्रि०।

पुष्कर न० पुष्कं पुष्टिं राति रा—क। १हस्तिशुण्डाग्रे २वाद्यभाण्डमुखे ३जले ४आकाशे ५असिफले ६पद्मे ७तीर्थभेदे ८कुष्ठौषधौ अमरः। ९काण्डे १०द्वीपभेदे च मेदि०। ११रोगभेदे १२नागभेदे १३सारसखगे नलराजभ्रातरि १४नृपभेदे १५वरुणपुत्रे पुष्करद्वीपस्य १६राजभेदे च पु०मेदि०।१७मेघाधिपभेदे १८त्रिपुष्करघटकयोगे त्रिपुष्कशब्दे ३३३१ पृ० दृश्यम्। १९असुरभेदे हरिवं० २०विष्णौ भा० शा० ४३ अ०। तीर्थभेदस्य त्रिपुष्करशब्दे दृश्यः। १९ब्रह्मकृतसरोवरभेदे न०। "पितामहसरः पुण्यं पुष्करं नाम नामतः" भा० व० ८५ अ०। २१पुष्करद्वीपस्थे पर्वतभेदे पु० "पुष्करे पुष्करो नाम पर्वतो मणिसानुमान्" भा०भी० १२अ०। १६पुष्करद्वीपाधिपनृपे "द्वीपे शुभे पुण्यजनैरुपेते उवास राजा स तु पुष्कराख्यः। तेनैव नाम्ना स तु पुष्करोऽपि सदोच्यते देवगणैः ससिद्धैः।" अग्निपु०। तस्य पुष्कर (पद्म) तुल्ययानत्वात् वा तथात्वम् "तेनैव यानेन तथाम्बुजेन बभूव नाम्ना तमथाह्वयन्ति" अग्निपु०।

१७मेघाधिपभेदानयनञ्च ज्यो०त० उक्तं यथा "त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात्। आवर्त्तं विद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम्" तस्य फलम् "पुष्करे दुष्करं वारि शस्यहीना वसुन्धरा। विग्रहोपहता लोकाः पुष्करे जलदाधिपे"।१०द्वीपभेदस्य "यत एव कृताः सप्त भुवोद्वीपाः जम्बुप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौञ्चशाकपुष्करसंज्ञाः" भाग०५।१।३२। विष्णुपु० तस्य प्रमाणाद्युक्तं यथा "शाकद्वीपप्रमाणेन वलयेनेव वेष्टितः। क्षीराब्धिः सर्वतो ब्रह्मन्! पुष्कराख्येन वेष्टितः। द्वीपेन शाकद्वीपात्तु द्विगुणेन समन्ततः। तद्द्वीपाधिपतेस्सैव महावीतोऽभवत् सुतः। धातकिश्च तयोस्तत्र द्वे वर्षे नाम चिह्निते। महावीतं तथैवान्यत् धातकीषण्डमण्डितम्। एकश्चात्र महाभाग! प्रख्यातो वर्षपर्वतः। मानसोत्तरसंज्ञो वै मध्यतो वलयाकृतिः। योजनानां सहस्राणि ऊर्द्ध्वं पञ्चाशदुच्छ्रतः। तावदेव च विस्तीर्णः सर्वतः परिमण्डलः। पुष्करद्वीपवलयं मध्ये च विभजन्निव। स्थितोऽसौ पर्वतस्तेन जातं तद्वर्षकद्वयम्। वलयाकारमेकैकं तयोर्वर्षं तथा गिरिः। दशवर्षसहस्राणि यत्र जीवन्ति मानवाः। निरामया विशोकाश्च रागद्वेषविवर्जिताः। अधमोत्तमौ न तेष्वास्तां न वध्यबधकौ द्विज!। नेर्ष्यासूयाभयं रोषो दोषो लोभादिको न च। महावीतं महावर्षं धातकिसंज्ञकन्ततः। मानसोत्तरशैलस्य देवदैत्यादिसेवितम्। सत्यानृते न तत्रास्तो द्वीपे पुष्करसंज्ञिते। न तत्र शैलनद्यो वा द्वीपे वर्षद्वयान्विते। तुल्यवेशास्तु मनुजा देवैस्तत्रैकरूपिणः। वर्णाश्रमाचारहीनं धर्माचरणवर्जितम्। त्रयीवार्त्तादण्डनीतिशुश्रूषारहितञ्च तत्। वर्षद्वयञ्च मैत्रेय! भौमः स्वर्गोऽयमुत्तमः। सर्वस्य सुखदः कालो जरारोगादिवर्जितः। पुष्करे धातकीषण्डे महावीते च वै मुने!। न्यग्रोधः पुष्करद्वीपे ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम्। तस्मिन्निवसति ब्रह्मा पूज्यमानः सुरासुरैः। स्वादूदकेनोदधिना पुष्करः परिवेष्टितः। समेन पुष्करस्यैव विस्तारान् मण्डलात्तथा"।१४नलनृपभ्रातरि "पुष्कर! त्वं हि मे भ्राता सञ्जीव शरदः शतम्। एवं नलः सान्त्वयित्वा भ्रातरं सत्यविक्रमः। स्वपुरं प्रेषयामास परिष्वज्य पुनः पुनः। सान्त्वितो नैषधेनैवं पुष्करः प्रत्युवाच तम्" भा०व०७८ अ०। भगवतः २३पद्मरूपेण प्रादुर्भावे हरिवं०२०२अ०।

पुष्करकर्णिका स्त्री पुष्करं पद्ममिव कर्णः पुष्पं यस्याः कप् कापि अत इत्त्वम्। स्थलपद्मिन्यां राजनि०।

पुष्करचूड़ पु० लोकालोकपर्वतोपरिस्थे दिग्गजभेदे भाग० २०।३०। [गौरा० ङीष्। स्थलपद्मिन्यां राजनि०।

पुष्करनाड़ी स्त्री पुष्करं नाडयति नाडि+अण् उप०स०

पुष्करनाभ पु० पुष्करं पद्मं नाभौ यस्य अच्समा०। पद्मनाभे विष्णौ पु०।

पुष्करप्रादुर्भाव: पु० पुष्कराकारः प्रादुर्भावः। भगवतः पद्माकारेण प्रादुर्भावे तद्विवरणम्।

"अथ योगविदां श्रेष्ठं सर्वभूतमनोमयम्। स्रष्टारं सर्वभूतानां ब्रह्माणं सर्वतोमुखम्। तस्मिन् हिरण्मये पद्मे बहुयोजनविस्तृते। सर्वतेजोगुणमये पार्थिवैर्लक्षणैर्युते। तच्च पद्मं पुराणज्ञाः पृथिवीरूपमुत्तमम्। नारायणात् समुत्पन्नं प्रवदन्ति महर्षयः।

या तु पद्मासना देवी तां पृथ्वीं परिचक्षते। ये तु गर्भाङ्कुराः सारास्तान् दिव्यान् पर्वतान् विदुः। हिमवन्तञ्च मेरुञ्च नीलं निषधमेव च। कैलासं क्रौञ्चवन्तञ्च तथाऽद्रिं गन्धमादनम्। पुण्यं त्रिशिखरं चैव कान्तं मन्दरमेव च। उदयञ्च गिरिश्रेष्ठं विन्ध्यमस्तञ्च पर्वतम्। एते देवगणानाञ्च सिद्धानाञ्च महात्मनाम्। आश्रयाः सर्वभूतानां पुण्याः कामयुजोऽद्रयः। एतेषामन्तरो देशो जम्बूद्वीप इति स्मृतः। जम्बुद्वीपस्य संस्थानं याज्ञिका यत्र कुर्वते। गर्भाद्यतः स्रवेत् तोयं देवामृतरसोपमम्। दिव्यतीर्थशतापाङ्गस्ता दिव्याः सरितः स्मृताः। यान्येतानि तु पद्मस्य केसराणि समन्ततः। असंख्याता पृथिव्यान्तु सर्वे ते धातुपर्वताः। यानि पद्मस्य पत्राणि भूरीण्यूर्द्ध्वं नराधिप!। ते दुर्गमाः शैलचिता म्लेच्छदेशा विकल्पिताः। यान्यधः पद्मपत्राणि निवासार्थं विभागशः। दैत्यानामुरगाणाञ्च पातालं तन्महात्मनाम्। तेषामधोगतं यत्तदुदकेत्यभिसंज्ञितम्। महापातककर्माणो मज्जन्ते यत्र मानवाः। पद्मस्यान्ते कृशं यत्तदेकार्णवजलं महत्। प्रोक्तास्ते दिक्षु सङ्घातास्त्वारो जलसागराः। एष नारायणस्याद्यो महापुष्करसम्भवः। प्रादुर्भावोऽव्ययस्तस्मान्नाम्ना पुष्करसंज्ञितः। एतस्मात् कारणात् तज्ज्ञैः पुराणैः परमर्षिभिः। याज्ञिकैर्वेददृष्टार्थैर्यज्ञे पद्मविधिः स्मृतः। एवं भगवता पद्मविधया परया विधिः। पर्वतानां नदीनाञ्च देशानाञ्च विनिर्मितः। विभुस्तथा चाप्रतिमप्रभावः प्रभाकरो योगिवरोऽमितद्युतिः। स्वयं स्वयम्भूः शयनेऽसृजत्तदा जगन्मयं पद्मनिधिं महार्णवे” हरिवं० २०२ अ०।

पुष्करमालिन् त्रि० पुष्करमाला+अस्त्यस्य इनि। १पद्ममालायुक्ते स्त्रियां ङीप्। २हिमवत्कन्याभेदभर्त्तरि पु० मार्कपु०२१अ०।

पुष्करमूल न० पुष्करमिव मूलमस्य। १कुष्ठौषधे राजनि० ६त०। २पद्ममूले च स्वार्थे क। तत्रार्थे त्रिका०।

पुष्करवी(बी)ज न० ६त०। पद्मबीजे।

पुष्करशायिका स्त्री सङ्घचारिखगभेदे प्लवे सुश्रुतः।

पुष्करशिफा पुष्करस्य शिफा जटेव। पुष्करमूले राजनि०। पुष्करजटाप्यत्र।

पुष्करसद् त्रि० पुष्करे सीदति सद–क्विप्। १पद्मवासिनि। २गोत्रप्रवर्त्तकर्षिभेदे पु०। तस्य गोत्रापत्यम् बाह्वा० इञ् अनुशतिका० द्विपदवृद्धिः पौष्करसादि तदपत्ये पुंस्त्री। ततो यूनि फञ् पौष्करसादायन तदीये यूनिन्यपत्ये बहुत्वे तु यञो यस्का० लुक्।

पुष्करसागर पु० पुष्करं सागर इव। १कुष्ठौषधे नैघण्टुप्र०।

पुष्करसाद पु० पुष्करं पद्मं सीदति भक्षयति धातूनामनेकार्थत्वात् सद–भक्षणे अण् उप०स०। कमलभक्षे पक्षिभेदे यजु० २४।३।

पुष्करस्थपति पु० महादेवे भा० आनु० १७ अ०।

पुष्करस्रज् स्त्री ६त०। १पद्ममालायाम्। पुष्करमयी स्रक् यस्य। २पुष्करमालायुक्ते त्रि० ३अश्विनीकुमारयोः पु० द्वि० व०। यजु० २।३३।

पुष्कराक्ष पु० पुष्करमिवाक्षि यस्य षच्समा०। १पद्मतुल्यनेत्रे स्त्रियां ङीष्। २विष्णौ पु० “पुष्कराक्षो महास्वनः” “पुष्कराक्षो महामनाः” इति च विष्णुस०। “पुष्करं हृदयपुण्डरीकमश्नोति व्याप्नोति अक्ष–उप०स० अण्। हृदयपुण्डरीकव्यापितया तस्य तथात्वम् व्युत्पत्तिभेदाच्च नामद्वयम्।

पुष्कराख्य पु० पुष्करस्य पद्मस्याख्या आख्या यस्य। पद्मतुल्यनामके १सारसे अमरः। पुष्कराह्वये २कुष्ठौषधे राजनि०। [मूले कुष्ठौषधे नैघण्टुप्र०।

पुष्कराङ्घ्रिज न० पुष्कराङ्घ्रेरिव जायते जन–ड। पुष्कर-

पुष्करादि पु० “पुष्करादिभ्यो देशे” पा० देशे गम्ये मत्वर्थे इनिप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० उक्तो यथा “पुष्कर पद्म उत्पल तमाल कुमुद नड कपित्थ विस मृणाल कर्दम शालूक विगर्ह करीष शिरीष यवास प्रवाह हिरण्य कैरव कल्लोल तट तरङ्ग पङ्कज सरोज राजीव नालीक सरोरुह पुटक अरविन्द अम्भोज अब्ज कमल पयस”

पुष्करारुणि पु० पुरुवंश्ये गर्गपौत्रे नृपभेदे भाग०९।२१।१५

पुष्करावती स्त्री पुष्कराणि सन्त्यत्र मतुप् मस्य वः दीर्घः। नदीभेदे।

पुष्करावर्त्तक पु० पुष्करं जलमावर्त्तयति आ+वृत–णिच्–अण् उपस०। मेघाधिपभेदे “पुष्करावर्त्तका नाम ये मेघाः पक्षसम्भवाः। संयोगाद्वायुनोच्छिन्नाः पर्वतानां महौजसाम्। कामगानां प्रवृद्धानां लोकानां शिवमिच्छताम्। पुष्करा नाम ते मेघा वृहत्तोयमत्सराः। पुष्करावर्त्तकास्तेन कारणेनेह शब्दिताः” विष्णुपु०। भीमो भीमसेनवत् उत्तरपदलोपे पुष्करोऽप्यत्र ३०६३पृष्ठे दृश्यम्।

पुष्कराह्व पु० पुष्करस्याह्वा आह्वा यस्य । सारसखगे अमरः पुष्कराह्वयमप्यत्र । तत्र पुष्करमूले कुष्ठौषधे न० राजनि० ।

पुष्करिका स्त्री पुष्करं तदाकारोऽस्त्यस्य ठन् । शूकदोष-निमित्ते रोगभेदे "पित्तशोणितसम्भूता पिडका पिड-कान्तिता । या पुष्करसमानाभा ज्ञेया पुष्करिकेति सा" सुश्रुतः

पुष्करिन् पु० पुष्करं शुण्डाग्रमस्त्यस्य इनि । १गजे हारा० स्त्रियां ङीप् । पुष्करादि० देशे गम्ये इनि ङीप् । २स्थलकमले ३पुष्करमूले कुष्ठौषधे राजनि० । ४पद्मिन्यां ५जलाशयभेदे मेदि० । जलाशयशब्दे ३०७५ पृ० तल्लक्ष-णादि दृश्यम् । ६चाक्षुषमनोःपत्नीभेदे हरिवं० २अ० । ७उचीकमातरि भूमन्युपत्नीभेदे भा० आ० ९४ अ० । मत्वर्थे इनि । ८पद्मसमूहे हेम० ।

पुष्कल त्रि०पुष–कलच् किच्च आद्यस्य नेत्त्वम् पुष्क+त्रिप्रा-लच् वा । १श्रेष्ठे अमरः २उपचिते जटा० ३बहुलयुक्ते च । "अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम्" इत्युक्ते ४परिमाणे न० ५भिक्षार्थदेये अन्नमानभेदे न० । "भिक्षामाहुर्ग्रासमात्रमन्नं तच्चातुर्गुणम् । पुष्कलं हन्तकारन्तु तच्चतुर्गुणमुच्यते" कूर्मपु० । ६असुरभेदे पु० । हरिवं० ४२अ० । ७भरतपुत्रे पु० भाग० ९।११।७।

पुष्क(ष्य)लक पु० गन्धमृगे त्रिका० रघुः १५।८। "सौम्नि-पुष्क(ष्य)कोद्धृतः" सि० कौ० । यमध्यपाठस्तत्रैव

पुष्कलावत पु० १उत्तरस्थे देशभेदे वृ०स०१४अ० । २भरत-पुत्रपुष्कलस्य राजधान्याम् स्त्री ।

पुष्ट त्रि० पुष–क्त । यस्य पोषणं कृतं तस्मिन् १कृतपोषणे अमरः । भावे क्त । २पुष्टौ न० । तत् कार्य्यतया अस्त्यस्य अच् । ३विष्णौ पु० "तुष्टः पुष्टः पुष्टिकरः" विष्णुस० ।

पुष्टावत् त्रि० पुष्टं पोषणं कार्य्यत्वेनाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः वेदे दीर्घः । पोषणकर्त्तरि सम्भृतथासि ऋ० ८।४५।१६

पुष्टि स्त्री पुष–भावे क्तिन् । १पोषणे अन्नादिभिरुपचयकरणे २वृद्धौ च मेदि० । कर्त्तरि क्तिच् । ३अश्वगन्धायां राजनि० मध्यादिषु ४मातृकाभेदे ५योगिनीभेदे ६धर्मस्य पत्नीभेदे भा० ६६अ० । [राजनि० ।

पुष्टिका स्त्री पुष्टयै कं जलमस्याः । जलशुक्तिकायां

पुष्टिकान्त पु० ६त० । गणाधिपे गणेशे ।

पुष्टिद त्रि० पुष्टिं ददाति दा–क । १पोषणकारके २अश्व-गन्धायां स्त्री राजनि० ।

पुष्टिपति पु० १अग्निभेदे भा० व० २२० अ० । २सरस्वत्यां च शत०ब्रा० ११।४।३।१६ ।

पुष्प विकासे दि०पर०अक०सेट् । पुष्प्यति अपुष्पीत् । पुपुष्प "शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदाः" । कण्ड्वा०अपुष्प्यीत् ।

पुष्प न० पुष्प्यति पुष्प–विकासे अच् । (फुल) ख्याते १कुसुमे २स्त्रीरजसि । भावे घञ् । ३विकासे पु० मेदि० ४कुवेरविमाने न० नेत्ररोगभेदे हेमच० । "पुष्पञ्च पत्रं च फलं तथैव यथोत्तरं ते लघवः प्रदिष्टाः तेषां तु पुष्पं कफपित्तहन्तृ फलं निहन्यात् कफमारुतौ च" सुश्रुते सामान्यतस्तस्य गुणा उक्ताः । विशेषतः पुष्पवर्गे अन्येषां गुणा तत्रोक्ताः । स्त्रीरजसि"शुक्रं दुष्टं शोणितं चाङ्गनानां पुष्पोद्रेकं तस्य नाशञ्च कष्टम् । पुष्पकाले शुचिस्तस्मादपत्यार्थी स्त्रियं व्रजेत्" इति सुश्रुतः । पुष्पशब्दनिरुक्तिस्तद्गतविशेषादिकं नानातन्त्रे उक्तं यथा तत्र पुष्पशब्दव्युत्पत्तिः कुलार्णवे "पुण्यसंवर्द्धनाच्चापि पापौघपरिहारतः । पुष्कलार्थप्रदानाच्च पुष्पमित्य-भिधीयते" । प्रपञ्चसारे "तुलस्यौ पङ्कजे जात्यौ केतक्यौ करवीरके । शस्तानि दश पुष्पाणि तथा रक्तोत्पलानि च । उत्पलानि च नीलानि कह्लारकुमुदानि च" । विश्वसारतन्त्रे "बहूनि कुसुमानि च" इति पाठः । "मालतीं कुन्दमन्दारं नन्द्यावर्त्तादिकानि च । पलाशपाटलापद्मजयन्त्यावर्त्तकानि च । चम्पकानि सनागानि रक्तमन्दारकाणि च । अशोकोद्भवविल्वाख्य कर्णिकारोद्भवानि च" । विश्वसारतन्त्रे शक्तिविषये विशेष उक्तो यथा "अथ देव्यर्चने वक्ष्ये पुष्पाणि शृणु पार्वति ! । इत्युपक्रमे तुलस्यादीन्युक्त्वा "एतान्यन्यानि तन्त्रेऽस्मिन् पुष्पाणि सन्ति वै प्रिये ! । नानादेशोद्भवानि स्युः सर्वकालोद्भवानि च । फलानि चैव पुष्पाणि दद्या-द्देव्यै विशेषतः । अथ पुष्पं प्रवक्ष्यामि कर्मयोगे मह्रे-श्वरि ! शृणुष्व परया भक्त्या यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा । कमले करवीरे द्वे कुसुमे तुलसीद्वयम् । जातीसुमे केतकीद्वे कुमारीचम्पकोत्पलम् । कुन्दमन्दारपुन्नाग-पाटलानागचम्पकम् । आरग्वधं कर्णिकारं यावन्ती नवमल्लिका । सौगन्धिकं सकोरण्डं पलाशाशोककर्णिकाः । अपामार्गः सिन्धुवारो वापुलीकञ्च कामजम् । व्याघ्र-चेलं दमनकं मरुवकं ततःपरम् । लवङ्गं जलकर्चूरं नगरञ्च जवा तथा । शिवपुष्पं द्रोणपुष्पं कामराजं सुकेतकम् । अन्यानि वनपुष्पाणि जलजस्थलजानि च ।

गिरिजानि देशजानि नानापुष्पाण्यतःपरम् ।” सारदायाम् “कमले करवीरे द्वे कुसुरे तुलसीद्वयम् । जातीद्वयं केतके द्वे कह्लारं चम्पकोत्पले । कुन्दमन्दारपुन्नागपाटलानागचम्पकम् । आरग्वधं कर्णिकारं जयन्ती नवमालिका । सौगन्धिकं सकोरण्टं पलाशाशोकमल्लिकाः । धुस्तूरं सर्जकं विल्वमर्जुनं मुनिपुष्पकम् । अन्यान्यपि सुगन्धीनि पत्रपुष्पाणि देशिकैः । उपदिष्टानि पूजायामाददीत विचक्षणः” । योगिनीतन्त्रे ७ पटले “शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि पुष्पाध्यायं समासतः । ऋतुकालोद्भवैः पुष्पैर्मल्लिकाजातिकुङ्कुमैः । सितरक्तैस्तथापुष्पैर्नीलपद्मैश्च पाण्डुरैः । किंशुकैस्तगरैश्चैव जवाकनकचम्पकैः । बकुलैश्चैव मन्दारैः कुन्दपुष्पैः कुरुण्डकैः । धुस्तूरकादियुक्तैश्च बन्धूकागस्त्यसम्भवैः । मदनैः सिन्धुवारैश्च दूर्वाङ्कुरसुकोमलैः । मञ्जरीभिः कुशानाञ्च बिल्वपत्रैः सुकोमलैः” तत्रैव ८ पटले “तुलसीद्वे मालतीद्वे तमालामलकी तथा । पुन्नागं मुनिपुष्पञ्च मल्लिकाञ्च निवेदयेत् । करवीरस्य कुसुमैर्येऽर्चयन्ति जनार्द्दनम् । दर्शनात्तस्य देवेशि ! नरकाग्निः प्रणश्यति” । करवीरादिमाहात्म्यं पूरश्चरणसोल्लासे १० पटले “करवीरं जवा देवि ! स्वयं काली न चान्यथा । तारा च अपरा चैव स्वयं त्रिपुरसुन्दरी” । तथा “करवीरजवामूले तुलस्या जगनन्दिनि । यदि प्राणांस्त्यजेद्देवि ! माहात्म्यं तस्य सुन्दरि ! । वक्त्रकोटिशतेनापि जिह्वाकोटिशतेन च । वर्णितुं तस्य माहात्म्यं न शक्नोमि कदाचन” । “शुक्लं कृष्णं तथा पीतं हरितं लोहितं तथा । करवीरं महेशानि ! जवापुष्पं तथैव च । स्वयं काली महामाया स्वयं त्रिपुरसुन्दरी । अनादरं न कर्त्तव्यं कृत्वा च नरकं व्रजेत्” । दशमपटले “कृष्णापराजिता साक्षाद्भद्रकाली न संशयः । करवीरञ्च भुवना द्रोणं भुवनसुन्दरी । जवा साक्षाद्भगवती सर्वविद्यास्वरूपिणी । ये साधका जगन्मातरर्च्चयन्ति शिवप्रियाम् । एतैश्च कुसुमैश्चण्डि ! स शिवो नात्र संशयः । येनार्च्चिता जगद्धात्री द्रोणकृष्णजवादिभिः । राजसूयाश्वमेधाद्यैर्वाजपेयाग्निहोत्रकैः । फलं यज्जायते चण्डि ! तत् सर्वं कुसुमार्च्चनात् । जवाद्रोणं तथा कृष्णामालूरं करवीरकम् । साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपञ्च महादेव्यै निवेदयेत् । श्वेतचन्दनसंयुक्तं रक्तचन्दनलेपितम् । यो दद्याद्भक्तिभावेन स विश्वेशो न संशयः” । अथ कामनाभेदे पुष्पविशेषः तत्रैव “करवीरस्य माप्यस्य सहस्राणि ददाति यः । स कामान् प्राप्य चाभीष्टान् देवीलोके महीयते । तथैककरवीरेण पद्मानां द्वे सहस्रके । महाघोरे महोत्पाते महापदि च सङ्कटे । महादुःखे महारोगे महाशोके महाभये । पूजयेत् कालिकां तारां भुवनां षोड़शीं शिवाम् । बालां छिन्नाञ्च बगलां धूमां भीमां करालिनीम् । कमलामन्नपूर्णाञ्च दुर्गां दुःखविनाशिनीम् । सर्वविद्या जवाद्रोणकरवीरैर्मनोहरैः । मालूरपत्रैः कृष्णाभिः कृष्णां संपूज्य भूतले । साधकेन्द्रो महेशानि ! भवेन्मुक्तो न संशयः” । मुण्डमालायां दशमपटले “जवापुष्पैर्द्रोणपुष्पैः करवीरैर्मनोहरैः । कृष्णापराजितापुष्पैरन्यैश्च मुनिपुष्पकैः । पूजयेत् परया भक्त्या चण्डिकां परमेश्वरीम्” । योगिनीतन्त्रमत्स्यसूक्तयोः “येऽर्चयन्ति जनाध्यक्षं करवीरैः सितासितैः । चतुर्युगानि देवेशि ! प्रीतो भवति माधवः । “बकपुष्पं च जातिस्तु तथा रुद्रजटस्य च । वाजपेयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति नान्यथा । सर्वेषामेव पुष्पाणां प्रवरं नीलमुत्पलम् । नीलोत्पलसहस्रेण यस्तु मालां प्रयच्छति । दुर्गायै विधिवद्देवि ! तस्य पुण्यफलं शृणु । वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च । देव्या अनुचरो भूत्वा रुद्रलोके महीयते” । मुण्डमालायाम् “लक्षायां वह्निमैमेरजैर्दोनैर्मखैः शुभैः । पूजिता या जगद्धात्री यद्येषा कुसुमार्चिता । माहात्म्यञ्चैव कृष्णायाः कृष्णा जानाति तत्त्वतः । तदर्द्धञ्चाप्यहं देवि ! तदर्द्धं श्रीपतिः सदा । तदर्द्धं पद्मजन्मा वै तदर्द्धं वेदसाधकः । अन्यपुष्पस्य माहात्म्यं संक्षेपाद्वच्मि शङ्करि ! । पृथिव्या मण्डले स्वर्गे वैकुण्ठे कालिकापुरे । जवादिकरवीरैश्च दलैः किं किं फलं लभेत् । न जानाति जगद्धात्री को वेद पार्वतीं विना । करवीरैः श्वेतरक्तै रक्तचन्दनमिश्रितैः । पूजयेत् जाह्नातटे यस्तु स विश्वेशो भवेद्ध्रुवम् । कृष्णापराजितापुष्पैर्यस्तु देवीं प्रपूजयेत् । सोऽश्वमेधसहस्राणां फलं प्राप्य शिवां व्रजेत् । महाविपत्तौ यो दद्याज्जवां कृष्णापराजिताम् । द्रोणं वा करवीरं वा स गच्छेत् कालिकापुरम्” । तत्रैव “किञ्च पाद्यैः किञ्च वाद्यैर्नैवेद्यैः किञ्च पूजनैः । मधुदानैर्मधुपर्कैः कुम्भकैः किञ्च रेचकैः । पूरकैः किञ्च वा ध्यानैः प्राणायामैश्च किञ्च वा । किं जपैः किं तपोभिर्वा मत्स्यैर्मांसैश्च पञ्चमैः । किमन्यमन्त्रैः किं

तन्त्रैः किं यन्त्रैः किञ्च साधनैः। किं वेदैरासवैः किं वा श्मशानैर्मन्त्रसाधनैः। किमध्वरैर्मन्त्रपूतैर्मन्त्रार्थैर्मन्त्रजीवनैः। किं योनिमुद्रया किं वा तीर्थैः किं ब्रह्मसाधनैः। किं मातृकान्यासगणैः किं कटैः किं घटैः पटैः। किं काकचञ्चुभिः षोढ़ान्यासैः किं धर्म्मसाधनैः। येनार्च्चिता महादेवी करवीरैर्जवादिभिः। कृष्णापराजितापुष्पैः करवीरैर्मनोहरैः। द्रोणैस्तु केतकीपुष्पैः सेवामालूरपत्रकैः। पूजिता यैर्भगवती तेषां किं कर्म्मसाधनैः" । नित्यातन्त्रे एकादशपटले "न तुलस्या यजेत् कालीं नाक्षतैर्विष्णुमर्च्चयेत्। अपराजितायादानेन साक्षात्तुष्टा भवेच्छिवा। कालिकायाश्च तारायाः करवीरमतिप्रियम्। जवापुष्पं महेशानि! दद्याच्च धारयेत् क्वचित्। रक्तोत्पलेन देवेशि! कालिकां पूजयेत् सकृत्। शतवर्षसहस्राणां पूजायाः फलमाप्नुयात्"। तथा "दूर्व्वापि गर्भसंयुक्ता देवी तुष्टिकरी भवेत्"। पुरश्चरणरसोल्लासे "मञ्जरीं सहकारस्य केशवाय निवेदयेत्। रुद्रजटां शिरीषञ्च दाड़िमं काञ्चनं तथा। नीलकण्ठं मयूरञ्च योन्याकारञ्च वर्ज्जयेत्। पुष्पदाने काम्यफलं नित्यातन्त्रे ईश्वर उवाच। "ब्रह्महत्यादिपापानां प्रायश्चित्तं सुरेश्वरि। रक्तपुष्पैर्महादेवि! चक्रराजं प्रपूजयेत्। कुलाचारक्रमेणैव कर्पूरक्षोदमिश्रितम्। महापातककोटिश्च जन्मान्तरकृता अपि। मासमात्रेण हन्यन्ते सत्यं सत्यं न संशयः। लक्ष्मीस्तस्य भवेद्गेहे सुस्थिरा वीरवन्दिते!। जवापुष्पैर्महेशानि! पूर्व्ववद्द् यदि पूजयेत्। मासमात्रेण नश्यन्ति सप्तजन्मकृतान्यपि। ब्रह्महत्यादिपापानि धनवान् जायते कविः। पूर्व्ववत् केतकीपुष्पैः पत्रैर्व्वा यदि पूजयेत्। मासमात्रेण देवेशि! उपपातककोटयः"। (नश्यन्तीति पूर्व्वोक्तेनान्वयः)। "लभते राजसौभाग्यं साधको नात्र संशयः। शतपत्रैर्महेशानि! पूर्व्ववत् पूजयेच्छिवाम्। मासमात्रेण देवेशि! सर्व्वपापं विनाशयेत्। चम्पकैः पूजयेद्देवीं पूर्व्ववन्मासमात्रकम्। निहत्य परमेशानि! पातकं शतजन्मजम्। सौभाग्यं लभते मन्त्री त्रिषु लोकेषु पार्व्वति!। श्वेतपद्मैर्महेशानि! मासमात्रं प्रपूजयेत्। त्रिंशज्जन्मकृतं पापं नाशयेन्नात्र संशयः। बन्धूकैः पूर्व्ववद्देवि! मासमात्रं प्रपूजयेत्। निहत्य सर्व्वपापानि राजानं वशमानयेत्। मालतीमल्लिकाजातीकुन्दैः श्वेतोत्पलैः सह। सुभिक्षैः पूर्व्ववद्देवि! मासमात्रं प्रपूजयेत्। ब्रह्महत्यादिपापानि शतजन्मकृतान्यपि। नाशयेत् परमेशानि! मुक्तिस्तस्य करे स्थिता। रक्तोत्पलजवावक्त्रिबन्धूकागस्त्यकैः शिवाम्। पूर्व्ववत् परमेशानि! मासमात्रं प्रपूजयेत्। पातकं नाशयित्वाऽसौ मम तुल्यो भवेन्नरः। नागकेशरकह्लारबकुलैः सिन्धुवारकैः। पाटलैः पूजयेद्देवि! श्रीपीठान्तर्निवासिनीम्। पूर्व्ववत् पूजयेद्देवि! मासमात्रं प्रसन्नधीः। सहस्रजन्मजं पापं नाशयेन्नात्र संशयः। सौभाग्यमतुलं तस्य भवेद्देवी प्रसादतः"। योगिनीतन्त्रे "नोत्सृज्य दद्यात् पुष्पाणि वनस्थानि कदाचन। न शक्नुवन्ति वै देवाः समाकर्षितुमुद्यताः। एकैकं कुसुमं यत्ना रक्षन्ति दश वै यतः। तथा यक्षाङ्गनाः यक्ष सर्व्वतः कुसुमाहृताः। तस्मादाहृत्य कुसुमं यजेद्देवान् पितॄनपि" इति हस्तस्थपुष्पदाननिषेधः। मत्स्यसूक्ते "स्नात्वा मध्याह्नसमये न छिन्द्यात् कुसुमं नरः। तत्पुष्पैरर्च्चने देवि! रौरवे परिपच्यते" मध्याह्न इत्युपादानात् प्रातःस्नातस्य पुष्पाहरणे न दोषः। अथ पुष्पमाला विश्वसारतन्त्रे "नीलोत्पलसहस्रेण यस्तु मालां प्रयच्छति। दुर्गायै विधिवद्देवि! तस्य पुण्यफलं शृणु। वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च। देव्या अनुचरो भूत्वा रुद्रलोके महीयते"। योगिनीतन्त्रे नवमपटले "मालतीमालया विष्णुरर्च्चितो येन कार्त्तिके। पापाचरकृता माला नाशिता तस्य विष्णुना"। तथा "करवीरकृतां मालां माधवाय प्रयच्छति। देवेन्द्रोऽपि महेशानि! करोति करसंपुटम्"। तत्रैव "न भेदयेद् यत्नतः मालाञ्चैव न भेदयेत्। विशिष्य मालतीमालां व्याघ्रचर्म तथैव च"। बृहन्नीलतन्त्रे द्वितीयपटले "कोकणदञ्च बन्धूकं कर्णिकाद्वयमेव च। वकमन्दाररक्ताणि करवीराणि शस्यते। मल्लिकात्रितयं जाती क्षौमपुष्पं जयन्तिका। बिल्वपत्रं कुरुवकं मुनिपुष्पञ्च केशरम्। वासन्ती चैव सौगन्ध्यं कालपुष्पं मनोहरम्। आमलकञ्च कादम्बं बकुलं यूथिका तथा। बिल्वैर्मरुवकाद्यैश्च तुलसीवर्जितैः शुभैः। ओड्रपुष्पैर्विशेषेण वज्रपुष्पेण शोभितम्। सर्व्वं पुष्पं प्रदद्याच्च भक्तियुक्तेन चेतसा। जवापुष्पं महेशानि! दद्याद्देव्यै विशेषतः। पद्मं प्रियतरं देव्याः शेफाली बकुलं तथा। रक्तोत्पलेन देवेशि! पूजयेत् परमां शिवाम्। लक्षवर्षसहस्राणां पूजायाः फलमाप्नुयात्। शिरीषं परम्

देव्याः प्रीतिदं तगरं तथा । स्थलपद्मं सुन्दरं लक्षसंख्यक्रमेण तु । यदि दद्यान्महेशानि ! सर्व्वसिद्धिः सुरेश्वरि ! । तदैव मन्त्रसिद्धिः स्यान्नात्र कार्य्या विचारणा । द्विजातीं तुलसीं रम्यां तस्याः प्रीतिकरीं पराम् । काञ्चनं रक्तवर्णञ्च अतिप्रियतरं महत् । भक्तियुक्तो महेशानि ! सर्व्वपुष्पं निवेदयेत्" । इन्द्रनीलतन्त्रे "चातुर्मास्ये तु लक्षैकमालत्या योऽर्च्चयेद्धरिम् । शतजन्मकृत पापं तत्क्षणादेव नश्यति । करवीरस्य कुसुमैर्य्येऽर्च्चयन्ति हरेर्द्दिने । दर्शनात्तस्य देवेशि ! नरकाग्निः प्रणश्यति" । वर्ज्ज्यपुष्पाणि "नार्च्चयेत् झिण्टिपुष्पेण पीतैश्च तगरैस्तथा । श्वेतेनोड्रेण कृष्णेन विजयेन नचार्चयेत्" । प्रपञ्चसारे षष्ठपटले "कृन्तने पतितैर्म्लानैः शीर्णैर्वा जन्तुदूषितैः । आघ्रातैरङ्गसंस्पृष्टैरुषितैर्नापि चार्च्चयेत्" । सारदायाम् "मलिनं भूमिसंस्पृष्टं कृमिकेशादिदूषितम् । अङ्गस्पृष्टं समाघ्रातं त्यजेत् पर्य्युषितं तथा" । मत्स्यसूक्ते चतुर्द्दशपटले "शेफालिका तु कह्लारं शरत्काले प्रशस्यते । अन्यत्र न स्पृशेद्देवि ! प्रायश्चित्तन्तु पूजनात् । नार्चयेद्रक्तकृष्णेन तथोग्रगन्धिकेन च । करवीरस्य माघ्यस्य बन्धूजीवस्य चैव हि । केशरस्य सवजस्य रक्तं देवि ! प्रशस्यते" । योगिनीतन्त्रे "बिल्वपत्रं शमीपत्रं तमालामलकीदलम् । अपाङ्गभृङ्गपत्रञ्च कुशं दूर्व्वास्तथैव च । पुष्पाणामप्यभावे तु फलान्यपि निवेदयेत् । फलानामप्यभावे तु तत्पत्रैः पूजयेद्धरिम्।" शुभ्रपूजापुष्पञ्च तत्रैव "सिंहास्यञ्चैव मालूरं धत्तूरञ्च चतुर्व्विधम् । तथा रुद्रजटे द्वे च शुभ्रपुष्पञ्च शङ्करि । पद्मे नीलोत्पले देवि ! बकमन्दारकाञ्चने । माधवीद्वे तमालञ्च शुभ्रमेतद्धरार्च्चने" । दिवारात्रिभेदेन पुष्पविशेषेण पूजनमुक्तं तत्रैव "कनकानि सुगन्धीनि रात्रौ देयानि शङ्करि ! । दिवा चान्यानि पुष्पाणि दिवा रात्रौ च मल्लिका । देवालयस्य पुष्पेण यो देवं प्रतिपूजयेत् । अन्धत्वं प्राप्नुयात् सोऽपि दश वर्षाणि पञ्च च" । देवताविशेषे पुष्पविशेषवर्ज्जनमपि तत्रैव "शिवे विवर्जयेत् कुन्दं माघे माघ्यं प्रशस्यते । गणेशे वर्जयेन्माघ्यमशोकं तगरन्तथा । सूर्य्ये माघ्यञ्च मन्दारं कनकञ्च तथैव च । महालक्ष्म्यै च तुलसीं झिण्टिकां काञ्चनन्तथा । बन्धूजीवञ्च द्रोणञ्च सरस्वत्यै न दापयेत् । अम्बायां बिल्वपत्रञ्च शमीपत्रं तथैव च । ब्रह्मणे वर्जयेत् काशं कौसुम्भं शमीपुष्पकम् । धात्रीपुष्पं कुरण्टञ्च जलपुष्पं तथैव च । दुर्गायै न प्रदद्याच्च सोमपुष्पं तथैव च । त्रिपुरायै काञ्चनञ्च कनकं वासकं तथा । किंशुकं कृष्णकान्ताञ्च इन्द्राण्यै वर्जयेत्तथा" । अकर्म्मण्यपुष्पदाने दोषो यथा "वराह उवाच"अकर्म्मण्येन पुष्पेण यो मामर्च्चयते भुवि । पातकं तस्य वक्ष्यामि तच्छृणु त्वं वसुन्धरे ! । नाहं तत् प्रतिगृह्णामि न च ते वै, मम प्रियाः । मूर्खैर्भागवतैर्दत्तं मम विप्रियकारिणः । पतन्ति नरके घोरे रौरवे तदनन्तरम् । अज्ञातस्य च दोषेण दुःखान्यनुभवन्ति च । वानरो दश वर्षाणि मार्जारस्त्रयोदश । मूषकः पञ्चवर्षाणि बलीवर्द्दस्तु द्वादश । छागस्त्वैवाष्ट वर्षाणि वर्षं वै ग्रामकुक्कुटः । त्रीणि वर्षाणि महिषो भवत्येव न संशयः । एतत्ते कथितं भद्रे ! पुष्पं यन्मेऽत्र रोचते । अकर्म्मण्यं विशालाक्षि ! पुष्पं यो न ददाति वै" वराहपु० । देवी प्रियपुष्पाणि यथा "पुष्पाणि देव्या वैष्णव्याः प्रियाणि शृणु संप्रति । बकुलैश्चैव मन्दारैः कुन्दपुष्पकुरण्टकैः । करवीरार्कपुष्पैश्च शाल्मलैश्चापराजितैः । दमनैः सिन्धुवारैश्च वर्कैर्म्मरुवकैस्तथा । लताभिर्व्वल्कलैश्चैव दूर्व्वाङ्कुरैश्च कोमलैः । मञ्जरीभिः कुशानाञ्च बिल्वपत्रैः सुशोभनैः । पूजयेद्वैष्णवीं देवीं कामाख्यां त्रिपुरां तथा । अन्याश्च याः शिवाप्रीत्यै जायन्ते पुष्पजातयः । ता इमाः शृणु कीर्त्यन्ते मया वेताल ! भैरव ! । मालती मल्लिका जाती यूथिका माधवीलता । पाटला करवीरञ्च जवा तर्क्कारिका तथा । कुब्जकं तगरञ्चैव कर्णिकारोऽथ रोचनः । चम्पकाम्रातकौ बाणवर्व्वरौ मल्लिका तथा । अशोका लोध्रतिलकाटरूषशिरीषकैः । शमीपुष्पञ्च द्रोणञ्च पद्मोत्पलबकारुणाः । श्वेतारुणे त्रिसन्ध्ये च पलाशः खदिरस्तथा । वनमालाऽथ सेवन्ती कुरदोऽथ कदम्बकः । चक्रं कोकनदञ्चैव भण्टिलो गिरिकर्णिका । नागकेशरपुन्नागौ केतक्यञ्जलिका तथा । दोहदा वीजपूरस्य नमेरुः शालमेव च । त्रपुषी चण्डसिन्धुश्च झिण्टी पञ्चविधा तथा । एवमाद्युक्तकुसुमैः पूजयेत् वरदां शिवाम्" । वर्जनीयपुष्पं यथा "पुष्पञ्च कृमिसम्भिन्नं विशीर्णं भग्नसङ्गतम् । सकेशं मूषिकाधूतं यत्नेन परिवर्जयेत् । याचितं परकीयञ्च तथा पर्य्युषितञ्च यत् । अन्त्यस्पृष्टं पदास्पृष्टं यत्नेन परिवर्जयेत्" कालिका पु० ६८।५४अ०। केशवपूजने प्रशस्तपुष्पाणि यथा "मालतीमल्लिका चैव यूथिका चातिमुक्तिका । पाटलाकरवीरञ्च जयासेवतिरेव

च । कुब्जकस्तगरश्चैव कर्णिकारः कुरुण्टकः । चम्पकस्तगरः कुन्दो बाणवर्वरमल्लिकाः । अशोकस्तिलकश्चम्पस्तथा चैवाटरूषकः । अमी पुष्पप्रकारास्तु शस्ताः केशवपूजने । केतकीपत्रपुष्पञ्च पुष्पं भृङ्गारकस्य च । तुलस्यामलकी चैव सद्यस्तुष्टिकरं हरेः । पद्मान्यम्बुसमुत्थानि रक्तनीले तथोत्पले । सितोत्पलञ्च कृष्णस्य दयितानि सदा नृप ! । तानि पुष्पाणि देयानि विष्णवे प्रभविष्णवे" अग्निपु० । किञ्च "जाती शताह्वा सुमना कुन्दं बहुपुटं तथा । वाणञ्च पङ्कजाशोकं करवीरञ्च यूथिका । पारिभद्रं पाटला च बकुलं गिरिशायिनी । तिलकं वनजञ्चैव पीतकं तगरन्त्वपि । एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्च्चने । सुरभीणि तथान्यानि वर्जयित्वा तु केतकीम् । शेषाण्यपि हि पुष्पाणि प्रशस्तान्यच्युतार्चने । पल्लवान्यपि तेषां स्युः प्रशस्तानि महासुर ! । वीरुधानां प्रधानेन वर्हिषाञ्चार्चयेत्तथा । नानारूपैश्चाम्बुभवैः कमलेन्दीवरादिभिः । प्रवालैः शुचिभिः शुद्धैर्जलप्रक्षालितैर्बले !। वनस्पतीनामर्चेत तथा दूर्वादिपल्लवैः" वामनपु० ९१ । विष्णौ पुष्पविशेषदानस्य फलं यथा "आरामप्रभवैः पुष्पैरच्छिद्रैः कीटवर्जितैः । तथाऽपर्युषितैस्तद्वत् कार्त्तिके विष्णुमर्चयेत् । वर्णानां हि यथा विप्रस्तीर्थानां जाह्नवी यथा । देवानाञ्च यथा विष्णुः पुष्पाणां मालती तथा । मालतीमालया देवं योऽर्चयेद्गरुड़ध्वजम् । जन्मदुःखजरारोगैः कर्मभिर्मुक्तिमाप्नुयात् । मालतीमालया येन पूजितः कार्त्तिके हरिः । पापलक्षायुतं तस्य वत्स ! शौरिः प्रमार्जति । मालतीपुष्पमालाभिः कार्त्तिके पुष्पमण्डपम् । विष्णोर्गृहे कृतं यैस्तु ते यान्ति परमां गतिम् । जातिपुष्पैर्विरचितां मालां यः सम्प्रयच्छति । विष्णवे विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु । कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च । वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान् विष्णुतुल्यपराक्रमः । यः स्वर्णकेतकैः पुष्पैः पूजयेद्गरुड़ध्वजम् । अब्दकोटिशतं यावत्तुष्टः स्यात्तस्य वै हरिः । दामोदरं पूजयेद्यः कुसुमैः केतकोद्भवैः । स वसेद्विष्णुनिलये देवेन सह मोदते । मल्लिकाकुसुमैर्देवं योऽर्चयेत् त्रिदेशश्वरम् । कार्त्तिके परया भक्त्या दहेत् पापं त्रिधार्जितम् । सुगन्धैर्मल्लिकापुष्पैरच्युतं योऽर्चयेन्मुने ! । स सर्वपापनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते । वेदधर्मेण केनापि संप्राप्ते मधुमाधवे । योऽर्च्चयेत् स मुनिश्रेष्ठ ! लभते वैष्णवं पदम् । यः पुनः पाटलापुष्पैरर्च्चयेद्गरुड़ध्वजम् । सुपुण्यात्मा परं स्थानं स प्रयाति हरेर्मुने ! । अगस्त्यपुष्पैर्देवेशं येऽर्च्चयन्ति जनार्द्दनम् । देवर्षे ! दर्शनात्तेषां नरकाग्निः प्रणश्यति । न तत् करोति विप्रेन्द्र ! तपसा तोषितो हरिः । यत् करोति हृषीकेशो मुनिपुष्पैरलङ्कृतः । विहाय सर्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवम् । कार्त्तिके योऽर्च्चयेद्भक्त्या वाजिमेधफलं लभेत् । मुनिपुष्पकृतां मालां ये यच्छन्ति जनार्द्दने । शक्रोऽपि तैः समं वत्स ! कुरुते ह्यभिभाषणम् । ददात्यभीप्सितान् कामान् हृष्टश्चिन्तामणिर्यथा । कार्त्तिके मुनिपुष्पेण पूजितो गरुड़ध्वजः । गवामयुतदानेन यत् फलं कार्त्तिके मुने ! । मुनिपुष्पेण चैकेन कार्त्तिक्यां तत् फलं स्मृतम् । येऽर्च्चयन्ति सुराध्यक्षं करवीरैः सितासितैः । तेषां वर्षशतं यावत् प्रभुर्भवति केशवः । बकुलाशोककुसुमैर्येऽर्च्चयन्ति जगत्पतिम् । निर्भीकास्ते भवन्तीह यावच्चन्द्रदिवाकरौ । अशोककुसुमैरर्च्यैर्जन्मशोकभयापहम् । पूजयित्वा हरिं याति पदं विष्णोरनामयम् । शुभगन्धैः सितैर्वत्स ! कुसुमैः पङ्कजोद्भवैः । अधोक्षजं समभ्यर्च्य नरो याति हरेः पदम् । अभ्यर्च्य कौमुदैः पुष्पैः केशवं त्रिदशैरपि । अटरूषकपुष्पैश्च पूजयेद्यो जगत्पतिम् । स पुण्यवान्नरो याति तद्विष्णोः परमं पदम् । कार्त्तिके योऽर्च्चयेद्विष्णुं तुलसीबिल्वपङ्कजैः । त्रिदशैरपि पूज्यः स न शक्यो यमकिङ्करैः । माधवे योऽर्च्चयेद्विष्णुं तुलसीबिल्वपङ्कजैः । त्रिदशैरपि पूज्यः स न शक्यो यमकिङ्करैः । माधवे योऽर्च्चयेद्विष्णुं सुपुष्पैस्तिलकोद्भवैः । धूतपापो निरातङ्कः स विष्णोर्याति तत् पदम् । समित्पुष्पकुशादीनि श्रोत्रियः स्वयमाहरेत् । शूद्रानीतैस्तैश्च हरेः पूजां कुर्वन् व्रजत्यधः । तस्माद्विप्रो मुनिश्रेष्ठ ! शिष्येण स्वयमेव वा । पुष्पादीनि समाहृत्य पूजयेत् परमेश्वरम् । विप्रो दूर्वामयैः पुष्पैस्तथा काशकुशोद्भवैः । तुलसीबिल्वपत्रैश्च पूजयेद्देवताः पितॄन् । नार्च्चयेत्तगरैः सूर्य्यं धूर्त्तपुष्पेण केशवम् । देवीं लकुचपुष्पैश्च शङ्करं नागकेशरैः" । कालविशेषे तस्य पर्य्युषितत्वं यथा "प्रहरं तिष्ठते जाती प्रहरार्द्धन्तु मल्लिका । त्रियामं मुनिपुष्पञ्च करवीरमहर्निशम्" । आम्रमञ्जरीविल्वपत्रदानफलं यथा "मञ्जरीं सहकारस्य ये प्रयच्छन्ति वैष्णवाः । कार्त्तिके

सफलास्ते स्वर्गकोटीफलभागिनः । कार्त्तिके योऽर्च्चयेद्भक्त्या बिल्वपत्रेण केशवम् । दद्यात् यज्ञायुतफलं केशवस्तस्य वै मुने ! । बिल्वपत्रेण ये कृष्णं कार्त्तिके कलिमर्द्दनम् । पूजयन्ति महाभक्त्या मुक्तिस्तेषां करे स्थिता ! नागकेशरपुष्पैर्यैः पूजयेद्गरुडध्वजम् । स याति वैष्णवं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति । कदम्बकुसुमैर्यो वै पूजयेन्मधुसूदनम् । जन्मायुतार्जितं पापं स्फोटितं तेन नारद ! । न तथा केतकीपुष्पैर्मालतीकुसुमैस्तथा । तोषमायाति देवेशः कदम्बकुसुमैर्यथा । दृष्ट्वा कदम्बपुष्पाणि तोषमायाति माधवः । किं पुनः पूजितो देवः सर्व्वकामप्रदो हरिः । हरिं किंशुकपुष्पैर्यः पूजयेत् त्रिदशाधिपम् । वैकुण्ठे रमते शश्वत् विष्णुना सह वैष्णवः । वर्षाकाले च देवेशं कुसुमैः कन्दनार्च्चितैः । योऽर्च्चयेत् परमं विष्णुं संसारे न पुनर्विशेत् । कुन्दपुष्पैश्च विप्रर्षे ! योऽर्च्चयेद्गरुडध्वजम् । कोटिजन्मार्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । शमीपुष्पैश्च देवेशं पूजयेदसुरद्विषम् । यमं न पश्येद्विप्रर्षे ! न याति दुर्गतिं नरः” पाद्मोत्तरख० १२१ अ० । लक्ष्मीतुल्यप्रियपुष्पाणि नारदीयस्मृ० “मालती बकुलाशोकशेफालीनवमालिकाः । अम्लानतगराङ्कोठमल्लिका मधुपिण्डिकाः । यूथिकाष्टापदं कुन्दं कदम्बं मधुपिप्पलम् । पाटलाचम्पकं कृष्णं लवङ्गमतिमुक्तकम् । केतकं च कुरुबकं बिल्वं कह्लारकं द्विज ! । पञ्चविंशतिपुष्पाणि लक्ष्मीतुल्यप्रियाणि मे” । केशवार्च्चने निषिद्धपुष्पाणि विष्णुधर्म्मोत्तरे । “उग्रगन्धीन्यगन्धीनि कुसुमानि न दापयेत् । अन्यायतनजातानि कण्टकीनि तथैव च । रक्तानि यानि धर्म्मज्ञे ! चैत्यवृक्षोद्भवानि च । श्मशानजातान्यन्यानि यानि चाकालजानि च” । तथा “कुटजं शाल्मलीपुष्पं शिरीषञ्च जनार्द्दने । निवेदितं भयं रोगं निःस्वत्वञ्च प्रयच्छति । बन्धुजीवकपुष्पाणि रक्तान्यपि च दापयेत् । अन्यरक्तकपुष्पाणां दानात् दौर्भाग्यमाप्नुयात्” । परारोपितवृक्षस्य पुष्पग्रहणे दोषः । अगस्त्यः “परारोपितवृक्षेभ्यः पुष्पाण्यानीय योऽर्च्चयेत् । अविज्ञाप्य च तस्यैव निष्फलं तस्य पूजितम्” । एतद् द्विजेतरपरम् “द्विजस्तृणैधः पुष्पाणि सर्व्वतः स्ववदाहरेत्” इति याज्ञवल्क्यात् । “देवाद्यर्थन्तु कुसुममस्तेयं मनुरब्रवीत्” इति वचनात् । “गोऽग्न्यर्थे तृणमेधांसि वीरुद्वनस्पतीनां पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि

चापरिवृतानि” इति गोतमवचनाच्च । द्विजेतरस्य दण्डोऽपि “तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् । अनापृच्छन् हि गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति” इति स्मृतेः । “देवोपरिष्टं मस्तकोपरिष्टतम् अधोवस्त्रष्टतम् अन्तर्जलप्रक्षालितञ्च पुष्पं दुष्टमिति” हरिभक्तिनामके ग्रन्थे । अभिवाद्याभिवादककरस्थपुष्पं प्रोक्षणात् कर्म्मण्यम्” इति केचित् । याचितादिपुष्पदानस्य निष्फलत्वम् । “याचितं निष्फलं पुष्पं क्रयक्रीतञ्च निष्फलम्” इति वदन्ति । वामहस्तचितादि पुष्पस्यादेयत्वं यथा “न पुष्पच्छेदनं कार्य्यं देवार्थं वामहस्ततः । न दद्यात्तानि देवेभ्यः संस्थाप्य वामहस्ततः । समित्पुष्पादीनां स्वयमाहरणीयत्वं हारीतशातातपौ “समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् । शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः कर्म्म कुर्व्वन् पतत्यधः” । क्रये प्रतिप्रसवमाह ब्रह्मपु० “पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्वीरक्रयक्रियाहृतैः” । वीरक्रयो वीरवत् याच्ञाम्भृत्येन विक्रेतृस्वन्यस्तमूल्येन क्रयः । पुष्पदानप्रकारो ज्ञानमालायां “पुष्पं वा यदि वा पत्रं फलं नेष्टमधोमुखम् । पुष्पाञ्जलिविधिं हित्वा यथोत्पन्नं तथार्पणम्” । मध्याह्नस्नानानन्तरं पुष्पचयनस्य दोषो यथा “स्नानं कृत्वा तु ये केचित् पुष्पं गृह्णन्ति वै द्विजाः । देवतास्तन्न गृह्णन्ति भस्मीभवति दारुवत्” । एतत्तु द्वितीयस्नानाभिप्रायम् । इति रत्नाकरः । व्यक्तं मनुस्मृतौ “स्नात्वा मध्याह्नसमये न छिन्द्यात् कुसुमं नरः । तत्तत्पुष्पार्च्चने देवि ! रौरवे परिपच्यते” । पुष्पाभावे देयानि विष्णुधर्म्मोत्तरे “पुष्पाभावेऽपि देयानि पत्राणि च जनार्द्दने । पत्राभावे जलं दद्यात्तेन पुण्यमवाप्यते” । पुष्पदानमाहात्म्यं यथा “न रत्नैर्न सुवर्णैर्न न वित्तेन च भूरिणा । तथा प्रसादमायाति यथा पुष्पैर्जनार्द्दनः” । देवताविशेषे वर्जनीयपुष्पं यथा शातातपः “शिवे विवर्जयेत् कुन्दमुन्मत्तञ्च हरेस्तथा । देवीनामर्कमन्दारौ सूर्य्यस्य तगरन्तथा” । पुष्पविशेषाणां कालभेदे पर्य्युषितत्वं भविष्ये “पद्मानि सितरक्तानि कुमुदान्युत्पलानि च । एषां पर्युषिताशङ्का कार्य्या पञ्चदिनोत्तरम्” । पुष्पविशेषस्यापर्युषितत्वं यथा “तुलस्यगस्त्यबिल्वानां न च पर्युषितात्मता” । योगिनीतन्त्रे “बिल्वपत्रञ्च माध्यञ्च तमालामलकीदलम् । कह्लारं तुलसीञ्चैव पद्मञ्च मुनिपुष्पकम् । एतत् पर्यु-

षितं न स्यात् यच्चान्यत् कलिकात्मकम्।” कलिकात्मकं प्रस्फुटनयोग्यम्”एका०त०। अन्यत् पर्युषितशब्दे दृश्यम्।

पुष्पक न० पुष्पमिव पुष्पेण वा कायति कै–क स्वार्थे क वा। १पुष्पशब्दार्थे २रीतिपुष्पे ३कुवेरविमाने ४नेत्ररोगभेदे ५रत्नकङ्कणे ६रसाञ्जने ७लौहकांस्ये ८मृत्तिकाङ्गारवाहकशकट्याञ्च मेदि०। ९कासीसे हेमच०।

पुष्पकरण्डक न० अवन्तिस्थे शिवोद्यानभेदे “महाकालश्चोज्जयिनी विशालाऽवन्तिका तथा। तस्योद्यानं तु विज्ञेयं नाम्ना पुष्पकरण्डकम्” शब्दमा०। ततः अस्त्यर्थे इनि ङीप्। पुष्पकरण्डिका उज्जयिन्यां स्त्री हेमच०। ६त०। (साजि) २पुष्पचयनपात्रभेदे न०।

पुष्पकाल पु० पुष्पस्य कालः। १स्त्रीणामृतुसमये द्वादशवर्षादौ काले पुष्पप्रधानः कालः शा०त०२कुसुमप्रधाने ३वसन्तकाले।

पुष्पकासीस न० पुष्पमिव कासीसम्। कासीसभेदे राजनि०। “कासीसं धातुकासीसं पांशुकासीसमित्यपि। तदेव किञ्चित् पीतन्तु पुष्पकासीसमुच्यते” भावप्र० कासीसशब्दे दृश्यम्

पुष्पकीट पु० पुष्पप्रियः कीटः। १भ्रमरे त्रिका० ७त०। २कुसुमस्थितक्रमिमात्रे च।

पुष्पकेतन पु० पुष्पं केतनं यस्य। कामदेवे हेमच०।

पुष्पकेतु न० पुष्पनिर्मितः केतुरिव। १कुसुमाञ्जने अमरः ६ब०। २कामदेवे च। [२कुसुमनायके त्रि०।

पुष्पघातक पु० पुष्पं हन्ति हन–ण्वुल्। १वंशे शब्दमा०।

पुष्पचाप पु० पुष्पमयं चापमस्य। कामे पुष्पधन्वादयोऽप्यत्र।

पुष्पचामर पु० पुष्पं चामर इव यस्य। १मदनवृक्षे त्रिका०। २वेत्रवृक्षे शब्दमाला०।

पुष्पज न० पुष्पाज्जायते जन–ड ६त०। १पुष्परसे राजनि०। २पुष्पजातमात्रे त्रि०“अपारयन्तं किल पुष्पजं तेजः”मा०द०

पुष्पद पु० पुष्पं ददाति दा–क उप०स०। वृक्षे हेमच०।

पुष्पदंष्ट्र पु० पुष्पमिव दंष्ट्राऽस्य। नागभेदे हरिवं०३अ०।

पुष्पदन्त पु० पुष्पमिव दन्तो यस्य। १वायुकोणस्थे दिग्गजभेदे अमरः। २विद्याधरभेदे मेदि०। ३जिनभेदे हेमच०। ४नागभेदे धरणिः। ५वैष्णवानुचरभेदे भाग०८।२१।१०। ६पुरद्वाराधिपभेदे “शुक्लाक्षमैन्द्रं भल्लाटं पुष्पदन्तं तथैव च” हरिवं० ११६ अ०।

पुष्पदन्तक पु० महिम्न इत्यादिस्तवकर्त्तरि गन्धर्वभेदे।

पुष्पदामन् न० पुष्पनिर्मितं दाम। १पुष्पनिर्मितमाल्ये भूताश्वाश्वाल्तं सतनसररगैः कीर्त्तितं पुष्पदाम”वृ०र०टी०उक्ते अन्तर्विंशत्यक्षरपादके २छन्दोभेदे च।

पुष्पद्रव पु० ६त०। कुसुमरसे मकरन्दे राजनि०।

पुष्पध पुंस्त्री “व्रात्यात् तु जायते विप्रात् पापात्माभूर्जकण्टकः। आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैख एव च” मनूक्ते व्रात्यविप्रजाते जातिभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

पुष्पधनुस् पु० पुष्पं धनुरस्य “वा संज्ञायाम्” पा० पक्षे संज्ञात्वे न अनङ्। कामदेवे माघः ६।४।

पुष्पधन्वन् पु० पुष्पं धनुरस्य संज्ञात्वात् वा अनङ्। कामदेवे अमरः। धन्वन्शब्देन समासेनैव प्रयोगोपपत्तौ अनङ्विधानम् असंज्ञायां धनुःशब्दप्रयोगनिवृत्त्यर्थम्।

पुष्पधारण पु०पुष्पं धारयति धारि–ल्यु। विष्णौ शा०७अ०।

पुष्पनिक्ष पुंस्त्री पुष्पं निक्षति निक्ष–चुम्बने अण् उप०स०। भ्रमरे पुंस्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

पुष्पनिर्यास पु० ६त०। पुष्परसे मकरन्दे राजनि०। “पुष्पनिर्यासकः शीतः कषायः स्थौल्यकारकः। दाहभ्रमार्त्तिवमित्तुत् मोहवक्त्रामयप्रणुत्। तृष्णार्त्तिकफपित्तघ्नश्चिरारोचकनाशनः। तर्पणः सुरभिः सारो भिषग्भिः परिकीर्त्तितः” राजनि०।

पुष्पनेत्र न० पुष्पनिर्मितं नेत्रम्। पुष्पनिर्मिते वस्तिशलाकाऽवयवभेदे नेत्रशब्दे ४१४० पृ० दृश्यम्। “क्षारहत्तकषायन्तु पुष्पनेत्रेण योजितम्” सुश्रुतः।

पुष्पन्धय पुंस्त्री० पुष्पं धयति धे–खश् मुम्। १भ्रमरे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २कुसुमरसपायिनि त्रि० स्त्रियां धेटः टित्त्वात् ङीप्।

पुष्पपत्त्र न० ६त०। (फुलेर पापड़ि) नवदले हला०।

पुष्पपत्त्रिन् पु० पुष्पं तन्मयः पत्री वाणोऽस्य। कुसुमशरे कामे।

पुष्पपथ पु० ६त०। स्त्रीणामृतुरजोनिर्गमद्वारे योनौ त्रिका०।

पुष्पपाण्डु पु० मण्डलिसर्पभेदे सुश्रुतः अहिशब्दे दृश्यम्।

पुष्पपुर न० पाटलिपुत्रनगरे कुसुमपुरे (पाटना)।

पुष्पप्रच(चा)य पु० प्र+चि–“हस्तादाने चेरस्तेये”पा० घञ् “हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य गम्यते” सि०कौ० प्रशब्देन तादृशी प्रत्यासत्तिर्द्योत्यते। हस्तेन कुसुमानां चयने। चौर्य्ये तु अच्। चौर्य्येण कुसुमहरणे। हस्तादान इत्युक्तेः यष्ट्यादिना चयने तु अजेव।

पुष्पप्रचायिका स्त्री पर्य्यायेण पुष्पाणां चयनम् प्र+चि–पर्य्याये ण्वुच् तदन्तस्य स्त्रीत्वम् क्रीडात्वात् नित्यस०। आद्युदात्तता च। परिपाट्या कुसुमानां चयने।

पुष्पफल पु॰ पुष्पयुक्तं फलमस्य । १कपित्थे अमरः २कुष्माण्डे शब्दमाला ।

पुष्पभूषित त्रि॰ ३त॰ । १कुसुमेनालङ्कृते । २वणिग्नायके रूपकप्रकरणभेदे सा॰ द॰ प्रकरणोदाहरणम् ।

पुष्पमास पु॰ पुष्पप्रधानो मासः शाक॰त॰ । चैत्रे मासि २वसन्तसमये राजनि॰ ।

पुष्परक्त पु॰ पुष्पं रक्तं यस्य । सूर्य्यमणिवृक्षे राजनि॰ ।

पुष्परजस् न॰ ६त॰ । कुसुमपरागे हेमच॰ ।

पुष्परथ पु॰ पुष्पनिर्मितो रथः । पुष्पनिर्मिते रथभेदे हेमच॰

पुष्परस पु॰ ६त॰ । मकरन्दे कुसुमनिर्यासे अमरः ।

पुष्परसाह्वय न॰ पुष्पस्य रस आह्वयो यस्य । मधुनि राजनि॰

पुष्पराग पु॰ पुष्पस्येव रागो वर्णो यस्य । १मणिभेदे (पोकराज) तस्य लक्षणादि युक्तिकल्पतरावुक्तं यथा "सुच्छायपीतगुरुगात्रसुरङ्गशुद्धं स्निग्धञ्च निर्मलमतीव सुवृत्तशीतम् । यः पुष्परागशकलं कलयेत्तदस्य पुष्णाति कीर्त्तिमतिशौर्य्यसुखायुरर्थान्" । तस्य दोषलक्षणं यथा "कृष्णबिन्द्वङ्कितं रूक्षं धवलं मलिनं लघु । विच्छायं शर्कराकारं पुष्परागं सदोषकम्" । तस्य परीक्षालक्षणं यथा "घृष्टो विकाशयेत् पुष्परागमधिकमात्मीयम् । न खलु पुष्परागो जात्यतया परीक्षकैरुक्तः" राजनि॰ । तस्योत्पत्त्यादि यथा "सूत उवाच । पतिता या हिमाद्रौ हि त्वचस्तस्याः सुरद्विषः । प्रादुर्भवन्ति ताभ्यस्तु पुष्परागा महागुणाः । आपीतपाण्डुरुचिरः पाषाणः पुष्परागसंज्ञस्तु । कौरुण्टकनामा स्यात् स एव यदि लोहितापीतः । आलोहितस्तु पीतः स्वच्छः काषायकः स एवोक्तः । आनीलशुक्लवर्णः स्निग्धः सोमालकः स्वगुणैः । अत्यन्तलोहितो यः स एव खलु पद्मरागः स्यात् सुनीलः सन् । मूल्यं वैदूर्य्यमणेरिव गदितं ह्यस्य रत्नशास्त्रविदा । धारणफलञ्च तद्वत् किन्तु स्त्रीणां शुभप्रदो भवति" गारुडे ७५ अ॰ । प्रकारान्तरम् शणपुष्पसमः कान्त्या स्वच्छभावस्तु चिक्कणः । पुत्रदो धनदः पुण्यः पुष्परागो मणिर्मतः । दैत्यधातुसमुद्भूतः पुष्परागमणिर्द्विधा । पद्मरागाकरे कश्चित् कश्चित्ताक्ष्योंपलाकरे । ईषत्पीतच्छविच्छायं स्वच्छं कान्त्या मनोहरम् । पुष्परागमिति प्रोक्तं रङ्गसोमसहीभुजा । ब्रह्मादिजातिभेदेन तद्विज्ञेयं चतुर्विधम् । छाया चतुर्विधा तस्य सिता पीता सितासिता" । क्लीवत्वमपि । [राजनि॰

पुष्पराज पु॰ पुष्पमिव राजते राज–अच् । पुष्परागमणौ ।

पुष्परेणु पु॰ ६त॰ । परागे कुसुमरजसि शब्दर॰ ।

पुष्परोचन पु॰ पुष्पं रोचनेव यस्य । नागकेशरे । त्रिका॰

पुष्पलाव त्रि॰ पुष्पं लुनाति मालारचनायै लू–अण् उप॰स॰ । मालाकारे त्रिका॰ । णिनि । पुष्पलाविन् तत्रार्थे जटा॰ ।

पुष्पलिह् पु॰ पुष्पं लेढ़ि लिह–क्विप् ६त॰ । मधुकरे । क । पुष्पलिहोऽप्यत्र अमरः ।

पुष्पवन्त(त्) पु॰ द्वि॰व॰ । पुष्प+मत्वर्थे मतुप् मस्य वः । १रविशशिनोः । पृषो॰ अदन्तोऽप्ययं तयोरर्थयोः । अत्र "रवित्वचन्द्रत्वाभ्यामेकशक्तिमदेव नियतद्विवचनाकाङ्क्षम्" शब्द॰प्र॰द्वन्द्वप्रक॰ । विस्तरस्तु गदाधर शक्तिवादे दृश्यः । २कुसुमयुक्ते त्रि॰ । [ऋतुमत्यां स्त्रियाम् अमरः ।

पुष्पवती स्त्री पुष्पं स्त्रीरजः अस्त्यस्य मतुप् मस्य वः ।

पुष्पवर्ग पु॰ ६त॰ । सुश्रुतोक्ते कुसुमविशेषसमुदाये तेषां विशेषगुणाश्च तत्रोक्ता यथा "कोविदारशणशाल्मलीपुष्पाणि मधुराणि मधुरविपाकानि रक्तपित्तहराणि च । वृषागस्त्ययोः पुष्पाणि तिक्तानि कटुविपाकानि क्षयकासापहानि । मधुशिग्रुकरीरकुसुमानि कटुविपाकानि वातहराणि सृष्टमूत्रपुरीषाणि च । "आगस्त्यं नातिशीतोष्णं नक्तान्धानां प्रशस्यते । रक्तवृक्षस्य निम्बस्य मुष्ककार्कासनस्य च । कफपित्तहरं पुष्पं कुष्ठघ्नं कुटजस्य च । सुतिक्तं मधुरं शीतं पद्मं पित्तकफापहम् । मधुरं पिच्छिलं स्निग्धं कुमुदं ह्लादि शीतलम् । तस्मादल्पान्तरगुणे विद्यात् कुवलयोत्पले । सिन्धुवारं विजानीयाद्धितं पित्तविनाशनम् । मालतीमल्लिके तिक्ते सौरभ्यात् पित्तनाशने । सुगन्धिविशदं हृद्यं बकुलं पाटलानि च । श्लेष्मपित्तविषघ्नन्तु नागं तद्वच्च कुङ्कुमम् । चम्पकं रक्तपित्तघ्नं शीतोष्णं कफनाशनम् । किंशुकं कफपित्तघ्नं तद्वदेव कुरण्टकम् । यथावृक्षं विजानीयात् पुष्पं वृक्षोचितं तथा । मधुशिग्रुकरीराणि कटुश्लेष्महराणि च" । अन्येषां गुणा भावप्र॰ विशेषत उक्तास्तत्र दृश्याः ।

पुष्पवाटी स्त्री॰ ६त॰ । पुष्पोद्याने । स्वार्थे क । तत्रार्थे अमरः । "दक्षिणेन पुष्पवाटिकामालाप इव श्रूयते" शकुन्तला ।

पुष्पवा(बा)ण पु॰ पुष्पं बाणोऽस्य । १कन्दर्पे २कुशद्वीपस्थपर्वतभेदे भा॰व॰ १२ अ॰ । ३दैत्यभेदे भा॰शा॰२२७अ॰ । ४नायकभेदे पुष्पबाणचरिते दृश्यम् ।

पुष्पवाहन पु॰ राजभेदे अग्निपु॰ ।

पुष्पवाहिनी स्त्री नदीभेदे हरिवं० २६६ अ० ।

पुष्पशकटी स्त्री दैववाण्याम् हारा० । [इन्द्वम् ।

पुष्पशकलिन् पु० निर्विषसर्पभेदे सुश्रुतः । अहिशब्दे

पुष्पशर पु० पुष्पं शरोऽस्य । कुसुमेषौ कामदेवे ।

पुष्पशरासन पु० पुष्पमयं शरासनं धनुर्यस्य । कामे [त्रि०

पुष्पशून्य पु० ३त० । १उडुम्बरे राजनि० । २पुष्परहितमात्रे

पुष्पसमय पु० ६त० । वसन्ते ऋतौ अमरः ।

पुष्पसार पु० ६त० । १कुसुमरसे राजनि० । ७त० । २तुलस्यां ब्रह्मवै०पु० । [कलिकारीवृक्षे राजनि० ।

पुष्पसौरभा स्त्री पुष्पे सौरभमस्याः । कुसुमे सौरभान्विते

पुष्पस्वेद पु० ६त० । कुसुमरसे मकरन्दे राजनि० ।

पुष्पहासा स्त्री पुष्पं हास इव यस्याः । १रजस्वलायां स्त्रियां शब्दच० । मुकुलात्मना स्थितानां पुष्पाणां हास इव प्रपञ्चरूपेण प्रकाशोऽस्य । २विष्णौ पु० । "पुष्पहासः प्रजागरः" विष्णुस० । ६त० । ३कुसुमविकाशे पु० ।

पुष्पहीन पु० ३त० १कुसुमरहिते द्रुमे । २उदुन्दरवृक्षे स्त्री ३रजःशून्यायां स्त्रियां स्त्री हेम० ।

पुष्पा स्त्री चम्पापुर्य्यां (भागलपुर) त्रिका० ।

पुष्पागम पु० पुष्पाण्यागच्छन्त्यत्र आ+गम आधारे अप् । वसन्ते पुष्पाकरादयोऽप्यत्र । [मालाकारे हेमच० ।

पुष्पाजीव पु० पुष्पमाजीवति आ+जीव-अण् उप०स० ।

पुष्पाञ्जन न० ६त० । कुसुमाञ्जने (कोमकाजल) । राजनि०

पुष्पानन पु० पुष्पमिव विकसितमाननमस्मात् । मद्यभेदे भा० स० १०अ० ।

पुष्पाम्बुज न० पुष्पस्याम्बुनो जायते जन–ड ५त० । मकरन्दे राजनि० । [दयोऽप्यत्र ।

पुष्पायुध पु० पुष्पमायुधमस्य । कुसुमायुधे कामदेवे पुष्पास्त्रा-

पुष्पार्ण पु० राजभेदे भाग० ४।१३।११ ।

पुष्पावचायिन् पु० पुष्पमवचिनोति मालार्थम् अव+चि–णिनि ६त० । मालाकारे हेमच० । [मादकत्वाच्च तथात्वम् ।

पुष्पासव न० ६त० । मधुनि राजनि० तस्य पुष्पोद्भवत्वात्

पुष्पास्त्र पु० पुष्पमस्त्रमस्य । कुसुमायुधे कामे हेमच० ।

पुष्पाह्वा स्त्री पुष्पमित्याह्वा यस्याः । शतपुष्पायाम् राजनि०

पुष्पिका स्त्री पुष्प+ण्वुल् । १दन्तमले हारा० । २लिङ्गमले हेम० । ग्रन्थाध्यायसमाप्तौ तत्प्रतिपाद्यकथने ग्रन्थांशभेदे यथा "इति महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायामि-त्यादि" । [क्त । २विकसिते च ।

पुष्पित त्रि० पुष्प+तार० इतच् । १संजातकुसुमे । पुष्प–कर्त्तरि

पुष्पिताग्रा स्त्री "अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा" वृ०र०उक्ते अर्द्धसमवृत्तभेदे ।

पुष्पिन् त्रि० पुष्प+मत्वर्थे इनि । १कुसुमयुक्ते वृक्षे स्त्रियां ङीप् । सा च २रजस्वलायां स्त्रियां स्त्री ।

पुष्पेषु पु० पुष्पमिषुर्यस्य । कुसुमबाणे कामे हेम० ।

पुष्पोत्कटा स्त्री राक्षसीभेदे सा च रावणकुम्भकर्णयोर्माता "पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ । कुम्भ-कर्णदशग्रीवौ" भा० व० २७४ अ० । [अपुष्प्रीत् ।

पुष्प्य पुष्प विकसने कण्ड्वा० पाठान्तरम् सक०सेट् । पुष्प्यति

पुष्य पुंस्त्री कार्य्यं पुष्यति पुष–कर्त्तरि यत् नि० । अश्विन्यादि २७ नक्षत्रमध्ये १अष्टमे नक्षत्रे, स्त्रीत्वे टाप् । तस्याधिपतिः जीवः । तद्योगतारादिकम् नक्षत्रशब्दे दृश्यम् । २पौषमासे ३कलियुगे च पु० मेदि० ।

पुष्यनेत्रा स्त्री पुष्यः नक्षत्रं नेता प्रथमावधिशेषपर्य्यन्त समापको यस्याः अचसमा० । यस्यां रात्रौ प्रथमावधि-शेषपर्य्यन्तं पुष्यनक्षत्रस्य दर्शनं तादृश्यां रात्रौ । [तत्रार्थे

पुष्यरथ पु० यात्रार्थे रथे अमरः । पुष्परथेति तत्र पाठान्तरं

पुष्यलक पुंस्त्री पुष–कि पुषिः पुष्टिस्तस्यै अलति पर्य्याप्नोति अल–अच् स्वार्थे क । गन्धप्रधाने मृगभेदे । "सीम्नि पुष्यलकोहतः" सि०कौ० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २क्षपणके ३कीले च पु० मेदि० ।

पुष्यस्नान न० पुष्यनक्षत्रकाले स्नानम् । शास्त्रोक्तविधानेन पुष्यनक्षत्रयुक्तकाले न्टपस्याभिषेकभेदे तद्विधानं वृ०सं०४८ अ०दृश्यम् । तत्कालश्च तत्रोक्तो यथा "शुभे मुहूर्त्ते संप्राप्ते पुष्ययुक्ते निशाकरे" पुष्याभिषेकोऽप्यत्र ।

पुस मर्द्दे व्यूसे हानौ च चुरा०उभ०सक०सेट् । पोसयति ते अपूपुसत् त । [पुस्तत् त ।

पुस्त बन्धे अनादरे च चु०उभ०सक०सेट् । पुस्तयति ते अपु-

पुस्त न० पुस्त–अच् । "मृदा वा दारुणा वापि वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा । लौहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते" इत्युक्ते १लिप्यादिशिल्पकर्मणि । स्वार्थे क । २लिप्या-धारे ग्रन्थे पुंस्त्री० स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् ।

पुस्तकमानलेखनप्रकारादिकं योगिनीतन्त्रे उक्तं यथा "मानं वक्ष्ये पुस्तकस्य शृणु देवि ! समासतः । माने-नास्य फलं विन्द्यादमाने श्रीर्हता भवेत् । हस्तमात्रं मुष्टिमात्रमाबाहु द्वादशाङ्गुलम् । दशाङ्गुलं तथाष्टौ च ततो हीनं न कारयेत्" । तस्य वेधो यथा "वेधद्वयं मुष्टिहस्ते बाहुमात्रे त्रिरन्ध्रकम् । समभागे महेशानि !

हस्तादौ रूप(१)रस्तकम्। अष्टाङ्गुलं परित्यज्य मध्ये वेधं तु कारयेत्। प्रादेशादौ भवेद्रन्ध्रं द्व्यङ्गुले वा समाचरेत्। पुस्तकस्य च चाद्यन्ते यन्त्रवेधं विकल्पयेत्। भार्य्याहानिर्भवेदाशु धनानां वा क्षयो भवेत्। दक्षरन्ध्रे भवेत् पीड़ा वर्त्तुलं शुभदं भवेत्। चतुष्कोणे विघ्नवस्तु त्रिकोणे मरणं भवेत्"। पुस्तकलेखनपत्रं यथा "भूर्जे वा तेजपत्रे वा ताले वा ताड़िपत्रके। अगुरुणापि देवेशि! पुस्तकं कारयेत् प्रिये!। सम्भवे स्वर्णपत्रे च ताम्रपात्रे च शङ्करि!। अन्यवृक्षत्वचि देवि! तथा केतकीपत्रके। मार्त्तण्डपत्रे रौप्ये वा वटपत्रे वरानने!। अन्यपत्रे वसुदले लिखित्वा यः समभ्यसेत्। स दुर्गतिमवाप्नोति धनहानिर्भवेद्ध्रुवम्। पुस्तके पाठ्यवेदलिखननिषेधो यथा "वेदस्य लिखनं कृत्वा यः पठेद् ब्रह्महा भवेत्। पुस्तकं वा गृहे स्थाप्यं वज्रपातो भवेद्ध्रुवम्"। युगभेदे पुस्तकाक्षरस्य देवा यथा "सत्येऽक्षरे स्थितः शम्भुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः। प्रजापतिर्द्वापरे च त्रेतायां सूर्य्य एव च। कृते युगे पिनाकी च कलौ लिप्यक्षरे हरिः"। तल्लेखकपूजाफलं यथा "आरम्भे च समाप्तौ च लेखकं प्रतिपूजयेत्। हरिच गन्धपुष्पाद्यैर्वस्त्रैश्च सुमनोहरैः। यावदक्षरसंख्यानं प्रतिपत्रं च सुन्दरि!। तावद्युगसहस्राणि ब्रह्मलोके वसेच्चिरम्"। लेखकस्य वेतनग्रहणे दोषो यथा "वेतनं यस्तु गृह्णीयात् लिखित्वा पुस्तकं स तु। यावदक्षरसंख्यानं तावच्च नरकं वसेत्"। भूमौ पुस्तकलेखनस्थापननिषेधो यथा "न भूमौ विलिखेद्वर्णं यन्त्रं न पुस्तकं लिखेत्। न भूमौ पुस्तकं स्थाप्यं न सूत्रमाहरेत्तु तत्। भूपृष्ठग्रहणे चैव अक्षरं वाऽथ पुस्तकम्। भूमौ तिष्ठति देवेशि! जन्मजन्मसु मूर्खता। तदा भवति देवेशि! तस्मात्तत् परिवर्जयेत्"। तस्य दानफलं यथा "विप्राय पुस्तकं दत्त्वा धर्मशास्त्रस्य च द्विज। पुराणस्य च यो दद्यात् स देवत्वमवाप्नुयात्। शास्त्रदृष्ट्या जगत्सर्वं सुमुतञ्च शुभाशुभम्। तस्मात् शास्त्रं प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय कार्त्तिके। वेदविद्याञ्च यो दद्यात् स्वर्गे कल्पत्रयं वसेत्। आत्मविद्याञ्च यो दद्यात्तस्य संख्या न विद्यते। त्रीणि तुल्यप्रदानानि त्रीणि तुल्यफलानि च। शास्त्रं कामदुघा धेनुः पृथिवी चैव शाश्वती" इति पाद्मोत्तरखण्डे ११७ अ०। वेदशास्त्रादिदानफलं यथा "वेदार्थयज्ञशास्त्राणि धर्मशास्त्राणि चैव हि। मूल्येन लेखयित्वा यो दद्याद् याति स वैदिकम्। इतिहासपुराणानि लिखित्वा यः प्रयच्छति। ब्रह्मदानसमं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुणीकृतम्" इति गारुडे २१५ अ०। पुराणादिपुस्तकदानविधिः हेमा०दा० चण्डीशब्देऽधिकं दृश्यम्।

पुस्तकमुद्रा स्त्री "वामसुष्टिं स्वाभिमुखीं कृत्वा पुस्तकमुद्रिका" तन्त्रसारोक्ते मुद्राभेदे।

पुस्तकर्म्मन् त्रि० पुस्तं ग्रन्थलेखनं कर्मोऽस्य। लेख्यादि- [कर्मकर्त्तरि इला०।

पू शोधे दि०आत्म०सक०सेट्। पूयते अपविष्ट। पुपुवे पूत.।

पू शोधे भ्वा०आ०सक०सेट्। पवते अपविष्ट। पुपुवे पूतः पवित्रः।

पू शोधे क्र्यादि०प्वा०उभ०सक०सेट्। पुनाति पुनीते अपावीत् अपविष्ट पुपाव पुपुवे। आर्षे क्वचित् श्नाप्रत्ययस्य ह्रस्वः। "स्मरणात् पुनते पापं धारणात् पूर्वसञ्चितम्"।

पूग पु० पू—गन् किच्च। (सुपारि) १वृक्षे २समूहे अमरः ३छन्दसि ४भावे ५क्रमुकवृक्षे च शब्दरत्ना०। ६पूगफले न०। समूहार्थात् तस्मात् पूरणे डट् तिथुक् च। पूगति ख पूगपूरणे त्रि०स्त्रियां ङीप्। पूगे भवः दिगा० यत्। पूग्य तद्भवे त्रि०। समासे आद्युदात्तताऽस्य।

पूगपात्र न० पूगस्य दन्तचर्वित तद्रसस्य आधारभूतं पात्रम्। (पिकदानी) पतद्ग्रहे हारा०।

पूगपीठ पु०न० ६त०। पतद्ग्रहे त्रिका०।

पूगपुष्पिका स्त्री पूगसहितं पुष्पमत्र कप् कापि अत इत्त्वम्। विवाहोत्सवे दीयमाने गुवाकयुक्तताम्बूलदानकर्मणि त्रिका०।

पूगरोट पु० पूगः पूगवृक्ष इव रोटयति द्योतते रुट—द्युतौ अच्। हिन्तालवृक्षे त्रिका०।

पूज पूजने चु०उभ०सक०सेट्। पूजयति ते अपूपुजत् त।

पूजक त्रि० पूज—ण्वुल्। पूजाकारके। अकान्तत्वेऽपि याजकादि० षष्ठीसमासः देवपूजकः इत्यादि।

पूजन न० पूज—भावे ल्युट्। १अर्चने। पूज्यतेऽसौ कर्मणि ल्युट् ङीप्। २शकुनिविहगस्त्रीभेदे भा०शा०१३९ अ० तदुपाख्यानं दृश्यम्।

पूजनीय त्रि० पूज+कर्मणि अनीयर्। १पूजार्हे। २पूजन्यां पतगयोषिद्भेदे स्त्री हरिवं० २० अ० दृश्यम्।

पूजा स्त्री पूज—भावे अ। अर्चने। ल्युट्। पूजनमप्यत्र न०। उपचारशब्दे तद्भेदा उक्ताः

देवीपूजायां सुखभेदनिरूपणं यथा

"दक्षिणभागे तु कौवेरी दिक् शिवाप्रीतिकारिणी। तस्मात्तन्मुखमासीनः पूजयेच्चण्डिकां सदा" पूजास्थानानि यथा "लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्थां तथैव च। स्थण्डिलस्थां महामायां पादुकाप्रतिमासु च। चित्रे च त्रिशिखे खड्गे जलस्थां वापि पूजयेत्। पञ्चाशट्टङ्कं खड्गं त्रिशिखञ्च त्रिशूलकम्। शिलायां पर्वतस्याग्रे गङ्गायामपि तत्समम्। आर्य्यावर्त्ते मध्यदेशे तथा पर्वतगह्वरे। देवीं संपूजयेन्नित्यं भक्तिश्रद्धासमन्वितः। वराणस्यां सदा पूजा सम्पूर्णफलदायिनी। ततस्तु द्विगुणा प्रोक्ता पुरुषोत्तमसन्निधौ। ततोऽपि द्विगुणा प्रोक्ता द्वारवत्यां विशेषतः। सर्वक्षेत्रेषु तीर्थेषु पूजा द्वारवतीसमा। विन्ध्ये शतगुणा प्रोक्ता गङ्गायामपि तत्समा। आर्य्यावर्त्ते मध्यदेशे ब्रह्मावर्त्ते तथैव च। विन्ध्यवत्फलदा पूजा प्रयागे पुष्करे तथा। ततश्चतुर्गुणं प्रोक्तं करतोयानदीजले। तस्माच्चतुर्गुणफला नन्दिकुण्डे च भैरव!। ततश्चतुर्गुणा प्रोक्ता जल्पीशेश्वरसन्निधौ। तत्र सिद्धेश्वरीयोनौ ततोऽपि द्विगुणा स्मृता। ततश्चतुर्गुणा प्रोक्ता लौहित्यनदपाथसि। तत्समा कामरूपे तु सर्वत्रैव जले स्थले। सर्वश्रेष्ठो यथा विष्णुर्लक्ष्मीः सर्वोत्तमा यथा। देवीपूजा तथा शस्ता कामरूपे सुरालये। देवीक्षेत्रं कामरूपं विद्यतेऽन्यन्न तत्समम्। अन्यत्र विरला देवी कामरूपे गृहे गृहे। ततः शतगुणं प्रोक्तं नीलकूटस्य मस्तके। ततोऽपि द्विगुणं प्रोक्तं हीरके शिवलिङ्गके। ततोऽपि द्विगुणा प्रोक्ता शैलपुत्र्यादियोनिषु। ततः शतगुणा प्रोक्ता कामाख्या योनिमण्डले" कालिकापु० ५४।५७ अ०। पूजासनानि तत्फलानि च यथा "उपविश्यासने रम्ये कृष्णाजिनकुशोत्तरे। राङ्कवे कम्बले वापि काष्ठादौ व्याघ्रचर्म्मणि। न कुर्य्यादर्च्चनं विष्णोः शिवे! काष्ठासनादिषु। काष्ठासने कृता पूजा पाषाणे रोगसम्भव। भूम्यासने गतिर्नास्ति वस्त्रासने दरिद्रता। कुशासने ज्ञानवृद्धिः कम्बले सिद्धिरुत्तमा। कृष्णाजिने धनी पुत्री मोक्षः स्याद्व्याघ्रचर्म्मणि। मन्त्रयोगं प्रकुर्वीत भोगार्थं सुखमासने" इति पाद्मोत्तरखण्डे ७४ अ०। पूजाधिकारिताप्रयोजकदेवषट्कपूजाऽऽदौ कार्य्या "गणेशञ्च दिनेशञ्च वह्निं विष्णुं शिवं शिवाम्। संपूज्य देवषट्कञ्च सोऽधिकारी च पूजने। गणेशं विघ्ननाशाय निष्पापाय दिवाकरम्। वह्निं शुद्धाय विष्णुञ्च मुक्तये पूजयेन्नरः। शिवं ज्ञानाय ज्ञानेशं शिवाञ्च बुद्धिहेतवे। संपूज्य तान् लभेत् प्राज्ञो विपरीतमतोऽन्यथा" इति ब्रह्मवै० प्रकृतिखण्डे ८ अ०। सामान्यतस्तन्त्रोक्तपूजाप्रकारस्तु "आदावृष्यादिकन्यासः करशुद्धिस्ततःपरम्। अङ्गुलिव्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च। ध्यानं पूजा जपश्चेति सर्वतन्त्रेष्वयं विधिः" तन्त्रसारः।

पूजाधार पु० ६त० देवतानां पूजनाधारे जलादौ यथोक्तं तन्त्रसारे नारदीये "आपोऽग्निर्हृदयं चक्रं विष्णोः क्षेत्रसमुद्भवम्। यन्त्रञ्च प्रतिमास्थानं अर्च्चने सर्वदा हरेः" गौतमीये "शालग्रामे मणौ यन्त्रे प्रतिमामण्डलेषु वा। नित्यं पूजा हरेः कार्य्या न तु केवलभूतले। शालग्रामशिलास्पर्शात् कोटिजन्माघनाशनम्। किं पुनस्तार्च्चनं तत्र हरिसान्निध्यकारणम्। बहुभिर्जन्मभिः पुण्यैर्यदि कृष्णशिलां लभेत्। गोष्पदेनैव चिह्नेन तेन जन्म समाप्यते"। एतेन विष्णुपूजायां शिलाया अतिप्राधान्यम् मण्डलादीनान्तु सर्वसाधारणत्वात्" योगिनी तन्त्रे "लिङ्गस्थां पूजयेन्देवीं पुस्तकस्थां तथैव च। मण्डलस्थां महामायां यन्त्रस्थां प्रतिमासु च। जलस्थां वा शिलास्थां वा पूजयेत् परमेश्वरीम्। कौलावलीये "यत्रापराजितापुष्पं जवापुष्पञ्च विद्यते। करवीरे शुक्लरक्तं द्रोणं वा यत्र तिष्ठति। तत्र देवी वसेन्नित्यं यद्वयन्त्रे चण्डिकार्च्चनम्"। एतत् सर्वं यन्त्राभावे तथा च "यन्त्रं मन्त्रमयं प्रोक्तं मन्त्रात्मा देवतैव हि। देवात्मनोर्यथाऽभेदो यन्त्रदेवतयोस्तथा। तथा। आदौ लिखेद्यन्त्रराजं देवतायाश्च विग्रहम्। कामक्रोधादिदोषोत्थसर्वदुःखनियन्त्रणात्। यन्त्रमित्याहुरेतस्मिन् देवः प्रीणाति पूजितः। विना यन्त्रेण पूजायां देवता न प्रसीदति। दुःखनिर्यन्त्रणात् यन्त्रमिताहुस्तन्त्रवेदिनः"। [२मान्ये च शब्दर०।

पूजार्ह त्रि० पूजामर्हति अर्ह—अण् उप०स०। १पूजायोग्ये

पूजित त्रि० पूज—कर्म्मणि क्त। यस्य पूजा कृता तस्मिन् अर्चिते अमरः। [२देवे उणा०।

पूजिल पु० पूज—कर्म्मणि इलच् किच्च। १पूज्ये त्रि०।

पूज्य पु० पूज—यत्। १श्वशुरे। २पूजनीयमात्रे त्रि०। "य एव विद्वांस्तपसा च वृद्धः स एव पूज्यो भवति द्विजानाम्" मत्स्यपु० ६अ०।

पूण राशीकरणे चु०उभ०सक०सेट्। पूणयति ते अपूपुणत् त

पूत न० पू—क्त। अपनीततुषे (आगड़ारहित) १बहुलीकृते

धान्ये अमरः। २व्रतादिना शुद्धे त्रि॰जटाध॰। ३सत्ये। ४शङ्खे ५श्वेतकुशे ६विकङ्कतवृक्षे च पु॰। ७दूर्वायां स्त्री टाप् राजनि॰ ८पवित्रे त्रि॰।

पूतक्रतु पु॰ पूतः शुद्धः क्रतुरस्य। इन्द्रे जटा॰। तस्य पत्नी ङीप् ऐङ्। पूतक्रतायी तत्पत्न्यां शच्याम् स्त्री।

पूतगन्ध पु॰ पूतः पवित्रो गन्धो यस्य। वर्वरे (वावुइतुलसी) राजनि॰।

पूततृण न॰ नित्यक॰। श्वेतकुशे राजनि॰।

पूतद्रु पु॰ नित्यक॰। पनसवृक्षे राजनि॰।

पूतधान्य न॰ नित्यक॰। तिले राजनि॰।

पूतना स्त्री पूतयति पूत+णिच्–ल्यु। १हरीतकीभेदे सा च सिन्धुदेशजाटल्पत्वक् वृहती च लेपने प्रशस्ता राजनि॰। २गन्धमांस्यां राजनि॰। ३कंसस्य धात्रीभेदे सा च शकुनी रूपं कृत्वा कृष्णस्य विषाक्तं स्तनं ददौ। कृष्णेन च तस्याः प्राणेन सह स्तनं पपाविति कथा हरिवं॰ ६२अ॰। भाग॰ १०।६। कंसेन प्रहिता सा राक्षसीरूपा बालघातिनी सौम्यरूपं कृत्वा कृष्णाय विषाक्तं स्तनं पातुं ददौ कृष्णेन च तस्याः स्तनपानमिषेण प्राणाकर्षणेन सा निहतेति स्थितम्। ४बालग्रहभेदे सुश्रुतः तल्लक्षणादिकं ग्रहशब्दे २७६४पृ॰ उक्तम्। ५बालानां क्षुद्ररोगभेदे अहिपूतनशब्दे ५८४ पृ॰ तल्लक्षणादि। ६बालमातृकाभेदे "तृतीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति पूतना नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गात्रमुद्वेजयति स्तन्यं न गृह्णाति दृष्टिं बध्नाति क्रन्दति ऊर्द्धं निरीक्षते" चक्रपाणिदत्तः।

पूतनारि पु॰ ६त॰। वासुदेवे श्रीकृष्णे शब्दर॰ पूतनारात्यादयोऽप्यत्र। पूतनाशब्दे दृश्यम्।

पूतफल पु॰ पूतानि फलान्यस्य। पनसे (कांटाल) राजनि॰

पूतभृत् पु॰ पूतं शुद्धं सोमरसं बिभर्त्ति भृ–क्विप् ६त॰। सोमरसाधारे पात्रभेदे यजु॰ १८।२२ वेददी॰।

पूतयव अव्य॰ पूता निस्तुषीकृता यवा अत्र तिष्ठद्गु॰अव्ययी॰। पूतयवाधारे खलादौ।

पूतात्मन् त्रि॰ पूत आत्मा यस्य। १शुद्धान्तःकरणे २शुद्धदेहे च। ३विष्णौ पु॰ "पूतात्मा परमात्मा च" विष्णुस॰।

पूति न॰ पू–कर्त्तरि क्तिच्। १रोहिषतृणे। भावे क्तिन्। २पवित्रतायाम् राजनि॰। पूय विशरणे दुर्गन्धे च क्तिच्। ३दुर्गन्धे ४दुर्गन्धवति त्रि॰ रायमुकुटः।

पूतिक न॰ पूत्या दुर्गन्धेन कायति कै–क। १विष्ठायाम् २पूतिकरञ्जे पु॰। ३शाकभेदे स्त्री (पुँइ) "पूतिका ब्रह्मघातिका" इति स्मृतिः। ४मार्जार्याञ्च राजनि॰। पूतिका च सोमांशुतो जातेति सोमस्यालाभे प्रतिनिधित्वेन ग्राह्या तदेतत् ताण्ड्यब्रा॰ ८।४।५।२ उक्तं यथा "तस्य ये ह्रियमाणस्यांशवः परापतंस्ते पूतीका अभवन्" छान्दसो दीर्घः। "ह्रियमाणस्य सोमस्य पतिताः अंशवः पूतिका अभवन्" तस्मात् सोमाभावे पूतीकादीनां प्रतिनिधित्वेन स्वीकर्त्तव्यतामभिधातुं प्रासङ्गिकानामेषाम् उपन्यासः" भा॰।

पूतिकरज(ञ्ज) पु॰पूतियुक्तः करजः(ञ्जः)। (नाटाकरमजा) करञ्जभेदे अमरः। करञ्जशब्दे १६८८ पृ॰ दृश्यम्।

पूतिकर्णक पु॰ पूतिः कर्णो यत्र कप्। कर्णरोगभेदे "कर्णविद्रधिपाकाद्वा जायते चाम्बुपूरणात्। पूयं स्रवति वा पूति स ज्ञेयः पूतिकर्णकः" इति माधवकरः। [शब्दरत्ना॰।

पूतिकामुख पु॰ पूतिका तत्फलमिव मुखमस्य। शम्बूके

पूतिकाष्ठ न॰ पूतेः पावनार्थं काष्ठम् चतुर्थ्यर्थे अश्वघासवत् ६त॰। देवदारुणि शब्दच॰। संज्ञायां कन्। पूतिकाष्ठक सरलवृक्षे पु॰ अमरः।

पूतिकीट पु॰ कर्म॰। (गँधोपोका) कीटभेदे सुश्रुतः।

पूतिकेश्वरतीर्थ तीर्थभेदे शिवपु॰।

पूतिगन्ध पु॰ पूतिर्दुष्टो गन्धो यस्य। १गन्धके अमरः। २इङ्गुदीवृक्षे राजनि॰। ३रङ्गे न॰। कर्म॰। ४दुर्गन्धे पु॰ वा इत्समा॰। पूतिगन्धि दुष्टगन्धयुक्ते त्रि॰। स्वार्थे क। पूतिगन्धिक दुष्टगन्धान्विते। पूतिशाके वाकुच्यां स्त्री राजनि॰

पूतिघास पु॰ "मद्गुमूषिकवृक्षशायिकाऽवकुशपूतिघासवानर-प्रभृतयः मृगाः" सुश्रुतोक्ते जन्तुभेदे।

पूतितैल स्त्री पूति दुर्गन्धं तैलं यस्याः। ज्योतिष्मत्याम् (लताकट्की) रत्नमा॰।

पूतिनस्य न॰ नसि भवः यत् कर्म॰। "दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूले संवासितो यस्य समीरणस्तु। निरेति पूतिर्मुखनासिकाभ्यान्तं पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम्" सुश्रुतोक्ते नासारोगभेदे

पूतिनासिक त्रि॰ पूतिर्नासिकाऽस्य। दुर्गन्धनासायुक्ते "पिशुनः पूतिनासिकः" याज्ञ॰ पिशुनताकर्मविपाकतया पौतनासिक्यमुक्तम्।

पूतिपत्र पु॰ पूतीनि पत्राण्यस्य। शयोनाकभेदे राजनि॰।

पूतिपुष्पिका स्त्री पूतीनि पुष्पाण्यस्याः कप् कापि अत इत्वम्। मातुलुङ्गायाम् रत्नमा॰।

पूतिफला(ली) स्त्री पूतीनि फलान्यस्याः वा ङीप्। सोमराज्याम् अमरः। ङीबन्तः जटाध॰।

पूतिमयूरिका स्त्री पूतिर्मयूरीव ततः स्वार्थे क। अजमोदायाम् राजनि०।

पूतिमाष पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे "संकृतिपूतिमाषतण्डिशम्बुशैवगवानामाङ्गिरसगौरिवीतसाङ्कृत्येति" आश्व०श्रौ०१२।१२।५ ततः गर्ग०अपत्ये यञ्। पौतिमाष्य तदपत्ये पुंस्त्री०।

पूतिमृत्तिक न० ७ब०। नरकभेदे याज्ञ० ३।२।२ श्लो०।

पूतिमेद पु० पूतिर्मेदोऽस्य। अरिमेदे विट्खदिरे। राजनि०

पूतिवक्त्र पु० पूति वक्त्रमस्य। दुर्गन्धमुखयुक्ते "पूतिवक्त्रस्तु सूचकः" याज्ञ०३।२११ श्लो० तन्निदानकर्मभेद उक्तः।

पूतिवात पु० पूत्यै पवित्रतायै वातोऽस्य। १बिल्ववृक्षे रत्नमा० कर्म०। २दुष्टगन्धयुक्तवायौ पु०।

पूतिवृक्ष पु० कर्म०। श्योनाकवृक्षे रत्नमा०।

पूतिशारिजा स्त्री पूतिः शारीव जायते जन–ड। खट्टाशे (खटाश) वनजन्तुभेदे त्रिका०।

पूतीक पु० पूतिक+पृषो०। पूतिकरञ्जे अमरः।

पूतीकरञ्ज पु० पूतिकरञ्ज+पृषो०। करञ्जभेदे रत्नमाला।

पूतीका स्त्री पूतिका+पृषो०। (पुंइ) ख्याते लताभेदे पूतिकशब्दे ताण्ड्य०ब्रा० वाक्ये दृश्यम्।

पूत्यण्ड पु० पूति दुर्गन्धमण्डमस्य। (गँधोपोका) १गन्धकीटे २कस्तूरिकामृगभेदे च पुंस्त्री०मेदि०।भा०शा०२२४अ०

पूथिका स्त्री पूतिका+पृषो०। पूतिकायां शाकभेदे सुश्रुतः। चुच्चुशब्दे २९५६ पृ० दृश्यम्।

पून त्रि० पू–क्त "पूञो विनाशे" पा० क्तस्य नः। विनष्टे।

पूप पु० पू–पक्। १पिष्टके अमरः। पूपाय हितम् अपूपा० छ पक्षे यत्। पूपीय पूप्य तदर्थे तण्डुलादौ त्रि०।

पूपला स्त्री पूपं तदाकारं लाति ला–क। पोलिकायां हेमच० स्वार्थे क। पूपलिका तत्रार्थे शब्दर०। [कायां त्रिका०।

पूपाली स्त्री पूपाय अलति अल–अच् गौरा०ङीष्। पोलि-

पूपाष्टका स्त्री अष्ट परिमाणं यस्याः कन् अष्टका अष्टमी उपचारात् तत्कर्त्तव्यं श्राद्धम् पूपद्रव्यसाधनाष्टका कर्म०। आग्रहायण्याः परतः कृष्णाष्टमीविहिते श्राद्धे। "आद्याः पूपैः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्तथा। शाकैः कार्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः" ति०त०।

पूपिका स्त्री पूपस्तदाकारोऽस्त्यस्याः ठन्। पोलिकायां हेम०

पूय दुर्गन्धे अक० भेदने विशरणे च सक०दिवा०आत्म०सेट्। पूयते अपूयिष्ट। अपूयिढ्वं (ध्वम्) पुपूये।

पूय न० पूय-अच्। व्रणादिनिःसृते रक्तविकारभेदे (पूँज)। हेमच०। भावे ल्युट्। पूयन तत्रार्थे न० शब्दच०।

पूयमानयव अव्य० पूयमाना निस्तुषीक्रियमाणा यवा यत्र। तिष्ठद्गु प्र० अव्ययी०। परिक्रियमाणयवाधारे खलादौ।

पूयरक्त पु० पूययुक्तं रक्तमत्र। "दोषैर्विदग्धैरथ वापि जन्तोर्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तु। नासा स्रवेत् पूयमसृग्विमिश्रं तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम्" सुश्रुतोक्ते नासारोगभेदे पूयशोणितादयोऽप्यत्र।

पूयवर्द्धन पु० पूयं वर्द्धयति वृध-णिच्–ल्यु। सुश्रुतोक्ते नवधान्यादौ द्रव्यवर्गभेदे।

"नवधान्यमाषतिलकलायकुलत्थनिष्पावहरितकशाकाम्ल-लवणकटुकगुडपिष्टविकृतिवल्लूरशुष्कशाकाजाविकानूपौदकमांसवसाशीतोदककृशरपायसदधिदुग्धतक्रप्रभृतीन् परिहरेत्। तक्रान्तोनवधान्यादिर्योऽयं वर्ग उदाहृतः। दोषसञ्जननो ह्येष विज्ञेयः पूयवर्द्धनः"। [द्योऽप्यत्र।

पूयारि पु० ६त०। निम्बवृक्षे राजनि०। पूयनाशका-

पूयालस पु० "पक्वः शोफः सन्धिजः संस्रवेद्यः सान्द्रं पूयं पूति पूयालसः सः" सुश्रुतोक्ते सन्धिगतरोगभेदे।

पूयोद न०पूयमेवोदकमत्र उदादेशः। नरकभेदे भाग०५।२।७।

पूर पूर्त्तौ प्रीणने च दिवा०आत्म०सक०सेट्। पूर्य्यते अपूरि-अपूरिष्ट। पुपूरे ईदित्। पूर्णः। [पूरितः।

पूर पूर्त्तौ प्रीणने चु० उभ०सक०सेट्। पूरयति अपूपुरत् त।

पूर पु० पूर-क। १जलसमूहे २खाद्यभेदे ३व्रणशुद्धौ च मेदि०। ४दाहागुरुणि न० राजनि०।

पूरक त्रि०पूरयति पूरि–ण्वुल्। १पूरणकर्त्तरि २गुणके अङ्के च। ३बीजपूरे राजनि०। ४बहिर्दृश्यिकस्य प्राणस्य वायोः नासयाकृष्य देहान्तःप्रवेशनरूपव्यापारभेदे। प्राणायामशब्दे दृश्यम्। स्वाशौचकालमध्ये देये प्रेतस्यातिवाहिकदेहनाशनेन प्रेतदेहपूरके ५पिण्डे तत्कर्त्तव्यतादिशु०त०यथा "अतेदं बीजं पूर्वक्रियाया आतिवाहिकदेहत्यागोत्तरं देहान्तरजननं, मध्यक्रियाया अपि प्रेतत्वपरिहारोत्तरं देहान्तरजननं ततश्चैकयैव तत्सिद्धौ पुनस्तत्करणं वचनाभावेऽनर्थकम्। तथा च विष्णुधर्मोत्तरे "तत्क्षणादेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम्। ऊर्द्ध्वं व्रजन्ति भूतानि त्रीण्यस्मात्तस्य विग्रहात्"। त्रीणि भूतानि तेजोवाय्वाकाशानि पृथिवीजले तु अधो गच्छतः। तत्क्षणात् मृत्युक्षणात्। तथा "आतिवाहिक संज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव!। केवलं तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां क्वचित्"। तथा "प्रेतपिण्डैस्तथा दत्तै-

देहमाप्नोति भार्गव ! । भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमादेव न संशयः । प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोचणम् । श्मशानिकेभ्यो देवेभ्य आकल्पं नैव विद्यते । तत्रास्य यातना घोराः शतवातातपोद्भवाः । ततः सपिण्डीकरणे बान्धवैः स कृते नरः । पूर्णे संवत्सरे देहमतोऽन्यं प्रतिपद्यते । ततः स नरके याति स्वर्गे वा स्वेन कर्मणा”। तथा च वायुपुराणम् “पूरकेण तु पिण्डेन देहो निष्पाद्यते यतः । कृतस्य करणायोगात् पुनर्नावर्त्तयेत् क्रियाम्” । अत एवातिवाहिकदेहपरित्यागाय तत्कालीनकर्माऽसमर्थपुत्रसत्त्वेऽप्यन्येन दाहादि क्रियते “पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैर्नरैः । संघान्तर्गतैर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा । पूर्वाः क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः” शुद्धित० ।

तेन दाहादिपूरकपिण्डदानान्तमाद्यक्रिया तया आतिवाहिकदेहनिवृत्तिपूर्वकं प्रेतदेहप्राप्तिः आद्यश्राद्धादिसपिण्डान्ता मध्यक्रिया तया प्रेतदेहवमुक्तिपूर्वकं भोगदेहप्राप्तिः तदुत्तरवार्षिकादिश्राद्धादि उत्तरक्रिया तया भोगमात्रमिति भेदः । पूरकपिण्डदानकालादिश्च शुद्धित०निर्णीतो यथा

“प्रथमेऽहनि यो दद्यात् प्रेतायान्नं समाहितः । यत्नाच्च वस्त्रं चान्येषु स एव प्रददात्यपि । मृण्मयं भाण्डमादाय नवं स्नातः सुसंयतः । अगुडं सर्वदोषघ्नं गृहीत्वा तोयमानयेत् । ततश्चोत्तरपूर्वस्यामग्निम् प्रज्वालयेद्दिशि । तण्डुलप्रसृतिं तत्र प्रक्षाल्याद्भिः पचेत् स्वयम् । अपवित्रैस्तिलैर्मिश्रां केशकीटविवर्जिताम् । द्वारोपान्ते ततः क्षिप्त्वा शुद्धां वा गौरमृत्तिकाम् । तत्पृष्ठे प्रस्तरेद्दर्भान् याम्याग्रान् देशसम्भवान् । ततोऽवनेजनं दद्यात् संस्मरन् गोत्रनामनी । तिलसर्पिर्मधुक्षीरैः सिक्तं तप्तमेव हि । दद्यात् प्रेताय पिण्डन्तु दक्षिणाभिमुखस्थितः । फलमूलगुडक्षीरतिलमिश्रन्तु कुत्रचित् । अर्घ्यैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैस्तोयैः सुशीतलैः । ऊर्णातन्तुमयैः शुक्लैर्वासोभिः पिण्डमर्चयेत् । प्रयाति यावदाकाशं पिण्डाद्वाष्पमयी शिखा । तावत्तत्सम्मुखस्तिष्ठेत् सर्वं तोये ततः क्षिपेत् । दिवसे दिवसे देयः पिण्ड एवं क्रमेण तु । सद्यःशौचेऽपि दातव्याः सर्वेऽपि युगपत्तथा । त्र्यहाशौचे प्रदातव्याः प्रथमे त्वेक एव हि । द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि” । दैवात् अग्निदात्रा पूरकपिण्डस्यादाने आद्यश्राद्धाधिकारिणा अन्तिमदिने आद्यश्राद्धदिने वा तत् करणीयमिति व्यवस्था शुद्धित०स्थिता ।

पूरण न० पूर–भावे ल्युट् । अङ्कशास्त्रप्रसिद्धे १गुणने २दृष्टौ ३कुट्टचटे शब्दमा० । करणे ल्युट् । ४वापतन्तुषु हेम० ५सेतौ ६समुद्रे च पु० ७सङ्ख्यापूरणे मेदिनिः । यथा द्वयोः पूरणः द्वितीयः । कर्त्तरि ल्यु । ८पूरयितरि त्रि० ९विष्णुतैले धरणिः । करणे ल्युट् ङीप् यथा संख्या पूर्य्यते १० तस्यां संख्यायां स्त्री त्रयाणां पूरणी तृतीयेत्यादि । कर्मणि ल्युट् ।११शाल्मलिवृक्षे पु०अमरः

पूरयितृ त्रि० पूर–तृच् । १पूरणकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् । २विष्णौ पु० । “पूर्णः पूरयिता पुण्यः” विष्णु स० ।

पूराम्ल पु० पूरमम्लं यत्र । वृक्षाम्ले राजनि० ।

पूरिका स्त्री पिष्टकभेदे कृतान्नशब्दे २१८२पृ० दृश्यम् ।

पूरित त्रि० पूर–क्त । १पूर्णे २गुणिते च अमरः ।

पूरु पु० ब०व० । पृ–बा० कु । १मनुष्ये निघण्टुः ऋ०६।२०।१ वैराजस्य मनोः नड्वलायां जाते २पुत्रभेदे हरिवं०२अ० । ३अङ्कपुत्रभेदे भाग०८।३५।२ । ४राक्षसभेदे यजु०१२।२४ वेददी० । ५ययातिपुत्रभेदे भा० आ० ७५ अ० । तस्यापत्यं अण् । पौरव तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् ।

पूरुष पु० पूर–उषन् । १पुरुषे २नरे च अमरः तस्य शुभाशुभलक्षणं पुरुषशब्दे उक्तं किञ्चिदधिकमत्रोच्यते “कटिर्विशाला बहुपुत्रभागी विशालहस्तो नरपुङ्गवः स्यात् । उरो विशालं धनधान्यभागी शिरोविशालं नरपूजितः स्यात् । न श्रीस्त्यजति रक्ताक्षं नार्थः कनकपिङ्गलम् । दीर्घबाहुं न चैश्वर्य्यं न मांसोपचितांसकम् । कदाचिद्दन्तुरो मूर्खः कदाचिल्लोमशः सुखी । कदाचित् तुन्दिलो दुःखी कदाचिन्मञ्जुला सती । नेत्रस्नेहेन सौभाग्यं दन्तस्नेहेन भोजनम् । हस्तस्नेहेन चैश्वर्य्यं पादस्नेहेन वाहनम् । अकर्मकठिनौ हस्तौ पादावध्वनि कोमलौ । यस्य पाणितले रक्ते तस्य राज्यं विनिर्दिशेत् । दीर्घलिङ्गेन दारिद्र्यं स्थूललिङ्गेन निर्धनः । कृशलिङ्गेन सौभाग्यं ह्रस्वलिङ्गेन भूपतिः । रेखाभिर्बहुभिर्दुःखं स्वल्पाभिर्धनहीनता । रक्ताभिः श्रियमाप्नोति कृष्णाभिर्लोकपूजितः । अङ्गुष्ठोदरमध्ये तु यवो यस्य विराजितः । उत्तमं भोजनं तस्य शतं जीवति मानवः । अङ्कुशं कुलिशं छत्रं यस्य पाणितले भवेत् । ऐश्वर्य्यञ्च विनिर्दिष्टमशीत्यायुर्भवेद्ध्रुवम् । धनुर्यस्य भवेत् पाणौ पङ्कजं वाथ तोरणम् ।

तस्यैश्वर्य्यञ्च राज्यञ्च अशीत्यायुर्भवेद्ध्रुवम् । कनिष्ठा तर्जनीं यावत् रेखा भवति चाच्युता । विंशत्यब्दाधिक-शतं नरा जीवन्त्यनामयाः । कनिष्ठामध्यमां यावत् रेखा भवति चाच्युता । शताब्दं वाथ वाशीतिर्नरो जीवेन्न संशयः । कनिष्ठानामिकायाञ्चेत् रेखा भवति चाच्युता । विंशत्यब्दाधिकं शतं नरा जीवन्त्यनामयाः । कनिष्ठानामिकायाञ्चेत् रेखा भवति चाच्युता । षष्टिपञ्चा-शदब्दं वा नरा जीवन्त्यसंशयम् । रेखया भिद्यते रेखा स्वल्पायुश्च भवेन्नरः । कनिष्ठायां स्थिता रेखा संख्या यावतिका स्मृता । तावती पुरुषाणान्तु नारी भवति निश्चितम् । करमध्यगता रेखा ध्रुवा ऊर्द्धं भवेद्यदि । नृपो वा नृपतुल्यो वा चिरं ख्यातोऽर्थवान् भवेत् । सत्पुत्रपुष्पप्रकीर्णेन विद्याविचसमन्वितः । पितामहस्य वा किञ्चित् धनञ्च लभते ध्रुवम् । मध्यमायां यदि यवा दृश्यन्तेऽत्यन्तशोभनाः । तदान्यसञ्चितं वित्तं प्राप्नो-त्यङ्गुष्ठके यवे । यस्याऽथ चक्रमङ्गुष्ठे यवादूर्द्ध्वञ्च दृश्यते । तदा वै पामरादीनामर्ज्जितं धनमाप्नुयात् । तर्ज्जन्यामथ चक्रञ्च मित्रद्वारा धनं भवेत् । तेनैव विप-रीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् । अनामायां भवेत् चक्रं सर्वद्वारा भवेद्धनम् । तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् । कनिष्ठायां भवेच्चक्रं वाणिज्येन धनं भवेत् । तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् । ललाटे दृश्यते यस्य चक्ररेखाचतुष्टयम् । अशीत्यायुः समा-प्नोति पञ्च रेखाः शतं समाः । यस्योन्नतं ललाटञ्च ताम्रवर्णञ्च दृश्यते । रेखाहीनस्य कस्यस्य स योन्मत्तो मही भ्रमेत् । यस्य जिह्वा भवेद्दीर्घा नासाग्रं लेढ़ि सर्वदा । भोगी भवति निर्विघ्नः पृथ्वीं भ्रमति सर्वदा । दन्ताश्च विरला यस्य नीचवल्लीचकर्म्मकृत् । प्रगल्भो दन्तुरः सत्यं वेदान्तपारगो भवेत्" । प्रकारान्तरम् । "दन्ताश्च विरला यस्य गण्डे कूपोऽपि जायते । परस्त्री रमणो नित्यं परवित्तेन वित्तवान् । दीर्घलिङ्गे च सौभाग्यं सूक्ष्मलिङ्गे नृपो भवेत् । वक्रस्य कठिनै-र्लिङ्गैः प्रमाणान्निर्गतः सदा । रमते च सदा दास्यां निर्धनो भवति ध्रुवम् । कृशलिङ्गेन सूक्ष्मेण रक्तवर्णेन भूपतिः । बहुस्त्रीरमणो नित्यं नारीणां वल्लभो भवेत् । कृशलिङ्गेन रक्तेन लभते चोत्तमाङ्गनाम् । राज्यं सुखञ्च दिव्याङ्गयाः कन्यकायाः पतिर्भवेत् । यस्य पाद-तले पद्मं चक्रं वाप्यथ तोरणम् । अङ्कुशं कुलिशं वापि स राजा भवति ध्रुवम् । कृशनिर्लोमशा ये स्युः केकराक्षाः कुचेलकाः । कातरा व्यालजिह्वाश्च ते दरिद्रा न संशयः । कपिला मलिनाङ्गाश्च ह्रस्वाश्चैव दृढनखाः । कृशातिदीर्घा मनुजास्ते दरिद्रा न संशयः । चिबुके श्मश्रुशून्या ये निर्लोमहृदयाश्च ये । ते धूर्त्ता नैव सन्देहः समुद्रवचनं यथा । सूचीमुखाः भग्नपृष्ठाः कृष्णदन्ताः कुचेलकाः । वक्रनासा वज्रनासास्ते नरा दुष्टमानसाः । दयालवश्च दातारो रूपवन्तो जितेन्द्रियाः । परोपकारिणश्चैव तेऽपूर्वा मानवाः स्मृताः" ।

पूर्ण त्रि० पूर—क्त नि० । १पूरिते २सकले ३समये च ज्योति-षोक्तासु उभयपक्षयोः ४पञ्चमीदशमीपञ्चदशीतिथिसु च स्त्री मेदि० । ५आप्तकामे पु० स्वेच्छावद्भिन्ने (अपेक्षाशून्ये) गदाधरः । ह०सं०८८अ० उक्ते पक्षिभेदानां ६स्वरभेदे पु० तत्र दृश्यम् ७नागभेदे पु० भा० आ०५७ अ० । ८प्राधेये देवगन्धर्वभेदे पु० ६५ अ० । ९उदके न० निघण्टुः ।

पूर्णक पुंस्त्री० पूर्ण+संज्ञायां कन् । स्वर्णचूड़खगे मेदि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । स्वार्थे क । पूर्णशब्दार्थे स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम् ।

पूर्णककुद् पु० पूर्णं ककुदमस्य अवस्थायाम् अन्त्यलोपः समा० तादृशावस्थे वृषे । अनवस्थायां तु नान्त्यलोपः ।

पूर्णकाकुद त्रि० पूर्णं काकुदं तालु अस्य न अन्त्यलोपः समा० पूर्णतालुकमात्रे ।

पूर्णकाम पु०पूर्णः कामोऽस्य । आप्तेच्छे परमेश्वरे मार्क०२२अ०

पूर्णकू(कु)ट पुंस्त्री पक्षिभेदे "भषकूटपूरिकरवकचरायिकाः पूर्णकूटसंज्ञाः स्युः" ह० सं० ८८ अ० । तत्रैव २५ श्लोके ह्रस्वमध्यतया पठितः तत्रार्थे ।

पूर्णकुम्भः पु० जलादिभिः पूर्णः कुम्भः । १जलादिभिः पूरिते घटे अमरः । २दानवभेदे पु० हरिवं०२४२ अ० ।

पूर्णकोशा ओषधिभेदे ह०स० ४८।४० ।

पूर्णकोष्ठा स्त्री पूर्णं कोष्ठं यस्याः । नागरमुस्तायाम् राजनि०

पूर्णपर्वेन्दु स्त्री पूर्णः पर्वणि इन्दुः पर्वेन्दुः यत्र । पौर्णमास्यां "हे हे चित्रादितारायां पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते" सङ्कर्षणकाण्डम् । "पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते पौर्णमासीयुते" मल०त० रघुनन्दनः ।

पूर्णपात्र न० नित्यक० । वर्द्धापके वस्तुपूर्णे १पात्रे मेदि० । "हर्षादुत्सवकाले यदलङ्कारांशुकादिकम् । आकृष्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णकञ्च तत्" जटाधरोक्ते २पुत्रजन्मोत्सवादिषु दासैः स्वामिनोऽङ्गात् वस्त्रादेर्ग्रहणे । होमान्ते ब्रह्मणे देये दक्षिणारूपे ३द्रव्यभेदे "होमान्ते पूर्णपात्रं दक्षिणां

ब्रह्मणे दद्यात्" गोभिलः। तन्मानञ्च गृह्यसंग्रहे "अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम्। पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते"। तेन २५६ मुष्टिभिः पूर्णपात्रम्। तत्रत्यद्रव्यञ्चोक्तं "पूर्णपात्रो दक्षिणा" कात्या॰श्रौ॰६।१०।२७। कर्केण। "पाकयज्ञेषु तण्डुलमुद्गगोधूमादियज्ञियधान्यपूर्णः पूर्णपात्रो दक्षिणा धान्यस्य मानपात्रम्" कर्कः। तेनास्य पुंस्त्वमपि। छन्दोगपरिशिष्टे (कर्मप्रदीपे) २।५।२ कात्यायनस्तु प्रकारान्तरमाह "यावता बहुभोक्तुस्तु तृप्तिः पूर्णेन विद्यते। नावरार्ध्यमतः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिरिति"। ४जलपूर्णपात्रे च कात्या॰श्रौ॰ २।८।८।

पूर्णप्रज्ञ त्रि॰ पूर्णा प्रज्ञाऽस्य। सम्पूर्णबुद्धौ वायोस्तृतीयावतारे मध्वापरनामके आनन्दतीर्थे २वैष्णवमतभेदप्रस्थापकाचार्यभेदे। तन्मतञ्च सर्व॰ सं॰ न्यरूपि यथा "तदेतद्रामानुजमतं जीवाणुत्वदासत्ववेदापौरुषेयत्वसिद्धार्थबोधकत्वस्वतःप्रमाणत्वप्रमाणत्रित्वपाञ्चरात्रोपजीव्यत्वप्रपञ्चभेदसत्यत्वादिसाम्येऽपि परस्परविरुद्धभेदादिपक्षत्रयकक्षीकारेण क्षपणकपक्षनिक्षिप्तमित्युपेक्षमाणः स आत्मा तत्त्वमसीत्यादेर्वेदान्तवाक्यजातस्य भङ्ग्यन्तरेणार्थान्तरपरत्वमुपपाद्य ब्रह्ममीमांसाविवरणव्याजेनानन्दतीर्थः प्रस्थानान्तरमास्थित। तन्मते हि द्विविधं तत्त्वं स्वतन्त्रास्वतन्त्रभेदात्। तदुक्तं तत्त्वविवेके "स्वतन्त्रमस्वतन्त्रञ्च द्विविधं तत्त्वमिष्यते। स्वतन्त्रो भगवान् विष्णुर्निर्दोषोऽशेषसद्गुणः" इति। ननु सजातीयविजातीयस्वगतनानात्वशून्यं ब्रह्म तत्त्वमिति प्रतिपादकेषु वेदान्तेषु जागरूकेषु कथमशेषसद्गुणत्वं तस्य कथ्यत इति चेन्मैवं भेदप्रमापकबहुप्रमाणविरोधेन तेषां तत्र प्रामाण्यानुपपत्तेः तथा हि प्रत्यक्षं तावदिदमस्माद्भिन्नमिति नीलपीतादेर्भेदमध्यक्षयति। अथ मन्येथाः किं प्रत्यक्षं भेदमेवावगाहते किं वा धर्मिप्रतियोगिघटितम्। न प्रथमः धर्मिप्रतियोगिप्रतिपत्तिमन्तरेण तत्सापेक्षस्य भेदस्याशक्याध्यवसायत्वात्। द्वितीयोऽपि धर्मिप्रतियोगिग्रहणपुरःसरं भेदग्रहणमथ वा युगपत् तत्सर्वग्रहणम्। न पूर्वः बुद्धेर्विरम्य व्यापाराभावात् अन्योन्याश्रयप्रसङ्गाच्च। नापि चरमः कार्य्यकारणबुद्ध्या यौगपद्याभावात् धर्मिप्रतीतिर्हि भेदप्रत्ययस्य कारणं सन्निहितेऽपि धर्मिणि व्यवहितप्रतियोगिज्ञानमन्तरेण भेदस्याज्ञातत्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्य्यकारणभावावगमात्। तस्मान्न भेदप्रत्यक्षं सुप्रसरमिति चेत् किं वस्तुस्वरूपभेदवादिनं प्रति इमानि दूषणान्युद्घुष्यन्ते किं वा धर्मिभेदवादिनं प्रति। प्रथमे चोरापराधान्माण्डव्यनिग्रहन्यायापातः भवदभिधीयमानदूषणानां तदविषयत्वात्। ननु वस्तुस्वरूपस्यैव भेदत्वे प्रतियोगिसापेक्षत्वं न घटते घटादितत्तत्प्रतियोगिसापेक्ष एव सर्वत्र भेदः प्रथत इति चेन्न प्रथमं सर्वतो विलक्षणतया वस्तुस्वरूपे ज्ञायमाने प्रतियोग्यपेक्षया विशिष्टव्यवहारोपपत्तेः तथा हि परिमाणघटितं वस्तुस्वरूपं प्रथममवगम्यते पश्चात् प्रतियोगिविशेषापेक्षया ह्रस्वं दीर्घमिति तदेव विशिष्य व्यवहारभाजनं भवति। तदुक्तं विष्णुतत्त्वनिर्णये "न च विशेषणविशेष्यतया भेदसिद्धिः विशेषणविशेष्यभावस्य भेदापेक्षः, धर्मिप्रतियोग्यपेक्षया भेदसिद्धिः भेदापेक्षञ्च धर्मिप्रतियोगित्वमित्यन्योन्याश्रयतया भेदस्यासिद्धेः पदार्थस्वरूपत्वाद्भेदस्येत्यादिना"। अत एव गवार्थिनो गवयदर्शनान्न प्रवर्त्तन्ते गोशब्दञ्च न स्मरन्ति। न च नीरक्षीरादौ स्वरूपे गृह्यमाणे भेदप्रतिभासोऽपि स्यादिति भणनीयं समानाभिहारादिप्रतिबन्धकबलाद्भेदभानव्यवहाराभावोपपत्तेः तदुक्तम् "अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात्। सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्चेति" अतिदूराद्गिरिशिखरवर्त्तितर्वादौ, अतिसामीप्याल्लोचनाञ्जनादौ, इन्द्रियघाताद्विद्युदादौ, मनोऽनवस्थानात् कामाद्युपप्लुतमनस्कस्य स्फीतालोकवर्त्तिनि घटादौ, सौक्ष्म्यात् परमाण्वादौ, व्यवधानात् कुड्याद्यन्तर्हिते, अभिभवात् दिवाप्रदीपप्रभादौ, समानाभिहारात् नीरक्षीरादौ यथावद्ग्रहणं नास्तीत्यर्थः। भवतु वा धर्मभेदवादस्तथापि न कश्चिद्दोषः धर्मिप्रतियोगिग्रहणे सति धर्मभेदभानसम्भवात्। न च धर्मभेदवादे तस्य तस्य भेदस्य भेदान्तरभेद्यत्वेनानवस्था दुरवस्था स्यादित्यास्थेयं भेदान्तरप्रसक्तौ मूलाभावात् भेदभेदिनौ भिन्नाविति व्यवहारदर्शनात्। न चैकभेदबलेनान्यभेदानुमानं दृष्टान्तभेदाविघातेनोत्थानदोषाभावात्। सोऽयं पिण्याकयाचनाय गतस्य खारिकातैलदातृत्वाभ्युपगम इव दृष्टान्तभेदविमर्दे त्वनुत्थानमेव। न हि वरविघाताय कन्योद्वाहः। तस्मान्मूलक्षयाभावादनवस्था न दोषाय। अनुमानेनापि भेदोऽवसीयते। परमेश्वरो जीवाद्भिन्नः तं प्रति सेव्यत्वात् यो यं प्रति सेव्यः स तस्माद्भिन्नः यथा भृत्याद्राजा। न हि सुखं मे स्यात् दुःखं मे न मनागपि इति

पुरुषार्थमर्थयमाना: पुरुषा: स्वपतिपदं कामयमाना: सत्कारभाजो भवेयुः । प्रत्युत सर्वानर्थभाजनं भवन्ति । यः स्वस्यात्मनो हीनत्वं परस्य गुणोत्कर्षञ्च कथयति स स्तुत्यः प्रीतः स्तावकस्य तस्याभीष्टं प्रयच्छति । तदाह "घातयन्ति हि राजानो राजाहमिति वादिनम् । ददत्यखिलमिष्टञ्च स्वगुणोत्कर्षवादिनामिति"। एवञ्च परमेश्वराभेदतृष्णया विष्णोर्गुणोत्कर्षस्य जगत्मिथ्याकाशमत्वाभिधानं विपुलकदलफललिप्सया जिह्वाच्छेदमनुहरति एतादृशविष्णुविद्वेषणादन्धतमसप्रवेशप्रसङ्गात् । तदेतत् प्रतिपादितं मध्यमन्दिरेण महाभारततात्पर्यनिर्णये "अनादिद्वेषिभिर्दैत्यैर्विष्णोर्द्वेषो विवर्द्धितः । तमस्यन्धे पातयति दैत्यानन्धे विनिश्चयादिति" । सा च सेवा अङ्कननामकरणभजनभेदात्त्रिविधा । तत्राङ्कनं नारायणायुधादीनां,तद्रूपधारणार्थमपेक्षितार्थसिद्ध्यर्थञ्च । तथा च शाकल्यसंहितापरिशिष्टम् "चक्रं बिभर्त्ति पुरुषोऽभितप्तं बलं देवानाममृतस्य विष्णोः । स याति नाकं दुरितं विधूय विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः । देवासो येन विधृतेन बाहुना सुदर्शनेन प्रयातास्तमायन् । येनाङ्किता मनवो लोकसृष्टिं वितन्वन्ति ब्राह्मणास्तद्वहन्ति । तद्विष्णोः परमं पदं येन गच्छन्ति लाञ्छिताः । उरुक्रमस्य चिह्नैरङ्किता लोके सुभगा भवाम" इति "अतप्ततनुर्न तदामो अश्नुते शृतास इद्वहन्तस्तत् समासतेति" तैत्तिरीयकोपनिषच्च । स्थानविशेषश्चाग्नेयपुराणे दर्शितः "दक्षिणे तु करे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम् । सव्येन शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुरिति"। अन्यत्र चक्रधारणे मन्त्रविशेषश्च दर्शितः "सुदर्शन ! महाज्वाल ! कोटिसूर्यसमप्रभ ! । अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय । त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे । नमितः सर्वदेवैश्च पाञ्चजन्य ! नमोऽस्तु ते इति"।नामकरणं पुत्रादीनां केशवादिनाम्ना व्यवहारः सर्वदा तन्नामानुस्मरणार्थम् । भजनं दशविधं वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायः, कायेन दानं परित्राणं परिरक्षणं, मनसा दया स्पृहा श्रद्धा चेति । अत्रैकैकं निष्पाद्य नारायणे समर्पणं भजनम् । तदुक्तम् "अङ्कनं नामकरणं भजनं दशधा च तदिति" । एवं ज्ञेयत्वादिनापि भेदोऽनुमातव्यः तथा श्रुत्यापि भेदोऽवगन्तव्यः सत्यमेतमनुविश्वे मदन्ति रातिं देवस्य गृणतोमघोनः सत्यासो अस्य महिमा गृणे शवोयज्ञेषु विप्रराज्ये सत्य आत्मा सत्यो जीवः सत्यं भिदा सत्यं भिदा मयि वारुणो मयि वारुणः" इति मोक्षानन्दभेदप्रतिपादकश्रुतिभ्यः । "इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च" "जगद्व्यापारवर्जम्" "प्रभुकरणासन्नितत्वाच्चेत्यादिभ्यश्च । न च "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति" श्रुतिबलाज्जीवस्य पारमैश्वर्यं शक्यशङ्कं "सम्पूज्य ब्राह्मणं भक्त्या शूद्रोऽपि ब्राह्मणो भवेदितिवत् बृंहितो भवतीत्यर्थपरत्वात् । "ननु प्रपञ्चो यदि वर्त्तेत निवर्त्तेत न संशयः । मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः" इति वचनात् द्वैतस्य कल्पितत्वमवगम्यत इति चेत् सत्यं भावमनभिसन्धायाभिधानात् तथा हि यद्ययमुत्पद्येत तर्हि निवर्त्तेत न संशयः । तस्मादनादिरेवायं प्रकृष्टः पञ्चविधो भेदप्रपञ्चः । न चायमविद्यमानः मायामात्रत्वान्मायेति भगवदिच्छोच्यते । "महामायेत्यविद्येति नियतिर्मोहिनीति च । प्रकृतिर्वासनेत्येव तवेच्छानन्त ! कथ्यते । प्रकृष्टत्वात् प्रकृतिर्वासना वासयेद्यतः । अ इत्युक्तो हरिस्तस्य मायाऽविद्येति संज्ञिता । मायेत्युक्ता प्रकृष्टत्वात् प्रकृष्टे हि मयाभिधा । विष्णोः प्रज्ञप्तिरेवैका शब्दैरेतैरुदीर्य्यते । प्रज्ञप्तिरूपो हि हरिः सा च स्वानन्दलक्षणा" इत्यादिवचननिचयप्रामाण्यबलात् । सैव प्रज्ञा मानत्राणकर्त्री च यस्य तन्मायामात्रं ततश्च परमेश्वरेण ज्ञातत्वाद्रक्षितत्वाच्च न द्वैतं भ्रान्तिकल्पितं न हीश्वरे सर्वज्ञे भ्रान्तिः सम्भवति विशेषादर्शननिबन्धनत्वाद्भ्रान्तेः । तर्हि तद्व्यपदेशः कथमित्यत्रोत्तरम् अद्वैतं परमार्थत इति परमार्थत इति परमार्थापेक्षया तेन सर्वस्मादुत्तमस्य विष्णुतत्त्वस्य समाभ्यधिकशून्यत्वमुक्तं भवति । तथा च परमा श्रुतिः "जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा तथा । जीवभेदो मिथश्चैव जडजीवभिदा तथा । मिथश्च जडभेदो यः प्रपञ्चो भेदपञ्चकः । सोऽयं सत्योऽप्यनादिश्च सादिश्चेन्नाशमाप्नुयात् । न च नाशं प्रयात्येष न चासौ भ्रान्तिकल्पितः । कल्पितश्चेन्निवर्त्तेत न चासौ विनिवर्त्तते । द्वैतं न विद्यत इति तस्मादज्ञानिनां मतम् । मतं हि ज्ञानिनामेतन्मितं त्रातं हि विष्णुना । तस्मान्मात्रमिति प्रोक्तं परमो हरिरेव तु" इत्यादि । तस्माद्विष्णोः सर्वोत्कर्ष एव तात्पर्यं सर्वागमानाम् । एतदेवाभिसन्धायाभिहितं भगवता । "द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः

परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्त्यव्यय ईश्वरः । यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः । यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ! । इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ! । एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत !” । महावाराहेऽपि “मुख्यञ्च सर्ववेदानां तात्पर्य्यं श्रीपतौ परे । उत्कर्षे तु तदन्यत्र तात्पर्य्यं स्यादवान्तरम्” इति । मुक्तञ्च विष्णोः सर्वोत्कर्षे महातात्पर्य्यम् । “मोक्षो हि सर्वपुरुषार्थोत्तमः धर्मार्थकामास्त्वनित्याः मोक्ष एव नित्यः तस्मान्नित्यं तदर्थाय यतेत मतिमान्नर” इति भाल्लवेयश्रुतेः । मोक्षश्च विष्णुप्रसादमन्तरेण न लभ्यते । “यस्य प्रसादात् परमा यत्स्वरूपात् तस्मात् संसारान्मुच्यते नापरे सुरानाराधयन्तोऽसौ परमो विचिन्त्यो मुमुक्षुभिः कर्मपाशादमुष्मादिति” नारायणश्रुतिः । “तस्मिन् प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यं सर्वार्थकामैरलमल्पकास्ते । समाश्रिताद्ब्रह्मतरोरनन्तात् निःसंशयं मुक्तिफलं प्रयातः” इति विष्णुपुराणोक्तेश्च । “प्रसादश्च गुणोत्कर्षज्ञानादेव नाभेदज्ञानादित्युक्तम् । न च तत्त्वमस्यादितादात्म्यव्याकोपः श्रुतितात्पर्य्यापरिज्ञानविजृम्भणात् । “आह नित्यपरोक्षन्तु तच्छब्दो ह्यविशेषतः । त्वंशब्दश्चापरोक्षार्थं तयोरैक्यं कथं भवेत् । आदित्यो यूप इतिवत् सादृश्यार्था तु सा श्रुतिरिति” । तथाच परमा श्रुतिः । जीवस्य परमैक्यञ्च बुद्धिसारूप्यमेव वा । एकस्थाननिवासो वा व्यक्तिस्थानमपेक्ष्य वा । “न स्वरूपैकता तस्य मुक्तस्यापि विरूपतः । स्वातन्त्र्यपूर्णतेऽल्पत्वपारतन्त्र्ये विरूपता” इति । अथ वा तत्त्वमसीत्यत्र स एवात्मा स्वातन्त्र्यादिगुणोपेतत्वात् अतत्त्वमसि त्वं तन्न भवसि तद्रहितत्वादित्येकत्वमतिशयेन निराकृतम् । तदाह “अतत्त्वमिति वा च्छेदस्तेनैक्यं सुनिराकृतम्” इति । तस्मात् दृष्टान्तनवकेऽपि “स यथा शकुनिः सूत्रेण बद्ध” इत्यादिना भेद एव दृष्टान्ताभिधानाय स्वयमभेदोपदेश इति तत्त्ववादरहस्यम् । तथाच महोपनिषत् “यथा पक्षी च सूत्रञ्च नानावृक्षरसा यथा । यथा नद्यः समुद्राश्च शुद्धोदलवणे यथा । चारापहार्यौ च यथा यथा पुंविषयावपि । तथा जीवेश्वरौ भिन्नौ सर्वदैव विलक्षणौ । तथापि सूक्ष्मरूपत्वान्न जीवात् परमो हरिः । भेदेन मन्ददृष्टीनां दृश्यते प्रेरकोऽपि सन् । वैलक्षण्यं तयोर्ज्ञात्वा मुच्यते बध्यतेऽन्यथेति । ब्रह्मा शिवः सुराद्याश्च शरीरक्षरणात् क्षराः । लक्ष्मीरक्षरदेहत्वादक्षरा ततः परो हरिः । स्वातन्त्र्यशक्तिविज्ञानसुखाद्यैरखिलैर्गुणैः । निःसीमत्वेन ते सर्वे तद्वशाः सर्वदेवता” इति । विष्णुं सर्वगुणैः पूर्णं ज्ञात्वा संसारवर्जितः । निर्दुःखानन्दभुग्नित्यं तत्समीपे स मोदते । मुक्तानाञ्चाश्रयो विष्णुरधिकाधिपतिस्तथा । तद्वशा एव ते सर्वे सर्वदैव स ईश्वर” इति च । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानञ्च प्रधानत्वकारणत्वादिना युज्यते न तु सर्वमिथ्यात्वेन । न हि सत्यज्ञानेन मिथ्याज्ञानं सम्भवति यथा प्रधानपुरुषाणां ज्ञानाज्ञानाभ्यां ग्रामो ज्ञातः अज्ञात इत्येवमादिव्यपदेशो दृष्ट एव । यथा च कारणे पितरि ज्ञाते जानात्यस्य पुत्रमिति । अन्यथा “यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातम्” इत्यत्र एकपिण्डशब्दौ वृथा प्रसज्येयातां मृदा विज्ञायेत्येतावतैव वाक्यस्य पूर्णत्वात् । न च वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्येतत् कार्यस्य मिथ्यात्वमाचष्टे इत्येष्टव्यं वाचारम्भणं विकारो यस्य तत् अविकृतं नित्यं नामधेयं मृत्तिकेत्यादिकमित्येतद्वचनं सत्यमिति तथ्यस्य स्वीकारात् । अपरथा नामधेयमेवेति शब्दयोर्वैयर्थ्यं प्रसज्येत । अतो न कुत्रापि जगतो मिथ्यात्वसिद्धिः । किञ्च प्रपञ्चो मिथ्येत्यत्र मिथ्यात्वं तथ्यमतथ्यं वा । प्रथमे सत्याद्वैतभङ्गप्रसङ्गः चरमे प्रपञ्चसत्यत्वापातः । नन्वनित्यत्वं नित्यमनित्यं वा उभयथाप्यनुपपत्तिरित्याक्षेपवदयमपि नित्यसमजातिभेदः स्यात् । तदुक्तं न्यायनिर्वाणवेधसा “नित्यमनित्यभावादनित्यनित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः” इति । तार्किकरक्षायाञ्च “धर्मस्य तदतद्रूपविकल्पानुपपत्तितः । धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वभङ्गो नित्यसमो भवेत्” इति । अस्याः संज्ञायाः उपलक्षणत्वमभिप्रेत्याभिहितं प्रबोधसिद्धौ “अन्वर्थित्वात्तु परक्षकधर्मसमेति” । तस्मादसदुत्तरमेतदिति चेत् अविचितत्वासनमेतत् दुष्टत्वमूलानिरूपणात् । तद्द्विविधं साधारणमसाधारणञ्च तत्राद्यं स्वव्याघातकं द्वितीयं त्रिविधं युक्ताङ्गहीनत्वमयुक्ताङ्गाधिकत्वमविषयवृत्तित्वञ्चेति । तत्र साधारणमसम्भावितमेव उक्तस्याक्षेपस्य स्वात्मव्यापनानुपलम्भात् । एवमसाधारणमपि घटस्य नास्तितायां नास्तितोक्तावस्तित्ववत् प्रकृतेऽप्युपपत्तेः । ननु प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमभ्युपेयते नासत्त्वमिति चेत्

तदेतत् सोऽयं शिरश्छेदेऽपि शतं न ददाति विंशतिपञ्चकन्तु प्रयच्छतीति शाकटिकदृष्टान्तमनुहरेत् मिथ्यात्वासत्त्वयोः पर्य्यायत्वादित्यलमतिप्रपञ्चेन । तत्र “अथातो ब्रह्म जिज्ञासेति” प्रथमसूत्रस्यायमर्थः तत्राथशब्दो मङ्गलार्थोऽधिकारानन्तर्य्यार्थश्च स्वीक्रियते । अतःशब्दो हेत्वर्थः तदुक्तं गारुडे “अथातःशब्दपूर्वाणि सूत्राणि निखिलान्यपि । प्रारभेत नियत्यैव तत्किमत्र नियामकम् । कश्चार्थस्तु तयोर्विद्वान् कथमुत्तमता तयोः । एतदाख्याहि मे ब्रह्मन्! यथा ज्ञास्यामि तत्त्वतः । एवमुक्तो नारदेन ब्रह्मा प्रोवाच सत्तमः । आनन्तर्य्याधिकारे च मङ्गलार्थे तथैव च । अथशब्दस्ततःशब्दो हेत्वर्थे समुदीरितः” इति । यतो नारायणप्रसादमन्तरेण न मोक्षो लभ्यते प्रसादश्च ज्ञानमन्तरेण अतो ब्रह्म जिज्ञासा कर्त्तव्येति सिद्धम् । जिज्ञास्यब्रह्मणो लक्षणमुक्तं “जन्माद्यस्य यतः” इति । सृष्टिस्थित्यादि यतो भवति तद्ब्रह्मेति वाक्यार्थः । तथाच स्कान्दं वचः “उत्पत्तिस्थितिसंहारा नियतिर्ज्ञानमावृतिः । बन्धमोक्षौ च पुरुषाद् यस्मात् स हरिरेकराड्” इति । “यतो वा इमानीत्यादि” श्रुतिश्चास्य । तत्र प्रमाणमप्युक्तं यथा “शास्त्रयोनित्वादिति” । “नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्” “तन्त्वौपनिषदम्” इत्यादिश्रुतिभ्यः तस्यानुमानिकत्वं निराक्रियते न चानुमानस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमस्ति । तदुक्तं कौर्मे “श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं न कुत्रचित् । निश्चयात् साधयेदर्थं प्रमाणान्तरमेव च । श्रुतिस्मृतिसहायं यत् प्रमाणान्तरमुत्तमम् । प्रमाणपदवीं गच्छेन्नात्र कार्य्या विचारणा” इति शास्त्रस्वरूपमुक्तं स्कान्दे “ऋग्यजुः सामाथर्वा च भारतं पाञ्चरात्रकम् । मूलरामायणञ्चैव शास्त्रमित्यभिधीयते । यच्चानुकूलमेतस्य तच्च शास्त्रं प्रकीर्त्तितम् । अतोऽन्यो ग्रन्थविस्तारो नैव शास्त्रं कुवर्त्म तत्” इति । तदनेनानन्यलभ्यः शास्त्रार्थ इति न्यायेन भेदस्य प्राप्तत्वेन तत्र न तात्पर्यं किन्त्वद्वैत एव वेदवाक्यानां तात्पर्यमिति अद्वैतप्रत्याशा प्रतिक्षिप्ता अनुमानादीश्वरस्य सिद्धभावेन तद्भेदस्यापि ततः सिद्ध्यभावात् । तस्मान्न भेदानुवादकत्वमिति तत्परत्वमवगम्यते अत एवोक्तम् “सदागमैकविज्ञेयं समतीतक्षराक्षरम् । नारायणं सदा वन्दे निर्दोषाशेषसद्गुणम्” इति । शास्त्रस्य तत्र प्रामाण्यमुपपादितं “तत्तु समन्वयादिति” समन्वय उपक्रमादिलिङ्गम् उक्तं बृहत्संहितायाम् “उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये” इति । एवं वेदान्ततात्पर्यवशात्तदेव ब्रह्म शास्त्रगम्यमित्युक्तं भवति । दिङ्मात्रमत्र प्रादर्शि शिष्टमानन्दतीर्थभाष्यव्याख्यानादौ द्रष्टव्यं ग्रन्थबहुत्वभियोपरम्यत इति । एतच्च रहस्यं पूर्णप्रज्ञेन मध्यमन्दिरेण वायोस्तृतीयावतारं मन्येन निरूपितमिति । “प्रथमस्तु हनूमान् स्यात् द्वितीयो भीम एव च । पूर्णप्रज्ञस्तृतीयश्च भगवत्कार्यसाधकः” इति । एतदेवाभिप्रेत्य तत्र तत्र ग्रन्थसमाप्ताविदं पद्यं लिख्यते “यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने दिव्यानि रूपाण्यलं ह्येतद्दर्शितमित्थमेतदखिलं वेदस्य गर्भं महः । वायो रामवचोनतं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपुर्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केशवे” । तस्मात् सर्वस्य शास्त्रस्य विष्णुतत्त्वं सर्वोत्तममित्यत्र तात्पर्यमिति सर्वं निरवद्यम्”

पूर्णबीज पु० पूर्णं बीजं यस्य । बीजपूरे राजनि० ।

पूर्णभद्र पु० १नागभेदे भा०आ०३५ अ० । २यक्षभेदे हरिवं० २१ अ० । स च रत्नभद्रसुतः तस्य पुत्रः हरिकेशः तत्कथा काशीख० ३२ अ० ।

पूर्णमा स्त्री पूर्णः कलापूर्णश्चन्द्रो मीयतेऽस्यां मा—घञर्थे क । पूर्णमास्यां तिथौ ।

पूर्णमास् स्त्री पूर्णैः कलाभिः पूर्णो मास्चन्द्रमा यत्र । १पूर्णिमायाम् । पूर्णं मासं मिमीते मा—असुन् । २सूर्य्ये ३चन्द्रे च “एष वै पूर्णमाः । य एष तपत्यहरहर्ह्येवैष पूर्णोऽथैष एव दर्शो यच्चन्द्रमा ददृश इव ह्येष अथो इतरथाहुः एष एव पूर्णमा यच्चन्द्रमा एतस्य ह्यनुपूरणं पौर्णमासीत्याचक्षते” शत०ब्रा०११।२।४१ “एषः सूर्य्यस्तपति एष खलु पूर्णमाः स पूर्य्यमाणः ददृश इव अमावास्यायामविद्यमानः प्रतिपदि पश्चाद्दृश्यमानो भवति । एतच्च पूरणमनुलक्ष्य पौर्णमासीत्याचक्षते” भा० ।

पूर्णमास पु० पूर्णमासो विधानकालत्वेनास्त्यस्य अच् । १पूर्णिमायां कर्त्तव्ये यागभेदे “दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत” “सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ” श्रुतिः । आदित्यभेदस्य धातुरनुमतिभार्य्यायां जाते २पुत्रभेदे । “धातुः कुहूः सिनीवाली२ राका३ चानुमति४स्तथा । सायं १दर्शमथ प्रातः२ पूर्णमास४ मनुक्रमात्” भाग० ६।१६।३। अनुते-त्यनुषङ्गः । पूर्णमासयागविधानञ्च शत०ब्रा० ११।२।४।८ । पूर्णो मासश्चान्द्रमासो यत्र गौरा०ङीष् । २पूर्णिमातिथौ स्त्री शब्दमाला ।

पूर्णमुख पु० जनमेजयसर्पसत्रे दग्धनागभेदे भा० आ० ५७ अ०।

पूर्णयोग पु० बाहुयुद्धभेदे तत्प्रकारः भा० स० २२ अ० उक्तो यथा "ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुशस्त्रौ समीयतुः। वीरौ परमसंहृष्टावन्योऽन्यजयकाङ्क्षिणौ। करग्रहणपूर्वं तु कृत्वा पादाभिवन्दनम्। कक्षैः कक्षां विधुन्वानावास्फोटं तत्र चक्रतुः। स्कन्धे दोर्भ्यां समाहत्य निहत्य च मुहुर्मुहुः। अङ्गमङ्गैः समाश्लिष्य पुनरास्फालनं विभो!। चित्रहस्तादिकं कृत्वा कक्षाबन्धं च चक्रतुः। गलगण्डाभिघातेन सस्फुलिङ्गेन चाशनिम्। बाहुपाशादिकं कृत्वा पादाहतशिरावुभौ। उरोहस्तं ततश्चक्रौ पूर्णकुम्भौ प्रयुज्य तु। करसंपीडनं कृत्वा गर्जन्तौ वारणाविव। नर्दन्तौ मेघसङ्काशौ बाहुप्रहरणावुभौ। तलेनाहन्यमानौ तु अन्योऽन्यं कृतवीक्षणौ। सिंहाविव सुसंक्रुद्धावाकृष्याकृष्य युध्यतम्। अङ्गेनाङ्गं समापीड्य बाहुभ्यामुभयोरपि। आवृत्य बाहुभिश्चापि उदरं च प्रचक्रतुः। उभौ कट्यां सुपार्श्वे तु तक्षवन्तौ च शिक्षितौ। अधोहस्तं स्वकण्ठे तूदरस्योरसि चाक्षिपत्। सर्वातिक्रान्तमर्यादं पृष्ठभङ्गं च चक्रतुः। स पूर्णमूर्द्धं बाहुभ्यां पूर्णकुम्भं प्रचक्रतुः। तृणपीडं यथाकामं पूर्णयोगं समुष्टिकम्। एवमादीनि युद्धानि प्रकुर्वन्तौ परस्परम्" मू०। "कक्षैर्दोर्मूलैः कक्षां प्रकोष्ठगतां रज्जुं धुन्वानौ यत्र यत्र कक्षे आस्फोटं चक्रतुः बाहुमूलास्फालनेनाङ्कुदवत्तद्रज्जुशेषं कम्पयन्तावित्यर्थः। चित्रहस्तादिकं हस्तस्यातिवेगेनाकुञ्चनप्रसारणोपर्य्यधश्चालनसृष्टीकरणानि चित्रहस्ताः। आदिपदात् पादस्याप्याकुञ्चनादि। कक्षाबन्धं परस्परकक्षायां हस्तौ कृत्वा बन्धनम् गले गण्डेन भालदेशेनाभिघातस्तेन पाषाणस्पर्शाङ्गत्वात्तयोरभिघातेन विस्फुलिङ्गोत्पत्त्याऽशनिं वज्रमिव ससृजतुरित्यर्थः। बाहुपाशादिकं चरणपाश आदिशब्दार्थः। पादाभ्यामाहताः शिराः स्नायवो याभ्यान्तौ दृढप्रहारेण नाडीपर्य्यन्तमपि वेदनावन्तावित्यर्थः। उरोहस्तमुरसि चपेटाप्रहारं पूर्णकुम्भौ ग्रथिताङ्गुलिभ्यां हस्ताभ्यां परशिरसः पीडनं पूर्णकुम्भः द्वित्वं परस्परं द्वावपि चक्रतुरिति वक्तुम्। तलेन चपेटया, आहृत्य जत्रुदेशे पृष्ठं कृत्वा बाहुभिर्बद्धाभ्यां द्वावपि मिथ उदरमादाय प्रचक्रतुः प्रचिक्षिपतुः कॄ विक्षेपेऽस्य रूपम्। एवं कट्यां सुपार्श्वे च प्रचक्रतुः। तक्षवन्तौ तक्षस्तनूकरणं गात्रसङ्कोच इत्यर्थः तद्वन्तौ। अधोहस्तमुदरस्याधस्ताद्धस्तं कृत्वा हस्ताभ्यामुदरमावेष्ट्य स्वकण्ठे स्वोरसि च कण्ठोरःसमीपे आनीयाक्षिपदास्फालितवान्। पृष्ठस्य भूमिसम्बन्धेन जातं भङ्गं पराभवं बाहुभ्यामुदरादीनि पीडने सम्पूर्णमूर्द्धम्" नीलकण्ठः।

पूर्णवैनाशिक पु० सर्ववैनाशिके सर्वशून्यत्ववादिनि बौद्धभेदे सर्ववैनाशिकोऽप्यत्र।

पूर्णहोम १० पूर्णो होमः। पूर्णाहुतौ।

पूर्णा स्त्री "नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात्" ज्यो० त० उक्ते पक्षयोः पञ्चमीदशमीपञ्चदशीरूपे तिथिभेदे

पूर्णाङ्गद पु० नागभेदे भा० आ० ५७ अ०।

पूर्णान(ल)क न०। वर्द्धापनायाम्रे पूर्णपात्रे मेदि० पूर्णपात्रशब्दे दृश्यम्। [कारे विद्वद्भेदे च।

पूर्णानन्द पु० पूर्ण आनन्दो यत्र। १परमेश्वरे २तन्त्रप्रकरण-

पूर्णाभिषेक पु० कर्म०। तन्त्रोक्ते कौलाभिषेकभेदे।

पूर्णायुस् पु० १प्राधेये गन्धर्वभेदे भा० आ० ६५ अ०। पूर्णमायुरस्य। २शतायुष्के कर्म०। ३शतवर्षमिते जीवनकाले न०।

पूर्णावतार पु० कर्म०। १नृसिंहे २रामे ३श्रीकृष्णे च तेषां भगवतः संपूर्णावतारत्वात् तथात्वं अन्येषान्तु कलावतारत्वम्। "पूर्णो नृसिंहो रामश्च श्वेतद्वीपविराड् विभुः। परिपूर्णतमः कृष्णो वैकुण्ठे गोकुले स्वयम्। वैकुण्ठे कमलाकान्तो रूपभेदाच्चतुर्भुजः। गोलोके गोकुले राधाकान्तोऽयं द्विभुजः स्वयम्" ब्रह्मवै० जन्मख० ३८ अ० उक्तेस्तेषां तथात्वम्।

पूर्णाशा स्त्री नदीभेदे भा० भी० ९ अ०।

पूर्णाहुति स्त्री पूर्णा आहुतिः। होमसमाप्तौ होम्यायामाहुतौ शत० ब्रा० २।२।१।१।

पूर्णि स्त्री पॄ—णिङ्। पूर्त्तौ पूर्णिमा।

पूर्णिका स्त्री नासाच्छिन्नीनामकखगे त्रिका०।

पूर्णिमा स्त्री पूर्णिं पूर्त्तिं मिमीते मा—क। १पौर्णमास्यां तिथौ मरीचेः कलायां पत्न्यां जाते २कन्याभेदे "भार्य्या मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्दमात्मजा। कश्यपं पूर्णिकाञ्चैव ययोरापूरितं जगत्। पूर्णिकाऽसूत विरजं विश्वगञ्च परन्तप!। भाग० ४।१।१२ तत्तिथिस्वरूपं द्वैधे खण्डभेदस्य कर्मभेदे ग्राह्यतादिकं च कालमा० न्यरूपि यथा "तत्र शुक्लायां पञ्चदश्यां चन्द्रमण्डलं स्वकलाभिः सर्वात्मना पूर्य्यते सेयं मण्डलपरिपूर्त्तिः पूर्णिमेत्यनेन नाम्ना ख्यायते। तदुक्तं ब्रह्माण्डमत्स्यपुराणयोः "कालद्वये व्यतिक्रान्ते दिवापूर्णौ परस्परम्। चन्द्रादित्यौ प०

राह्ले तु पूर्णत्वात् पूर्णिमा स्मृता” इति । अह्नः परो भागः पराह्णः सूर्य्यास्तमयकाल इत्यर्थः । तत्र यथादित्यः संपूर्णमण्डलः सन्नस्तमेति तथोत्तरक्षणे चन्द्रः सम्पूर्णमण्डलः सन्नुदेतीति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावस्य विवक्षितत्वाद् द्वयोरादित्यचन्द्रयोरुपन्यासः । यथा मण्डलपूर्णत्वविवक्षया पूर्णिमाशब्दः प्रयुज्यते तथा मासपूर्णत्वविवक्षया पौर्णमासीशब्दः प्रयुज्यते । तदुक्तं भविष्योत्तरे “पौर्णमासी महाराज ! सोमस्य दयिता तिथिः । पूर्णो मासो भवेद् यस्मात् पौर्णमासी ततः स्मृता” इति । पूर्णिमामावास्ययोर्विकल्पेन मासान्तत्वं मासप्रस्तावे दर्शितम् । अतएव पौर्णमास्यामत्यन्तविप्रकर्षे सत्यनभिभूतत्वाच्चन्द्रमण्डलः सम्पूर्णो दृश्यते । तावेतौ सन्निकर्षविप्रकर्षौ गोभिल आह “यः परो विप्रकर्षः सूर्य्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी । यः परः सन्निकर्षः सामावास्येति” । तदेवं पर्वाभिधायाः पञ्चदश्याः पूर्णिमादिनामनिर्वचनेन स्वभावविशेषो ज्ञापितो भवति । ते च पूर्णमास्यामावास्ये प्रत्येकं द्विविधे । तच्च पुराणे दर्शितम् “राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासी द्विधा स्मृता । सिनीवाली कुहूश्चैवममावास्या द्विधैव तु” इति । एतासां चतसृणां स्वरूपं काठकशाखायां विस्पष्टं श्रूयते “या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राका । या पूर्वाऽमावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूः” इति । वृहद्वशिष्ठोऽपि “राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासीद्वयं विदुः । राका संपूर्णचन्द्रा स्यात् कलोनाऽनुमतिर्मता । पौर्णमासी दिवा दृष्टे शशिन्यनुमतिः स्मृता । रात्रिदृष्टे पुनस्तस्मिन् सैव राकेति कीर्त्तिता” । मत्स्यब्रह्माण्डपुराणयोः “यस्मात्तामनुमन्यन्ते पितरो दैवतैः सह । तस्मादनुमतिर्नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता । अत्यर्थं राजते यस्मात् पौर्णमास्यां निशाकरः । रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयो विदुः” इति । “अथ पञ्चदशी निर्णीयते । सा द्विविधा पौर्णमास्यमावास्या च । तत्र पौर्णमास्यां परस्परविरुद्धानि वाक्यान्युपलभ्यन्ते । तत्र परविद्धाया ग्राह्यत्वं विष्णुधर्मोत्तरे “एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी । अमावास्या तृतीया च उपोष्याः स्युः परान्विताः” । परविद्धानिषेधः पूर्वविद्धाविधिश्च ब्रह्मपुराणपद्मपुराणयोः “षष्ठ्येकादश्यमावास्या पूर्वविद्धा तथाऽष्टमी । पूर्णिमा परविद्धा च नोपोष्यं तिथिपञ्चकम् । पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या सप्तमी व्रतिभिर्नरैः । पौर्णमासी, महीपाल ! पराया नियमात्कृता” इति । पूर्वविद्धाग्राह्यत्वं च युग्मवाक्ये । “चतुर्दश्या च पूर्णिमेति” । एवं परस्परविरोधे सति या व्यवस्था सा ब्रह्मवैवर्त्ते दर्शिता “पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या अमावास्या च पूर्णिमा । वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ ! सावित्रीव्रतमुत्तमम्” इति । सावित्री राजकन्या तया चीर्णं व्रतं सावित्रीव्रतम् । तच्च भविष्योत्तरपुराणे दर्शितम् “कथयामि कुलस्त्रीणां महिम्नो वर्द्धनं परम् । यथा चीर्णं व्रतं पूर्वं सावित्र्या राजकन्यया” इति । एतच्च पौर्णमास्याममावास्यायां च विहितम् । तस्मिन् व्रते पूर्वविद्धा ग्राह्या । व्रतान्तरे पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या किन्तु परविद्धैव कर्त्तव्येति परस्परविरुद्धस्य शास्त्रद्वयस्य व्यवस्था । यदा तु चतुर्दश्यष्टादशनाडिका भवति तदा सावित्रीव्रतमपि तत्र परित्याज्यम् । “भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिमिति” स्मृतेः । योऽयं पौर्णमासीनिर्णयः स एवामावास्यायामप्यवगन्तव्यः । तत्रापि सावित्रीव्रतं पूर्वदिने कर्त्तव्यं व्रतान्तराण्युत्तरदिने । अस्यां च व्यवस्थायां ब्रह्मवैवर्त्तवचनं पूर्वमुदाहृतम् । स्कन्दपुराणेऽपि “भूतविद्धा सिनीवाली न तु तत्र व्रतं चरेत् । वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतं तु शिखिवाहन !” इति । एवं च सति युग्मशास्त्रं सावित्रीव्रतव्यतिरिक्तेषु व्रतेषु द्रष्टव्यम् । प्रचेता अपि “नागविद्धा तु या षष्ठी सप्तम्या च युताष्टमी । दशम्येकादशीविद्धा त्रयोदश्या चतुर्दशी । भूतविद्धाप्यमावास्या न ग्राह्या मुनिपुङ्गवैः । उत्तरोत्तरविद्धास्ताः कर्त्तव्याः काठकी श्रुतिः” इति । पद्मपुराणेऽपि “षष्ठ्यष्टमी तथा दर्शः कृष्णपक्षे त्रयोदशी । एताः परयुताः कार्य्याः पराः पूर्वेण संयुताः” इति । यत्तु नारदीयपुराणे “दर्शं च पौर्णमासं च पितुः सांवत्सरं दिनम् । पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते” इति तत् सावित्रीव्रतविषयं श्राद्धविषयं वा । अमावास्यायामिव पौर्णमास्यामपि श्राद्धं विहितम् तथाच पितामहः “अमावास्याव्यतीपातपौर्णमास्यष्टकासु च । विद्वान् श्राद्धमकुर्वाणः प्रायश्चित्तीयते हि सः” इति । अमावास्याश्राद्धस्य च पार्वणरूपत्वमपराह्णस्य तत्कर्मकालत्वं कुतपस्य प्रारम्भकालत्वमित्येतत्त्रितयं प्रतिपत्प्रकरणे प्रत्याब्दिकनिर्णये प्रपञ्चितम्” ।

“सा चतुर्दशीयुता ग्राह्या युग्मात् । यमः “पश्चान्ते सो-

अपि स्नायात् तेन नायाति मत्पुरम्” विष्णुः “इयन्ते ते सहितौ यस्यां दिवि चन्द्रवृहस्पती। पौर्णमासी तु महती ज्ञेया संवत्सरे तु सा। तस्यां स्नानोपवासाख्यामक्षयं परिकीर्त्तितम्”। सहितौ माससंज्ञानिमित्तकृत्तिकादिनक्षत्रगतौ महाकार्त्तिक्यादिदर्शनात्। तथा च राजमार्त्तण्डः “माससंज्ञे यदा ऋक्षे चन्द्रः सम्पूर्णमण्डलः। गुरुणा याति संयोगं सा तिथिर्महती स्मृता”। स्कान्दमात्स्ययोः “पौर्णमासीषु चैतासु मासर्क्षसहितासु च। एतासु स्नानदानाभ्यां फलं दशगुणं स्मृतम्” ति०त० स्थितम्।

पूर्णेन्दु पु० कर्म०। पञ्चदशभिः कलाभिः पूर्णे चन्द्रे।

पूर्णोत्कट पु० पु० प्राच्ये देशभेदे मार्क०पु०५८अ०। [इध्मम्।

पूर्णोपमा स्त्री उपमालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३८६ पृ०

पूर्त्त त्रि० पूर—क्त नि०। १पूरिते २छन्ने विश्वः। पृ—पालने कर्मणि क्त।३पालिते। भावे क्त। ४पालने न०५शब्दर०। ५खातादिकर्मणि न० अमरः। जातुकर्ण्यः “वापी कूपतडागादिदेवतायतनानि च। अन्नप्रदानमारामः पूर्त्तमित्यभिधीयते”। आरामः पुष्पफलोपायहेतुर्भूभागः। “अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनम्। आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते। ग्रहोपरागे यद्दानं पूर्त्तमित्यभिधीयते। इष्टापूर्त्ते द्विजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते। अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्त्ते धर्मे न वैदिके”। वैदिके वेदाध्ययनसाध्ये अग्निहोत्रादाविति” रत्नाकरः। एवं स्त्रीणामपि पूर्त्ताधिकारः। यथा नारीत्यनुवृत्तौ वृहस्पतिः “पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्रीयमातुलान्। पूजयेत् कव्यपूर्त्ताभ्यां वृद्धानाथातिथीन् स्त्रियः”। एतेन “जलाशयोत्सर्गे कौरवतरणानुमन्त्रणयोर्यजमानकर्तृकमन्त्रपाठः तत्रामन्त्रकतया स्त्रीशूद्रयोरनधिकारेण तद्वति यागेऽप्यनधिकारः विशेषोपदेशविरहादिति” द्वैतनिर्णयोक्तं निरस्तम्। अतएव तयोर्जलाशयोत्सर्गादिषु हयग्रवेदी होमादिसमाचारः। अत्र होमो वह्नौ न साक्षात् कल्पतरुरत्नाकरधृतापस्तम्बवचनात्। तद्यथा क्षारलवणाद्युपक्रम्य “तद्धुतमहुतञ्चाग्नौ न स्त्री जुहुयाच्चानुपेतः इति” अनुपेतः अनुपनीतः, किन्तु ब्राह्मणद्वारा करणीयः। “श्रौतस्मार्त्तक्रियाहेतोर्वृणुयादृत्विजः स्वयम्” इति याज्ञवल्क्योक्तेः “ऋत्विग्वादे नियुक्तौ च समौ संपरिकीर्त्तितौ। यज्ञे स्वाम्याप्नुयात् पुण्यं हानिं वादेऽथ वा जयम्” इति वृहस्पत्युक्तेः। वैदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकारः। “वेदमन्त्रवर्जं शूद्रस्येति” छन्दोगाह्निकाचार्यचिन्तामणिधृतस्मृतौ वेदेतिविशेषणात्। “शूद्रोऽप्येवंविधः प्रोक्तो विना मन्त्रेण संस्कृतः। न केनचित् समसृजत् छन्दसा तं प्रजापतिः” इति यमस्मृतौ छन्दसा वेदेन इत्युक्तेश्च। तं शूद्रम्। पञ्चयज्ञस्नानश्राद्धेषु वैदिकेतरमन्त्रोऽपि निषिद्धः। शूद्रमधिकृत्य “नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत्” इति याज्ञवल्कीयेन “ब्रह्मक्षत्रविशामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते। तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम्” इति योगियाज्ञवल्कीयेन श्राद्धमधिकृत्य “अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः। अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते” इति वराहपुराणीयेन च नमस्कारेणेति तूष्णीमिति मन्त्रवर्जित इत्यभिधानात्”।

पूर्त्ति स्त्री पृ—भावे क्तिन्। १पूरणे “हूर्तिः पूर्तिश्च पूरणे” ज्योति०त०उक्ते २गुणने च। [ङीप्।

पूर्त्तिन् त्रि० पूर्त्तमनेन इष्टा० इनि। कृतपूरणे। स्त्रियां

पूर्द्वार न० ६त०। पुरस्य द्वारे गोपुरे अमरः। [अपूधर्यीत्।

पूर्धि याच्ञायां भ्वा०प०सक०सेट्, निघण्टुः। पूर्धयति

पूर्ब निमन्त्रणे सक० निवासे अक० चु०उभ० सेट्। पूर्बयति ते अपुपूर्बत् त। ओष्ठ्यान्तोऽयम्।

पूर्य्य त्रि० पृ—क्यप् पूर—ण्यत् वा। १पूरणीये २परिपाल्ये च

पूर्व निवासे अक० निमन्त्रणे सक० भ्वा० प० सेट्। अन्त्यस्थान्तोऽयम्। पूर्वति अपूर्वीत्।

पूर्ब(र्व) त्रि०पूर्ब(र्व)—अच्।१प्रथमे आद्ये यस्यां दिशि येषां सूर्यस्य प्रथमं दृष्टिः तेषां तस्यां २दिशि स्त्री तदुपलक्षिते ३देशे यस्य यदपेक्षया प्रथमं जन्मादि तस्य ४तादृशकाले ५तदुपलक्षिते च। तस्य दिग्देशकालव्यवस्थावाचित्वे सर्वनामकार्यं पूर्वस्मै इत्यादि जसि ङिङस्योस्तु वा पूर्वे पूर्वाः पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वे पूर्वस्मिन्। स्त्रियां तु न विभाषा पूर्वस्यै पूर्वस्याम् इत्यादि। सर्वनामत्वेन वृत्तिमात्रेऽस्य पुंवद्भावः। पूर्वस्यां स्थितं पूर्वस्थितम्। पूर्वस्या रूपं पूर्वरूपम् इत्यादि।

पूर्ब(र्व)कर्म्मन् न० कर्म०। प्रथमे कर्मणि “कर्म त्रिविधं पूर्वकर्मप्रधानकर्म पश्चात्कर्मेति” सुश्रुतः। पूर्वभागे।

पूर्ब(र्व)काय पु० पूर्ब(र्व) कायस्य एकदेशित०। कायस्य

पूर्ब(र्व)कालिक त्रि० पूर्बः(र्वः)कालः साधनतयाऽस्त्यस्य ठन्। पूर्ब(र्व)कालसाध्ये “दर्शनं पूर्ब(र्व)कालिकम्”

भा॰सौ॰दश॰। पूर्ब(र्व)काले भवः ठञि वृद्धिः। पौर्व्व(र्ब)कालिक इत्येव तत्रार्थे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् इति भेदः।

पूर्ब(र्व)कृत् पु॰ पूर्वां(र्बां) करोति कृ—क्विप् इत्तौ पुंवत्। १पूर्ब(र्व)दिगवच्छेदके आदित्ये २तदधिपे इन्द्रे च यजु॰ १०।२६। ३पूर्ब(र्व)कारकमात्रे त्रि॰।

पूर्ब(र्व)कोटि स्त्री विप्रतिपत्तौ पूर्वोपात्ते विषये पूर्वपक्षे

पूर्ब(र्व)गङ्गा स्त्री नित्यक॰। नर्मदानद्यां हेम॰।

पूर्ब(र्व)चित्ति त्रि॰चित—भावे क्तिन् पूर्बं(र्वं) चित्तिः स्मरणं यस्य। १पूर्बानुभवविषये यजु॰१३।११।१३।४३। २अप्सरोभेदे स्त्री हरिवं॰ १२अ॰।

पूर्ब(र्व)ज पु॰ पूर्बस्मिन् काले जायते जन—ड। १ज्येष्ठभ्रातरि रघुः १०।२६। २ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री अमरः। ३पूर्बकालजातमात्रे त्रि॰। "ज्येष्ठाभूलीयमिच्छन्ति मासमाषाढ़पूर्व(र्व)जम्"। ४चन्द्रलोकस्थे दिव्यपितृगणे "अथ पूर्ब(र्व)जाः" पितरश्चन्द्रगोलस्था न्यस्तशस्त्राः स्वधाभुजः। कव्यवालादयस्ते च" त्रिका॰। ५पितामहादौ "स पूर्ब(र्व)जानां कपिलेन रोषात्" रघुः। [त्रिका॰

पूर्ब(र्व)जिन पु॰ कर्म॰। प्राचीने जिनभेदे मञ्जुघोषप्रभृतौ

पूर्ब(र्व)दक्षिणा स्त्री पूर्ब(र्व)स्या दक्षिणस्याश्चान्तराला दिक् "दिङ्नामान्यन्तराले" पा॰सू॰। पूर्बदक्षिणयोर्दिशोरन्तरालायां दिशि १अग्निकोणे २तद्दिक्स्थे देशे च मार्क॰ पु॰ ५८ अ॰।

पूर्ब(र्व)दिक्पति पु॰ कर्म॰६त॰। इन्द्रे हेम॰। पूर्ब(र्व)दिगो माद्‌योऽप्यत्र। २मेषसिंहादिराशिषु। "प्रागादिककुभां नाथा यथासंख्यं प्रदक्षिणम्। मेषाद्या राशयो ज्ञेया स्त्रिरावृत्तिपरिभ्रमात्" ज्यो॰त॰।

पूर्ब(र्व)दिग्बल न॰ दिग्बलशब्दे ३५७२ पृ॰ उक्ते सूर्यादिग्रहाणां कालभेदे पूर्बस्यां दिशिभवे बलभेदे

पूर्ब(र्व)दिग्वदन न॰ पूर्वादिशि वदनमस्य। दिग्वदनशब्दे ३५७५ पृ॰ उक्ते मेषसिंहधनूरूपराशित्रिके

पूर्ब(र्व)दिश् स्त्री कर्म॰। प्राच्यां दिशि यस्यां दिशि येषां सूर्यस्य प्रथमदृष्टिः तेषां सा दिक्प्राची। तज्ज्ञानोपायश्च दिग्ज्ञानशब्दे ३५७४ पृ॰ दृश्यः।

पूर्ब(र्व)दिष्ट त्रि॰ पूर्बं(र्वं) दिष्टं भाग्यं साधनत्वेनास्त्यस्य अच्। पूर्बभाग्यानुरूपेण जाते १दुःखादौ "दैवैर्मर्त्यस्य यत्प्रोक्तं पूर्ब(र्व)दिष्टं हि तत् स्मृतम्" भाग॰ ६।१७ स्लो॰। पूर्बं(र्वं) दिष्टम्। २पूर्बविहिते त्रि॰।

पूर्ब(र्व)देव पु॰ पूर्बे(र्वे) देवाः। १असुरे अमरः। तेषां प्रथमं देवत्वेन जायमानत्वेऽपि अन्यायाचरणात् ततो भ्रष्टानां दैत्यभावं प्राप्तिरिति पौराणिकी कथानुसन्धेया। कर्म॰। पूर्बतनयोः देवयोः २नरनारायणयोः द्वि॰ व॰। भा॰ उ॰ ४८ अ॰।

पूर्ब(र्व)देवता स्त्री कर्म॰। अनादिदेवभावेषु पितृषु "अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः। न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्ब(र्व)देवताः" मनुः। तदधिकं पितृशब्दे दृश्यम्।

पूर्ब(र्व)देश पु॰ पूर्ब(र्व)वर्त्ती देशः। जम्बुद्वीपस्थे देशभेदे स च देशः हृ॰ सं॰ १४ अ॰ कूर्मविभागे दर्शितः।

पूर्ब(र्व)नदी स्त्री कर्म॰। कूर्मविभागे उक्तायां पूर्वदिक्स्थायां नद्याम् ततो नद्यन्तत्वात् ढक् उत्तरपदवृद्धिः पूर्वनादेय तत्र—भवे त्रि॰।

पूर्ब(र्व)पक्ष पु॰ कर्म॰। १शुक्लपक्षे अमरः। शास्त्रीयसंशयनिरासार्थप्रश्ने २फक्किकायाम्। ३सिद्धान्तविरुद्धकोटौ "विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम्" इत्युक्ताधिकरणावयवभेदे व्यवहारे प्रतिज्ञापरपर्य्याये भाषापत्ररूपे ४प्रथमावयवभेदे। तल्लक्षणादिकं वीरमि॰ उक्तं यथा "पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरस्तथा। क्रियापादस्तृतीयस्तु चतुर्थो निर्णयस्तथा" इति बृहस्पतिवचनस्थं निर्णयफलकपरामर्शरूपप्रत्याकलितपरमेव निर्णयपदमुपचारादित्याह "इतरथा पूर्वोदाहृततद्वचनविरोधः स्यात्। तत्र प्रतिज्ञावादी कः स्यादित्यपेक्षिते नारदः "राज्ञे कुर्य्यात् पूर्वमावेदनं यस्तस्य ज्ञेयः पूर्ववादो विधिज्ञैः" इति पूर्ववादः प्रतिज्ञा। पूर्ववादकस्यैव प्रतिज्ञावादित्वस्यापवादमाह स एव "यस्य वाप्यधिका पीड़ा कार्य्यं वाप्यधिकसम्भवेत्। तस्यार्थिवादो दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत्"। अर्थिवादः प्रतिज्ञा। बृहस्पतिः "अहंपूर्बि(र्वि)कया यातावर्थिप्रत्यर्थिनौ यदा। वादो वर्णानुपूर्व्येण ग्राह्यः पीड़ामवेक्ष्य चेति"। मनुरपि "अर्थानर्थावुभौ बुद्ध्वा धर्माधर्मौ च केवलौ। वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत् कार्य्याणि कार्य्यिणाम्"। ब्राह्मणादीनां युगपद्धर्माधिकरणं प्राप्तानां वर्णानुक्रमेण ब्राह्मणस्यादौ ततः क्षत्रियस्येत्येवमादिक्रमेण चतुष्पाद्व्यवहारः प्रवर्त्तनीयो राज्ञा पीडाधिक्यकार्य्यगौरवं चेदर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्य तदा न पूर्वावेदनक्रमो नापि वर्णक्रमः। यदा तु सर्वे सवर्णास्तदा आवेदनक्रमः। युगपदावेदने समानवर्णत्वे समानपीडत्वे च सभ्यसभापतीच्छयेति

निर्गलितोऽर्थः। प्रतिज्ञालक्षणमाह याज्ञवल्क्यः "प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना। समामासतदर्द्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम्"। अर्थ्यत इत्यर्थः साध्यः सोऽस्यास्तीत्यर्थी तद्विपरीतः प्रत्यर्थी तस्याग्रतः पुरतो लेख्यं लेखनीयं सभ्येन सभापतिना यथावेदितं पूर्वावेदनमनतिक्रम्य येन प्रकारेणावेदनसमये स्ववचनं लेखितं तथैव प्रत्यर्थिसमक्षमपि न पुनरन्यथा। तथा सत्यन्यवादित्वेन भङ्गप्रसङ्गात्। अन्यवादीत्यादि हीनलक्षणे वक्ष्यते। प्रागेवार्थिना स्वप्रतिज्ञातार्थस्य लिखितत्वादधुना लेखनमनर्थकमित्याशङ्कानिरासायाह समामासेति। संवत्सरमासपक्षतिथिवारार्थिप्रत्यर्थिनामतदीयजातिभिरादिशब्दोपात्तैश्च द्रव्यसङ्ख्यातज्जातिलक्षणग्रहणादिस्थानवेलाक्षमालिङ्गादिभिर्यथोपयोगं चिह्नितमिति कार्य्यमाद्यावेदनकाले लिखितमधुनोपयुक्तसहितं लिख्यत इति नानर्थक्यमिति भावः। आदिशब्दग्राह्याणि च कात्यायन आह "निवेश्य कालं वर्षं च मासं पक्षं तिथिं तथा। वेलां प्रदेशं विषयं स्थानं जात्याकृती वयः। साध्यं प्रमाणं द्रव्यञ्च सङ्ख्या नाम तथात्मनः। राज्ञां च क्रमशो नाम निवासं साध्यनाम च। क्रमात् पितॄणां नामानि पीड़ामाहर्तृदायकौ। क्षमालिङ्गानि चान्यानि पक्षं सङ्कल्प्य कीर्त्तयेत्"। कालो धनप्रयोगादिकालः। वर्षं पत्रलिखनकालीनम् एवं मासपक्षतिथयोऽपि सन्ध्यावन्दनादिक्रियोपलक्षितः कालो वेला। प्रदेशः क्षेत्रादिस्थलविशेषः। विषयोऽन्तर्वेद्यादिविषयः स्थानं विवादास्पदीभूतगृहादिग्रामादि आकृतिरवयवसंस्थानविशेषः वयस्तारुण्यादि प्रमाणं निवर्त्तनप्रस्थादि। आत्मनो राज्ञां च क्षेत्रादिभोगकालीनानां बहुवचनं तदीयपित्रादिप्राप्त्यर्थं निवासो निकटगृहादिः। पितरोऽर्थिप्रत्यर्थिनोः। पीड़ा प्रतिभूप्रभृतीनां धनिकादिकृता। आहर्त्ता प्रतिपक्षादिविषयवस्तूनि आनेता दायको दातृविक्रेत्रादिः। क्षमालिङ्गान्यात्मीयधनादेः परोपभोगाद्यपराधसहनचिह्नानि। अन्यत् सुबोधम्। संग्रहकारोऽपि "अर्थवद्धर्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम्। साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च। प्रसिद्धमविरुद्धञ्च निश्चितं साधनक्षमम्। संक्षिप्तं निखिलार्थं च देशकालाविरोधि च। वर्षर्त्तुमासपक्षाहर्वेलादेशप्रदेशवत्। स्थानावसथसाध्याख्याजात्याकारवयोयुतम्। साध्यप्रमाणं सङ्ख्यावदात्मप्रत्यर्थिनाम च। परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्कितम्। क्षमालिङ्गात्मपीड़ावत् कथिताहर्तृदायकम्। यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते" इति। अर्थवत् प्रयोजनवत्। धर्मसंयुक्तम् अल्पाक्षरप्रभूतार्थत्वादिगुणयुक्तम्। परिपूर्णमध्याहाराद्यनपेक्षम्। अनाकुलमसन्दिग्धाक्षरम्। साध्यवत् साधनीयार्थयुतम्। वाचकपदम् गौणलाक्षणिकपदरहितम्। प्रकृतार्थानुबन्धि प्रागावेदितार्थेन सह संवादि। प्रसिद्धं लोकप्रसिद्ध्यनतिक्रान्तम् अविरुद्धं पुरराष्ट्रप्राड्विवाकराज्ञाद्यविरुद्धम्। पूर्वापराविरुद्धं व्यवहारिकधर्माविरुद्धञ्च। निश्चितं संशयरहितम्। साधनक्षमम् साधनार्हम्। संक्षिप्तं शब्दाडम्बरशून्यम्। निखिलार्थं निरवशेषवक्तव्यार्थप्रतिपादकम्। देशलोकाविरोधि मध्यदेशीयममुकक्षेत्रम् शरत्कालीनशस्याढ्यं मदीयमपहृतमित्यादिदेशकालविरोधविधुरम्। परात्मनोः प्रतिवादिवादिनोर्ये पूर्वजाः पित्रादयस्त्रयः अनेके राजानः क्षेत्रादिभुक्तिकालीनास्तेषां नामभिरङ्कितं युक्तम्। अत्रार्थवत्त्वादीनि देशकालविरोधित्वमर्थिप्रत्यर्थिनामशून्यत्वं चेति सर्वत्र भाषायामवश्यम्भावीनि तैर्विना साध्यनिर्देशासिद्धेः। वर्षादीनि तु यत्र यावन्त्युपयुज्यन्ते तत्र तावन्त्येव निवेशनीयानि सर्वाणि न सर्वत्र अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्। तत्र वर्षादीनां कालानां वृद्धिधनद्वैगुण्यादिविवादेन प्रतिग्रहक्रयादिपौर्वापर्य्यवादे वोपयोगः। देशप्रदेशस्थानानामाहर्तृदायकयोरात्मादिपूर्वजराजादिनाम्नां च स्थावरक्षेत्रादिविवादेषु। साध्याख्याजात्याकारवयसां चौर्य्यादिदास्यविक्रयादिविवादेषु। प्रमाणसंख्ययोर्मेयतुलितादिद्रव्यविवादे चौर्य्यादिविवादे च क्षमालिङ्गानामुपेक्षितपरोपभुज्यमानभूम्यादिविवादे। आत्मपीड़ाया ऋणिकप्रतिभ्वादिविवादे एवमन्यदप्युन्नेयम्। अतएवाशयादाह कात्यायनः "देशश्चैव तथा स्थानं सन्निवेशस्तथैव च। जातिः संज्ञाधिवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च। पितृपैतामहञ्चैव पूर्वराजानुकीर्त्तनम्। स्थावरेषु विवादेषु दशैतानि निवेशयेत्" इति। एतेषां तत्रोपयोगित्वात्। हारीतोऽपि "आसनं शयनं यानन्ताम्रं कांस्यमयोमयम्। धान्यमश्ममयं यच्च द्विपदञ्च चतुष्पदम्। मणिमुक्ताप्रवालानि हीरका रूप्य काञ्चनम्। यदि द्रव्यसमूहः स्यात् संख्या कार्य्या तदैव तु। यस्मिन् देशे च यद्द्रव्यं येन मानेन मीयते। तेन तस्मिंस्तदा सङ्ख्या कर्त्तव्या व्यवहारिभिः" इति।

मानसंख्याशब्दाबत्वान्योऽन्योपलक्षणम् । अत्रैतावद्विवक्षितं यत्र यावदुपयुज्यते तत्र तावन्निवेशं भाषापत्रे । अन्यथा साध्यनिर्द्देशस्यापूर्णत्वात् पक्षाभासतापत्तेरधिकनिवेशेऽदृष्टार्थतापत्तेरिति । कात्यायनोऽर्थत एवाह "देशकालविहीनश्च द्रव्यसङ्ख्याविवर्जितः । क्रियामानविहीनश्च पक्षो नादेय इष्यते" । क्रिया प्रमाणम् । मानं साध्यपरिमाणम् ।" यद्यपि पूर्वोक्तपक्षलक्षणरहितानां पक्षाभासत्वमर्थसिद्धं तथापि नारदादिभिः स्पष्टार्थं प्रपञ्चितम् । तत्र नारदः "अन्यार्थमर्थहीनञ्च प्रमाणागमवर्जितम् । लेख्यहीनाधिकं भ्रष्टं भाषादोषा उदाहृताः" । एतान् स एव विवृतवान् । "अर्थे साधारणेऽप्येको सम्बन्धोऽथानियुक्तकः । लेखयेद्यत्तु भाषार्थमन्यार्थं तं विदुर्बुधाः" । गणकार्य्यमेको वा यद्यसम्बन्धी तदनियुक्तो वा लेखयेद्यस्यां भाषायामित्यर्थः । "श्रुत्वाहायमिति द्वेषात् क्रोधाद्वापि वदेत्तु यः । साध्यं च मोचयेत् पश्चादर्थहीनान्तु तां विदुः" । उक्तं साध्यं वादिना यस्यां त्यज्यते सा भाषाऽर्थहीनेत्यर्थः । "गणिते लिखिते मेये तथा क्षेत्रगृहादिषु । यत्र सङ्ख्या न निर्द्दिष्टा सा प्रमाणविवर्जिता" । सङ्ख्यानं सङ्ख्येति व्युत्पत्त्या सङ्ख्याशब्देन गणनतोलनमानानां परिग्रहः । "विद्यया प्राप्तमर्थांशं लब्धं क्रीतं क्रमागतम् । नत्वेवं लिख्यते यत्र सा भाषा स्यादनागमा । समामासस्तथा पक्षस्तिथिर्वारस्तथैव च । यत्रैतानि न लिख्यन्ते लेख्यहीनान्तु तां विदुः" । अवश्यं यद्यत्र पूर्वोक्तरीत्या लेख्यं तद्रहिता लेख्यहीनेत्यर्थः । "लेखयित्वा तु तां भाषामनिर्द्दिष्टे तथोत्तरे । निर्द्दिशेत् साक्षिणः पूर्वमधिकां तां विनिर्द्दिशेत्" । साक्षिण इति प्रमाणोपलक्षणम् । व्युत्क्रमादत्राधिक्यन्तेनाप्राप्तकालता फलिता । "यत्र स्यात्तु यथापूर्वं निर्द्दिष्टं पूर्ववादिना । सन्दिग्धमेव लेख्येन भ्रष्टां भाषान्तु तां विदुः" उभयं पूर्वमिति पाठे पक्षद्वयमपि प्रतिज्ञावादिनैव निर्द्दिष्टं स्यादित्यर्थः" । प्रसङ्गात् पक्षाभासोऽपि तत्र निर्णीतोऽत्र प्रदर्श्यते । तत्र कात्यायनः "अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् । असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत्" । अप्रसिद्धमाह बृहस्पतिः "न केनचित् कृतो यस्तु सोऽप्रसिद्ध उदाहृतः । यथा फलसहस्रकष्टलेत्रमपहृतमिति मदीयं शशविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्याद्यप्रसिद्धमित्याह विज्ञानेश्वरः । बृहस्पतिना त्विदमसाध्योदाहरणमुक्तं तच्च वक्ष्यते । निराबाधन्निरुपद्रवं मम मन्दिरे दीप्यमानदीपप्रकाशेनायं स्वमन्दिरे व्यवहरतीतिप्रभृति निरर्थमभिधेयहीनं मदीयं कचटतपञ्चवगडदशं वा गृहीत्वा न ददातीत्यादि विज्ञानयोगी । बृहस्पतिवचनात् त्वन्यथा निरर्थकपदार्थः प्रतीयते यथाह "स्वल्पापराधः स्वल्पार्थो निरर्थक इति स्मृतः" इति । एतस्योदाहरणं स्मृतिचन्द्रिकायाम् "अहमनेन सस्मितमीक्षितः । मामकी शिक्षाऽनेनापहृतेत्यादि निष्प्रयोजनं यथायं देवदत्तोऽस्मद्गृहसन्निधौ सुस्वरमधीते इत्यादि मिताक्षरास्मृतिचन्द्रिकयोरुदाहृतम् । बृहस्पतिना तथैव लक्षितम् । "कार्य्यबाधाविहीनस्तु विज्ञेयो निष्प्रयोजनः" इति । स एव प्रकारान्तरेणापि निरर्थनिष्प्रयोजनौ लक्षितवान् "कुसीदाद्यैः पदैर्हीनो व्यवहारो निरर्थकः । वाक्पारुष्यादिभिश्चैव विज्ञेयो निष्प्रयोजनः" । कुसीदमृणदानं तत्प्रभृतिभिश्चतुर्दशभिरर्थविषयव्यवहारैर्हीनो निरर्थकः । वाक्पारुष्यादिभिर्हिंसात्मकैश्चतुर्भिर्हीनो निष्प्रयोजनः इत्यर्थः । अष्टादशपदाविषयः पक्षो दुष्ट इत्याशयः । असाध्यविरुद्धावाह स एव "समानेन प्रदातव्यं शशशृङ्गकृतं धनुः । असम्भाव्यमसाध्यन्तं पक्षमाहुर्मनीषिणः । यस्मिन्नावेदिते पक्षे प्राड्विवाकोऽथ राजनि । पुरराष्ट्रे विरोधः स्याद्विरुद्धः सोऽभिधीयते" इति । मिताक्षरायामसाध्यविरुद्धावन्यथोक्तौ "देवदत्तेनाहं सभ्रूभङ्गमुपहसित इत्याद्यसाध्यसाधनासम्भवात् अल्पकालत्वान्न साक्ष्यादिसम्भवो लिखितं दूरतोऽल्पत्वाच्च दिव्यमिति । मूकेनाहं शप्त इत्यादि विरुद्धमिति" । पुरराष्ट्रादिविरुद्धमपि विरुद्धपदेन व्याख्याय राज्ञा विवर्जित इत्यादिस्मृत्यन्तरञ्च तदर्थतयोदाहृतन्तच्च पूर्वमस्माभिरनादेयव्यवहारनिरूपणे लिखितम् । अन्येऽपि पक्षाभासाः स्मृतिचन्द्रिकोदाहृतवचनोक्ता ज्ञेयाः । यथा "भिन्नक्रमो व्युत्क्रमार्थः प्रकीर्णार्थो निरर्थकः । अतीतकालो विदिष्टः पक्षो नादेय इष्यते । यथास्थानानिवेशेन नैव पक्षार्थकल्पना । शक्यते तेन पक्षः स भिन्नक्रम उदाहृतः" । व्यत्यस्ताक्षरसन्निवेशो भिन्नक्रम इति यावत् । व्युत्क्रमार्थो व्यवहितान्वयेनार्थाबोधकः । प्रकीर्णार्थोऽसङ्कलितार्थः । "मूलमर्थं परित्यज्य तद्गुणो यत्र लिख्यते । निरर्थकः स वै पक्षो भूतसाधनवर्जितः । भूतकालमतिक्रान्तं द्रव्यं यत्र हि लिख्यते । अतीत-

कालः पक्षोऽसौ प्रमाणे सत्यपि स्मृतः। यस्मिन् पक्षे द्विधा साध्यं भिन्नकालविमर्शनम्। विरुध्यते क्रियाभेदः स पक्षोदिष्ट उच्यते"। भूतसाधनं मूलभूतं साधनं तेन वर्जितः। भूतकालः साध्यकालः। अन्यानपि पक्षाभासानाह स एव "अन्याचारनिवेशेन अन्यार्थगमनेन च। आकुलन्तु भवेल्लेख्यं क्रिया चैवाकुला भवेत्। साधनं सह साध्येन निर्दिष्टं यत्र लेखयेत्। उक्तक्रमविहीनत्वात् सोऽपि पक्षो न सिध्यतीति। विरुद्धसाविरुद्धस्य ह्यावयर्थौ निवेशितौ। एकस्मिन् यत्र दृश्येते तं पक्षं दूरतस्त्यजेत्। परस्परविरुद्धानि यः पदानि निवेशयेत्। विरुद्धपदसङ्कीर्णा भाषा तस्य न सिध्यतीति"। यत्तु "पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विवर्जितः। अनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो न सिद्ध्यतीति" स्मरणात् तस्यायमर्थः। राज्ञा विवर्जितो राजत्यक्तशुल्कादिविषयकर्णादानादिपदमिश्रितस्तु क्रियाभेदेन युगपन्न सिद्ध्यतीति मदीया रूपका इयन्तोऽनया हृत्वाऽनेन गृहीताः सुवर्णञ्च मया निक्षेपीकृतमयमिदं मदीयक्षेत्रमपहरतीत्यनेकपदविषयस्यापि पक्षस्य क्रमेणाप्यनुपादेयत्वे तत्त्वनिर्णयाभावप्रसङ्गेन युक्तिविरोधात्। "बहुप्रतिज्ञं यत्कार्य्यं व्यवहारेषु निश्चितम्। कामं तदपि गृह्णीयाद्राजा तत्त्वबुभुत्सयेति" कात्यायनवचनविरोधाच्च। तस्माद्युगपत् पक्षाभासतेत्येव रमणीयम्। अनेकवस्तुसङ्कीर्णस्यापक्षत्वन्त्वतत्पदसम्बद्धम्। हिरण्यरूपकवासांसि वानेन मत्तो हृत्वा गृहीतान्यस्य हस्ते मया निक्षिप्तान्यनेनापहृतानि वेत्येकस्मिन्नपि पदे युगपदपीदृशपक्षोपन्यासस्यादुष्टत्वात्। साध्यञ्च विधिमुखेन प्रतिषेधमुखेन वा पक्षनिक्षेपणीयमित्याह कात्यायनः "न्यायं संयच्छते कर्त्तुमन्यायं वा करोत्ययम्। न लेखयति यस्त्वेवं तस्य पक्षो न सिद्ध्यति"। न्यायं समित्यनेन ममैतावद्धनमादाय न ददातीत्यादि प्रतिबन्धमुखताऽपि लक्षिता। अन्यायं वेत्यनेन ममेदमपहरतीत्यादि विधिमुखता प्रदर्शिता। बृहस्पतिरपि "प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम्। निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदुः" इति। प्रतिज्ञादोषैः प्रतिज्ञासन्न्यासादिभिर्मुक्तं रहितम्। ते च दर्शिताः प्राक्। साध्यं साधनार्हम्। सत्कारणान्वितं स्फुटदोषरहितहेतुसहितम्। निश्चितं सन्देहाजनकवाक्यकलनायुक्तं न तु स्वयमेव निश्चितं विप्रतिपत्त्यावर्णनिश्चयाभावात्। लोकसिद्धं व्यवहारिकधर्माविरुद्धम्। अतएव मनुः "सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात् प्रतिष्ठिता। बहिश्चेद्भाष्यते धर्मान्नियताद्व्यवहारिकात्"। प्रतिष्ठिता प्रसिद्धत्वादिदोषनिर्मुक्ता। भाषा प्रतिज्ञा व्यावहारिकधर्माद्विरुद्धा च सत्या ग्राह्या न भवति राजादीनामित्यर्थः। मवदेवस्तु "यत्र सुतमात्र एव सति लोकानां सम्प्रत्ययस्तल्लोकसिद्धं तेन निर्धनकृतो लक्षादिसङ्ख्यधनाक्षेपो न पक्ष इति व्याचख्यौ तद्बाधकरूपप्रतिज्ञादोषवक्त्वेनैव तादृशपक्षस्य निराकरणात्। प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तमित्यनेनैव गतार्थम्"। ततः गहा० भवार्थे छ। पूर्वपक्षीय तद्भवे त्रि०।

पूर्व(र्व)पद न० कर्म०। पूर्ववर्त्तिनि विभक्त्यन्ते पदे "पूर्वपदात् संज्ञायामगः" पा०। २पूर्ववर्त्तिस्थाने च। पूर्वपदमधीते "पूर्वोत्तरपदात्" वार्त्ति० इकन्। पूर्वपदिक तद्वेत्तरि तदध्यायिनि च।

पूर्व(र्व)पर्वत पु० नित्यक०। उदयाचले अमरः।

पूर्व(र्व)पाञ्चालक त्रि० पूर्वस्मिन् पञ्चाले भवः वुञ् उत्तरपदवृद्धिः। पूर्वपञ्चालभवे। पूर्वं पञ्चालानाम् एकदेशिस० तत्र भवः अणि तु नोत्तरपदवृद्धिः। पौर्वपञ्चाल इत्येव सि० कौ०।

पूर्व(र्व)पाटलिपुत्रक त्रि० पूर्वपाटलिपुत्रे भवः वुञ् न पूर्वपदवृद्धिः। पूर्वपाटलिपुत्रनगरभवे। [पा०४।३।४

पूर्व(र्व)पाद पु०पूर्वं पादस्य एकदेशिस०। अग्रचरणे कात्या०

पूर्व(र्व)पालिन् पु०पूर्वं देशं दिशं वा पालयति पालि–णिनि। १पौरस्त्यदेशपतिन्दृपभेदे २पूर्वदिगीशे इन्द्रे च। [१अ०।

पूर्व(र्व)पितामह पु०पूर्वः पितामहात्। प्रपितामहे भा०वि०

पूर्व(र्व)पीठिका स्त्री कर्म०। कथाप्रन्थावतरणिकाभेदे।

पूर्व(र्व)पुरुष पु० कर्म०। पित्रादित्रिके पुरुषे।

पूर्व(र्व)पूर्व(र्व) त्रि० पूर्व+वीप्सायां द्वित्वम्। वीप्सार्थक पूर्वशब्दार्थे। [अश्लेषाशब्दे तदीशादि दृश्यम्।

पूर्व(र्व)फल्गुनी स्त्री अश्विन्यादिषु एकादशे नक्षत्रे।

पूर्व(र्व)फल्गुनीभव पु० पूर्व(र्व)फल्गुन्यां भवति भू–अच्। बृहस्पतौ शब्दमाला।

पूर्व(र्व)भ(भा)द्रपदा स्त्री भद्रस्य वृषस्येव पदं चरणमस्य तस्येदम् अण् वा कर्म०। अश्विन्यादिषु पञ्चविंशतितमनक्षत्रे तत्स्वरूपादिकं अश्लेषाशब्दे उक्तम्।

पूर्व(र्व)भाव पु० पूर्वो भावः। १पूर्ववर्त्तित्वे कारणत्वे "येन सह पूर्वभावः कारणसाद्गाय वा यस्य" भाषा० कर्म०।

२पूर्ववर्त्तिनि भावे पदार्थधर्मभेदे शृङ्गाररसस्य पूर्वरागापरपर्य्याये ३भावभेदे ।

पूर्व(र्व)भाविन् त्रि० पूर्वं भवति भू—णिनि । १कारणे २पूर्ववर्तिनि पदार्थमात्रे च सां०सू०१ ७५ ।

पूर्व(र्व)यक्ष पु० नित्यक० । मणिभद्रादौ जिनोत्तमे त्रिका० ।

पूर्व(र्व)रङ्ग पु०पूर्वं रज्यतेऽस्मिन् रञ्ज—आधारे घञ् । "यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये । कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्व(र्व)रङ्गः स उच्यते" दशरूपकोक्ते नान्द्यपाठादौ ।

पूर्व(र्व)राग पु० पूर्वो रागः । नायकयोर्मेलनात् पूर्वजाते अनुरागभेदे "श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथःसंरूढरागयोः । दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते । श्रवणन्तु भवेत्तत्र दूतवन्दिसखीमुखात् । इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात् स्वप्ने च दर्शनम् । अभिलाषश्चिन्ता स्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापाश्च । उन्मादोऽथ व्याधिर्जड़ता मृतिरिति दशात्र कामदशाः । अभिलाषः स्पृहा चिन्ता प्राप्त्युपायादिचिन्तनम् । उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि । अलक्ष्यवाक्प्रलापः स्यात् चेतसो भ्रमणाद्भृशम् । व्याधिस्तु दीर्घनिःश्वासः पाण्डुताकृशतादयः । जड़ता हीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्तथा । रसविच्छेदहेतुत्वान्मरणं नैव वर्ण्यते । जातप्रायन्तु तद्वाच्यं चेतसा चापि काङ्क्षितम् । "वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याददूरतः" । "आदौ वाच्यः स्त्रिया रागः पुंसः पश्चात्तदिङ्गितैः । नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठाः पूर्वरागोऽपि च त्रिधा । न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम् । तन्नीलीरागमाख्यान्ति यथा श्रीरामसीतयोः । कुसुम्भरागं तं प्राहुर्यदपैति च शोभते । मञ्जिष्ठारागमाहुस्तं यन्नापैत्यतिशोभते" सा० द० ।

पूर्व(र्व)रात्र पु० पूर्वं रात्रेः एकदेशिस० अच्समा० रात्रान्तत्वात् पुंस्त्वम् । रात्रेः पूर्वभागे ।

पूर्व(र्व)रूप न० कर्म० । अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४००पृ० दृश्यम् । भविष्यद्रोगस्य प्रागजातरूपे तस्य लक्षणविशेषो भाविरोगलक्षणत्वं चोक्तं यथा

"प्राग्रूपं येन लक्ष्यते । उत्पित्सुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः । लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्व्याधीनां तद्यथायथम् । द्विविधं हि पूर्वरूपं भवति सामान्यं विशिष्टञ्च सामान्यं येन दोषदूष्यसंमूर्च्छनावस्थाजनितेन भाविज्वरादि व्याधिमात्रं प्रतीयते न तु वातादिजनितत्वादिविशेषः । यथा "श्रमोरतिर्विवर्णत्वमिति" । तथा बालगुरुवाक्यप्रद्वेषादि । सामान्याभिप्रायेणैव तन्त्रान्तरं यथा "व्याधेर्जातिर्बुभूषा च पूर्वरूपेण लक्ष्यते । भावः किमात्मकत्वञ्च लक्ष्यते लक्षणेन तु" इति । तथाह पराशरः "पूर्वरूपं नाम येन भाविव्याधिविशेषो लक्ष्यते न तु दोषविशेषः" इति । विशिष्टं यथा ज्वरःज्वता-दौ लिङ्गान्येव वातादिजान्यव्यक्तानि । यदुक्तं तत्रैव "अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतिः" । तथाह सुश्रुतः "सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् । पित्तान्नयनयोर्दाहः कफाच्चान्नाभिनन्दनमिति" । हारीतेनाप्युक्तम् "इति पूर्वरूपमष्टानां ज्वराणां सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भाङ्गमर्द्दभूयिष्ठं हृदयोद्वेगि वातजमिति" । प्राग्रूपं येन लक्ष्यते इत्यस्यार्थमाह रक्षितः "येन श्रमादिना उत्पित्सुः सामग्रीसाकल्यादुत्पादेच्छुरामयो रोगः दोषविशेषेण वातादिजन्यासाधारणवेपथ्वादिनाऽनधिष्ठितोऽसम्बद्धो लक्ष्यते ज्ञायते तत् प्राग्रूपमिति" । लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वादित्यस्यार्थमाह स एव "प्राग्रूपमित्यनेन पूर्वोक्तेन सम्बन्धि लिङ्गं लक्षणम् अव्यक्तं नात्यभिव्यक्तं तत्र हेतुरल्पत्वात् नत्वावरणादियोगादव्यक्तत्वमित्यर्थः । अन्ये तु पूर्वरूपलक्षणमाहुः "स्थानसंश्रयणः क्रुद्धा भाविव्याधिप्रबोधनम् । दोषाः कुर्वन्ति यल्लिङ्गं पूर्वरूपं तदुच्यते" इति । संक्षेपतस्तु लक्षणं भाविव्याधिबोधकमेव लिङ्गं पूर्वरूपम्" इति माधवकरविजयरक्षितौ ।

पूर्व(र्व)वत् अव्य० पूर्वस्येव पूर्वेण तुल्यं वा क्रियावति । १पूर्वेण तुल्यक्रियान्वितभेदे पूर्वस्य २तुल्ये च । पूर्वं कारणं विषयतयास्त्यस्य मतुप् मस्य वः । ३कारणेन कार्य्यानुमाने न० । "अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टञ्च" गौत० सू० । "पूर्वं कारणं तद्वत् कारणलिङ्गकम् यथा मेघोन्नतिविशेषेण कार्य्यानुमानमिति" गौत० वृत्तिः । "तत्रैकं दृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयं यत् तत् पूर्ववत्, पूर्वं प्रसिद्धं दृष्टस्वलक्षणसामान्यमिति यावत् तदस्य विषयत्वेनास्त्यनुमानज्ञानस्येति पूर्ववत् यथा धूमाद्वह्नित्वसामान्यविशेषः पर्वतेऽनुमीयते तस्य च वह्निसामान्यविशेषस्य स्वलक्षणो वह्निविशेषो दृष्टो रसवत्याम्" सां०त०कौ० ।

पूर्व(र्व)वयस् त्रि० पूर्वं वयः कालावस्थाभेदोऽस्य । १बाल्यावस्थान्विते । कर्म० । २बाल्यावस्थायाम् न० । वेदे बा० अच्समा० । पूर्ववयस बाल्यवयसि न० । शत० ब्रा० १२ । २ । ३ । ४ ।

पूर्व(र्ब)वर्त्तिन् त्रि॰ पूर्वं वर्त्तते वृत–णिनि । अन्यथा॰ सिद्धिशून्ये १प्राग्वर्त्तिनि कारणे २प्राग्वर्त्तिमात्रे च त्रि॰।

पूर्व(र्ब)वाद पु॰पूर्वो वादः । व्यवहारे प्रथमावेदने पक्षभाषा-ऽपरपर्य्याये पूर्वपक्षवादे । "पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्य-मालम्बते पुनः । पदसंक्रमणात् ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः" मिताक्षरा ।

पूर्व(र्ब)वादिन् त्रि॰ पूर्वं वदति वद–णिनि । पूर्ववादकारके व्यवहारे प्रथमावेदनकर्त्तरि अर्थिनि । "मिथ्योक्तौ पूर्व-वादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्" । "मिथ्योत्तरे पूर्ववादी कारणे प्रतिवादिनि च" मिता॰ ।

पूर्व(र्ब)वार्षिक त्रि॰पूर्वं वर्षाणाम् एकदेशिस॰ ततः "कालात् ठञ्" पा॰ ठञ् "अवयवादृतोः" पा॰ उत्तरपदवृद्धिः । वर्षाणां पूर्वभागभवे अवयवादित्युक्तेः पूर्वासु वर्षासु भव इत्यर्थे ठञि पूर्वपदवृद्धिः पौर्ववर्षिक इत्येव सि॰ कौ॰ ।

पूर्व(र्ब)वाह् पु॰ पूर्वे वयसि वहति वह–ण्वि ७त॰ । पूर्व-वयसि वाहके शत॰ब्रा॰ २।३।४।१७ ।

पूर्व(र्ब)वृत्त न॰पूर्वं वृत्तम् । कर्म॰। प्राचीने वृत्ते इतिहासे ।

पूर्व(र्ब)शारद त्रि॰ पूर्वं शरदः एकदेशिस॰। तत्र भवः ऋच्त्वण "अवयवादृतोः" पा॰ उत्तरपदवृद्धिः । शरदः पूर्वभवे ।

पूर्व(र्ब)शैल पु॰ कर्म॰। उदयाचले जटा॰। पूर्वाचलादयोऽप्यत्र ।

पूर्व(र्ब)शक्थ न॰ पूर्वं शक्थ्नः एकदेशिस॰अच्समा॰ । शक्थ्नः पूर्वभागे । [दयोऽप्यत्र ।

पूर्व(र्ब)समुद्र पु॰ कर्म॰ । पूर्ववर्त्तिनि समुद्रे पूर्वसागरा-

पूर्व(र्ब)सर त्रि॰ पूर्वः सन् सरति कर्त्तरि उप पदे एव सृ+ट उप॰ स॰ । पूर्वाभूयगामिनि स्त्रियां ङीप् । अन्यत्र पूर्वं सरतीति वाक्ये अण् पूर्वसार अग्र-गामिनि त्रि॰ ।

पूर्वा(र्बा)तिथि पु॰ गोत्रप्रवरर्षिभेदे ।

पूर्वा(र्बा)दि पु॰ पूर्वः आदिर्यस्य । व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्व-नामकर्मनिमित्ते १शब्दगणे स च गणः "पूर्व पर अवर द-क्षिण उत्तर अपर स्व–अन्तर । "पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा" पा॰ पूर्वे पूर्वा इत्यादि। पूर्वा आदिर्यस्याः ।२पूर्वादिककुभि स्त्री

पूर्वा(र्बा)निलः पु॰ कर्म॰ । पूर्वदिक्स्थवायौ तद्गुणाश्च "पूर्वस्तु मधुरो वातः स्निग्धः कटुरसान्वितः । गुरुर्विदाह-शमनो वातदः पित्तनाशनः" राजनि॰ । "प्राग्वातो मधुरः क्षारो वह्निमान्द्यकरो गुरुः । वैरस्यगौरवौ-ष्ण्यानि करोत्यपस्मोषधीषु च । भग्नोत्पिष्टक्षताद्येषु रागश्वयथुदाहकृत् । सन्निपातज्वरश्वासत्वग्दोषार्शो विषक्रिमीन् । कोपयेदामवातञ्च घनसंघातकारणम्" राजवल्लभः ।

पूर्वा(र्बा)नुयोग पु॰ दृष्टिवादभेदे "प्रतिकर्मसूत्रपूर्वानुयोग पूर्वगतचूलिकाः । पञ्च स्युर्दृष्टिवादभेदाः" हेम॰ ।

पूर्वा(र्बा)पर त्रि॰द्वन्द्व॰ । पूर्वस्मिन् अपरस्मिन् च देशे तयो-र्भावः ष्यञ् । पौर्वापर्य्यं तद्भावे न॰ । क्वचिन्न पूर्वपद वृद्धिः । पूर्वापर्य्यं तत्रार्थे न॰ ।

पूर्वा(र्बा)पहाना स्त्री पूर्वमपहीयते अप–हा–कर्मणि ल्युट् अजा॰ टाप् । पूर्वापहानकर्मणि अजादिगणः ।

पूर्वा(र्बा)र्द्ध्य त्रि॰ पूर्वार्द्धे भवः पक्षे यत् । पूर्वार्द्धभवे । पक्षे ठञ् । पौर्वा(र्बा)र्द्धिक तत्रार्थे त्रि॰ ।

पूर्वा(र्बा)षाढ़ा स्त्री कर्म॰। अश्विन्यादिषु विंशे नक्षत्रे तत्-स्वरूपादिकमस्त्रेषाशब्दे उक्तम् ।

पूर्वा(र्बा)ह्ण पु॰ पूर्वमह्नः एकदेशिस॰ टच्समा॰ अह्नादेशः "रात्राह्नाहाः पुंसि" पा॰ पुंस्त्वम् । दिनस्य पूर्वभागे पूर्वाह्णस्य त्रिधा विभक्तदिनस्य प्रथमभागः । "पूर्वाह्णो वै देवानां मध्याह्नो मनुष्याणामिति" श्रुतिः । अह्नः प्रथम-प्रहरद्वयकालस्य । "आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्णो ह्यपराह्णस्ततः परम्" स्कन्दपु॰ । "आवर्त्तनात् पश्चिमदिग्वर्त्तिच्छायायाः परिवर्त्तनम्" । अतएव "अश्वत्थं वन्दयेन्नित्यं पूर्वाह्णे प्रहरद्वये" मल॰त॰ ।

पूर्वा(र्बा)ह्ण(ह्णे)तन त्रि॰ पूर्वाह्णे काले भवः ट्यु तुट् च "कालतनेति" सप्तम्या अलुक् । पूर्वाह्णभवे स्त्रियां ङीप् । पूर्वाह्णः सोढाऽस्य इति विग्रहे तु पूर्वाह्णतन इत्येव । २पूर्वाह्णसहनकर्त्तरि त्रि॰ ।

पूर्वा(र्बा)ह्णिक त्रि॰ पूर्वाह्णः साधनतयाऽस्त्यस्य ठन् पूर्वाह्ण-साध्ये कर्मणि । "दैवं पूर्वाह्णिकं कुर्य्यादपराह्णे तु पैत्रकम्" भा॰ आ॰ २२ अ॰ ।

पूर्वि(र्बि)न् त्रि॰पूर्वं कृतमनेन "पूर्वादिनिः" पा॰इनि । १पूर्व क्रियाकारके । वेदे तु "पूर्वैः कृतमिनयौ च" पा॰ इन । पूर्विण पूर्वैः कृते "आयान्तु नः पितरः सोम्यासो गम्भी-रेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः" पित्रावाहनमन्त्रः । छान्दसी रूपसिद्धिः । [स्मिन् दिने इत्यर्थे ।

पूर्वे(र्बे)द्युस् अव्य॰ पूर्वस्मिन् अहनि पूर्व(र्ब)+एद्युस् । पूर्व-

पूर्वे(र्बे)षुकामशमी स्त्री कर्म॰ । पूर्वदिग्वर्त्ति नगरीभेदे अन्तोदात्तताऽस्य । पूर्वेषुकामशम्यां भवः अण् उत्तरपद-वृद्धिः पूर्वेषुकामशम तद्भवे त्रि॰ । [ईशानकोणे विदिशि ।

पूर्वो(र्बो)त्तरा स्त्री पूर्वस्याः उत्तरस्याश्चान्तराला दिक् ब॰व॰।

पूर्य्य (र्व्य) त्रि० पूर्वैः कृतम् "पूर्वैः कृतमिनयौ" पा० पच्चे य। पूर्वैः कृते पुराणे निघण्टुः।

पूल संहतौ (राशीकरणे) वा चु० उभ० पच्चे भ्वा०पर०सक० सेट्। पूलयति ते पूलति। अपूपुलत् त अपूलीत्।

पूलक पु० पूल–ण्वुल्। १तृणादिस्तूपे २धान्यतृणादिगुच्छे कात्या०श्रौ० २२।३।२०।

पूलाक पु० पुलाक+पृषो०। तुच्छधान्ये। तस्य विकारः अवयवो वा पलाशा० अञ्। पौलाक तदवयवे तस्य विकारे च त्रि०।

पूलास त्रि० पूल–राशीकरणे घञ् तमस्यति अस–क्षेपे अण्। तृणादिस्तूपविक्षेपके तेन निर्वृत्तम् सङ्कला० अण्। पौलास तन्निर्वृत्ते त्रि०।

पूलासककुरण्ड न० कुरण्डस्य पूलासकः राजद० परनि०। कुरण्डस्य तृणादेर्निरासके।

पूलिका स्त्री पूरिका+रस्य लः। पूपभेदे हेमच०।

पूष वृद्धौ अक०भ्वा०पर०सेट्। पूषति अपूषीत्। पुपूष।

पूष पु० पूष–वृद्धौ क। ब्रह्मदारुवृक्षे (तुत) अमरः।

पूषक पु० पूष–ण्वुल्। ब्रह्मदारुवृक्षे राजनि०।

पूषणा स्त्री पूष-ल्यु। कुमारानुचरमातृभेदे भा०शा०४७अ०। पूष्णः पृथिव्याः इदम् अण् वेदे न वृद्धिः नोपधा लोपः। पार्थिवे पदार्थे त्रि० ऋ०१०।५।५।

पूषदन्तहर पु० पूष्णः सूर्य्यभेदस्य दन्तं हरति हृ–अच्। दक्षयज्ञकाले पूष्णो दन्तोत्पाटके शिवांशे वीरभद्रे अदन्तशब्दे ११२ पृ० दृश्यम्।

पूषध्र पु० वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे। मार्कपु० १११ अ०।

पूषन् पु० पूष–कनिन्। १सूर्य्ये आदित्यभेदे भा० आ०६६अ०। ङौ तु पूष्णि पूषणि पूषि। २पृथिव्यां स्त्री निघण्टुः। पूषणा शब्दे दृश्यम्। अयमन्तोदात्तः। स्वार्थे क। तत्रार्थे। पूषा अस्त्यस्य मतुप् वेदे नुट् णत्वम्। पूषण्वत् सूर्य्य-युक्ते पृथिवीयुक्ते च त्रि०। ऋ०१।८२।६।भा० [जटाध०।

पूषभासा स्त्री पूषेव भासते भास–अच्। इन्द्रनगर्य्यां

पूषराति पु० पूषा तदाख्यो देवो रातिर्दाता यस्य। सूर्य्यदेये वस्तुनि ऋ० १।२३।८।

पूषात्मज पु० ६त०। १मेघे २इन्द्रे देवे च। "आदित्या-ज्जायते वृष्टिरित्युक्तेः वृष्ट्यधिपमेघस्य आदित्याज्जाय-मानत्वात् तथात्वम्। "वृत्रस्य पूषात्मजो यथा" भा० व०२० अ०। तत्र पूषात्मजेति पाठान्तरं वृष्ट्यधिपस्य मेघस्य सूर्य्याज्जातत्वात् तथात्वम्।

पूषासुहृत् पु० ६त०। शिवे तस्य स्वांशवीरभद्रेण पूष दन्तोत्पाटनात् तथात्वम्। अदन्तशब्दे दृश्यम्।

पृ व्यापारे तु०आत्म०अक० अनिट् प्रायेणायम् व्याङ्पूर्वः। व्याप्रियते व्यापृत। व्यापप्रिये। व्याप्रियते। व्यापृतः व्यापारः। [अपार्षीत्। पपार।

पृ प्रीतौ अक० प्रीणने सक० स्वा० पर० अनिट्। पृणोति

पृ पालने पूरणे च जुहो० पर० सक०अनिट् वा दीर्घ सेट्। पिपर्त्ति पिपृतः पिपूर्त्तः। अपार्षीत्–अपारीत्। पपार पप्रतुः पपरतुः। पूर्णः।

पृ पूर्त्तौ चु० उभ० सक० सेट्। पारयति ते–अपीपरत्–त।

पृक्का स्त्री पृच–कन् न्यङ्क्वा० कुत्वम्। (पिड़िङ्) शाक-भेदे रत्नमाला।

पृक्त त्रि० पृच–क्त। १सम्बन्धे २धने न० हेमच०।

पृक्ति स्त्री पृच–भावे क्तिन्। १सम्पर्के २स्पर्शे च अमरः।

पृक्षस् पु० पृच–वा० असि सुट् च। अन्ने निघण्टुः। ऋ० ३।७।१०।

पृक्षे अव्य० पृच–वा० क्से। संग्रामे निघण्टुः ऋ० १।६३।२

पृक्षुध् स्त्री प्र+क्षुध्–क्विप् वेदे वा० प्रस्य सम्प्रसारणम्। प्रकृष्टक्षुधायाम् ऋ० १।१४१।४। [ईदित्। पृक्णः।

पृच सम्पर्के अदा०आत्म०अक०सेट्। पृक्ते अपर्चिष्ट। पपृचे

पृच संयमने सक० सम्पर्के अक०चु०उभ०पच्चे भ्वा०पर०सेट्। पर्चयति–ते पर्चति। अपीपृचत्-त अपपर्चत्-त अप-र्चीत्। [कथनाय प्रेरणे अमरः।

पृच्छा स्त्री प्रच्छ–अङ् संप्रसारणम्। प्रश्ने १ज्ञातुमिच्छया

पृच्छ्य त्रि० प्रच्छ–वा० कर्मणि क्यप् सम्प्र०। जिज्ञास्ये।

पृज सम्पर्के, अदा० आ० अक० सेट्। पृक्ते अपर्जिष्ट। ईदित् पृग्णः।

पृड हर्षे तु०पर०अक०सेट्। पृडति। अपर्डीत् पपर्ड।

पृण तर्पणे तु०पर०सक०सेट्। पृणति अपर्णीत्। पपर्ण।

पृत् स्त्री पृ–पालने क्विप्। सेनायाम् ऋ० २।२७।१५।

पृतना स्त्री पृ–तनन्–किच्च।१सेनायाम् २सङ्ख्याविशेषान्वित० रथहस्त्यश्वादिसैन्यभेदे च (रथाः २४३ गजाः २४३ अश्वाः ७२९ पदातयः १२१५)। अमरः। अनीकिनी शब्दे १६६ पृ० रथादिसंख्या दृश्या। ३संग्रामे ४मनुष्ये च निघण्टुः।

पृतनाज्य न० संग्रामे निघण्टुः। "पृतनानामजनाद्वा पृत-नाज्यं जयनाद्वा" निरु० ९।२४।

पृतनासाह पु० पृतनां सहते सह–ण्वि। इन्द्रे सिद्धा०।

अस्य कलि पदान्ते च सस्य षत्वम्। पृतनाषाट् अन्यत्र न षत्वम् पृतनासाहम् इत्यादि।

पृत्सुध पु० पृत्सु धीयते धा-कर्मणि घञर्थे क अलुक्स०। १संग्रामे निघण्टौ पाठान्तरम्।

पृथ प्रक्षेपे चुरा०उभ०सक०सेट्। पार्थयति-ते अपीपृथत् त अपपर्थत्-त। [अमरः।

पृथक् अव्य०पृथ-वा०ककि। १भिन्ने २नानारूपे ३विनार्थे च।

पृथक्त्व न० पृथक् इत्यस्य भावः त्व। वैशेषिकोक्ते पृथक्त्वबुद्धिसम्पादके गुणभेदे। तत्परीक्षा च कणा० सू० इत्त्योर्दर्शिता यथा "तथा पृथक्त्वम्" सू०। "एकत्वतुल्यतयैकपृथक्त्वमपि साधयितुमाह अपोद्धारव्यवहारस्तावदस्ति इदमस्मात् पृथगन्यदर्थान्तरमित्याकारः अपदृश्यावधिमपेक्ष्य य उद्धारो निर्द्धारणं सह्यपोद्धारः तत्र च न रूपादि तन्त्रं व्यभिचारादवध्यनिरूप्यत्वाच्च। नन्वन्योन्याभाव एव पृथक्त्वम् इदमस्मात् पृथगन्यदर्थान्तरमितिवद्भिन्नमिति प्रतीतेरन्योन्याभावावलम्बनत्वात्, न, पृथगादिशब्दानां पर्य्यायत्वेऽपि नान्योन्याभावार्थत्वं तत्र पञ्चमीप्रयोगानुपपत्तेः इदमस्मात् पृथक् इदमिदं न भवतीति प्रतीत्योर्भिन्नविषयत्वात्, न चान्योन्याभाववानर्थः पृथक्त्वम् अघटः पट इत्यत्रापि पञ्चमीप्रयोगापत्तेः। ननु पृथगिति विशिष्ट इति प्रतीत्योरेकाकारत्वाद्वैशिष्ट्यमेव पृथक्त्वमिति चेन्न नैवम् दण्डवैशिष्ट्यदशायां नैवात् पृथगयं नेत्र इत्यपि प्रतीत्यापत्तेः। एवं शब्दविशिष्टे व्योम्नि बुद्धिविशिष्टे चात्मनि पृथक्त्वव्यवहारापत्तेः। अतएव वैधर्म्यमपि न पृथक्त्वं श्याकरक्ते घटे श्यामाद्घटात् पृथगयं घट इति व्यवहारापत्तेः तद्विरोधिधर्म्मवत्त्वमेव हि तद्वैधर्म्यं तच्च श्यामानन्तरं रक्तादशायामपि। न च सामान्यमेव पृथक्त्वं सामान्यस्यावध्यनिरूप्यत्वात् जातिसङ्करप्रसङ्गाच्च। सन्मात्रवृत्तित्वे सत्तया, द्रव्यमात्रवृत्तित्वे द्रव्यत्वेनान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वापत्तेः" उप०। "एकत्वैकपृथक्त्वयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः" क०सू०। "नन्वेकमेकत्वं रूपादिभ्यः पृथक्पृथक्त्वमिति व्यवहारादेकत्वेऽप्येकत्वं पृथक्त्वेऽपि पृथक्त्वमेवं तत्र तत्राशीयत आह यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्ववती तद्व्यवहारस्तत्र भाक्तस्तथैकत्वैकपृथक्त्वे नैकत्वैकपृथक्त्ववती तद्व्यवहारस्तत्र भाक्त इत्यर्थः। कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणाः इत्यपि दृष्टान्तस्तत्रद्वयं पूर्वदृष्टान्तस्थलेऽपैकवाक्यतापन्नमेवात्र भासते यथा कर्माणि न कर्मवन्ति गुणाश्च न गुणवन्तस्तथैकत्वैकपृथक्त्वे न तद्वती इत्यर्थः" उप०।

पृथक्त्वचा स्त्री पृथक् त्वचा यस्याः। मूर्व्वायाम्। रत्नमा०

पृथक्पर्णी स्त्री पृथक् पर्णान्यस्याः ङीप्। (चाकुलिया) क्षुपभेदे अमरः।

पृथक्क्षेत्र पु० पृथक् भिन्नं क्षेत्रमुत्पत्तिस्थानमस्य। एकस्मात् पितुर्विभिन्नमातृजाते पुत्रे मिता०। [१भेदे २विशेषे।

पृथगात्मता स्त्री पृथक् आत्मा स्वरूपं यस्य तस्य भावः तल्।

पृथगात्मिका स्त्री पृथक् आत्मा स्वरूपं यस्याः कप् नलोपे कापि अत इत्त्वम्। व्यक्तौ। वह्नित्वेनैकरूपाणामपि वह्नीनां महानणीयस्त्वादिरूपेण तेषां स्वरूपभेदात् तथात्वम्।

पृथग्जन पु० पृथक् भिन्नो जनो महाजनो यस्मात्। १नीचे २मूर्खे ३पामरे च अमरः। [अमरः।

पृथग्विध त्रि० पृथक् भिन्ना विधा यस्य। नानारूपे

पृथग्बीज पु०पृथक् बीजान्यस्य। भल्लातकवृक्षे (भेला) राजनि०

पृथा स्त्री कुन्तिभोजकन्यायाम् कुन्त्याम् जटाधरः।

पृथाज पु० पृथायां जायते जन-ड ७त०। १युधिष्ठिरादौ कुन्तीपुत्रे २अर्जुनवृक्षे राजनि०।

पृथापति पु० ६त०। पाण्डुराजे त्रिका०।

पृथिका स्त्री पृप्रथचञर्थे-क स्वार्थे क शतपद्याम् अत इत्त्वम्। शतपद्याम् शब्दमाला।

पृथिन् पु० प्रथ-वा० किनि संप्र०। वेनपुत्रे पृथुनामके नृपे "पृथी ह वै वैन्यो मनुष्याणां प्रथमोऽभिषिषिचे" शत०ब्रा०५।३ ५।४ "पृथी यद्वां वैन्यः" ऋ०८।९।१० "लोकेऽस्य पृथुसंज्ञा"।

पृथ(थि)(वि)वी स्त्री प्रथते विस्तारमेति प्रथ-षिवन् (षवन्) वा नि० संप्रसारणं षित्त्वात् ङीष् पृथ्वी० वा ह्रस्वः। धरायाम् क्षितौ तद्गुणादिकं यथा

"रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगि स्यात् प्रथमत्रिकम्। गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नैमित्तिकोद्रवः। स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च द्रव्यत्वञ्च गुरुत्वकम्। रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश। स्नेहहीना गन्धयुता क्षितावेते चतुर्दश"। "तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता। षड्विधस्तु रसस्तत्र गन्धोऽपि द्विविधो मतः। स्पर्शस्तु तस्या विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः। नित्या नित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा। अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी। सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा। योनिजादिर्भवेद्देहमिन्द्रियं घ्राणलक्षणम्।

विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः” भाषाप०। तस्या अध्यात्मादिभेदा यथा “पृथिवी पञ्चमं भूतं प्राणश्चाध्यात्ममुच्यते। अधिभूतं तथा गन्धो वायुस्तत्राधिदैवतम्” भा० आश्व० ४२ अ०। तस्या उत्पत्तिकारणं यथा “श्रूयतां वसुधाजन्म सर्वमङ्गलकारणम्। विघ्नविघ्नकरं पापनाशनं पुण्यवर्द्धनम्। अहो केचिद्वदन्तीति मधुकैटभमेदसा। बभूव वसुधा जन्म तद्विरुद्धमतं शृणु। ऊचतुस्तौ पुरा विष्णुं तुष्टौ युद्धेन तेजसा। आवां जहि न यत्रोर्वी पायसा संवृतेति च। तयोर्जीवनकाले च प्रत्यक्षा साऽभवत् स्फुटम्। ततो बभूव मेदश्च मरणस्यान्तरं तयोः। मेदिनीति च विख्यातेत्युक्ता यैस्तन्मतं शृणु। जलौता कृशा पूर्वं वर्द्धिता मेदसा यतः। कथयामि च तज्जन्म सार्थकं सर्वसम्मतम्। पुरा श्रुतं यत् श्रुत्युक्तं धर्मवक्त्राच्च पुष्करे। महाविराट् शरीरस्य जलस्थस्य चिरं स्फुटम्। मलो बभूव कालेन सर्वाङ्गव्यापको ध्रुवम्। स च प्रविष्टः सर्वेषां तल्लोम्नां विवरेषु च। कालेन महता तस्माद्बभूव वसुधा मुने!। प्रत्येकं प्रतिलोम्नाञ्च कूपेषु सा स्थिरा स्थिता। आविर्भूता तिरोभूता सा जले च पुनःपुनः। आविर्भूता सृष्टिकाले तज्जलोपर्यवस्थिता। प्रलये च तिरोभूता जलाभ्यन्तरवस्थिता। प्रतिविश्वेषु वसुधा शैलकाननसंयुता। सप्तसागरसंयुक्ता सप्तद्वीपयुता सती। हिमाद्रिमेरुसंयुक्ता ग्रहचन्द्रार्कसंयुता। ब्रह्मविष्णुशिवाद्यैश्च सुरैर्लोकैस्तदालये। पुण्यतीर्थसमायुक्ता पुण्यभारतसंयुता। पातालसप्त तदधस्तदूर्द्ध्वं ब्रह्मलोककः। ब्रह्मलोकश्च तत्रैव सर्वविश्वञ्च तत्र वै। एवं सर्वाणि विश्वानि पृथिव्यां निर्मितानि च। ऊर्द्ध्वौ गोलोकवैकुण्ठौ नित्यौ विश्वपरौ च तौ। नश्वराणि च विश्वानि सर्वाणि कृत्रिमाणि च। प्रलये प्राकृते ब्रह्मन्! ब्रह्मणश्च निपातने। महाविराडादिसृष्टौ सृष्टेः कृष्णेन चात्मना। नित्यैः स्थिता च प्रलये काष्ठाकाशेश्वरैः सह। क्षित्यधिष्ठातृदेवी सा वाराहे पूजिता सुरैः। मुनिभिर्मुनिभिर्विप्रैर्गन्धर्वादिभिरेव च। विष्णोर्वराहरूपस्य पत्नी सा श्रुतिसम्मता। तत्पुत्रो मङ्गलो ज्ञेयो घण्टेशो मङ्गलात्मजः। भवनं यत्र सर्वेषां भूमिस्तेन कीर्त्तिता। वसुरत्नं या दधाति वसुधा सा वसुन्धरा। हरेरूरौ च या जाता सा चोर्वी परिकीर्त्तिता। धरा धरित्री धरणी सर्वेषां धारणात्तु या। इज्याय यागाधाराञ्च क्षौणी क्षीणा लये च या। महालये क्षयं याति क्षितिस्तेन प्रकीर्त्तिता। काश्यपी कश्यपस्येयमचला स्थिररूपतः। विश्वम्भरा तद्भरणादनन्तानन्तरूपतः। पृथिवी पृथुकन्यात्वाद्विस्तृतत्वान्महामुने!” ब्रह्मवै० प्र० ख० ७ अ०।

तस्याः सर्वसहत्वेऽपि केषाञ्चित् भारासहनकथा यथा “कृष्णभक्तिविहीना ये ये च तद्भक्तनिन्दकाः। तेषां महापातकिनामशक्ता भारवाहने। स्वधर्माचारहीना ये नित्यकृत्यविवर्जिताः। श्रद्धाहीनाश्च वेदेषु तेषां भारेण पीड़िता। पितृमातृगुरुस्त्रीणां पोषणं पुत्रपोष्ययोः। ये न कुर्वन्ति तेषाञ्च न शक्ता भारवाहने। ये मिथ्यावादिनस्तात! दयासत्यविहीनकाः। निन्दका गुरुदाराणां तेषां भारेण पीड़िता। मित्रद्रोही कृतघ्नश्च मिथ्यासाक्ष्यप्रदायकः। विश्वासघ्नः स्थाप्यहारी तेषां भारेण पीड़िता। कल्याणयुक्तनामानि हरेर्नामैकमङ्गलम्। कुर्वन्ति विक्रयं ये वै तेषां भारेण पीड़िता। जीवघाती गुरुद्रोही ग्रामयाजी च लुब्धकः। शवदाही शूद्रभोजी तेषां भारेण पीड़िता। पूजायज्ञोपवासादि व्रतानि नियमानि च। ये ये मूढा विहन्तारस्तेषां भारेण पीड़िता। सदा द्विषन्ति ये पापा गोविप्रसुरवैष्णवान्। हरिं हरिकथां भक्तिं तेषां भारेण पीड़िता। शङ्खादीनाञ्च भारेण पीड़िताऽहं यथा विधे!। ततोऽधिकेन दैत्यानां तेषां भारेण पीड़िता” ब्रह्मवै० पु० जन्मख० ४ अ०।

पृथिवीक्षित् पु० क्षि—ऐश्वर्य्ये क्विप् ६त०। भूमीशे नृपे।

पृथिवीञ्जय पु० पृथिवीं जयति जि-वा० खश् मुम् च। दानवभेदे हरिवं० २२२ अ०।

पृथिवीतीर्थ न० तीर्थभेदे भा० वन० ८३ अ०।

पृथिवीपति पु० ६त०। १भूमिपतौ राजनि २ऋषभनामौषधौ च मेदि०। ३यमे हेम०। पृथिवीनाथादयोऽपि राजनि।

पृथिवीपाल पु० पृथिवीं पालयति पालि—अण् उप०स०। भूमिपाले। ण्वुल्। पृथिवीपालक तत्रार्थे पु०।

पृथिवीभुज् पु० पृथिवीं भुनक्ति अवति भुज अवने क्विप्। भूपाले क। पृथिवीभुजोऽपि तत्रार्थे।

पृथिवीरुह पु० पृथिव्यां रोहति रुह—क। भूमिरुहे वृक्षे।

पृथिवीशक्र पु० पृथिव्यां शक्र इव। राजनि हेमच०। पृथिवीन्द्रभूमीन्द्रादयोऽप्यत्र।

पृथु त्रि० प्रथ–कु सम्प्र०। १विस्तीर्णे स्त्रियां गुणवचनत्वात् ङीष्। २आदिराजे वेनपुत्रे सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे पु० तदुत्पत्तिकथा भाग० ४।१५ अ०।

अथ तस्य (वेनस्य) पुनर्विप्रैरपुत्रस्य महीपतेः। बाहुभ्यां मथ्यमानाभ्यां मिथुनं समपद्यत। तद्दृष्ट्वा मिथुनं जातमृषयो ब्रह्मवादिनः। ऊचुः परमसन्तुष्टा विदित्वा भगवत्कलाम्। एष विष्णोर्भगवतः कला भुवनपालिनी। इयञ्च लक्ष्मीः संभूतिः पुरुषस्यानपायिनी। अत्र यः प्रथमो राज्ञां पुमान् प्रथयिता यशः। पृथुर्नाम महाराजो भविष्यति पृथुश्रवाः"। तेन च भगवदवतारेण पृथिवी समीकृता नानौषधीश्च मथिता दुहितृत्वेन कल्पिता च। तत्कथा उत्तरत्राध्याये दृश्या ४।१८ अ०।

"एवं पृथ्वादयः पृथ्वीं दुदुहुः स्वन्नमात्मनः। दोहवत्सादिभेदेन क्षीरभेदं कुरूद्वह!। ततो महीपतिः प्रीतः सर्वकामदुघां पृथुः। दुहितृत्वे चकारेमां प्रेम्णा दुहितृवत्सलः। चूर्णयन् स्वधनुःकोट्या गिरिकूटानि राजराट्। भूमण्डलमिदं वैन्यः प्रायश्चक्रे समं विभुः" ३महादेवे भा० आनु० ८ अ०। चतुर्थमन्वन्तरे काव्ये ४सप्तर्षिभेदे हरिवं० ७अ०। काकुत्स्थे अनेनसः पुत्रे ५नृपभेदे १७अ०। अजमीढवंश्ये पारस्य ६पुत्रभेदे हरिवं० २० अ०। क्रोष्टुवंश्ये चित्ररथ पुत्रे ७नृपभेदे ३५ अ०। ८दानवभेदे २६अ०। ९अग्नौ मेदि०। १०कृष्णजीरके पु० अमरः ११त्वक्पत्र्यां १२हिङ्गुपत्र्यां च स्त्री मेदि०१३अहिफेने शब्दरत्ना० १४महति त्रि० शब्दर० १५विष्णौ पुं०। "प्राणदः प्रणवः पृथुः" विष्णुस०।

पृथुक पु० पृथु कं जलं मेयत्वेनास्यस्य अच्। १चिपिटके अमरः। तस्य चर्वणे बहुजलशोषणात् तस्य तथात्वम्। अस्य क्लीवत्वमपि "द्विःस्त्रिश्चमस्त्रं पृथुकं शुद्धं देशविशेषके" ब्रह्मवै०ख०२१अ०। पृथु कं शिरोऽस्य। २बालके पुंस्त्री० मेदि०। ३हिङ्गुपत्र्यां स्त्री शब्दरत्ना०।

पृथुकीय त्रि० पृथुकाय हितं अपूपा०छ। पृथुकहिते। पक्षे यत् पृथुक्य तत्रार्थे त्रि०।

पृथुकीर्त्ति स्त्री पृथायुक्तायाम् वसुदेवभगिनीभेदे "पृथुकीर्त्त्यां तु संजज्ञे तनयो वृद्धशर्म्मणः। करूषाधिपतिर्वीरो दन्तवक्रो महाबलः"। हरिवं० २७ अ० पृथुः कीर्त्तिरस्य। २दृढयशस्के त्रि०।

पृथुकोल पु० कर्म०। राजबदरे राजनि०।

पृथुग्रीव पु०१राक्षसभेदे रामा०लङ्का०८स०। २विस्तीर्णग्रीवे त्रि०

पृथुच्छद पु० पृथुः छदोऽस्य। १हरिदर्भे राजनि०। २दृहत्पत्रयुक्ते त्रि०।

पृथुपत्र पु० पृथूनि पत्राण्यस्य। रक्तलशुने राजनि०।

पृथुपलाशिका स्त्री पृथूनि पलाशान्यस्याः कप् कापि अत इत्त्वम्। शट्याम् राजनि०।

पृथुरुक्म पु० क्रोष्टुवंश्ये रुक्मकवचपुत्रभेदे हरिवं० ३७अ०।

पृथुरोमन् पु० पृथूनि रोमाणि रोमस्थानीयशल्कान्यस्य। १मत्स्ये अमरः। २दृहल्लोमयुक्ते त्रि० स्त्रियां वा डाप्।

पृथुल त्रि० पृथु+स्वार्थे लच् पृथुः पृथुत्वमस्त्यस्य सिध्मा० लच् वा। १स्थूले अमरः। २हिङ्गुपत्र्यां स्त्री जटाध०।

पृथुलाक्ष त्रि० पृथुले अक्षिणी यस्य षच् समा०। १दृहन्नेत्रयुक्ते २पुरुवंश्ये चतुरङ्गपुत्रभेदे पु० हरिवं० ३१ अ०।

पृथुवक्त्र त्रि० पृथु वक्त्रमस्य। १दृहन्मुखयुक्ते। २कुमारानुचरमातृभेदे स्त्री भा० श० ४७ अ०।

पृथुशिम्ब पु० पृथ्वी शिम्बा यस्य। श्योनाकभेदे राजनि०।

पृथुशेखर पु० पृथु शेखरं यस्य। पर्वते त्रिका०।

पृथुश्रव(स) त्रि० पृथु श्रवः कर्णोऽस्य। १दृहत्कर्णे अदन्तः २कुमारानुचरभेदे भा० श० ४६ अ०। सान्तस्तु। ३शशबिन्दुनृपपुत्रभेदे पु० हरिवं०३६अ०।

पृथुसेन पु० अनुवंश्ये रुचिरनृपपुत्रभेदे हरिवं० २० अ०।

पृथुस्कन्ध पुंस्त्री पृथुः स्कन्धोऽस्य। शूकरे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

पृथूदक न० तीर्थभेदे भा० व० ८३ अ०।

तच्च सरस्वत्यंशदेशस्थितम् यथोक्तम् "जातिस्मरो रुशङ्गुस्तु गङ्गाद्वारे तदास्थितः। अन्तकाले ततो दृष्ट्वा पुत्रान् वचनमब्रवीत्। इह श्रेयो न पश्यामि नयध्वं मां पृथूदकम्। विज्ञाय तस्य तद्भावं रुषङ्गोस्ते तपोधनाः। तं वै तीर्थमुपानिन्युः सरस्वत्यास्तपोधनम्। स तैः पुत्रैः समानीतः सरस्वत्यां समीपतः। स्तुत्वा तीर्थगुणान् सर्वान् प्राहेदमृषिसत्तमः। सरस्वत्यास्तु तीरे यः संत्यजेदात्मनस्तनुम्। पृथूदके जप्य परो नैनं श्वो मरणं लभेत्। तत्रैव ब्रह्मयोन्यस्ति ब्रह्मणा यत्र निर्म्मिता" वामनपु० ३८ अ०।

पृथूदर पुंस्त्री० पृथु उदरं यस्य। १मेषे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २दृहत्कुक्षौ त्रि० हारा०। स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीष्।

पृथ्वादि पु० "पृथ्वादिभ्य इमनिच् वा" पा० भावे इमनिच्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च पा०ग० उक्तो यथा

"पृथु मृदु महत् पटु तनु लघु बहु साधु आशु उरु गुरु बहुल खण्ड दण्ड चण्ड अकिञ्चन होड़ पाक वत्स मन्द स्वादु ह्रस्व दीर्घ प्रिय वृष ऋजु क्षिप्र क्षुद्र अणु"।

पृथ्वी स्त्री पृथत्वगुणयुक्ता स्त्री ङीष्। १पृथुत्वयुक्तायां स्त्रियां २भूमौ ३हिङ्गुपत्र्यां ४कृष्णजीरके च। ५स्थूलैलायाम् ६पुनर्नवायाम् मेदि०। ७हत्तार्हन्मातृभेदे हेम० स्वार्थे क। पृथ्वीका। हृहद्देलायाम् हिङ्गुपत्र्यां कृष्णजीरके च। तत्र पृथिव्याः पृथुराजेन दुहितृत्वस्य कल्पनात् पुंयोगे ङीष्।"दुहितृत्वमनुप्राप्ता देवी पृथ्वी तथोच्यते" अग्निपु०।"जसौ जसयलावसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः वृ० र० उक्ते सप्तदशाक्षरपादके छन्दोभेदे।

पृथ्वीकुरबक पु० पृथ्व्यां भूमौ कुरबक इव शुभ्रत्वात्। श्वेतमन्दारके राजनि०। [२गणेशे हेमच०।

पृथ्वीगर्भ पु० पृथ्वीव लम्बमानो गर्भ उदरमस्य। १लम्बोदरे

पृथ्वीज त्रि० पृथ्व्यां जायते जन–ड ७त०। १भूमिजाते २गडलवणे न० राजनि०।

पृथ्वीधर पु० पृथ्वीं धरति धृ–अच्। महीधरे पर्वते।

पृदाकु पु० स्पर्द–वा० आकु सम्प्रसारणे सलोपश्च। सर्पे अमरः १वृश्चिके २व्याघ्रे ३चित्रके मेदि०। ४गजे ५वृक्षे च। संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः। [८।१७।१५।

पृदाकुसानु पु० पृदाकुः गज इव सानुः समुन्नतः। इन्द्रे ऋ०

पृशन्य पु० स्पृश–भावे क्यु पृषो० सलोपः पृशनं स्पर्शः तत्र साधु यत्। स्पर्शसाध्ये ऋ० १।७१।५ आत्मनः पृशनमिच्छति क्यच् उ। पृशनायु तदिच्छौ ऋ० १।८४।११।

पृश्नि त्रि० स्पृश–प्रच्छ–वा नि किच्च पृषो० सलोपः। १स्वल्पे २दुर्बलास्थियुक्ते ३खर्वे च अमरः। ४रश्मौ श्रीकृष्णस्य जन्मान्तरे मातृभूतायां देवकीरूपेण द्वापरे प्रादुर्भूतायां ५वसुदेवपत्न्याञ्च स्त्री।"त्वमेव पूर्वसर्गे भूः पृश्निः स्वायम्भुवे सति!। तदायं सुतपा नाम प्रजापतिरकल्मषः। अहं सुतो वामभवं पृश्निगर्भ इति स्मृतः। तयोर्वां पुनरेवाहमदित्यामास कश्यपात्। उपेन्द्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च वामनः। तृतीयेऽस्मिन् भवेऽहं वै तेनैव वपुषा हि वाम्। जातो भूयस्तयोरेव" भाग०१०।३ अ०। देवकीं प्रति वासुदेववाक्यम्। ५साधरणे त्रि० निघण्टुः ६सवितुःपत्नीभेदे स्त्री भाग० ६।१८।१। ७ऋषिभेदे पु०भा० द्रो० १८१अ०। युधाजित्पुत्रस्य माद्र्यां जाते यदुसुतभेदे अग्निपु०। [शब्दमाला।

पृश्निका स्त्री पृश्नि स्वल्पं कं जलमत्र। कुम्भिकायां (पाना)

पृश्निगर्भ पृश्नेः सुतपःप्रजापतिपत्न्याः गर्भः साधनत्वेनास्त्यस्य अच्। नारायणे पृश्निशब्दे दृश्यम्।

पृश्निगु त्रि० पृश्नियोनानावर्णत्वात् साधरण्या गावो रश्मयोऽस्य। नानावर्णदीप्तिके ऋ० १।१११।७। वेदे क्वचित् "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति न ह्रस्वः" ऋ० ७।१८।१०। उदा० दृश्यम्। [विख्यातायां लतायाम् अमरः।

पृश्निपर्णी स्त्री पृश्नि स्वल्पं पर्णमस्याः ङीप्। (चाकुलिया)

पृश्निभद्र पु० ७त०। पृश्निगर्भजाते नारायणांशभेदे।

पृश्निमातृ पु० पृश्निः नानावर्णा भूमिर्मातेव जन्मभूमिर्यस्य समासान्तविधेरनित्यत्वात् न कप्। नानावर्णभूमिजाते ऋ० १।२३।१०।

पृश्निशृङ्ग पु० पृश्नि शृङ्गमग्रमस्य। गणेशे त्रिका०। तस्य मुखे गजमुखत्वेन शृङ्गाकारत्वात् तथात्वम्। पृश्निः शृङ्गमिवास्य उत्पत्तिस्थानत्वेन। पृश्निगर्भजाते २विष्णौ शब्दमाला। [(पाना) शब्दमाला।

पृश्नी स्त्री पृश्नि+कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप्। कुम्भिकायां

पृष सेके भ्वा०आ०सक०सेट्। पर्षते अपर्षिष्ट। पपृषे।

पृषत् न० पृष–अति कित् शत्रवच्च कार्य्यं तेन पृषन्ति। १विन्दौ अमरः। २सेकयुक्ते त्रि०। अस्य विन्दौ बहुत्वमिच्छन्त्येके।

पृषत पुंस्त्री० पृष–अतच् किच्च। १शुभ्रविन्दुमति मृगभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २विन्दौ पु० अमरः। ३वायुवाहने मृगे पुंस्त्री निघण्टुः। "पृषत्यो मरुताम्" इत्यत्र स्त्रीत्वमविवक्षितम्। भरद्वाजसुते ४नृपभेदे पु० भा० आ० १३ अ०।

पृषतांपति पु० ६त० अलुक्स०। वायौ जटा०।

पृषताश्व पु० पृषतो मृगभेदोऽश्व इव गतिसाधनं यस्य। वायौ अमरः।

पृषत्क पु० पृषन्ति विन्दव इव को वायुरत्र। वाणे अमरः।

पृषदंश पु० पृषति विन्दौ अंशोऽस्य। वायौ तत उत्सा० भवादौ अञ्। पार्षदंश तद्भवादौ त्रि०। [वायौ अमरः

पृषदश्व पु० पृषन् मृगभेदोऽश्व इव वाहकत्वात् यस्य।

पृषदाज्य न० पृषद्युक्तं दधिविन्दुयुक्तं दधिसेकयुक्तं वा आज्यम् शाक०त०। दधिमिश्रे घृते अमरः।

पृषद्वल पु० पृषन्निव बलमस्य। वायोरश्वे शब्दमाला।

पृषध्र पु० वैवस्वतमनोःपुत्रभेदे हरिवं० १० अ०। [१५६अ०

पृषद्ध्रु पु० द्वापरयुगीये युधिष्ठिरपक्षस्थे नृपभेदे भा०द्रो०

पृषन्ति पु० पृष–वा झि। विन्दौ।"पयः पृषन्तिभिः स्पृष्टा

यान्ति वाताः शनैः शनैः” जाम्बवतीविजयपद्यम् ।

पृषभाषा स्त्री पृष–सेके क ताढृशी भाषा यस्याः । अमरावत्यामिन्द्रनगर्य्याम् शब्दमाला० ।

पृषाकरा स्त्री पृषदिवाकरणते आ+कृ–कर्मणि अच् पृषो० । क्षुद्रशिलायाम् (बाट्खारा) शब्दच० ।

पृषातक न० पृषन्तं पृषदाज्यं तकते हसति तक-अच् । पृषो० । दधियुक्तघृते हेमच० ।

पृषोदर त्रि० पृषदिवोदरं यस्य पृषो० तलोपः । १स्वल्पोदरे पृषन्ति उदरे यस्य । २वायौ पु० ।

पृषोदरादि “पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्” पा० विहित लोपादिनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० सू० उक्तो यथा “पृषोदर पृषोत्थान बलाहक जीमूत श्मशान उलूखल पिशाच वृषी मयूर”। “वर्णागमो वर्णविपर्य्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्” । एतच्च समासविषयकमेवेति नियमो न प्राचीनकारिकायां हंससिंहादिशब्दानामपि पृषोदरादित्वात् सिद्धत्वोक्तेः । अस्यार्थः सि० कौ० मनोरमादौ यथा

“पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः । पृषत् उदरम् पृषोदरम् । तलोपः । वारिवाहको बलाहकः । पूर्वपदस्य वः उत्तरपदादेश्च लत्वम् । “भवेद्वर्णागमात् हंसः सिंहो वर्णविपर्य्ययात् । गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम्” दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा । दक्षिणतारम् दक्षिणतीरम् । उत्तरतारम् उत्तरतीरम् । दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेष्टुत्वञ्च । दुःखेन दाश्यते दूडाशः । एवं दुःखेन नाश्यते दूणाशः दुःखेन दभ्यते दूडभः । खल् लिभ्यः । दभेर्नलोपो निपात्यते । दुष्टं ध्यायतीति दूढ्यः । आतश्चेति कः । ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति वृषी । ब्रुवच्छब्दस्य बृ आदेशः । सदेरधिकरणे डट् । आकृतिगणोऽयम्” । हन्तेः पचाद्यचि सुमागमे हंस इति हिंसेस्तु पचाद्यचि हकारसकारयोः स्थानव्यत्ययात् सिंह इति गूढोत्मेत्यत्र आकारविकृत्या उकारादेशः पृषोदरमित्यत्र तकारवर्णलोपः इत्येवं रीत्या सर्वत्र बोध्यम् । एतन्मूलकमेव “लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुम् काममनसोरपि । समो वा हिततनयोर्मांसस्य पचियुजुषोरिति” । अन्तमिति शेषः कृत्यप्रत्ययान्ते उत्तरपदे अवश्यमृशब्दस्यान्त्यमकारं लुम्पेत् । अवश्यपेयः । तथा कामशब्दमनःशब्दयोः परतः तुमुशब्दस्यान्तम् । हन्तुकामः गन्तुमनाः । तुमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । हिततनशब्दयोः परतः समोऽन्त्यं मकारम् वा लुम्पेत् । सहितः संहितः सततः सन्ततः । युजघञपरपचिधातौ परे मांसशब्दान्त्याकारं लुम्पेत् । मांस्पचनः मांसपचनः मांस्पाकः मांसपाक इत्यादि ।”

पृष्ट त्रि० पृष सेके प्रच्छ–वा क्त । १सिक्ते–यजु० २१।८ । २जिज्ञासिते “नापृष्टः कस्यचित् ब्रूयात्” मनुः ।

पृष्टहायन पु० नित्यक० । १धान्यभेदे २गजे पुंस्त्री मेदि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

पृष्टि स्त्री पृष+सेके भावे क्तिन् । सेके शत०ब्रा० ७।५।१।१२। २।१।१५। प्रच्छ-क्तिन् । २जिज्ञासायाञ्च । पृष–कर्त्तरि क्तिच् दीर्घः । ३पार्श्वस्थे स्त्री ऋ०१०।८।१० पृष्टीः पार्श्वस्थान् भा० । ४पृष्ठदेशे यजु० २।८ । “पृष्टीः पृष्ठदेशः” वेददीप० । पृष्टिवह पृष्ट्यावहः । पृष्ठवहे अथ० १८।४।१० ।

पृष्ठ न० पृष–स्पृश–वा थक् नि० तनोः पश्चाद्भागे अमरः । निरुक्ते ४।३ “पृष्ठं संस्पृष्टमङ्गैः” इत्युक्तं युक्तश्चैतत् पृषधातोस्तु तद्रूपसिद्धेः निपातनानुपपत्तेः अतः स्पृशधातोरेव निपा० । २स्तोत्रविशेषे स च सा०सं० भाष्ये उक्तो यथा “एकस्मिन् सूक्ते विद्यमानानां तिसृणामृचां ब्राह्मणोक्तविधानेन सप्तदशधाभ्यासः सप्तदशस्तोमः तादृशेषु स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः श्रूयते “सप्तदशानि पृष्ठानि इति” तानि पृष्ठानि विश्वजिति चोदकप्राप्तत्वात् सर्वपृष्ठशब्देनानूद्यन्ते इत्येकः पक्षः । रथन्तर पृष्ठ बृहत्पृष्ठयोर्ज्योतिष्टोमे विकल्पितयोरिहापि चोदकेन विकल्पप्राप्तौ सर्वशब्देन समुच्चयो विधीयते । तथा सत्यनुवादकृतं वैयर्थ्यं न भविष्यति इति द्वितीयः । सर्वत्वं बहुषु मुख्यं न तु द्वयोः । तस्मादनेन सर्वपृष्ठशब्देन षट्संख्याकानि पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते षडहे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहितम् । तानि च पृष्ठानि षट् रथन्तरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवतसामभिः निष्पाद्यानि” ।

पृष्ठगोप पु० पृष्ठं गोपायति गुप–वा आयाभावे ण्वुल् । पृष्ठदेशरक्षके योधभेदे भा० आ० २०१ अ० ।

पृष्ठग्रन्थि त्रि० पृष्ठे ग्रन्थिर्यस्य । (कुजो) कुब्जे हेमच० ।

पृष्ठचक्षुस् पु० पृष्ठे पश्चाद्भागे चक्षुः दृष्टिः तदाकारोऽस्य । पश्चाद्दृष्टियुक्ते भल्लूके शब्दार्थक० ।

पृष्ठज त्रि० पृष्ठे पश्चात् जायते जन–ड । पश्चाद् जाते भा० आ० ६३ अ० ।

पृष्ठजाह त्रि॰ पृष्ठस्य मूलं कर्णा॰ मूले जाहच् । पृष्ठमूले ।

पृष्ठतल्पन न॰तल्पमिवाचरति तल्प+क्विप्न् ।सधातुः भावे ल्युट् । पृष्ठस्य तल्पनं तल्पवदाचरणम् । (पिठे शोओया) प्रवेष्टे त्रिका॰ ।

पृष्ठतस् अव्य॰ पृष्ठ+तसिल् । पश्चाद्भागे इत्यर्थे ।

पृष्ठदृष्टि पु॰ पृष्ठे दृष्टिस्तद्व्यापारोऽस्य । भल्लूके राजनि॰ ।

पृष्ठमर्म्मन् न॰ ७त॰ । सुश्रुतोक्ते पृष्ठस्थमर्म्मभेदे स च तत्रोक्तो यथा

"अत ऊर्द्ध्वं पृष्ठमर्म्माण्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र पृष्ठवंशमुभयतः प्रतिश्रोणीकाण्डमस्थिनी कटीकतरुणे नाम मर्म्मणी तत्र शोणितक्षयात् पाण्डुर्विवर्णो हीनरूपश्च म्रियते । पार्श्वजघनबहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने कुकुन्दरे नाम मर्म्मणी तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टोपघातश्च । श्रोणीकाण्डयोरुपर्य्याशयाच्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ नितम्बौ नाम तत्राधःकायशोषो दौर्बल्याच्च मरणम् । अधःपार्श्वान्तरप्रतिबद्धे जघनपार्श्वमध्ययोस्तिर्य्यगूर्द्ध्वं च जघनात् पार्श्वसन्धी नाम तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया म्रियते । स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशस्य बृहती नाम तत्र शोणितातिप्रवृत्ति निमित्तैरुपद्रवैर्म्रियते । पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमुभयतस्त्रिकसम्बद्धे अंसफलके नाम तत्र बाह्वोः स्वापः शोषो वा । बाहुमूर्द्ध्वग्रीवामध्येऽंसपीठस्कन्धनिबन्धनावंसौ नाम तत्र स्तब्धबाहुता । एवमेतानि चतुर्दश पृष्ठमर्म्माणि व्याख्यातानि" ।

पृष्ठमांस न॰ पृष्ठस्य मांसम् । पश्वादीनां पृष्ठस्थे मांसे । तस्याभक्ष्यता मार्कपु॰ उक्ता यथा "पृष्ठमांसं वृथामांसं मद्यं मांसं च पुत्रक ! । न भक्षयीत सततं प्रत्यक्षलवणानि च" ।

पृष्ठमांसाद त्रि॰ पृष्ठे परोक्षे मांसाद इव । १परोक्षे शाठ्येन वाक्याभिधायिनि पुरुषे दोषोद्घोषके त्रिका॰ । "कुक्ष्या विमवान्वेषोत्यतः कुक्ष्येति समाकर्षात् वाक्याभिधानेऽन्वये तथार्थत्वम् । पृष्ठमांसादनशब्दे दृश्यम् । पश्वादेः २पृष्ठमांसभक्षके त्रि॰ ।

पृष्ठमांसादन न॰पृष्ठे परोक्षे मांसादनमिव । "पृष्ठमांसादनं तत् यत् परोक्षे दोषकीर्त्तनम्" हेमच॰ उक्तेऽर्थे २पश्वादीनां पृष्ठमांसस्य भक्षणे च ।

पृष्ठयज्वन् पु॰ पृष्ठैः रथन्तरादिभिरिष्टवान् यज–वनिप् । रथन्तरादिभिः षड्भिःस्तोत्रसमूहैरिष्टवति शत॰ ५।५।४।१

पृष्ठयान न॰ पृष्ठेन यानं गमनम् । (पिठे याओया) पृष्ठेन गमने । तच्च अर्शोरोगे निदानं सुश्रुते उक्तं अर्शश्शब्दे दृश्यम् ।

पृष्ठवंश पु॰ ६त॰ । (पिटेर दाँडा) पृष्ठास्थि हेमच॰ । "चतुर्विंशतिः पृष्ठवंशे" सुश्रुतोक्तेः तत्र चतुर्विंशति रस्थीनि । पृष्ठमर्म्मन्शब्दे दृश्यम् ।

पृष्ठवास्तु न॰ ७त॰ । बलिदातुः पृष्ठभागस्थे वास्तुनि "पृष्ठवास्तुनि कुर्वीत बलिं सर्वात्मभूतये" मनुः । "पृष्ठो परिगृहं पृष्ठवास्तु" २कुल्लूकभट्टोक्तेऽर्थे च ।

पृष्ठवाह् त्रि॰ पृष्ठं पश्चाद्भागं वहति वह–ण्वि । १पश्चाद्भागवाहके हरिवं॰ १६६ श्लो॰ । भत्वे वाहृष्ठठ् । पृष्ठौहः । स्त्रियां ङीप् । पृष्ठं युगपार्श्वं वहति वह–ण्वि । २युगपार्श्ववाहकवृषे [वृषे हेमच॰ ।

पृष्ठवाह्य पु॰ पृष्ठेन वाह्यं वहनं यस्य । पृष्ठेन भारवाहके

पृष्ठशय त्रि॰ पृष्ठे शेते पृष्ठद्युपाधिकरणोपपदे कर्त्तरि अच् । पृष्ठे शायिनि उत्तानशये ।

पृष्ठशृङ्ग पुंस्त्री पृष्ठे शृङ्गमस्य । वनच्छागे हेमच॰ । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [मेदि॰ ।

पृष्ठशृङ्गिन् पु॰ ७त॰ । १महिषे २नपुंसके ३भीमसेने च

पृष्ठमुख पु॰ पृष्ठे मुखमस्य अलुक्स॰ । कुमारानुचरभेदे भा॰श॰४६अ॰ ।

पृष्ठोदय पु॰ पृष्ठेनोदयो यस्य । ज्योतिषोक्ते पृष्ठेनोदययुक्ते राशिभेदे "अजो गोमिथुनयुग्मश्च कर्किधन्विमकरास्तथा । निशासंज्ञाः स्मृतास्त्वेते शेषास्त्वन्ये दिनात्मकाः । निशासंज्ञा विमिथुनाः स्मृताः पृष्ठोदयास्तथा । शेषाः शीर्षोदया ह्येते मीनस्तूभयसंज्ञकः" ।

पृष्ठ्य न॰ पृष्ठानां स्तोत्रभेदानां समूहः "पृष्ठ्योपसंख्यानम्" वार्त्ति॰ समूहे यत् । १स्तोत्रसमूहे । पृष्ठे भवः यत् । २पृष्ठभवे त्रि॰ । "सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणः पृष्ठ्याह्निसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः"मि॰कौ॰ । पृष्ठेन वहति यत् । ३पृष्ठेन भारवाहके अश्वे (बेटोघोड़ा) अमरः ।

पृष्ठ्यस्तोम पु॰ पृष्ठ्यस्तोमः साधनतयाऽस्त्यस्य अच् । सामवेदप्रसिद्धेषु षट्सु क्रतुभेदेषु "पृष्ठ्यस्तोमास्त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशतिनवत्रयस्त्रिंशाः" कात्या॰श्रौ॰२२।६।२६ "पृष्ठस्तोमसंज्ञकाः षट् क्रतवो भवन्ति त्रिवृदादयः"कर्कः ।

पृष्णि पु॰ पृश्नि+पृषो॰ । नानावर्णयुक्ते भरतः २पार्ष्णिभागे स्त्री उणादि॰ ।

पॄ पालने पूर्त्तौ च क्र्या॰ ज्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् आमन्त्र्ये पर्ते

ह्रस्वः। पृणाति अपारीत्। पपार पपरतुः पप्रतुः।

पृ पूर्त्तौ चु० उभ० सक० सेट्। पारयति-ते अपीपरत् त।

पेचक पुं०स्त्री पच-वुन् अतएत्त्वं। (पेँचा) १उलूके स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २गजपुच्छमूलोपान्ते ३गुह्याच्छादकमांसपिण्डभेदे पु० अमरः। ४पर्य्यङ्के ५यूके पु० विश्वः। ६मेघे शब्दर०। [शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीष्।

पेचकिन् पु० पेचकः पुच्छमूलोपान्तोऽस्त्यस्य इनि। गजे

पेचिल पुं०स्त्री० पच+बा० इलच् अतएत्त्वं। गजे त्रिका०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

पेचु न० पचि-उन् अत एत्त्वम्। पेचर्ल्या त्रिका०। [त्रिका०।

पेचुली स्त्री पच-उलच् अतएत् गौरा० ङीष्। शाकभेदे।

पेट पु० पिट-अच्। १प्रसृतौ राजनि०। २संहतिकारके त्रि०

पेटक पु०न० पिट-ण्वुल्। पुस्तकादीनां स्थापनार्थे वेत्रादिनिर्मिते १पदार्थे २कदम्बके ३समूहे च मेदि०। ४वंशादिनिर्मिते समुद्गकाकारे (पेटारा) पदार्थे पु० अमरः।

पेटाक पु० पेटक+पृषो०। पेटके द्विरूपकोषः।

पेटिका स्त्री पिट-ण्वुल् कापि अत इत्त्वम्। (टेपारि) क्षुपभेदे रत्नमाला।

पेटी स्त्री पिट-अच् स्वल्पार्थे ङीप्। क्षुद्रपेटके अमरः।

पेडा स्त्री पेट+पृषो०। वृहत्पेटिकायां भरतः।

पेढाल पु० अवसर्पिण्यां जिनोत्तमभेदे हेमच०।

पेण गतौ पेषे च सक० स्रेषे अक० भ्वा० पर० सेट्। पेणति अपेणीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः अपिपेणत् त।

पेत्व न० पा--पाने कर्मणि इत्वन्। १अमृते २घृते च उज्ज्वल०

पेदु पु० राजभेदे ऋ० १।११६।१० भा०।

पेय त्रि०पा-पाने कर्मणि यत्। १पातव्ये २जले मेदि०।३दुग्धे शब्दच०। ४अष्टविधान्नान्तर्गते तरलयवागादौ अन्नभेदे "भोज्यं पेयंतथा चूष्यं लेह्यं खाद्यञ्च चर्वणम्। निष्पेयञ्चैव भक्ष्यं स्यादन्नमष्टविधं स्मृतम्" राजनि०। ५मिकथयुक्तपेयद्रव्ये स्त्री। "पेया स्वेदाग्निजननी वातवर्चोऽनुलोमनी। क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा" राजव०। ६मण्डायां मेदि०।

पेयूष पु०न०। पीय-क्रौ० ऊषन् बाहुलकात् पक्षे गुणः। १अमृते २नवघृते। "सप्तरात्रप्रसूतायाः क्षीरं पेयूषमुच्यते" हारा० उक्ते आसप्तरात्राभ्यन्तरकालीने ३दुग्धे च।

पेरज न० उपरत्नभेदे राजनि०। पिरोजशब्दे दृश्यम्।

पेरा स्त्री पि-बा० रे। वाद्यभेदे भट्टिः १७।७।

पेरु पु०पीयते रसान् पी-रु। १आदित्ये २वह्नौ च उज्ज्वल०। पुर-उ ऋगव्यादेराकृतिगणत्वात् नि०। ३समुद्रे त्रिका०।

पेरुक पु० राजभेदे ऋ० ६।६३।६

पेरोज न० उपरत्नभेदे (पोरोजा) राजनि०। तच्च द्विविधं पीताभं हरिताभञ्च। तस्य गुणाः "पेरजं तुकषायं स्यान्मधुरं दीपनं परम्। स्थावरं जङ्गमञ्चैव संयोगाच्च यथाविधम्। तत्सर्वं नाशयेत् शीघ्रं शूलं भूतादिदोषजम्। पाठान्तरं यथा "पेरजं तुकषायं स्यान्मधुरं दीपनं द्वयोः। स्थावरादिविषघ्नं स्याद्धरितञ्चापरं स्मृतम्। पीताभं नाशयेच्छीघ्रं शूलं तिमिरभूतजम्" राजनि०।

पेल कम्पे अक०गतौ सक०भ्वा०पर०सेट्। पेलति अपेलीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः अपिपेलत् त। निघण्टौ अयं गतिकर्मतया चुरादित्वेन पठितः। तेन पेलयति ते

पेल न० पेल-अच्। पुंचिह्ने अङ्गभेदे (अण्डकोष) हेमच०।

पेलव त्रि० पेल-घञ् पेलं वाति वा-क। १कोमले त्रिका० २कृशे हेमच०। ३विरले अमरः।

पेलि पु०पेल-इन्। गन्तरि द्वत०। तत्पदं शाखायाः न क्लीबत्वम्। आद्युदात्तता चास्य।

पेव सेवने भ्वा०सक०आत्म०सेट्। पेवते अपेविष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। अपिपेवत् त। ओष्ठ्यान्त्यतयाऽयं धातुपाठे पठितस्तेनोभयरूपता।

पेश पु० पिश-अच्। रूपे निघण्टुः पेशलशब्दे दृश्यम्।

पेश(ष)(स)ल त्रि० पिश(ष)(स)-अलच्। १सुन्दरे २दक्षे ३कोमले च अमरः। मूर्द्धन्यदन्त्यमध्योऽप्युक्तार्थे प्र भरतः। ४धूर्ते शब्दर०। पेशोरूपमस्त्यस्य सिध्मा०लच्। ५विष्णौ पु०। "अक्रूरः पेशलो दक्षः" विष्णु स०

पेशस् न० पिश-असुन्। १रूपे २हिरण्ये च निघण्टुः। ३कोषे च।

पेशस्कार त्रि०पेशो रूपान्तरं करोति स्वगृहीतकीटस्य कृ-अण् उप०स०। स्वकूपकरे कीटभेदे स्त्रियां ङीप्। यजु०३०।८।

पेशस्कृत् त्रि० पेशो रूपान्तरं स्वगृहीतकीटस्य करोति कृ-क्विप्। कीटभेदे (काँचपोका) "कीटः पेशस्कृतं ध्यायन् कुड्यां तेन प्रवेशितः। याति तत्सात्मतां राजन्! पूर्वरूपमसंत्यजन्" भाग० ११।६।२४

पेशि(शी) स्त्री पिश-इन् वा ङीप्। १वज्रे २मांसपिण्डे च उणादि०। दीर्घान्तः ३अण्डे अमरः। ४सुपक्वकलिकायां ५मांसे ६खड्गपिधाने (खाप) ७मांसपिण्ड्यां च मेदि०। ५नदीभेदे ६पिशाचीभेदे ७राक्षसीभेदे शब्दरत्ना०। दशमा-

वेष्टनचर्ममये कोषे च “बिन्दुर्मांसादयोऽवस्थाः शुक्रशोणितसम्भवाः। यासामेव निपातेन कललं नाम जायते। कललात् बुद्बुदोत्पत्तिः पेशी च बुद्बुदात् स्मृता। पेश्यास्त्वङ्गप्रतिनिर्वृत्तिः” भा० शा०२२२अ०। द्वयाद्यमेदे “तथा मेर्य्यस्य पेश्यश्च क्रकचा गोविषाणिकाः” भा०भी०४३अ०।

पेशीकोष पु० ६त०। अण्डकोषे हेमच०।

पेष सेवने निश्चये च भ्वा०आ०सक०सेट्। पेषते अपेषिष्ट पिपेषे ऋदित् चङि न ह्रस्वः। अपिपेषत् त।

पेषण न० पिष–भावे ल्युट्। १अवयवविभागेन चूर्णने। आधारे ल्युट्। २खले औषधादेर्मर्दनपात्रभेदे (तेकाटासिल) ३दृच्चभेदे पु० शब्दच०।

पेषणि(णी) स्त्री पिष–करणे अनि। (शिल) ख्याते हरिद्रादेश्चूर्णनसाधने शिलामये द्रव्यभेदे वा ङीप्।

पेषाक पु० पिष–आकन्। पेषण्याम् उणा०।

पेषि पु० पिष-इन्। वज्रे उज्ज्वलदत्तः।

पेस गतौ भ्वा० पर० सक०सेट्। पेसति अपेसीत् पिपेस। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। अपिपेसत् त। [१८। भा०

पेसुक त्रि० पिस–बा० उक। अभिवर्द्धनशीले शत०ब्रा०१।७।२

पेस्वर त्रि० पिस–शीलार्थे वरच्। गतिशीले।

पै शोषे भ्वा०पर०सक०अनिट्। पायति अपासीत् पपौ।

पैङ्ग पु० ऋषिभेदे भा०स० ४अ०।

पैङ्गराज पु० पक्षिभेदे यजु० २४।२४ भा०।

पैङ्गल पु० ब०व०। पिङ्गलस्यापत्यं गर्गा० यञ्। पैङ्गल्य तस्य छात्राः कण्वा० अण् यलोपः। पिङ्गलस्यापत्यस्य छात्रेषु। [फक्। तन्नामकर्षेरपत्ये।

पैङ्गरा(ला)यन पुंस्त्री० पिङ्गर(ल)ऋषेः गोत्रापत्यम् नडा०

पैङ्गलोदायनि पुंस्त्री० पैङ्गलोदायनस्यापत्यम् इञ्। प्राच्यभवे तन्नामकर्षिगोत्रापत्ये ततः यूनि फक् तस्य पैला० लुक्। तदीये यून्यपत्ये। [गोत्रापत्ये।

पैङ्गल्य पुंस्त्री० पिङ्गलस्य गोत्रापत्यं गर्गा०यञ्। पिङ्गलर्षे-

पैङ्गि पुंस्त्री० पिङ्गस्यापत्यमिञ्। पिङ्गर्षेः पुत्रे स्त्रियां ङीप्। “पैङ्गीपुत्रात् पैङ्गीपुत्रः” शत०ब्रा०१४।६।४।३०।

पैङ्गिन् पु० पिङ्गिनर्षिणा प्रोक्तः कल्पः इनि। पिङ्गर्षिप्रोक्ते कल्पशास्त्रे। [प्रवरर्षिभेदः।

पैङ्ग्य पु० पिङ्ग बा० अपत्ये यञ्। पैङ्गर्षिपुत्रे स च गोत्र-

पैयवन पु० पीयवनस्यापत्यम् अण्। पैयवने नृपे मनुः ८।११० पैयवन इति पाठान्तरम्।

पैञ्जूष पु० पिञ्ज–ऊष स्वार्थे अण्। कर्णे श्रोत्रे हेमच०।

पैठर त्रि०पिठरे संस्कृतं पक्वम्। स्थालीपक्वमांसादौ अमरः

पैठिक पु० असुरभेदे हरिवं० १६१ अ०। [प्रवरा०।

पैठिनसि पु० १उपस्मृतिकारके २ऋषिभेदे ३गोत्रर्षिभेदे च

पैण्डायन पुंस्त्री पिण्डर्षेर्गोत्रापत्यम् नडा०फक्। पिण्डर्षिगोत्रापत्ये।

पैण्डिक्य(न्य) पिण्डं परपिण्डं भक्ष्यतयाऽस्त्यस्य ठन् इनि वा पिण्डिक पिण्डिन् वा तस्य भावः पुरोहिता० यक् ष्यञ् वा। परपिण्डोपजीवित्वे भिक्षोपजीवने त्रिका०।

पैण्ड्य त्रि० पिण्ड्यां भवः कुर्वा० ण्य। पिण्डीभवे।

पैतरायण पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवरा०।

पैतृक त्रि० पितृत आगतं पितुरिदं वा ठञ्। १पितृतः प्राप्ते २पितृसम्बन्धिनि च। पैतृकभूमिमाहात्म्यं ब्रह्मवै० जन्मख० १०२ अ० दर्शितं यथा

“वासुदेव! न यास्यामि भूमिं तां, पैतृकीं पुनः। सर्वतीर्थपरा शुद्धा दैवे कर्मणि पैतृके। पारक्ये भूमिदेशे च पितॄणां निर्वपेत्तु यः। तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्म निहन्यते। पितॄणां निष्फलं श्राद्धं देवानामपि पूजनम्। किञ्चित्फलप्रदश्चैव सम्पूर्णं पैतृके स्थले। पुत्रपौत्रकलत्रेभ्यः प्राणेभ्यः प्रेयसी सदा। दुर्लभा पैतृकी भूमिः पितुर्मातुर्गरीयसी। तत्क्षणञ्च पवित्रञ्च दैवे कर्मणि पैतृके। क्रीतञ्च लभते दानं परदत्तमशुद्धकम्। क्रियते पैतृकभूम्यां तीर्थतुल्यफलं लभेत्। गङ्गाजलसमं पूतं पितृखातोदकं हरे!। पितॄणां तर्पणं तत्र पवित्रं देवपूजनम्। पैतृकीं जन्मभूमिं सेवेत् फलं तद्द्विगुणं लभेत्। पैतृकभूमितुल्या न दानभूमिः सतामपि”।

पैतृमत्य त्रि० पितृमत्यां अनूढायां कन्यायां भवः कुर्वा० ण्य। कन्यायां भवे कानीने। [पितृष्वसुरपत्ये।

पैतृष्वसेय पुंस्त्री पितुः स्वसुरपत्यम् ढक् अन्त्यलोपः षत्वम्।

पैतृष्वस्रीय पुंस्त्री०पितुः स्वसुरपत्यम् छण्। पितृस्वसुरपत्ये

पैत्त त्रि०पित्तात् आगतः अण्। धातुविशेषपित्तकृते ज्वरादौ

पैत्तिक त्रि० पित्तेन निर्वृत्तः ठञ्। धातुविशेषपित्तकृते व्याधौ।

पैत्र त्रि०पितुरिदम् अण्। १पितृसम्बन्धिनि श्राद्धादौ। अङ्गुष्ठतर्जन्योर्मध्यस्थाने २पितृतीर्थे न०। ३पितृसम्बन्धिदिने च तन्मानं च अहन्शब्दे ५७६पृ० उक्तं दृश्यम्।

पैद्व पुंस्त्री अश्वे निघण्टुः। ऋ० ६।८८।४। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

पैनद्धक त्रि० पिनद्ध+चतुरर्थ्यां वराहा०कक्। पिनद्धसमीपादौ।

पैप्पलाद पु०ब०व०। पिप्पलादेन ऋषिणा प्रोक्तमधीयते अण्। १पिप्पलर्षिप्रोक्ताध्यायिषु तदर्थस्य २वेत्तृषु च कार्त्तकौज० सौभेन सह द्वन्द्वे पूर्वं प्रकृतिस्वरः।

पैप्पलादि पुंस्त्री पिप्पलादस्यर्षेरपत्यम् इञ्। पिप्पलादर्षेरपत्ये स च गोत्रप्रवरर्षिभेदः प्रवराध्यायः स्त्रियां ङीष्।

पैल(लेय) पुंस्त्री० पीलाया अपत्यं "पीलाया वा" पा० अण् पक्षे ढक्। पीलाया अपत्ये स्त्रियां ङीष्। यून्यपत्ये तु "अनोद्व्यचः" पा० फिञ् तस्य पैलादि० लुक्। तस्य यन्यपत्येऽपि। तथा च पैलः पिता पुत्रश्च।

पैलगर्ग पु० कर्म०। ऋषिभेदे तदाश्रमस्य च तीर्थत्वम् भा० ब० १८७ अ०।

पैलव त्रि० पीलौ दीयते कार्य्यं वा व्युष्टा० अण्। पीलौ १दीयमाने २कार्य्ये च। व्युष्टा० गणे पीलुमूलेति व्यस्तमित्येके समस्तमित्यन्ये। इदमर्थेऽण्। पीलुसम्बन्धिनि त्रि० मनुः २।४०। [जलादिभवे।

पैलवह्नक त्रि०पीलुवहे भवः वहान्तत्वात् वुण्। पीलुवह-

पैलादि "पैलादिभ्यश्च" पा० युवप्रत्ययलुगनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "पैल शालङ्कि सात्यकि सात्यङ्कामि राहवि रावणि औदञ्चि औदव्रजि औदमेधि औदमज्जि औदभ्रज्जि दैवस्थानि पैङ्गलोदायनि राहक्षति भौलिङ्गि राणि औदन्यि औद्गाहमानि औज्जिहानि औदशुद्धि (तद्राजा चाणः) (आकृतिगणोऽयम्)। तद्राजसंज्ञकात् परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः।

पैशाच पु० पिशाचेन निर्वृत्तः अण्। "सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति। स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः" मनूक्ते १विवाहभेदे २पिशाचकृते३तत्सम्बन्धिनि च त्रि०। स्त्रियां ङीप् "पैशाचीं योनिमापन्नाः"पुरा०। "यच्चाकृष्य ददाति दत्त्वा वा क्रोशति असत्कृतं पैशाचमिति" हारीतोक्ते ४दानभेदे स्वार्थे अण्। ५पिशाचशब्दार्थे पु० पर्श्वा०अण्। ६आयुधजीविसङ्घभेदे। बहुषु तस्य लुक्।

पैशुन(न्य) न० पिशुनस्य भावः युवा०अण् ब्राह्मणा ष्यञ् वा। पिशुनत्वे

पैष्ट त्रि०पिष्टस्येदम्। अण् १पिष्टसम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप् सा च २सुराभेदे। "पैष्टी कटूष्णतीक्ष्णा स्वादौष्णौडीसमा परा। वातहृत् कफकृत्तीक्ष्णपित्तकृन्मोहनी च सा" राजनि०।

पैसुकायन पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवराध्यायः।

पो त्रि० पवते पुनाति वा पु-पू--वा विच् १शुद्धे २शोधके च।

पौगण्ड पु० पौः शुद्धो गण्ड एकदेशो यस्य। १विकलाङ्गे २न्यूनाधिकाङ्गे। स्वार्थे अण्। "पौगण्डः पञ्चमाद्वर्षादर्वाक् च दशमाद्वतः" इत्युक्तवयस्के बालके पु०हला०।

पोट पु० पुट—संश्लेषे घञ्। १संश्लेषे—आधारे घञ्। २वेश्मभूमौ जटा०।

पोटगल पु० पोटेन संश्लेषमात्रेण गलति गल—अच्। १नले २काशे च अमरः। ३मत्स्यभेदे पुंस्त्री मेदि० स्त्रियां ङीष्।

पोटलक न० पोटेन लीयते ली-ड स्वार्थे क। (पुँटलि) ख्याते संश्लिष्टवस्त्रादौ कात्या० श्रौ० ७।६।४। कर्कः। तत्रार्थे स्त्री कापि अत इत्त्वम् पोटलिका। [अमरः।

पोटा स्त्री चु० पुट—अच्। पुरुषलक्षणयुक्तायां स्त्रियाम्।

पोट्टलिका स्त्री पोटलिका+पृषो०। (पुटलि) ख्याते पदार्थे पोट्टलीत्यपि तत्रार्थे "शुद्ध्यर्थं त्रिफलाकाथे गुडूच्याः काथ एव वा। दोलायन्त्रे पुरः पाच्यः पोट्टल्या वस्त्रबद्धया" वैद्यक०।

पोट्टिल पु० अवसर्पिण्यां जिनोत्तमभेदे हेमच०।

पोडु पु० पुड—डन्। कपालास्थितले राजनि०।

पोत पुंस्त्री पू—तन्। १बालके २वस्त्रे च अमरः। ३गृहस्थानभेदे (पोँता) ४वस्त्रे च मेदि०। ५दशवर्षीयगजे हेमच०। ६समुद्रयाने नौकाभेदे (जाहाज) ततः समूहे पाशा० य। पोत्या पोतसमूहे स्त्री।

पोतक पु०पोत इव कायति कै—क स्वार्थे क वा। १पोतपदार्थे २नागभेदे भा०उ०१०२अ०। गौरा० ङीष्। ३पूतिकाशाके स्त्री ४श्योनाके च स्त्री राजनि०।

पोतज पु० पोतः सन् जायते जन—ड। शिशुभूततया जायमाने गजाश्वादौ हेमच०। [गौरा० ङीष्।

पोतन त्रि० पू—तन। १पवित्रे २पवित्रताकारके च स्त्रियां

पोतप्लव पु० पोतेन प्लवते प्लु—अच्। नौकया तारके ह०सं० १०।१०। [अमरः।

पोतवणिज् पु० पोते वणिक्। नौकया वाणिज्यकारके

पोतरक्ष पु० पोतं रक्षति अण् उप०स०। (हालि) ख्याते पदार्थे कोनिपातके शब्दमा०।

पोतनकप्रिय त्रि० बुद्धभेदे त्रिका०।

पोतवाह पु० पोतं नावं वहति वह—अण् उप०स०। नौकावाहके (दाँडि) अमरः।

पोताच्छादन न० पोतस्येवाच्छादनम्। वस्त्रकुटीरे हारा०।

पोताधान पु० पोतानां शिशूनामण्डजातमत्स्यानामाधानम्। क्षुद्रमत्स्यसङ्घे (पोनारझाँक) अमरः। [राजनि०।

पोतास पु० पोत इवासति अस-दीप्तौ अच्। कर्पूरभेदे

पो(पौ)तिमत्स्यक पु० नृपभेदे भा० व० ३अ०।

पोतिका स्त्री पूतिका+पृषो०। पूतिकायां १शाकभेदे भरतः २शतपुष्पायां ३मूलपोत्यां च राजनि०।

पोतु पु० पु-तुन्। मानभाण्डशोधके हेमच०।

पोतृ पु० पुनाति पु-तृन्। ऋत्विग्भेदे अच्छावाकशब्दे ८५ पृ० दृश्यम्। होत्रादिशब्देन द्वन्द्वे ऋत आत्। पोताहोतारौ।

पोत्र न० पू-त्र। १वज्रे २शूकरमुखाग्रे ३लाङ्गलमुखाग्रे, ४वहित्रे च मेदि०। [स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

पोत्रायुध पुंस्त्री पोत्रमायुधमिवास्य। शूकरे राजनि०।

पोत्रिन् पु० पोत्रमस्त्यस्य इनि। शूकरे अमरः। पोत्रयुक्ते त्रि०। स्त्रियां ङीप्। [शक्तिभेदे त्रिका०।

पोत्रिरथा स्त्री पोत्री रथ इव गतिसाधनमस्याः। जिन-

पोत्रीय त्रि० पोतुः कर्म छ। पोतृकर्त्तव्ये कर्मणि। कात्या० श्रौ० २४।४।४२।

पोथकी स्त्री "कण्डूस्रावान्विता गुर्व्यो रक्तसर्षपसन्निभाः। पिड़काश्च रुजावत्यः पोथक्य इति संज्ञिताः" सुश्रुतोक्ते पिड़काभेदे। [स्त्री गौरा०ङीष्।

पोल त्रि० पुल-ज्वला०ण। १महत्त्वयुक्ते। २पिष्टकभेदे

पोलिका स्त्री पूरिकाभेदे क्षताग्रशब्दे २१८१ पृ० दृश्यम्।

पोलिन्द पु० पोतस्यालिन्द इव पृषो०। नौकांशभेदे त्रिका०।

पोषयित्नु त्रि० पुष-णिच्-इत्नु। १पोषके २काकपोषगे पिके च उज्ज्वल०।

पोषुक त्रि० पुष-बा० उक। पोषणकरणशीले "तमनुपोषु पोषुको भवति" षड्विंशब्रा०। [पके त्रि० शब्दच०।

पोष्टृ पु० पुष-तृच्। (काँटा करमजा) १करञ्जभेदे। २पो-

पोष्य त्रि०पुष--कर्मणि ण्यत्। १पोषणीये। आवश्यके ण्यत्। २अवश्यपोषणे। अवश्यपोषणस्य दर्शितो यथा "भरणं पोष्यवर्गस्य दृष्टादृष्टफलोदयम्। प्रत्यवायोऽप्यभरणे कर्त्तव्यन्तत् प्रयत्नतः। माता पिता गुरुः पत्नी त्वपत्यानि समाश्रिताः। अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोषणवर्गा अमी नव" काशी०ख० ४५ अ०। "ज्ञातिर्बन्धुजनः क्षीणस्तथाऽनाथः समाश्रितः। अन्येऽप्यधनयुक्ताश्च पोष्यवर्ग उदाहृतः" दक्षसं०।

पोष्यपुत्र पु० कर्म०। पालनादिना पुत्रत्वप्राप्ते "अधुना कृत्तिकादीनां यथा यः पोषणपुत्रकः। तन्नाम चक्रे स्नेहेन प्रेम्णा कार्त्तिकस्येति कौतुकात्" ब्रह्म०वै०गण०ख०१४अ०। अधुना दत्तकपुत्रस्य पोषणपुत्रत्वं व्यवह्रियते तद्विधानं दत्तकशब्दे ३४३८पृ० दृश्यम्।

पौंश्चलेय पुंस्त्री पुंश्चली+अपत्ये ढक्। पुंश्चल्या अपत्ये

पौंश्चल्य न० पुंश्चल+भावे ष्यञ्। १असतीत्वे परपुरुषगामित्वे २पुंस्त्रियोर्मिथोव्यभिचारे च मनुः ६।१५।

पौंसायन पु० सौत्रामण्यां याजके दुष्टरीतौ राजभेदे शत०ब्रा० १२।८।१।२

पौंस्न न० पुंसो भावः स्नञ्। पुंस्त्वे।

पौंस्य न० पुंस अभिमर्दने ण्यत् तत्र साधु बा० यत्। १बले निरु०। २संग्रामे च निघण्टुः ऋ०१।१६०।१०।

पौगण्ड न० पोगण्डस्य भावः। १पञ्चमावधिदशमवर्षान्तावस्थाभेदे पोगण्डशब्दे दृश्यम्। स्वार्थे अण्। २तदवस्थायुते त्रि०।

पौञ्जिष्ठ पुंस्त्री अन्त्यजातिभेदे यजु० ३०।१८। वेददी०।

पौटायन पुंस्त्री पुटायानर्षेरपत्यम् अण्। पूटायनर्षेः गोत्रापत्ये। [गोत्रस्त्रियाम्।

पौणिक्या स्त्री पुणगोत्रस्य स्त्री अण् स्त्रियां ष्यङ्। पुण-

पौण्डरीक न० पुण्डरीकमिव शर्करा० अण्। पुण्डरीकतुल्ये प्रपौण्डरीके राजनि०।

पौण्डर्य्य न०पुण्डर्य्यमेव अण्। पुण्डर्य्ये भरतः।

पौण्ड्र पु० १देशभेदे स च वृ०स०१४० पूर्वस्यामुक्तः भा०भी०९अ० सोऽस्य अभिजनः तस्य राजा वा अण्। २तद्देशस्थे ३पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि च। "पौण्ड्रस्य बलिनां वरः" हरिवं०९१अ०। स च कृष्णेन निहतः "पाण्ड्रं पौण्ड्रं कलिङ्गञ्च मातृस्वस्रैव जनार्दनः। जघान सहितान् सर्वान्" हरिवं० १६१ अ०। "वसुदेवस्य सुतनूपत्नीजाते ४पुत्रभेदे। "सुतनुञ्च नराची च शौरेरास्तां परिग्रहः। पौण्ड्रश्च कपिलश्चैव वसुदेवस्य तौ सुतौ। नराच्यां कपिलो जज्ञे पौण्ड्रश्च सुतनूसुतः। तयोर्न्द्रोऽभवत् पौण्ड्रः कपिलश्च वनं ययौ" हरिवं०१६२ अ०। ५भीमसेनशङ्खे ६इक्षुभेदे पु० शब्दमा०। ७क्रियालोपेन वृषलत्वप्राप्ते क्षत्रियभेदे मनुः १०।४४ स्वार्थे कं। तत्रार्थे इक्षुभेदे (पुड़ि)।

पौण्ड्रनागर पु० पौण्ड्रनगरे भवः अण् तस्य प्राचदेशत्वेऽपि नगरान्तत्वेन उत्तरपदवृद्धिः। पौण्ड्रनगरभवे।

पौण्ड्रमात्स्यक पु० राजभेदे भा० आ० २७ अ०।

पौण्ड्रवर्द्धन पु०(वेहार) ख्याते देशभेदे शब्दर० तत्र पौण्ड्रेक्षु प्राचुर्य्यात् तथात्वम् । [२गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवराध्यायः ।

पौण्ड्रिक पु० पुण्ड्र+स्वार्थे ठञ् । १इक्षुभेदे शब्दमा० ।

पौण्य त्रि० पुण्येषु औतस्मातकर्मसु साधु अण् । पूर्णकर्मकारके कात्या० २३।२।५।

पौतव न० यौतव–पृषो० । परिमाणे हेमच० ।

पौतिक त्रि० पूतिकेन दुर्गन्धिना निर्वृत्तम् सङ्कला० अण् । पूतिकद्रव्यनिर्वृत्ते ।

पौतिमाष पु० ब०व०। पूतिमाषस्यर्षेः गोत्रापत्यं गर्गा० यञ्। तस्य छात्राः कण्वा० अण् यलोपः । पौतिमाषप्रच्छात्रेषु ।

पौत्रक न० पोतुरिदं ठञ् । ऋत्विग्भेदपोतृसम्बन्धिनि ।

पौत्तिक न० पुत्तिकाभिधमधुमक्षिकाभेदैर्निर्वृत्तम् ठञ् । मधुनि रत्नमा० ।

पौत्र पुंस्त्री पुत्रस्यापत्यं शिवा०अण् । पुत्रस्य पुत्रे नप्तरि "पौत्रेणानन्त्यमश्नुते" इति स्मृतिः । स्त्रियां ङीप् ।

पौदन्य पु० अश्मकन्पनगरे भा० आ० १७७ अ० ।

पौनःपुनिक त्रि०पुनःपुनर्भवः ठञ् टिलोपः । पुनःपुनर्भवे ।

पौनःपुन्य न० पुनः पुनरेव स्वार्थे चतुर्वर्णा ष्यञ् टिलोपश्च । १पुनःपुनरित्यर्थे भावे ष्यञ् । २आभीक्ष्ण्ये

पौनरुक्त न० पुनरुक्तस्य भाव ऋगयना०अण् । पुनर्वारोक्तौ

पौनरुक्तिक न० पुनरुक्तमर्थं वेत्ति तत्पदं वाऽधीते उक्था० ठक् । १पुनरुक्तार्थाभिज्ञे २पुनरुक्तपदाध्येतरि च ।

पौनर्भव पुंस्त्री पुनर्भू+विदा० अपत्ये अञ् । पुनर्भ्वपत्ये १द्वादशपुत्रमध्ये पुत्रभेदे "पत्या या च परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया । उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते" मनुः । २तथाविधकन्यायां स्त्री स्वार्थे अण् । तत्रार्थे "सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः । वाचादत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका । अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च । इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्" काश्यपोक्ते सप्तविधे ३कन्याभेदे च । आर्षत्वात् ङीबभावः । अजादेराकृतिगणत्वात् वा टाप् इत्यके । पुनर्भुवं विन्दति अण् । ४पुनर्भूवेदके भर्त्तरि । "सा चेदक्षतयोनिः स्यात् गतप्रत्यागताऽपि वा । पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनःसंस्कारमर्हति" मनुः ।

पौर त्रि० पुरे वसति शैषिकोऽण् । १पुरवासिनि २रोहिषतृणे न०(रामकपूर) अमरः । पूरः पूरक एव स्वार्थे अण् । ३उदरपूरके त्रि०ऋ०२।११।११भा०। पुरोभवः पुरस्+अण् टिलोपः । ४पूर्वदिग्देशकालभवे "पौरा बुधगुरुरविजा नित्यम्" वृ०सं० १७ अ० ।

पौरक न० पौर इव कायति कै–क । गृहबाह्योद्याने हेम० ।

पौरकुत्सी स्त्री पुरकुत्सस्यापत्यं स्त्री इञ् ङीप् । गाधिराजमातरि हरिवं० २७ अ० । [समीपादौ ।

पौरगेय त्रि० पुरग+कत्र्यादि० चतुरर्थ्यां ढञ् । पुरगत०

पौरण पु० "पूरणवारिधापयन्तानां वैश्वामित्रदेवरातपौरणेति आश्व०श्रौ०१२।१४।५ उक्ते गोत्रप्रवरर्षिभेदे । पूरण+स्वार्थे अण् । २पूरणे स्त्रियां ङीप् । "पौरणीं भूषणक्रियाम्" हरिवं० ८८अ० ।

पौरन्दर त्रि० पुरन्दरस्येदम् पुरन्दरो देवताऽस्य वा अण् । १शक्रसम्बन्धिनि २ज्येष्ठानक्षत्रे च वृ०सं०१५अ० ।

पौरव पुंस्त्री० पु(पू)रोर्गोत्रापत्यमण् । १ययातिपुत्रभेदस्य पु(पू)रोरपत्ये २तत्सम्बन्धिनि च । ३उदीच्यदेशभेदे वृ० सं०१४अ०। मार्क०पु०५८ अ० तत्र पूर्वोत्तरदिक्स्थत्वमुक्तं यथा "त्रिनेत्राः पौरवाश्चैव गन्धर्वाश्च द्विजोत्तम ! । पूर्वोत्तरन्तु कूर्मस्य पादमेते व्यवस्थिताः" सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् । पित्रादिक्रमेण ४तद्देशवासिनि ५तन्नृपे च । [भक्तियुक्ते त्रि०कौ०।

पौरवीय त्रि० पौरवो राजा भक्तिरस्य छ । पौरवनृप-

पौरश्चरणिक त्रि०पुरश्चरणस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा ठञ् । १पुरश्चरणप्रतिपादकग्रन्थव्याख्यानग्रन्थे २तत्र भवे च ।

पौरस्त्य त्रि०पुरस्+भवार्थे त्यक् । १पुरोभवे २प्रथमे च अमरः

पौरागेय त्रि० पुराग+कत्र्यादि० चतुरर्थ्यां ढञ् । पूर्वकालगतस्यादूरदेशादौ । [१अ०।

पौराण त्रि० पुराणे पठितः अण् । पुराणपठिते भा० आ०

पौराणिक त्रि० पुराणं वेत्त्यधीते वा "आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च" वार्त्ति० ठक् । १पुराणार्थाभिज्ञे २तदध्येतरि च । पुराणे पठिता ठक् । ३तत्र पठिते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

पौरिक पु० दाक्षिणात्ये देशभेदे मार्कपु० ५७ अ० ।

पौरुकुत्स पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवराध्यायः ।

पौरुष न० पुरुषस्य भावः कर्म वा युवा० अण् । १पुरुषत्वे २विक्रमे ३उद्यमे च । पुरुषस्येदम् अण् । ४ऊर्द्ध्वविस्तृतबाहुपाणिकमनुष्यपरिमाणे अमरः । "जलेऽपि नाले ऽपि च पौरुषाधिकम्" नैष० । स्वार्थे अण् । ४पुरुषशब्दार्थे शत०ब्रा० १४।७।१।१२ ।

पौरुषांशकिन् पु० ब०व० । पुरुषांशकेन ऋषिणा प्रोक्त-

मधीयते शौनका० णिनि । पुरुषांशकर्षिणा प्रोक्ता-ध्येतृषु ।

पौरुषेय पु० पुरुषस्य वधादि "पुरुषाद्वधविकारसमूहतेन कृतेषु" पा० ठञ् । पुरुषस्य १वधे २विकारे ३समूहे ४तेन कृते च ।

पौरेय त्रि० पुरस्यादूरदेशादि सख्या० ढञ् । नगरसमीपादौ

पौरोगव पु० पुरोऽग्रे पाच्यवस्तुषु गौर्नेत्रं यस्य पुरोगुः ततः स्वार्थे प्रज्ञा० अण् । पाकशालाध्यक्षे अमरः ।

पौरोहित त्रि० पुरोहितस्य धर्म्यम् महिष्या० अण् । पुरोहितस्य धर्म्ये । [कर्मभेदे आश्व०श्रौ०२।१८।६ ।

पौर्णदर्व न० पूर्णया दर्व्या निष्पाद्यं कर्म अण् । वैदिके

पौर्णमास पु० पौर्णमास्यां भवः सन्धिवेला० अण् । १पौर्णमासीविहिते यागे "दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत" श्रुतिः स च द्विविधः यावज्जीवकालिकः पञ्चदशीप्रतिपत्सन्धिकाले कर्त्तव्यश्च । तत्कालादिविधानं कात्या० श्रौ० २।१ कण्डिकादौ दृश्यम् । पूर्णोमाश्चन्द्रमास्तस्येयम् अण् पूर्णो मासो यस्यां वर्त्तते "पूर्णमासादण् वक्तव्यः" वा० अण् वा । २शुक्लपक्षीयपञ्चदशकलाक्रियायां तदुपलक्षितकालरूपायां वा ३तिथौ स्त्री ३तदुत्तरप्रतिपदि च "द्वे ह वै पौर्णमास्यौ पूर्वा उत्तरा च तत्र पञ्चदशी पूर्वा प्रतिपदुत्तरा" इति श्रुतेः तत्र पञ्चदशी मुख्या प्रतिपद्गौणी इत्यर्थः ।

पौर्णमासिक त्रि० पूर्णमास्यां भवः कालाट् ठञ् । पौर्णमासभवे यागादौ वा० यत् । पौर्णमास्य तत्रार्थे ।

पौर्णमी स्त्री पूर्णतया चन्द्रो-मीयतेऽत्र मा--आधारे घञर्थे क स्वार्थे अण् ङीप् । पूर्णिमातिथौ त्रिका० । [३।१७८

पौर्त्तिक त्रि० पूर्त्ताय साधु ठक् । पूर्त्तसाधने कर्मणि मनु०

पौर्य्य पुंस्त्री०पुरस्यापत्यं कुर्वा०ण्य । पुरनामकस्य नृपस्यापत्ये

पौर्वनगरेय त्रि० पूर्वनगर्यां भवः नद्या०ढक् । पूर्वनगरीभवे

पौर्वपदिक त्रि० पूर्वपदं गृह्णाति ठञ् । पूर्वपदग्राहके ।

पौर्वातिथ पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे आश्व० श्रौ० १२।१४।१।

पौर्वापर्य्य न० पूर्वापरयोर्भावः ष्यञ् । पूर्वापरत्वे ।

पौर्वाह्ण(ह्णि क)ह्णिक त्रि० पूर्वाह्णे भवः यत् अञ् ठञ् वा पूर्वाह्णभवे । [च । पूर्वाह्णेतन तत्रार्थे त्रि० ।

पौर्वाह्णिक त्रि० पूर्वाह्णे भवः ठञ् । पूर्वाह्णभवे पक्षे ष्यु तुट्

पौर्विक त्रि० पूर्वस्मिन् काले भवः ठञ् । पूर्वकालभवे स्त्रियां ङीप् । "जातिं स्मरति पौर्विकीम्" मनुः ४।१४८ ।

पौलस्त्य पुंस्त्री० पुलस्त्यस्यापत्यं गर्गा०यञ् । पुलस्त्यस्यापत्ये १कुबेरे २रावणादौ च मेदि० । स्त्रियां ङीप् यलोपः । पौलस्ती शूर्पणखायाम् । [विकारे ।

पौलाक त्रि० पुलाकस्य विकारः पलाशा० अञ् । पुलाक-

पौलि पु०पुल--इन् वा० वृद्धिश्च । १ईषद्दग्धे आरब्धपक्वावस्थे कलायादौ अमरः । स्वार्थे क । तत्रार्थे हेमच० ।

पौलुषि पु० पुलुषवंश्ये सत्ययज्ञे ऋषिभेदे शत०ब्रा०१०।६।१।१

पौलोमी स्त्री पुलोम्नोऽपत्यम् अण् अनोलोपः । पुलोमजायां शच्यां हेमच० ।

पौष पु० पुष्येण युक्ता पौर्णमासी पुष्य--अण् यलोपः ङीप् पौषी सा यत्र मासे अर्द्धमासे वर्षे वा पुनरण् । १पुष्यनक्षत्रयुक्तपौर्णमासीयुक्ते १मासे २पक्षे ३जैवे वर्षभेदे कार्त्तिकशब्दे १९४९पृ० दृश्यम् । "मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भः प्रथमक्षणे" इत्यादिरीत्या धनुःस्थरव्यारब्धः शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तात्मको मुख्यचान्द्रपौषः कृष्णपक्षादिपौर्णमास्यन्तः गौणः पौषः, धनूराशिस्थरविकः सौरः पौष इति भेदः तेनान्यत्र भक्तिः ।

पौष्कर न०पुष्करस्याकारोऽस्त्यस्य मूले प्रज्ञा०अण् । १पुष्कर० मूले राजनि० पुष्करस्येदम् अण् । २पुष्करसम्बन्धिनि त्रि० विष्णोः पद्मतया प्रादुर्भावयुते ३पाद्मे कल्पे पु० ।

पौष्करमूल न०स्वार्थे अण् । पुष्करमूले सुगन्धिद्रव्यभेदे भरतः

पौष्करिणी स्त्री पुष्कराणां समूहः अण् स्वार्थे अण् वा ततोऽस्त्यर्थे इनि ङीप् । पुष्करिण्यां शब्दच० ।

पौष्करेयक न० पुष्करे जातादि कत्र्या० ढकञ् । पुष्करे जातादौ स्त्रियां ङीप् ।

पौष्कल त्रि० पुष्कलेन निर्वृत्तम् सङ्कला० अण् । १पुष्कलनिर्वृत्ते २सामभेदे न० "उष्णिहि शर्फे ककुभि पौष्कलम्" सामसं०भा०धृता श्रुतिः "तच्च गीतं प्रवस्य मधुमत्तम" इति प्रगाथे (उत्तरा० १प्र०१६) तस्मिन् पूर्वा ककुप् उत्तरा पङ्क्तिः । तत्र (ककुभि) पौष्कलं साम । (तच्च) अत्र गा०१प्र--१६ दर्शितम् ।

पौष्कलावत पु० दिवोदासधन्वन्तरिं प्रति आयुर्वेदज्ञानार्थं प्रश्नकारके सुश्रुतसहाध्यायिभेदे सुश्रुते १।१अ० दृश्यम् ।

पौष्कलेयक त्रि० पुष्कले जातादि कत्र्या०ढकञ् । पुष्कले-जातादौ स्त्रियां ङीप् ।

पौष्टिक त्रि० पुष्ट्यै हितम् ठक् । पुष्टिसाधने कर्मभेदे "पुष्टिर्धनजनादीनां वृद्धिरित्यभिधीयते । तद्धेतुभूतं यत् कर्म पौष्टिकं तदिहोच्यते" स्मृतिदुर्गभञ्जनः ।

पौष्टी स्त्री पुरोर्द्धपस्य स्त्रीभेदे भा० आ० ९४ अ० ।

पौष्ण त्रि० पूषा देवताऽस्य तस्येदं वा अण् भसन्तत्वात् उपधालोपः। १पूषदेवताके चर्वादौ २रेवतीनक्षत्रे न० ३पूषसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

पौष्प न० पुष्पेण निर्वृत्तः तस्येदं वा अण्। १पुष्पसाध्ये २मद्यभेदे स्त्री। ३कुसुमसम्बन्धिमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप्। ४पाटलिपुत्रनगर्य्यां स्त्री ङीप् शब्दरत्ना०।

पौष्य पु०करवीरपुराधिपे पूष्णः पुत्रे १नृपभेदे तत्कथा"पुष्णः पुत्रोऽभवत् पौष्यः सर्वशास्त्रार्थपारगः" कालिकापु०। उतङ्केनर्षिणा गुरुदक्षिणार्थं याचिते तस्मै कुण्डलदातरि २नृपभेदे भा०आ०६अ०। तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। भा० आ० पर्वान्तर्गते ३पर्वभेदे न०।

प्याट् अव्य० प्याय—बा० डाटि। सम्बोधने अमरः।

प्याय वृद्धौ भ्वा०आ०अक०सेट्। प्यायते, अप्यायि—अप्यायिष्ट इदित् ओदिच्च पीनः।

प्यायस्थूण पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे।

प्युक्ष्ण न० अपि—उक्ष—बा० नक् अपेरल्लोपः। १स्नायुनि २अजमरसर्पे कर्मणि च कात्या०श्रौ० १५।३।२१ कर्कः।

प्युष उत्सर्गे चु०उभ०सक०सेट्। प्योषयति ते। अपुप्युषत् त

प्युष विभागे दाहे च दि० पर० सक० सेट्। प्युष्यते इरित् अप्युषत् अप्योषीत् पुप्योष। [अप्योषीत् पुप्योस।

प्युस विभागे दिवा०पर०सक०सेट्। प्युस्यते इरित् अप्युसत्

प्यै वृद्धौ भ्वा०आ०अक०अनिट्। प्यायते अप्यास्त।

प्र अव्य०प्रथ—ड। १आरम्भे २गतौ ३उत्कर्षे ४प्राथम्ये ५सर्वतोभावे ६उत्पत्तौ, ७ख्यातौ ८व्यवहारे च पुरुषोत्तमः। अस्य क्रियायोगे उपसर्गत्वम्। गतित्वञ्च। अस्यार्थभेदोदाहरणानि गणरत्नटी० उक्तानि यथा

"प्र आदिकर्मदीर्घशब्दशस्भवतृप्तिवियोगशुद्धिशक्तीच्छाशान्तिपूजाग्रदर्शनेषु" प्रयातः। प्रबालमूषिकः प्रभुर्देशस्य। प्रवदन्ति दायादाः। हिमवतो गङ्गा प्रभवति। प्रभुक्तमन्नम्। प्रोषितः। प्रसन्नं जलम्। प्रशक्तः। प्रार्थयते। प्रशान्तोऽग्निः। प्राञ्जलिः। प्रबालम्। प्रलोकयति"।

प्रउग न० प्राग्युगम् पृषो०। १प्रागवर्त्तिनि युगे ईषान्तरे कात्या० ७।६।५। कर्कः। तत्र चीयमानस्याग्नेः प्रउगचित्संज्ञा कात्या० १६।५।८। २शस्त्रविशेषे प्रउगमुक्थ्यमव्यथायै"यजु०१५।११।"प्रउगं शंसति निष्केवल्यं शंसति" शा०स०भाष्यधृता श्रुतिः"प्रउगनिष्केवल्यशब्दौ शस्त्रविशेषनामनी"इत्युक्त्वा "अप्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रमिति आप्ते शस्त्रशब्दार्थमाह भाष्यकृत्।

प्रकङ्कत पु० १प्रकृष्टविषे २प्रकृष्टगमने सर्पभेदे ऋ० १।१६१।७।

प्रकट त्रि० प्र+कट—अच्। स्पष्टे।

प्रकटित त्रि० प्र+कट—क्त। प्रकाशिते हेमच०।

प्रकण्व पु० प्रकृष्टाः कण्वा यत्र। ऋषिभिन्नत्वात् न सुट्। देशभेदे सि०कौ०। ऋषौ तु सुट् प्रस्कण्व इत्येव।

प्रकम्पन पु० प्र+कपि—णिच्—युच्। १वायौ "प्रकम्पनेनानुचकम्पिरे सुराः" माघः। २नरकभेदे च शब्दरत्ना०। ३प्रकम्पनकारके त्रि०।

प्रकर पु० प्र+कृ—भावे अप्। १समूहे २अतिक्षेपे च। कर्मणि अप्। ३प्रकीर्णे पुष्पादौ त्रि०। ४अगुरुचन्दने न० मेदि०

प्रकरण न० प्र+कृ—ल्युट्। १प्रस्तावे २अभिनेयनायकादिके दृश्यकाव्यभेदे हेमच०। ३ग्रन्थसन्धौ ४एकार्थप्रतिपादकग्रन्थांशे च त्रिका०। नाटकादिनी दश दृश्यकाव्यरूपकाणि विभज्य सा०द० तल्लक्षणमुक्तं यथा

"भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम्। शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथ वा वणिक्। सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः"। विप्रनायकं यथा मृच्छकटिकम्। अमात्यनायकं मालतीमाधवम्। वणिङ्नायकं पुष्पभूषितम्। "नायिका कुलजा क्वापि वेश्या क्वापि द्वयं क्वचित्। तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः। कितवद्यूतकारादिविटचेटकसङ्कुलः"। कुलस्त्री पुष्पभूषिते। वेश्या तरङ्गदत्ते द्वे अपि मृच्छकटिके। अस्य नाटकप्रकृतित्वात् शेषं नाटकवत्"। कर्त्तव्यस्य इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणम् इति शवरभाष्योक्ते ५ऽर्थे च "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" जै० ३।३।१४५। तत्र विनियोगसाधने तस्य श्रुतिलिङ्गवाक्यबाध्यत्वं स्थानसमाख्यायोर्बाधकत्वञ्च स्थितम्"। "श्रुतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं वाक्यं पदान्येव तु संहतानि। सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या" पार्थसारथिमिश्रः। शास्त्रसिद्धान्तप्रतिपादके ६ग्रन्थभेदे "अस्य च च वेदान्तप्रकरणत्वात्" वेदान्तसा०।

प्रकरणसम पु०गौतमोक्ते सत्प्रतिपक्षापरपर्य्याये १हेत्वाभासभेदे "यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः"गौ०सू०। "क्रमप्राप्तं प्रकरणसमं लक्षयति। स हेतुः स्वसाध्यस्य परसाध्याभावस्य वा निर्णयार्थमपदिष्टः प्रयुक्तः प्रकरणसम उच्यते स क इत्याकाङ्क्षायामाह यस्मात् प्रकरणचिन्तेति करणं "पक्षप्रतिपक्षाविति"भाष्यं

साध्यतदभाववत्त्वाविति तदर्थस्तथा च निर्णयार्थं हेतुर्यत्र निर्णयं जनयितुमशक्तस्तुल्यबलेन परेण प्रतिबन्धात् किन्तु धर्मिणः साध्यवत्त्वं तदभाववत्त्वं वेति चिन्तां जिज्ञासां प्रवर्त्तयति स प्रकरणसमः। यद्वा प्रकृष्टं करणं लिङ्गं परामर्शो वा को हेतुरनयोः साधकः एतयोः कः परामर्शः प्रमेति वा यत्र जिज्ञासा भवतीत्यर्थः। यस्मादित्यादि वस्तुस्थितिमात्रं लक्षणन्तु तुल्यबलविरोधिपरामर्शकालीनपरामर्शविषयत्वं स्वसाध्यपरामर्शकालीनतुल्यबलविरोधिपरामर्शो वा। विरोधिपरामर्शस्य च हेतुनिष्ठत्वमेकज्ञानविषयत्वसम्बन्धेन अन्यथा हेतोर्दुष्टत्वं न स्यात्। अयञ्च दशाविशेषे दोषः इत्यतः सद्धेतोरपि विरोधिपरामर्शकाले दुष्टत्वमिष्टमेवेत्यवधेयम्” वृत्तिः।

२जातिरूपासदुत्तरभेदे गौ० ५।१।१६।८८ सू०।
“उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः” सू०
“उभयसाधर्म्यात् अन्वयसहचाराद्व्यतिरेकसहचाराद्वा प्रक्रिया प्रकर्षेण क्रिया साधनं विपरीतसाधनमिति फलितार्थः तत्सिद्धेस्तस्य पूर्वमेव सिद्धेः तथाचाधिबलत्वेनारोपितप्रमाणान्तरेण बाधेन प्रत्यवस्थानं प्रकरणसमः यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते नैतदेवं श्रावणत्वेन नित्यत्वसाधकेन बाधात् बाधादेशनाभासा चेयम्। वृ०। “प्रतिपक्षात् प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः” सू०। अत्रोत्तरमाह प्रतिपक्षाद्विपरीतसाध्यसाधकत्वेनाभिमताच्छ्रावणत्वादितः प्रकरणसिद्धिद्वारा मदीयसाध्यस्य यः प्रतिषेधः त्वया क्रियते तस्यानुपपत्तिः कुतः प्रतिपक्षोपपत्तेः त्वत्पक्षापेक्षया प्रतिपक्षस्य मदीयपक्षस्योपपत्तेः साधनात्। अयमाशयः श्रावणत्वेन पूर्वं नित्यत्वस्य साधनाद्यो बाध उच्यते स नोपपद्यते पूर्वं साधितस्य बलवत्त्वाभावात् कदाचित् कृतकत्वेनानित्यत्वस्यापि पूर्वं साधनादिति त्वत्पक्षप्रतिषेधोऽपि स्यात्” वृत्तिः।

प्रकरणी न० नाटिकाभेदे “नाटिकैव प्रकरणी सार्थवाहादिनायका। समानवंशजा नेतुर्भवेद्यत्र च नायिका” सा० द०

प्रकरी स्त्री १नाट्याङ्गभेदे २चत्वरभूमौ च शब्दरत्ना०।

प्रकर्ष पु० प्र+कृष–घञ्। १उत्कर्षे २प्रकृष्टतया कर्षणे च।

प्रकर्षण न० प्र+कृष–ल्युट्। १उत्कर्षे २आकर्षणे च।

प्रकलविद् पु० प्रकृष्टां कलां वेत्ति विद–क्विप् पृषो० ह्रस्वः। १वणिग्जने निरु० ६।६। २अज्ञातरि त्रि० ऋ० ७।१८।१५ भा०

प्रकाण्ड पु० प्रकृष्टः काण्डः प्रा० त०। १वृक्षस्य मूलादारभ्य शाखान्ते भागे। २प्रशस्ते न०। ३विटपे पु० मेदि०।

प्रकाण्डर पु० प्रकाण्ड+अस्त्यर्थे बा० र। वृक्षे शब्दच०।

प्रकाम त्रि० प्रगतः कामम् प्रा० स०। १यथेष्टे अमरः। प्रा० ब०। २प्रकृष्टकामके त्रि०। ३देवभेदे पु० यजु० २०।१२।

प्रकामम् अव्य० प्र+कम–णमुल्। अत्यर्थे अनुमतौ च अमरः।

प्रकामोद्य पु० देवभेदे यजु० ३०।६

प्रकार पु० प्र+कृ+घञ्। १भेदे २सादृश्ये च अमरः। ३विशिष्टज्ञाने विशेषणतया भासमाने पदार्थे “स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्ना या या विषयता तदनिरूपकत्वस् सर्वांशे भ्रमभिन्नत्वमिति” गदाधरः।

प्रकारता स्त्री प्रकारस्य भावः तल्। १विषयताभेदे ज्ञायमानविशेषणप्रतियोगिकसंसर्गावच्छिन्नविषयत्वे।

प्रकालन त्रि० प्रकालयति प्र+कालि ल्यु। १हिंसके २सर्पभेदे पु० भा० आ० ७५ अ०। भावे ल्युट्। ३मारणे न०।

प्रकाश पु० प्र+काश–घञ्। १आतपे २विकाशे च। कर्त्तरि अच्। ३विकाशयुक्ते त्रि० अमरः। प्रकाशश्च सत्वज्ञानतेजःसाधारणः यथोक्तम् “जडप्रकाशायोगात् प्रकाशः” सां० सू० “वैशेषिका आहुः। प्रागप्रकाशरूपस्य जडस्यात्मनो मनःसंयोगाज्ज्ञानाख्यप्रकाशो जायत इति तन्न। लोके जडस्याप्रकाशस्य लोष्टादेः प्रकाशोत्पत्त्यदर्शनेन तद्योगात्। अतः सूर्यादिवत् प्रकाशस्वरूप एव पुरुषः इत्यर्थः। तथा च स्मृतिः “यथा प्रकाशतमसोः सम्बन्धो नोपपद्यते। तद्वदैक्यं न सम्बन्धं प्रपञ्चपरमात्मनोः”। इति। “यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वा यदि वा महान्। ज्ञानात्मानं तथा विद्यात् पुरुषं सर्वजन्तुषु” इति च। प्रकाशत्वं च तेजःसत्त्वचैतन्येष्वनुगतमखण्डोपाधिरनुगतव्यवहारादिति। ननु प्रकाशस्वरूपत्वेऽपि तेजोवद्धर्मधर्मिभावोऽस्तु न वा तत्राह सां० प्र० भा० “निर्गुणत्वान्न चिद्धर्मा” सू० “पुरुषस्य प्रकाशरूपत्वे सिद्धे तत्सम्बन्धमात्रेणान्यव्यवहारोपपत्तौ प्रकाशात्मकधर्मकल्पनागौरवमित्यपि बोध्यम्। तेजसस्तु प्रकाशाख्यरूपविशेषाग्रहेऽपि स्वर्शपुरस्कारेण ग्रहात् प्रकाशतेजसोर्भेदः सिद्ध्यति। आत्मनस्तु ज्ञानाख्यप्रकाशाग्रहकाले ग्रहणं नास्तीत्यतो लाघवाद्धर्मधर्मिभावशून्यं प्रकाशरूपमेवात्मद्रव्यं कल्प्यते। तस्य च न गुणत्वम् संयोगादिमत्त्वात् अनाश्रितत्वाच्चेति। तथा च स्मर्य्यते “ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथञ्चन। ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः

पूर्णः सदा शिवः” मा॰प्र॰भा॰। वैवस्वतमनोः ३पुत्रभेदे हरिवं॰७अ॰।

प्रकाशक त्रि॰ प्रकाशयति प्र+काश-णिच्-ण्वुल्। १प्रकाशकारके सूर्य्यादौ सांख्यमतसिद्धे २सत्त्वगुणे च “तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम्” गीता।

प्रकाशकज्ञातृ पु॰ प्रकाशकस्य पूर्वं ज्ञाता। कुक्कुटे शब्दच॰। तस्य प्रथमं प्रकाशकसूर्य्यज्ञातृत्वात्तथात्वम्।

प्रकाशन त्रि॰ प्रकाशयति प्र+काश--णिच्--ल्यु। १प्रकाशकारके २विष्णौ पु॰। “नैकरूपो बृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः” विष्णुस॰।

प्रकाशात्मन् पु॰प्रकाश आत्मा स्वरूपमस्य। १विष्णौ “प्रकाशात्मा प्रतापनः” विष्णुस॰। २व्यक्तस्वभावे त्रि॰।

प्रकाशित त्रि॰प्र+काश+णिच्–कर्मणि क्त। १प्रकटिते हेम॰ प्र+काश--कर्त्तरि क्त। २प्रकाशयुते त्रि॰। भावे क्त। ३प्रकाशे न॰।

प्रकाश्य त्रि॰ प्र+काशि–कर्मणि यत्। १प्रकाशनीये २प्रायोग्यर्णशुद्धग्रादौ नवके न॰ काशी॰ १० अ॰। नवनवकशब्दे ३९८८ पृ॰ दृश्यम्।

प्रकीर्ण न॰ प्र+कॄ–कर्मणि क्त। १चामरे जटा॰। २ग्रन्थविच्छेदे त्रिका॰। ३विक्षिप्ते ४मिश्रिते विभिन्नजातीये त्रि॰। ५पूतिकरञ्जे पु॰ राजनि॰। भावे क्त। भिन्नजातीयानां ६मिश्रणे ७विक्षेपे ८विस्तारे च न॰। स्वार्थे क। तत्रार्थे। अनुक्तप्रायश्चित्तविशेषे पातकविशेषे पातकशब्दे ४२९९ पृ॰ विष्णुवाक्यम् दृश्यम्। “अनुक्तं तत्प्रकीर्णकम्” अनुक्तमनुक्तनिष्कृतिकं पापं प्रकीर्णकमित्यर्थः। “अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये। शक्तिञ्चावेक्ष्य पापञ्च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्” विश्वामित्रः “प्रकीर्णपातके ज्ञात्वा गुरुत्वमथ लाघवम्। प्रायश्चित्तं बुधः कुर्य्यात् ब्राह्मणानुमतः सदा” विष्णुः। “क्रयविक्रयदुष्टभोजनप्रतिग्रहेषु अनादिष्टप्रायश्चित्तेषु चान्द्रायणं प्राजापत्यं वा” शङ्खलिखितौ। भट्टिकाव्ये नानाजातीयप्रत्ययोदाहरणबोधककाण्डं प्रकीर्णकाण्डम्। संज्ञायां कन्। तुरङ्गमे पुंस्त्री॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

प्रकीर्य्य पु॰ प्रकीर्य्यतेऽसौ प्र+कॄ–क्यप्। (नाटाकरमचा) १करञ्जभेदे अमरः। २पूतकरञ्जे (रीठाकरमचा) राजनि॰। ३विक्षेप्ये ४व्याप्ये च त्रि॰।

प्रकुञ्च पु॰ “प्रकुञ्चः षोड़शी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्त्यते” भावप्र॰ उक्ते पलरूपे मानभेदे। “चूर्णप्रकुञ्चम्” इत्यादि सुश्रुतः

प्रकुल न॰ प्र+कुल-कर्त्तरि क। प्रशस्तदेहे त्रिकाण्डशेषः।

प्रकूष्माण्डी स्त्री दुर्गायां हेमच॰।

प्रकृत त्रि॰ प्र+कृ–क्त। १अधिकृते २आरब्धे ३प्रकरणप्राप्ते च। ४ऋषिभेदे पु॰। प्रकृतस्यर्षेर्गोत्रापत्यम् अश्वा॰ फञ्। प्राकृतायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री॰।

प्रकृति स्त्री प्र+कृ–कर्त्तरि क्तिच् भावादौ क्तिन् वा। १स्वभावे २योनौ ३लिङ्गे ४स्वाम्यमात्यादौ राज्याङ्गे अमरः। ५शिल्पिनि हेम॰। ६शक्तौ ७योषिति शब्दर॰। ८परमात्मनि धरणिः। १०आकाशादिभूतपञ्चके ११करणे १२गुह्ये १३जन्तौ च १४एकविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे। १५मातरि १६प्रत्ययनिमित्ते शब्दभेदे तल्लक्षणं शब्द॰प्र॰ उक्तं यथा “स्वोपस्थाप्ययदर्थस्य बोधने यस्य निश्चयः। तत्त्वेन हेतुरथ वा प्रकृतिः सा तदर्थिका। तत्त्वेन यन्निश्चयत्वेन स्वोपस्थाप्ययादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रति स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण यादृशशब्दवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वं तादृश एव शब्दस्तथाविधार्थे प्रकृतिरिति तु फलितार्थः। बहुगुड़ो द्राक्षेत्यादौ बहुजाद्यर्थस्यान्वयबोधं प्रति गुड़ादिपदधर्मिकबहुजादिनिश्चयत्वेन न हेतुत्वमपि तु सुबादिधर्मिकबहुगुड़ादिपदनिश्चयत्वेन अन्यथा केवलादपि बहुगुड़ादिशब्दात् द्राक्षादौ बहुजाद्यर्थस्यान्वयबोधापत्तेरिति न तत्र प्रसङ्गः”। “निरुक्ता प्रकृतिर्द्वेधा नामधातुप्रभेदतः। यत् प्रातिपदिकं प्रोक्तं तन्नाम्नो नातिरिच्यते। निरुक्ता न तु सांख्यानामिव जगदुपादानभूता। यच्च पाणिनिप्रभृतिभिः प्रातिपदिकं प्रकृतिरित्युक्तं तदपि नाम्नो नातिरिच्यते नातो विभागन्यूनता”। वैयाकरणमते तल्लक्षणन्तु शब्दार्थरत्नेऽस्माभिरुक्तं यथा “एवं प्रकृतिप्रत्ययादिसमुदायरूपपदस्वरूपे तद्विभागे च दर्शिते इदानीं तदवयवरूपप्रकृतिप्रत्ययस्वरूपविभागौ प्रदर्श्येते। तत्र प्रकृतिर्नाम अर्थावबोधहेतुः प्रत्ययविधानावधिभूतः शब्दविशेषः सर्वेषामेव च प्रत्ययानां प्रकृतिं निमित्तीकृत्यैव विधानात्। प्रत्ययानाञ्च प्रत्यायकत्वरूपेणैव निवेशः न तु वक्ष्यमाणप्रत्ययत्वेन तेन नान्योन्याश्रयः। अवधित्वञ्च पूर्वापरत्वरूपं ग्राह्यं तेन बहुजादेर्निमित्तप्रकृतौ नाप्रसङ्गः। वस्तुतस्तु सिद्धान्ते वृत्तिशब्दानां समुदायशक्तिस्वीकारात् तद्धितादीनां निरर्थकत्वाच्च तत्र प्रकृतिप्रत्ययादिविभागः। अत एव भाष्ये “तावेव सुप्तिङौ यौ ततः परौ सैव प्रकृतिराद्येति” सुप्तिङ्मात्रयोरेव प्रत्ययत्वमित्युक्तम्।

न्तोविधानावधेः यौ परौ तावेव सुप्तिङौ या च तयो-राद्या विधानावधिभूता सैव प्रकृतिरिति तदर्थः । एत-दभिप्रायेणैव हरिणा "यः शब्दः स्वेतरस्यार्थे स्वार्थ-स्यान्वयबोधने । यदपेचस्तयोः पूर्वा प्रकृतिः प्रत्ययः परः" इति प्रकृत्यादिलक्षणमुक्तम् । अत्र च पूर्वत्वं बोधक-शब्दविधानावधित्वमेव बोध्यं भाष्यैकवाक्यत्वात् नत्वे-तत्कारिकोपात्तपूर्वापरत्वं तथासति पचतीत्यादौ तिङा-देरेव धात्वर्थे स्वार्थप्रकारकान्वयबोधजनकत्वस्वीका-रात् तत्रातिव्याप्तिः । एवञ्च निरुक्तपूर्वत्वरूपलक्षणे-नैव प्रसक्त्यातिप्रसङ्गादिवारणसम्भवे प्रकृतिप्रत्यययोरर्थ-बोधकत्वसाकाङ्क्षत्वद्योतनायैव यः शब्द इत्यादिकथनं बोध्यमेवञ्च यस्यार्थे इत्यत्र विशेष्यतया विशेषणतया वान्वयबोधने इत्यर्थः तेन सिद्धान्ते तिङर्थप्रकारकान्वय-बोधेऽपि न क्षतिः । तथा च तदर्थान्वितस्वार्थबोधने तदपेक्षत्वे सति तद्विधानावधिभूतत्वं तत्प्रकृतित्वमिति फलितम् । एवञ्चावयवशक्तिस्वीकारेऽपि बहुजादावति-प्रसङ्गादिशङ्कापि नोदेति बहुजादेः प्रकृतिविधाना-वधित्वाभावात् अवधित्वस्य पूर्वापरत्वरूपस्य निवेशाच्च । अत एतत्पक्षे भाष्ये सुप्तिङ्शब्दौ प्रत्ययान्तरस्याप्युपलक्षका-विति द्रष्टव्यम् । तथा शेखरकारेणापि प्रत्ययविधा-नुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वमेव प्रकृतित्वमित्यभिदधे पूर्व-सिद्धवस्तुन एव उद्देश्यत्वसम्भवात् पूर्वत्वमर्थायातं बहु-जादेरपि सुप उद्देश्यत्वान्न किञ्चिद्दूषणमावहतीति । एवञ्च प्रकरोति प्रत्ययं बोधयतीति व्युत्पत्तिसत्त्वात् प्रकृतिशब्दो योगरूढ इति बोध्यम्" । १७उपादान-कारणे "प्रकृतिश्च दृष्टान्तानुपरोधात्" शा०सू० "सती वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी" हरिका० । १८उ-पदिष्टसर्वाङ्गके कर्मभेदे । तदेतत् ताण्ड्य०भा०निर्णीतं यथा "ननु का प्रकृतिः का विकृतिरिति चेत् उच्यते यत्र कर्त्तव्यं सर्वं प्रकर्षेण कर्मान्तरनैरपेक्ष्येणोपदिश्यते सा प्रकृतिः यत्र विशेषरूपमेव कर्त्तव्यं स्वत्वोपदिश्यते इतरत् सर्वं कर्मान्तरादतिदिश्यते सा विकृतिः । सचातिदेशः प्रत्यक्ष-वचनाद्वा साम्याद्वा लिङ्गाद्वाऽवगन्तव्यः । तत् सर्वं सप्तमाष्टमाध्यायायार्थां बहुधा विचारितम् । प्रकृतिश्च द्विविधा मूलप्रकृतिरवान्तरप्रकृतिश्चेति । सर्वात्मना कर्मा-न्तरनिरपेक्षा मूलप्रकृतिः कतिपयेष्वङ्गेषु कर्मान्तरं चापे-क्षते स्वयञ्च कैश्चित् कर्मभिरपेक्षणीया भवति सेयमवा-न्तरप्रकृतिः । तत्र तिस्रोमूलप्रकृतयः तासाष्टमाध्या-यस्य प्रथमपादे तृतीयाधिकरणस्य द्वितीयवर्णके विचा-रिताः । "इष्ट्यग्निष्टोमसोमानां मूलप्रकृतिता न हि । अस्ति वा नालौकिकत्वादियत्तानवधारणात् । लोकवत् सन्निपात्याराद्उपकारिद्वयस्मृतेः । इयत्तायानिश्चितत्वान्मू-लप्रकृतिता स्थिषु । अलौकिकत्वे नैतावद्भिरङ्गैः सम्पूर्ण उपकार इति निश्चेतुमशक्यत्वात् इष्ट्यादीनां नास्ति मूलप्रकृतित्वमिति चेत् नैवं लौकिकसदृशत्वात् । यथा-लोके भुजिक्रियायामोदनः करणं तस्य सन्निपत्योप-कारिणः शाकसूपादयः, आराद्उपकारिणः पीठप्रदी-पादयः । तथा भावनायां यागः करणम् अवघातादयः सन्निपातिनः, प्रयाजादयः आराद्उपकारिणः । अतो नात्यन्तिकमलौकिकत्वम् । इयत्ता लौकिके यथा प्रत्य-क्षेण निश्चीयते तथा श्रौते स्मृत्या निश्चीयतां तस्मा-दिष्ट्यग्निष्टोमसोमानं मूलप्रकृतित्वमस्ति" । १९सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थायां साम्यावस्थोपलक्षिते सत्त्वादिगुणे । "सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणत्रयमुदाहृतम् । साम्यावस्थितिरेतेषां प्रकृतिः परिकीर्त्तिता । केचित् प्रधानमित्याहुरव्यक्तमपरे जगुः । एतदेव प्रजासृष्टिं करोति विकरोति च" मात्स्ये ४अ० । "सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः" सा सू० । "तेषां सत्त्वादिद्रव्याणां या साम्यावस्थाऽन्यूनानतिरिक्तावस्था-न्यूनाधिकभावेनासंहतावस्थेति यावत् अकार्य्या-वस्थेति निष्कर्षः । अकार्य्यावस्थोपलक्षितं गुणसामान्यं प्रकृतिरित्यर्थः । यथाश्रुते वैषम्यावस्थायां प्रकृतिनाश-प्रसङ्गात् "सत्त्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः सदा । एषैव संसृतिर्जन्तोरस्याः पारे परं पदम्" इत्यादि स्मृतिभिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतित्ववचनाच्च । सत्त्वादीनामनु-गमाय सामान्येति । पुरुषव्यवर्त्तनाय गुणेति । मह-दादिव्यावर्त्तनाय चोपलक्षितान्तमिति । महदादयोऽपि हि कार्य्यसत्त्वादिरूपाः पुरुषोपकरणतया गुणाश्च भवन्तीति । तदत्र प्रकृतेः स्वरूपमेवोक्तम् । अस्या विशेषस्तु पश्चाद्वक्ष्यते" प्र०भा० । "मूलप्रकृतिरविकृति-र्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृति र्न विकृतिः पुरुषः" सां० का० । "संक्षेपतो हि शास्त्रार्थस्य चतस्रो विधाः । कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव, कश्चित् विकृतिरेव,कश्चित् प्रकृतिविकृतिः कश्चिदनुभयरूप इति । तत्र का प्रकृतिरेवेत्यत उक्तम् मूलप्रकृति-रविकृतिरिति प्रकरोतीति प्रकृतिः प्रधानं सत्त्वरज-

स्तमसां साम्यावस्था सा अविकृतिः । प्रकृतिरेवेत्यर्थः कस्मादित्यत उक्तम् मूलेति मूलञ्चासौ प्रकृतिश्चेति मूलप्रकृतिः विश्वस्य कार्य्यसंघातस्य सा मूलं नत्वस्या मूलान्तरमस्तीति भावः । कतमाः पुनः प्रकृतिविकृतयः कियत्यश्चेत्यत उक्तम् महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तेति प्रकृतयश्च ता विकृतयश्च ता इति । तथा हि महत्तत्त्वमहङ्कारस्य प्रकृतिर्विकृतिश्च मूलप्रकृतेः । एवमहङ्कारतत्त्वं तन्मात्राणामिन्द्रियाणाञ्च प्रकृतिर्विकृतयश्च महतः । एवं पञ्चतन्मात्राणि भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विकृतयश्चाहङ्कारस्य । अत्र विकृतिरेव कियती चेत्यत उक्तं षोड़शकस्तु विकार इति । षोडशसंख्यापरिमितो गणः षोडशकः तुशब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमश्च पञ्चमहाभूतान्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोड़शको गणो विकार एव "न प्रकृतिरिति । यद्यपि च पृथिव्यादीनामपि गोघटवृक्षादयो विकाराः एवं तद्विकारभेदानां दध्यङ्कुरादयस्तथापि गवादयो बीजादयो वा न पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरं तत्त्वान्तरोपादानत्वञ्च प्रकृतित्वमिहाभिप्रेतमिति न दोषः सर्वेषां गोघटादीनां स्थूलतेन्द्रियग्राह्यता च समेति न तत्त्वान्तरत्वम् । अनुभयरूपमुक्तं तदाह न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" इति त०कौ० । शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंयुतम् । त्रिगुणं तत् जगद्योनिः" स्मृतिः । तदनुमापकाः कार्य्यभेदाः तद्धर्माश्च सां०सू० भाष्याद्युक्ता यथा "ततः प्रकृतेः" सां० सू० "ततो महत्तत्त्वात् कार्य्यात् कारणतया प्रकृतेरनुमानेन बोध इत्यर्थः । अन्तःकरणसामान्यस्यापि कार्य्यत्वं तावदेकदा पञ्चेन्द्रियज्ञानानुत्पत्त्या मध्यमपरिमाणतया देहादिवदेव सिद्धं श्रुतिस्मृतिप्रमाणाच्च । तत्र च प्रकृतिकार्य्यत्वेऽयं प्रयोगः । सुखदुःखमोहधर्मिणी बुद्धिः सुखदुःखमोहधर्मकद्रव्यजन्या कार्य्यत्वे सति सुखदुःखमोहात्मकत्वात् कान्तादिवदिति कारणगुणानुसारेणैव कार्य्यगुणौचित्यं चात्रानुकूलस्तर्कः श्रुतिस्मृतयोऽपीतिमन्तव्यम् भा० "हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्" सू० कारणानुमापकत्वाल्लयगमनाद्वाऽत्र लिङ्गं कार्य्यजातम् न तु महत्तत्त्वमात्रमत्र विवक्षितं हेतुमत्त्वादीनामखिलकार्य्यसाधारणत्वात् । "हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्" इति कारिकायामप्यत एव व्यक्ताख्यं सर्वं कार्य्यमेव लिङ्गमित्युक्तम् । तथा च तल्लिङ्गं हेतुमत्त्वादिधर्मकमिति वाक्यार्थः । तत्र हेतुमत्त्वं कारणवत्त्वम् अनित्यत्वं विनाशिता प्रधानस्य या व्यापिता पूर्वोक्ता तद्वैपरीत्यमव्यापित्वम् । सक्रियत्वमध्यवसायादिरूपनियतकार्य्यकारित्वम् । प्रधानस्य तु सर्वक्रियासाधारण्येन कारणत्वान्न कार्य्यैकदेशमात्रकारित्वम् । न च क्रिया कर्मैव वक्तुं शक्यते प्रकृतिक्षोभात् सृष्टिश्रवणेन प्रकृतेरपि कर्मवत्तया सक्रियत्वापत्तेरिति । अनेकत्वं सर्गभेदेन भिन्नत्वम् । सर्गद्वयासाधारणत्वमिति यावत् । न पुनः सजातीयानेकव्यक्तिकत्वम् प्रकृतावतिव्याप्तेः प्रकृतेरपि सत्त्वाद्यनेकरूपत्वात् "सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वात्" इत्यागामिसूत्रादिति । आश्रितत्वं चावयवेष्विति" सां०प्र०भा० । एतद्विपरीतत्वमेव तद्धर्मत्वम् ।

२ प्रकृत्यंशदेवीपञ्चकरूपशक्तिभेदे "गणेशजननी दुर्गा१ राधा२ लक्ष्मीः३ सरस्वती४ । सावित्री५ च सृष्टिविधौ प्रकृतिः पञ्चमी स्मृता" । प्रकृतिशब्दनिरुक्तिर्यथा "प्रकृष्टवाचकः प्रश्च कृतिश्च सृष्टिवाचकः । सृष्टौ प्रकृष्टा या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्त्तिता । गुणे प्रकृष्टे सत्त्वे च प्रशब्दो वर्त्तते श्रुतौ । मध्यमे रजसि कृश्च तिशब्दस्तामसः स्मृतः । त्रिगुणात्मस्वरूपा या सर्वशक्तिसमन्विता । प्रधाना सृष्टिकरणे प्रकृतिस्तेन कथ्यते । प्रथमे वर्त्तते प्रश्च कृतिश्च सृष्टिवाचकः । सृष्टेराद्या च या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्त्तिता" । तस्या आविर्भूतिः स्वरूपञ्च यथा "योगेनात्मा सृष्टिविधौ द्विधारूपो बभूव सः । पुमांश्च दक्षिणार्द्धाङ्गात् वामाङ्गात् प्रकृतिः स्मृता । सा च ब्रह्मस्वरूपा च यथा नित्या सनातनी । यथात्मा च यथाशक्तिर्यथाग्नौ दाहिका स्मृता । अत एव हि योगीन्द्रः स्त्रीपुंभेदं न मन्यते । सर्वं ब्रह्ममयं ब्रह्मन् ! शश्वत् पश्यति नारद ! । स्वेच्छामयं स्वेच्छया च श्रीकृष्णस्य सिसृक्षया । साविर्बभूव सहसा मूलप्रकृतिरीश्वरी । तथा ज्ञेया पञ्चविधा सृष्टिकर्मणि भेदतः । सर्वाः प्रकृतिसम्भूता उत्तमाधममध्यमाः । सत्त्वांशाश्चोत्तमा ज्ञेयाः सुशीलाश्च पतिव्रताः । मध्यमा राजसांशास्ताश्च भोग्याः प्रकीर्त्तिताः । सुखसम्भोगवश्याश्च स्वकार्य्ये तत्पराः सदा । अधमास्तामसांशा अज्ञातकुलसम्भवाः । दुर्मुखाः कुलटा धूर्त्ताः स्वतन्त्राः कलहप्रियाः । पृथिव्यां कुलटा याश्च स्वर्गे चाप्सरसां गणाः । प्रकृतेस्तामसांशास्ताः पुंश्चल्यः परिकीर्त्तिताः । एवं निगदितं सर्वं प्रकृतेः परिकीर्त्तनम्" ।

इति स्त्रीमात्रस्य प्रकृत्यंशतया प्रकृतिवाचकशब्दस्यैव प्राग्मुत्कीर्त्यत्वं निर्णीतं यथा

"आदौ राधां समुच्चार्य्य पश्चात् कृष्णं विदुर्बुधाः। निमित्तमस्य मां भक्त वद भक्तजनप्रिय !" श्रीनारायण उवाच "निमित्तमस्य त्रिविधं कथयामि निशामय। जगन्माता च प्रकृतिः पुरुषस्य जगत्पिता। गरीयसीति जगतां माता शतगुणैः पितुः। राधाकृष्णेति गौरीशेत्येवं शब्दः श्रुतौ श्रुतः। कृष्णराधेशगौरीति लोके न च कदा श्रुतः। प्रसीद रोहिणीचन्द्र ! गृहाणार्घ्यमिदं मम। गृहाणार्घ्यं मया दत्तं संज्ञया सह भास्कर !। प्रसीद कमलाकान्त ! गृहाण मम पूजनम्। इति दृष्टं सामवेदे कौथुमे मुनिसत्तम !। राशब्दोच्चारणादेव स्फीतो भवति माधवः। धाशब्दोच्चारतः पश्चाद्धावत्येव ससम्भ्रमः। आदौ पुरुषमुच्चार्य्य पश्चात् प्रकृतिमुच्चरेत्। स भवेन्मातृगामी च वेदातिक्रमणे मुने !" ब्रह्मवैपु० जन्म०ख०५०अ०।

प्रकृतिज त्रि०प्रकृत्या जायते जन–ड। १स्वभावजे। प्रकृतिरूपेण जायते जन–ड। प्रकृतिस्वभावरूपे सांख्यमतसिद्धे सत्त्वादिगुणे "गुणाः प्रकृतिजा मताः" गीता।

प्रकृतिधर्म पु० ६त०। सांख्यमतसिद्धे प्रकृतिधर्मभेदे स च प्रकृतिशब्दे हेतुमदनित्यादिविपरीतधर्मरूपेण दर्शितः। सुश्रुते तु "अत ऊर्द्धं प्रकृतिपुरुषयोः साधर्म्यवैधर्म्ये व्याख्यास्यामः। तद्यथा "उभावप्यनादी उभावप्यनन्तौ उभावप्यलिङ्गौ उभावपि नित्यौ उभावप्यपरौ उभौ च सर्वगतावित्ति। एका तु प्रकृतिरचेतना त्रिगुणा बीजधर्मिणी प्रसवधर्मिण्यमध्यस्थधर्मिणी चेति। बहवस्तु पुरुषाश्चेतनावन्तोऽगुणा अबीजधर्मिणोऽप्रसवधर्मिणो मध्यस्थधर्मिणश्चेति"।

प्रकृतिमण्डल न० ६त०। १राज्याङ्गेषु स्वाम्यमात्यादिषु २प्रजासमुदाये च रघुः ८।२ श्लोकव्या० मल्लिनाथः।

प्रकृतिवत् अव्य०प्रकृत्या तुल्यम् प्रकृति+वति। व्याकरणप्रसिद्धे आदिश्यमानस्य प्रकृतिभूतस्यानितुल्यकार्य्ये।

प्रकृत्यादि पु० प्रकृतिशब्द आदिर्यस्य। सर्वविभक्त्यपवाद तृतीयानिमित्ते शब्दगणे स च गणः "प्रकृति प्राय गोत्र सम विषम द्विद्रोण पञ्चक साहस्र"। प्रकृत्या प्रायेण याज्ञिकः इत्यादि। आकृतिगणोऽयम्। तेन नाम्ना सुतीक्ष्णस्वरितेन दान्तः" भट्टिः इत्यादि।

प्रकृष्ट त्रि० प्र+कृष–क्त। उत्कर्षयुक्ते हेमच०।

प्रकृष्य त्रि० प्र+कृष–कर्मणि क्यप्। भूमिसंलग्नतया कर्षणीये "उलूखलबुध्नो यूपः प्रकृष्यः" कात्या०श्रौ० २४।५।२७। प्रकृष्यः देशान्तरनयनेन प्रकर्षणीयः भूमिसंलग्नतया प्रेरणीयो न तु उत्पाठनेनेति तदर्थः।

प्रकॢप्ति स्त्री प्र+कृप–भावे क्तिन्। उपकॢप्तौ विद्यमानतायां कात्या० १।८।२२

प्रकेत त्रि० प्र+कित-णिच्–अच्। १प्रकर्षेण ज्ञापके ऋ०१।११३।१भा०। प्रकर्षेण कं सुखमीयतेऽनेन प्र–ई-बा०करणे क्त। २प्रकृष्टसुखसाधने यजु० १५।६०वेददीपः।

प्रकोथ पु० प्र+कुथ--पतितत्वे भावे घञ्। १प्रकृष्टपतने २संशोषे च "शीघ्रं स्तनौ हि मृदुमांसतयोपनद्धः सर्वं प्रकोथमुपयात्यवदीर्य्यते च" सुश्रुतः।

प्रकोष्ठ पु० प्रगतः कोष्ठं प्रा०स०। कूर्परस्याधोभागस्थे मणिबन्धपर्यन्ते १हस्तावयवे २गृहद्वारपिण्डे च अमरः। गृहाभ्यन्तरप्रदेशभेदे मुकुटः।

प्रक्ष(च)र पु० प्रखर+पृषो०प्र+क्षर अच् वा। १अश्वसन्नाहे शब्दमाला तत्र द्विधा पाठः। २कुक्कुरे ३अश्वतरे च ४अत्यन्ततीव्रे त्रि० मेदि०।

प्रक्रम पु० प्र+क्रम–भावे घञ्। १उपक्रमे अमरः २प्रथमारम्भे ३अवसरे मेदि० भग्नप्रक्रमः काव्यदोषभेदः। भावे ल्युट्। प्रक्रमण--तत्रार्थे प्रकर्षेण क्रमणे न०।

प्रक्रान्त त्रि० प्र+क्रम–क्त। १आरब्धे २प्रकरणप्राप्ते

प्रक्रिया स्त्री प्र+कृ–भावे श। १प्रकरणे "सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा" पार्थसारथिमिश्रः। २अधिकारे नृपादीनां चामरव्यजनच्छत्रधारणादिव्यापारे च ३शब्दप्रयोगसाधनावस्थायाम् ४पक्षप्रतिपक्षयोः प्रवृत्तौ गौतमसू० ५।१।१६ शबरभा०। [युक्ते त्रि०।

प्रक्लिन्न त्रि० प्र+क्लिद--कर्त्तरि क्त। १तृप्ते जटा० २बहुक्लेद-

प्रक्व(क्वा)ण पु० प्र+क्वण–भावे घञ् अप् वा। वीणादेः क्वणिते शब्दे अमरः।

प्रक्षाल त्रि० प्रक्षालयति क्षालि-अच्। शोधके प्रायश्चित्ते न० "परिपुष्टिका वैधसिकास्त्वप्रक्षालास्तथैव च" (यतयः) भा० आश्व० ६२अ०। "अप्रक्षालाः (निष्पापतया) शोधकहीनाः" नीलकण्ठः। अत्र मुद्रितपुस्तके "परिपुष्टिका वैद्यविकास्त्वप्रख्यातास्तथैव च" इत्यपपाठः।

प्रक्षेप पु०प्र+क्षिप–भावे घञ्। १अर्पणे २बहुद्रव्यमध्ये अपराल्पांशनिवेशने च।

प्रक्ष्वेडन पु० प्र+क्ष्वेड--ल्यु। नाराचास्त्रे हेमच०।

प्रख्या स्त्री प्र+ख्या--भावे अङ्। १विख्यातौ २उपमायां च

उत्तरपदस्थः बहु० । उपमायुक्ते यथा वज्रप्रख्यः इत्यादि

प्रख्यात त्रि० प्र+ख्या–क्त । विख्याते सुप्रसिद्धे ।

प्रख्यातवप्तृक पु० प्रख्यातो वप्ता जनयिता यस्य कप् । विख्यातपितृके असुपत्रपुत्रे हेमच० ।

प्रख्यास पु०प्र+चक्ष–अथि "बहुलं णिच्च" इत्युक्तेर्न णित् तेन ख्यादेशः । प्रजापतौ उज्ज्वल० ।

प्रगण्ड पु० गडि–वदनैकदेशे अच् प्रकृष्टो गण्डः अवयवः प्रा०स० । १कूर्परोपरिकक्षपर्य्यन्तभागे अमरः । दुर्गप्राकारभित्तौ २भूरायां निवेशनस्थाने च स्त्री गौरा० ङीष् । "सञ्चारो यत्र लोकानां दूरादेवावबुध्यते । प्रगण्डी सा च विज्ञेया बहिःप्राकारसंस्थिता । प्रणिधिस्तत्र यत्नेन कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता । स एवाकाशरक्षीति प्रोच्यते शस्त्रकोविदैः" भा०टी०धृतवाक्यम् । "प्रगण्डीः कारयेत् सम्यगाकाशजननीस्तथा" भा० शा० ६९ अ० । "प्रगण्डीर्दुर्गप्राकारभित्तौ भूराणासुपवेशनस्थानानि । आकाशजननीस्तत्रैवैकैककक्षायां भित्तौ तत्रस्थानां रक्षणभूतायां बाह्यार्थदर्शनार्थानि क्षुद्रच्छिद्राणि यद्द्वारा आग्नेयास्त्रगुलिकाः प्रक्षिप्यन्ते" नीलकण्ठः ।

प्रगतजानु(क) त्रि० प्रगते परस्परमसंश्लिष्टे जानुनी यस्य वा कप् । असंहतजानुके प्रज्ञौ यस्य जानुनोर्मध्ये महदन्तरालं तस्मिन् अमरः । युक्ते त्रि० ।

प्रगन्ध पु० प्रकृष्टो गन्धोऽस्य । १पर्पटे राजनि० । २प्रकृष्टगन्ध-

प्रगल्भ त्रि० प्र+गल्भ–अच् । १प्रत्युत्पन्नमतौ २प्रतिभान्विते च अमरः । ३नायिकाभेदे स्त्री तल्लक्षणादि नायिकाशब्दे ४०४२ पृ० दृश्यम् ।

प्रगल्भता स्त्री प्रगल्भस्य भावः तल् । १औद्धत्ये २उत्साहे च हेमच० । "निःशङ्कता प्रयोगेषु बुधैरुक्ता प्रगल्भता" उज्ज्वलमण्युक्ते प्रयोगेषु ३निःशङ्कत्वे च ४प्रतिभान्वितत्वे च ।

प्रगाढ़ त्रि० प्रकर्षेण गाढम् गाह–क्त । १अत्यन्तकष्टे २कृच्छ्रे च अमरः । ३दृढे भरतः ।

प्रगातृ त्रि० प्र+गै तृच् । उत्तमगायके शब्दरत्ना० ।

प्रगाथ पु० प्र+ग्रन्थ–बा० आधारे घञ् "छन्दसः प्रगाथेषु" निर्देशात् नि०नरयोर्लोपे उपधादीर्घः । वेदे द्वे ऋचौ यत्र तिस्रः क्रियन्ते १तत्रार्थे विस्तरस्तु सामसंहिताभाष्ये दृश्यः । दिङ्मात्रं ततः समाहृत्येहोच्यते । "काकुभः प्रगाथः" इत्यत्र प्रगाथशब्दार्थपर्य्यालोचनेनापि ग्रथनं गम्यते प्रकर्षेण ग्रथनं यत्र स प्रगाथः प्रकर्षो नाम आम्नातादृक्पाठादाधिक्यम्, तच्च पूर्वोक्तरीत्या पादाभ्यासपुरःसरस्तृगन्तरसम्पादनेनोपजायते । तथा चोत्पत्तिककुभौ पठितव्यो किन्तर्हि प्रग्रथनेन द्वे उत्तरे ककुभौ सम्पाद्य तासु तिसृषु रथन्तरं गातव्यम् । रौधसनामकं किञ्चित् साम तथा यौधाजयनामकमपरम् तयोः साम्नोर्द्वे इतोच्छन्दस्कास्तृच आम्नाय इति उत्तरापन्थे तु तस्य सामद्वयस्याश्रय एकः प्रगाथः आम्नातः तस्मिंश्च प्रगाथे पुनानः सोमेत्यसाहक् प्रथमा सा च बृहती "दुहान ऊधर्दिव्यमिति" द्वितीया सा तु विष्टारपङ्क्तिः तामेतां विष्टारपङ्क्तिमपनीय तस्याः स्थाने उत्पत्तिबृहत्यौ द्वे ऋचौ आनेतव्ये इति पूर्वपक्षः । बृहतीविष्टारपङ्क्त्योः प्रग्रथनविशेषेण द्वे बृहत्यावुत्तरे सम्पादनीये इति राद्धान्तः । प्रगाथत्वेन ध्येये २मन्त्रे च यजु०१९।२४वेददी०

प्रगुण त्रि० प्रस्तुतो गुणो यत्र प्रकृष्टो गुणो यस्य वा प्रा०ब० । १ऋजुतावति २दक्षे च अमरः । प्रकृष्टगुणोऽप्यत्र ।

प्रगृह्य न० प्र+ग्रह–क्यप् । व्याकरणोक्ते स्वरसन्धिराहित्ययोग्ये १पदभेदे २स्मृतौ ३वाक्ये च अमरः ।

प्रगे अव्य० प्रगीयतेऽत्र प्र+गै–के । अतिप्रातःकाले अमरः । तत्र भवः ट्यु तुट् च । प्रगेतन प्रातर्भवे त्रि० राजनि० ।

प्रगेनिशा त्रि०प्रगे प्रातःकाले निशेव स्वापहेतुर्यस्य । प्रातःकालशायिनि । "उत्सूर्य्यशायिनश्चासन् सर्वे चासन् प्रगेनिशाः" भा०शा० २२८अ० ।

प्रग्रथन न० प्रकर्षेण ग्रथने । प्रगाथशब्दे दृश्यम् ।

प्रग्रह पु०प्र+ग्रह कर्म्मकरणादौ पचे अप् । १तुलासूत्रे २हयादिसंयमनरज्ज्वौ ३बन्द्यां च अमरः । ४नियमने ५भुजे ६सुवर्णालुक्षे मेदि० । ७कर्णिकारवृक्षे राजनि० । प्र+ग्रह–कर्त्तरि अच् । ८विष्णौ "प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रः" विष्णुस० "भक्तैरुपाहृतं पत्रपुष्पादिकं प्रगृह्णातीति प्रग्रहः" भा० । [२हयादिसंयमनदामनि च अमरः ।

प्रग्राह पु० प्र+ग्रह–कर्मकरणादौ वा घञ् । १तुलासूत्रे

प्रग्रीव पु०न०प्रकृष्टा ग्रीवा यस्य । १दृढ्वादौ प्रान्तधार्य्यदारुपङ्क्तौ २वातायने सुभूतिः ३वृक्षशीर्षके गोवर्द्धनः । ४प्रकृष्टग्रीवान्विते त्रि० ।

प्रघटाविद् पु०प्रकृष्टा घटा आडम्बरः तां वेत्ति विद–क्विप् । शास्त्रगण्डे शास्त्राभिज्ञे त्रिका० ।

प्रघट्टक पु० प्र+घट्ट–ण्वुल् । एकार्थप्रतिपादनार्थग्रन्थावयवभेदे सां०प्र०भाष्ये दृश्यम् ।

प्रघ(घा)ण(न) पु० प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते

हन–कर्मणि घञ् अप् वा घत्वम् । १अलिन्दे अमरः । २प्रकोष्ठे सि०कौ० । अवन्तः ३ताम्रकुम्भे ४लौहमुद्गरे च मेदि० । सुकुटमतेऽयमघात्वमध्यः ।

प्रघस पु० प्र+अद्–अप् घसादेशः । १प्रकृष्टभक्षणे २राक्षसभेदे पु० भा० व० २८४अ० ३असुरे ४दैत्ये च त्रिका० कुमारानुचरमातृभेदे स्त्री भा०श० ४७अ० ।

प्रघात न० प्रहन्यतेऽत्र हन-आधारे घञ् । १युद्धे हेमच० भावे घञ् । २प्रहनने पु० ।

प्रघास पु० प्र+घस–कर्मणि घञ् । प्रकर्षेण भक्षणीये हविरादौ वरुणप्रघासशब्दोक्तेऽयागभेदः । प्रघासोऽस्त्यस्य भूम्ना इनि । प्रघासिन् मरुत्सु "प्रघासिनोहवामहे मरुतश्च" यजु० ३।४४ वेददीपे दृश्यम् ।

प्र(प्रा)घुण पु० प्र(+आ+वा) घुण–क । अतिथौ हेमच० ।

प्रघूर्ण पु० प्र+घूर्ण–अच् । अतिथौ हेमच० ।

प्रघोष पु० प्र+घुष–भावे घञ् । १प्रकृष्टघोषणे स्वार्थे कन् । २अव्यक्तशब्दे ध्वनौ जटा० ।

प्रचक्र न० प्रगतश्चक्रं प्रा० स० । स्वचक्रात् परचक्रं प्रति चलिते सैन्ये अमरः ।

प्रचक्षस् पु०प्र+चक्ष–असि न ख्यादेशः । बृहस्पतौ उणादि० ।

प्रचण्ड त्रि० प्रकर्षेण चण्डः प्रा०स० । १दुर्द्धर्षे २दुर्वहे ३दुरन्ते ४प्रतापान्विते च ५श्वेतकरवीरे पु०मेदि० ६दुर्गाया नायिकाभेदे स्त्री "उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका" कालिकापु० । ७श्वेतदुर्वायां स्त्री राजनि० ।

प्रचण्डमूर्त्ति पु० प्रचण्डा मूर्त्तिरस्य । १वरुणवृक्षे २भयानकदेहे त्रि० शब्दच० ।

प्रच(चा)य पु० प्र+चि–"हस्तादाने चेरस्तेये" पा० हस्तादाने अस्तेये घञ् अन्यत्र "एरच्" पा० अच् । तत्र अजन्तः यष्ट्यादिना हस्तायस्थानां पुष्पाणां १चयने २समूहे शब्दच० ३उपचये ४शिथिलसंयोगभेदे परिमाणशब्दे ७२५०पृ० दृश्यम् "संख्यातः परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते । प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते । परिमाणन्तूलकादौ नाशस्त्वाश्रयनाशतः" भाषा० हस्तादाने तु घञ् । छलेन पुष्पप्रचाय इत्येव चौर्ये तु अच् । प्रचय इत्येव चौर्येण हस्तेन पुष्पादेश्चयने । [धरणिः ।

प्रचर पु० प्र+चर+गोचरप्रचरौ नि० आधारेऽप् । मार्गे

प्रचल त्रि० प्र+चल–अच् । प्रकृष्टचलनयुक्ते चञ्चले ।

प्रचलक पु० प्र+चल+वा वुन् । कीटभेदे सुश्रुतः कीटशब्दे ३०५८पृ० दृश्यम् ।

प्रचलाक पु० प्र+चल–वा० आकन् । १शराघाते २मयूरशिखण्डे ३भुजङ्गमे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् ।

प्रचलाकिन् पु० प्रचलाक +मत्वर्थे इनि । मयूरे त्रिका० ।

प्रचलाय नामधातुः प्रचल+क्यङ् आ० अभूततद्भावे क्यङ् आ० अक०सेट् । प्रचलायते अप्रचलायिष्ट प्राचलायिष्ट इत्यन्ये

प्रचलायित त्रि० प्रचलाय+नामधातुः कर्त्तरि क्त । निद्रादिना घूर्णिते अमरः ।

प्रचायिका स्त्री प्र+चि+भावे ण्वुच् । १परिपाट्या पुष्पादेश्चयने । प्र+चि–ण्वुल् टाप् कापि अत इत्त्वम् । प्रचयनकर्त्र्यां २स्त्रियां स्त्री ।

प्रचार पु० प्र+चर–भावे घञ् । १प्रसरणे २गतौ ३प्रकाशे च । ततः तारका० इतच् । प्रचारित सञ्जातप्रचारे त्रि० । प्रकाशिते च ।

प्रचाल पु० प्रकृष्टचालः । यूपस्य कटकभेदे । भा०द्रो०६१ अ० ।

प्रचिकीर्षु त्रि०प्र+कृ-सन्+उ । प्रतीकारेच्छौ भाग०४।१०।१९

प्रचित त्रि० प्र+कर्मणि क्त । १कृतप्रचयने पुष्पादौ स्वार्थे क ततार्थे । २प्रचयस्वरयुक्ते त्रि० । संज्ञायां कन् । दण्डकभेदे "प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको नद्वयादुत्तरैः" वृ०र० । [सुश्रुतः ।

प्रचीबल न० प्रचेयं बलं यत्र पृषो० । वीरणे (वेणार मूल)

प्रचीर पु० वत्सप्रीन्दपस्य १सुनन्दागर्भजाते २पुत्रे नृपभेदे मार्कपु० ११८ अ० । [२वकुले अमरः ।

प्रचुर त्रि० प्र+चुर–क प्रगतश्चुराया वा प्रा०स० । १चौरे

प्रचुरपुरुष पु० प्र+चुर–क नित्यक० । चौरे त्रिका० ।

प्रचेतसी स्त्री प्रकर्षेण चेतयति कुच्छितं चित–णिच्–असच् गौरा०ङीष् । कट्फले राजनि० तच्चूर्णस्य हि मूर्च्छानाशकता वैद्यकप्रसिद्धेति तस्यास्तथात्वम् ।

प्रचेतस् पु० प्र+चित–असुन् । १वरुणे अमरः । २मुनिभेदे ३प्रकृष्टहृदये त्रि०मेदि० । ४अनुवंश्ये नृपभेदे हरिवं० ३२ अ० । ५प्राचीनवर्हिषः सामुद्रीभार्य्यायां जातेषु पुत्रेषु राजभेदेषु ब०व० । हरिवं०२अ० । ६प्रकृष्टज्ञानयुक्ते ऋ० २।२३।२ भा० ।

प्रचेल त्रि०प्र+चि–इलच् । १प्रचयनकर्त्तरि २सारथौ पु०हेमच०

प्रचेतुन त्रि० प्र+चित–उन । प्रकृष्टज्ञानयुक्ते ऋ०१।२१।६

प्रचेल न० प्र+चिल–चेल–वा अच् । पीतकाष्ठे शब्दच० ।

प्रचेलक पुंस्त्री० प्र+चेल-गतौ ण्वुल् । १घोटके शब्दमा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २प्रकृष्टगतियुक्ते त्रि० स्त्रियां टाप् ।

प्रचोदक त्रि० प्र+चुद–प्रेरणे ण्वुल्। १प्रेरके स्त्रियां टापि अत इत्त्वम्। प्रचोदिका। सा च दुःसहस्य नियोजिताख्यायां कन्यायां जाते २कन्याभेदे मार्कपु० ५१अ०।

प्रचोदनी स्त्री प्रचोद्यते अपसार्य्यते रोगोऽनया चुद–णिच् ल्युट् ङीप्। १कण्टकारिकायाम् अमरः। भावे ल्युट्। २प्रेरणे न०।

प्रच्छ जिज्ञासायां तु०पर०द्विक०अनिट्। पृच्छति अप्राक्षीत्। पप्रच्छ। द्विकर्मकत्वेन दुहादि०गौणे कर्मणि लकारादि। पृच्छ्यते शिष्येण गुरुः धर्मं, जिज्ञासाविषयकज्ञानानुकूलव्यापारः कथं धर्म्म आचरितव्य इत्यभिलापादिः पृच्छेरर्थः, ज्ञानविषयत्वेन धर्मस्य, तज्ज्ञानाश्रयत्वाच्च गुरोः कर्मत्वम्।

प्रच्छद् न० प्रच्छादयति प्र+छादि–क्विप् ह्रस्वः। अन्नं "अन्नं वा प्रच्छच्छन्दोऽन्नं प्रच्छद् इति श्रुतेः" यजु०१५।५ वेददीपे दृश्यम्। [आच्छादने वस्त्रादौ।

प्रच्छद पु०प्रच्छाद्यतेऽनेन प्र+छद–णिच्–करणे घ ह्रस्वः।

प्रच्छदपट पु०प्रच्छाद्यतेऽनेन प्र+छद-णिच्-घ ह्रस्वः कर्म०। (पाछुडि) प्रावरणवस्त्रे अमरः।

प्रच्छना स्त्री प्रच्छ+बा० युच्। आमन्त्रणे जटा०।

प्रच्छन्न न० प्र+छद-क्त। १गुप्तद्वारे २अन्तर्द्वारे। ३आच्छन्ने त्रि० अमरः।

प्रच्छर्दन न० प्र+छर्द-भावे ल्युट्। १वमने २कोष्ठस्य वायोर्नासिकापुटाभ्यां निःसारणप्रयत्नभेदे रेचने "प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य" पात० सूत्रे भाष्यं दृश्यम्। कुम्भकशब्दे २११४ पृ० दृश्यम्।

प्रच्छर्दिका स्त्री प्र+छर्द–रोगाख्यायां ण्वुल्" पा० ण्वुल् तदन्तः स्त्री। १वमनरोगे अमरः। कर्त्तरि ण्वुल्। २प्रच्छर्दके वमनकारके त्रि०स्त्रियां टाप् कापि अत इत्त्वम्।

प्रच्छादन न० प्रच्छाद्यतेऽनेन छद–णिच्–ल्युट्। १उत्तरीयवस्त्रे हेमच० भावे ल्युट्। २आच्छादने "नवोढ़के नवान्ने च गृहप्रच्छादने तथा" स्मृतिः।

प्रच्छान न०प्र+छो–भावे ल्युट्। १प्रकृष्टच्छेदने २सुश्रुतोक्ते शस्त्रविस्रावणभेदे "तच्च द्विविधं शस्त्रविस्रावणं सिराव्यधनञ्च" सुश्रुतः।

प्रच्छिल त्रि० प्रच्छ बा० इलच्। निर्जले जलशून्ये हेमच०

प्रच्यव पु० प्र+च्यु–अच्। १प्रच्युतियुते। भावे अप्। २प्रचरणे स्वभावत्यागे "प्रकृतेः स्वभावप्रच्यव" इति सां० प्र०भाष्यम्। भावे ल्युट्। प्रच्यवन चरणे न०।

प्रज पु० प्रविश्य जायायां जायते जन–ड। पत्यौ भरतः

प्रजङ्घ पु० प्रकृष्टा जङ्घाऽस्य। राक्षसभेदे रामा०लं०१८स०।

प्रजग्मि त्रि० प्र+गम–ज्ञाने कि द्वित्वम् उपधालोपः। प्रज्ञाशीले शत०ब्रा० ५।१।१।१५

प्रजन पु० प्र+जन–घञ् न वृद्धिः। १प्रजनने। प्रजायतेऽनेन करणे घञ्। स्त्रीगव्यादिषु २पुङ्गवादीनामभिगमने गर्भग्रहणार्थमैथुने ३उपसरे (पालदेओया) अमरः।

प्रजनन न० प्रजायतेऽत्र प्र+जन–आधारे ल्युट्। १योनौ भावे ल्युट्। २जन्मनि मेदि०। करणे ल्युट्। ३उपसरे विश्वः। जनयति जनि–ल्यु। ४जनके त्रि० यजु०१६।४८

प्रजनिका स्त्री प्रजनयति प्र+जनि–ण्वुल्। मातरि जटा०।

प्रजनिष्णु त्रि०प्र+जन–इष्णुच्। जनने शत०ब्रा०६।४।१७

प्रजनुक त्रि० प्र+जन बा० उक। प्रजननशीले हेमच०।

प्रजनू स्त्री प्र+जन–बा० ऊ। प्रजनने तैत्ति०३।१।१।४२

प्रजय पु०प्र+जि–अच्। प्रकृष्टजये याथादि०अन्तोदात्तता।

प्रजल्प पु०प्र+जल्प–भावे घञ्। "असूयेर्ष्यामदयुजा योऽवधीरणमुद्रया। प्रियस्य कौशलोद्गारः प्रजल्पः स तु कथ्यते" उज्ज्वलमणिलक्षिते १वाक्यभेदे २प्रकृष्टकथाभेदे च।

प्रजविन् त्रि० प्र+जु–इनि। प्रकृष्टवेगयुक्ते अमरः।

प्रजहित पु० १पुराणे २गार्हपत्ये वह्नौ ताण्ड्य० ब्रा० १।४।१० भाष्यधृतवाक्यं दृश्यम्।

प्रजा स्त्री प्र+जन–ड।१सन्ततौ २जने च अमरः"नञ्दुःसुभ्यः परस्य बहु०असिच्समा०। अप्रजाः दुःप्रजाः।३जनने च

प्रजागर पु० प्र+जागृ–अप्। प्रकर्षेण जागरणे १निद्राक्षये हला०। कर्त्तरि अच्। २विष्णौ "पुष्पहासः प्रजागरः" विष्णुस० "नित्यं प्रबुद्धत्वात् प्रजागर्त्तीति प्रजागरः" भा० प्रजागरयति णिच्–अच्। ३अप्सरोभेदे स्त्री भा०व०४३अ०।

प्रजाता स्त्री प्रजातं प्रजननं गर्भमोचनमस्त्यस्याः अर्श आद्यच्। १प्रसूतायां स्त्रियाम् हला०। प्र+जन-क्त। प्रकर्षेण २जाते त्रि०। ३अश्वभेदे पु० "बड़वायां कृतरेतस्कान्दनः प्रजात इत्युच्यते" कात्या०श्रौ०२०३।२०भाष्यम्

प्रजातन्तु पु० प्रजायाः प्रजननस्य तन्तुरिव। सन्ताने तैत्तिरीय०।

प्रजाति स्त्री प्र+जन-क्तिन्। १प्रजायां २प्रजनने च ३पौत्रोत्पत्तौ "प्रजा च स्वाध्यायवचने च प्रजनश्च स्वाध्यायवचने च प्रजातिश्च स्वाध्यायवचने च" तैत्तिरीय० "तत्र प्रजा स्वयमुत्पाद्या प्रजनश्च प्रजननमृतौ भार्या-

गमनं प्रजातिः पौत्रोत्पत्तिः" भा० । ४पुत्रादिद्वृद्धौ शत० ब्रा०७।२।१।४६। ५प्रांशुनृपपुत्रभेदे पु० मार्क०पु०११८अ०

प्रजादा स्त्री प्रजां तद्धेतुगर्भं ददाति सेवनात् दा--क। गर्भधात्रीवृक्षे राजनि० ।

प्रजादान न० ६त० । १प्रजाया दाने २आदाने च । प्रजातः जन्मतः दानं शुद्धिरस्य । ३रजते न० शब्दच० ।

प्रजानाथ पु० ६त०। लोकनाथे नृपे प्रजापालादयोऽप्यत्र ।

प्रजाप पु० प्रजां पाति पा--क। नृपे हेमच० ।

प्रजापति पु० ६त०। १चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमरः । २दक्षादौ ३नृपे च मेदि० । ४जामातरि ५सूर्य्ये ६वह्नौ ७त्वष्टरि हेमच०। प्रजापतयश्च बहुविधाः यथोक्तम् "आत्मार्थे चासृजत् पुत्रान् लोककर्तॄन् पितामहः। विश्वे प्रजानां पतयो येभ्यो लोका विनिःसृताः। विश्वेशं प्रथमं नाम महातपसमात्मजम् । सर्वमन्त्रमयं पुण्यं नाम्ना धर्मं स सृष्टवान् । दक्षं मरीचिमत्रिञ्च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । वशिष्ठं गौतमञ्चैव भृगुमङ्गिरसं मनुम्। अथर्वभूता इत्येते ख्याताश्चैव महर्षयः । त्रयोदश सुता येषां वंशास्तु संप्रतिष्ठिताः" हरिवं० २०४अ० "ससर्ज सृष्टिं तद्रूपं स्रष्टुमिच्छन् प्रजापतीन् । मरीचिमत्र्यङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । वशिष्ठञ्च महातेजाः सोऽसृजत् सप्त मानसान् । सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः" हरिवं० १अ० । एकविंशतिः प्रजापतयो यथा "ब्रह्मा स्थाणुर्मनुर्दक्षो भृगुर्धर्मस्तथा यमः । मरीचिरङ्गिरात्रिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वशिष्ठः परमेष्ठी च विवस्वान् सोम एव च । कर्दमश्चापि यः प्रोक्तः क्रोधोऽर्वाक् क्रीत एव च । एकविंशतिरुत्पन्ना ते प्रजापतयः स्मृताः" महाभारते मोक्षधर्मः । अन्येऽपि प्रजापतयः पुराणादौ प्रसिद्धा यथा "शंयुः प्रजापतिः" स्मृतिः । ८विष्णौ पु० "पद्मनाभः प्रजापतिः" विष्णुस० । ९वृक्षे निघण्टुः । १०स्वनामख्याते कीटभेदे ।

प्रजापतिहृदय न० सामभेदे "प्रजापतेर्हृदयं गायति" शत०ब्रा० ८।१।२।४० "प्रजासु च प्रजापतौ च गायति प्रजापतेर्हृदयमिति किञ्चित् साम तदप्यत्र गायेत्। प्रजापतेर्हृदयं गायत्यादि सामवत् कस्यांचिदृचि न गीयते अपि तु केवलं प्रजाशब्दे प्रजापतिशब्दे च गीयते" भा० ।

प्रजावत् पुंस्त्री० प्रजाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १सन्तानयुक्ते स्त्रियां ङीप् । ङीवन्तः । २भ्रातृजायायाम् स्त्री अमरः । ३प्रकृतियुक्ते नृपे पु० । [४यज्ञे यजु० १९।४८।

प्रजासनि त्रि० प्रजां सनोति ददाति सन--इन्। सन्तानदातरि।

प्रजाहित त्रि० प्रजायै हितम् । सन्तानजनयोर्हितकारके। जले न० शब्दमाला ।

प्रजिन पु० प्र+ज्या-बा० नक् सम्प्र० । वायौ शब्दमा०।

प्रजेश पु० ६त० । नृपे प्रजेश्वरादयोऽप्यत्र त्रिका०।

प्रज्ञ त्रि० प्रजानाति प्र+ज्ञा कर्त्तरि क । १प्रज्ञायुते प्रज्ञ एव प्रज्ञादि० स्वार्थे अण्। प्राज्ञ तत्रार्थे त्रि० भावे अङ्। २बुद्धौ स्त्री । प्रज्ञा अस्त्यस्य प्रज्ञा० ण । प्राज्ञ प्रज्ञायुते त्रि० ।

प्रज्ञप्ति स्त्री प्र+ज्ञपि--भावे क्तिन् । १बुद्धौ हेमच० "ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा" पात०सू० "तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा" पात०सू०। २सङ्केते ३देवीभेदे च त्रिका०।

प्रज्ञाकाय पु० प्रज्ञा काय इव यस्य । मञ्जुघोषे त्रिका०।

प्रज्ञाचक्षुस् पु० प्रज्ञैव चक्षुरिवास्य । धृतराष्ट्रे शब्दर०।

प्रज्ञादि पु० स्वार्थेऽण्प्रत्ययनिमित्ते १शब्दगणे स च गणः "प्रज्ञ वणिज उशिज उष्णिज प्रत्यक्ष विद्वस् विदन् षोडन् विद्या मनस् (श्रोत्र शरीरे) (जुह्वत् कृष्णमृगे) चिकीर्षत् चोर शत्रु योध चक्षुस् वसु एनस् मरुत् क्रुञ्च सत्वत् दशार्ह वयस् व्याकृत असुर रक्षस् पिशाच अशनि कर्षापण देवता बन्धु ।। अस्त्यर्थे णप्रत्ययनिमित्ते २शब्दगणे च । स च गणः प्रज्ञा श्रद्धा (अर्चा वृत्तिः) (इत्तेश्च वार्त्तिः)" वार्त्ति० ।

प्रज्ञान न० प्र+ज्ञा--भावे ल्युट् । १बुद्धौ । करणे ल्युट् । २चिह्ने अमरः । प्रज्ञानमस्त्यस्य अच् । ३पण्डिते त्रिकाण्डशेषः ।

प्रज्ञाल त्रि० प्रज्ञाऽस्त्यस्य सिध्मा० लच् । बुद्धियुते त्रि०।

प्रज्ञिन् त्रि०प्रज्ञाऽस्त्यस्य इनि । पण्डिते द्विरूपको०।पक्षे मतुप् मस्य वः । प्रज्ञावत् तत्रार्थे उभयतः स्त्रियां ङीप् ।

प्रज्ञिल त्रि० प्रज्ञा+अस्त्यर्थे पिच्छा० इल । बुद्धियुते

प्रज्ञु त्रि० प्रगते विरले जानुनी यस्य जानुनोर्ज्ञुः । विरलजानुके जने अमरः ।

प्रडीन न०प्र+डी--क्त । खगगतिभेदे खगगतिशब्दे दृश्यम् ।

प्रण त्रि० पुराभवः प्र+"नश्च पुराणात् प्रात्" ५।४।२० वार्त्ति० न । पुराणे प्राचीने चकारात् पक्षे त्न प्रत्न+ख मीण तत्रार्थे त्रि० ।

प्रणय पु०प्रकृष्टः नयः पूर्वपदात् णत्वम् । नयशब्दे "ब्राह्मणस्तात् सर्व एव सुवर्णाः" छान्दो०। [२विनययुते च ।

प्रणत त्रि॰ प्र+नम-कर्त्तरि क्त। कृतप्रणामे त्रिका॰। प्रह्वे

प्रणति स्त्री प्र+नम—भावे क्तिन्। प्रणामे करशिरःसंयोगादिरूपे स्वापकर्षबोधकव्यापारे।

प्रणदन पु॰ प्र+नद—भावे ल्युट्। प्रणादे अमरः।

प्रणपात् त्रि॰ प्रकर्षेण नपात् नभ्राडित्यादिना नञः प्रकृतिभावः पूर्वपदात् णत्वम्। प्रकर्षेण न पातयितरि ऋ॰ ८।१७।१३ [३विश्वासे ४निर्वाणे च मेदि॰।

प्रणय पु॰ प्र+नी—अच्। १प्रेम्णि अमरः २प्रार्थनायां

प्रणयन न॰ प्र+नी-भावे ल्युट्। १प्रकर्षेण नयने २करणे च ३अग्नेः संस्कारभेदकरणे कात्या॰श्रौ॰ ६।१०।१४।

प्रणयनीय त्रि॰प्र+नी-कर्मणि अनीयर्। १प्रकर्षेण नेतव्ये २संस्कार्य्ये वह्नौ च प्रणयनस्य वह्निसंस्कारभेदत्वात्। ३वह्निसंस्कारसम्बन्धिनि इध्मकाष्ठादौ कात्या॰१।३।२१

प्रणयिन् त्रि॰ प्रणयोऽस्त्यस्य सुखा॰ गणे पाठात् "नैकाचरात् कृतोजातेरिति" निषेधस्याप्रवृत्तेः इनि। १प्रणययुते २स्वामिनि पु॰ हेमच॰। ३भार्य्यायां स्त्री ङीप्।

प्रणव पु॰ प्रकर्षेण नूयतेऽनेन प्र+नू-अप्। १ओङ्कारे वेदादौ पाठ्ये शब्दभेदे अमरः। १५५८ पृष्ठादौ दृश्यम्। उद्गात्रादीनां गानारम्भात् प्राक् यजमानेन ओमित्युक्त्वा गेये २सामावयवभेदे च। प्रणूयते प्र+णू-कर्मणि अप् प्रणवत्राच्यत्वाद्वा। ३परमेश्वरे पु॰ "प्राणदः प्रणवः प्रभुः" "प्राणदः प्रणवः पणः" विष्णुस॰। द्विधा व्युत्पत्तियोगात् द्वे नामनी। [णत्वम्। प्रनतनासिके

प्रणस त्रि॰ प्रगता नासिका अस्य नसादेशः अच्समा॰

प्रणाडी स्त्री प्रणाली+लस्य डः। १प्रणालीशब्दार्थे २द्वारमात्रे च "तस्यां स्थितौ व्याप्रियमाणं धनं प्रणाड्या प्रतिपद्यं निष्पादयति" दायभागः।

प्रणाद पु॰ प्र+नद-घञ्। अनुरागजे शीत्कृतादौ १शब्दे अमरः। "अनुरागकृते शब्दे प्रणादः शीत्कृतो न्तृणामिति शब्दार्णवः। २तारशब्दे ३श्रवणामये च मेदि॰। श्रवणामयश्च कर्णनादः "कर्णस्रोतःस्थिते वाते शृणोति विविधान् स्वरान्। भेरीमृदङ्गशङ्खानां कर्णनादः स उच्यते" सुश्रुतः।

प्रणाम पु॰प्र+नम-भावे घञ्। प्रणतौ १स्वापकर्षबोधकव्यापारे करशिरःसंयोगादौ "पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा। वचसा मनसा चैव प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते" इत्युक्ते २अष्टाङ्गव्यापारभेदे च प्रणामश्च चतुर्द्धा अभिवादनम् अष्टाङ्गः पञ्चाङ्गः करशिरःसंयोगश्च। तत्राभिवादनशब्दे अभिवादनलक्षणं दृश्यम्। अष्टाङ्गलक्षणमुक्तं तृतीयो यथा "बाहुभ्याञ्चैव जानुभ्यां शिरसा वचसा दृशा। पञ्चाङ्गोऽयं प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवरः स्मृतः"। नतिविशेषस्तु जामले "त्रिकोणाकारा सर्वत्र नतिः शक्तेः समीरिता। दक्षिणाद्वायवीं गत्वा दिशं तस्याश्च शाम्भवीम्। ततश्च दक्षिणां गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत्" एकहस्तप्रणामनिषेधो यथा "एकहस्तप्रणामश्च एकं वापि प्रदक्षिणम्। अकाले दर्शनं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुराकृतम्" इति तन्त्रसारः। स च कायिकवाचिकमानसभेदेन प्रत्येकं त्रिविधः यथा "कायिको वाग्भवश्चैव मानसस्त्रिविधः स्मृतः। नमस्कारस्तु तत्त्वज्ञैरुत्तमाधममध्यमः। प्रसार्य्य पादौ हस्तौ च पतित्वा दण्डवत् क्षितौ। जानुभ्यामवनीं गत्वा शिरसाऽऽस्पृश्य मेदिनीम्। क्रियते यो नमस्कार उत्तमः कायिकस्तु सः। जानुभ्यां क्षितिमस्पृष्ट्वा शिरसाऽऽस्पृश्य मेदिनीम्। क्रियते यो नमस्कारो मध्यमः कायिकस्तु सः। पुटीकृत्य करौ शीर्षे दीयते यद्यथा तथा। अस्पृष्ट्वा जानुशीर्षाभ्यां क्षितिं सोऽधम उच्यते। यः स्वयं गद्यपद्याभ्यां घटिताभ्यां नमस्कृतिः। क्रियते भक्तियुक्तैर्वा वाचिकस्तूत्तमः स्मृतः। पौराणिकैर्वैदिकैर्वा मन्त्रैर्या क्रियते नतिः। मध्यमोऽसौ नमस्कारो भवेद्वाचनिकः सदा। स वाचिकोऽधमो ज्ञेयो नमस्कारेषु पुत्रकौ!। इष्टमध्यानिष्टगतैर्मनोभिस्त्रिविधं पुनः। मननं मानसं प्रोक्तमुत्तमाधममध्यमम्। त्रिविधे च नमस्कारे कायिकश्चोत्तमः स्मृतः। कायिकैस्तु नमस्कारैर्देवास्तुष्यन्ति नित्यशः। अयमेव नमस्कारो दण्डादिप्रतिपत्तिभिः। प्रणाम इति विज्ञेयः स पूर्वं प्रतिपादितः" कालिकापु॰ ७०अ॰। शूद्रसंस्कृतपूजितदेवताप्रणामनिषेधो यथा "यः शूद्रेणार्चितं लिङ्गं विष्णुं वा प्रणमेद्यदि। निष्कृतिस्तस्य नास्त्येव प्रायश्चित्तायुतैरपि" इति कर्मलोचनम्। "नमेत् यः शूद्रसंस्कृतम्" इत्यादि च।

प्रणाय्य त्रि॰ प्र+नी—ण्यत् "प्रणाय्योऽसम्मतौ" पा॰नि॰। १चौरे २प्रोज्झिते ३विरक्ते च सि॰कौ॰, ४अभिलाषवर्जिते मेदि॰। ५साधौ त्रिका॰ ६प्रिये च। असम्मतिभिन्नेषु प्रणेय इत्येव।

प्रणाली स्त्री प्र+नल-घञ् गौरा॰ ङीष् णत्वम्। १जलवहनमार्गे (पयनाला) अमरः २परम्परायाञ्च। प्रणालोऽप्यत्र पु॰।

प्रणिधान न॰ प्रणिधीयते प्र+नि+धा-ल्युट्। १प्रयत्ने २स-

भिनिवेशे ३योगशास्त्रोक्ते चिन्तनविशेषरूपे समाधिभेदे ४भक्तिविशेषे च "ईश्वरप्रणिधानाद्वा" पात० "प्रणिधानात् भक्तिविशेषात्" भाष्यम्। ५अर्पणे ६कर्मणां फलत्यागे च "तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" पात० "ईश्वरप्रणिधानं सर्वक्रियाणां तस्मिन् परमगुरावर्पणं फलसन्न्यासो वा" भा० ७मनसो विषयान्तरसञ्चाराभावरूपे ऐकाग्र्ये च गौत० ३।२।२६ सूत्रवृत्तिः।

प्रणिधि पु० प्रणिधीयते प्र+नि+धा-कि। १गुप्तचरे अमरः। २अनुचरे च। भावे कि।३याचने ४अवधाने च मेदि०। काश्यपस्य इन्द्रद्रुहस्य ५पुत्रभेदे भा०व० २१९अ०।

प्रणिपात पु० प्र+नि+पत-घञ्। प्रणामे हेमच० "तद्विद्धि प्रणिपातेनेति" गीता। [हिते च मेदि०।

प्रणिहित त्रि० प्र+नि+धा-क्त। १प्राप्ते २स्थापिते ३समा-

प्रणी त्रि० प्रणयति प्र+नी-क्विप्। १कारके २ईश्वरे च "सायन्तनीं तिथिप्रणयः" भट्टिः।

प्रणीत त्रि०प्र+नी-कर्मणि क्त। पाकेन रूपरसान्यथाभावापादिते १पदार्थे २क्षिप्ते ३निवेशिते ४विहिते च हेमच०। ५यज्ञे संस्कृताग्नौ पु०अमरः। ६यज्ञपात्रभेदे स्त्री मेदि० अग्निपदसान्निध्ये ७मन्त्रसंस्कृतमात्रे "यथाध्वरे वह्निरभिप्रणीतः" भट्टिः। ८मन्त्रसंस्कृतासु अप्सु स्त्री ब०व०। तदाधारपात्री तु उपचारात् प्रणीताशब्दवाच्या। "प्रणीतानाम आपो मन्त्रसंस्कृता आहवनीयस्योत्तरतो निहिताः" आश्व०श्रौ०१।१।५ नारा०। "तदापः प्राणसंस्तवादापः प्रणीतास्तत्प्रणीतानां प्रणीतात्वम्" शत० ब्रा० १२।६।२।८।

प्रणीय त्रि० प्र+नी-कर्मणि वेदे क्यप्। यस्य मन्त्रेण संस्कारः कृतस्तस्मिन्। लोके तु प्रणेय इत्येव।

प्रणूत त्रि० प्र+णू-स्तुतौ कर्मणि क्त। स्तुते अमरः।

प्रणेय त्रि० प्र+नी-यत्। १वश्ये अधीने २कृतलौकिकसंस्कारे च हेमच० ३प्रापणीये।

प्रतक्वन् पु० प्र+तक-गतौ वनिप्। प्रकर्षेण गतियुक्ते "नभोऽस्ति प्रतक्वा" ता०ब्रा०१।४।२२ "प्रकर्षेण प्रतक्वा स्वावयवैः पांशुभिः सर्वान् धिष्ण्यान् प्रति गन्ता तकतिर्गतिकर्म्मा" भा०।

प्रतति स्त्री प्र+तन--भावे क्तिन्। १विस्तारे। कर्त्तरि क्तिच् वा ङीप्। २वल्ल्यां च अमरः।

प्रतद्वसु पु० प्रतत् प्राप्तं वसु धनं येन। १प्राप्तवसुके २विस्तीर्णधने च ऋ० ६।१२।२७।

प्रतन त्रि० प्र+"नश्च पुराणात् प्रात्" वार्त्ति० चकारात् त्यु, तुट् च। पुरातने अमरः।

प्रतनु त्रि० प्रकृष्टस्तनुः प्रा०स०। १अतिस्वल्पे २अतिसूक्ष्मे च

प्रतमा(रा)म् अव्य०प्र+आम् तरप् तमप् वा। अत्यन्तप्रकर्षे

प्रतर पु० प्र+तॄ-भावे अप्। प्रकर्षेण १तरणे आधारे अप्। २प्रतरणाधारे गोप्रतरशब्दे दृश्यम्। [प्रतर्के तन्नाये।

प्रतर्कण न० प्र+तर्क-भावे ल्युट्। वितर्के शब्दर०। घञ्।

प्रतर्द्दन न० प्र+तर्द-भावे ल्युट्। १ताडने। कर्त्तरि ल्यु। २ताडके त्रि० ३दिवोदासपुत्रभेदे पु० हरिवं० २९अ०। ४इन्द्रोपदेश्यभेदे प्रतर्दनं प्रति इन्द्रेण ब्रह्मविद्योपदिष्टेति वेदान्ते प्रसिद्धम्।

प्रतल न० न० प्रकृष्टं तलम्। १पातालभेदे मेदि०। प्रकृष्टं तलमस्य। २विस्तृताङ्गुलिके पाणौ चपेटे पु० अमरः।

प्रतान पु० प्र+तन-घञ्। १विस्तारे २ऋषिभेदे च तस्य गोत्रापत्यम् इञ्। प्रातानि तद्गोत्रापत्ये बहुत्वे तु तस्य उपका० लुक्। प्रताना इत्येव। ३तन्तुयुक्ते अलाबूत्रपुषादौ। "गुच्छगुल्मन्तु विविधं तथैव तृणजातयः। बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्ल्य एव वा" मनुः। "प्रतानास्तन्तुयुक्तास्त्रपुषालाबूप्रभृतयः" कुल्लू०।

प्रतानिन् त्रि० प्र+तन-णिनि। १विस्तीर्णे २विस्तृतलतायाम् स्त्री ङीप् अमरः।

प्रताप पु० प्र+तप-घञ्। १कोषदण्डजाते नृपादेः तेजसि अमरः। २तापे ३अर्कवृक्षे च राजनि०।

प्रतापन पु० प्रतापयति तप-णिच्-ल्यु। १नरकविशेषे २तापके त्रि० शब्दरत्ना०। भावे ल्युट्। ३पीडने शब्दर०। कर्त्तरि ल्यु। ४विष्णौ पु०। "प्रकाशात्मा प्रतापनः" विष्णु स० "सूर्यप्रभृतिभिर्विश्वं प्रतापयतीति प्रतापनः" भा०

प्रतापवत् त्रि० प्रताप+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। १प्रतापयुक्ते २स्कन्दानुचरगणभेदे पु० भा० श० ४६ अ०।

प्रतापस पु० तपसि साधु अण् प्रकृष्टस्तापसः प्रा०स०। १प्रकृष्टतापसे २शुक्लार्कवृक्षे च अमरः।

प्रताम् अव्य० प्र+तम बा० णिच्-स्वरादि। ग्लानौ मनोरमा।

प्रतारक त्रि० प्र+तॄ-णिच्-ण्वुल्। १वञ्चके २धूर्त्ते च।

प्रतारण न० प्र+तॄ-णिच्-भावे ल्युट्। १वञ्चने अन्यपदार्थस्य अन्यथारूपेण ज्ञापने। युच्। प्रतारणाऽपि तत्रार्थे स्त्री। "प्रतारणासमर्थस्य विद्यया किं प्रयोजनम्" उद्भटः।

प्रतारित त्रि० प्र+तॄ-णिच्-क्त। १वञ्चिते त्रिका०।

प्रति अव्य० प्रथ–डति । १व्याप्तौ २लक्षणे ३कञ्चित्प्रकार-मापन्नस्य कथने ४भागे ५प्रतिदाने ६प्रतिनिधीकरणे मेदि० ७स्तोके ८चये ९निश्चये १०व्यावृत्तौ ११आभिमुख्ये १२स्वभावे च शब्दर० । अस्य निपातत्वेऽपि क्रिया-योगे उपसर्गत्वम् गतित्वञ्च । अस्यार्थभेदोदाहरणादि गणरत्नमहोदधिटी० उक्तं यथा “प्रति सादृश्या-दानहिंसाङ्गीकृतिप्रतिनिधिव्याध्याभिमुख्यव्याप्तिवारणेषु । प्रतिदेवता । प्रतिगृह्णाति । प्रतिहन्ति प्रतिज्ञानम् । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । प्रतिश्यायः । प्रतिसूर्यं गतः । प्रतिकीर्णम् पांशुभिः । प्रतिषिद्धः” । तत्र लक्ष-णेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सास्वस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तद्योगे द्वितीया परिशब्दे उदा० दृश्यम् । प्रतिनिधि-प्रतिदानयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तद्योगे पञ्चमी । प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति प्रतिनिधिरित्यर्थः । तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान्, माषान् गृहीत्वा प्रतिरूपतया तिलान् ददाती-त्यर्थः । मात्रार्थेऽस्याव्ययीभावे परनिपातः । शाकप्रति-शाकस्य लेश इत्यर्थः । कर्मप्रवचनीयत्वे नोपसर्गसंज्ञा तेन वृक्षं वृक्षं प्रतिसिञ्चतीत्यादौ न षत्वं तथा गतिसंज्ञापि न, तेन गतिर्गतावितिनिघातो न । “प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे पा० प्रतेः परस्यांश्वादेः अन्तोदात्तता अंश्वादिशब्दे ३७पृ० दृश्यम् ।

प्रतिक त्रि० कार्षापणेन क्रीतः ठिठन् (इकार उच्चारार्थः) प्र-तिरादेशश्च । कार्षापणेन क्रीते स्त्रियां टित्त्वात् ङीप् । ततः पुरोहिता० भावे यक् । प्रातिक्य तद्भावे न०

प्रतिकण्ठ अव्य० वीप्सार्थे समीप्ये वा अव्ययीभावः । १कण्ठे कण्ठे इत्याद्यर्थे २कण्ठसामीप्ये च । प्रतिकण्ठं गृह्णाति ठक् । प्रातिकण्ठिक कण्ठसमीपग्राहिणि ।

प्रतिकर पु० प्रति+कॄ-विक्षेपे भावे अप् । १विस्तीर्णतायां २विक्षेपे च । [प्रतीकारकर्त्तरि ।

प्रतिकर्तृ त्रि० प्रति+कृ-तृच् । कृतस्यापकारस्य प्रत्यपकारके

प्रतिकर्मन् न० प्रति+कृ-मनिन् । १विद्यमानस्य गुणान्तरा-धाने २कृत्रिमभूषायां प्रसाधने अमरः ।

प्रतिकर्ष पु० प्रति+कृष-भावे घञ् । १समाकर्षणे अन्वयार्थं पूर्व्वोपात्तस्य पदादेर्ग्रहणे कात्या० १५।८।१० कर्कः ।

प्रतिक(ष्क)श प्रति+कश-गतिशासनयोः अच् सुट् नि०। सुड्मध्यः । १सहाये २पुरोगे च त्रि०कौ० । ३वार्त्ता-हरे मेदि० । प्रतिगतः कशाम् प्रा०स० । प्रतेः न कशिं प्रत्युपसर्गत्वम् किन्तु गमेरेवोपसर्गत्वमतो न सुट् । ४कशाघातप्राप्तेऽश्वे त्रि०कौ० । [२तद्धृतौ च ।

प्रतिकष्ट न० प्रतिरूपं कष्टं प्रा०त० । १कर्मानुरूपकष्टे

प्रतिकाम अव्य० कामं कामं प्रति अव्ययी० । प्रत्येककामे

प्रतिकाय पु० प्रति+चि-घञ् कत्वादेशः । १प्रतिरूपके २शरव्ये लक्ष्ये च जटा० ।

प्रति(ती)कार पु० प्रति+कृ-घञ् वा दीर्घः । १वैरनिर्यातने कृतस्यापकारस्य तुल्यरूपापकारकरणेन २शोधने ३रोगा-देश्चिकित्सायाञ्च शब्दरत्ना० ।

प्रति(ती)काश पु० प्रतिरूपः काशः प्र+काश-घञ् वा प्रा०स० दीर्घः । तुल्यत्वे अस्य निभा० नित्यस० । अमरटीकायां रमानाथेनायं दन्त्यान्ततया पठितः ।

प्रतिकितव पु० प्रतिकूलः कितवः प्रा०त० । द्यूतकारस्य प्रति-कूले द्यूतकारे येन सह द्यूतप्रवृत्तिस्तस्मिन् ।

प्रतिकूप पु० प्रतिरूपः कूपः प्रा०त०। परिखायां हारा० ।

प्रतिकूल त्रि० प्रतिरूपं कूलं पक्षोऽस्य प्रा०व० । १अननुकूले विरुद्धप्रत्यावलम्बिनि प्रतीपे अमरः प्रा०स० । २विप-रीताचरणे न० ।

प्रतिकृति स्त्री प्र+कृ-कर्मादौ क्तिन् । १प्रतिमायां २सादृश्ये ३प्रतिनिधौ अमरः । ४प्रतिकारे मेदि० ।

प्रतिकृष्ट त्रि० प्रति+कृष-क्त । १गर्ह्ये २द्विरावृत्तया ३कृष्ट-क्षेत्रादौ च मेदि० । [प्रति कोपे च

प्रतिकोप पु० प्रतिरूपः कोपः । १रोगस्यानुरूपे कोपे २विपक्षे

प्रतिक्रिया स्त्री प्रति+कृ-भावे श । प्रति(ती)कारे

प्रतिक्षण अव्य० क्षणं क्षणं व्याप्य व्याप्तौ अव्ययी० । आभीक्ष्ण्ये

प्रतिक्षय पु० प्रति+क्षि–ऐश्वर्ये अच् । रक्षके शब्दर०

प्रतिक्षिप्त त्रि० प्रति+क्षिप-कर्मणि क्त । १प्रेषिते २वारिते मेदि० । ३बाधिते ४तिरस्कृते च अमरः । “आहूय प्रेषितो यस्तु प्रतिक्षिप्तः स उच्यते” इत्युक्ते ५आहूयप्रेषिते कल्पद्रुमः । [२तिरस्कारे च ।

प्रतिक्षेप पु० प्रति+क्षिप-भावे घञ् । १निरासे मेदि० ।

प्रतिखुर पु० सुश्रुते एकीयमतोक्ते मूढगर्भभेदे “निःसृतहस्त-पादशिरःकायसङ्गी प्रतिखुरः” इति तत्र लक्षितम् ।

प्रतिख्याति स्त्री प्रति+ख्या-भावे क्तिन् । १विख्यातौ २ख्य-तिख्यातौ अमरः ।

प्रतिगत न० प्रति+गम-भावे क्त । “गतागतप्रतिगतसख्या-तान्याश्च पक्षिणाम्” जटाधरोक्ते १खगगतिभेदे २परा-वृत्यगमने च । कर्त्तरि क्त । ३परावृत्ते त्रि० ।

प्रतिगर पु० प्रतिगीर्य्यते प्रत्युच्चार्य्यते प्रति+गॄ-भावे अप् । वैदि-

कमन्त्रभेदस्य उच्चारणभेदे। तस्य प्रकार आश्व०श्रौ०५।८।४ सूत्रादौ वृत्तौ च दर्शितो यथा "शस्त्रस्वरः प्रतिगर ओथामो दैवेति" सू० "शस्त्रस्य स्वर इव स्वरो यस्य स शस्त्रस्वरः। उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। शस्त्रतुल्यस्वर इत्यर्थः। अनन्तरस्याविधेयत्वादन्योऽपि यो विशिष्टः स्वरो विहितः शस्त्रस्य तस्य प्रापणार्थं वचनम्। ओथामोदैव इत्ययं प्रतिगरसंज्ञो भवति प्रतिगीर्यते प्रत्युच्चार्यते इति प्रतिगरः। वक्ष्यमाणविशेषविशिष्टतया सकृदेव विधातुं शक्येऽपि सामान्यस्य पृथग्विधानं प्रतिगरशब्दव्यवहारेऽपि सामान्येनास्य ग्रहणार्थम्" नारा० वृ० "शंसामो दैवेत्याहावे" सू० "प्रतिगरो भवतीति शेषः। यः पुनरयं प्रतिगरोऽपरो विधीयते तज्ज्ञापयति। प्रतिगरान्तरमध्यवर्त्तिन्याहावेऽयं निमज्जते। तेन शस्त्रमध्येऽयमेव स्यात् शस्त्रादावयं ब्राह्मणोक्तः शंसामोदैवामिति वा" ना०वृ०। "सुतादिः प्रणवेऽसुतादिरवसाने" सू०। "व्यवहितस्येमौ विशेषविधी। अनन्तरस्य प्रणवावसानरूपेण विषयभेदासम्भवात्" वृ०। "प्रणवे प्रणव आहावोत्तरे" सू०। "सुतादेरयमपवादः। आहावोत्तरे प्रणवे प्रणव एव प्रतिगरो भवति"। "अवसाने च" सू०। प्रणवः प्रतिगरो भवतीति शेषः। शस्त्रान्तरे शस्त्रमध्ये चावसानेऽयं विधिर्भवति" वृत्तिः। "प्रणवान्तो वा" सू०। विषयद्वयेऽयं विकल्पः यत्र यत्र चान्तःशस्त्रं प्रणवेनावस्यति। प्रणवान्त एव तत्र प्रतिगरः" वृत्तिः। शस्त्रान्ते तु प्रणवः" वृ०।

प्रतिग्रह पु० प्रति+ग्रह—अप्। १स्वीकारे २अदृष्टार्थदत्तद्रव्यस्य ग्रहणे ३सैन्यपृष्ठे ४पतद्ग्रहे च मेदि०। प्रतिग्रहश्चादृष्टार्थदत्तद्रव्यस्वीकारः। तत्र दानस्यैव स्वस्वध्वंसवित् परस्वत्वोत्पत्तिं प्रति हेतुता प्रतिग्रहस्य तु यथेष्टविनियोगार्हताप्रयोजकस्वत्वं प्रति कारणता यथोक्तं दायभागे

"दृष्टञ्च लोकेऽपि दाने हि चेतनोद्देशविशिष्टत्यागादेव दातृव्यापारात् सम्प्रदानस्य द्रव्ये स्वामित्वम्। न च स्वीकरणात् स्वत्वं स्वकर्तुरेव दातृत्वापत्तेः परस्वत्वापत्तिफलेन हि दानरूपता तच्च फलं सम्प्रदानाधीनं यथा देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागं कुर्वन्नपि यजमानो न होता किन्तु तत्रैव त्यागस्य होमाभिधाननिमित्तं प्रक्षेपं कुर्वन् ऋत्विगेव होतेत्युच्यते तद्वदत्रापि स्यात्। किञ्च मनसा पात्रमुद्दिश्येत्यादिशास्त्रे स्वीकारात् प्रागेव दानपदं दृष्टम्। ननु ग्रहणं स्वीकारः अभूततज्ज्ञाने चिरप्रयोगात् अस्वं स्वं कुर्वन् व्यापारः स्वीकारो भवति कथं तत् प्रागेव स्वत्वम्। उच्यते उत्पन्नमपि स्वत्वं सम्प्रदानव्यापारेण ममेदमिति ज्ञानेन यथेष्टव्यवहारार्हं क्रियत इति स्वीकारशब्दार्थः। याजनाध्यापनवाड्यर्याश्च प्रतिग्रहस्य स्वत्वमजनयतोऽपि अर्जनरूपता न विरुद्धा याजनादौ दक्षिणादानादेक स्वत्वात्" मूलम्। व्याख्यातमेतत् श्रीकृष्णेन यथा "ननु त्यागात् केवलं स्वत्वनाशः सम्प्रदानस्वत्वं तु ममेदमिति साविस्वत्वावगाहितत्स्वीकारादेवेति मतं निराकरोति नचेति। स्वीकर्तुरेवेत्येवकारेण त्यक्तुर्व्यवच्छेदः। इदमुपपादयति परस्वत्वापत्तिफलेन हीति। अत्रायमाशयः धात्वर्थतावच्छेदकफलानुकूलव्यापारवत एव तज्जन्यतद्धातुव्यपदेश्यत्वं यथा धात्वर्थतावच्छेदकोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारवति चैत्रे गन्तेति व्यवहारः। स्वीकारस्य स्वत्वहेतुत्वे धात्वर्थतावच्छेदकपरस्वत्वानुकूलस्वीकाररूपव्यापारवतः स्वीकर्तुरेव दातृपदव्यपदेश्यत्वापत्तिरिति पूर्वस्वत्वध्वंसरूपफलस्य न तद्व्यपदेशनियामकता तथात्वे उपेक्षितुरपि दातृपदव्यपदेश्यत्वापत्तिरिति। केचित्तु स्वीकारस्य स्वत्वहेतुत्वे परस्वत्वफलोपहितत्यागात्मकदाने सर्वांशे एकस्यापि कर्तृत्वासम्भवात् एकांशमादायैव दातृत्वव्यवहारे कर्त्तव्ये प्रधानीभूतफलांशानुकूलव्यापारवत्येव दातृव्यवहारः स्यादिति व्याचक्रुः। दृष्टान्तेनेदं द्रढयति यथा होतीति। होमाभिधाननिमित्तमिति। विशिष्टदेशावच्छिन्नप्रक्षेपोपहितत्यागस्य होमत्वात् प्रक्षेपस्य तदभिधाननिमित्तत्वमित्यर्थः। तेन जुधात्वर्थतावच्छेदकप्रक्षेपानुकूलव्यापारवति ऋत्विजि होतेति व्यपदेशो यथा तथेत्यर्थः। त्यागस्य स्वत्वहेतुत्वं स्फुटमेव शास्त्रं प्रकाशयति किञ्चेति। आदिना भूमौ तोयं विनिःक्षिपेदित्युत्तरप्रतीकपरिग्रहः। शास्त्रे शास्त्रबोधितत्यागे। दानपदं दृष्टमिति। "विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते" इति तद्वचनश्रोत्तरार्द्धे दानपदं प्रयुक्तमित्यर्थः। तथाच निरन्तरयोरेव स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वोत्पत्तिफलयोर्ददातिधात्वर्थतावच्छेदकत्वात् दानस्य परस्वत्वहेतुता शास्त्रसिद्धैवेति भावः। स्वीकारात् प्रागेव स्वत्वे ग्रहणस्य स्वीकारपदार्थत्वासम्भवमाशङ्कते नन्विति। स्वीकारशब्दार्थ इति। तथाच स्वपदस्य यथेष्टविनियोगार्हत्वविशिष्टे लक्षणेति भावः। ननु याज-

आध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमार्जयेदित्यत्र राजसूयेन यजेतेत्यादिवत् याजनाद्यात्मकैर्धनमर्जयेदित्यन्वयात् प्रतिग्रहस्यार्जनरूपता सिद्धा प्रतिग्रहस्य स्वत्वाहेतुत्वे च तद्विरुद्धं स्वत्वहेतुव्यापारस्यैवार्जनत्वादत आह याजनेति। अर्जनरूपता अर्जनपदव्यपदेशः। अविरोधमुपपादयति याजनादाविति तथा च याजनादीनां स्वत्वाहेतुत्वेन तदन्वयानुरोधवत् अर्जयेदित्यत्रार्जनत्वं न स्वत्वजनकत्वं किन्तु स्वत्वप्रयोजकत्वमेव तच्च प्रतिग्रहेऽप्यक्षतं दत्ते स्वत्वं प्रतीग्रह्णातीत्यवधारण एव तदुद्देशेन दातुस्त्यागमात् तत्स्वत्वोदयात् प्रतिग्रहैतत्स्थाने तद्व्यतिरेकाच्चेति भावः"।

"न च दानस्य स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावः "सप्त वित्तागमा धर्म्यादायो लाभः क्रयो जयः। प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" इत्यादिमन्वादिवचनैस्तस्य स्वत्वहेतुत्वाप्रतिपादनादिति वाच्यं ब्राह्मणाय त्यक्तायां गवि गौरियं ब्राह्मणस्य न तु ममेत्यादिसार्वजनीनप्रतीतेरेव तत्र प्रमाणत्वात् प्रदानं स्वाम्यकारणमितिवचनाच्च अत एव विदेशस्थं पात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणस्थले पितृदायत्वेन तद्धनं पुत्रादिभिर्विभज्य गृह्यते अन्यथा तैरिव उदासीनैरपि तद्धनस्यारण्यकुशादेरिवोपादाने यथेष्टनियोगे च प्रत्यवायो न स्यात्। नन्वेवं दानादेव स्वत्वसिद्धेर्दत्तवस्तुनि स्वीकारो व्यर्थ इति चेन्न "लब्ध्वा चाष्टगुणं फलमित्यादि"स्मृतेः प्रतिग्रहीतरि द्रव्यदानस्य फलविशेषं प्रति हेतुत्वेन तादृशफलसम्पत्त्यर्थमेव प्रतिग्रहस्योपयोगात् याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्द्विजो धनमर्जयेदित्यादिस्मृत्या प्रागुक्तस्मृत्या च प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वहेतुत्वबोधनाच्च स्वत्वजनकव्यापारस्यैवार्जनपदार्थत्वात्"शब्दशक्तिप्र०। अधिकं दानशब्दे दृश्यम्। कुत्सितदानग्रहे दोषस्तु अपाङ्क्तशब्दे उक्तस्तत्र अयाचितस्य विषयभेदे प्रतिग्रहे न दोषः यथा "अयाचितोपपन्ने तु नास्ति दोषः प्रतिग्रहे। अमृतं तं विदुर्देवास्तस्मात्तन्नैव निर्णुदेत्। गुरून् भृत्यांश्चोज्जिहीर्षुरर्चिष्यन् देवतातिथीन्। सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् न तु तृप्येत् स्वयं ततः। साधुतः प्रतिगृह्णीयादथ वाऽसाधुतो द्विजः। गुणवानल्पदोषस्तु निर्गुणो हि निमज्जति। एवं तत्कारणत्या वा ज्ञात्वा भरणमात्मनः। कुर्याद्विशुद्धिं परतः प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः"। गारुडे २१५ अ०। अधिकम् अपा दर्शयिष्यमाणे शु०तत्त्वग्रन्थे दृश्यम्। तीर्थप्रतिग्रहनिषेधो यथा "स्वकार्ये पितृकार्ये वा देवताभ्यर्चनेऽपि वा। निष्फलं तस्य तत्तीर्थं यावत् तद्धनमश्नुते। अतस्तीर्थे न गृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु च" कौर्मे ३३अ०। राजादितः प्रतिग्रहनिषेधो यथा "न राज्ञः प्रतिगृह्णीयान्न शूद्रपतितादपि। न चान्यस्मादशक्तश्च निन्दितात् वर्जयेद्बुधः" कौर्मे १५अ०। आपदि गर्हितप्रतिग्रहस्यादोषः हृत्पराः "प्रोक्तप्रतिग्रहाभावे श्राप्नायां तु हृदापदि। विप्रोऽश्नन् प्रतिगृह्णन् वा यतस्ततोऽपि नाघभाक्। गुर्वादिपोष्यवर्गार्थं देवाद्यर्थञ्च सर्वशः। प्रत्यादद्याद्द्विजो यस्तु स्वयर्थमात्मनोऽपि च। दधिक्षीराज्यमांसानि गन्धपुष्पाम्बु मत्स्यकान्। शय्यामांसासनं शाकं प्रत्याख्येयं न कर्हिचित्। अपि दुष्कृतकर्मभ्यः समादद्यादयाचितम्। पतितेभ्यस्तथाऽन्येभ्यः प्रतिग्राह्यमसंशयम्"। प्रतिग्रहीतुं शक्तस्य तत्त्यागे तत्रैव स्थानान्तरे स्वर्ग उक्तो यथा "शक्तः प्रतिग्रहीतुं यो वेदवृत्तः सुसंयतः। लभ्यमानं न गृह्णाति स्वर्गस्तस्य सुनिश्चितम्। प्रतिग्रहस्वर्णं वापि याचितं यो न यच्छति। तत्कोटिगुणितग्रस्तो मृतो दासत्वमृच्छति"। दाता च न स्मरेद्दानं प्रतिग्राही न याचते। तावुभौ नरकं यातो दाता चैव प्रतिग्रही। वदन्ति कवयः केचिद्दानप्रतिग्रहौ प्रति। प्रत्यक्षं लिङ्गमेवेह दातृयाचकयोर्बलम्। दातृहस्तो भवेदूर्द्ध्वमधस्तिष्ठेत् प्रतिग्रही। यद्दानं प्रतिगृह्णीयात् प्रतिग्राही व्रजत्यधः।" तस्य प्रकारमाह शु०त० विष्णुधर्मोत्तरे "भूमेः प्रतिग्रहं कुर्याद्भूमेः कृत्वा प्रदक्षिणम्"। प्रदक्षिणं न सर्वस्या भूमेः किन्तु तत्स्थस्य प्रदक्षिणावर्त्तनमात्रं, भूमेरसन्निधाने तामुद्दिश्य प्रदक्षिणम्। "करे गृह्य तथा कन्यां दासदास्यौ द्विजोत्तमाः!। करन्तु हृदि विन्यस्य धर्मौ ज्ञेयः प्रतिग्रहे" "आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णे चाश्वस्य कीर्त्तितः। तथा चैकशफानान्तु सर्वेषामविशेषतः। प्रतिगृह्णीत गां पुच्छे पुच्छे कृष्णाजिनं तथा। आरण्याः पशवस्त्वन्ये ग्राह्याः पुच्छे विचक्षणैः। प्रतिग्रहमथोष्ट्रस्य आरुह्य च तथाऽऽचरेत्। वीजानां मुष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्वशः। वस्त्रं दद्यान्त आदद्यात् परिधाय तथा पुनः। आरुह्योपानहौ यानमारुह्यैव च पादुके। द्वैपायान्तु, रथं माह्यं छत्रं दण्डं च धारयेत्। आयुधानि समादाय तथाऽऽभूषय विभूषणम्। वर्मध्वजौ तथा स्पृष्ट्वा प्रविश्य च तथा गृहम्। अवतीर्य च सर्वाणि जल-

स्थानानि वै द्विजाः। द्रव्याण्यन्यान्यथोदाय स्पृष्ट्वा यो ब्राह्मणः पठेत्। प्रतिग्रहीता सावित्रीं सर्व्वत्रैव प्रकीर्त्तयेत्। ततस्तु सार्द्धं द्रव्येण तस्य द्रव्यस्य दैवतम्” भूमिर्विष्णुदेवताकेत्यादि कीर्त्तयेदित्यर्थः। “समापयेत्ततः पश्चात् कामस्तुत्या प्रतिग्रहम्। विधिं धर्म्मयो ज्ञात्वा यस्तु कुर्य्यात् प्रतिग्रहम्। दात्रा सह तरत्येव नानादुर्गाण्यसौ द्विजः”। ब्रह्मपुराणे “ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयाद्वृत्त्यर्थं साधुतस्तथा। अव्यन्नमपि मातङ्गतिललौहांश्च वर्ज्जयेत्। कृष्णाजिनहयग्राही न भूयः पुरुषो भवेत्। शय्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिगृह्य मृतस्य च। नरकान्न निवर्त्तन्ते धेनुं तिलमयीं तथा”। तथा “ब्रह्महत्यां सुरापानमपि स्तेयं तरिष्यति। आतुराद् यद्गृहीतन्तु तत्कथं वै तरिष्यति” एतदादिद्रव्यदानं ग्रहीतुर्दोषजनकम्। अनिच्छवे विद्यारहितत्वेनासमर्थाय च दातुरपि दोषजनकमाह दक्षः “न केवलं हि तद्याति शेषमस्य च नश्यति”। तत् द्रव्यं शेषं द्रव्यस्य अतएव याज्ञवल्क्यः “विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः। गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च”। अधो नरकम्। एतद्दानप्रतिग्रहणोत्तरं तपोजपादिभिरात्मतारणक्षमाय स्वेच्छया प्रतिग्रहीत्रे दानं न दोषायेत्याह विष्णुः “एतानि यदि गृह्णाति स्वेच्छयाभ्यर्थितो न तु। तस्मै दाने न दोषोऽस्ति यस्त्वात्मानन्तु तारयेत्”। तारणप्रकारमाह हारीतः “मणिवासोगवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्टसहस्रं जपेत् पञ्चमध्यमे दशोत्तमे द्वादशरात्रं पयोव्रतं शतसहस्रं असत्प्रतिग्रहेष्विति” अष्टसहस्रमष्टाधिकसहस्रम् असत्प्रतिग्रहेषु उभयतोमुख्यादिप्रतिग्रहेषु तथाचादिपुराणे “किं करिष्यत्यसौ मूढो गृह्णात्युभयतोमुखीम्। सहस्रं वारुणाः पाशाः क्षुरधाराऽग्निसन्निभाः। पूर्णे वर्षसहस्रे तु पाश एकः प्रमुच्यते”। अत एव देवलः “प्रतिग्रहसमर्थो हि कृत्वा विप्रो यथाविधि। निस्तारयति दातारमात्मानञ्च स्वतेजसा”। स्कान्दे “वेदाङ्गपारगो विप्रो यदि कुर्य्यात् प्रतिग्रहम्। न स पापेन लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्भसा” एवं “तीर्थे न प्रतिगृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु च। निमित्तेषु च सर्व्वेषु न प्रमत्तो भवेन्नरः” इति महाभारतवचनम्। प्रतिग्रहीतृदोषजनके गङ्गातीरादिदेशग्रहणादिकाले दानेऽपि बोध्यम्। किन्त्विदानीन्तथाविधपात्राभावात् “मनसा पात्रमुद्दिश्य” इत्यादि प्रागुक्तवचनात्तद्देशकालयोरुत्सृज्य देशान्तरे कालान्तरे च प्रतिपादनाचारः सर्व्वथा समीचीनः। गङ्गावाक्यावल्यामेवम्। याज्ञवल्क्यः “प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम्। ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति पुष्कलान्”। अपवादमाह स एव “कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः। मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च”। चकाराद्गृहादि “शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन् दधि। मत्स्यान् धानाः पयो मांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेत्” इति वचनात्। मणीन् विषादिनिवारकान्। तथा “एधोदकं फलं मूलमन्नमभ्युद्यतञ्च यत्। सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयात् मध्वथाभयदक्षिणाम्”। अभयदक्षिणाम् अभयदानं अभयप्रद इति वक्ष्यमाणवचनात्। अभ्युद्यतम् अभ्यर्थ्य दत्तम्। किमिति प्रत्याख्येयम् इत्याह। तथा च मनुः “अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मणः। अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः” एतद्वचनं याज्ञवल्क्यस्येति मिताक्षराकुल्लूकभट्टमाधवाचार्य्याः। मनोरिति शूलपाणिः। भरद्वाजः “अयाचितोपपन्ने तु नास्ति दोषः प्रतिग्रहे। अमृतं तद्विदुर्देवास्तस्मात्तं नैव निर्णुदेत्”। अपवादान्तरमाह स एव “देवातिथ्यर्च्चनकृते गुरुभृत्यार्थमेव च। सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च” भृत्या भरणीयाः भार्य्यापुत्रादयः। तथा च मनुः “वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्य्या सुतः शिशुः। अप्यकार्य्यशतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत्”। आत्मवृत्त्यर्थं जीवनमात्रम्। “न तु तृप्येत् स्वयं ततः” इति मनुस्मृतेः। प्रयोगसारे “प्रतिग्रहं न गृह्णीयादात्मभोगोपलिप्सया। देवतातिथिपूजार्थं धनं यत्नादुपार्जयेत्”। अङ्गिराः “कुटुम्बार्थं द्विजः शूद्रात् प्रतिगृह्णीत याचितम्। क्रत्वर्थमात्मने चैव न हि याचेत कर्हिचित्”। अत एव यज्ञार्थं याचकत्वे निन्दामाह याज्ञवल्क्यः “चाण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रभिक्षणात्” शूद्रस्यापि अयाचितदातृत्वमाह नृसिंहपुराणम् “अयाचितप्रदाता च कृषिं वृत्त्यर्थमाश्रयेत्। पुराणं शृणुयान्नित्यं नरसिंहस्य पूजनम्

प्रतिग्रहीतृ त्रि॰ प्रति+ग्रह-तृच्। प्रतिग्रहकर्त्तरि प्रतिग्रहीतृधर्माश्च दानशब्दे ३पृ॰ उक्ता दृश्याः।

प्रतिग्राह त्रि॰ प्रति+ग्रह—कर्त्तरि ण। १प्रतिग्रहकारके २पतद्ग्रहे (पिकदानी) पु॰ अमरः।

प्रतिघ पु॰ प्रति+हन—ड न्यङ्क्वा॰ कुत्वम्। १प्रतिघाते मेदि॰

२कोपे अमरः । कामप्रतिघातेन तस्य जातत्वात्तथात्वम् । ३मूर्च्छायां शब्दर० ।

प्रतिघात पु० प्रति+हन–णिच् भावे अप् । १मारणे २क्षतस्थित् विघाते च । ल्युट् प्रतिघातन तत्रार्थे न०अमरः ।

प्रतिघ्न न० प्रति+हन–घञर्थे क । अङ्गे शब्दच० ।

प्रतिचक्ष्य त्रि० प्रति+चक्ष–ण्यत् वा ख्यादेशाभावः । प्रकर्षेण द्रष्टव्ये ऋ०१।११२।११भा० ।

प्रतिच्छन्दस् त्रि० छन्दोऽभिप्रायः प्रतिगतश्छन्दः अत्या०स० । १अभिप्रायानुरूपे २प्रतिरूपे ३अनुरोधे च त्रिका० । वेदश्छन्दः साकल्ये अव्ययी० । ४प्रतिवेदमित्यर्थे अव्य० ।

प्रतिच्छन्दक त्रि० प्रति+छन्द–ण्वुल् । प्रतिनिधौ ६।१८० श्लोके कुल्लूकभट्टः ।

प्रतिच्छाया स्त्री प्रतिरूपा छायायाः प्रा०स० । प्रतिरूपायां १प्रतिमायां २सादृश्ये च अमरः । [हेमच० ।

प्रतिजङ्घा स्त्री प्रतिगता जङ्घाम् अत्या०स० । अग्रजङ्घायाम्

प्रतिजन अव्य० वीप्सायाम् अव्ययी० । जनं जनं प्रतीत्यर्थे तस्य अंश्वा० अन्तोदात्तता । तत्र साधु प्रतिजना० खञ् । प्रातिजनीन प्रत्येकजनसाधौ त्रि० ।

प्रतिजनादि "प्रतिजनादिभ्यः खञ्" पा० उक्ते खञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा०ग० उक्तो यथा "प्रतिजन इदंयुग संयुग समयुग परयुग परकुल परस्यकुल अमुष्यकुल सर्वजन विश्वजन महाजन पञ्चजन"

प्रतिजन्य न० प्रतिकूलं जन्यं युद्धं यस्य, प्रतिजने विपक्षजनपदे भवः यत् वा । १प्रतिबले २प्रतिपक्षजनपदभवे च ऋ०४।५।७ भा० ।

प्रतिजल्पक पु० "इत्याजहन्नभावेऽस्मिन् प्राप्तिर्नार्हत्यनुद्धतम् । दूतस्य तनेनोक्तं यत्र स प्रतिजल्पकः" उज्ज्वलमण्युक्तलक्षणे दूतवाक्यभेदे ।

प्रतिजागर पु० जागरस्य प्रतिनिधिः । १प्रत्यवेक्षणाय गृहमवेक्षस्वेति नियोगे अमरटी० रायमुकुटः । ल्युट् । प्रतिजागरण तत्रार्थे न० मार्कं०पु० ६६अ० ।

प्रतिजिह्वा स्त्री प्रतिरूपा जिह्वा प्रा०स० । तालुमूलस्थे जिह्वाकारे मांसपिण्डे (आलजिव) स्वार्थे क । तत्रार्थे त्रिका० ।

प्रतिज्ञा स्त्री प्रति+ज्ञा–भावे "आतश्चोपसर्गे" पा० अङ् । १कर्त्तव्यत्वप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारे स च करिष्यामीत्यादिवाक्यरूपः "साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा" गौ०सू०उक्ते साध्यवत्त्वेन पक्षनिर्देशरूपे २पञ्चाङ्गन्यायावयवभेदे "यथा पर्वतो वह्निमान् इत्यादिवाक्यम् तत्र भाष्यम् "प्रज्ञापनीयेन धर्मेण विशिष्टस्य परिग्रहवचनम् साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा यथा शब्दोऽनित्य इति" । अवयवग्रन्थे अनुमानचिन्तामण्यादिदीधितौ विस्तारः । व्यवहारे पक्षाभिधायके ३पूर्वपक्षभाषाद्यपरपर्य्याये वाक्ये यथा ममेदं द्रव्यमनेन गृहीतं न ददातीत्यादि । पूर्वपक्षशब्दे ४४०३पृ० दृश्यम् । ४अङ्गीकारे अमरः भावे ल्युट । प्रतिज्ञानं तत्रार्थे न० ।

प्रतिज्ञात त्रि० प्रति+ज्ञा–क्त । प्रागुक्तप्रतिज्ञाविषये "ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्" इति स्मृतिः ।

प्रतिज्ञान्तर न० अन्या प्रतिज्ञा मयू०स० । "प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात्तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम्" गौ०सू० उक्ते निग्रहस्थानभेदे विवृतं चेदं वृत्तौ "प्रतिज्ञान्तरं लक्षयति । प्रतिज्ञातस्यार्थस्य प्रतिषेधे कृते तद्दूषणोद्दिधीर्षया धर्मस्य धर्मान्तरस्य विशिष्टः कल्पोविकल्पः तस्माद्विशेषणान्तरविशिष्टतया प्रतिज्ञातार्थस्य कथनमिति फलितार्थः । प्रतिषेध इत्यनेन झटितिसंवरणे विलम्बेनापि स्वयं दूषणं विभाव्य विशेषणे न दोष इत्युक्तं, प्रतिज्ञातार्थस्येत्युपलक्षणम् हेत्वतिरिक्तार्थस्येति तत्त्वं तेन उदाहरणान्तरमुपनयान्तरञ्च प्रतिज्ञान्तरत्वेन संगृहीतं भवति । इदञ्च पक्षसाध्यविशेषणभेदात् प्रत्येकं द्विविधं यथा शब्दोऽनित्य इत्युक्ते ध्वनौ बाधेन परेण प्रत्युक्ते वर्णात्मकः शब्दः पक्ष इति प्रतिज्ञान्तरं, न चेदमर्थान्तरं प्रकृतोपयोगात् न चेयं प्रतिज्ञाहानिः पूर्वोक्तस्यापरित्यागात् एवं पर्वतो वह्निमान् सुरभिमलिनधूमवत्त्वादित्युक्ते असमर्थविशेषणत्वेन च परेण प्रत्युक्ते कृष्णागुरुप्रभववह्निमानित्यत्र, एवं तादृशवह्नौ साध्ये यः सुरभिमलिनधूमवान् स वह्निमानित्युदाहरणे न्यूनत्वेन प्रत्युक्ते स तादृशवह्निमानित्यत्र, एवमन्यदप्यूह्यम् ।

प्रतिज्ञापत्र न०प्रतिज्ञासूचकं पत्रम् शा०त० । भाषापत्रभेदे ।

प्रतिज्ञाविरोध न० "प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः" गौ० सू० उक्ते निग्रहस्थानभेदे विवृतञ्चेदं वृत्तौ "प्रतिज्ञाविरोधं लक्षयति अत्र च प्रतिज्ञाहेतुपदे कथाकालीनवाक्यपरे तथा च कथायां स्ववचनार्थविरोधः प्रतिज्ञाविरोधः यद्यपि काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमान् पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् ह्रदो वह्निमान् ह्रदत्वात् पर्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादौ हेत्वाभासान्तरसाङ्कर्यं तथाप्युपाधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसाङ्कर्यान्न दोषः । न चासङ्कीर्णस्थलाभावः पर्वतो न वह्निमान् धूमात् यो

यो धूमवान् स निरग्निरित्युदाहरणे निरग्निस्तथायमित्युपनये तत्सत्त्वात् एवं निगमनेऽपि बोध्यम् ।

प्रतिज्ञासन्न्यास न० "पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासन्न्यासः" गौ०सू०उक्ते निग्रहस्थानभेदे विवृतञ्चेदं वृत्तौ "प्रतिज्ञासन्न्यासं लक्षयति । पक्षस्य स्वाभिहितस्य परेण प्रतिषेधे कृते सति तत्परिजिहीर्षया प्रतिज्ञातार्थस्यापनयनमपलाप इत्यर्थः यथा शब्दोऽनित्य ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते सामान्ये व्यभिचारेण परेण प्रत्युक्ते क एवमाह शब्दोऽनित्य इति ।

प्रतिज्ञाहानि न० "प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः" गौ०सू० उक्ते निग्रहस्थानभेदे विवृतञ्चेदं वृत्तौ "प्रतिज्ञाहानिं लक्षयति प्रतिकूलो दृष्टान्तो यत्र स प्रतिदृष्टान्तः परपक्षः स्वः स्वीयः दृष्टान्तो यत्र स स्वदृष्टान्तः स्वपक्षः तथा च स्वपक्षे परपक्षधर्माभ्यनुज्ञा प्रतिज्ञाहानिः स्वयं विशिष्याभिहितपरित्याग इति फलितार्थः अपसिद्धान्तस्तु स्वयं विशिष्य नाभिधीयते इति नापसिद्धान्तसाङ्कर्य्यं सेयं पक्षहेतुदृष्टान्तसाध्यतदन्यहानिभेदात् पञ्चधा भवति यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते प्रत्यभिज्ञया बाधितविषयोऽयमित्युत्तरिते अस्तु तर्हि घट एव पक्ष इति, एवं तत्रैव ऐन्द्रियकत्वादिति हेतोरनैकान्तिकत्वमिति प्रत्युक्ते अस्तु कृतकत्वादिति हेतुरिति, एवं पर्वतो वह्निमान् धूमादयोगोलकवदित्युक्ते दृष्टान्तः साधनविकल इति प्रत्युक्ते अस्तु तर्हि महानसवदिति, एवम् अत्रैव सिद्धसाधने च प्रत्युक्ते अस्तु तर्हि द्रव्यवानिति अन्यहानिस्तु विशेषणहान्यादिः यथा तत्रैव नीलधूमादित्युक्तेऽसमर्थविशेषणत्वेन प्रत्युक्ते अस्तु तर्हि धूमादिति हेतुरित्यादि ।

प्रतितन्त्र न० प्रतिकूलं तन्त्रं शास्त्रम् प्रा०स० । स्वमतविरुद्धे शास्त्रे तन्त्रञ्चेतरेतराभिमतसम्बद्धस्यार्थस्योपदेशः शास्त्रमिति ।

प्रतितन्त्रसिद्धान्त पु० "समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः" गौ०सू०उक्ते सिद्धान्तभेदे विवृतं चेदं वृत्तौ "प्रतितन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति । समानशब्द एकार्थस्तेनैकतन्त्रसिद्ध इत्यर्थः स्वतन्त्रसिद्ध इति पर्य्यवसितोऽर्थः तथा च वादिप्रतिवाद्येकतरमात्राभ्युपगतस्तदेकतरस्य प्रतितन्त्रसिद्धान्त इति फलितार्थः । यथा मीमांसकानां शब्दनित्यत्वम् । उदाहृतं च भाष्ये यथा नासत आत्मलाभः न सत आत्महानं निरतिशया चेतनाः देहेन्द्रियमनःसु विषयेषु तत्तत्कारणेषु च विशेष इति सांख्यानाम् । पुरुषकर्मनिमित्तो भूतसर्गः कर्महेतवो दोषाः प्रवृत्तिश्च स्वगुणविशिष्टाश्चेतनाः असदुत्पद्यते उत्पन्नं निरुध्यते इति योगानाम्" ।

प्रतितर पु० प्रतितीर्य्यतेऽनेन प्रति+तॄ—करणे अप् । तरणसाधने नौकाचालनदण्डादौ सुश्रुतः ।

प्रतिताल पु० संगीतदा० उक्ते तालभेदे तल्लक्षणभेदादिकं तत्रोक्तं यथा "कान्तारः समराख्यश्च वैकुण्ठो वाञ्छितस्तथा । कथिताः शङ्करेणैव चत्वारः प्रतितालकाः । कान्तारः प्रतितालस्तु चन्द्रक्रीडे द्रुतद्वयम् । दशाक्षरपदेनायं शृङ्गारे वर्त्तते रसे ।१ लघुद्रुतौ लघुश्चान्ते रूपताल उदाहृतः । रुद्रसंख्याक्षरपदः समरो वीरके रसे" ।२ "रुद्रत्रयस्तु वैकुण्ठे प्रतिताले समीरिताः । अर्कसंख्याक्षरैः पादो हास्ये त्रिपुटतालके" ।३ "वाञ्छितस्तृतीय ताले लघुरेको द्रुतस्तथा । त्रयोदशाक्षरैर्युक्तो रसेऽद्भुते प्रकीर्त्तितः" ।

प्रतितालो स्त्री प्रतिगता तालं गौरा० ङीष् । (चावि) तालकोद्घाटके यन्त्रभेदे हेमच० ।

प्रतितूणी स्त्री सुश्रुतोक्ते वातरोगभेदे "आहत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः । नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिणगद्गदान् । अधिका वेदना याति वर्चोमूत्राशयोत्थिता । भिन्दन्तीव गुदोपस्थं सा तूणीत्युपदिश्यते । गुदोपस्थोत्थिता सैव प्रतिलोमविसर्पिणी । वेगैः पक्वाशयं याति प्रतितूणी तु सा स्मृता" । तूणीशब्दोऽपि तत्र लक्षितवातरोगभेदे स्त्री ।

प्रतिदान न० प्रतिरूपं तुल्यरूपं दानम् प्रा०स० । विनिमये १तुल्यरूपदाने न्यस्तस्य द्रव्यस्य २प्रत्यर्पणे च अमरः ।

प्रतिदारण न० प्रति—दॄ+णिच्—आधारे ल्युट् । युद्धे शब्दमाला भावे ल्युट् । भेदने ।

प्रतिदिवन् पु० प्रतिदीव्यति दिव—कनिन् । प्रत्यहं १दीप्तिशीले सूर्य्ये त्रिका० अस्य भत्वेऽल्लोपे दीर्घविधौ परनिमित्तलोपरूपाजादेशस्य स्थानिवत्त्वाभावात् दीर्घः । प्रतिदीव्नः प्रतिदीव्नेत्यादि । शब्दरत्ना० प्रतिदीवन् इति शब्दान्तरं कृतं तत्र प्रमा० तत्रार्थे । [२१०१ पृ० दृश्यम् ।

प्रतिदृष्टान्तसम पु० गौ०सू० उक्ते जात्युत्तरभेदे जातिशब्दे

प्रतिद्वन्द्व न० प्रतिरूपं द्वन्द्वम् प्रा०स० । तुल्ययुद्धे मार्क०१६अ० ।

प्रतिद्वन्द्विन् त्रि० प्रतिद्वन्द्वमस्त्यस्य इनि । १तुल्यरूपे येन सह द्वन्द्वं युद्धं क्रियते २तस्मिंश्च ।

प्रतिधर्त्तृ त्रि० प्रति+धृ-तृच्। निराकारके यजु० १५।१०वेददी०

प्रतिधा स्त्री प्रति+धा—भावे क्विप्। प्रतिविधाने भावे ल्युट्। प्रतिधान निराकरणे न०।

प्रतिधि पु० पु० प्रतिमुखं धीयते प्रति—धा कर्मणि कि। प्रातःसवनान्ते पाठ्ये १स्तोमभेदे ताण्ड्य०ब्रा० भा०। २दैवातिथ्यं गमनकाष्ठे ऋ० १८।८५।८ भा०। ३यज्ञे यजु० १८ वेददी०। [जायमाने शब्दे प्रतिशब्दे हेमच०।

प्रतिध्वनि पु० प्रतिरूपोध्वनिः प्रा० स०। शब्दानुसारेण

प्रतिध्वान पु० प्रति+ध्वन—घञ्। प्रतिशब्दे अमरः।

प्रतिनन्दन न० प्रति+नन्द—भावे ल्युट्। आशीर्वादादिना सम्भावने। [हेम०।

प्रतिनप्तृ पु० प्रतिनिहितो नप्ता पौत्रः प्रा०स०। प्रपौत्रे

प्रतिनव त्रि०प्रतिगतो नवं नूतनत्वम् अत्या०स०। नूतने जटा०

प्रतिनाद पु० प्रतिरूपो नादः प्रा०स०। प्रतिध्वनौ

प्रतिनायक पु० प्रतिकूलो नायकः प्रा०स०। वीररसादौ प्रतिकूले नायके नायकस्य यं प्रति कोपादि तस्मिन् "धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः" सा०द०। यथा रामस्य रावण इत्यादि।

प्रतिनिधि पु० प्रतिरूपं निधीयते तुल्यरूपतया स्थाप्यते प्रति+नि+धा—कि। १प्रतिरूपे तुल्यरूपे अमरः। वैदिककर्माङ्गद्रव्यादीनां मुख्यानामलाभे २तुल्यरूपतयाऽन्यस्मिन् निधीयमाने। कुत्र प्रतिनिधिर्भवति कुत्र वा न भवति तत्सर्वं विशेषरहितं कात्या०श्री०१।४ कण्डिकायां व्यवस्थापितं तस्य संक्षिप्तार्थस्तु कात्यायनशब्दे १८६५ पृष्ठादौ दर्शितः। तदनुसारेण स्मार्त्तादिकर्मतव्यवस्था प्रदर्श्यते तत्र एकादशीतत्त्वे उक्तं यथा स्कन्दपुराणम् "पुत्रञ्च विनियोक्तेति भगिनीं भ्रातरन्तथा। एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत्"। गरुडपुराणम् "भार्य्या भर्त्तृव्रतं कुर्य्याद्भार्य्यायाश्च पतिस्तथा। असामर्थ्ये द्वयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते"। वराहपुराणे "पितृमातृपतिभ्रातृश्वश्रूगुर्वादिभूभुजाम्। उद्दिश्योपोषित्वा स्वयञ्च फलभाग् भवेत्"। अत्रैव विषये कात्यायनः "दक्षिणा नात्र कर्त्तव्या शुश्रूषा विहिता च सा" ननु प्रतिनिधौ ममेह शर्म इत्यादिमन्त्रस्यफलं कुतान्वेतु इति चेत् प्रधान एव। तथाच शारीरकभाष्ये श्रुतिः "यां वै काञ्चन यज्ञ आशिषमाशासते यजमानायैव तामाशास्ते इति होवाच" इति। ब्राह्मणसर्वस्वे यजमानायेत्यत्र यजमानस्येति पाठः। सरलायां तु "यां वै काञ्चन ऋत्विगाशिषमाशास्ते सा यजमानस्यैवेति"। अत्र ऋत्विग्यजमानपदे प्रतिनिधिप्रधानपरे आकाङ्क्षितत्वात्। अतएव प्रतिनिधिपुत्रादिना "आयान्तु नः पितरः" इत्यादिरनूह एव पठ्यते वाक्यस्य काल्पनिकत्वाच्च तथेति। कालमाधवीये "काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके हि सः। काम्येऽप्युपक्रमादूर्द्ध्वमन्ये प्रतिनिधिं विदुः" यथा नित्यं नैमित्तिकञ्च प्रतिनिधिनाप्युपक्रम्य कारयेत् काम्ये तु स्वसामर्थ्यं परीक्ष्य स्वयमेवोपक्रम्य कुर्य्यात्। असामर्थ्ये उपक्रमादूर्द्ध्वं प्रतिनिधिनापि कारयेत्। एतच्च श्रौतकाम्यपरं स्मार्त्तकाम्यन्तु अन्यद्वाराप्युपक्रम्य कार्य्यम्। तथा च पराशरभाष्ये शातातपः "श्रौतं कर्म स्वयं कुर्य्यादन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत्। अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्य्यादाचारमन्ततः"। अन्तत उपक्रमात् परतः। एतच्च काम्येऽपि प्रतिनिधिविधायकं नैमित्तिकमात्रपरत्वे श्रौतस्मार्त्तभेदोपादानं व्यर्थं स्यात् तयोरविशेषादेव प्रतिनिधिलाभात्। अत एव भारतपाठादौ तथा समाचारः। कृत्यचिन्तामणौ? "नाभावस्य प्रतिनिधिरभावान्तरमिष्यते"। सजातीयत्वेऽप्यभावान्तरमभावस्य प्रतिनिधिर्नेष्यते। भावस्तु कदाचिद्यथोपवासादौ ब्राह्मणभोजनादीति। "नापि प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु कुत्रचित्। श्रौतक्रियायामभोज्यं यद्द्रव्यं हि तदशेषतः। ग्राह्यं प्रतिनिधित्वेन होमकार्य्यं न कुत्रचित्। द्रव्यं वैकल्पिकं किञ्चिद् यत्र सङ्कल्पितं भवेत्। तदभावे सदृग्ग्राह्यं न तु वैकल्पिकान्तरम्। उपात्ते तु प्रतिनिधौ मुख्यार्थो लभ्यते यदि। तत्र मुख्यमनादृत्य गौणेनैव समापयेत्। संस्काराणामयोग्योऽपि मुख्य एव हि लभ्यते। न तु संस्कारयोग्योऽन्यो गृह्यते प्रतिरूपकः। मुख्ये कार्य्यासमर्थे तु लब्धेऽप्येतस्य नादरः। प्रतिरूपकमादाय शक्तमेवोपजायते। कार्य्यैरूपैस्तथा पत्रैः क्षीरैः पुष्पैस्तथा फलैः। गन्धै रसैः सदृग् ग्राह्यं पूर्वालाभे परं परम्। आम्यानान्तु भवेद्ग्राम्यमारण्यानामरण्यजम्। यवालाभे तु गोधूमास्तथा रेणुयवादयः। हविष्ये मोद्दृतं ग्राह्यं तदभावेऽपि माहिषम्। आजं वा तदभावे तु साक्षात्तैलं प्रयुज्यते। तैलाभावे ग्रहीतव्यं तैलजं तिलसम्भवम्"। तैलजं तैलघृष्टं तिलसम्भवम् तिलपिष्टादि। "तदभावे तु वस्त्रेहं कौसुम्भं सर्षपोद्भवम्। वृक्षस्नेहस्तथा ग्राह्यः पूर्वाभावे

परः परः। तदभावे गवादीनां क्रमात् क्षीरं विधीयते। तदभावे दधि प्राह्यमलाभे तिल इष्यते। यत्र मुख्यं दधि क्षीरं तत्रापि तदलाभतः। अजादेः क्षीरदध्यादि तदभावेऽपि गोघृतम्। मुख्याभावोऽथ वा ग्राह्यः कार्य्यकारणसन्ततौ"। अत एव घृताभावे पूर्व्वं दधि ततः पयः। तथा "सर्व्वत्र गौणकालेषु कर्म्मचोदितमाचरेत्। प्रायश्चित्तं व्याहृतिभिर्हुत्वा कर्म समाचरेत्"। मत्स्यसूक्ते "घृतं न लभ्यते यत्र शुष्कक्षीरेण होमयेत्। क्षीरस्य च दधि ज्ञेयं मधुनश्च गुड़ो भवेत्"। आयुर्वेदेऽपि "मधु यत्र न लभ्येत तत्र जीर्णो गुड़ो भवेत्"। काण्डमूलपर्णपुष्पफलप्ररोहरसगन्धादीनां सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्य्यात्। सर्व्वाभावे यवप्रतिनिधिर्भवतीति" काण्डं नालं प्ररोहोऽङ्कुरः। सर्व्वालाभे यव इति कल्पतरुः अथवा इति नारायणोपाध्यायः। शान्तिदीपिकायां नारदीयपञ्चरात्रम् "अभावे चैव धातूनां हरितालं विधीयते। बीजानामप्यभावे तु यव एकः प्रशस्यते। ओषधीनामभावे तु सहदेवी प्रशस्यते। रत्नानामप्यभावे तु मुक्ताफलमनुत्तमम्। लौहानामप्यभावे तु हेमपात्रं प्रकल्पयेत्"। लौहानां तैजसपात्राणाम्। न्यायप्राप्तप्रतिनिधिमधिकृत्य जैमिनिः "न देवताग्निशब्दक्रियाणामिति"। अस्यार्थः देवताया अग्नेश्च आहवनीयादेः शब्दस्य मन्त्रस्य क्रियाया प्रयाजाद्यदृष्टार्थकर्म्मणश्चादृष्टमात्रार्थकत्वेनारादुपकारकत्वान्न प्रतिनिधिः, व्रीह्यादीनान्तु सन्निपत्योपकारकाणां पुरोडाशसाधनं दृष्टमेव प्रयोजनमिति तत्र प्रतिनिधिरुचित इत्युक्तम्। परिशिष्टम् "मुख्यकाले तु मुख्यञ्चेत् साधनं नैव लभ्यते। तत्कालद्रव्ययोः कस्य गौणता मुख्यतापि वा"। तत्र भरद्वाजः "मुख्यकालमुपाश्रित्य गौणमप्यस्तु साधनम्। न मुख्यद्रव्यलाभेन गौणकालप्रतीक्षणम्। गौणेषु तेषु कालेषु कर्म्म चोदितमारभेत्। प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत्"। उत्तरमतं सिद्धान्तमिति केचित्। तदभिप्रायकं मीमांसाषष्ठाध्यायसूत्रम्। "पौर्व्वापर्य्येऽपि पूर्व्वदौर्व्वल्यं प्रकृतिवदिति"। ज्योतिष्टोमेऽन्योन्यं सम्बध्य यज्ञशालातो बहिर्निर्गच्छतां ऋत्विजां विच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तं श्रूयते यद्युद्गाता विच्छिन्द्यात् दक्षिणेन यजेत यदि प्रतिहर्त्ता सर्व्वस्वदक्षिणेनेति"। तत्र उद्गातृप्रतिहर्त्त्रोः क्रमेण विच्छेदे विरुद्धप्रायश्चित्तयोः समुच्चयासम्भवात्। किं पूर्व्वं कार्य्यम् उत वा परमिति संशये हि अनुपजातविरोधात् पूर्व्वमिति पूर्व्वपक्षे राद्धान्तः पौर्व्वापर्य्ये सति निमित्तयोः पूर्व्वस्यैव निमित्तस्य दौर्व्वल्यम्। उत्तरस्य पूर्व्वनिरपेक्षस्य तद्बाधकतया उदितत्वात् पूर्व्वोदयकाले उत्तरस्याप्राप्तत्वेन पूर्व्वस्य बाध्यत्वायोगात्। उक्तं हि "पूर्व्वं परमजातत्वादबाधित्वैव जायते। परस्यानन्यथोत्पादान्नत्वबाधेन सम्भवः" इति प्रकृतिवदिति यथा हि प्रकृतौ कॢप्तोपकाराः कुशाः प्रथममतिदेशेन विकृतावुपकाराकाङ्क्षिण्यां प्राप्ताः कॢप्तोपकारतया चरमभाविभिरपि शरैर्निरपेक्षैर्बाध्यन्ते तद्वदिति। अत एव शारीरकभाष्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः "अपेक्षितत्वज्ञानापेक्षितस्य बाध्यत्वे हेतुर्न बाधकत्वे रजतज्ञानस्य ज्यायसः शुक्तिज्ञानेन कनीयसा बाधदर्शनात् तदनपबाधने तद्बाधात्मनस्तस्योत्पत्तेरनुपपत्तेः तथाच "पूर्व्वापरबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम्। अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्मधियां भवेत्" इति। यदि च पूर्व्ववचनस्य पूर्व्वपक्षत्वे वैयर्थ्यं स्यात् अत उभयवचनार्थौ विवक्षणीयौ तदा विषयभेदेन व्यवस्थापनीयौ। तथाहि यत्राष्टकाश्राद्धादौ कालान्तराभावस्तत्र तत्कालानुरोधाद्विहितद्रव्यालाभेऽपि प्रतिनिहितद्रव्यमादाय मुख्यकाल एव तत्करणं न तु वचनानुपात्तस्वेच्छाकल्प्यगौणकालप्रतीक्षणम्। तथाच छन्दोगपरिशिष्टम् "स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्य्याद् यद्यानुकल्पिकम्। श्रपयेत्तं समत्सायास्तद्वत्सायाः पयसस्तु" इत्यादि। यत्राब्दिकश्राद्धादौ कृष्णैकादश्यादिगौणकालोऽस्ति तत्र सूताहाद्यावश्यकाद्यभावे तदनुरोधेन उपवासादिरूपं प्रायश्चित्तं कृत्वा गौणकाले तत् कर्त्तव्यम्। तथाच लघुहारीतः "एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम्। अभावे पाकपात्राणां तदहः समुपोषणम्"। तथाच छन्दोगपरिशिष्टम् "संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन। हुत्वैतदेव कुर्व्वीत ये तूपनयनादधः"। यत्र तु विनिगमकवचनाभावस्तत्र यद्यपि क्रियायाः प्राधान्यात् कालो द्रव्यं द्वयमपि गुणभूतमेव तथाप्यन्योपसंहारासामर्थ्ये द्रव्यादरः कालस्य सूर्य्यादिक्रियाघटितस्य कर्त्त्रधीनत्वाभावादर्जनीयत्वविरहैः असन्निधिकत्वान्निमित्तमात्रेण बहिरङ्गत्वात्। कालस्य निमित्तत्वं व्यक्तं भविष्ये "अतः कालं प्रवक्ष्यामि निमित्तं कर्म्मणामिह"। द्रव्यस्य तु यागस्वरूपनिर्व्वाहकत्वेनाभ्यर्हितत्वात् कर्म्मणः कारकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च। तुलादि-

प्रतिनिध्यभावे तु ब्रह्मवैवर्त्तः "उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत्। तावद्धनानि वा दद्यात् यद्भक्ताद्द्विगुणं भवेत्। सहस्रसम्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान्। कुर्य्याद्द्वादशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः"। देवीं गायत्रीम्। अत्र चान्द्रायणादौ परिसंख्या। काश्यपपञ्चरात्रे "मच्छयने मदुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने। फलमूलजलाहारी हृदि शल्यं समार्पयेत्। अत्र यो दीक्षितः कश्चिद्वैष्णवो भक्तितत्परः। निर्निमित्तमदीक्षायां न च चद्व्याधिपीडितः। अन्नं वा यदि भुञ्जीत फलं फलमथापि वा। अपराधमहं तस्य न क्षमामि हि कश्यप!। क्षिपामि नरके घोरे हृच्छल्यं मम जायते"। निमित्तं प्रारब्धचान्द्रायणादिव्रतविरोध इत्यादि, दीक्षायां चरुशेषप्राशनस्य विहितत्वाददीक्षायामित्युक्तम्। चद्व्याधिना पीडितः सर्वमेतत्प्रदर्शनमात्रं शक्तौ निर्विशेष इत्यर्थः। अन्नादिकमप्युपलक्षणमिति जीमूतवाहनः। अत्र निमित्तं प्रारब्धचान्द्रायणादीति यदुक्तं तस्य चान्द्रायणादौ भोजनस्यावश्यकत्वाभावात् किन्तु निमित्तं रविवाराद्युपवासपारणं जलपानरूपं दीक्षायामपि चरुप्राशनं प्राणरूपम् अन्यथा "पुरोडाशोऽपि सोमो वा संप्राप्ते हरिवासरे। अभक्ष्येण समः प्रोक्तः किं पुनश्चाशनक्रिया" इति नारदीयं विरुध्येत। तद्भ्राणस्य भोजनरूपतामाह कात्यायनः श्रुतिः "पितृशाद्वं यं तस्यैवं प्राशितं भवति" इति पितृग्रसपक्षरूपम् आकाङ्क्षाया अवशिष्टत्वात्। तेनैकादश्यां तदुभयोर्जलपारणं चरुशेषघ्राणञ्च कृत्वा उपवासः कार्य्यः"।

आरब्धकार्त्तिकादिस्नाने तु व्याधादिनाऽसामर्थ्ये पुत्रादिभिः प्रतिनिधिना कारयितव्यं नानुकल्पविधिना नित्यस्नान एव तद्विधिनादिति" इति मल०त० स्वयं करणाऽसामर्थ्ये अन्यद्वारा कारयितव्यं यथा दक्षः "स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते। ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः। एभिरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि" विट्पतिर्जामाता। एवञ्च ऋत्विगादीतरत्र फलन्यूनता। अत्राशौचाशङ्कया बोधनदिनात् पूर्वं मुषितत्कालजीविरूपाधिकाराभावेऽपि यद्वरणादिकं क्रियते तत्कर्मकाले तस्य नारदोक्तस्वयंप्रवर्त्तनवत् प्रवर्त्तनाय न तु तदानीं प्रतिनिधीयते अथ वा "निःक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजं तथा। प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं वसेत्" इति छन्दोगपरिशिष्ट यदन्यत्रापि प्रतिनिधीयते एवं वरणं विनापि कश्चिद्यदि ऋत्विक् प्रवर्त्तते तथापि तत्कर्मसिद्धिः। दक्षिणा च तस्मै शुक्तिकाले दातव्येति तथा च नारदः "ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्टः पूर्वैर्जुष्टः स्वयं कृतः। यदृच्छया वा यः कुर्य्यादार्त्विज्यं प्रीतिपूर्वकम्" यदृच्छया स्वेच्छया" ति०त०। परार्थस्नाने स्वयमशक्तौ कुशमयप्रतिमूर्त्तिस्नानेऽपि फलविशेषः प्रा०त० उक्तो यथा "प्रतिकृतिं कुशमयीं कृत्वा तीर्थवारिषु मज्जयेत्। यमुद्दिश्य निमज्जेत सोऽष्टभागं फलं लभेत्। मातरं पितरं वापि भ्रातरं सुहृदं गुरुम्। यमुद्दिश्य निमज्जेत द्वादशांशं फलं लभेत्"। "अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा। पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात् प्रयत्नतः" दत्तकमी०।

प्रतिनियम पु० प्रत्येकं नियमः। १एकमेकं प्रति नियमे २व्यवस्थायाम् "प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च पुरुषबहुत्वं सिद्धम्" सां० का०।

प्रतिनिर्देश्य त्रि० प्रति+निर्—दिश-कर्मणि ण्यत्। प्रथमनिर्दिष्टस्य पुनर्गुणान्तरविधानार्थं वुभुत्सितार्थप्रतिपादनार्थं च निर्देशविषये यथा "उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च" अत्र ताम्रतयोदितस्य पुनस्ताम्रगुणविशिष्टतयास्तत्वकीर्त्तनाय पुनर्निर्देशः। तत्र च कथित पदता न काव्यदोषः तदुक्तं काव्यप्रकाशे

"उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तो विषय एकपदप्रयोग निषेधस्य, तद्वति विषये प्रत्युत तस्यैव पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः। तथा हि "उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च। सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता"। अत्र रक्त एवास्तमेतीति यदि क्रियते तदा पदान्तरप्रतिपादितः स एवार्थोऽर्थान्तरतयेव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थगयति"। "तद्वतीति उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्ववतीत्यर्थः दोष इति आपाततोऽर्थान्तरताभासरूप इत्यर्थः। अयं भावः "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र शब्दो न भासते" इति नियमाच्छब्देनोपस्थाप्यमानोऽर्थः शब्दविशिष्ट एव भासते अतः शब्दभेदेनोपादाने तच्छब्दविशिष्टेऽर्थे भासमाने विभिन्नशब्दरूपविशेषणभेदाद्भेदावभास इति। सर्वनाम्नापि पूर्वोपात्तशब्दविशिष्टस्यासनान्न भेदावभास इत्याह सर्वनाम्नोवेति" नागेशः।

प्रतिनिवर्त्तन न० प्रति+निर्—वृत—भावे ल्युट्। १अभीष्टवस्तुतः निवृत्तौ णिच्—ल्युट्। २निवारणे

प्रतिन्याय अव्य० प्रति+नि+अय इ—वा घञ्। न्यायो

युक्तिभेदो वा अनुक्रमे अनतिक्रमे वा अव्ययी॰ वा। १यथागतं प्रत्यागमने "पुनः प्रतिन्यायं यथा योन्या द्रवति" शत॰ब्रा॰ "प्रतिन्यायम् यथागतम् नि+आयो न्यायः। अयनमायो निगमनं पुनः पूर्वगमनवैपरीत्येन यदागमनं स प्रतिन्यायः यथागतं पुनरागच्छतीत्यर्थः" भाष्यम्। २युक्तिमनतिक्रम्येत्यर्थे च।

प्रति(ती)प पु॰ प्रति–पाति+पा–क वा दीर्घः। शान्तनुराजपितरि भा॰आ॰ ९४अ॰। ह्रस्वमध्यः शब्दरत्ना॰।

प्रतिपक्ष पु॰ प्रतिकूलः पक्षः प्रा॰स॰। १विरुद्धपक्षे "विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः" गौत॰सू॰। निर्णयशब्दे ४५९१ पृ॰ अस्यार्थो दृश्यः। प्रतिकूलः पक्षो यस्य प्रा॰ब॰। २शत्रौ ३सदृशे च त्रि॰। ४व्यवहारे प्रतिवादिनि विपक्षे च।

प्रतिपक्षित पु॰ प्रतिपक्षो जातोऽस्य तारका॰ इतच्। १सत्प्रतिपक्षरूपदोषयुक्ते हेतौ हेत्वाभासभेदे "अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः। कालात्ययोपदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च पञ्चधा" भाषा॰। "सत्प्रतिपक्षे तु प्रतिहेतुः साध्याभावसाधकः। अत्र तु हेतुरेवेति विशेषः। साध्याभावसाधक एव साध्यासाधकत्वं न उपन्यस्त इत्यर्थान्तरविशेषोपस्थापकत्वाच्च विशेषः। सत्प्रतिपक्षः साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः। अगृहीताप्रामाण्यकतया साध्यव्याप्यवत्त्वेनोपस्थितिकालीनायाः साध्याभावव्याप्यवत्त्वेनोपस्थितेर्विषयस्तथा इत्यन्ये। अत्र च परस्पराभावव्याप्यवत्ताज्ञानात् परस्परानुमितिप्रतिबन्धः फलम्। अत्र केचित् यथा घटाभावव्याप्यवत्ताज्ञाने विद्यमानेऽपि घटचक्षुःसंयोगे सति घटवत्ताज्ञानं जायते। यथा च सत्यपि पीतत्वाभावव्याप्यशङ्खत्ववत्ताज्ञाने पित्तादिदोषेण पीतः शङ्ख इति धीर्जायते एवं कोटिद्वयव्याप्यवत्तादर्शने कोटिद्वयप्रत्यक्षरूपः संशयो भवति तथा सत्प्रतिपक्षस्थले संशयरूपानुमितिर्भवत्येव यत्र चैककोटिव्याप्यदर्शनं तत्राधिकबलतया द्वितीयकोटिभानप्रतिबन्धाच्च संशयः फलबलेन चाधिकसमबलभावः कल्प्यते इति वदन्ति। तन्न तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने सति तदुपनीतभावविशेषशाब्दबोधादेरनुदयात् लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यज्ञानमात्रे तस्य प्रतिबन्धकता लाघवात्। न तूपनीतभावविशेषे शाब्दबोधे च पृथक् प्रतिबन्धकता गौरवात्। तथा च प्रतिबन्धकसत्त्वात् कथमनुमितिः। न हि लौकिकसन्निकर्षस्थले प्रत्यक्षमिव सत्प्रतिपक्षस्थले संशयानुमितिः प्रामाणिकी येनानुमितिभिन्नत्वेनाधिविशेषणीयम् यत्र कोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानं तत्रोभयत्र प्रामाण्यग्रहणात् संशयो नान्यथाऽगृहीताप्रामाण्यकस्यैव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति" सि॰मु॰।

प्रतिपण पु॰ प्रतिरूपः पणः प्रा॰स॰। १तुल्यरूपे पणे मूल्ये अथ॰ ३।१५।४।

प्रतिपत्ति स्त्री प्रति+पद–क्तिन्। १प्रवृत्तौ २प्रागल्भ्ये ३गौरवे ४प्राप्तौ ५पदप्राप्तौ ६कर्त्तव्यताज्ञाने च मेदि॰। "विषादलुप्तप्रतिपत्तिविस्मितम्" इति रघुः। मीमांसकमते ७फलशून्यकर्माङ्गभेदे यथा श्राद्धादौ दत्तद्रव्यस्य कुशमयब्राह्मणपक्षे जलादौ निक्षेपः। पूजितप्रतिमादेश्च जलादौ निक्षेपः। दस्याधनमात्रे च कात्या॰श्रौत॰

प्रतिपत्तिपटह पु॰ वाद्यभेदे (नागरा) हारा॰।

प्रतिपत्तुर्य्य न॰ इगड्वाद्ये (दगड्काडा) त्रिका॰।

प्रतिपत्रफला स्त्री प्रतिपत्रं फलं यस्याः। क्षुद्रकारवेल्ल्याम् (कोटकच्छे) राजनि॰।

प्रतिपद् स्त्री प्रतिपद्यते उपक्रम्यते पक्षो मासो वाऽनया प्रति+पद–करणे क्विप्। पक्षयोः प्रथमायां १तिथौ तिथिशब्दे तत्स्वरूपं ३२९१पृ॰ दर्शितं कर्मभेदे तत्कालव्यवस्था च ३२९२ पृ॰ दर्शिता। २इगड्वाद्ये त्रिका॰। भावे सम्प॰ क्विप्। ३ज्ञाने ४उपक्रमे कालमा॰ तच्छब्दस्योपक्रमार्थत्वमुक्तं यथा

"तत्र प्रतिपच्छब्द उपक्रमे वर्त्तते। चान्द्रः पक्षो मासो वा प्रतिपद्यते प्रारभ्यते यस्यां तिथौ सा तिथिः प्रतिपत्। प्रारम्भवाचित्वं प्रतिपच्छब्दस्य बह्वृच ब्राह्मणानुवाक सूक्तेषु प्रयोगादवगम्यते तथा च श्रुतिः "आत्वारथं यथोतय इदं वसो सुतमन्ध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचराविति"। अयमर्थः मरुत्वतीयं नाम किञ्चिच्छस्त्रम्। तस्यात्वारथमित्ययं मन्त्रः प्रतिपत् प्रथमं पाठ्यः। इदं वसो सुतमन्ध इत्ययं मन्त्रोऽनुचरः पश्चात् पाठ्य इति। तथा तैत्तिरीया आश्वमेधब्राह्मणे आमनन्ति। "पवस्व वाजसातय इत्यनुष्टुप् प्रतिपद्भवतीति" तथा त एव दर्शपूर्णमासब्राह्मणे पठन्ति "सामिधेनीरनुवक्ष्यन्तो ताव्याहृतीः पुरस्ताद्दध्यात् अग्नेव प्रतिपदं कुरुतः" इति।

तत्तिथौ वह्नेर्जन्म यथोक्तं वराहपु॰

"देवानामथ यक्षाणां गन्धर्वाणाञ्च सत्तम!। आदौ प्रतिपदो येन त्वमुत्पन्नोऽसि पावक!। तत्पदात् प्रातिपदिकं

संभविष्यन्ति देवताः। अतस्ते प्रतिपन्नाम तिथिरेषा भविष्यति”। ४बहिष्पवमानस्तोत्रस्य प्रथमस्तुतौ ताण्ड्य०ब्रा० ४।२।१५ यथा “अवन्ते वाजसातये सोमाः सहस्रपाजस इति सहस्रवती प्रतिपत्कार्य्या”।“प्रतिपद्यते प्रक्रम्यते बहिष्पवमानस्तोत्रं एषा प्रतिपत् सा सहस्रवती सहस्रशब्दोपेता एषा कार्य्या” भा०। वा टाप् तत्रार्थे

प्रतिपन्न त्रि० प्रति+पद–क्त। १अवगते अमरः २स्वीकृते मेदि० “प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि” कुमारः। ३विक्रान्ते च हेमच० आचिता० अस्य गतिपूर्वकत्वेऽपि नान्तोदात्तता। [राजनि०।

प्रतिपर्णशिफा स्त्री प्रतिपर्णं शिफाऽस्याः। द्रवन्तीवृक्षे

प्रतिपाण पु० प्रति+पण–घञ्। प्रतिरूपदेवने

प्रतिपादक त्रि० प्रति+पद–णिच्–ण्वुल्। बोधके।

प्रतिपादन न० प्रति+पद–णिच्-भावे ल्युट्। १दाने २बोधने ३प्रतिपत्तौ च मेदि०।

प्रतिपाद्य त्रि० प्रति+पद–णिच् कर्मणि यत्। बोधनीये

प्रतिपूजन न० प्रतिरूपं पूजनं प्रा०स०। केनचित् पूजने कृते तदनुरूपे तेन पूजकस्य १पूजने २आभिमुख्येन पूजने च।

प्रतिप्रदान न० प्रति+प्र+दा–भावे ल्युट्। १प्रतिदाने २प्रत्यर्पणे च।

प्रतिप्रसव पु० प्रति+प्र+सू–अप्। १निषिद्धस्य पुनःप्राप्तिसम्भावनायाम्। साकल्येऽव्ययी०। २प्रसवसाकल्ये प्रतिजन्मनीत्यर्थे। [भेदे अच्छावाकशब्दे ८५पृ०दृश्यम्।

प्रतिप्रस्थातृ पु० प्रति+प्र+स्था–तृच्। सोमयागीये ऋत्विग्-

प्रतिप्रस्थान न० प्रतिकूलं प्रस्थानम् प्रा०स०। १विरुद्धपक्षाश्रयणे प्रतिकूलं प्रस्थानं यस्य प्रा०ब०। २तद्वति त्रि० ३निग्राह्ये यजु०१८। १९ वेददी०।

प्रतिप्रहार पु० प्रतिरूपः प्रहारः प्रा०स०। १कृतप्रहारानुरूपप्रहारे २प्रतिघातभेदे च।

प्रतिप्रैष पु०प्रतिरूपः प्रैषः प्रा०स०। नियोजितेन नियोक्तारं प्रति पुनःप्रेषणे कात्या० २५।१०।२ कर्कः।

प्रतिफल त्रि० प्रतिफलति प्रति+फल–अच्। १प्रतिबिम्बे येन यत्कर्म कृतं २तस्यानुरूपप्रतीकारे। साकल्ये अव्ययी०। ३फलसाकल्ये अव्य०।

प्रतिफलन न०प्रति+फल–भावे ल्युट्। प्रतिबिम्बने सादृश्ये

प्रतिफुल्लक त्रि० प्रति+फुल्ल-विकाशे ण्वुल्। प्रफुल्ले शब्दच०

प्रतिबद्ध त्रि०प्रति+बन्ध–कर्मणि क्त। १प्रतिरुद्धे २साकल्येन सम्बद्धे व्यापके च प्रतिबन्धशब्दे दृश्यम्।

प्रतिबन्ध पु०प्रति+बन्ध–भावे घञ्। १प्रतिरोधे २साकल्येन सम्बन्धे व्याप्तौ च “प्रतिबन्धदृशः प्रतिबद्धज्ञानमनुमानम्” सा०सू० “प्रतिबन्धो व्याप्तिर्व्याप्तिदर्शनाद्व्यापकज्ञानमनुमानम्” प्र०भा०।

प्रतिबन्धक त्रि० प्रतिबध्नाति प्रति+बन्ध+ण्वुल्। १प्रतिरोधके। स्त्रियां टाप् कापि अत इत्त्वम्। “बलवद्दुरिष्टहेतुत्वमतिः स्यात् प्रतिबन्धिका” भाषा०। २विटपे शब्दच० प्रतिबन्धकत्वञ्च कारणीभूताभावप्रतियोगित्वम् तच्च मण्याद्यभावत्वेन न तु प्रतिबन्धकाभावत्वेनेति नान्योन्याश्रयः। एवं प्रतिबन्धकाभावकूट एव कारणं तेन मणिसद्भावे मन्त्राद्यभावेऽपि न कार्य्यमिति” अनुमा० चि०अतिरिक्तशक्तिनिरासे। तच्च पञ्चधा भवति यथा तद्वत्ताबुद्धिं प्रति तदभाववत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वम्१। तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन२ तदभावावच्छेदकतया गृहीतधर्मवत्तानिश्चयत्वेन३। तदसमानाधिकरणधर्मवत्तानिश्चयत्वेन४। तद्व्यापकतावच्छेदकतया गृहीत धर्मावच्छिन्नाभाववत्तानिश्चयत्वेन५ चेति। तत्राद्यं यथा ह्रदो वह्निमानिति बुद्धिं प्रति ह्रदो न वह्निमानिति निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वम्। द्वितीयं ह्रदो वह्न्यभावव्याप्यवानिति निश्चयस्य। तृतीयं जलवान्वह्न्यभाववानिति निश्चयविशिष्टस्य जलवान् ह्रदः इति निश्चयस्य। चतुर्थं वह्न्यसमानाधिकरणजलवान् ह्रद इति निश्चयस्य। पञ्चमं ह्रदो धूमवानिति बुद्धिं प्रति धूमव्यापकतावच्छेदकतया गृहीतं यद्वह्नित्वं तादृशवह्नित्वावच्छिन्नाभाववान् ह्रद इति निश्चयस्येति। कार्य्यमात्रं प्रति तु कामिनीजिज्ञासायाः स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वम्। क्वचित् मणिमन्त्रादिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वम् यथा दाहं प्रति मणेः प्रतिबन्धकत्वम् इति।

प्रतिबन्धि(न्धी) प्रति+बन्ध–इन् वा ङीप्। प्रकृतैककल्पे प्रष्टुं पुरुषस्येच्छया प्रकृतकल्पान्तरापादने प्रतिवादिमतेऽनिष्टान्तरप्रसञ्जकवाक्ये तत्रार्थे प्रतिबन्दीशब्दोऽपि तन्मूलं स्मृत्यम्। [बादौ भा० उ० १२०अ०।

प्रतिबन्धु पु० प्रतिरूपो बन्धुः प्रा०स०। बन्धुतुल्ये दौहि-

प्रतिबल पु०प्रतिकूलं बलं यस्य। १शत्रौ “प्रतिबलजलधेरिति” वेणी०। प्रतिरूपं बलं यस्य। २तुल्यबले त्रि० “यो मे प्रतिबलो लोके” इति चण्डी। प्रतिगतं बलम् प्रा०स०। ३सामर्थ्ये न० त्रिका०।

प्रतिबाहु पु० प्रतिगतो बाहुम् अत्या०स०। बाहोरग्रे हे०सं०

५८।२५ श्वफल्कस्य २पुत्रभेदे अक्रूरभ्रातरि भाग० ६।२४।६

प्रतिबुद्ध त्रि० प्रति+बुध–कर्त्तरि क्त । १जागरिते । कर्मणि क्त । २ज्ञाते च ।

प्रतिबोध पु० प्रति+बुध–भावे घञ् । १जागरणे २ज्ञाने च कर्त्तरि अच् । ३जागरिते ४ज्ञानिनि च त्रि० । तस्यापत्यम् विदा० अञ् । प्रातिबोध तदपत्ये यूनि तु हरिता० फक् । प्रातिबोधायन तदीये यून्यपत्ये पुंस्त्री० ।

प्रतिबोधिन् त्रि० प्रति+बुध–भविष्यति गम्या० णिनि । भाविप्रतिबोधयुते गम्यादि० द्वितीयात०। शास्त्रप्रतिबोधी

प्रतिभट पु० प्रतिकूलो भटः प्रा० स०। प्रतियोधे येन सह युध्यते तस्मिन् ।

प्रतिभय त्रि० प्रतिगतं भयमस्मात् निरा०स०। १भयहेतौ भयङ्करे अमरः । प्रतिगतं भयम् प्रा०स० । २भये न० ।

प्रतिभा स्त्री प्रति+भा–भावे अङ् । १बुद्धौ २प्रत्युत्पन्नबुद्धौ च हेम० “प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता” रुद्रः ३दीप्तौ च । [पदार्थे २प्रदीप्तियुते च ।

प्रतिभात त्रि० प्रति+भा–कर्त्तरि क्त । १ज्ञानेभासमाने

प्रतिभान्वित त्रि० ३त० । प्रतिभायुक्ते प्रगल्भे अमरः ।

प्रतिभामुख त्रि० प्रतिभान्वितं मुखं मुखव्यापारोऽस्य । प्रतिभान्विते हेमच० । [अच् । २प्रकाशमाने च ।

प्रतिभास पु० प्रति+भास–भावे घञ् । १प्रकाशे कर्त्तरि

प्रतिभू पु० प्रतिरूपो भवति प्रति+भू–क्विप् । (जामिन) ख्याते पदार्थे स्त्री । दर्शनप्रतिभूशब्दे २४७५ पृष्ठादौ दृश्यम् । [२भेदने च ।

प्रतिभेदन न० प्रति+भिद–भावे ल्युट् । १नेत्रादेरुत्पाटने

प्रतिमण्डल त्रि० प्रतिरूपं मण्डलं प्रा०स० । सूर्य्यादिमण्डलस्य १परिधौ परिवेशे हरिवं० २०६अ० । अव्ययी०। २प्रत्येकमण्डले अव्य० ।

प्रतिमल्ल पु० प्रतिकूलो मल्लः प्रा०त०। प्रतियोधे

प्रतिमा स्त्री प्रति+मा–भावे अङ् । १सादृश्ये । करणे अङ् । २मृदादिनिर्मितदेवतादिमूर्त्तौ तन्मानादि देवताप्रतिमाशब्दे ३६८५ पृष्ठादौ दृश्यम् । ३अनुकृतौ ४गजदन्तबन्धे हेमच० उत्तरपदस्थः । ५सदृशार्थे त्रि० हेमच० । यथा देवप्रतिमः ।

प्रतिमान न० प्रतिमीयतेऽनेन प्रति+मि-मा-वा ल्युट् । १प्रतिबिम्बे २प्रतिमायां ३गजकुम्भस्याधोभागे ४तद्दन्तयोर्मध्यस्थाने च अमरः ।

प्रतिमार्गक पु० सौभपुरे व्योमचारिपुरे त्रिका० ।

प्रतिमित्र पु० १नृपभेदे भा०द्रो० १०२अ०। अव्ययी० । २प्रत्येकमित्रे अव्य० । [अमरः ।

प्रतिमुक्त त्रि० प्रति+मुच–क्त । १परिहिते २परित्यक्ते च

प्रतिमुख न० सा०द० उक्ते नाटकाङ्गसन्धिभेदे यथा “यथासङ्ख्यमवस्थाभिरभियोगात्तु पञ्चभिः । पञ्चधैवेतिवृत्तस्य भागाः स्युः पञ्च सन्धयः” इत्युपक्रमे तल्लक्षणमाह “अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति” । एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथाङ्गानामवान्तरैकप्रयोजनसम्बन्धः सन्धिः । तद्भेदानाह “मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः । इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते”। तत्र प्रतिमुखाङ्गलक्षणं भेदोदाहरणादि यथा “विलासः परिसर्पश्च विधूतं तापनं तथा । नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रगमनं पुनः । विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पर्युपासनम् । पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि” । तत्र “समीहा रतिभोगार्था विलास इति कथ्यते” । रतिलक्षणस्य भावस्य यो हेतुभूतो भोगोऽस्य विषयः प्रमदा पुरुषो वा तदर्था समीहा विलासः यथा शाकुन्तले “कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनाश्वासि । अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते” । “दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्पश्च कथ्यते” यथा शाकुन्तले राजा । भवितव्यमत्र तया । तथा हि “अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात् । द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा” । “कृतस्यानुनयस्यादौ विधूतं त्वपरिग्रहः” यथा तत्रैव “अलं वो अन्तउरविरहपज्जुस्सुएण राएसिणा उवरुद्धेण”। केचित्तु “विधूतं स्यादरतिरिति” वदन्ति । “उपायादर्शनं यत्तु तापनं नाम तद्भवेत्” यथा रत्नवल्यां सागरिका “दुल्लहजणाणुराओ लज्जा गुरुई परवसो अप्पा । पियसहि ! विसमं पेम्मं मरणं सरणं णवरि एक्कं” । “परिहासवचो नर्म—यथा रत्नवल्याम् सुसङ्गता । “सहि जस्स किदे तुमं आअदा सो अयं दे पुरदो चिट्ठदि । सागरिका साभ्यसूयम् । कस्स किदे अहं आअदा । सुसं । अइ अण्णसंकिदे णं चित्तफलअस्स” ।—द्युतिस्तु परिहासजा” । “नर्मद्युतिः—यथा तत्रैव । सुसङ्गता “सहि अदक्खिणा दाणिं सि तुमं जा एवं भट्टिणा हत्थावलम्बिदाबि कोवं ण मुञ्चसि” । साग । सभ्रूभङ्गमीषद्विहस्य “सुसङ्गदे दाणिं बि कीलिदुं ण विरमसि”। केचित्तु “दोषस्याच्छादनं हास्यं नर्मद्युतिरिति” वदन्ति ।—प्रग·

गमं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरम्"। यथा विक्रमोर्व्वश्याम् उर्व्वशी "जअदु जअदु महाराओ। राजा। मया नाम जितं यस्य त्वया जय उदीर्य्यते इत्यादि"। "विरोधो व्यसनप्राप्तिः—यथा चण्डकौशिके राजा "नूनमसमीक्ष्यकारिणा मयान्धेनेव स्फुरच्छिखाकलापो ज्वलनः पद्भ्यां समाक्रान्तः"—"कृतस्यानुनयः पुनः" "स्यात् पर्य्युपासनं—रत्नावल्याम् विदू "भो मा कुप्प एसा हि कदलीघरन्तरं गदेत्यादि" —"पुष्पं विशेषवचनं मतम्"। यथा तत्रैव राजा "हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं नाटयति" विदू "भो वअस्स एसा अवरेव्व सिरी तए समासादिदा" राजा। वयस्य सत्यम् "श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः। कुतोऽन्यथा स्रवत्येष स्वेदच्छद्मामृतद्रवः"। "प्रत्यक्षनिष्ठुरं वज्रं—यथा तत्रैव राजा "कथमिह सोऽहं त्वया ज्ञातः" सुसं। न केवलं तुमं चित्तफलएण ता जाव गदुअ देवीए णिवेदइस्सं"। —"उपन्यासः प्रसादनम्"। यथा तत्रैव सुसं। भट्टा अलं सङ्काए मएवि भट्टिणीए पसादेण कीलिदं ज्जेव एदिहिं ता किं कण्णाभरणेण। अदोवि मे गरुअरो पसादो एसो जं तए अहं एत्थ आलिहिदात्ति कुविदा मे पिअसही सागरिआ एसा ज्जेव पसादीअदु"। केचित्तु "उपपत्तिकृतो योऽर्थ उपन्यासः स कीर्त्तितः" इति वदन्ति उदाहरन्ति च। तत्रैव "अतिमुखरा खलु सा गब्भदासीति। "चातुर्वर्ण्योपगमनं वर्णसंहार इष्यते" यथा वीरचरिते तृतीयेऽङ्के "परिषदियमृषीणामेष वीरो युधाजित् सममृषिभिरमात्यैर्लोमपादश्च वृद्धः। अयमविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराणः प्रभुरपि जनकानामद्रुहो याजकास्ते"। [प्रतिमायाम्।

प्रतिमूर्त्ति स्त्री प्रतिरूपा मूर्त्तिः प्रा०स०। देवादिमूर्त्तिसदृश-

प्रतियत्न पु० प्रति+यत—नङ्। १वाञ्छायाम् २उपग्रहे ३निग्रहादौ ४वन्द्याम् अमरटीकायां भरतमुकुटादयः। सतो गुणान्तराधानरूपे ५संस्कारे मेदि० ६ग्रहणे ७प्रतिग्रहे च त्रिका०। प्रतिरूपो यत्नो यस्य प्राब०। ८प्रतियत्नयुक्ते त्रि०। ९रचनायां जटाधरः।

प्रतियातना स्त्री प्रति+यात्यतेऽनया चु० यत—युच्। १प्रतिमायाम् प्रा०स० २तुल्यरूपयातनायाम् अमरः।

प्रतियायिन् त्रि० प्रति+या—भविष्यति गम्या०णिनि। भावियानयुते भा०उ० ५७७१श्लो०। [म्बन्धे च।

प्रतियोग पु० प्रति+युज—भावे घञ्। १विरोधे २विरुद्धस-

प्रतियोगिन् त्रि० प्रतिरूपं युज्यते प्रति+युज—घिनुण्। १प्रतिकूलसम्बन्धवति। यथा अभावस्य प्रतिकूलसम्बन्धवत्त्वात् घटादिस्तस्य प्रतियोगी। २विरुद्धपक्षे विशिष्टबुद्धिनियामकसंसर्गस्य ३सम्बन्धिभेदे यथा संयोगेन घटवद् भूतलमित्यादौ संयोगस्य घटः प्रतियोगी भूतलमनुयोगि। चन्द्रतुल्यमुखमित्यादौ सादृश्यस्य चन्द्रः प्रतियोगी मुखमनुयोगि। तत्र विशिष्टबुद्धौ प्रकारतया भासमानं संसर्गस्य प्रतियोगि विशेष्यतया भासमानं संसर्गस्यानुयोगीति भेदः। तस्य भावः त्व प्रतियोगित्व न० तल् प्रतियोगिता स्त्री तद्भावे। सा च "अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता" इत्याचार्योक्ता। स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपा दीधितिकारः। यथा घटो नास्तीत्यादौ घटेऽभावप्रतियोगिता। यथा वा घटवद्भूतलमित्यादौ घटे भूतलानुयोगिकसंयोगसम्बन्धप्रतियोगिता। अखण्डोपाधिधर्म्मविशेष इति सम्प्रदायः। वित्तिवेद्यत्वमित्यन्ये यथा चन्द्रवन्मुखमित्यादौ चन्द्रस्य सादृश्यप्रतियोगित्वम्। अन्वयित्वमित्यपरे। यथा चैत्रस्य पुत्र इत्यादौ षष्ठ्यर्थस्य चैत्रे प्रतियोगित्वम्। घटाभावादिबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धितया अभावबुद्धिः विशेष्यविशेषणसंसर्गावगाहिनी विशिष्टबुद्धित्वात् संयोगेन घटवद्भूतलमित्यादिबुद्धिवत् इत्यनुमानेन अभावे घटादिविशिष्टबुद्धौ सम्बन्धतया अतिरिक्तप्रतियोगितासिद्धिरिति नव्यनैयायिकाः। श्रीहर्ष खण्डनादौ तस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपत्वेन प्रतियोगिस्वरूपत्वमनुयोगिस्वरूपत्वं वा स्वीकार्य्य तेनैवोपपत्तौ नातिरिक्तपदार्थकल्पनेति स्थितम् विस्तरभयान्नोक्तम्।

प्रतियोगितावच्छेदक त्रि० ६त०। येन रूपेण यस्याभावादौ प्रतियोगिता १तादृशे धर्मे यथा घटाभावे घटस्य घटत्वरूपेण प्रतियोगिता अतस्तत्र घटत्वं प्रतियोगितावच्छेदकं तच्च क्वचित् एकं क्वचिदनेकं तत्र वह्निर्नास्तीत्यत्र वह्नित्वमेकं महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादौ महानसीयत्वं वह्नित्वञ्चेत्यादिकमनेकमित्याकरे दृश्यम्। येन सम्बन्धेन प्रतियोगितायाः अभावांशे भानं २तादृशसम्बन्धे च यथा संयोगेन घटो नास्तीत्यादौ संयोगेन घटस्याभावांशे प्रतियोगिताभानं तत्र संयोगसम्बन्धः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध एवमन्यत्राप्यूह्यम्।

प्रतिर जठरे चिरकालावस्थाने ऋ० ८।४८।१०।

प्रतिरथ पु० प्रतिकूलो रथो यस्य प्रा०ब०। १प्रतियोधे अनाष्ट्यवंश्ये तंसुभ्रातरि नृपभेदे हरिवं० ३२अ०। तद्ध-

वंश्ये ३वज्रास्यपुत्रे हरिवं० १६२अ०। अव्ययी०। २प्रत्ये करणे अव्य०।

प्रतिरम्भ पु० प्रतिलम्भ+लस्य रः। प्रतिलम्भे द्विरूपकोषः।

प्रतिरव पु०प्रतिरुवन्ति प्रति+रु—कर्त्तरि अच्। १प्राणेषु यजु० ३८।१५ "प्राणा वै प्रतिरवाः" शत०ब्रा० १४।२।२।३४। भावे अप् प्रतिकूलो रवः प्रा०स०। २प्रतिकूलशब्दे मदीयं धनं न मोक्तव्यमनेन मदीयं धनं बलाद्भुज्यते इत्यादि लोकेषु उद्घोषणे प्रतिरवः।

प्रतिरूप न०प्रतिकृतं रूपम् प्रा०स०। १तुल्यरूपे प्रतिमायाम् त्रिका०। २दानवभेदे पु० भा०आ०२८७अ०। ३मेरुसावर्णेर्दुहितृभेदे स्त्री भाग० ५।२।२३ प्रतिकृतं रूपं येन प्रा०ब०। ४तुल्यरूपयुते त्रि० "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव" श्रुतिः। [प्रतिबिम्बे जटा०।

प्रतिरूपक न० प्रतिकृतं रूपं बिम्बस्य येन प्रा०ब० कप्।

प्रतिरोध पु० प्रति+रुध—भावे घञ्। १निरोधे। स्वार्थे क। २प्रतिबन्धे ३तिरस्कारे भरतः। कर्त्तरि अच्। ४प्रकृतसाध्यानुमितिनिरोधके सत्पक्षदोषदुष्टे हेतौ "पक्षसाध्यसाधनाप्रसिद्धिस्वरूपासिद्धिबाधप्रतिरोधानां निरासः" दीधिति०। भावे घञ्। ५हठचौर्य्ये।

प्रतिरोधक पु०प्रति+रुध—ण्वुल्। १प्रतिबन्धके (डाकायित) २हठचौरे हेमच०। तस्य रोधनेन स्तेयकर्तृत्वात् तथात्वम्।

प्रतिरोधिन् त्रि० प्रति+रुध—णिनि। १प्रतिबन्धके २प्रतिरुध्य हठहारिणि चौरे अमरः। [लम्भः" नैष०।

प्रतिलम्भ पु० प्रति+लभ—अप् मुम्। लाभे "कथमङ्गः प्रति-

प्रतिलोम त्रि० प्रतिगतं लोम आनुकूल्यमस्मात् प्रा०ब० अच् समा०। वामे विपरीते हेमच०।

प्रतिलोमज पुंस्त्री० प्रतिलोमात् जातः जन—ड। उत्तमवर्णस्त्रियाम् अधमवर्णात् जाते सङ्कीर्णवर्णे ते च मनुनोक्ता १०।२५ षट्। तथा याज्ञ० "ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतो१ वैश्याद्वैदेहक२स्तथा। शूद्राज्जातस्तु चण्डालः३ सर्वधर्मबहिष्कृतः। क्षत्रिया मागधं४ वैश्याच्छूद्रात् क्षत्तार५मेव तु। शूद्रादायोगवं६ वैश्या जनयामास वै सुतम्"। विष्णुना नामान्तरं वृत्तिश्चैषामुक्ता यथा "तत्र वैश्यापुत्रः शूद्रेणायोगवः१। पुक्कसमागधौ२।३ क्षत्रियापुत्रौ वैश्यशूद्राभ्याम्। चाण्डालवैदेहकसूताश्च ४।५।६ ब्राह्मणीपुत्राः शूद्रविट्क्षत्रियैः सङ्करसङ्कराश्चासंख्येयाः। रङ्गावतरणमायोगवानाम्। व्याधता पुक्कसानाम्। स्तुतिक्रिया मागधानाम्। वध्यघातित्वं चाण्डालानाम्। स्त्रीरक्षा तज्जीवनञ्च वैदेहकानाम् अश्वसारथ्यं सूतानाम्। चाण्डालानां बहिर्ग्रामनिवसनं मृतचेलधारणमिति विशेषः"। कर्त्तरि क्त। प्रतिलोमजातोऽप्यत्र।

प्रतिवचन न०प्रतिरूपं वचनम् प्रा०स०। १प्रतिवाक्ये २उत्तरे ३विरुद्धवाक्ये च त्रिका०। प्रतिकथादयोऽप्यत्र स्त्री।

प्रतिवसथ पु० प्रति+वस—आधारे अथ। ग्रामे संवसथे हेमच०।

प्रतिवस्तु न० प्रतिरूपम् वस्तु प्रा०स०। तुल्यरूपे वस्तुनि।

प्रतिवस्तूपमा स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४००दृश्यम्।

प्रतिवात त्रि० प्रतिगतो वातो यतः प्रा०ब०। यस्मात् प्रदेशात् वायुः आगच्छति तस्मिन् देशे "प्रतिवातेऽनुवाते च" मनुः। अव्ययी०। २वाताभिमुख्ये अव्य०।

प्रतिवाद पु० प्रति+वद—भावे घञ्। वादिप्रयुक्तन्यायविरुद्धन्यायवाक्यप्रयोगे प्रतिवादिन्शब्दे दृश्यम्।

प्रतिवादिन् त्रि० प्रतिकूलं वदति वद—णिनि। १वादिप्रयुक्तन्यायवाक्यविरुद्धवाक्यवादिनि यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यसिद्धये वादिना प्रयुक्ते येन पर्वतो न वह्निमान् पाषाणमयत्वात् इत्यादि वाक्यं प्रयुज्यते तस्मिन्। व्यवहारे २प्रत्यर्थिनि (आसामी) "कारणे प्रतिवादिनि" याज्ञ०।

प्रतिवारण त्रि० प्रति+वारि—कर्त्तरि ल्यु। १निवारके २दैत्यभेदे पु०भाग०५।१८।२९ भावे ल्युट्। ३निवारणे न०

प्रतिवार्त्ता स्त्री प्रा०स०। प्रत्युत्तरस्थानीये वृत्तान्तभेदे

प्रतिवासिन् त्रि० प्रत्यासन्नं वसति प्रति+वस—णिनि। (पड़सि) गृहासन्नवासिनि स्त्रियां ङीप्।

प्रतिवाह पु० श्वफल्कपुत्रभेदे अक्रूरानुजे हरिवं० ३२अ०।

प्रतिविधान न०प्रति+वि+धा—ल्युट्। १प्रतिकारे २प्रकृतस्योपपादनाद्यर्थमुपायावलम्बने च। [६३अ०।

प्रतिविन्ध्य पु० १युधिष्ठिरस्य पुत्रे २क्षत्रियभेदे च भा०आ०

प्रतिबिम्ब प्रति+आचारे क्विप् नामधातुः पर०अक०सेट्। प्रतिबिम्बति अप्रतिबिम्बीत्। प्रत्यबिम्बीत् इत्यपरे।

प्रतिबिम्ब पु०न०वी+गतौ उणा०नि०वन् नुट् च बिम्बं प्रतिरूपं बिम्बस्य प्रा०स०। बिम्बानुरूपे प्रतिच्छायायुक्ते पदार्थे। तस्य बिम्बाद्भेदोऽभेदो वेति संशये विवरणप्रमेयसं० निरणायि यथा

"ननु जीवस्याहङ्कारस्यप्रतिबिम्बत्वे बिम्बाद्भेदः स्यात् दर्पणगतमुखप्रतिबिम्बवत् तत्र हि ग्रीवास्थदर्पणस्थयो-

मुखयोरन्योन्याभिमुखत्वेन भेदोऽनुभूयते, नैवं मदीयमिदं मुखमित्यैक्यप्रत्यभिज्ञया भेदानुभवस्य बाधात्। न च प्रत्यभिज्ञैवेतरेण बाध्येति वाच्यं सति भेदे प्रतिबिम्बासम्भवात् किं प्रतिबिम्बोनाम मुखलाञ्छितमुद्रा ? उत दर्पणावयवा एव बिम्बस्य सन्निधिवशात्तथा परिणमन्ते ? नाद्यः दर्पणस्यमुखस्येतरस्मादल्पत्वात् यत्र तु प्रौढदर्पणे प्रौढं मुखमुपलभ्यते तत्रापि तस्य न मुद्रात्वम् दर्पणमुखयोः संयोगाभावात्। न द्वितीयः निमित्तकारणस्य बिम्बस्यापायेऽपि तस्यावस्थानप्रसङ्गात् न हि तथाऽवतिष्ठते। तेनैव पुरुषेण दर्पणे तिर्य्यङ्निरीक्षिते पुरुषान्तरेण सम्यगवलोकिते वा तन्मुखानुपलम्भात्। न चैवं मन्तव्यं क्वचिन्निमित्तापाये कार्य्यमप्यपैति हस्तसंयोगजन्यस्य कटप्रसारणस्य हस्तसंयोगापायेऽपायदर्शनात्। न तत्र निमित्तापायात् कार्य्यापायः चिरकालसंवेष्टनाहितेन संस्कारेण संवेष्टनलक्षणविरुद्धकार्य्योत्पादात् अन्यथा चिरकालप्रसारणेन संवेष्टनसंस्कारे विनाशितेऽपि हस्तापाये प्रसारणमपेयात् न चैवमपैति। इह तु चिरकालबिम्बसन्निधावप्युत्पन्ने बिम्बापाये प्रतिबिम्बोऽपि गच्छत्येवेति न बिम्बः परिणामस्य निमित्तम्। अथ मन्यसे चिरकालस्थितोऽपि कमलविकाशः सवितृकिरणस्य निमित्तस्यापायेऽप्यपगच्छतीति। तन्न तत्रापि प्राथमिकमुकुलत्वहेतुभिः पार्थिवैराप्यैश्च कमलावयवैः पुनरपि रात्रौ मुकुलत्वे विरुद्धकार्य्ये जनिते विकाशापायात् अन्यथा तादृशावयवरहिते म्लाने कमलेऽपि रात्रौ विकाशोऽपगच्छेत्। आदर्शे तु मुखाकारपरिणते पुनः केन हेतुना समतलाकारपरिणामः स्यात् तदवयवानां कारुकर्मव्यतिरेकेणाकिञ्चित्करत्वात्। अतएव बिम्बसन्निधिमात्रेण नादर्शावयवा मुखाकारेण परिणमेरन् अन्यथा दर्पणद्रव्ये प्रतिमामुखे कर्त्तव्ये सति लौकिका बिम्बमेव सन्निधापयेयुः न तु कांस्यकारमपेक्षेरन्। दर्पणद्रव्यस्यान्याकारपरिणामे कारुकर्मापेक्षायामपि प्रतिबिम्बपरिणामे पुनःस्वरूपपरिणामे वा न तदपेक्षेति चेत् एवमपि न मुखप्रतिबिम्बाकारपरिणामो युक्तिसहः चक्षुर्नासिकादिनिम्नोन्नतभागस्य स्पर्शेनानुपलम्भात् समतलमेव हि पाणिना स्पृश्यते। समतलेन व्यवहितं मुखमिति चेत् तर्हि चाक्षुषमपि न स्यात्। तत एतत् सिद्धं विमतः आदर्शोमुखव्यवधानान्तररहितस्तज्जन्मकारणशून्यत्वात् यथा विषाणजन्मकारणशून्यं विषाणरहितं शशमस्तकमिति। ननु तर्हि शुक्तिरजतवन्मिथ्यात्वापत्तेर्न बिम्बैकत्वसिद्धिः प्रत्यभिज्ञा तु व्यभिचारिणी मिथ्यारजतेऽपि मदीयमिदं रजतमिति तद्दर्शनादिति चेत् विषमो दृष्टान्तः नेदं रजतमिति हि तत्र रजतस्वरूपबाधया रजताभिज्ञाया भ्रमत्वे तत्प्रत्यभिज्ञाया अपि भ्रमत्वमुचितम् अत्र न तथा नेदं मुखमिति स्वरूपबाधः किन्तु नात्र मुखमिति देशसम्बन्धमात्रबाधे सति उत्पन्ना मदीयमेव मुखमिति प्रत्यभिज्ञा कथं भ्रमः स्यात्। न च मुखावयवानामचाक्षुषत्वात् कथं प्रत्यभिज्ञानमिति वाच्यं नासाग्रादिकतिपयावयवदर्शनादपि घटादिवदवयविनश्चाक्षुषत्वोपपत्तेः। यः पुनर्दर्पणापगमे प्रतिबिम्बापगमः नासौ स्वरूपबाधः दर्पणेऽपि तत्प्रसङ्गात्। ननु तत्त्वमसिवाक्येन जीवरूपः प्रतिबिम्बो बाध्यते यथा स्थाणुरसौ न पुरुष इति तद्बाधायां सामानाधिकरण्यदर्शनात् संसार्य्यविनाशे च मोक्षानुपपत्तेः सोऽयं देवदत्त इति वदैक्यपरत्वेनापि सामानाधिकरण्यसम्भवात् विरुद्धांशबाधमात्रेण मोक्षोपपत्तेः कृत्स्नस्य जीवस्य बाधे मोक्षस्यापुरुषार्थत्वात्। यस्तु मन्यते प्रतिबिम्ब एव नास्ति दर्पणप्रतिफलिता नेत्ररश्मयः परावृत्य बिम्बमेव दर्पणादविविक्तं गृह्णन्तीति स्पष्टं प्रत्यङ्मुखत्वाद्यनुभवेनासौ निराकरणीयः। कथं तर्हि मूर्त्तद्रव्यस्य मुखस्यैकस्य भिन्नदेशद्वये युगपत् कार्त्स्न्येन वृत्तिः, दर्पणदेशवृत्तेर्मायाकृतत्वादिति ब्रूमः। न हि मायायामसम्भावनीयं नाम स्वशिरश्छेदादिकमपि स्वप्ने माया दर्शयति। नन्वेवमपि जलमध्येऽधोमुखस्य वृक्षप्रतिबिम्बस्य तीरस्थवृक्षेणैक्ये सति तीरस्थवृक्षोऽधिष्ठानं तत्र च मायया जलगतत्वमधोमुखत्वञ्चाध्यस्तमिति वक्तव्यं न चात्राध्यासहेतुरस्ति अधिष्ठानस्य साकल्येन प्रतीतेः तत्कथमसावध्यासः, उच्यते किमत्र वृक्षावरणाभावादध्यासाभावः ? किं वा दोषाभावात् ? उतोपदानाभावात् ? आहो स्विदध्यासविरोधिनोऽधिष्ठानतत्त्वज्ञानस्य सद्भावात् ? नाद्यः चैतन्यावरणस्यैवाध्यासोपादानतया जडे पृथगावरणानुपयोगात्। एतेन तृतीयोऽपि निरस्तः। न द्वितीयः सोपाधिकभ्रमे उपाधेरेव दोषत्वात्। न चतुर्थः निरुपाधिकभ्रमस्यैवाधिष्ठानतत्त्वज्ञानविरोधित्वात्। तर्हि सोपाधिकभ्रमस्य कर्तृत्वादेः नात्मतत्त्वज्ञानान्निवृत्तिः किन्तु अहङ्कारोपाध्यपगमादिति चेत् बाढं पारमार्थिकदर्पणाद्युपाधेस्तत्कृतभ्रमस्य च ज्ञानादनिवृत्तावप्यज्ञानज-

न्योपाधेरहङ्कारस्य निरुपाधिकभ्रमरूपस्यात्मतत्त्वज्ञानान्निवृत्तौ कर्तृत्वादेस्तन्निर्वृत्तिरयौत् सिध्यति। ननु कथं तत्त्वज्ञानं जीवेनाऽनात्मतादात्म्यं जानाति न विरुद्धात्मतामात्मनोऽवगन्तुमलं प्रतिबिम्बत्वात् दर्पणगतप्रतिबिम्बवदिति चेत् न अचेतनत्वस्योपाधित्वात्। यस्तु लोकायतः शरीरस्यैव चैतन्यं मन्यते तं प्रति दर्पणगत जाड्येन प्रतिरुद्धत्वात् प्रतिबिम्बस्याचेतनत्वं सुसम्पादं चेतनत्वे तु बिम्बचेष्टया विनापि स्वयं चेष्टेत जीवस्य तु प्रतिबिम्बत्वेऽपि नोपाधिजाड्येन प्रतिबन्ध इत्यनुभवसिद्धं, यद्यपि लोके बिम्बभूतस्यैव देवदत्तस्य भ्रमनिवर्त्तकतत्त्वज्ञानाश्रयत्वम् दृष्टम्। तथापि न तत्र बिम्बत्वं प्रयोजकं किन्तु भ्रमाश्रयत्वं जीवस्य भ्रमाश्रयः अविद्यायाश्चिन्मात्राश्रयत्वेऽपि जीवपक्षपातित्वेन भ्रमोत्पादनात्। ननु ब्रह्म स्वस्य जीवैक्यं न जानाति चेत् असर्वज्ञं स्यात् जानाति चेत् जीवगतभ्रमं स्वगतत्वेन पश्येदिति चेत् न स्वमुखतत्प्रतिबिम्बयोरैक्यं जानतापि देवदत्तेन स्वमुखे प्रतिबिम्बगतालत्वमलिनत्वाद्य दर्शनात्। न च जीवस्य प्रतिबिम्बत्वे मानाभावः श्रुतिस्मृतिसूत्रेभ्यस्तत्सिद्धेः "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति" श्रुतिः "एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्" इति स्मृतिः। "अतएव चोपमा जलसूर्य्यकादिवदितिसूत्रम्। न चामूर्त्तस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बासम्भवः अमूर्त्तस्याप्याकाशस्य स्वाश्रिताभ्रनक्षत्रादिविशिष्टस्य जले प्रतिबिम्बभावदर्शनात्। जलान्तराकाश एवाभ्रादिप्रतिबिम्बाधार इति चेत् न जानुमात्रेऽपि जले दूरविशालाकाशदर्शनात्। जीवो घटाकाशवदुपाध्यवच्छिन्नो न प्रतिबिम्ब इति चेत् न तथा सति जीवोपाधिमध्ये ब्रह्मणोऽपि सत्त्वे चैतन्यं तत्र द्विगुणं स्यात् न चैवमाकाशस्य घटे द्वैगुण्यं दृष्टं ब्रह्मणस्तत्रासत्त्वे च सर्वगतत्वनियन्तृत्वादिहानिः। उभयानुगतचिद्रूपाकारस्यैव सर्वगतत्वनियन्तृत्वादि न ब्रह्म इति चेत् न "य आत्मानमन्तरो यमतीति" श्रुतौ प्रकरणलभ्यस्य ब्रह्मण एव जीवमध्ये नियन्तृत्वेनावस्थानश्रवणात्। अतः शास्त्रे सर्वत्र घटाकाशदृष्टान्तोऽसङ्गत्वसाधको न जीवत्वसाधकः। प्रतिबिम्बपक्षे तु द्विगुणीक्रियवृत्तिर्न दोषाय जलमध्ये स्वाभाविकजानुमात्राकाशस्य प्रतिबिम्बितविशालाकाशस्य च दृष्टेः। तस्मादहङ्कारोपाधिकृतो ब्रह्मप्रतिबिम्बो जीवः"।

प्रतिबिम्बन न॰ प्रतिबिम्ब+नामधातुः भावे ल्युट्। अनुकरणे "दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम्" सा॰द॰

प्रतिबिम्बवाद पु॰ ६त॰। जीवस्य ईश्वरप्रतिबिम्बतास्थापनार्थे वादे। द्विधा हि वेदान्तिमते जीवेश्वरयोर्विभागकल्पना प्रतिबिम्बभावेन तत्तदवच्छिन्नभावेन च। तत्राद्यः पक्षः विवरणानुसारिभिर्मन्यते द्वितीयः पक्षोऽन्यैर्मन्यते तदेतत् सिद्धान्तलेशे प्रदर्शितं यथा

विवरणानुसारिणस्त्वाहुः। "विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते। आत्मनो ब्रह्मणोभेदमसन्तं कः करिष्यतीति" स्मृत्या एकस्यैवाज्ञानस्य जीवेश्वरविभागोपाधित्वप्रतिपादनाद्बिम्बप्रतिबिम्बभावेन जीवेश्वरयोर्विभागः। नोभयोरपि प्रतिबिम्बभावेन उपाधिद्वयमन्तरेणोभयोः प्रतिबिम्बत्वायोगात्। तत्रापि प्रतिबिम्बो जीवः बिम्बस्थानीय ईश्वरः। तथा सत्येव लौकिकबिम्बप्रतिबिम्बदृष्टान्तेन स्वातन्त्र्यमीश्वरस्य तत्पारतन्त्र्यं जीवस्य च युज्यते। "प्रतिबिम्बगताः पश्यन् ऋजुवक्रादिविक्रियाः। पुमान् क्रीडेत् यथा ब्रह्म तथा जीवस्थविक्रियाः" इति कल्पतरूक्तरीत्या "लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति" सूत्रमपि संगच्छते। अज्ञानप्रतिबिम्बे तस्य जीवस्यान्तःकरणरूपोऽज्ञानपरिणामभेदोविशेषाभिव्यक्तिस्थानम् सर्वतः प्रसृतस्य सवितृप्रकाशस्य दर्पण इव। अतस्तस्य तदुपाधिकत्वव्यवहारोऽपि न तावताऽज्ञानोपाधिपरित्यागः। अन्तःकरणोपाधिपरिच्छिन्नस्यैव चैतन्यस्य जीवत्वे योगिनः कायव्यूहाधिष्ठानानुपपत्तेः। न च योगप्रभावाद्योगिनोऽन्तःकरणं कायव्यूहाभिव्यक्तियोग्यं वैपुल्यं प्राप्नोतीति तदवच्छिन्नस्य कायव्यूहाधिष्ठानत्वं युज्यत इति वाच्यम्। "प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयतीति" शास्त्रोपान्त्याधिकरणभाष्यादिषु कायव्यूहे प्रतिदेहमन्तःकरणस्य चक्षुरादिवद्भिन्नस्यैव योगप्रभावात् सृष्टेरुपवर्णनात्। प्रतिबिम्बे बिम्बाभेदमात्रस्याध्यस्तत्वेन स्वरूपेण तस्य सत्यत्वात् न प्रतिबिम्बरूपजीवस्य मुक्त्यन्वयासम्भव इति न तदतिरेकेण मुक्त्यन्वयावच्छिन्नरूपं जीवान्तरं वा प्रतिबिम्बजीवातिरिक्तं जीवेश्वरविलक्षणं कूटस्थशब्दितं चैतन्यान्तरं कल्पनीयम् "अविनाशी वाऽरे अयमात्मेति" श्रवणाज्जीवस्य तदुपाधिनिवृत्तौ प्रतिबिम्बभावापगमेऽपि स्वरूपं न विनश्यतीत्येतत्परं, न तदतिरिक्तकूटस्थनामकचैतन्यान्तरपरम्। जीवोपाधिनाऽन्तःकरणादिनावच्छिन्नं चैतन्यं बिम्बभूत ईश्वर एव "यो विज्ञाने तिष्ठन्नित्यादि" श्रुत्या ईश्वरस्यैव जीवसन्निधानेन तदन्तर्यामिभावेन

विकारान्तरस्थानश्रवणादिति"। अतः परमवच्छिन्नवादस्तत्र दर्शितः प्रसङ्गात् पूर्वमनुक्तत्वात्तत्रोच्यते "अन्ये तु रूपानुपहितप्रतिविम्बो न युक्तः सुतरां नीरूपे गगनप्रतिविम्बोदाहरणमप्ययुक्तं गगनाभोगव्यापिनि सविहकरमण्डले सलिले प्रतिविम्बिते गगनप्रतिविम्बत्वव्यवहारस्य भ्रममात्रमूलत्वात्। ध्वनौ वर्णप्रतिविम्बत्ववादोऽप्ययुक्तः व्यञ्जकतया सन्निधानमात्रेण ध्वनिधर्माणामुदात्तादिस्वराणां वर्णेष्वारोपोपपत्तेर्ध्वनेर्वर्णप्रतिविम्बत्वग्राहित्वकल्पनायानिःप्रमाणकत्वात्। प्रतिध्वनिरपि न पूर्वशब्दप्रतिविम्बः पञ्चीकरणप्रक्रियया पटहपयोनिधिप्रभृतिशब्दानां क्षितिसलिलादिशब्दत्वेन प्रतिध्वनेरेवाकाशशब्दत्वेन तस्यान्यशब्दप्रतिविम्बत्वायोगात्। वर्णरूपप्रतिशब्दोऽपि न पूर्ववर्णप्रतिविम्बः वर्णाभिव्यञ्जकध्वनिनिमित्तकप्रतिध्वनेर्मूलध्वनिवदेव वर्णाभिव्यञ्जकत्वेनोपपत्तेस्तस्माद्घटाकाशवदन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं जीवः तदनवच्छिन्नमीश्वरः। न चैवमण्डान्तवर्त्तिनश्चैतन्यस्य तत्तदन्तःकरणोपाधिभिः सर्वात्मना जीवभावेनावच्छेदात्तदवच्छेदरहितचैतन्यरूपस्येश्वरस्याण्डाद्बहिरेव सत्त्वं स्यादिति "यो विज्ञाने तिष्ठन्नित्यादावन्तर्यामिभावेन विकारान्तरवस्थानश्रवणं विरुध्यते। प्रतिविम्बपक्षे तु जलगतस्वाभाविकाकाशे सत्येव प्रतिविम्बाकाशदर्शनादेकत्र द्विगुणीकृत्य वृत्तिरुपपद्यत इति वाच्यम्। यतः प्रतिविम्बपक्षेऽपि उपाधावनन्तर्गतस्यैव चैतन्यस्य तत्र प्रतिविम्बो वाच्यः। न तु जलचन्द्रन्यायेन तद्गतप्रतिविम्ब तदन्तर्गतभागस्य तत्र प्रतिविम्बासम्भवात्। न हि मेघावच्छिन्नस्याकाशस्यालोकस्य वा जले प्रतिविम्बवज्जलान्तर्गतस्यापि तत्र प्रतिविम्बो दृश्यते। न वा मुखादीनां बहिःस्थितिसमय इव जलान्तर्निमज्जनेऽपि प्रतिविम्बोऽस्ति। अतो जलप्रतिविम्बं प्रति मेघाकाशादेरिवान्तःकरणाद्युपाधिप्रतिविम्बं प्रति तदनन्तर्गतस्यैव विम्बत्वं स्यादिति विम्बभूतस्य विकारान्तरवस्थानायोगात् ईश्वरेऽन्तर्यामिब्राह्मणाङ्गस्याभावस्तुल्यः। एतेनावच्छिन्नस्य जीवत्वे कर्तृभोक्तृसमययोस्तत्र तत्रान्तःकरणावच्छेद्यचैतन्यप्रदेशस्य भिन्नत्वात् कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्ग इति निरस्तम्। प्रतिविम्बपक्षेऽपि स्वानन्तर्गतस्य स्वसन्निहितस्य चैतन्यप्रदेशस्यान्तःकरणे प्रतिविम्बस्य वक्तव्यतया तत्र तत्रान्तःकरणस्य गमने विम्बभेदात् तत्प्रतिविम्बस्यापि भेदावश्यम्भावेन दोषतौल्यात्। न चान्तःकरणप्रतिविम्बो जीव इतिपक्षे दोषतौल्येऽप्यविद्याप्रतिविम्बो जीवस्तस्य च तत्र गतिद्वारमन्तःकरणं जलाशयव्यापिनो महामेघमण्डलप्रतिविम्बस्य तदुपरि विसृत्वरस्फीतालोक इव तत्र विशेषाभिव्यक्तिहेतुरिति पक्षे नायं दोषः। अन्तःकरणवदविद्याया गत्यभावेन प्रतिविम्बभेदानापत्तेरिति वाच्यम्। तथैवावच्छेदपक्षेऽप्यविद्यावच्छिन्नो जीव इत्युपगमसम्भवात् तत्राप्येकस्य जीवस्य क्वचित्प्रदेशे कर्तृत्वं प्रदेशान्तरे भोक्तृत्वमित्येवं कृतहानाकृताभ्यागमदोषापत्तये वस्तुतो जीवैक्यस्य शरणीकरणीयत्वेन तन्न्यायादन्तःकरणोपाधिपक्षेऽपि वस्तुतश्चैतन्यैक्यस्य तदवच्छेदकोपाध्यैक्यस्य च तत्राभ्युपगमेन दोषनिराकरणसम्भवात्। न चावच्छेदपक्षे "यथाह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्। उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा"। "अतएवोपमाजलसूर्यकादिवदिति" सूत्राभ्यां विरोधः। "अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम्" इत्युदाहृत सूत्रानन्तरसूत्रेण यथा सूर्यस्य रूपवतः प्रतिविम्बोदययोग्यता ततो विप्रकृष्टदेशं रूपवज्जलं गृह्यते नैवं सर्वगतस्यात्मनः प्रतिविम्बोदययोग्यं किञ्चिदस्ति ततो विप्रकृष्टमिति प्रतिविम्बासम्भवमुक्त्वा "वृद्धिह्रासभाक्त्वम् अन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवमिति" तदनन्तरसूत्रेण यथा जलप्रतिविम्बितः सूर्य्यो जलवृद्धौ वर्द्धत इव जलह्रासे ह्रसतीव जलचलने चलतीवेति तस्याध्यासिकतदनुरोधिवृद्धिह्रासादिभाक्त्वमित्येवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जस्यादविरोध इति स्वयं सूत्रकृतैवावच्छेदपक्षे तयोस्तात्पर्य्यकथनात्। "घटसंवृतमाकाशं नीयमाने यथा घटे। घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः"। "अंशो नाना व्यपदेशादिति" सूत्रभाष्याभ्यामवच्छेदपक्षस्यैव परिग्रहाच्च। तस्मात् सर्वगतस्य चैतन्यस्यान्तःकरणादिनावच्छेदोऽवश्यं भावीत्यावश्यकत्वादवच्छेदो जीव इति पक्षं रोचयन्ते"।

प्रतिविम्बित त्रि० प्रतिविम्ब+तार० इतच्। जातप्रतिविम्बे दर्पणादौ—प्रतिफलिते प्रतिच्छायापन्ने मुखादौ।

प्रतिविषा स्त्री प्रतिषिद्धं विषं यया प्रा० ब०। अतिविषायाम् (आतइच्) अमरः।

प्रतिविष्णुक पु० प्रतिकूलो विष्णुर्यस्य प्रतिविष्णुः मुचकुन्दपुष्पस्तन्नाम्ना कायति शब्दायते कै—शब्दे क। मुचकुन्दवृक्षे राजनि०।

प्रतिवेश पु० प्रत्यासन्नो वेशः प्रा०स० । प्रत्यासन्ने प्रतिवासिगृहे शब्दरत्ना० । प्रति+विश–आधारे घञ् वा दीर्घः । तत्रार्थे ।

प्रतिवेशिन् त्रि० प्रत्यासन्नं विशति प्रति+विश–णिनि । प्रत्यासन्नगृहवासिनि स्त्रियां ङीप् "दृष्टिं हि प्रतिवेशिनि ! क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि" सा०द० ।

प्रतिव्यूह पु० प्रतिरूपः व्यूहः प्रा०स० । बलविन्यासस्य प्रतिरूपे व्यूहे भा०भी० ५०अ० ।

प्रतिशब्द पु० प्रतिरूपः शब्दः प्रा०स० । प्रतिध्वनौ शब्दानुरूपे शब्दजन्ये शब्दभेदे । प्रतिविम्बवादशब्दे दृश्यम् ।

प्रतिशयन न० प्रति+शी–भावे ल्युट् । प्रतिस्वापे अभीष्टलाभाय प्रत्यादेशाशया देवोद्देशेन स्नानभोजनादिवर्जनपूर्वकस्वापे (हत्यादेओया) दशकु० ५ उ० ।

प्रतिशयित त्रि० प्रति+शी+क्त । प्रतिशयनकारिणि

प्रतिशासन न० प्रति+शास–भावे ल्युट् । भृत्यादेर्निकृष्टस्य नियोगे अमरः । [ख्याते च त्रिका० ।

प्रतिशिष्ट त्रि० प्रति+शास–कर्मणि क्त । १प्रेषिते २प्रत्या-

प्रतिश्या स्त्री प्रति+श्यै–बा० करणे अङ् । प्रतिश्याये पीनसे रोगभेदे शब्दच० ।

प्रतिश्याय पु० प्रति+श्यै–करणे घञ् । पीनसे रोगभेदे तल्लक्षणादि सुश्रुतोक्तं यथा
"अथातः प्रतिश्यायप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । नारीप्रसङ्गः शिरसोऽभितापो धूमो रजः शीतमतिप्रतापः । सन्धारणं मूत्रपुरीषयोश्च सद्यः प्रतिश्यायनिदानमुक्तम् । चयङ्गता मूर्द्धनि मारुतादयः पृथक्समस्ताश्च तथैव शोणितम् । प्रकोप्यमाना विविधैः प्रकोपणैर्नॄणां प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि । शिरोगुरुत्वं क्षवथोः प्रवर्त्तनं तथाङ्गमर्दः परिहृष्टरोमता । उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधा नृणां प्रतिश्यायपुरःसराः स्मृताः । आनद्धा पिहिता नासा तनुस्रावप्रवर्त्तिनी । गलताल्वोष्ठशोषश्च निस्तोदः शङ्खयोस्तथा । स्वरोपघातश्च भवेत्प्रतिश्यायेऽनिलात्मके । उष्णः सपीतकः स्रावो घ्राणात् स्रवति पैत्तिके । कृशोऽतिपाण्डुः सन्तप्तो भवेत्तृष्णाभिपीडितः । सधूमं सहसा वह्निं वमतीव च मानवः । कफः कफकृते घ्राणाच्छुक्लः शीतः स्रवेन्मुहुः । शुक्लावभासः शूनाक्षो भवेद्गुरुशिरोमुखः । शिरोगलौष्ठतालूनां कण्डूयनमतीव च । भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो योऽकस्माद्विनिवर्त्तते । सम्पक्वो वाप्यपक्वो वा स सर्वप्रभवः स्मृतः । लिङ्गानि चैव सर्वेषां पीनसानां च सर्वजे । रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तास्रावः प्रवर्त्तते । ताम्राक्षश्च भवेज्जन्तुरुरोघातप्रपीडितः । दुर्गन्धोच्छ्वासवदनस्तथा गन्धान्न वेत्ति च । मूर्च्छन्ति चात्र क्रिमयः श्वेताः स्निग्धास्तथाऽणवः । क्रिमिमूर्द्धविकारेण समानं चास्य लक्षणम् । प्रक्लिद्यति पुनर्नासा पुनश्च परिशुष्यति । मुहुरानह्यते चापि मुहुर्विव्रियते तथा । निश्वासोच्छ्वासदौर्गन्ध्यं तथा गन्धान्न वेत्ति च । एवं दुष्टं प्रतिश्यायं जानीयात्कृच्छ्रसाधनम् । सर्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः । कालेन रोगजनना जायन्ते दुष्टपीनसाः । बाधिर्य्यमान्ध्यमघ्रात्वं घोरांश्च नयनामयान् । कासाग्निसादशोफांश्च वृद्धाः कुर्वन्ति पीनसाः" ।

प्रतिश्रय पु० प्रतिश्रीयते प्रति+श्रि–आधारे अच् । १यज्ञगृहे जटा० २सभायां ३आश्रये च मेदि० ४गृहे हेमच० ।

प्रतिश्रव पु० प्रति+श्रु–भावे अप् । स्वीकारे अमरः ।

प्रतिश्रवण न० प्रति+श्रु–भावे ल्युट् । १अङ्गीकारे । प्रतिगतः श्रवणं कर्णम् अत्या०स० । २श्रवणानुगते त्रि० अस्य तत्पुरुषे अव्यया० अन्तोदात्तता प्रतिगतं श्रवणं येन प्रा०ब० । तु न । [नृपभेदे भा०आ० ८५अ० ।

प्रतिश्रवस् पु० १गोत्रप्रवरर्षिभेदे । २परिक्षित्पुत्रभीमसेनात्मजे

प्रतिश्रुत् स्त्री प्रतिरूपं श्रूयते श्रु–सम्प० बा० कर्मणि क्विप् । प्रतिशब्दे प्रतिध्वनौ अमरः ।

प्रतिश्रुत्का स्त्री देवताभेदे यजु०२४।२२। ३।१८ [नौ च ।

प्रतिश्रुति स्त्री प्रति+श्रु–भावे क्तिन् । १अङ्गीकारे २प्रतिध्व-

प्रतिषिद्ध त्रि० प्रति+सिध–कर्मणि क्त । निषिद्धे

प्रतिषेध पु०प्रति+सिध–भावे घञ् । १निषेधे 'मा कुरु' इत्यादिना निवारणे "प्राधान्यं हि विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता" मीमांसकका० । २अर्थालङ्कारभेदे अर्थालङ्कारशब्दे ४०० दृश्यम् । ३दूषणाभिधाने च । ल्युट् । प्रतिषेधन तत्रैव न० ।

प्रतिषेधोपमा स्त्री "न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रतिगर्जितुम् । कलङ्किनो जडस्येति प्रतिषेधोपमैव सा । काव्याद०" उक्ते अर्थालङ्कारभेदे सादृश्यप्रतिषेधेन अधिकवैचित्र्य प्रकटनात् तथात्वमस्याः ।

प्रतिष्कन्द पु०प्रति+स्कन्द–बा०ड षत्वम् । दूते शब्दर० [जटा० ।

प्रतिष्कश पु० प्रति+कश–अच् बा० सुट् षत्वम् । चर्मरज्ज्वौ

प्रतिष्कष पु०प्रति+कष–अच् बा० सुट् षत्वम् । चरे शब्दर०

प्रतिष्टम्भ पु०प्रति+स्तम्भ-भावे घञ् षत्वम् । १प्रतिबन्धे अमरः २क्रियाराहित्यापादने 'बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युः" रघुः

प्रतिष्टुति स्त्री प्रति+स्तु-क्तिन्। प्रतिलक्ष्मीकस्य स्तुतौ ऋ० ८।१।३

प्रतिष्ठ त्रि०प्रतिष्ठा अस्त्यस्य अच् प्रति+स्था-क वा। १ख्यातियुक्ते २जैनभेदे पु० हेमच० ३कुमारानुचरमातृभेदे स्त्री भा०श०४७अ०। ४चतुरक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे स्त्री वृ०र०।

प्रतिष्ठा स्त्री प्रति+स्था-भावाधारादौ अङ्। १स्थितौ २स्थाने ३गौरवे ४यागादिसमाप्तौ कर्त्तव्ये कर्मभेदे मेदि०। देवादीनां पूज्यतादिप्रयोजके ५संस्कारभेदे देवताप्रतिष्ठाशब्दे तद्विवरणं दृश्यम्। ६स्थैर्य्ये ७क्षुसे स्त्री निघण्टुः पात० सू० स्थैर्य्यभेदे फलभेद उक्तो यथा

"अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः" सू०। "सर्वप्राणिनां भवति" भा०"सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम्" सू०"धार्मिकोभव इति भवति धार्मिकः, स्वर्गं प्राप्नुहीति स्वर्गं प्राप्नोति अमोघास्य वाग्भवति" भा० "अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम्" सू० "सर्वदिक्स्थान्यस्योपतिष्ठन्ते रत्नानि" भा० "ब्रह्मचर्य्यप्रतिष्ठायां वीर्य्यलाभः" सू० "यस्य लाभादप्रतिघान् गुणानुत्कर्षयति सिद्धश्च विनेयेषु ज्ञानमाधातुं समर्थो भवति इति" भा०। ८आश्रये "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" श्रुतिः।

प्रतिष्ठान न० प्रति+स्था-भावे ल्युट्। १व्रतादेः समाप्तौ कर्त्तव्ये कर्मभेदे देवादीनां पूज्यताप्रयोजके २संस्कारभेदे ३विख्यातौ च। आधारे ल्युट्। (विठोर) ख्याते ४नगरभेदे "गङ्गायमुनयोर्मध्ये प्रयागं जघनं स्मृतम्। प्रयागं जघनस्थानमुपस्थमृषयो विदुः। प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा। तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजापतेः" भा०व० ८५अ०। "प्रतिष्ठाने नरपतिर्ययातिः प्रत्युपस्थितः" भा०उ०११३०अ०।

"एवंप्रभावो राजासीदैलस्तु पुरुषोत्तम!। देशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरभिष्टुते। राज्यं स कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः। उत्तरे जाह्नवीतीरे प्रतिष्ठाने महायशाः" हरिवं०२६अ०। ५स्थाने च

प्रतिष्ठित त्रि० प्रतिष्ठा जाताऽस्य तारका० इतच्। १जातप्रतिष्ठे देवादौ २विख्यातियुक्ते च। ३विष्णौ पु० "अप्रमत्तः प्रतिष्ठितः" विष्णुस०।

प्रतिष्णिका स्त्री प्रति+स्ना-क स्वार्थे क कापि अत इत्त्वम् मुग्धाना० षत्वम्। प्रतिस्नानकर्त्र्यां स्त्रियाम्।

प्रतिसङ्क्रम पु० प्रतिरूपः संक्रमः प्रा०स०। १प्रतिच्छायायाम् प्रा०व०। २प्रतिसंक्रान्ते प्रतिच्छायापन्ने त्रि०। ३सञ्चारे च "चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमा दर्शितविषया शुद्धाऽनन्ता चेति" पात०भा०। "प्रतिसंक्रमः सञ्चारः" विवरणम्।

प्रतिसंख्या स्त्री प्रति+सम्+ख्या-भावे अङ्। १प्रसंख्याने २सांख्यादिसिद्धे ज्ञानभेदे च तस्य पञ्चविंशतिसंख्यान्विततत्त्वनिरूपणात् तदीयज्ञानस्य संख्यानियतत्वेन तथात्वम्।

प्रतिसंख्यानिरोध पु० प्रतिसङ्ख्यापूर्वकोनिरोधः शा०त०। बुद्धिपूर्वके भावानां नाशे बौद्धमतसिद्धे पदार्थभेदे अप्रतिसंख्यानिरोधशब्दे ५६१पृ० दृश्यम्।

प्रतिसञ्चर पु० प्रतिसञ्चरन्ति क्रियाशून्यतया विलीयन्तेऽत्रां प्रति+सम्+चर-आधारे अप्। १प्रलयभेदे "यदा तु प्रकृतौ याति लयं विश्वमिदं जगत्। तदोच्यते प्राकृतोऽयं विद्वद्भिः प्रतिसञ्चरः" मार्क०पु०४६अ०। २सञ्चारमात्रे च।

प्रतिसन्देश पु० प्रतिरूपः सन्देशः प्रा०स०। सन्देशानुरूपे प्रत्युत्तररूपतया वाचिकवृत्तान्तभेदे।

प्रतिसन्धान न० प्रति+सम्+धा-भावे ल्युट्। १अनुसन्धाने अनुचिन्तने ज्ञानभेदे नष्टस्य द्रव्यस्योपलब्धिहेतुव्यापारे २अन्वेषणे च।

प्रतिसन्धि प्र० प्रतीपः सन्धिः प्रा०स०। १वियोगे २उपरमे "अदृष्टतोऽनुपायाच्च प्रतिसन्धिस्तु कर्मणः" भा०शा०२०६अ० टी० नील० प्रति+सम्+धा-कि। ३प्रतिसन्धाने च वीप्सायाम् अव्ययी०। ४सन्धौ सन्धौ इत्यर्थे।

प्रतिसन्धेय त्रि० प्रति+सम्-धा-कर्मणि यत्। प्रतीकार्य्ये भा०उ० ८५अ०।

प्रतिसम त्रि० प्रतिकूलः समः। विपक्षे

प्रतिसमन्त त्रि० प्रतिगतं समन्तात् येन प्रा०व० पृषो०। प्रा० प्रसमन्ताद्भावे शत०ब्रा० ३।७।१।१३ भा०।

प्रतिसमासन न० प्रति+सम्+आ+अस-क्षेपे भावे ल्युट्। निरसने निवारणे भा०व० १८३१ श्लो०।

प्रतिसर पु० प्रति+सृ-अच्। १सैन्यपश्चाद्भागे २हस्तसूत्रे च त्रिका०। ३मन्त्रभेदे ४माल्ये व्रणशुद्धौ च मेदि०। ६भूषणे ७रक्षाबन्धनसूत्रे पु० न० अमरः। ८नियोज्ये त्रि० मेदि० स्त्रीत्वमपि। "प्रतिसरया तुरगाणां मल्लातकशालिकुष्ठसिद्धार्थं कण्ठेषु निबध्नीयात्" वृ०सं०४३अ०।

प्रतिसर्ग पु०प्रतिरूपः प्रतिकूलो वा सर्गः। १ब्रह्मणः सृष्टितुल्यायां मरीच्यादिसृष्टौ २प्रलये च "आदिसर्गस्तु यः सूत! कथितो विस्तरेण च। प्रतिसर्गश्च ये येषामधिपाश्चानु वदस्व नः" इति प्रश्ने प्रतिसर्ग उक्तः कालिकापु०।

"प्रतिसर्गे तु मृत्पिण्डं हेमपिण्डं वा घटकुण्डलमुकुटादयो विशन्तोऽव्यक्तीभवन्ति तत्कारणरूपमेवाभिव्यक्तं कार्य्यमपेत्याव्यक्तम् भवति। एवं पृथिव्यादयस्तन्मात्राणि विशन्त आपेक्षया तन्मात्राण्यव्यक्तयन्ति एवं तन्मात्राण्यहङ्कारं विशन्ति अहङ्कारमव्यक्तयन्ति एवमहङ्कारो महान्तमाविशन्महान्तमव्यक्तयति महान् प्रकृतिं स्वकारणं विशन् प्रकृतिमव्यक्तयति प्रकृतेस्तु न क्वचिन्निवेश इति सा सर्वकार्य्याणामव्यक्तमेव" सां०त०कौ०

प्रतिसर्य्य पु० प्रतिसरे भवः यत्। रुद्रभेदे यजु०१६।२२

प्रतिसव्य न० प्रतिगतं सव्यं वामं येन प्रा०ब०। १प्रतिकूले २विरुद्धाचारिणि जटा०।

प्रतिसान्त्वानिक पु० सान्त्वानं प्रयोजनमस्य ठक् प्रतिरूपः सान्त्वानिकः प्रा०स०। मागधे स्तुतिपाठके शब्दरत्ना०।

प्रतिसाम वीप्सायाम् अव्ययी० अच् समा०। प्रत्येकसामनि

प्रतिसारण त्रि० प्रतिसारयति प्रति+सृ-णिच् ल्यु। १अपसारके २दूरीकारके। भावे ल्युट्। ३दूरीकरणे। करणे ल्युट्। सुश्रुतोक्ते ४अग्निकार्यभेदे। "वलयविन्दुविलेखा प्रतिसारणानीति दहनविशेषाः। व्रणचिकित्साङ्गे ५उपक्रमभेदे "मांसादुद्धृत्य ततस्तेन कृष्णमालेपयेद्व्रणम्। कुक्कुटाण्डकपालानि कतकं मधुकं समम्। तथा समुद्रमण्डूकीं मणिचूर्णञ्च दापयेत्। गुटिकामूलपिण्याको व्रणानां प्रतिसारणम्" सुश्रुतः। प्रतिसारणं अणस्य स्वस्थानात् स्थानान्तरनयनम् इत्यर्थः "दन्तजिह्वामुखानां यच्चूर्णकल्कावलेहकैः। शनैर्घर्षणमङ्गुल्या तदुक्तं प्रतिसारणम्। वैरस्यं मुखदौर्गन्ध्यं मुखशोषं तथा तृषाम्। अरुचिं दन्तपीडाञ्च निहन्ति प्रतिसारणम्। हीने जाड्यकफोत्क्लेशावरसंज्ञानमेव च। अतियोगात् मुखे पाकः शोषस्तृष्णा वमिः क्लमः" भावप्र० उक्ते ६दन्तघर्षणभेदे।

प्रतिसारणीय त्रि० प्रति+सृ-णिच्-कर्मणि अनीयर्। स्थानान्तरनयनीये सुश्रुतोक्ते क्षारपाकविधिभेदे "स द्विविधः प्रतिसारणीयः पानीयश्च। तत्र प्रतिसारणीयः कुष्ठकिटिभदद्रुकिलासमण्डलभगन्दरार्बुददुष्टव्रणनाडीचर्मकीलतिलकालकन्यच्छव्यङ्गमशकबाह्यविद्रधिकृमिविषार्शःस्पूपदिश्यते"।

प्रतिसारिन् त्रि० प्रतीपं सरति सृ-णिच् णिनि। १प्रतीपगामिनि २नीचगामिनि स्त्रियां ङीप्। भा०व० ५१अ०।

प्रतिसीरा स्त्री प्रतिसिनोति सीयते वा प्रति+सि-रक् दीर्घश्च। जवनिकायाम् (परदा) अमरकोषः।

प्रतिसूर्य्य पुंस्त्री०प्रतिरूपः सूर्य्यः प्रा०स०। १कृकलासे त्रिका०। २द्वितीयसूर्य्यप्रादुर्भावरूपे आन्तरीक्षोत्पातभेदे च। स्वार्थे क। तत्रार्थे तच्छुभाशुभलक्षणं वृ०सं०३७अ० यथा "प्रतिसूर्य्यकः प्रशस्तो दिवसकृदृतुवर्णसप्रभः स्निग्धः। वैदूर्य्यनिभः स्वच्छः शुक्लश्च क्षेमसौभिक्षः। पीतो व्याधिं जनयत्यशोकरूपश्च शस्त्रकोपाय। प्रतिसूर्य्याणां माला दस्युभयातङ्कनृपहन्त्री। दिवसकृतः प्रतिसूर्य्यो जलकृदुदग्दक्षिणे स्थितोऽनिलकृत्। उभयस्थः सलिलभयं नृपमुपरि निहन्त्यधो जनहा"।

प्रतिसृष्ट त्रि० प्रति+सृज-कर्मणि क्त। १प्रेरिते २प्रत्याख्याते च मेदि०। ३मत्ते धरणिः। [ह्विषवल्लभाम् राजनि०।

प्रतिसोमा स्त्री प्रतिरूपा सोमः सोमवल्ली यस्याः प्रा०ब०। म०

प्रतिस्कन्ध पु० १कुमारानुचरभेदे भा०श० ४६अ०। २नियमसन्ध्यङ्गभेदे पु० "परिच्छिन्नं फलं यत्र प्रतिस्कन्धेन दीयते। स्कन्धोपनेयं तं प्राहुः सन्धिं सन्धिविदो जनाः" कामन्द०।

प्रतिस्त्री स्त्री प्रतिरूपा स्त्री प्रा०स०। १परनार्य्याम् आभिमुख्ये अव्य०। २स्त्रिया आभिमुख्ये अव्य०। "उपमन्त्रयते स हिङ्कारो ज्ञपयते स प्रस्तावः स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः प्रतिस्त्रि सह शेते स प्रतिहारः कालं गच्छति तन्निधनं पारं गच्छति तन्निधनमेतत् वामदेव्यं मिथुने प्रोतम्" छा०उ०। "प्रतिस्त्रिशयनम् स्त्रियोऽभिमुखाभावेन शयनम्। सहशयनमेकपर्य्यङ्के शयनम्" भा०।

प्रतिस्पर्द्धा स्त्री प्रति+स्पर्द्ध-भावे अङ्। प्रतिरूपस्पर्द्धायां प्रतिकक्षायाम् शब्दरत्ना०।

प्रतिस्पश पु० प्रतिरूपः स्पशः। प्रतिदूते

प्रतिस्रोतस् न० प्रतीपं स्रोतः प्रा०स०। स्रोतसोगमनप्रतिकूले

प्रतिस्वर पु० प्रति+स्वृ-शब्दोपतापयोः भावे आधारे वा अप्। १प्रतिशब्दे २उपतापाधारे आदित्यात् अग्निसम्पादनसाधने शुष्कगोमयादौ च। तत्प्रकारः निरुक्तौ उक्तः यथा "उदीचि प्रथमसमाहृत्त आदित्ये कंसं वा मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमयं संस्पर्शयन्धारयति तत्प्रदीप्यते सोऽयमेव संपद्यते"। प्रतिस्वरे उपतापाधारे सूर्य्यकिरणसम्पर्कस्थाने इत्यर्थः।

प्रतिहत त्रि० प्रति+हन-क्त। १द्विष्टे २रुद्धे ३निरस्ते ४प्रतिस्खलिते च मेदि०। भावे क्त। ५निरासे न०अमरः।

प्रतिहति स्त्री प्रति+हन-भावे क्तिन्। १प्रतिघाते आहत्य-

पराहृतौ २रोधे च। तस्य कामप्रतिहत्या जायमानत्वात् तथात्वम्।

प्रतिहर्त्तृ त्रि० प्रति+हृ-तृच्। १पुनराहरणकर्त्तरि २ऋत्विग्भेदे पु० अच्छावाकशब्दे ८५पृ० दृश्यम्। स च प्रतिहृपसामभेदगाता प्रतिहारशब्दे दृश्यम्।

प्रतिहर्षण न० प्रतिरूपं हर्षणम् प्रा०स०। १हर्षणानुरूपे हर्षे णिच्-ल्युट्। २प्रतिरूपसन्तोषसम्पादने च।

प्रतिहस्तक पु० प्रतिरूपः हस्तो यस्य प्रा०ब० कप्। हस्तसाध्यक्रियाप्रतिरूपक्रियाकारिणि प्रतिनिधौ हेमच०।

प्रति(ती)हार पु० प्रत्येकं हरति स्वामिपार्श्वमानयति अण् वा दीर्घः। १द्वारपाले अमरः। स्त्रियां ङीप् गौरा०ङीष् वा। आधारे घञ्। तदधिष्ठानस्थाने २द्वारे च शब्दर०। प्रतिरूपं हरति हृ-अण् उपस०। ३मायाकारे भरतः। साम्नस्तृतीयभागे उद्गात्रा गेये ४सामावयवभेदे उद्गीथशब्दे ११७०पृ० दृश्यम्। तस्य देवता च अन्नं यथोक्तं छा०उ० "अथ हैनं प्रतिहर्त्तोपससाद प्रतिहर्त्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वान् प्रतिहरिष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति। अन्नमिति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वान् प्रत्यहरिष्यो मूर्द्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति"।

प्रतिहारक पु० प्रति+हृ-ण्वुल्। १मायाकारे भरतः २स्थानान्तरप्रापके त्रि० ३प्रतिहाररूपसामावयवगातरि पु०।

प्रति(ती)हास पु० प्रतिरूपः हासः प्रा०स० वा दीर्घः। १येन हासः कृतः तं प्रति हासे प्रा०ब०। २तत्कारके त्रि०। ३करवीरवृक्षे पु० अमरः।

प्रतिह्वर पु० प्रति+ह्वृ-आधारे अप्। समीपे ऋ०७।६६।१४

प्रतीक पु० प्रति+कन् नि० दीर्घः। १अवयवे अमरः। २प्रतिरूपे ३विलोमे च मेदि०। प्रतीकोपासनं च ब्रह्मप्रतीकानामादित्यादीनां ब्रह्मदृष्ट्युपासनं तच्च शा० सू० भा० दर्शितं यथा

"न प्रतीके न हि सः" सू० "मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्म" (छा० ३।१८) इति, तथा "आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः,(छा०।३ १९) स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते" (छा०।७।५) इत्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः, किमेष्वप्यात्मग्रहः कर्त्तव्यो न वेति। किं तावत् प्राप्तमेतेष्वप्यात्मग्रह एव युक्तः, कस्मात्, ब्रह्मणः श्रुतिष्वात्मत्वेन प्रसिद्धत्वात्। प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वात् ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। न प्रतीकेष्वात्ममतिं बध्नीयात्, न हि स उपासकः प्रतीकानि व्यस्तान्यात्मत्वेनाकलयेत्। यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात् प्रतीकानां ब्रह्मत्व ततश्चात्मत्वमिति। तदसत् प्रतीकाभावप्रसङ्गात्। विकारस्वरूपोपमर्देन हि नामादिजातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति, स्वरूपोपमर्दे च नामादीनां कुतः प्रतीकत्वमात्मग्रहो वा। न च ब्रह्मण आत्मत्वात् ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिः कल्प्या, कर्तृत्वाद्यनिराकरणात्, कर्तृत्वादिसर्वसंसारधर्मनिराकरणेन हि ब्रह्मण आत्मत्वोपदेशस्तदनिराकरणेन चोपासनविधानम्, अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादात्मग्रहो नोपपद्यते, न हि रुचकस्वस्तिकयोरितरेतरात्मत्वमस्ति, सुवर्णात्मनैव तु ब्रह्मात्मत्वेनैकत्वे प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम। अतो न प्रतीकेष्वात्मदृष्टिः क्रियते" भा० "ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्" सू० "तत्रैवोदाहरणेषु अन्यः संशयः, किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्यध्यसितव्याः किंवा ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति। कुतः संशयः, सामानाधिकरण्ये कारणानवधारणात्। अत्र हि ब्रह्मशब्दस्यादित्यादिशब्दैः सामानाधिकरण्यमुपलभ्यते, "आदित्यो ब्रह्म प्राणो ब्रह्म विद्युद्ब्रह्म" इत्यादिसमानविभक्तिनिर्देशात्। न चात्राञ्जसं सामानाधिकरण्यमवकल्पते अर्थान्तरवचनत्वात् ब्रह्मादित्यादिशब्दानां, न हि भवति गौरश्व इति सामानाधिकरण्यम्। ननु प्रकृतिविकारभावात् ब्रह्मादित्यादीनां मृच्छरावादिवत् सामानाधिकरण्यं स्यात्, नेत्युच्यते, विकारप्रविलयो ह्येवं प्रकृतिसामानाधिकरण्यात् स्यात्, ततश्च प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम, परमात्मवाक्यञ्चेदन्तदानीं स्यात्, ततश्चोपासनाधिकारो बाध्येत, परिमितविकारोपासनञ्च व्यर्थम्। तस्मात् ब्राह्मणोऽग्निर्वैश्वानर इत्यादिवदन्यतरत्रान्यतरदृष्ट्यध्यासे सति क्व किंदृष्टिरध्यस्यतामिति संशयः तत्रानियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्तम्। अथ वाऽऽदित्यादिदृष्टय एव ब्रह्मणि कर्त्तव्या इत्येवं प्राप्तम्। एवं हि आदित्यादिदृष्टिभिर्ब्रह्मोपासनञ्च फलवदिति शास्त्रमर्यादा। तस्मात् न ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्वित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। ब्रह्मदृष्टिरेवादित्यादिषु स्यादिति। कस्मात् उत्कर्षात्, एवमुत्कर्षेणादित्यादयो दृष्टा भवन्त्युत्कृष्टदृष्टेस्तेष्वध्यासात्। तथा च

लौकिको न्यायोऽनुगतो भवति, उत्कृष्टदृष्टिर्हि निकृष्टेऽध्यसितव्येति लौकिको न्यायः। यथा राजदृष्टिः क्षत्तरि, स चानुगन्तव्यो विपर्य्यये प्रत्यवायप्रसङ्गात्। न हि क्षत्तृदृष्टिपरिगृहीतो राजा निकर्षं नीयमानः श्रेयसे स्यात्। ननु शास्त्रप्रामाण्यादनाशङ्कनीयोऽत्र प्रत्यवायप्रसङ्गः, न च लौकिकेन न्यायेन शास्त्रीया दृष्टिर्नियन्तुं युक्तेति। अत्रोच्यते, निर्द्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं स्यात्, सन्दिग्धे तु तस्मिन् तन्निर्णयं प्रति लौकिकोऽपि न्याय आश्रीयमाणो न विरुध्यते, तेन चोत्कृष्टदृष्ट्यध्यासे शास्त्रार्थेऽवधार्य्यमाणे निकृष्टदृष्टिमध्यस्य प्रत्यवेयादिति श्लिष्यते। प्राथम्याच्चादित्यादिशब्दानां मुख्यार्थत्वमविरोधात् ग्रहीतव्यम्। तैः स्वार्थवृत्तिभिरवरुद्धायां बुद्धौ पश्चादवतरतो ब्रह्मशब्दस्य मुख्यवृत्त्या सामानाधिकरण्यासम्भवात् ब्रह्मदृष्टिविधानार्थतैवावतिष्ठते। इतिपरत्वादपि ब्रह्मशब्दस्यैष एवार्थो न्याय्यः। तथा हि ब्रह्मेत्यादेशः ब्रह्मेत्युपासीत ब्रह्मेत्युपास्त इति च सर्वत्रेतिपरं ब्रह्मशब्दमुच्चारयति शुद्धांस्त्वादित्यादिशब्दान्। ततश्च यथा शुक्तिकां रजतमिति प्रत्येतीत्यत्र शुक्तिवचन एव शुक्तिकाशब्दः रजतशब्दस्तु रजतप्रतीतिलक्षणार्थः प्रतीत्यैव हि केवलं रजतमिति न तु तत्र रजतमस्ति, एवमत्राप्यादित्यादीन् ब्रह्मेति प्रतीयादिति गम्यते। वाक्यशेषोऽपि च द्वितीयानिर्द्देशेनादित्यादीनेवोपास्तिक्रियया व्याप्यमानान् दर्शयति "स य एतदेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते" (छा० ३।१९) "यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते" (छा० ७।५।२) "यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते" (छा० ७।५।२) इति। यत्तूक्तं ब्रह्मोपासनमेवात्रादरणीयं फलवत्त्वायेति, तदयुक्तं उक्तेन न्यायेनादित्यादीनामेवोपास्यत्वावगमात्। फलन्त्वतिथ्याद्युपासन इवादित्याद्युपासनेऽपि ब्रह्मैव दास्यति सर्वाध्यक्षत्वात्। वर्णितञ्चैतत्, "फलम् अत उपपत्तेः" इत्यत्र (वे० सू० ३।२।३८)। ईदृशञ्चात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं यत्प्रतीकेषु तद्दृष्ट्यध्यारोपणं प्रतिमादिष्विव विष्णादीनाम्"।

तत्फलविशेषोऽपि तत्र निर्णीतो यथा

"अप्रतीकालम्बनान्नयतीति वादरायण उभयथाऽदोषात् तत्क्रतुश्च" सू० "स्थितमेतत् कार्य्यविषया गतिर्न परविषयेति। इदमिदानीं सन्दिह्यते, किं सर्वान् विकारालम्बनानविशेषेणैवामानवः पुरुषः प्रापयति ब्रह्मलोकमुत कांश्चिदेवेति। किं तावत् प्राप्तं सर्वेषामेवैषां विदुषामन्यत्र परस्मात् ब्रह्मणो गतिः स्यात्। तथा हि "अनियमः सर्वासाम्" इत्यत्राविशेषेणैवैषा विद्यान्तरेष्ववतारितेत्येवं प्राप्ते प्रत्याह अप्रतीकालम्बनानिति। प्रतीकालम्बनान् वर्जयित्वा सर्वानन्यान् विकारालम्बनान्नयति ब्रह्मलोकमिति वादरायण आचार्य्यो मन्यते। न ह्येवमुभयथाभावाभ्युपगमे कश्चित् दोषोऽस्ति। अनियमन्यायस्य प्रतीकव्यतिरिक्तेष्वप्युपासनेषूपपत्तेः। तत्क्रतुश्चास्योभयथाभावस्य समर्थको हेतुर्द्रष्टव्यः। यो हि ब्रह्मक्रतुः स ब्राह्ममैश्वर्य्यमासीदेदिति श्लिष्यते "तं यथा यथोपासते तदेव भवन्ति" इति श्रुतेः। न तु प्रतीकेषु ब्रह्मक्रतुत्वमस्ति प्रतीकप्रधानत्वादुपासनस्य। नन्वब्रह्मक्रतुमानपि ब्रह्म गच्छतीति श्रूयते" यथा पञ्चाग्निविद्यायाम् "स एतान् ब्रह्म गमयति" इति। भवतु यत्रैवमपवाद उपलभ्यते, तदभावे त्वौत्सर्गिकेन तत्क्रतुन्यायेन ब्रह्मक्रतूनामेव तत्प्राप्तिर्नेतरेषामिति मन्यते" भा० "विशेषञ्च दर्शयति" सू० "नामादिषु प्रतीकोपासनेषु पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् फलविशेषमुत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नुपासने दर्शयति "यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति" "वाग्वाव नाम्नो भूयसी यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति" "मनो वाव वाचो भूयः" इत्यादिना। स चायं फलविशेषः प्रतीकतन्त्रत्वादुपासनानामुपपद्यते, ब्रह्मतन्त्रे तु ब्रह्मणोऽविशिष्टत्वात् कथं फलविशेषः स्यात्। तस्मान्न प्रतीकालम्बनानामितरैस्तुल्यफलत्वमिति" भा०। ४वसुन्दपस्य ४पुत्रभेदे भाग० ९।२।१२

प्रती(ति)कार पु० प्रति+कृ घञ् दीर्घः। १कृतापकारस्य प्रत्यपकारे वैरनिर्यातने अमरः २रोगनिवारणोपाये चिकित्सायाम् शब्दमा०। [अमरः। अस्य नित्यसमासः। मेघप्रतीकाशः।

प्रती(ति)काश पु० प्रति+काश–घञ् वा दीर्घः। उपमायाम्

प्रतीकाश्व पु० भानुमत्पस्य पुत्रभेदे भाग० ९।१२।६

प्रतीक्षा स्त्री प्रति+ईक्ष–भावे अङ्। अपेक्षायाम्। भावे ल्युट्। प्रतीक्षण तत्रार्थे न०।

प्रतीक्ष्य त्रि० प्रति+ईक्ष–कर्मणि ण्यत्। १पूज्ये २अपेक्षणीये च "प्रतीक्ष्यं तत् प्रतीक्ष्यायै पितृष्वस्रे प्रतिश्रुतम्" इति माघः।

प्रती(ति)घात पु० प्रति+हन–भावे घञ् वा दीर्घः। प्रतिघाते

प्रतीची स्त्री प्रत्यच्+स्त्रियां ङीप् अल्लोपे दीर्घः। पश्चिमायां दिशि यदपेक्षया सूर्य्यास्ताचलसन्निहिता या दिक् सा तदपेक्षया तस्य प्रतीची कथा० उप० वृत्तिः।

प्रतीचीन त्रि॰ प्रतीचि भवः प्रत्यच्+ख अल्लोपे दीर्घः। १प्रत्यग्भवे २पश्चिमदिग्भवे च। स्वार्थे ख। ३प्रतीचि पदार्थे हेमच॰। शत॰ब्रा॰ ५।२।४।२० प्रतीचीनफलम्।

प्रतीच्य त्रि॰ प्रतीचि भवः प्रत्यच्–भवार्थे यत्। १प्रत्यग्भवे २पुलस्त्यमातरि स्त्री भा॰उ॰११६अ॰। ३अन्तर्हिते त्रि॰ निघण्टुः। [मनुः ४।१९।४ श्लो॰।

प्रतीच्छक त्रि॰ प्रतिगता इच्छा यस्य प्रा॰ब॰ कप्। ग्राहके

प्रतीत त्रि॰ प्रति+इण–क्त। १ख्याते २ज्ञाते अमरः। ३हृष्टे ४सादरे च राजनि॰। ५विश्वदेवगणभेदे पु॰भा॰अनु॰९१अ॰

प्रतीति स्त्री प्रति–इण–भावे क्तिन्। १ज्ञाने २ख्यातौ ३आदरे ४हर्षे च।

प्रतीतोद पु॰ "ऊर्द्ध्वं शाकारमष्टाक्षरमभ्यासवत् तस्य द्व्यक्षरान् पदादीन् प्रतीतोदा इत्याचक्षते" इत्युक्तेऽर्थे।

प्रतीन्धक पु॰ विदेहदेशे रामा॰ अयो॰ ७१।८ श्लो॰।

प्रतीप त्रि॰ प्रतिगता आपोऽत्र अच्समा॰ नि॰ प्रतिप+पृषो॰ वा। १प्रतिकूले चन्द्रवंश्ये २नृपभेदे पु॰ हेमच॰। प्रतिपशब्दे दृश्यम्। ३अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३८८पृ॰ दृश्यम्। क्तान्ते परेऽन्तोदात्ततास्य वा परनिपातः प्रतीकृतः कृतप्रतीप इति वा। स्वार्थे क। ४तत्रार्थे। हर्य्यश्वन्टपपुत्रयदोः पुत्रे भाग॰ ९।१३।१२ तत्र प्रतिपक इति पाठान्तरम् तत्रार्थे। ततः सुखा॰ अस्त्यर्थे इनि। प्रतीपकिन् तद्युते त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। सुखादिपाठात् ततः ठन्मतुपौ न स्तः।

प्रतीपदर्शिन् त्रि॰प्रतीपं वामं पश्यति दृश–णिनि। १प्रतिकूलदर्शके स्त्रियां ङीप्। सा च २स्त्रियाम् अमरः।

प्रतीपाश्व पु॰ राजभेदे विष्णुपु॰।

प्रतीर न॰ प्रतीर्य्यते प्र+तीर–क। १तटे तीरे अमरः। २भौत्यमनुपुत्रभेदे मार्कं॰पु॰ १००अ॰।

प्रतीवाप पु॰ प्रति+वप–घञ् दीर्घः। १गलितस्वर्णादेरवचूर्णने अमरः। २पेयौषधिभेदे औषधविशेषसंयोगभेदे च "तत्र वीरतर्वादिसिद्धं जलमूषकादि प्रतीवापं पाययेत्" सुश्रुतः। [भाग॰ ५।१५।२

प्रतीह पु॰ भरतवंश्ये सुवर्चलायां जाते परमेष्ठिनः पुत्रभेदे

प्रतुद पु॰ प्र+तुद-क। खगभेदे "हारीतो धवलः पाण्डुश्चित्रपक्षो टहच्छुकः। पारावतः खञ्जरीटः पिकाद्याः प्रतुदाः स्मृताः"। "प्रतुद्य भक्षयन्त्येते तुण्डेन प्रतुदास्ततः" "प्रतुदा मधुराः पित्तकफघ्नास्तुवरा हिमाः। लघवो बद्धवर्चस्का किञ्चिद्वातकराः स्मृताः" भावप्र॰।

प्रतूर्त्त त्रि॰प्र+तूर-वेगे क्त। १प्रकृष्टवेगान्विते भावे क्त। २प्रकृष्टवेगे न॰। ततो गोषदादि॰मत्वर्थे वुन्। प्रतूर्त्तक तद्युते त्रि॰

प्रतूलिका स्त्री प्रकृष्टं तूलमत्र कप् कापि अतइत्त्वम् (तोषक) शय्याभेदे काशी॰७अ॰। [नदण्डे (चावुक) अमरः।

प्रतोद पु॰ प्रतुद्यतेऽनेन प्र+तुद–करणे घञ्। अश्वादिताड़-

प्रतोली स्त्री प्र+तुल–अच् गौरा॰ङीष्। १रथ्यायाम् २पुराभ्यन्तरवर्त्मनि अमरः हट्टादौ निर्मिते ३पथि च भरतः।

प्रतोष पु॰प्र+तुष–भावे घञ्। १सन्तोषे प्रकृष्टस्तोषोऽस्य प्रा॰ब॰। २सन्तोषयुते त्रि॰। ३स्वायम्भुवमनोः पुत्रभेदे पु॰ भाग॰ ४।१।७ श्लो॰। [पुराणनामसु निघण्टुः।

प्रत्न त्रि॰ पुराणार्थे प्र+भवार्थे त्न। १पुरातने अमरः।

प्रत्यंशु त्रि॰प्रतिगतोऽंशुम् अत्या॰स॰। १प्राप्तांशुके। तत्पुरुषे अंश्वा॰ अन्तोदात्ततास्य। प्रतिगतोंऽशुर्येन प्रा॰ब॰। २प्रतिगतांशुके त्रि॰ तत्पुरुषे इत्युक्तेः बहुव्रीहौ नान्तोदात्तता।

प्रत्यक्चेतन पु॰प्रतीपं विपरीतमञ्चति जानाति प्रति+अन्च+क्विप् कर्म॰। १सांख्यमतसिद्धे पुरुषे। "ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमः अन्तरायाभावश्च" योगसू॰ भाष्यम्। प्रत्येकम् अञ्चति अश्नुते कर्म॰। सर्वज्ञे २अन्तरात्मनि परमेश्वरे तदभिन्ने ३जीवे च प्रत्यच्शब्दे दृश्यम्। [अमरः

प्रत्यक्पर्णी स्त्री प्रत्यञ्चि पर्णान्यस्याः ङीप्। १अपामार्गे

प्रत्यक्पुष्पी स्त्री प्रत्यक् पुष्पमस्याः ङीप्। अपामार्गे अमरः

प्रत्यक्श्रेणी स्त्री प्रतीची श्रेणीव अस्याः समासान्तविधेरनित्यत्वात् न कप्। १दन्तीवृक्षे २मूषिकपर्ण्याञ्च अमरः।

प्रत्यक्ष अव्य॰ अक्ष्णः लक्षणम् "लक्षणेनाभिप्रती" पा॰ लक्षणार्थे प्रतिनाऽव्ययी॰ शरदा॰ अच्समा॰ अक्षिशब्देन इन्द्रियमात्रम् लक्ष्यते। १इन्द्रियलक्षणे ततोऽस्त्यर्थे अच्। २इन्द्रियसन्निकर्षजन्ये ज्ञाने न॰। इन्द्रियाणाञ्च ज्ञानमात्रं प्रत्येव सन्निकर्षद्वारा हेतुत्वात् तथार्थत्वम्। ततः अस्त्यर्थे पुनः अर्श आद्यच्। ३प्रत्यक्षविषये त्रि॰। प्रत्यक्षत्वं च ज्ञानत्वव्याप्यजातिविशेषः तल्लक्षणन्तु इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नज्ञानत्वमिति नैयायिकाः। अधिकमपरोक्षशब्दे २३५ पृ॰ दृष्टशब्दे च ३६७२ पृ॰ दृश्यम्। वेदान्तमते तल्लक्षणन्तु "तत्तदिन्द्रिययोग्यवर्त्तमानविषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वं तत्तदाकारवृत्त्यवच्छिन्नज्ञानस्य तत्तदंशे प्रत्यक्षत्वम्। स्वाकारवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्यसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वशून्यत्वे सति वर्त्तमानयोगत्वं विषयस्य प्रत्यक्षत्वम्" वेदा॰प॰। तच्च लौकिकालौकिकभेदात् द्विधा।

प्रत्यक्षदर्शन त्रि० प्रत्यक्षेण पश्यति दृश—ल्यु। साक्षिणि साक्षाद्दर्शिनि शब्दमाला। णिनि। प्रत्यक्षदर्शिन् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

प्रत्यक्षलवण न० प्रत्यक्षं पृथक्तयोपलभ्यमानं लवणम्। पाकनिष्पत्त्युत्तरं व्यञ्जनादौ दीयमानलवणे। तस्य श्राद्धे अदेयतोक्ता यथा श्रा०त० ब्रह्मपु० "त्रिद्धाः कृताश्च ये भक्ताः प्रत्यक्षलवणीकृताः" श्राद्धे तस्य वर्ज्यतयोक्तेः "सिद्धाः कृताः सिद्ध्युत्तरकालं प्रत्यक्षलवणप्रक्षेपकृता." श्रा०त० रघु०। तत्रैव विष्णुना श्राद्धवर्ज्येषु "आरनालं तथैव निर्यासाः प्रत्यक्षलवणानि च" इत्युक्तम्। शु०त० ब्रह्मपु० "सैन्धवं लवणं चैव यच्च सामुद्रकं भवेत्। पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षेऽपि च नित्यशः"। "पृथक्तयोपलभ्यमानं लवणं प्रत्यक्षलवणं न तु व्यञ्जनादिसंस्कारकं संस्कारप्रत्यक्षयोर्भेदात्" शु०त०रघु०। वस्तुतः सैन्धवादेरपि प्रत्यक्षलवणत्वेऽभक्ष्यता आर्द्रकादियोगे प्रतिप्रसवः न तु सिद्ध्युत्तरकालप्रक्षेपेऽपि प्रतिप्रसवः। अतः सिद्ध्युत्तरकालं लवणमात्रस्यैव प्रक्षेपे सर्वत्र भक्षणे दाने च निषेधः इति बोध्यम्।

प्रत्यक्षवादिन् पु०प्रत्यक्षमेव प्रमाणतया वदति वद—णिनि। चार्वाके चार्वाकशब्दे २९२१पृ० दृश्यम्।

प्रत्यक्षिन् त्रि० प्रत्यक्षमस्त्यस्य इनि। १साक्षाद्द्रष्टरि व्यक्तं दृष्टार्थे त्रिका० स्त्रियां ङीप्।

प्रत्यक्स्रोतस् पु० प्रत्यक् प्रतीचीगामि स्रोतो यस्य। १पश्चिमदिग्वाहिनि नदे "प्राक्स्रोतसो नद्यः प्रत्यक्स्रोतसो नदा नर्मदां विना" माघ ४।६६श्लो० व्याख्यायां मल्लिनाथधृतवाक्यम्। २नर्मदायां स्त्री भा० व० ८९अ०। प्रतीचि प्रत्यगात्मनि स्रोतश्चित्तप्रवाहोऽस्य। प्रत्यगात्मैकप्रवणचित्तवृत्तियुते ३यतिभेदे पु०।

प्रत्यगात्मन् प्रतीचो जीवस्यात्मा स्वरूपम्। १परमेश्वरे ब्रह्मचैतन्ये भागव०३।२४।४५ श्रीधरः। "कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्" कठो० भाष्ये तु अन्यथोक्तं यथा "प्रत्यक् चासावात्मा चेति प्रत्यगात्मा प्रतीच्येवात्मशब्दो रूढो लोके नान्यस्मिन् व्युत्पत्तिपक्षेऽपि तत्रैवात्मशब्दो वर्त्तते। "यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह। यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्त्यते" इत्यात्मशब्दव्युत्पत्तिस्मरणात्। तं प्रत्यगात्मानं स्वस्वभावमैक्षत् पश्यतीत्यर्थः" "स्वस्वभावं स्वस्वरूपमित्यर्थः" आनन्दगिरिः।

प्रत्यगाशापति पु० ६त०। पश्चिमदिक्पाले वरुणे हलायुधः

प्रत्यगुदच् स्त्री प्रतीच्या उदीच्याश्च अन्तराला दिक् ब०व०। पश्चिमोत्तरदिशोरन्तरालायां विदिशि वायुकोणे आश्व० श्रौ० २६।४।

प्रत्यग्र त्रि० प्रतिगतमग्रमग्रत्वम् अत्या०स०। १नूतने २शोधिते च अमरः। उपचरिचरन्नृपवंश्ये ३बृहद्रथपुत्रे नृपभेदे पु० भाग० ९।२२।४

प्रत्यग्रथ पु० अहिच्छत्रदेशे हेमच०। तत्र भवः तस्य राजा वा "साल्वावयवप्रत्यग्रथकालकूटाश्मकादिञ्" पा० इञ्। प्रात्यग्रथि तत्र भवे तन्नृपे च।

प्रत्यग्रह पु० चेदिदेशराजे नृपभेदे भा०आ० ६३अ०।

प्रत्यङ्ग न०प्रतिगतमङ्गम् अत्या०स०। अङ्गानुगताङ्गभेदे अङ्गस्याङ्गभेदे कर्णादौ "तत्राङ्गान्यन्तराधिसक्थिबाहुशिरांसि तदवयवाः प्रत्यङ्गानि" सुश्रुतः। अङ्गशब्दे ७२पृ० दृश्यम्। [भेदे हरिवं० ३अ०।

प्रत्यङ्गिरस् पु० चाक्षुषमन्वन्तरे आङ्गिरसे स्वकस्वरूपे ऋषि-

प्रत्यङ्गिरा स्त्री देवीभेदे "अथ प्रत्यङ्गिरां वक्ष्ये परकृत्यानिर्वाहिणीम्" इत्यादिना मन्त्रमहोदधौ १८तरङ्गे तत्प्रयोग उक्तः।

प्रत्यङ्मुख त्रि० प्रत्यङ्मुखं यस्य। पश्चिमाभिमुखे "श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते" मनुना तन्मुखभोजने श्रीलाभः फलमुक्तम्। कर्मविशेषे सायंसन्ध्यावन्दने च तन्मुखता विहिता स्मृतौ दृश्या।

प्रत्यच्(ञ्च्) पु० प्रत्यञ्चति अन्च—क्विप् विच् वा। १आत्मनि प्रत्यगात्मन्शब्दे दृश्यम्।२पश्चिमे देशे ३काले च ४पश्चिमायां दिशि स्त्री ङीप् भत्वे अल्लोपे दीर्घः प्रतीची। एवं शसादावचि प्रतीचः प्रतीचेत्यादि। विचि तु नलोपाभावात् न तथा प्रत्यञ्चः प्रत्यञ्चा" इति। ततः सप्तम्यर्थे अस्ति तस्य लोपः। प्रत्यच् ५सप्तम्यर्थवृत्तौ पश्चिमदिग्देशकालादौ अव्य०। [सुश्रुतः।

प्रत्यञ्जन न० प्रतिरूपमनुरूपमञ्जनं प्रा०स०। अनुरूपाञ्जने

प्रत्यनन्तर त्रि० प्रतिप्राप्तमनन्तरम् अत्या०स०। प्रत्यासन्ने सन्निकृष्टे मनुः १०।८०।

प्रत्यनीक पु०प्रतिकूलमनीकं यस्य प्रा०व०। १रिपौ २विघ्ने च हेम० उपचारात् ३प्रतिवादिनि ४अलङ्कारभेदे न० अलङ्कारशब्दे ४०१ पृ० दृश्यम्।

प्रत्यनुमान न० प्रतिरूपमनुमानं प्रा०त०। प्रतीपानुमाने यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादिति वादिनोक्ते पर्वतो वह्न्यभा-

वत्वात् पाषाणमयत्वादिति" प्रतिवादिनः प्रतिपक्षानुमानम् ।

प्रत्यन्त पु० प्रतिगतोऽन्तम् अत्या०स०। १म्लेच्छदेशे २सन्निकृष्टे त्रि० अमरः । [पस्थे पर्वते हेमच०।

प्रत्यन्तपर्वत पु० प्रत्यन्तः सन्निकृष्टः पर्वतः । वृहत्पर्वतसमी-

प्रत्यभिज्ञा स्त्री प्रतिगता अभिज्ञाम् अत्या०स०। १अभिज्ञानुरूपे तज्जन्यसंस्कारसहकारेण जनिते प्रत्यक्षभेदे यथा सोऽयं देवदत्त इत्यादि । तत्स्वरूपादिकं विवरणप्रमेयसंग्रहे निर्णीतं यथा

"ननु केयं प्रत्यभिज्ञा नाम न तावदेकस्यातीतवर्त्तमानकालद्वयसम्बन्धविषयं प्रत्यक्षज्ञानं प्रत्यभिज्ञा, प्रत्यक्षज्ञानस्य वर्त्तमानमात्रार्थग्राहित्वात् । पूर्वानुभवसंस्कारसहितादिदानीन्तनवस्तुप्रमितिकारणाज्जातस्य तस्य तथात्वमिति चेत् एवमप्यात्मनि सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञा न सिद्ध्येत् नित्ये स्वयंप्रकाशे तस्मिन् संस्कारस्य जन्यज्ञानस्य वाऽसम्भवात् । नापि स्वरूपज्ञानमेव प्रत्यभिज्ञा तस्य प्रदीपप्रभावत् वर्त्तमानार्थप्रकाशिनः पूर्वापरपरामर्शात्मकत्वायोगात्, अस्मन्मते तु सोऽहमित्याकारद्वयोपप्लुतं ज्ञानद्वयमेतच्च प्रत्यभिज्ञा । तस्मादनया दुर्निरूपया प्रत्यभिज्ञया कथमैक्यसिद्धिः । उच्यते । केवले चिदात्मनि जन्यज्ञानतत्संस्कारयोरसम्भवेऽप्यन्तःकरणविशिष्टे तत्सम्भवादुक्ता प्रत्यभिज्ञा किं न स्यात् । न च विशिष्टस्य प्रत्यभिज्ञाविषयत्वे तस्यैव प्रत्यभिज्ञातृत्वमपीति कर्मकर्तृविरोधः शङ्कनीयः, सर्ववादिनां देहव्यतिरिक्ताद्यनुमानविषयतयात्मनि कर्मकर्तृभावस्य संप्रतिपन्नत्वात् । अथ मतं नानुमानादौ विषयस्य कर्मकारकत्वम् अतीतादेस्त्वनुमाने विषयस्याविद्यमानस्य ज्ञानजनकत्वायोगात् विषयत्वन्त्वविद्यमानस्यापि कथञ्चित् सम्भविष्यति ज्ञानस्य तदाकारत्वात् अतोऽनुमानादौ कर्तृत्वमेवात्मनः, प्रत्यक्षे तु विषयस्य ज्ञानजनकतया कर्मकारकत्वम् अतो विरोधस्तदवस्थ इति मैवम् अन्तःकरणविशिष्टतयैवात्मनः प्रत्यभिज्ञातृत्वं पूर्वापरकालविशिष्टतया च प्रत्यभिज्ञेयत्वमित्युपाधिभेदेनाविरोधात् । किमेतावता प्रयासेन प्रत्यभिज्ञैव मा भूदिति चेत् न, सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायाः स्वानुभवसिद्धत्वात् अविसंवादित्वेन च भ्रान्तित्वायोगात् । यदुक्तं सोऽहमित्याकारद्वयोपप्लुतं ज्ञानद्वयमिति तदसत् तथ सति विज्ञानं क्षणिकमित्यत्रापि ज्ञानद्वयप्रसङ्गेन विज्ञानस्य क्षणिकत्वासिद्धिप्रसङ्गात् । विज्ञानमात्रवादिनां क्षणिकत्वादिधर्मा अपारमार्थिका एवेति चेत् तर्हि स्थायित्वादिधर्मा एव वास्तवा उपादीयन्तां सोऽहमित्याद्यनुभवानुसारित्वात् । यच्च प्राभाकरा मन्यन्ते सोऽहमितिप्रत्यभिज्ञायां विषयत्वेनाश्रयेनात्मा सिद्ध्यति किं तर्हि सोऽयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञाश्रयत्वेनेति, तदयुक्तं पूर्वापरकालविशिष्टस्य क्षणमात्रवृत्तिप्रत्यभिज्ञाश्रयत्वासम्भवेन प्रत्यभिज्ञया स्थायित्वासिद्धिप्रसङ्गात् । अथ मतं मम संवेदनं जातमिति इदानीमनुस्मर्यमाणा पूर्वकालीना घटादिसंवित् स्वाश्रयं तदानीन्तनमात्मानं साधयति स्मृतिश्च स्वाश्रयमिदानीन्तनमात्मानं साधयति ततश्च स्थाय्यात्मसिद्धिः न पुनरप्रमाणिकं सोऽहमित्यात्मविषयकं प्रत्यभिज्ञानं किञ्चित् कल्पनीयमिति चेत् नैतत् सारम् स्मृतिपूर्वानुभवौ ह्यभिज्ञाद्वयवत्तत्कालीनमात्मानं यद्यपि साधयतः तथाप्येकस्यात्मनः कालद्वयसम्बन्धो न केनापि सिध्यति । संविद्द्वयमेव सम्बन्धस्यापि साधकमिति चेत् तर्हि तथैव घटादिष्वपि स्थायित्वसिद्धौ तत्सिद्धये प्रत्यभिज्ञा नापेक्ष्येत । दार्ढ्यार्थं प्रत्यभिज्ञेति चेत् एवमपि प्रकृते संविद्द्वयं किं साक्षात्सम्बन्धस्य साधकमुत प्रत्यभिज्ञामुत्पाद्य, आद्ये न तावदेकैकं तत्साधकम् एकैकस्य कालद्वयविशिष्टात्मन्यनाश्रितत्वात् नापि संभूय तत्साधकम्, अतीतानुभवस्य वर्त्तमानस्मृतेश्च यौगपद्यायोगात् । द्वितीये स्थाय्यात्मविषयं सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञानं त्वयैवाङ्गीकृतं स्यात् । न च वाच्यं क्वचिदपि न ज्ञानविषयत्वमात्मनस्तत्कथं प्रत्यभिज्ञाविषयत्वमिति । मम संवेदनं जातमिति स्मृतिज्ञानविषयत्वात् यद्यप्यनेन स्मृतिज्ञानेन स्वोत्पत्तिकालीन आत्मा स्वाश्रयत्वेनैव प्रकाश्यते न विषयत्वेन तथापि स्मर्यमाणसंवेदनाश्रयभूतस्तत्संवेदनकालीन आत्मा विषयीक्रियत एव । अथोच्यते स्मृत्या संवेदनमेव विषयीक्रियते तच्च संवेदनं स्मृतं सत् स्वाश्रयमात्मानमाश्रयतयैव प्रत्याययिष्यतीति तदसत् स्मृतिकाले संवेदनस्याविद्यमानस्य स्वाश्रयसाधकत्वायोगात् । स्वयंप्रकाशमानं हि संवेदनमाश्रयं साधयति न तु स्मृतिविषयतया परप्रकाश्यम् अन्यथा धर्मादीनामपि परतः सिद्धानां स्वाश्रयात्मसाधकत्वप्रसङ्गात् । तस्मादतीतकालीन आत्मा स्मृतिविषय एवेत्यभ्युपेयम् । तथाच सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञाप्यात्मानं विषयीकरिष्यतीति प्राभाकरैरप्यात्मविषयप्रत्यभिज्ञयैव संविदात्मना क्षणिकत्वं निराकरणीयम्" ।

प्रत्यभिज्ञादर्शन न० प्रत्यभिज्ञायाः दर्शनम् शास्त्रम् । माहे-

श्वरशास्त्रभेदे तन्मतं च सर्वदर्शनसंग्रहे दर्शितं यथा “स्वतामेक्षाविहीनानां जडानां कारणत्वं दुष्प्रतीत्यपरितुष्यन्तो मतान्तरमन्विष्यन्तः परमेश्वरेच्छावशादेव जगन्निर्माणं परिघुष्यन्तः स्वसंवेदनोपपत्त्यागमसिद्धप्रत्यगात्मतादात्म्यो, नानाविधमानमेयादिभेदाभेदशाली परमेश्वरोऽनन्यमुखप्रेक्षित्वलक्षणस्वातन्त्र्यभाक् स्वात्मदर्पणे भावान् प्रतिबिम्बवद्भासयेदिति भणन्तो बाह्याभ्यन्तरचर्य्याप्राणायामादिक्लेशप्रयासकलावैधुर्य्येण सर्वसुलभमभिनवं प्रत्यभिज्ञामात्रं परापरसिद्ध्युपायमभ्युपगच्छन्तः परे माहेश्वराः प्रत्यभिज्ञाशास्त्रमभ्यस्यन्ति। तस्येयत्तापि न्यरूपि परीक्षकैः “सूत्रं वृत्तिर्विवृतिर्लघ्वी बृहतीत्युभे विमर्शिन्यौ। प्रकरणविवरणपञ्चकमिति शास्त्रं प्रत्यभिज्ञायाः” तत्रेदं प्रथमं सूत्रम्। “कथञ्चिदासाद्य महेश्वरस्य दास्यं जनस्याप्युपकारमिच्छन्। समस्तसम्पत्समवाप्तिहेतुं तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि” इति। कथञ्चिदिति परमेश्वराभिन्नगुरुचरणारविन्दयुगलसमाराधनेन परमेश्वरघटितेनैवेत्यर्थः आसाद्येति आ समन्तात् परिपूर्णतया सादयित्वा स्वात्मोपभोग्यतां निरर्गलां गमयित्वा तदनेन विदितवेद्यत्वेन परार्थशास्त्रकरणेऽधिकारो दर्शितः अन्यथा प्रतारणमेव प्रसजेत्। मायोत्तीर्णा अपि महामायाधिकृता विष्णुविरिञ्चाद्या यदीयैश्वर्य्यलेशेनेश्वरीभूताः स भगवाननवच्छिन्नप्रकाशानन्दस्वातन्त्र्यपरमार्थो महेश्वरः तस्य दास्यं दीयतेऽस्मै स्वामिना सर्वं यथाभिलषितमिति दासः परमेश्वरस्वरूपस्वातन्त्र्यपात्रमित्यर्थः। जनशब्देनाधिकारिविषयनियमाभावः प्रादर्शि। यस्य यस्य हीदं स्वरूपकथनं तस्य तस्य महाफलं भवति प्रधानस्यैव परमार्थफलत्वात्। तथोपदिष्टं शिवदृष्टौ परमगुरुभिर्भगवत्सोमानन्दनाथपादैः “एकवारं प्रमाणेन शास्त्राद्वा गुरुवाक्यतः। ज्ञाते शिवत्वे सर्वस्थे प्रतिपत्त्या दृढात्मना। करणेन नास्ति कृत्यं क्वापि भावनया सकृत्। ज्ञाते सुवर्णे करणं भावनां वा परित्यजेत्”इति। अपिशब्देन स्वात्मनस्तदभिन्नतामाविष्कुर्वता पूर्णत्वेन स्वात्मनि परार्थसम्पत्त्यतिरिक्तप्रयोजनान्तरावकाशस्य पराकृतः। परार्थस्य प्रयोजनं भवत्येव तल्लक्षणयोगात् न ह्ययं देवशापः, स्वार्थ एव प्रयोजनं न परार्थ इति। अत एवोक्तमक्षपादेन “यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तते तत्प्रयोजनम्” इति। उपशब्दः सामीप्यार्थः तेन जनस्य परमेश्वरसमीपताकरणमात्रं फलम् अत एवाह समस्तेति

परमेश्वरतालाभे हि सर्वाः सम्पदस्तन्निष्यन्दमय्यः सम्पन्ना एव रोहणाचललाभे रत्नसम्पद इव। एवं परमेश्वरतालाभे किमन्यत् प्रार्थनीयम्। तदुक्तमुत्पलाचार्य्यैः “भक्तिलक्ष्मीसमृद्धानां किमन्यदुपयाचितम्। एतया वा दरिद्राणां किमन्यदपयाचितम्” इति। इत्थं षष्ठीसमासपक्षे प्रयोजनं निर्दिष्टम्। बहुव्रीहिपक्षे-तूपायः समस्तस्य बाह्याभ्यन्तरस्य नित्यसुखादेर्या सम्पत्सिद्धिः तथात्वप्रकाशः तस्याः समवाप्तिर्यस्याः प्रत्यभिज्ञायाः हेतोः सा तथोक्ता तस्य महेश्वरस्य प्रत्यभिज्ञा प्रतिसन्धानाभिमुख्येन ज्ञानम्। लोके हि स एवायं चैत्र इति प्रतिसन्धानेनाभिमुखीभूते वस्तुनि ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति व्यवह्रियते इहापि प्रसिद्धपुराणसिद्धागमानुमानादिज्ञातपरिपूर्णशक्तिके परमेश्वरे सति स्वात्मन्यभिमुखीभूते तच्छक्तिप्रतिसन्धानेन ज्ञानमुदेति नूनं स एवेश्वरोऽहमिति। तामेतां प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि उपपन्नः सम्भवतीति तत्समर्थाचरणेन प्रयोजनव्यापारेण सम्पादयामीत्यर्थः। यदीश्वरस्वभाव एवात्मा प्रकाशते तर्हि किमनेन प्रत्यभिज्ञाप्रदर्शनप्रयासेनेति चेत् तत्रायं समाधिः स्वप्रकाशतया सततमवभासमानेऽप्यात्मनि मायावशात् भागेन न प्रकाशते पूर्णतावभाससिद्धये दृक्क्रियात्मकशक्त्याविष्करणेन प्रत्यभिज्ञा प्रदर्श्यते। तथा च प्रयोगः अयमात्मा परमेश्वरो भवितुमर्हति ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात् यो यावति ज्ञाता कर्त्ता च स तावतीश्वरः प्रसिद्धेश्वरवत् राजवद्वा आत्मा च विश्वज्ञाता कर्त्ता च तस्मादीश्वरोऽयमिति अवयवपञ्चकस्याश्रयणं मायावादेन नैयायिकमतस्य कक्षीकारात्। तदुक्तमुदयकरसूनुना “कर्त्तरि ज्ञातरि स्वात्मन्यादिसिद्धे महेश्वरे। अजडात्मा निषेधं वा सिद्धिं वा विदधीत कः। किन्तु मोहवशादस्मिन् दृष्टेऽप्यनुपलक्षिते। शक्त्याविष्करणेनेयं प्रत्यभिज्ञोपदर्श्यते”। तथा हि “सर्वेषामिह भूतानां प्रतिष्ठा जीवदाश्रया। ज्ञानं क्रिया च भूतानां जीवतां जीवनं मतम्। तत्र ज्ञानं स्वतःसिद्धं क्रिया कायाश्रिता सती। परैरप्युपलक्ष्येत तयाऽन्यज्ज्ञानमुच्यते” इति। “या चैषा प्रतिभा तत्तत्पदार्थक्रमरूपिता। अक्रमानन्दचिद्रूपः प्रमाता स महेश्वरः” इति च। सोमानन्दनाथपादैरपि “सदा शिवात्मना वेत्ति सदा वेत्ति मदात्मना” इत्यादि। ज्ञानाधिकारपरिसमाप्तावपि “तदैक्येन विना नास्ति संविदां लोकपद्धतिः। प्रकाशैक्यात्तदेकत्वं

मातैकः स इति स्थितः । स एवार्थमृशत्वेन नियतेन महेश्वरः । विमर्श एव देवस्य शुद्धे ज्ञानक्रिये यतः" इति । विवृतं चाभिनवगुप्ताचार्य्यैः "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति" श्रुत्या प्रकाशचिद्रूपमहिम्ना सर्वस्य भावजातस्य भासकत्वमभ्युपेयते ततश्च विषयप्रकाशस्य नीलप्रकाशः पीतप्रकाश इति विषयोपरागभेदाद्भेदः । वस्तुतस्तु देशकालाकारसङ्कोचवैकल्यादभेद एव स एव चैतन्यरूपः प्रकाशः प्रमातेत्युच्यते । तथा च पठितं शिवसूत्रेषु "चैतन्यमात्मेति" । तस्य चिद्रूपत्वमनवच्छिन्नविमर्शत्वमनन्योन्मुखमानन्दैकघनत्वं माहेश्वर्य्यमिति पर्य्यायः स एव ह्ययं भावात्मा विमर्शः शुद्धे पारमार्थिक्यौ ज्ञानक्रिये तत्र प्रकाशरूपता ज्ञानं, स्वतो जगन्निर्मातृत्वं क्रिया । तच्च निरूपितं क्रियाधिकारे "एष चानन्दशक्तित्वादेवमाभासयत्यमून् । भावानिच्छावशादेषा क्रिया निर्मातृताऽस्य तु"। उपसंहारेऽपि "इत्थं तथा घटपटाद्याकारजगदात्मना । तिष्ठासोरेवमिच्छैव हेतुकर्तृकृता क्रियेति । तस्मिन् सतीदमस्तीति कार्य्यकारणतापि या । साप्यपेक्षाविहीनानां जडानां नोपपद्यते" इति न्यायेन यतो जडस्य न कारणता न वा अनीश्वरस्य चेतनस्यापि तस्मात्तेन तेन जगद्गतजन्मस्थित्यादिभावविकारतत्तद्भेदक्रियासहस्ररूपेण स्थातुमिच्छोः स्वतन्त्रस्य भगवतो महेश्वरस्येच्छैवोत्तरोत्तरमच्छस्वभावा क्रिया विश्वकर्तृत्वं चोच्यते इति । इच्छामात्रेण जगन्निर्माणमित्यत्र दृष्टान्तोऽपि स्पष्टं निर्दिष्टः "योगिनामपि मृद्बीजं विनैवेच्छावशेन यत् । घटादि जायते तत्तत् स्थिरस्वार्थक्रियाकरम्" इति । यदि घटादिकं प्रति मृदादेर परमार्थतः कारणं स्यात्तर्हि कथं योगीच्छामात्रेण घटादिजन्म स्यात् । अथोच्येत अन्य एव मृद्बीजादिजन्या घटाङ्कुरादयो योगीच्छाजन्यास्त्वन्या एवेति तत्रापि बोध्यसे सामग्रीभेदात्तावत् कार्य्यभेद इति सर्वजनप्रसिद्धम् । ये तु वर्णयन्ति नोपादानं विना घटाद्युत्पत्तिरिति योगी त्विच्छया परमाणून् व्यापारयन् सङ्घटयतीति तेऽपि बोधनीयाः । यदि परिदृष्टकार्य्यकारणभावविपर्य्ययो न लभ्येत तर्हि घटे मृद्दण्डचक्रादि देहे स्त्रीपुरुषसंयोगादि सर्वमपेक्ष्येत तथा च योगीच्छासमनन्तरसञ्जातघटदेहादिसम्भवो दुःसमर्थ एव स्यात् । चेतन एव तु तथा भाति भगवान् भूरिभगो महादेवो नियत्यनुवर्त्तनोल्लङ्घनघनतरस्वातन्त्र्य इति पक्षे न काचिदनुपपत्तिः । अत एवोक्तं वसुगुप्ताचार्य्यैः "निरुपादानसम्भारमभित्तावेव तन्वते । जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने" इति । ननु प्रत्यगात्मनः परमेश्वराभिन्नत्वे संसारसम्बन्धः कथं भवेदिति चेत्तत्रोक्तमागमाधिकारे "एष प्रमाता मायान्धः संसारी कर्मबन्धनः । विद्यादिज्ञापितैश्वर्य्यश्चिद्घनो मुक्त उच्यते" इति । ननु प्रमेयस्य प्रमात्रभिन्नत्वे बद्धमुक्तयोः प्रमेयं प्रति को विशेषः ? अत्राप्युत्तरमुक्तं तत्त्वार्थसंग्रहाधिकारे "मेयं साधारणं मुक्तः स्वात्माभेदेन मन्यते । महेश्वरो यथा बद्धः पुनरत्यन्तभेदवदिति" नन्वात्मनः परमेश्वरत्वं स्वाभाविकं चेत्तदर्थः प्रत्यभिज्ञाप्रार्थनया न हि बीजमप्रत्यभिज्ञातं सति सहकारिसाकल्ये अङ्कुरं नोत्पादयति । तस्मात् कस्माद्धात्मप्रत्यभिज्ञाने निर्बन्ध इति चेदुच्यते । शृणु तावदिदं रहस्यं द्विविधा ह्यर्थक्रिया बाह्याङ्कुरादिका प्रमातृविश्रान्तिचमत्कारसारा प्रीत्यादिरूपा च तत्राद्या प्रत्यभिज्ञानं नापेक्षते द्वितीया तु तदपेक्षत एव । इहाप्यहमीश्वर इत्येवम्भूतचमत्कारसारा परापरसिद्धिलक्षणजीवन्मुक्तत्वशक्तिविभूतिरूपाऽर्थक्रियेति स्वरूपप्रत्यभिज्ञानमपेक्षणीयम् । ननु प्रमातृविश्रान्तिसारार्थक्रिया प्रत्यभिज्ञानेन विना दृष्टा सती तस्मिन् दृष्टेति का दृष्टम् । अत्रोच्यते नायकगुणगणसंश्रवणप्रवृद्धानुरागा काचन कामिनी मदनविह्वला विरहक्लेशमसहमाना मदनलेखावलम्बनेन स्वावस्थानिवेदनानि विधत्ते तथा वेगात्तन्निकटमटत्यपि तस्मिन्नवलोकितेऽपि तदवलोकनं तदीयगुणपरामर्शाभावे जनसाधारणत्वं प्राप्तं हृदयङ्गमभावं न लभते । यदा तु दूतीवचनात्तदीयगुणपरामर्शं करोति तदा तत्क्षणमेव पूर्णभावमत्येति । एवं स्वात्मनि विश्वेश्वरात्मना भासमानेऽपि तन्निर्भासनं तदीयगुणपरामर्शविरहसमयं पूर्णं भावं न सम्पादयति यदा तु गुरुवचनादिना सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिलक्षणपरमेश्वरोत्कर्षपरामर्शो जायते तदा तत्क्षणमेव पूर्णात्मतालाभः । तदुक्तं चतुर्थे विमर्शे "तैस्तैरप्युपयाचितैरुपनतस्तन्व्याः स्थितोऽप्यन्तिके कान्तो लोकसमान एवमपरिज्ञातो न रन्तुं यथा । लोकस्यैष तथानवेक्षितगुणः स्वात्मापि विश्वेश्वरो नैवायं निजवैभवाय तदियं तत्प्रत्यभिज्ञोदिता" इति । अभिनवगुप्तादिभिराचार्य्यैर्विहितप्रतानोऽपि अयमर्थः संग्रहसुपक्रमसाधैरस्माभिर्विस्तरभिया न प्रतानित इति सर्वं शिवम्" ।

प्रत्यभियोग पु० प्रतिरूपोऽभियोगः प्रा०स०। अभियुक्तेन प्रतिवादिना स्वाभियोगिनं प्रति अभियोगान्तरकरणे।

प्रत्यभिवाद पु० प्रति+अभि+वद–णिच्-घञ्। अभिवादकस्य तत्प्रतिरूपे आशीर्वचनादौ। भावे ल्युट्। प्रत्यभिवादन तत्रार्थे न०। तत्प्रकारः मनुना कुल्लूकभट्टेन च दर्शितो यथा "आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने। अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः। यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम्। नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः" "अभिवादने कृते प्रत्यभिवादयित्रा अभिवादको विप्रादिः आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यः। अस्य चाभिवादकस्य यन्नाम तस्यान्ते योऽकारादिः स्वरो नाम्नामकारान्तत्वनियमाभावात् स प्लुतः कार्य्यः स्वरापेक्षश्चेदकारान्तत्वं व्यञ्जनान्तेऽपि नाम्नि सम्भवति स्वरान्तरस्य च व्यञ्जनान्ते नाम्नोऽसम्भवात् आह पूर्वाक्षर इति। पूर्वनाममतमक्षरं संश्लिष्टं यस्य स पूर्वाक्षरः तेन नामाक्षरं पकृत्य चाकारादिः स्वरः प्लुतः कार्यः। एतच्च वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः इत्यस्यानुवृत्तौ "प्रत्यभिवादेऽशूद्रे" इति प्लुतं स्मरन् पाणिनिः स्फुटमुक्तवान्। व्याख्यातञ्च वृत्तिकृता वामनेन टेरिति किं व्यञ्जनान्तस्यैव टेः प्लुतो यथा स्यादिति। तस्मादीदृशं प्रत्यभिवादनवाक्यम् आयुष्मान् भव सौम्य! शुभशर्म३न्! एवं क्षत्रियस्य बलवर्म३न् एवं वैश्यस्य वसुभूते३" "प्लुतो राजन्यविशां वेति कात्यायनवचनात् क्षत्रियवैश्ययोः पक्षे प्लुतो न भवति। शूद्रस्य प्लुतो न कार्यः अशूद्र इति पाणिनिवचनात्। "स्त्रियामपि निषेध" इति कात्यायनवचनात् स्त्रियामपि प्रत्यभिवादनवाक्ये न प्लुतः"। [भियोगे त्रिका०।

प्रत्यभिस्कन्दन न० प्रति+अभि+स्कन्द–भावे ल्युट्। प्रत्य-

प्रत्यय पु० प्रति+इण–भावकरणादौ अच्। १अधीने २शपथे ३ज्ञाने ४विश्वासे प्रामाण्येन निश्चये ५हेतौ ६छिद्रे ७शब्दभेदे अमरः। ८आचारे ९ख्यातौ मेदि०। १०निश्चये ११स्वादुनि हेमच० १२सहकारिकारणे त्रिका०। शब्दभेदप्रत्ययलक्षणन्तु शब्दश० प्रका० उक्तं यथा "लाघवादन्यथा निर्वक्ति "इतरार्थानवच्छिन्ने स्वार्थे यो बोधकाक्षमः। तिङर्थस्य निभाद्यन्यः स वा प्रत्यय उच्यते"। यः शब्दः शब्दान्तरार्थाविशेषिते यादृशस्वार्थे धर्म्मिणि तिङर्थस्यान्वयबोधने स्वरूपायोग्यः स वा निभादिशब्देभ्यो भिन्नस्तादृशार्थे प्रत्यय इत्यर्थः। चैत्रोऽस्तीत्यादावर्थान्तरानवच्छिन्ने स्वार्थे नाम्नां तिङर्थान्वयबोधकत्वम्। एवं यजेत स्तीयेतेत्यादौ यजादिधातूनाम्। पचतीत्यादौ तिङां पाचकोऽस्तीत्यादौ कृतां काश्यपिरित्यादौ च तद्धितानाम् प्रकृत्यर्थावच्छिन्ने एव स्वार्थे कृत्यादौ तिङर्थस्य वर्त्तमानत्वादेर्बोधकत्वं न तु तदनवच्छिन्न इति न तेष्वप्रसङ्गः। निभनिपातादिकस्तु शब्दान्तरार्थानवच्छिन्ने सदृशसमुच्चयादिस्वार्थे तिङर्थस्यान्वयं प्रति स्वरूपायोग्योऽपि निभादिरेवेति न तत्र प्रसङ्गः"।

वैयाकरणमते तु अस्याभिन्नलक्षणं शब्दार्थरत्ने उक्तं यथा "प्रत्ययस्तु प्रकृतिमवधीकृत्य विधीयमानः स्वार्थबोधकः शब्दविशेषः प्रकृतिशब्ददर्शितभाष्योक्तेः। "स्वीयमर्थं प्रत्याययतीति" प्रत्ययलक्षणे भाष्योक्तेश्च तथैवावगम्यते। अवधिश्च पूर्वापररूपो ग्राह्यः तेन वसुचि नाप्रसङ्गः तस्यापि प्रकृत्यवधिकत्वेन विधीयमानत्वात्। सिद्धान्ते तु वृत्तिशब्दानां समुदायशक्तिस्वीकारेण वसुजादेर्निरर्थकतया मुख्यप्रत्ययत्वाभावादेव पूर्वत्वरूपावधित्वप्रवेशेऽपि न क्षतिः। अतएव प्रकृतिशब्दोक्तहरिकारिकायां "प्रत्ययः पर" इत्यनेन परत्वेन विधीयमानत्वं प्रत्ययत्वमुक्तं तस्य च मुख्यत्वद्योतनार्थं स्वार्थकत्वसाकाङ्क्षत्वकथनाय च इतरत् विशेषणम् तथा च तदर्थान्वितस्वार्थबोधने तदपेक्षत्वे सति तदवधिकत्वेन विधीयमानत्वं तत्प्रत्ययत्वमिति फलितोऽर्थः। अन्वितत्वञ्च विशेष्यतया विशेषणतया वा ग्राह्यं तेन तिङां धात्वर्थविशेष्यकान्वयस्य बोधकत्वेऽपि न क्षतिः। यदि चावयवशक्तिस्वीकारस्तदा परपदेनावधिमात्रं लक्षणीयम् अवधिश्च पूर्वापरान्यतरएव निवेशनीयः। एवञ्च प्रत्ययनिमित्तकप्रकृत्यङ्गकार्यविशेषे विकरणागमादीनां प्रत्ययत्वस्वीकारेण परत्वमात्रं प्रत्ययत्वमिति बोध्यम्। अथवा प्रत्यय इत्यधिकृत्या पञ्चमाध्यायसमाप्तेर्विधीयमानत्वं पारिभाषिकप्रत्ययत्वं तत्रैव अर्थबोधकत्वे सतीति विशेषणे मुख्यप्रत्ययत्वसामान्यलक्षणं पर्य्यवस्यति तत्तत्प्रत्ययत्वन्तूक्तमेव। स्वार्थिकप्रत्ययानामपि प्रकृत्यर्थानुवादितया स्वार्थबोधकत्वमतएवाभिहितं वाक्यपदीये "स्वार्थिकाः प्रत्ययाः केचित् प्रकृत्यर्थानुवादिनः" इति। एतदनुरोधेनैव शेखरादौ स्वस्वप्रकृत्यर्थान्यतरप्रत्यायकत्वं प्रत्ययानामुक्तम्। विकरणादयः पुनः सर्व्वथा निरर्थकाः तेषां द्योतकत्वाद्यनङ्गीकारात् तद्व्यतिरेकेणापि कृदादौ धातुमात्रादेवार्थप्रतीतेर्दर्शनात्। उक्तञ्च वाक्यपदीये "यत्र वाऽव्यभिचारेण तयोः शक्तिप्रकल्पनम्। नियमस्तत्र

नियमो न त्वेवं श्वानुभवादिष्विति"। यत्र ययोरव्यभिचारेणान्वयव्यतिरेकाभ्यां, नियमः अर्थप्रतीतिनियमस्तयोः प्रकृतिप्रत्यययोः शक्तिकल्पनम्। यत्र चैवं न नियमस्तत्र श्वानुभवादिषु नेत्यस्ताद्दत्त्या शक्तिकल्पनं नेत्यर्थः"। १२विष्णौ पु० "प्रत्ययः सर्वदर्शनः" विष्णुसं०। तस्य ज्ञानरूपत्वात् तथात्वम् भाष्ये दृश्यम्। प्रत्ययश्च बुद्धिरात्मगुण इति नैयायिकाः। महत्तत्त्वधर्म इति सांख्याः। "एष प्रत्ययसर्गो विपर्य्ययाशक्तितुष्टीनाम्" सा०का०। "प्रतीयतेऽनेनेति प्रत्ययो बुद्धिस्तस्य सर्गः तत्र विपर्य्ययोऽज्ञानमविद्या च बुद्धिधर्मः अशक्तिरपि करणवैकल्यहेतुका बुद्धिधर्म एव तुष्टिसिद्धी अपि वक्ष्यमाणे बुद्धिधर्मावेव, तत्र विपर्य्ययाशक्तितुष्टिषु कथायोगं सप्तानां धर्मादीनां ज्ञानवर्जमन्तर्भावः सिद्धौ च ज्ञानस्येति" त०कौ०। कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायात् सर्गपदं सृज्यमानपरं तथा चाविद्यादेर्बुद्धिधर्मत्वात् तत्सृष्टत्वम्।

प्रत्ययकारिन् त्रि०प्रत्ययं करोति कृ–णिनि। १विश्वासकारके स्वमतलक्षके २मुद्राभेदे(मोहर)त्रिका०। [च अमरः

प्रत्ययित त्रि० प्रति+अय–क्त। १आप्ते २विश्वस्ते ३प्रतिगते

प्रत्यरा स्त्री प्रतिनिहिताः अराः प्रा०स०। अरादार्ढ्याय उपनिहिते कीलके "शताङ्गारं विंशतिप्रत्यराभिः" श्वेताश्व०उ० "पूर्वोक्तानामराणां दार्ढ्याय ये प्रतिविधीयन्ते कीलकास्ते प्रत्यरा इत्युच्यन्ते" भाष्ये उक्तम्।

प्रत्यरि पु०प्रति+ऋ–इन्। १शत्रौ २जन्मतारातः पञ्चमचतुर्दशत्रयोविंशतितारके "जन्म सम्पद्विपत् क्षेमं प्रत्यरिः साधकोवधः। मित्रं परममित्रं च जन्मायांस्त्रिधा पुनः" ज्यो०त०। "तारा पुनः पापाख्या त्रिविधा पञ्चचतुर्दशविंशतित्रियुता। सिद्धिफला वृद्धिकरी विनाशसंज्ञा क्रमात् कथिता" ज्यो०त०। तेन तृतीयस्यैव विशेषत आवश्यककार्य्यादौ निषेधात् त्याज्यता आद्ययोर्द्वयोस्तु प्रतिप्रसवः इति द्रष्टव्यम् "प्रत्यरौ लवणं दद्यादिति" दानमपि तृतीयप्रत्यरावेवेति विवेचनीयम्।

प्रत्यर्थिन् त्रि० प्रत्यर्थयते प्रति+अर्थ–पीडने णिनि। १शत्रौ अमरः। प्रतिकूलमर्थयते णिनि, प्रतिपक्षः अर्थिनः प्रा० स० वा। व्यवहारे २प्रतिवादिनि शब्दर०। "प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं प्रतिज्ञातार्थसाधनम्" याज्ञ०।

प्रत्यर्पण न० प्रति+ऋ–णिच्-पुक्-ल्युट्। प्रतिदाने स्वगृहीतस्य धनादेः पुनर्दाने प्रतिसमर्पणे।

प्रत्यवनेजन न० प्रतिरूपमवनेजनम् प्रा०स०। श्राद्धाङ्गे प्रथमजलादिदानरूपानुरूपे पिण्डोपरि क्रियमाणे पुनरवनेजने तच्च छन्दोगेतरपरं यथोक्तम् "छन्दोगानान्तु पिण्डपात्रप्रक्षालनेन पूर्वदवनेजनम्। यथा छन्दोगपरिशिष्टं "तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत्" अत्राप्य वनेजयेदिति श्रुतेर्हि तोयावनेजनेऽपि अवनेनिक्ष्वेति वक्तव्यं न तु प्रत्यनेनिक्ष्वेति" श्रा०त० रघु०।

प्रत्यवमर्श पु० प्रति+अव–मृश–भावे घञ्। अनुसन्धाने "स्तुतिः प्रत्यवमर्शश्च तेषां जात्यन्तरेऽभवत्"हरिवं०२१अ०

प्रत्यवमर्ष पु० प्रति+अव+मृष–क्षान्तौ भावे घञ्। सहने "स्वल्पसङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः"पञ्चशिखाचार्य्यः। "स्वल्पसङ्करः ज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्रधानापूर्वस्य स्वल्पेन पशुहिंसादिजन्मनाऽनर्थहेतुना अपूर्वेण सङ्करः, सपरिहारः कियतापि प्रायश्चित्तेन परिहर्त्तुं शक्यः। अथ प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि नाचरितं प्रधानकर्मविपाकसमये च पच्यते तथापि यावदसावनर्थं सूते तावत् स प्रत्यवमर्षः प्रत्यवमर्षेण सहिष्णुतया सह वर्त्तत इति मृष्यन्ते हि पुण्यसम्भारोपनीतस्वर्गसुधामहाह्रदावगाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपादितां दुःखवह्निकणिकाम्"त०कौ०। भावे ल्युट्। प्रत्यवमर्षण तत्रार्थे न०।

प्रत्यवर त्रि० प्रतिरूपोऽवरः प्रा०स०। अतिनिकृष्टे "प्रतिग्रहाद्याजनाद्वा तथैवाध्यापनादपि। प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः" मनुः।

प्रत्यवरोह पु० प्रति+अव+रुह–घञ्। (नामा) अवरोहे ल्युट्। प्रत्यवरोहण तत्रार्थे न०।

प्रत्यवसान न० प्रति+अव+सो–क्त। भोजने हेमच०।

प्रत्यवसित त्रि० प्रति+अव+सो–कर्मणि क्त। भुक्ते अमरः।

प्रत्यवस्कन्द पु० प्रति+अव+स्कन्द–करणे घञ्। व्यवहारे उत्तरभेदे उत्तरशब्दे १०८९पृ० दृश्यम्। करणे ल्युट्। प्रत्यवस्कन्दन तत्रार्थे न०।

प्रत्यवस्था स्त्री प्रति+अव+स्था–भावे अङ्। १प्रतिपक्षतया अवस्थाने। भावे ल्युट्। प्रत्यवस्थान तत्रार्थे न०। "साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानम्" गौ०त०

प्रत्यवस्थातृ त्रि० प्रति+अव+स्था–तृच्। १प्रतिपक्षतया अवस्थातरि प्रतिवादिनि। २शत्रौ हेम०।

प्रत्यवहार पु०प्रति+अव–हृ–भावे घञ्। १संहारे रघुः ४।४४ २युद्धार्थमुद्युक्तानां सैन्यानां युद्धात् निवारणे भा०व० २८३अ०।

प्रत्यवाय पु॰ प्रति+अव+इण–करणे अच्। १पापे "अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते" जावालिः। भावे अच्। २वैपरीत्याचरणे मनुः ४।२४५।

प्रत्यवेक्षण न॰ प्रति+अव+ईक्ष–भावे ल्युट्। पूर्वापरालोचने २एतावत्कृतमेतावत् न कृतमित्यर्थानुसन्धाने च। प्रति+अव+ईक्ष–भावे अ। प्रत्यवेक्षा तत्रार्थे स्त्री रघुः १७।५३।

प्रत्यश्मन् पु॰ प्रतिरूपः अश्मा प्रा॰स॰। गैरिके हेम॰।

प्रत्यष्ठीला स्त्री सुश्रुतोक्ते अष्ठीलातुल्ये रोगभेदे "अष्ठीलावद्घनं ग्रन्थिमूर्द्ध्वमायतमुन्नतम्। वाताष्ठीलां विजानीयाद्बहिर्मार्गविरोधिनीम्। एतामेव रुजायुक्तां वातविण्मूत्ररोधिनीम्। प्रत्यष्ठीलामिति वदेज्जठरे तिर्य्यगुत्थिताम्"।

प्रत्याकार प्रतिकृत आकारः खड्गाकारो येन प्रा॰ब॰। खड्गकोषे त्रिका॰। [२दूरीकृते अमरः।

प्रत्याख्यात त्रि॰ प्रति+आ+ख्या–कर्मणि क्त। १निराकृते

प्रत्याख्यान न॰ प्रति+आ+ख्या–भावे ल्युट्। निराकरणे अमरः। [(फिरे आशा) हरिवं॰ १२५अ॰।

प्रत्यागति स्त्री प्रति+आ+गम–भावे क्तिन्। प्रत्यागमने

प्रत्यागम पु॰ प्रति+आ+गम–भावे अप्। (फिरे आशा) यस्मात् गतस्तस्मिन् पुनरागमने "तीर्थात् प्रत्यागमेऽपि च" प्रा॰त॰। भावे ल्युट्। प्रत्यागमन तत्रार्थे न॰।

प्रत्यादिष्ट त्रि॰ प्रति+आ+दिश–कर्मणि क्त। निरस्ते अमरः

प्रत्यादेश पु॰प्रति+आ+दिश-भावे घञ्। १निराकरणे अमरः भक्तान् प्रति आदेशः। २भक्तान् प्रति अभीष्टसिद्ध्यर्थं देवानादेशे च।

प्रत्याधान न॰ प्रतिपक्ष्या धीयते प्रति+आ+धा–कर्मणि ल्युट्। १मस्तके "यो ह वै शिशुं साधानं प्रत्याधानम्" शत॰ब्रा॰ १४।५।२।१ भाष्यम्। "मस्तकस्य सर्वदेहेऽवयवेषु आधीयमानत्वात् तथात्वम्। भावे ल्युट् प्रा॰स॰। २द्वितीयाधाने न॰।

प्रत्याध्मान पु॰ वातव्याधिभेदे। तस्य लक्षणमाह "विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवामाशयोत्थितम्। प्रत्याध्मानं विजानीयात् कफव्याकुलितानिलम्"। विमुक्तपार्श्वहृदयं पार्श्वं हृदयं च विहाय जातं तदेवाध्मानम्। कफव्याकुलितानिलं कफेनावरुद्धवातम्" भावप्र॰।

प्रत्यापत्ति स्त्री प्रति+आ+पद–भावे क्तिन्। १वैराग्ये भा॰ शा॰ २९३ अ॰ नीलकण्ठः। २पुनरागमने च।

प्रत्याम्नान त्रि॰ प्रतिरूपतया आम्नायते प्रति+आ+म्ना–कर्मणि ल्युट्। प्रतिनिधौ "यजमानकर्त्तृत्वेन विधीयन्ते प्रत्याम्नानाश्च ऋत्विजो निवर्त्तन्ते" कात्या॰ श्रौ॰ १।६।१२ पद्धतौ।

प्रत्याम्नाय पु॰ प्रतिरूपतया आम्नायते प्रति+आ+म्ना–कर्मणि घञ्। प्रतिनिधित्वेन विधीयमाने।

प्रत्यायक त्रि॰प्रति+इ–ण्वुल्। १विश्वासकारके २बोधके च।

प्रत्यायन न॰ प्रति+आ+इ–णिच् "णौ गमिरबोधने" पा॰ उक्तेः न गमादेशः भावे ल्युट्। १बोधने २विश्वासजनने भा॰अनु॰२४४८ श्लो॰।

प्रत्यारम्भ पु॰ प्रतिरूप आरम्भः प्रा॰स॰। आरम्भात् पश्चात् आरम्भे गलग्रहशब्दे २५६२ पृ॰दृश्यम्।

प्रत्यालीढ न॰ धन्विनां युद्धार्थमवस्थितिभेदे आलीढविपरीतरूपतया स्थितौ आलीढशब्दे ८२४ पु॰ दृश्यम्।

प्रत्यावर्त्तन न॰ प्रति+आ+वृत–णिच्–वा भावे ल्युट्। १प्रतिनिवृत्तौ २प्रतिनिवारणे च।

प्रत्याशा स्त्री किञ्चित् वस्तु प्रति+आशा प्रा॰स॰। किञ्चिद्वस्तु प्रति वाञ्छायाम्।

प्रत्याश्राव पु॰ प्रति+आ+श्रु–णिच्-अच्। १उद्दिश्य श्रावणे कर्मणि अच्। २अस्तुश्रौषड़िति शब्दे यजु॰१९।२४वेददी॰

प्रत्याश्रावण न॰ प्रति+आ+श्रु–णिच् भावे ल्युट्। अग्नीध्रकर्त्तृके अध्वर्युं प्रति मन्त्रविशेषस्य आश्रवणे शत॰ब्रा॰ १२।२।६ भाष्ये दृश्यम्। [नार्थमाश्वासने।

प्रत्याश्वासन न॰प्रति+आ+श्वस–णिच्-भावे ल्युट्। सान्त्व॰

प्रत्यासत्ति स्त्री प्रति+आ–सद–भावे क्तिन्। १नैकट्ये न्यायमते २अलौकिकप्रत्यक्षजनके सम्बन्धमात्रे "आसत्तिराश्रयाणान्तु" भाषा॰ "आसत्तिः प्रत्यासत्तिः" सि॰मु॰।

प्रत्यासन्न त्रि॰ प्रति+आ+सद–क्त। १अतिनिकटस्थे जटा॰ २सम्बद्धे च।

प्रत्यास(सा)र पु॰ प्रति+आ+सृ–आधारे घञ् अप् वा। अवन्तः १सैन्यपश्चाद्भागे घञन्तः तत्रार्थे अमरः। यत्र व्यूहस्य पश्चाद्व्यूहान्तरं क्रियते २तत्रार्थे भरतः।

प्रत्यास्वर पु॰ प्रत्यास्वरति प्रति+आ+स्वृ–अच्। १प्रत्यागते अस्तभावात् पुनः २प्रत्यागते आदित्ये च "स्वर इतीमं (प्राणम्) आचक्षते स्वर इति प्रत्यास्वर इति चामुम्" (आदित्यम्) छा॰उ॰। "किञ्च स्वर इतीमं प्राणमाचक्षते कथयन्ति तथा स्वर इति प्रत्यास्वर इति चामुं सवितारम्। यस्मात् प्राणः स्वरत्येव न पुनरस्तं प्रत्यागच्छति।

र्विना स्वस्थानमित्वा पुनरप्यहन्यहनि प्रत्यागच्छति । अतः प्रत्याहरोऽस्मादृगुणतो नामतश्च समानमितरेतरं प्राणा-दित्यौ” भा० । [विषयेभ्यो निवारणे ।

प्रत्याहरण न० प्रति+आ+हृ—भावे ल्युट् । १चित्तेन्द्रियादेः

प्रत्याहार पु० प्रति+आ+हृ—भावे घञ् । चित्तेन्द्रियादेः विषयेभ्यो निवारणे योगाङ्गभेदे तल्लक्षणं च अष्टाङ्गयोग शब्दे ५२४पृ० उक्तं तत्कालमानञ्च “प्राणायामद्विषट्केन प्रत्याहार उदाहृतः” काशीख०४१अ० उक्तम् । “स्वविष-याऽसम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्या-हारः” पात०सू० “स्वविषयसम्प्रयोगाभावे चित्तस्वरूपानुकार इवेति चित्तनिरोधे चित्तवन्निरुद्धानीन्द्रियाणि नेतरे-न्द्रियजयवदुपायान्तरमपेक्षन्ते । यथा मधुकरराजं म-क्षिका उत्पतन्तमनूत्पतन्ति निविशमानमनुविशन्ते तथे-न्द्रियाणि चित्तनिरोधे निरुद्धानीत्येष प्रत्याहारः” भा० । “ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम्” पात०सू० शब्दादिष्व व्यसनमिन्द्रियजय इति केचित् सक्तिर्व्यसनं व्यस्यत्येनं श्रेयस इति अविरुद्धा प्रतिपत्तिर्न्याय्या शब्दादिसम्प्रयोगः स्वेच्छयेत्यन्ये रागद्वेषाभावे सुखदुःखशून्यं शब्दादि-ज्ञानमिन्द्रियजय इति केचित् चित्तैकाग्र्यादप्रतिपत्ति-रेवेति जैगीषव्यः । ततश्च परमा त्वियं वश्यता यच्चित्त-निरोधे निरुद्धानीन्द्रियाणि नेतरेन्द्रियजयवत् प्रयत्नकृत-मुपायान्तरमपेक्षन्ते योगिनः इति” भा० ।

अत्र चित्तस्यैव प्रत्याहारेऽन्येन्द्रियस्य प्रत्याहारोऽर्थसिद्ध इति बोध्यम् तत्फलञ्च । मनुना उक्तम् “प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान्” । प्रत्याह्रियन्ते सं-क्षिप्य गृह्यन्ते वर्णा अनेन प्रति+आ+हृ—करणे घञ् । “आदिरन्त्येन सहेता” पा०सूत्रोक्ते २संज्ञाभेदे च यथा “अण् इति अ इ उ” इति वर्णानां ग्रहणम् एवं सुप् तिङ्प्रभृतिष्वपि स्वादीनां तिबादीनाञ्च ग्रहण-मिति । “प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणमिति” तेन अच् प्रत्या-हारे णकारङकारयोः न ग्रहणम् बोध्यम् । भावे घञ् । ३उपादाने पु० अमरः । [वाक्येन २निराकृते च ।

प्रत्युक्त त्रि० प्रति+वच—कर्मणि क्त । १उत्तरिते प्रतिवा-

प्रत्युक्ति स्त्री प्रति+वच—भावे क्तिन् । प्रतिवाक्यकथने शब्दर०

प्रत्युज्जीवन न० प्रति+उद्+जीव—भावे ल्युट् । पुनर्जीवने मरणोत्तरं पुनर्जीवने । “इसविच्छेदहेतुत्वात् मरणं नैव वर्ण्यते । वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याददूरतः” सा०द० । यथा कादम्बरीपत्ये तद्वर्णनम् ।

प्रत्युत अव्य० प्रति—उत द्व० । १स्वपक्षस्थापनाय परपक्षनिरा-करणाय वा उक्तस्य तद्वैपरीत्यभावे २वैपरीत्यमात्रे च “न दोषः पुनरुक्तोऽपि प्रत्युतेयमलङ्क्रिया” काव्याद० ।

प्रत्युत्क्रम पु०प्रति+उद्+क्रम—घञ् न वृद्धिः । १युद्धार्थोद्योगे २प्रधानप्रयोजनोद्देशेनाप्रधानारम्भे च अमरः । क्तिन् । प्रत्युत्क्रान्ति तत्रार्थे स्त्री क्षीरस्वामी ।

प्रत्युत्तर न० प्रतिरूपमुत्तरस्य प्रा०स० । उत्तरस्योत्तरवाक्ये वादिनोपन्यस्तपक्षस्य तद्विरुद्धपक्षप्रतिपादके वाक्ये ।

प्रत्युत्थान न० प्रति+उद्+स्था—ल्युट् । अभ्युत्थाने आगतस्य सम्माननार्थमासनादुत्थितौ “प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुन-स्तान्प्रतिपद्यते” मनुः ।

प्रत्युत्पन्नमति त्रि० प्रत्युत्पन्ना तत्कालोचिता मतिर्यस्य । १तत्कालोचितबुद्धौ हेमच० । २प्रतिभान्विते जटा० । अनागतविधातृशब्दे १५४पृ० दृश्यम् ।

प्रत्युदाहरण न० प्रतिकूलमुदाहरणं प्रा०स० । उदाहरणस्य वैपरीत्येन उदाहरणे । “अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्” पा० सू० इत्तौ अन्तर्वत्नी पतिवत्नीत्युदाहृत्य “प्रत्युदाहर-णन्तु अन्तरस्यस्यां शालायां घटः । पतिमती पृथिवी” सि०कौ० ।

प्रत्युद्गम पु०प्रति+उद्+गम—घञ् न वृद्धिः । १प्रत्युत्थाने (आ-गाड़ायाओया) प्रतिगमने २च भावे ल्युट् । प्रत्युद्गमन तत्रार्थे न० ।

प्रत्युद्गमनीय न०प्रति+उद्+गम—अनीयर् । १धौतवस्त्रयुग्मे अमरः “गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रा” इति कुमारे पाठान्तरं प्रह्वे वेति न युक्तत्वम् । २समुपस्थानयोग्ये पूजनीये च त्रि० ।

प्रत्युन्नमन न० प्रतिकूलमुन्नमनं प्रा०स० । उन्नमनप्रतिकूले अवनमने । “अङ्गुल्याऽवपीड़िते प्रत्युन्नमनम्” सुश्रुतः व्रणचिकित्साङ्गक्रियोक्तौ ।

प्रत्युपकार पु० प्रतिरूपः उपकारः प्रा०स० । १कृतोपकारेण कृते उपकारकस्य उपकारानुरूपे हिताचरणे ।

प्रत्युपदेश पु० प्रतिरूपः उपदेशः प्रा०स० । १उपदेशकस्य प्राप्तोपदेशेन कृते शिक्षाभेदे कुमा० १।२४.

प्रत्युपहार पु० प्रतिरूप उपहारः प्रा०स० । अनुरूपे उप-हारे उपढौकनीये द्रव्ये ।

प्रत्युरस अव्य०उरसि विभक्त्यर्थेऽव्ययी० । “प्रतेरुरसः स-प्तमीस्थात्” पा० अच् समा० । उरसीत्यर्थे । सप्तमीस्था-दित्युक्तेः लक्षणाद्यर्थे एतेन अच् । प्रत्युरस् इत्येव ।

प्रत्युलूक पु० प्रतिकूल उलूकस्य प्रा०स० । १काके भाग०१।

१४।१४। "प्रत्युलूकः काकः" श्रीधरः। प्रतिरूपः उ-
लूको यस्य कप्। प्रत्युलूकक उलूकानुरूपे पक्षिभेदे
"उलूका प्रत्युलूककान्" हरिवं० ३अ०।

प्रत्युष पु०प्रति+उष–दाहे आधारस्य कर्तृत्वविवक्षायां क।
प्रातःकाले मधुरेशः।

प्रत्युषस् न०प्रति+उष–आधारे असुन्। प्रातःकाले अमरः।
"याति व्यक्तिं पुरस्तादहरुषविकसलये प्रत्युषः पारिजातः"
सूर्यशतकम्।

प्रत्यूष पु० प्रत्यूषति रुजति कामुकान् प्र+ऊष–रुजायां क।
१प्रभाते अमरः "प्रत्यूषपवनासारैः" हरिवं० ८३अ०।
अष्टवसुमध्ये २वसुभेदे च जटा०। धरशब्दे ३८४७पृ०
दृश्यम्। ३सूर्ये शब्दर०।

प्रत्यूषस् न० प्रति+ऊष–रुजायाम् असुन् अचि वा। प्रभाते
अमरः "स्नानमत्यधिकं कार्यं प्रत्यूषस्यात्मनो जले"
हरिवं० १४अ०। [प्रतिबन्धकत्वात्तथात्वम्।

प्रत्यूह पु० प्रति+ऊह–घञ्। विघ्ने अमरः तस्य ऊहां प्रति

प्रत्यृच अव्य०ऋचमृचं प्रति वीप्सायाम् अव्ययी०अच् समा०।
एकैकस्यामृचो आश्व० ६।४

प्रत्येक अव्य० एकमेकं प्रति वीप्सायामव्ययी०। एकैकस्मिन्
वीप्सायुते एकशब्दार्थे।

प्रत्येकबुद्ध पु० बुद्धभेदे त्रिका०।

प्रत्वक्षस् त्रि० प्र+त्वक्ष–तनूकरणे असुन्। प्रकर्षेण तनूका-
रके शत्रुघातिनि ऋ० १।८१।१ भा०।

प्रथ ख्यातौ भ्वा०आ०अक० सेट्। प्रथते अप्रथिष्ट घटा०णिच्
प्रथयति। भावे अङ् प्रथा। [ति अपप्रथत् त।

प्रथ ख्यातौ अक०विक्षेपे सक०चुरा०उभ०सेट् घटा०। प्रथयति-

प्रथम त्रि० प्रथ–अमच्। १प्रधाने २आद्ये च अमरः। जसि
वा सर्वनामतास्य प्रथमे प्रथमाः। तस्य भावः ष्यञ्।
प्राथम्य आद्यत्वे प्राधान्ये च न०।

प्रथमज त्रि०प्रथमं जायते जन–ड। १पूर्वजाते २प्रथमगर्भजाते
पुंस्त्री० यजु०१६।२५ जन–क्त। प्रथमजात तत्रार्थे त्रि०

प्रथमवयसिन् त्रि० प्रथमवयोऽस्त्यस्य बा० इनि सान्तत्वात्
न पदत्वम्। प्रथमवयोयुक्ते शत०ब्रा० १३।१।७।स्त्रियां
ङीप्।

प्रथमवित्ता स्त्री प्रथमं वित्ता विन्ना लब्धा। प्रथमपरिणी-
तायां स्त्रियां भट्टिप्राः कात्या० १६।३।२१।५

प्रथमसाहस पु० "पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः
स्मृतः" विष्णु० उक्ते सार्द्धशतपणद्वयरूपे दण्डभेदे

प्रथमाङ्गुलि पुंस्त्री० कर्म०। वृद्धाङ्गुष्ठे "शब्दमयं मन्त्रा-
प्राय्यं प्रथमाङ्गुलियोगतः"प्रथमाङ्गुलिर्वृद्धाङ्गुलिः तन्त्रसारः

प्रथमाश्रम पु०न०कर्म०, ब्रह्मचर्याश्रमे "शरीरबन्धः प्रथमा-
श्रमो यथा" कुमा०।

प्रथा स्त्री प्रथ–घटा० भावे अङ्। ख्यातौ अमरः।

प्रथित त्रि० प्रथ–क्त। १ख्याते अमरः। २स्वारोचिषमनोः
पुत्रभेदे पु० हरिवं० ७अ०। ३विष्णौ पु० "अच्युतः प्र-
थितः प्राणः" विष्णुस०।

प्रथिमन् पु० पृथोर्भावः पृथु+इमनिच् प्रथादेशः। पृथुत्वे
स्थूलत्वे। अतिशयेन पृथुः इमनिच्। अतिशयेन पृथुत्वयुते

प्रथिमिनी स्त्री प्रथिमाऽस्त्यस्याः "संज्ञायां मन्माभ्याम्" पा०
इनि टिलोपः। पृथुत्वयुतस्त्रीभेदे। असंज्ञायां तु मतुप्
मस्य वः। प्रथिमवत् इत्येव स्त्रियां ङीप्।

प्रथिवी स्त्री पृथिवी+पृषो०। पृथिव्यां भा०वि०४४अ०।

प्रथिष्ठ त्रि० अतिशयेन पृथु–इष्ठन् प्रथादेशः। पृथुतरे।
तत्रार्थे ईयसुन् प्रथीयस् पृथुतमे स्त्रियां ङीप्।

प्रथु पु० प्रथते प्रथ–उन्। विष्णौ "प्राग्वदः प्रभवः प्रथुः"
विष्णुस०।

प्रथुक पु० प्रथ–बा० उक। पृथुके चिपिटके रायमुकुटः।

प्रदक्षिण न० प्रगतो दक्षिणाम् अत्या०स०। दक्षिणपार्श्वानु-
गते देवेभ्यः स्वदक्षिणदर्शनेन प्रणामभेदे तन्नत्यफला-
दिकं यथा "प्रसार्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नम्रशिराः
पुनः। दक्षिणं दर्शयन् पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः।
सकृत्त्रिर्वा वेष्टयेत्तु देव्याः प्रीतिः प्रजायते। स च प्रद-
क्षिणो ज्ञेयः सर्वदेवौघतुष्टिदः। अष्टोत्तरशतं यस्तु
देव्याः कुर्यात् प्रदक्षिणम्। सर्वान् कामान् समासाद्य
पश्चान्मोक्षमवाप्नुयात्। मनसापि च यो दद्याद्देव्यै भक्त्या
प्रदक्षिणम्। प्रदक्षिणाद्युमन्त्रस्ते नरकाणि न पश्यति"
कालिकापु० ७०अ०। "एकं देव्यां रवौ सप्त त्रीणि कुर्या-
द्विनायके। चत्वारि केशवे कुर्यात् शिवे चार्द्धं प्रदक्षि-
णम्" कर्मलोचनम्। "दक्षिणाद्वामगं गत्वा दिशं तस्मात्
वामगेन्। ततश्च दक्षिणां गत्वा नमस्कारस्त्रिकोण-
वत्। अर्द्धचन्द्रं महेशस्य पृष्ठतश्च समीरितम्। शिवप्रद-
क्षिणे मन्त्री अर्द्धचन्द्रक्रमेण तु। सव्यासव्यक्रमेणैव
सोमसूत्रं न लङ्घयेत्"। सोमसूत्रं जलनिःसरणस्थानम्।
"प्रसार्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नम्रशिराः पुनः। दर्शये-
द्दक्षिणं पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः। त्रिधा च वेष्ट-
येत् सम्यक् देवतायाः प्रदक्षिणम्" तन्त्रसारः।

प्रदक्षिणित् न० प्रदक्षिण+इष्णो०। प्रदक्षिणशब्दार्थे ऋ० २।४३।१। भाष्ये दृश्यम्। [प्रदत्ते प्रकर्षेण दत्ते।

प्रदत्त त्रि० प्र+दा—कर्मणि क्त वा तादेशाभावे दद्भावः।

प्रदर पु० प्र+दृ—भावादौ अप्। १भङ्गे दारणसाधने २बाणे अमरः। ३विदारे ४स्त्रीणां योनिरोगभेदे मेदि० तन्नि- दानकर्म च शातातपोक्तं कर्मविपाकशब्दे १७६८ पृ० दर्शितम्। स च असृग्दराख्यः स्त्रीणां योनिरोगभेदः। तल्लक्षणादि माधवनिदाने उक्तं यथा

"विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाद्गर्भप्रपातादतिमैथुनाच्च। यानाध्वशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिघाताच्छयनाद्दिवा च। असृग्दरं भवेत् सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनम्। तस्यातिवृद्धौ दौर्बल्यं भ्रमो मूर्च्छा मदस्तृषा। दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च वातजाः"। स च चतुर्विधो यथा "तं श्लेष्मपित्तानिलसन्निपातैश्चतुःप्रकारं प्रवदन्ति वैद्याः। आमं सपिच्छाप्रतिमं सपाण्डु पुलाकतोयप्रतिमं कफात्तु। सपीतनीलासितरक्तमुष्णं पित्तार्त्तियुक्तं भृशवेगि पित्तात्। रूक्षारुणं फेनिलमल्पमल्पं वातार्त्ति वातात् पिशितोदकाभम्। सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्णं मज्जप्रकाशं कुणपं त्रिदोषात्। तच्चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञा न तत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्साम्"।

प्रदल पु० प्रकर्षेण दलति प्र+दल-अच्। बाणे जटा०

प्रदव पु० दुनोति दु-अच् "दुन्योरनुपसर्गे" पा० अनुसर्गे इत्युक्तेः न ण। १प्रकृष्टतापके। भावे अप्। २प्रकृततापे पु०

प्रदव्य पु० प्रदवाय हितं बा० यत्। १दावाग्नौ कात्या०श्रौ० २५।४।२२ कर्कः। [२प्रकृष्टदायके त्रि०।

प्रदा स्त्री प्र+दा—भावे अङ्। प्रकृष्टदाने। कर्त्तरि क।

प्रदान न० प्र+दा—भावे ल्युट्। प्रकृष्टदाने "प्रदानं स्वाम्यकारणम्" मनुः।

प्रदि त्रि० प्र+दा—"उपसर्गे घोः किः" पा० कि। प्रदानकर्त्तरि

प्रदिग्ध त्रि० प्र+दिह—कर्मणि क्त। १लिप्ते २भर्जनविशेषयुते मांसे न० "मांसं बहुघृतैर्भृष्टं सिक्तं चोष्णाम्बुना मुहुः। जीरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते। तदेव घृततक्राढ्यं प्रदिग्धं समितिजातकम्" शब्दच०।

प्रदिव् त्रि०प्रकर्षेण दीव्यति प्र+दिव—क्विप्। १प्रकर्षेण द्योतमाने ऋ० १।२८५। मा०भा०। २प्रकृष्टदिने स्त्री ३पूर्वदिने ऋ० ३।४७।१। ४पुरातने निघण्टुः वङ्कर०।

प्रदिश् स्त्री दिशोरन्तरालं प्रगता दिक् प्रा०स०। विदिशि दिशोरन्तरालदिशि जटा०।

प्रदीप पु० प्र+दीप—अच्। दीपे अमरः। दीपशब्दे ३६०५ पृ० दृश्यम्। तत्र हितः अपूपा० छ। प्रदीपीय तद्धिते त्रि० पक्षे यत्। प्रदीप्य तत्रार्थे

प्रदीपन पु० प्रदीप्यते प्र+दीप—ल्यु। १स्थावरे २विषभेदे तल्लक्षणं राजनि० उक्तं यथा "वर्णतो लोहितो यः स्यात् दीप्तिमान् दहनप्रभः। महादाहकरः पूर्वैः कथितः स प्रदीपनः"। णिच्—ल्यु। ३प्रकाशके त्रि०।

प्रदुह् त्रि० प्र+दुह—सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् पा० प्रकर्षेण दोग्धरि पदत्वेऽस्य हस्य घत्वे दस्य धः। प्रधुक् प्रधुग्भ्यामित्यादि। [न्यङ्कुष्ठमिते देशे १भित्तौ च मेदि०।

प्रदेश पु० प्रा०स०। १एकदेशमात्रे राजनि० २स्थाने तर्ज्ज-

प्रदेशन न० प्र+दिश--भावादौ ल्युट्। १उपदेशे कर्मणि ल्युट्। २राजादेरुपढौकने उपहारे (भेटि) द्रव्ये अमरः

प्रदेश(शि)नी स्त्री प्रदिश्यतेऽनया प्र+दिश-करणे ल्युट् ङीप्। तर्ज्जन्यां तया हि वस्तु निर्दिश्यते। प्रदेशः अङ्गुष्ठादिमध्यस्थानमस्त्यस्य इनि ङीप्। अत्रैव अमरः।

प्रदेह पु० प्र+दिह—भावे घञ्। १प्रलेपे व्रणाद्युपशमार्थं द्रव्यविशेषस्य व्रणादौ २लेपने सुश्रुतः।

प्रदोष पु० प्रक्रान्ता दोषा रात्रिरत्र काले प्रा०ब०। रात्रेः प्रथमभागभेदे तिथिभेदस्य प्रदोषेऽनध्यायः ति०त० उक्तो यथा "सारस्वतादिप्रदोषमाह स्मृतिः "त्रयोदश्यां चतुर्थ्यां च सप्तम्यां द्वादशीतिथेः। प्रदोषेऽध्ययनं धीमान् न कुर्वीत यथाक्रमम्। सारस्वतो गाणपतः सौरश्च वैष्णवस्तथा" प्रदोषशब्दोऽत्र प्रथमप्रहर इति हेमाद्रिः। रात्रिपर इति निर्णयामृतकृत्। तथा व्रतभेदे रात्रिप्रथमयामपरता हेमाद्रौ व्रत०उक्ता "त्रयोदश्यां तथा रात्रौ सोपहारं त्रिलोचनम्। दृष्ट्वेशं प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकैः"। इदं प्रदोषव्रतमिति हेमाद्रिः। शिवरात्रिव्रते तु "प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्दशी" हेमाद्रि० स्मृतिः। तत्रैव वत्सः "प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते"। घटिकादण्डद्वयम् "त्रयोदश्यस्तगे सूर्ये चतसृष्वपि नाडिषु। भूतविद्धा तु सा तत्र शिवरात्रिव्रतं चरेत्" ति०त० वायुपु० वाक्यैकवाक्यत्वात्। तथा च प्रदोषशब्दस्य रात्रिमात्रं रात्रेः प्रथमयामः प्रथमदण्डचतुष्टयं चार्थः कर्मभेदे तस्य ग्राह्यता। तत्रानध्याये शर्वरीमात्रपरता प्रदोषव्रते प्रथमयामपरता शिवरात्रिव्रतादौ दण्डचतुष्टयपरतेति विवेकः। "प्रदोषो रजनीमुखम्" इत्यमरोक्तिः रात्रेः प्रथमप्रहरप्रथमदण्डचतुष्ट-

थपरत्वाभिप्रायेण रात्रिमात्रे भक्तमिति बोध्यम्।

प्रदोषक त्रि० प्रदोषे भवः कालात् ठञं बाधित्वा पूर्वाह्ले त्यादिना वुन्। प्रदोषकालभवे।

प्रद्युम्न पु० प्रकृष्टं द्युम्नं बलं यस्य। १कन्दर्पे अमरः। स च वासुदेवस्य रुक्मिण्यां जातः हरिवं० ११८अ०। सनत्कुमारांशजातस्य भा० आ० ६७अ०। २वैष्णवागमोक्ते चतुर्व्यूहात्मकविष्णोरंशभेदे च अनिरुद्धशब्दे १६२पृ० चतुर्व्यूहशब्दे २८७६ पृ० च दृश्यम्। मनोर्नड्वलायां जाते ३पुत्रभेदे पु० भाग० ४।१३।१४

प्रद्यो त्रि० प्रकृष्टा द्यौर्दिनं यत्र। प्रकृष्टदिने क्लीवत्वे ह्रस्वः प्रद्यु तस्य क्लीव एव ह्रस्वत्वेने गन्तत्वेऽपि भाषितपुंस्कत्वाभावात् टादाचि न पुंवत् प्रद्युना इत्यादि सि०कौ०सुग्ध० प्रद्यकाप्रद्युनेत्युदाहृतं तच्चिन्त्यम्। [भा०स० १८अ०।

प्रद्योत पु० प्र+द्युत–अच्। १रश्मौ हेमा०। २यक्षभेदे पु०

प्रद्योतन पु० प्र+द्युत–"अनुदात्तेतश्च हलादेः" पा० युच्। १सूर्ये हेमा०। २द्योतनशीले त्रि०। भावे ल्युट्। ३दीप्तौ न०।

प्रद्रव पु० प्रकृष्टो द्रवः प्रा०स०। पलायने अमरः।

प्रद्राणक त्रि० प्र+द्रा–कुत्सितायां गतौ क्त स्वार्थे क। कुत्सितां गतिं प्राप्ते कन्यावस्थां प्राप्ते "वर्षाच्च चाक्रायण इत्यग्रामे प्रद्राणकश्चवास" छा०उ० "प्रद्राणकः कुत्सितां गतिं गतोऽन्त्यावस्थां प्राप्त इत्यर्थः" भा०।

प्रद्राव पु० प्र+"प्रद्रुस्तुस्रुवः" पा० अपं बाधित्वा घञ्। पलायने अमरः। थाथादि० अन्तोदात्तता।

प्रद्राविन् त्रि० प्र+द्रु–ताच्छील्ये घिनि। पलायनशीले।

प्रद्वार न० प्रगतं द्वारं प्रा०स०। द्वारप्रान्तभागे

प्रधन न० प्र+धा–क्यु। १युद्धे अमरः। प्रकृष्टं धनमस्य। २प्रकृष्टधनयुक्ते त्रि०। निघण्टौ संग्रामनामसु सङ्गमे इत्यत्र प्रधने" पाठान्तरम्। एदन्तमव्ययं तत्रार्थे।

प्रधमन न० प्र+ध्मा० धम–ध्माने भावे ल्युट्। सुश्रुतोक्त-व्यापारभेदे सुश्रुतः।

प्रधा स्त्री प्र+धा–भावे अङ्। १निधाने २दक्षसुतायां कश्यपपत्नीभेदे भा०आ०६५अ०। प्रधाया अपत्यं ढञ्। प्राधेय तदपत्ये पुंस्त्री०। "प्राधेयास्तपसांगणाः" मार्क० तत्कन्यासु अलम्बुषादयोऽप्सरसः भा०आ० ६५अ०।

प्रधान न० प्र+धा–ल्युट्। सांख्यमतसिद्धायाम् सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयात्मिकायां १प्रकृतौ प्रकृतिशब्दे दृश्यम्। तत्कार्ये २बुद्धितत्त्वे ३परमात्मनि ४प्रशस्ते ५सचिवे च। ६सेनापत्यध्यक्षे पु० ७श्रेष्ठे त्रि० अमरः "सेनाध्यक्षः प्रधानः स्यात्" अस्य पुंस्त्वमिति बोपालितः।

प्रधानधातु पु० कर्म०। चरमधातौ वीर्ये शुक्रे त्रिका०। शुक्रस्य चरमधातुत्वम् अहङ्कारशब्दे ५५८पृ०उक्तं दृश्यम्

प्रधि पु० प्रधीयन्ते काष्ठान्यत्र प्र+धा–आधारे कि। चक्रावयवकाष्ठाबन्धनस्थाने रथनाभौ अमरः।

प्रधी त्रि० प्रकृष्टा धीर्यस्य। १प्रकृष्टबुद्धियुक्ते प्रा०ब०। २प्रकृष्टायां बुद्धौ स्त्री। प्रकृष्टं ध्यायति ध्यै–कर्त्तरि क्विप्। ३प्रकृष्टध्यानकर्त्तरि त्रि०। तत्र तृतीयार्थे गतिपूर्वकत्वात् यण् प्रध्यः प्रध्या इत्यादि आद्ययोस्तु प्रशब्दस्य सप्रधातौ प्रत्येवोपसर्गत्वात् न यण् किन्तु इयङ्। प्रधियां इत्यादीत्यन्ये सि०कौ० तु "हरिकरादीनां मते लक्ष्मीवद्रूपम् पदान्तरं विनाऽपि स्त्रियां वर्त्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति स्वीकारात् लिङ्गान्तरानभिधायकं तदिति कैमटमते पुंवद्रूपम् प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे तु लक्ष्मीवत् अमि शसि च प्रध्यं प्रध्य इति विशेषः" इत्युक्तम्।

प्रधूपित त्रि० प्र+धूप–क्त। सन्तापिते "व्यसनप्रधूपिताम्" इति कुमारः। ज्योतिषोक्तायां २सूर्यगन्तव्यायां दिशि स्त्री। तत्र प्रधूमिता इति पाठान्तरम्। [तावस्थायाञ्च।

प्रध्वंस पु० प्र+ध्वन्स–भावे घञ्। १नाशे सांख्यमते २अतीप्रध्वस्त त्रि० प्र+ध्वन्स–क्त। १नाशप्रतियोगिनि २अतीते च ३मन्त्रभेदे पु० "एकोनविंशत्यर्णो वा यो मन्त्रस्तारसंयुतः। हृल्लेखाङ्कुशबीजाढ्यः प्रध्वस्तं तं प्रचक्षते" तन्त्रसा०।

प्रनप्तृ पु०प्रगतो नप्तारं जनकतया अत्या०स०। पौत्रपुत्रे प्रपौत्रे उज्ज्वलद०। [प्रकर्षेण नर्दनकर्त्तरि।

प्रनर्दक त्रि०प्र+नर्द–ण्वुल् षोपदेशत्वाभावात् न णत्वम्।

प्रनष्ट त्रि०प्र+नश–क्त शान्तत्वाभावात् न णत्वम्। नाशप्रतियोगिनि "प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा त्र्यब्दं निधापयेत्" मनुः।

प्रना(णा)यक त्रि०प्रकृष्टो नायकोऽस्य प्रशब्दस्य नयतिं प्रति उपसर्गत्वाभावात् न णत्वम्। प्रकृष्टनायकयुक्ते। प्र+नी–ण्वुल् तु णत्वम्। प्रणयकारके इति भेदः।

प्रपक्ष पु०प्रगतः पक्षम् अत्या०स०। पक्षाग्रे भा०द्रो० २०अ०।

प्रपञ्च पु० प्र+पचि–आधारे घञ्। १विस्तारे २वैपरीत्ये ३प्रतारणे। कर्त्तरि पचा०अच्। ४संसारे च अमरः। तत्र वैपरीत्यं अस्तो माया वेति स्वामी।

प्रपञ्चित प्र+पञ्च–णिच्–कर्मणि क्त। १विस्तारिते २प्रतारिते भ्रान्तिज्ञानविषयतया ३सम्पादिते च भाग० १०।१४अ०

प्रपतन न॰ प्रपतत्यस्मात् प्र+पत–भीमा॰ अपादाने ल्युट्। १पतनापादाने इत्यादौ। भावे ल्युट्। प्रकर्षेण २पाते तत्प्रयोजनमस्य छ। प्रपतनीय प्रपातसाधने त्रि॰।

प्रपथ पु॰ प्रकृष्टः पन्थाः प्रकृष्टः पन्था यत्र वा अच्समा॰। १प्रकृष्टमार्गे २तद्युक्ते त्रि॰ ऋ॰१।१६६।६ [स्त्री राजनि॰।

प्रपथ्य त्रि॰ प्रकृष्टं पथ्यं प्रा॰स॰। १अत्यन्तहिते २हरीतक्यां

प्रपद न॰ प्रारब्धं पदम् प्रा॰स॰। पादस्याग्रभागे अमरः। प्रपदं व्याप्नोति ख। प्रपदीन पादाग्रव्यापके त्रि॰ आप्रपदीनशब्दे माघः ३।१२श्लो॰दृश्यम्। [इति चण्डी।

प्रपन्न त्रि॰प्र+पद–क्त। शरणागते "प्रपन्नार्त्तिहरे! देवि!"

प्रपन्नाड पु॰ प्रपन्नान् अलति भूषयति अल–अण् उप॰स॰ लस्य डः। १चक्रमर्दे रत्नमा॰। तस्य दद्रुरोगिभिः सेवने तेषां रोगनिवारणेन भूषकत्वात्तथात्वम्।

प्रपा स्त्री प्रपीयतेऽस्यां प्र+पा–घञर्थे क। पानीयशालायाम्। पानीयशालिकाशब्दे ४३०६ पृ॰ दृश्यम्।

प्रपाठक पु॰प्रकृष्टः पाठोऽत्र कप्। १वेदस्याध्यायांशभेदे २श्रौतग्रन्थांशभेदे च। [तत्रे राजनि॰।

प्रपाणि पु॰ प्रकृष्टः पाणिः प्रा॰स॰। करस्याधोभागे पाणि-

प्रपात पु॰ प्रपतत्यस्मात् पत-अपा॰घञ्। १तटरहिते २निरवलम्बे ३पर्वतस्थानभेदे अमरः। ४निर्झरे ५कूले च मेदि॰ यस्मात् पतने अवस्थानाय क्रियाभेदो न भवति ६तादृशे स्थाने। भावे घञ्। ७अवस्कन्दे हेमच॰।

प्रपानक न॰ प्रकृष्टं पानमस्य कप्। खण्डमरिचादिमिश्रिते पानीयद्रव्यभेदे "प्रपानकरसन्यायाच्चर्व्यमाणो रसो भवेत्" यथा खण्डमरिचादीनां सम्मेलनादपूर्व इव कश्चिदास्वादः प्रपानकरसे सञ्जायते विभावादिसम्मेलनादिहापि तथेत्यर्थः" सा॰द॰। शताग्नशब्दे २०८४पृ॰दृश्यम्।

प्रपापूरणीय त्रि॰ प्रपापूरणं प्रयोजनमस्य "अप्रकरणे विंशिपूरिपतिरुहिप्रकृतेरनात्" वार्त्ति॰ छ। प्रपापूरणप्रयोजनके। [शब्दमाला।

प्रपावन न॰ प्रपेव कामपूरकं वनम्। कामारण्ये वनभेदे

प्रपितामह पु॰ प्रगतः पितामहं कार्यत्वेन अत्या॰स॰। १पितामहपितरि अमरः। तस्य पत्नी ङीष् २प्रपितामही तत्पत्न्यां स्त्री "स्वेन भर्त्त्रा सह श्राद्धं माता भुङ्क्ते स्वधामयम्। पितामही च स्वेनैव स्वेनैव प्रपितामही" दायभागधृतवचनम्। पितामहस्य प्रजापतिजनकस्य चतुर्मुखब्रह्मणः जनके ३परब्रह्मणि "भूर्भुवः स्वस्स्वरूपारः स पिता प्रपितामहः" विष्णुस॰।

"यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्" श्रुतेस्तस्य पितामहब्रह्मजनकत्वात्तथात्वम्। "सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः। अप एव ससर्जादौ तासु वीजमवासृजत्। तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्। तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः" मनुना सर्वपितामहस्यापि तेन सृष्टत्वात्तस्य तथात्वम्।

प्रपित्वे अव्य॰ उत्तरायणे निघण्टुः।

प्रपुन्नाड(ट) पु॰ पुमांसं नाटयति नडयति नड–भ्रंशे नट-अवस्कन्दने वा अण् प्रकृष्टः पुन्नाडः (पुन्नाटः) प्रा॰स॰। १चक्रमर्दे (चाकुन्दा) इत्ये। उस्य लत्वे प्रपुन्नालोऽप्यत्र। २दद्रुमर्दने अमरः। पृषो॰ प्रपुनाड (पुपुन्नड) इत्येता वपि तत्रार्थे अमरे पाठान्तरम्।

प्रपूरिका स्त्री प्रकर्षेण पूर्य्यते कण्टकैः पूर–कर्मणि घञ् स्वार्थे क टाप् कापि अत इत्त्वम्। १कण्टकार्य्याम् हेमचन्द्रः २प्रकर्षेण पूरके त्रि॰।

प्रपूर्वग पु॰ प्रकृष्टः पूर्वगः पूर्ववर्त्ती प्रा॰स॰। सृष्टेः प्राग्वर्त्तिनि १परमेश्वरे "सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः तस्य तथात्वम्। तद्रूपेण ध्येये २अश्विनीकुमारद्वये दि॰व॰। भा॰आ॰३अ॰ अश्विनीकुमारस्तुतिः।

प्रपौण्डरीक पु॰ पुण्डरीक+स्वार्थेऽण् प्रकृष्टं तदिव पुष्पं यस्य। गजमत्स्यार्यां चक्षुर्हितकारके शालपर्णीतुल्यपत्रके क्षुपभेदे अमरः।

प्रपौण्डरीकाद्य न॰ "प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः। सिद्धं धात्रीरसे तैलं नस्येनाभ्यञ्जनेन वा। सर्वान्मूर्द्धगदान् हन्ति पलितानि च शीलितम्" चक्रपाणिदत्तोक्ते तैलभेदे।

प्रपौत्र पुं॰स्त्री॰प्रगतः कारणतया पौत्रम् अत्या॰स॰। पौत्रस्य १पुत्रे तत्कन्यायां स्त्री ङीप्।

प्रफर्वी स्त्री प्रकृष्टं पर्व नितम्बस्थानं यस्याः स्त्रिया ङीप् पृषो॰। प्रशस्तनितम्बायां स्त्रियां ऋ॰१०।८५।१२ भा॰। फर्वति गतिकर्मा इति वेददीपः। २प्रकृष्टगतियुक्ते त्रि॰ यजु॰१२। ७६ वेददीपः।

प्रफुल्त(ल्ल) त्रि॰ प्र+फल–क्त आदित्त्वात् इटोऽभावे अत इत्त्वम् प्र+फुल्ल–विकाशे अच् वा (लद्वययुतः)। विकाशयुते अमरः। "लौध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्त(ल्ल)म्" रघुटीकायां मल्लिनाथेन द्विधापाठः समर्थितः। [त्रिका॰।

प्रबन्ध पु॰ प्र+बन्ध–भावे घञ्।१सन्दर्भे ग्रन्थादेः २रचने च

प्रबन्धन न० प्र+बन्ध—भावे ल्युट् । प्रकर्षेण बन्धने बन्धने

प्रबन्धकल्पना स्त्री ६त०। "प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः" इत्युक्तलक्षणायामल्पसत्यायां बहुमिथ्याकथायाम् अमरः । [अमरः।

प्रब(व)र्ह त्रि० प्र+बर्ह स्तुतौ (इह) बृहौ वा अच् । प्रधाने

प्रबल त्रि० प्रकृष्टं बलमस्य । १प्रकृष्टबलयुते । प्रकृष्टं बलति बल—धान्यावरोधे अच् । २पल्लवे शब्दमाला ३प्रसारिण्यां लतायां स्त्री राजनि० ।

प्रबल्हिका स्त्री प्रबल्ह-आच्छादने ण्वुल् प्रहेलिकायाम् अम० अयमोष्ठ्यादिः इन् । प्रबल्हि वा ङीप् प्रबल्ही च तत्रार्थे ।

प्रबाल न० प्र+बल—धान्यावरोधे ज्वलादि० ण । १किसलये नवपल्लवे २वीणादण्डे च अमरः । ३रत्नभेदे पु० किं रत्नं कस्य ग्रहस्य प्रीतिकारित्वेन दोषहरं भवतीति प्रश्ने तदुत्तरमाह ज्यो० रत्नमालायां "माणिक्यन्तरणेः सुजातममलं, मुक्ताफलं शीतगोर्माहेयस्य तु विद्रुमो निगदितः, सौम्यस्य गारुत्मतम् । देवेज्यस्य च पुष्पराग मसुराचार्यस्य वज्रं, शनेर्नीलं निर्मलमन्ययोर्निगदिते गोमेदवैदूर्यके"। "पुंसि क्लीवे प्रबालः स्यात् पुमानेव तु विद्रुमः" भावप्र० अत्रार्थेऽस्य पुंनपुंसकत्वमुक्तं रत्नानां गुणास्तत्रोक्ता यथा "रत्नानि भक्षितानि सुमधुराणि सराणि च । चक्षुष्याणि च शीतानि विषघ्नानि धृतानि च । मङ्गल्यानि मनोज्ञानि ग्रहदोषहराणि च"। युक्तिकल्पतरौ तस्योत्पत्त्यादिकं भेदादिकञ्चोक्तं यथा "सूत उवाच आदाय शेषस्तस्यान्त्रं यमाशाकम्बलादिषु । चिक्षेप तत्र जायन्ते विद्रुमाः सुमहागुणाः । तत्र प्रधानं शशलोहिताभं गुञ्जाजवापुष्पनिभं प्रदिष्टम् । सनीसकं देवकरोमकञ्च स्थानानि तेषु प्रभवं सुरागम् । अन्यत्र जातञ्च न तत् प्रधानं मूल्यं भवेच्छिल्पिविशेषयोगात् । प्रसन्नं कोमलं स्निग्धं सुरागं विद्रुमं हि तत् । धनधान्यकरं लोके विषार्त्तिभयनाशनम् । परीक्षा पुलकेनोक्ता रुधिराख्यस्य वै मणेः । स्फटिकस्य विद्रुमस्य रत्नज्ञानाय शौनक !" इति गारुडे ८०अ० । "सेतसागरमध्ये तु जायते वल्लरी तु या । विद्रुमा नाम रत्नाख्या दुर्लभा वज्रकृपिणी । पाषाणं प्रभजत्येषा प्रयत्नात् कथिता सती । विद्रुमं नाम यद्रत्नमामनन्ति मनीषिणः । ब्रह्मादिजाति भेदेन तच्चतुर्विधमुच्यते । अरुणं शशरक्ताख्यं कोमलं स्निग्धमेव च । प्रबालं विप्रजातिः स्यात् सुखवेध्यं मनोरमम् । जवाबन्धूकसिन्दूरदाडिमीकुसुमप्रभम् । कठिनं स्निग्धदुर्वेधं क्षत्रजातिः तदुच्यते । पलाशकुसुमाभाषं तथा पाटलसन्निभम् । वैश्यजातिर्भवेत् स्निग्धं वर्णाढ्यं मन्दकान्तिमम् । विद्रुमं शूद्रजातिः स्याद्दायुवेध्यं तथैव च । रक्तता स्निग्धता दार्ढ्यं चिरद्युति सुवर्णता । प्रबालानां गुणाः प्रोक्ता धनधान्यकराः पराः । हिमाद्रौ यत्तु संजातं तद्रक्तमतिनिष्ठुरम् । तत्र लिप्तो भवेच्छिन्नकल्कोऽतिमधुरः स्थितः । तस्य धारणमात्रेण विषवेगः प्रशाम्यति । विवर्णता तु खरता प्रबाले दूषणद्वयम् । रेखा काकपदी विन्दुर्यथा वज्रेषु दोषकृत्" । तथा प्रबाले सर्वत्र वर्जनीयं विचक्षणैः । रेखा हन्याद्यशो, लक्ष्मीमावर्त्तः कुलनाशनः । पट्टलो रोगकृत् ख्यातो विन्दुर्धनविनाशकृत् । त्रासः संजनयेत् त्रासं नीलिका मृत्युकारिणी । मूल्यं शुद्धप्रबालस्य कथ्यदिगुणमुच्यते । धारणेऽस्यापि नियमो जातिभेदेन पूर्ववत्" । तथा हि "विद्धपजातिं विषमं विवर्णं खरप्रबालं प्रवहन्ति ये ये । ते मृत्युमेवात्मनि वै वहन्ति सत्यं वदन्त्येष कतौ मुनीन्द्रः" । तस्य शुभाशुभलक्षणे राजनि० उक्तं यथा "शुद्धं दृढं घनं वृत्तं स्निग्धं गात्रसुरङ्गकम् । समं गुरु शिराहीनं प्रबालं धारयेत् शुभम् । गौरं रक्तजलाक्रान्तं रक्तकृष्णं सकोटरम् । रूक्षकृष्णं लघु श्वेतं प्रबालमशुभं त्यजेत्" ।

प्रबालक पु० यक्षभेदे भा०स० १०अ० ।

प्रबालफल न०प्रबाल इव रक्तं फलमस्य । रक्तचन्दने भावप्र० तत्फलस्य प्रबालतुल्यरक्तत्वात् तथात्वम् ।

प्रबालाश्मन्तक पु० प्रबाल इवाश्मन्तकः रक्तत्वात् । रक्ताश्मन्तकवृक्षे सुश्रुतः । [राजनि०।

प्रबालिक पु०प्रबालो नवपल्लवोऽस्त्यस्य भूम्ना ठन् । जीवशाके

प्रबाहु पु० प्रगतो बाहुम् अत्या०स०। बाहुमूले ह०सं०५८अ०।

प्रबाहुक अव्य० प्रकृष्टो बाहुरत्र कप् स्वरादि० । १समकाले २उर्द्ध्वार्थे च मनोरमा । पृषो०प्रबाहुक प्रबाहुम् पाठान्तरम् तत्रार्थे अव्य० "प्रबाहुग् जुहोति" तैत्ति०२।६।१।

प्रबुद्ध त्रि०प्र+बुध—कर्त्तरि क्त । १प्रबोधयुते २पण्डिते ३प्रफुल्ले पुष्पादौ च हेमच० । ४जागरिते स्वापरहिते ५भागवतधर्मप्रधाने ऋषभदेवपुत्रभेदे पु० भाग०५।४।११

प्रबोध पु० प्र+बुध—भावाधारादौ घञ् । १निद्रापगमे तस्य प्रकृष्टज्ञानाधारत्वात् तथात्वम् । २यथार्थज्ञाने च ।

प्रबोधन न० प्र+बुध—भावे ल्युट् । १यथार्थज्ञाने २निद्रा-

पणमे। प्र+बुध-णिच्-भावे ल्युट्। ३प्रकृष्टबोधने ४उद्दीपने ५पूर्वगन्धस्य न्यूनतायां पुनः सौगन्ध्योत्पादनाय व्यापारभेदे अमरः।

प्रबोधनी स्त्री प्रबोध्यते हरिरत्र प्र+बुध-णिच् आधारे ल्युट् ङीप्। कार्त्तिकशुक्लैकादश्याम् तत्र शयितस्य हरेरुत्थापनानुकूलव्यापारस्याचरणात्तस्यास्तथात्वम्। उत्थानैकादशीशब्दे तस्याः खण्डभेदस्य प्राशस्ता दर्शिता।

तन्माहात्म्यं च पद्मपु॰उ॰ख॰१२६अ॰ उक्तं यथा "ब्रह्मोवाच प्रबोधन्याश्च माहात्म्यं पापघ्नं पुण्यवर्द्धनम्। मुक्तिदं शुद्धबुद्धीनां शृणुष्व मुनिसत्तम!। तावद्गर्जन्ति तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च। यावत् प्रबोधनी विष्णोस्तिथिर्नायाति कार्त्तिके। अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च। एकेनैवोपवासेन प्रबोधन्यां भवन्ति हि। मेरुमन्दरतुल्यानि पापानि सुबहून्यपि। भस्मसात् कुरुते मर्त्यो हरिबोधन्युपासनात्। पूर्वजन्मसहस्रेषु यत्पापं समुपार्जितम्। जागरणं प्रबोधन्यां दहते तूलराशिवत्। उपवासं प्रबोधन्यां यः करोति समाहितः। विधिवच्च मुनिश्रेष्ठ! यथोक्तं लभते फलम्। यानि कानि च तीर्थानि त्रैलोक्ये संवसन्ति वै। तानि तस्य गृहे सम्यक् कृता येन प्रबोधनी। किं तस्य बहुभिः पुण्यैः सुरलोकसुखप्रदैः। ऊर्जे सन्तोषिता येन संपूर्णा हरिबोधनी। बोधनीं समुपोष्यैव मुक्तिभागी भवेन्नरः। प्रबोधन्यां नरश्रेष्ठ! न पुनर्गर्भमाविशेत्। स्नानं दानं जपो होमः समुद्दिश्य जनार्दनम्। नरैर्यत् क्रियते ऊर्जे प्रबोधन्यां तदक्षयम्। येऽर्चयन्ति नरास्तस्यां भक्त्या विष्णुं जगत्पतिम्। उषित्वा बोधनीं ते तु प्रभवेयुर्दिवौकसः। महाव्रतमिदं पुत्र! महापापौघनाशनम्। प्रबोधन्यां मुने! विष्णोर्विधिवत् समुपोषणम्। स ज्ञानी च स योगी च स तपस्वी जितेन्द्रियः। स्वर्गमोक्षौ च तस्यास्तां य उपास्ते प्रबोधनीम्। यत्तु जन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु। करोति भस्मसाद्विष्णुः प्रबोधन्यां प्रपूजितः। हरिपूजा विधातव्या कार्त्तिके बोधवासरे। गीतशास्त्रविनोदेन प्रबोधन्यान्तु जागरात्। चन्द्रसूर्योपरागे च यत् फलं परिकीर्त्तितम्। तस्मात् सहस्रगुणितं प्रबोधन्यां हि जागरात्। स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायश्चार्चनं हरेः। एतस्मात् कोटिगुणितं प्रबोधन्यां हि जागरात्"। स्कान्दे "जन्मप्रभृति यत्पुण्यं नरेणोपार्जितं भुवि। वृथा भवति तत्सर्वं न कृत्वा बोधवासरम्"। "प्रबोधन्याश्च माहात्म्यं पापघ्नं पुण्यवर्द्धनम्। मुक्तिदं कृतबुद्धीनां शृणु त्वं मुनिसत्तम!। तावद्गर्जति विप्रेन्द्र! गङ्गाभागीरथी क्षितौ। यावन्नायाति पापघ्नी कार्त्तिके हरिबोधनी। तावद्गर्जन्ति तीर्थानि आसमुद्रसरांसि च। यावत् प्रबोधनी विष्णोस्तिथिर्नायाति कार्त्तिके। वाजपेयसहस्राणि अश्वमेधशतानि च। एकेनैवोपवासेन प्रबोधन्यां लभेन्नरः। दुर्लभञ्चैव दुष्प्रापं त्रैलोक्ये सचराचरे। तदापि प्रार्थितं विप्र! ददाति हरिबोधनी। ऐश्वर्य्यं सन्ततिं प्रज्ञां राज्यञ्च सुखसम्पदः। ददात्युपोषिता विप्र! हेलया हरिबोधनी। मेरुमन्दरतुल्यानि पापान्यत्यूर्जितान्यपि। एकेनैवोपवासेन दहते हरिबोधनी। पृथिव्यां यानि दानानि दत्त्वा यत् फलमाप्नुते। एकेनैवोपवासेन ददाति हरिबोधनी" हरि॰वि॰।

प्रभञ्जन न॰ प्रभनक्ति तृणादीन् प्र+भन्ज-युच्। वायौ अमरः। [लतायां स्त्री राजनि॰।

प्रभद्र पु॰ प्रकृष्टं भद्रमस्मात् ५ब॰। १निम्बवृक्षे २प्रसारिण्यां

प्रभद्रक न॰ "भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम्" वृ॰र॰ उक्ते पञ्चदशाक्षरपादके छन्दोभेदे।

प्रभर्मन् पु॰ भृ-भावे कर्त्तरि वा मनिन् प्रकृष्टं भर्म भरणं प्रकृष्टो भर्म्मा भर्त्ता ऋत्विक् वा यस्मिन्। १यज्ञे ऋ॰८।८२।१ भाष्ये दृश्यम्। प्र+भृ-भावे मनिन्। २प्रकर्षेण भरणे सम्पादने न॰ ऋ॰ १।७९।७

प्रभव पु॰ प्रभवत्यस्मात् "भुवः प्रभवः" पा॰ भूकर्त्तृरपादाने वाच्ये अप्। १प्रथमप्रकाशस्थाने २अन्यतः सिद्धस्य प्रथमोपलम्भस्थाने हेमच॰ ३मूले ४मुनिभेदे ५जन्महेतौ। भावे अप्। ६जन्मनि। करणे अप्। ७पराक्रमे मेदि॰। ८षष्टिवत्सरमध्ये वत्सरभेदे तत्फलमुक्तं ज्यो॰त॰ भविष्यपु॰ "बहुतोयास्तथा मेघा बहुशस्या च मेदिनी। बहुक्षीरास्तथा गावो व्याधिरोगविवर्जिताः। प्रशान्ताः पार्थिवाश्चैव प्रभवे परिकीर्त्तिताः"। ९विष्णौ पु॰ "संभवो भावनो भर्त्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः" विष्णुस॰

प्रभवादि पु॰ प्रभव आदिर्येषाम्। प्रभवप्रभृतिषष्टिसंवत्सरेषु स च गुरुमध्यभोगात् गणनीयः। "ज्योतिर्विद इत्थ मध्यात् प्रभवादेश सम्मतम्। उचुस्तद्वत् समाद्यादि वर्षाणामपि सम्भवम्" ज्यो॰त॰। ते च ज्यो॰त॰ फलसहिताः दर्शिता तच्छब्दे तद्वाक्यमुक्तं वक्ष्यते च तदानयनञ्च

ज्यो॰त॰“शकेन्द्रकालः पृथगाकृति २२ घ्नः शशाङ्कनन्दाश्वियुगैः ४२९१ समेतः। शराद्रिवस्विन्दु१८७५हृतः स लब्धः षष्ट्यावशिष्टाः प्रभवादयोऽब्दाः। वर्षंवर्जन्तु यच्छेषं सूर्य्यैः१२ संपूर्य्य खोर्मिभिः६०”(भक्तम्)। प्रभवादिवर्षाणाम् पञ्चक्स्य “आद्या तु विंशतिर्ब्राह्मी द्वितीया वैष्णवी स्मृता। तृतीया रुद्रदैवत्या श्रेष्ठा मध्याधमा भवेत्”। ह॰सं॰८अ॰अन्यथोक्तं गुरुवर्षशब्दे २६२२पृष्ठादावुक्तम्।

प्रभविष्णु त्रि॰ प्र+भू—शीलार्थे इष्णुच्। १प्रभावशीले २विष्णौ पु॰ भा॰अनु॰ ७१अ॰।

प्रभा स्त्री प्र+भा-भावे अङ्। १दीप्तौ राजनि॰। प्र+भा-क। २प्रदीप्तियुते त्रि॰३कुवेरपूर्य्यां स्त्री हेमच॰। ४दुर्गायां स्त्री “प्रभा प्रभानशीलत्वात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्कमालिनी”देवीपु॰ तन्नामनिरुक्तौ। ५सूर्य्यपत्नीभेदे “विवस्वान् कश्यपात् पूर्वमदित्यामभवत् पुरा। तस्य पत्नीत्रयं तद्वत् संज्ञा राज्ञी प्रभा तथा। रैवतस्य सुता राज्ञी रेवन्तं सुषुवे सुतम्। प्रभा प्रभातं सुषुवे त्वाष्ट्री संज्ञा तथा मनुम्” मत्स्यपु॰ ११अ॰। ६स्वर्भानोः कन्याभेदे नहुषमातरि हरिवं॰ ३अ॰। ७अप्सरोभेदे भा॰अनु॰ १४२५ श्लो॰ ८गोपीभेदे “दृष्टस्त्वं प्रभया गोप्या युक्तो वृन्दावने वने। प्रभा देहं परित्यज्य जगाम सूर्य्यमण्डलम्” ब्रह्मवै॰प्र॰ ख॰ ९अ॰।

प्रभाकर पु॰ प्रभां करोति कृ-ट।। १सूर्य्ये २वह्नौ ३चन्द्रे ४समुद्रे च शब्दर॰। ५अर्कवृक्षे अमरः। ६मीमांसकभेदे स च गुरुत्वेन प्रसिद्धः। अत्रिवंश्ये ७मुनिभेदे हरिवं॰ ३१अ॰। ८कुशद्वीपस्थे वर्षभेदे भा॰भी॰ १२अ॰। अष्टममन्वन्तरे ९देवगणभेदे मार्कं॰पु॰ ८०अ॰।

प्रभाकीट पु॰ प्रभान्वितः कीटः शा॰त॰। खद्योते राजनि॰।

प्रभाञ्जन पु॰ शोभाञ्जने त्रिका॰।

प्रभात न॰प्र+भा--भावे क्त प्रकृष्टं भातमत्र वा। १प्रातःकाले अमरः। प्र+भा कर्त्तरि क्त। २प्रभायुक्ते त्रि॰ ३वसुभेदे पु॰। प्रभास इत्यत्र प्रभात इति मिता॰ पाठः। धरशब्दे ३८४७पृ॰दृश्यम्। प्रभातकाले दृश्या उक्ता राजवल्लभेन “वैद्यः पुरोहितो मन्त्री दैवज्ञोऽथ चतुर्थकः। प्रभातकाले द्रष्टव्यो नित्यं स्वश्रियमिच्छता” छन्दोगपरि॰ तत्र दृश्यादृश्यानाह यथा “श्रोत्रियं सुभगामग्निं गाञ्चैवाग्निचितन्तथा। प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स विमुच्यते। पापिष्ठं दुर्भगां मद्यं नग्नमुत्कृत्तनासिकम्। प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत् कलेरुपलक्षणम्”। प्रभातकाले स्मरणीयाः काशीखण्डे ३५अ॰ दर्शिता यथा “स्वहितं चिन्तयेत् प्राज्ञस्तस्मिंश्चोत्थाय सर्वदा। गजास्यं संस्मरेदादौ तत ईशं सहाम्बया। श्रीकान्तं श्रीसमेतं तु ब्रह्माणं कमलोद्भवम्। इन्द्रादीन् सकलान्देवान् वशिष्ठादीन् मुनीनपि। गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः श्रीशैलाद्याखिलान् गिरीन्। क्षीरोदादीन् समुद्रांश्च मानसादिसरांसि च। वनानि नन्दनादीनि धेनूः कामदुघादिकाः। कल्पवृक्षादिवृक्षांश्च धातून् काञ्चनमुख्यतः। दिव्यस्त्रीरुर्वशीमुख्या गरुडादीन् पतत्त्रिणः। नागांश्च शेषप्रमुखान् गजानैरावतादिकान्। अश्वानुच्चैःश्रवोमुख्यान् कौस्तुभादीन् मणीन् शुभान्। स्मरेदरुन्धतीमुख्याः पतिव्रतव्रतीर्वधूः। नैमिषादीन्यरण्यानि पुरीः काशीपुरीमुखाः। विश्वेशादीनि लिङ्गानि वेदान्छन्दःप्रमुखानपि। गायत्रीप्रमुखान् मन्त्रान् योगिनः सनकादिकान्। प्रणवादिमहाबीजं नारदादींश्च वैष्णवान्। शिवभक्तांश्च बाणादीन् प्रह्लादादीन् दृढव्रतान्। वदान्यांश्च दधीच्यादीन् हरिश्चन्द्रादिभूपतीन्। जननीचरणौ स्मृत्वा सर्वतीर्थोत्तमोत्तमौ। पितरं च गुरूंश्चापि हृदि ध्यात्वा प्रसन्नधीः। ततश्चावश्यकं कर्तुं नैर्ऋतं दिशमाश्रयेत्”। “प्रभातायां तु शर्वर्य्याम्”भार॰नानास्थाने।

प्रभातीर्थ तीर्थभेदे शिवपु॰।

प्रभातोर पु॰ नागभेदे भा॰आ॰ ३५अ॰।

प्रभाव पु॰ प्र+भू—घञ्। राज्ञां कोषदण्डजाते १तेजसि अमरः २तेजसि ३सामर्थ्ये हेमच॰ ४विक्रमे ५शान्तौ ६उद्भवे च मेदि॰। ७स्वारोचिषमनोः पुत्रभेदे मार्कं॰पु॰ ६६अ॰। ८वसुभेदे प्रभास इत्यत्र पाठान्तरम् ९प्रभागर्भजाते सूर्य्यपुत्रभेदे प्रभाशब्दे दृश्यम्।

प्रभावज न॰ प्रभावात् जायते जन—ड। प्रभुशक्तिभेदे कोषदण्डाभ्यां साध्ये तेजसि।

प्रभावत् त्रि॰प्रभा+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। १दीप्तियुक्ते स्त्रियां ङीप्। सा च वज्रनाभासुरस्य २कन्याभेदे। प्रद्युम्नेन तस्याहरणकथा च हरिवं॰ १५२अध्यायादौ दृश्या। ३तापसीभेदे भा॰व॰२८४अ॰। ४कुमारानुचरमातृभेदे भा॰ श॰ ४७अ॰। ५अङ्गेश्वरस्य चित्तरथस्य भार्य्यायाम् भा॰ अनु॰ ४२अ॰। ६मरुत्तन्टपस्य पत्न्यां विदर्भराजदुहितरि मार्कं॰ १२२ अ॰। ७मणिनामकोनविंशवृत्ताहंन्मातरि ८गणानां वीणायाञ्च स्त्री हेमच॰। ९त्रयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे “यस्यां प्रिये प्रथमकमक्षरद्वयं तुर्य्यन्तथा गुरु-

नवमं दशान्तिमम् । सान्त्यं भवेद्यतिरपि चेद्युगषड्भिः सा लक्षितास्तरुचिरे ! प्रभावती" इति श्रुतबोधः ।

प्रभाष पु० प्र+भाष–अच् । १अष्टवसुमध्ये वसुभेदे २प्रकृष्टकथके त्रि० जटा०। धरशब्दे ३८१७पृ० दृश्यम् । तत्र षान्तत्वेन पाठः जटाधरसम्मतः ।

प्रभास त्रि०प्रभासते प्र+भास–अच् । १प्रकृष्टदीप्तियुते २जैनगणाधिपभेदे पु० हेमच०। ३कुमारानुचरगणभेदे पु०भा० श०४६अ० । ४ऋषिभेदे पु० भा०शा० १६६अ०। ५वसुभेदे पु० हरिवं० ३अ० सान्ततया पाठः । अष्टममन्वन्तरे ६देवगणभेदे पु० मार्क०पु०८०अ०। ७सोमतीर्थभेदे त्रिका० "पुण्यं प्रभासं समुपाजगाम यत्रोडुराट् यक्ष्मणा क्लिश्यमानः" इत्युपक्रमे एवं तु तीर्थप्रवरं पृथिव्यां प्रभासनात्तस्य तु सः प्रभासः" इत्यादिना तत्तीर्थोत्पत्तिमाहात्म्यादिकथा भा०श०३६अ० आदौ दृश्या ।

प्रभासन्त पु० प्र+भास–बा० झ । १परमेश्वरे २रुद्रे च हरिवं० १११अ०। [त्वात् चरन्मदे २गजे पु० अमरः ।

प्रभिन्न त्रि० प्र+भिद-क्त । १प्रकृष्टभेदयुक्ते प्रभिन्नकटादिस्थल-

प्रभु त्रि०प्र+भू–डु । १स्वामिनि २कार्य्यसम्पादशक्तियुते "निग्रहानुग्रहे शक्तः प्रभुरित्यभिधीयते" इत्युक्ते ३निग्रहानुग्रहसमर्थे ४विष्णौ पु० "प्रभवः प्रभुरीश्वरः" विष्णुसं० "कामः कामप्रदः प्रभुः" तत्रैव नामान्तरं तत्र प्रकर्षेण भवनात् प्रभुरितीति भाष्योक्तेः "सर्वासु क्रियासु सामर्थ्यातिशयात् प्रभुः" भाष्योक्तेश्च व्युत्पत्तिभेदात् नामद्वयम् । ५अष्टमन्वन्तरे देवगणभेदे मार्क०पु० ८०अ० ।

प्रभुत्वाक्षेप पु० अर्थालङ्कारभेदे "धनञ्च बहु लभ्यं ते सुखं क्षेमञ्च वर्त्मनि । न च मे प्राणसन्देहस्तथापि प्रिय ! मा स्म गाः । इत्याचक्षाणया हेतून् प्रिययात्रानुबन्धिनः । प्रभुत्वेनैव रुद्धस्तत् प्रभुत्वाक्षेप उच्यते" । "हे प्रिय ! ते विदेशगमने इति अध्याहार्य्यं बहुधनं सुखञ्च तथा वर्त्मनि पथि क्षेमं कुशलञ्च लभ्यम् । अत्र च मे प्राणसन्देहः न तव शीघ्रप्रत्यागमनस्य बहुधनलाभस्य च सम्भवादिति भावः । तथापि मास्म गाः मा गच्छ अत्र प्रिययात्रायाः प्रियस्य विदेशगमनस्य अनुबन्धिनः पोषकान् हेतून् आचक्षाणया कीर्त्तयन्त्या कयाचित् स्वाधीनपतिकयेति शेषः प्रभुत्वेन स्वाधीनतया एव पतिः रुद्धः विदेशगमनात् निवर्त्तितः तस्मात् एषः प्रभुत्वाक्षेप उच्यते" प्रेम० टीका ।

प्रभुभक्त त्रि० ७त०। १स्वाम्यनुरक्ते । "बह्वाशी स्वल्पसन्तुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः । प्रभुभक्तश्च शूरश्च ज्ञातव्याः षड् गुणाः शुनः" चाणक्यः । कुलीने उत्तमे २घोटके पु० शब्दच०।

प्रभूत त्रि० प्र+भू-क्त । १प्रचुरे अमरः २उद्गते मेदि० ३भूते ४उन्नते च शब्दर०। ततः गोषदा०अस्त्यर्थे वुन् । प्रभूतक प्रचुरबलादियुक्ते त्रि०प्रभूतमाह "आहौ प्रभूतमादिभ्यः" वार्त्ति० ठक् । प्राभूतिक प्रचुरवक्तरि त्रि० । द्वितीयान्तात् प्रभूतशब्दात् आहौ परे धातुनिर्देशे इक ठक् । एवम् आदिपदात् पर्य्याप्तमाह पार्य्याप्तिक तद्वक्तरि त्रि०।

प्रभूति स्त्री प्र+भू–भावे क्तिन् नित्तकारादिप्रत्यये परे प्रस्य गतेः प्रकृतिस्वरः । प्रकर्षेण भवने ।

प्रभूवन् त्रि० प्र+भू–क्वनिप् । सामर्थ्ययुते स्त्रियां ङीप् "वनोर च" पा० नस्य रः । प्रभूवरी यजु०२३।२१

प्रभूष्णु त्रि० प्र+भू–ग्स्नु । १प्रभावशीले २क्षमे समर्थे

प्रभृति अव्य० प्र+भृ-क्तिच् । तदारभ्येत्यर्थे । बहु०समासे उत्तरपदस्थः । तदादिके त्रि० अमरः ।

प्रभृथ त्रि० प्र+भृ–बा० थक् । प्रकृष्टभरणे ऋ०१।१५२।१२

प्रभेद पु० प्रभिद्यतेऽनेन प्र+भिद–घञ् । १प्रकारे विशेषे । भावे घञ् । २भेदे अमरः ।

प्रभेश्वर पु० तीर्थभेदे शिवपु० ।

प्रभ्रंशथु पु० "प्रभ्रश्यते नासिकयैव यस्य सान्द्रो विदग्धो लवणः कफस्तु । प्राक्सञ्चितो मूर्ध्नि च पित्ततप्तं प्रभ्रंशथुं व्याधिमुदाहरन्ति" सुश्रुतोक्ते नासागतरोगभेदे ।

प्रभ्रष्ट त्रि० प्र+भ्रन्श–क्त । भ्रंशयुक्ते संज्ञायां कन् । शिखावलम्बिमाल्ये चूडातोलम्बमानमाल्ये अमरः ।

प्रमगन्द पु० दैशुण्यादिलक्षणवृद्धियुतोऽर्थो मामेव गमिष्यतीति बुद्ध्या परेषामर्थं ददातीति मगन्दो वार्द्धुषिकः निरु० प्रगतो मगन्दं कारणतया अत्या०स०। वार्द्धुषिकपुत्रे ऋ० ३।५३।१४ भा० ।

प्रमण(न)स् त्रि० प्रकृष्टं मनोऽस्य संज्ञात्वे णत्वम् अन्यत्रा-णत्वम् । १हर्षयुते अमरः । २सुमनस्के च ।

प्रमति पु० प्रतीचीश्वरसुनयन्दपस्य पुरोहिते कश्यपवंश्ये १ऋषिभेदे मार्क०पु०११८अ०। २च्यवनर्षेः पुत्रभेदे भा०आ० ५अ० । रुरुसमदर्षिवंश्ये वागिन्द्रर्षेः ३पुत्रे ऋषिभेदे भा०अनु०३०अ०। न्टगस्य पुत्रे ४नृपभेदे। तद्वंश्ये वत्सप्रीतेः ५पुत्रे नृपभेदे भाग० ९।२।१६। ६प्रकृष्टमतियुक्ते त्रि० ।

प्रमत्त त्रि० प्र+मद–क्त । १अनवधानतायुक्ते प्रमादयुक्ते कर्त्तव्येऽकर्त्तव्यताज्ञानेन अकर्त्तव्ये वा कर्त्तव्यताधिया तत्रावधानशून्ये "मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं सुप्तं बालं स्त्रियं

जड़म्। प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मवित्” भाग॰ १।७अ॰ “मत्तं मद्यादिना, प्रमत्तमनवहितम्” उन्मत्तं ग्रहवातादिना जड़म् अनुद्यमम्। प्रपन्नं शरणागतम्, विरथं भग्नरथम्” श्रीधरस्वामी। “सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति” मनुः। “सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः परिकीर्त्तितः” ब्रह्मवै॰पु॰ ७अ॰ उक्ते २सन्ध्यादिहीने च।

प्रमत्तगीत न॰ प्रमत्तेन गीतम् तत्र “इत्थम्भूतेन कृतमिति च” पा॰ क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम्। प्रमत्तेन गीते।

प्रमथ पु॰ प्रमथ्नाति प्र+मथ—अच्। १धृतराष्ट्रपुत्रभेदे भा॰ आ॰११७अ॰। २घोटके ३शिवपारिषदभेदे च शब्दरत्ना॰ तत्स्वरूपसंख्यादि यथा

“नानारूपधरा ये वै जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः। ते सर्वे सकलैश्वर्य्ययुक्ता ध्यानपरायणाः। योगिनो मदमात्सर्य्यदम्भाहङ्कारवर्जिताः। क्षीणपापा महाभागाः शम्भोः प्रीतिकराः पराः। न ते परिग्रहं रागं काङ्क्षन्ति स्म कदाचन। संसारविमुखाः सर्वे यतयो योगतत्पराः। ध्यानावस्थं महादेवं परिवार्य्य धृतव्रताः। कृत्वा परिषदं रुद्ध्वा तिष्ठन्ति विगतक्लमाः। यदैव परमं ज्योतिः चिन्तयत्यम्बिकापतिः। तदैव ते पारिषदाः सर्वे संवेष्टयन्ति तम्। ते षोड़श समाख्याताः कोटयो वै धृतव्रताः। सिंहव्याघ्रादिसारूप्या अणिमादिसमायुताः। अपरे कामिनः शम्भोः सुनर्म्मसचिवाः स्मृताः। विचित्ररूपाभरणा जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः। हरस्य तुल्याः रूपेण विशदा इव मध्वजाः। उमासदृशरूपाभिः प्रमदाभिः समागताः। विचित्रमाल्याभरणा दिव्यस्रग्गन्धभूषणाः। उमासहायं क्रीड़न्तमनुगच्छन्ति भूषिताः। शृङ्गारवेशाभरणा अष्टौ ते कोटयो गणाः। अर्द्धनारीश्वरास्त्वन्ये ह्यर्द्धनारीश्वरं हरम्। अनुयान्ति महाभागास्तुल्यरूपा हरस्य ये। उमासहायो हि यदा रमते स्म सुखं हरः। अर्द्धनारीशरीरास्तु द्वारपाला भवन्ति ते। आकाशमार्गे गच्छन्तमनुगच्छन्ति नित्यशः। ध्यानस्थं परिचर्य्यन्ति सलिलादिभिरीश्वरम्। नानाशस्त्रधराः शम्भोर्गणास्तु प्रमथाः स्मृताः। प्रमथ्नन्ति च युद्धेषु युध्यमानान्महाबलान्। ते वै महाबलाः शूराः संख्याता वसुकोटयः। अपरे गायनास्तालमृदङ्गपणवादिभिः। नृत्यन्ति वाद्यं कुर्वन्तो गायन्ति मधुरस्वरम्। नानारूपधरास्ते वै संख्यया कोट्यात्मकाः। सततं चानुगच्छन्ति विचरन्तं महेश्वरम्। सर्वे मायाविनः शूराः सर्वे शास्त्रार्थपारगाः। सर्वे सर्वत्र सर्वज्ञाः सर्वे सर्वत्रगाः सदा। मुहूर्त्तात् सर्वभुवनं गत्वाऽऽयान्ति पुनःपुनः। अणिमाद्यष्टकैश्वर्य्ययुक्तास्ते वै महाबलाः। अपरे रुद्रनामानो जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः। देवेन्द्रस्य नियोगेन वर्त्तन्ते त्रिदिवे सदा। तेषां संख्या चैककोटिस्ते सर्वे बलवत्तमाः। कुर्वन्ति हि सदा सेवां हरस्य सततं गणाः। विध्वंसयन्ति पापिष्ठान् धर्मिष्ठान् पालयन्ति च। अनुगृह्णन्ति सततं धृतपाशुपतव्रतान्। विघ्नांश्च सततं घ्नन्ति योगिनां प्रयतात्मनाम्। षट्त्रिंशत् कोटयश्चैते हरस्य सकला गणाः” कालिकापु॰ २८अ॰। तेषामुत्पत्तिकथा तत्रैवाध्याये दृश्या। ४हरीतक्यां स्त्री मेदि॰।

प्रमथन न॰ प्र+मथ—भावे ल्युट्। १वधे २क्षोभने ३विलोड़ने च अमरः।

प्रमथाधिप पु॰ ६त॰। शिवे अमरः प्रमथपत्यादयोऽप्यत्र।

प्रमथित न॰ प्रकर्षेण मथितम्। १निर्जलतक्रे राजनि॰। २प्रकर्षेण मथिते त्रि॰।

प्रमद पु॰ प्र+मद—अप्। १हर्षे अमरः। प्रमाद्यत्यनेन करणे अप्। २धुस्तूरफले न॰ शब्दच॰। कर्त्तरि अच्। ३प्रमत्ते त्रि॰ मेदि॰। ४दैत्यभेदे पु॰ हरिवं॰ ३अ॰। तृतीयमन्वन्तरे वाशिष्ठे ५सप्तर्षिभेदे पु॰।

प्रमदक पु॰ “प्रमदको योऽयमेव लोकोऽस्ति न परः” इति प्रेप्सुरिति निरु॰ ६।३२ उक्ते परलोकासत्त्ववादिनि नास्तिकभेदे।

प्रमदकानन न॰प्रमद्यतेऽनेन प्र+मद-करणे घञ्। प्रा॰स॰। ६त॰ “ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोः” पा॰ ह्रस्वो वा। प्रमदावने राज्ञामन्तःपुरोचिते उद्याने भरत. प्रमदावनादयोऽप्यत्र अमरः।

प्रमदा स्त्री प्रमाद्यत्यनया प्र+मद—करणे अप्। १उत्तमयोषिति अमरः। “नजसजला गुरुश्च भवति प्रमदा” छ॰र॰ उक्ते एकादशाक्षरपादके २वर्णवृत्तभेदे।

प्रमदाकानन न॰ प्रमदोचितं काननं वनं शा॰त॰। १राज्ञामन्तःपुरोचितवने भरतः। २प्रमदावन तत्रार्थे शब्दरत्ना॰

प्रमद्वरा स्त्री शुनकर्षिमातरि रुरोर्भार्य्यायां भा॰आ॰ ५अ॰।

प्रमन्यु पु॰ प्रियव्रतवंश्ये वीरव्रतस्य भोजायां भार्य्यायां जाते पुत्रे नृपभेदे भाग॰ ५।१५।१५

प्रमय पु॰ प्र+मी वधे भावे अच्। वधे हेमच॰।

प्रमयु त्रि॰ प्र+मी -वधे कर्त्तरि उन्। हिंसके अथ॰८।१।१६।

प्रमर्द्दन त्रि० प्रमृद्नाति+प्र+मृद-ल्यु। १प्रकर्षेण मर्द्दके २दैत्यभेदे पु० हरिवं० १६४अ०। ३विष्णौ पु० "लोहिताक्षः प्रमर्द्दनः" विष्णुसं०। तत्र प्रतर्द्दन इति पाठान्तरं तत्रार्थे "प्रलये सर्वभूतानां नाशकत्वात्" भाष्योक्तेस्तस्य तथात्वम्। "तुषित! महातुषित! प्रमर्द्दन" भा०शा० २४अ० विष्णुस्तुतौ।

प्रमा स्त्री प्र+मा--भावे अङ्। १यथार्थज्ञाने भ्रमभिन्ने ज्ञाने तल्लक्षणं तदुत्पत्तौ गुणाश्च भाषा० उक्ता यथा "दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत्। प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम्। सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ पुनः। पक्षे साध्यविशिष्टे च परामर्शो गुणो भवेत्। शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्यस्याथ वा प्रमा। गुणः स्यादभ्रमभिन्नन्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा। अथ वा तत्प्रकारं यत् ज्ञानं तद्वद्विशेष्यकम्" भाषा०। दोषशब्दे ३७६६पृ० भ्रमकारणं दृश्यम् तथा च तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं प्रमात्वं प्रामाण्यापरपर्य्यायम् तच्च मतभेदेन स्वतोग्राह्यं परतोग्राह्यञ्च तच्च परतोग्राह्यशब्दे ४२३४पृ० उक्तम्। तस्य विस्तरस्त्वत्रोच्यते। तत्र न्यायमते "प्रमात्वं न स्वतोग्राह्यं संशयानुपपत्तितः" भाषा० व्याकृतञ्च सि०मु० यथा "मीमांसका हि प्रमात्वं स्वतोग्राह्यमिति वदन्ति। तत्र गुरूणां मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशरूपत्वात् तज्ज्ञानप्रामाण्यं तेनैव गृह्यते इति। भट्टानां मते तु ज्ञानमतीन्द्रियम्। ज्ञानजन्या ज्ञातता प्रत्यक्षा। तया च ज्ञानमनुमीयते। मुरारिमिश्राणां मतेऽनुव्यवसायेन ज्ञानं गृह्यते। सर्वेषामपि मते तज्ज्ञानविषयकज्ञानेन तज्ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते। विषयनिरूप्यं हि ज्ञानम्। अतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषयः। तन्मतं दूषयति। न स्वतोग्राह्यमिति। संशयेति। यदि ज्ञानप्रामाण्यं स्वतोग्राह्यं स्यात् तदाऽभ्यासदशोत्पन्नज्ञाने तत्संशयो न स्यात्। तत्र हि यदि ज्ञानं ज्ञातं तदा प्रामाण्यं ज्ञातमेवेति कथं संशयः। यदि तु ज्ञानं न ज्ञातं तदा धर्म्मिज्ञानाभावात् कथं संशयः। तस्माज्ज्ञानप्रामाण्यमनुमेयम्। तथा हि इदं ज्ञानं प्रमा संवादिप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाऽप्रमा। इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा गन्धवति पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वात्। एवम् इदं जलज्ञानं प्रमा स्नेहवति जलत्वप्रकारकज्ञानत्वात्। न च हेतुज्ञानं कथं जातमिति वाच्यम्। पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्य स्वतोग्राह्यत्वात् तत्र गन्धवद्विशेष्यकत्वस्यापि सुग्रहत्वात्। तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नतद्वद्विशेष्यकत्वं परं न गृह्यते संशयानुरोधात्। न च प्रमात्वस्य साध्यस्य प्रसिद्धिः कथमिति वाच्यम् इदंज्ञानप्रमात्वस्य स्वतोग्राह्यत्वात्। न च प्रकारभेदेन प्रामाण्यभेदात् घटत्ववति घटत्वप्रकारादेः कथं प्रसिद्धिरिति वाच्यम् घटत्वप्रकारकत्वस्य स्वविशेष्यकत्वस्य च स्वतोग्राह्यत्वात्। घटस्य च पूर्वमुपस्थितत्वाद् घटविशेष्यकं घटत्वप्रकारकमिति ज्ञाने प्रामाण्यस्य बाधकाभावः। व्यवसायपरन्तु प्रामाण्यं न गृह्यते। तत्र संशयसामग्रीसत्त्वे संशयस्यैवोपपत्तेः। किञ्चाभ्यासदशायां तृतीयानुव्यवसायादिना प्रामाण्यस्य स्वत एव ग्रहसम्भवात् प्रथमानुव्यवसायपरं न तद्ग्राहकत्वमिति कल्प्यते संशयानुरोधात्। अथ प्रामाण्यानुमितौ प्रामाण्यग्रहे न तस्य विषयनिश्चयरूपत्वार्थं तत्र प्रामाण्यग्रहो वाच्यः सोऽप्यनुमित्यन्तरेणेति फलमुखी कारणमुखी वा नानवस्थेति चेन्न अगृहीतप्रामाण्यग्राहकस्यैव निश्चयरूपत्वात्। यत्र च प्रामाण्यसंशयस्तत्रैव परं प्रामाण्यानुमितेरपेक्षया यावदाशङ्कं प्रामाण्यानुमितिरिष्यत एव सर्वत्र तु न संशयः क्वचित् कोट्यनुपस्थितेः क्वचिद्विशेषदर्शनादितः क्वचिद्विषयान्तरसञ्चारादिति सङ्क्षेपः। ननु सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वात् प्रमालक्षणे तद्विशेष्यकत्वं विशेषणं व्यर्थम्। न च रङ्गे रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्भ्रमजन्या न स्यात् तव मते भ्रमस्याभावादिति वाच्यम्। तत्र हि दोषाधीनस्य पुरोवर्त्तिनि स्वतन्त्रोपस्थितरजतभेदाग्रहस्य हेतुत्वात्। सत्यरजतस्थले तु विशिष्टज्ञानस्य सत्त्वात् तदेव कारणम्। अस्तु वा तत्रापि भेदाग्रह एव कारणमिति। न चाऽन्यथाख्यातिः सम्भवति रजतप्रत्यक्षकारणस्य रजतसन्निकर्षस्याभावात् रङ्गे रजतबुद्धेरनुपपत्तेरिति चेन्न सत्यरजतस्थले प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानस्य हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् अन्यत्रापि तत्कल्पनात्। न च संवादिप्रवृत्तौ तु भेदाग्रहः कारणमिति वाच्यम् लाघवात् प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वकल्पनात्। इत्थञ्च रङ्गे रजतत्वविशिष्टबुद्ध्यनुरोधेन ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिकल्पनेऽपि न क्षतिः। फलमुखगौरवस्यादोषत्वात्। किञ्च यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजते इति ज्ञानं जातं न कारणबाधोऽपि। अपि च यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इति ज्ञानं तत्रोभयत्र युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्ती स्याताम्। रङ्गे रङ्ग-

भेदाग्रहे रजते रजतभेदग्रहेऽन्यथाख्यातिभयात्। त्वन्मते रङ्गे रङ्गभेदाग्रहस्य रजते रजतभेदग्रहस्य च सत्त्वात् किञ्चानुमितिं प्रति भेदाग्रहस्य हेतुत्वे जलह्रदे वह्नि-व्याप्यधूमवदभेदाग्रहाद् अनुमितिर्निर्बाधा। यदि च विशिष्टज्ञानं कारणं तदाऽयोगोलके वह्निव्याप्यधूमज्ञानमनुमित्यनुरोधादापतितम्। इत्थम् अन्यथाख्यातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्। रङ्गं रजततया जानामीत्यनुभवादिति सङ्क्षेपः"।

वेदान्तिमते तस्य स्वतोग्राह्यता वेदान्तपरिभाषायां व्यवस्थापिता यथा "एवमुक्तानां प्रमाणानां प्रामाण्यं स्वतएव उत्पद्यते ज्ञायते च तथा हि स्मृत्यनुभवसाधारणं संवादिप्रवृत्त्यनुकूलं तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं प्रामाण्यं तच्च ज्ञानसामान्यसामग्रीप्रयोज्यं न त्वधिकं गुणमपेक्षते प्रमामात्रेऽनुगतगुणाभावात्। नापि प्रत्यक्षप्रमायां भूयोऽवयवेन्द्रियसन्निकर्षः, रूपादिप्रत्यक्षे आत्मप्रत्यक्षे च तदभावात् सत्यपि तस्मिन् पीतः शङ्ख इति प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वाच्च। अतएव न सल्लिङ्गपरामर्शादिकमपि अनुमित्यादिप्रमायां गुणः असल्लिङ्गपरामर्शादिस्थलेऽपि विषयाबाधेनानुमित्यादेः प्रमात्वात्। न चैवमप्रमापि प्रमा स्यात् ज्ञानसामान्यसामग्र्यविशेषादिति वाच्यं दोषाभावस्यापि हेतुत्वाङ्गीकारात्। न चैवं परतस्त्वम् "आगन्तुकभावकारणापेक्षायामेव परतस्त्वात्" ज्ञायते च प्रामाण्यं स्वतः, स्वतोग्राह्यत्वञ्च दोषाभावे सति यावत्स्वाश्रयग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वम्। स्वाश्रयो वृत्तिज्ञानं तद्ग्राहकं साक्षिज्ञानं तेनापि वृत्तिज्ञाने गृह्यमाणे तद्गतं प्रामाण्यमपि गृह्यते। न चैवं प्रामाण्यसंशयानुपपत्तिः तत्र संशयानुरोधेन दोषस्यापि सत्त्वेन दोषाभावघटितस्वाश्रयग्राहकाभावेन तत्र प्रामाण्यस्यैवाग्रहात्। यद्वा यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यायोग्यत्वं स्वतस्त्वं संशयस्थले प्रामाण्यस्योक्तयोग्यतासत्त्वेऽपि दोषवशेनाग्रहात् न संशयानुपपत्तिः। अप्रामाण्यन्तु न ज्ञानसामान्यसामग्री प्रयोज्यं प्रमायामप्यप्रामाण्यापत्तेः किन्तु दोषप्रयोज्यं नाप्यप्रामाण्यं यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यम् अप्रामाण्यघटकतदभाववत्त्वादेर्वृत्तिज्ञानानुपनीतत्वेन साक्षिणा ग्रहीतुमशक्यत्वात् किन्तु विसंवादिप्रवृत्त्यादिलिङ्गकानुमित्यादिविषय इति परत एवाप्रामाण्यमुत्पद्यते ज्ञायते चेति"। अधिकं प्रमाणशब्दे दृश्यम्।

प्रमाण न० प्र+मा–भावे करणे वा ल्युट्। १प्रमारूपज्ञाने २विष्णौ "प्रमाणं प्राणनिलयः" विष्णुस०। प्रमाणं "प्रज्ञानं ब्रह्मेति" श्रुतेस्तस्य ज्ञानरूपत्वात् तथात्वम् "प्रमाणं बीजमव्ययम्" विष्णुस० प्रत्यक्षादिप्रमाणरूपत्त्वात्तस्य तथात्वं व्युत्पत्तिद्वययोगात् नामद्वयम्। ३सत्यवादिनि ४इयत्तायां परिच्छेदे ५हेतौ ६प्रमातरि च मेदि०। ७प्रमितिकरणे चक्षुरादौ "यस्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्य प्रवृत्तिः स प्रमाता स येनार्थं प्रमिणोति तत्प्रमाणम्" वात्स्या० "तच्च साधनाश्रयव्यतिरिक्तत्वे सति प्रमाव्याप्तं प्रमाणमिति" सर्वद०अक्षपाददर्शने। "तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रकर्षविशिष्टज्ञानकरणत्वम्" गौ०वृ०। "अनुभवत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नप्रमावृत्तिकार्य्यतानिरूपितकारणताशालित्वे सति व्यापारवत्त्वम् तत्त्वम्" तर्कप्रकाशे शितिकण्ठः। प्रमाणत्वं च अनधिगतार्थकानुभवकारणत्वम्। तच्च गृहीतग्राहीतरानुभवकारणत्वम्। स्वसमानाधिकरणस्वाव्यवहितपूर्ववर्त्तिस्वसमानाकारनिश्चयविषयविषयकेतरतद्वद्विशेष्यकतत्प्रकारकानुभवकारणत्वमिति यावत् न्यायकुसुमाञ्जलिटी०। "यज्जातीयविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन समानाकारनिश्चयोत्तरत्वं तज्जातीयान्ययथार्थज्ञानस्यैवागृहीतग्राहित्वेन प्रमात्वात् अतएव धारावाहिप्रत्यक्षव्यक्तीनां समानाकारग्रहोत्तरवर्त्तित्वेऽपि न तासां प्रमात्वहानिः हानिस्तु समानाकारानुभवसमुत्थानां स्मृतीनामिति" शब्द०प्र०। न्यायनये चत्वारि प्रमाणानि। प्रत्यक्षम्। अनुमानम्। उपमानम्। शब्दः गौ०सू०। प्रकारान्तरेण प्रमाणं द्विविधम् "शब्दोपजीवि शब्दानुपजीवि" कुसुमाञ्जलिटी०। प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणमिति चार्वाकाः सङ्गिरन्ते। प्रत्यक्षमनुमानं चेति द्वे प्रमाणे इति वैशेषिका बौद्धा आर्हताश्च। प्रत्यक्षं शब्दश्चेति द्वे प्रमाणे इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य्याः। प्रत्यक्षमनुमानमाप्तवचनमिति त्रीणि प्रमाणानीति सांख्या वेदान्तिनश्च। प्रत्यक्षानुमानोपमानानि त्रीणीति नैयायिकैकदेशिनः। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा अर्थापत्तिश्चेति पञ्च प्रमाणानीति प्राभाकराः। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा अर्थापत्तिरनुपलब्धिश्चेति षट्प्रमाणानीत्यपरे भाट्टा वेदान्तिभेदाश्च। सम्भवैतिह्ये अप्यतिरिक्ते प्रमाणे इति पौराणिकाः। चेष्टाप्यतिरिक्तं प्रमाणमिति तान्त्रिकाः।

तत्र सांख्यपातञ्जलवेदान्तिमते अन्तःकरणवृत्तीनां पौरुषेयचित्तवृत्तिप्रकाशरूपबोधे करणत्वम् अन्तःकरणवृत्तिषु च ज्ञानत्वारोपेण तत्करणत्वमिन्द्रियाणामिति

भेदः। यथोक्तं सां०प्र०भा० "प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव नः। प्रमाऽर्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम्। प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते। साक्षाद्दर्शनरूपं च साक्षित्वं वक्ष्यति स्वयम्। अतः स्यात् कारणाभावाद्दृत्तेः साक्ष्येव चेतनः। विष्ण्वादेः सर्वसाक्षित्वं नोथ लिङ्गाद्यभावतः"। "प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्राः स्मृतयः" पात०सू० "इन्द्रियप्रणालिकया चित्तस्य बाह्यवस्तूपरागात् तद्विषयसामान्यविशेषात्मनोऽर्थस्य विशेषावधारणं प्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणं, फलमविशिष्टं पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोधः" भाष्यम् "अनधिगततत्त्वबोधः पौरुषेयो व्यवहारहेतुः प्रमा तत्करणं प्रमाणम्। ननु पुरुषवर्त्ती बोधः कथं चित्तगतायावृत्तेः फलं न हि खदिरगोचरव्यापारेण परशुना पलाशे छिदा क्रियते इत्यत आह अविशिष्ट इति। न हि पुरुषगतो बोधो जन्यते अपि तु चैतन्यमेव बुद्धिदर्पणप्रतिबिम्बितं बुद्धिवृत्त्या अर्थाकारया तदाकारतामापाद्यमानं फलम्। तच्च तथाभूतं बुद्धेरविशिष्टं बुद्ध्यात्मिका वृत्तिः वृत्तिश्च बुद्ध्यात्मिकेति सामानाधिकरण्याद्युक्तः प्रमाणफलभाव इत्यर्थः" विव०। प्रमाणस्य भावः ष्यञ् प्रामाण्य न० तल् प्रमाणता स्त्री त्व प्रमाणत्व न०। प्रमाणभावे प्रमितिकरणत्वे प्रमात्वे च। उद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्थले प्रमाणशब्दस्य प्रमाकरणपरत्वे क्वचिदेकवचनता यथा "वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणम्" इत्यादौ। क्वचित्तु बहुवचनता यथा "प्रत्यक्षानुमानोपमानागमाः प्रमाणानि" गौ०सू०। तत्र पूर्वत्र शाब्दत्वरूपप्रमात्वजातेरेकत्वात् एकवचनत्वम्। उत्तरत्र प्रत्यक्षत्वादिजातिचतुष्टयकरणानां बहुत्वात् बहुवचनता इति प्रथमाव्युत्पादे गदाधरेण प्रपञ्चितम् तत्र दृश्यम्। सामान्यत्वात् क्लीवतैवास्य। क्वचित्तु विशेषपरत्वे स्त्रीलिङ्गपरता यथा प्रमाणी। स्त्री प्रमाणी यस्य ब०ब्री० "अप्पूरणीप्रमाण्योः" पा०अप्समा० न कप्। श्रीप्रमाण इत्येव सि०कौ०। इयत्तापरिमाणभेदे च। "प्रमाणे मात्रजद्वयसज्दघ्नचः" वा० इत्तौ दृश्यम्।

प्रमाणबाधितार्थक पु० प्रमाणेन बाधितोऽर्थो यस्य कप्। तर्कभेदे तर्कशब्दे ३२५५ पृ० दृश्यम्।

प्रमाणिक त्रि० प्रमाणं सिद्धिहेतुतयाऽस्त्यस्य ठन्। प्रमाणसिद्धे "प्रमाणिका जरौ लगौ" वृ०र० उक्ते अष्टाक्षरपादके २छन्दोभेदे स्त्री। ३परिमाणभेदयुते अव्यमाकुलकूर्परान्तरमितपरिमाणयुते हस्ते हेमच०।

प्रमातामह पु० प्रगतो मातामहं कार्यत्वेन अत्या०स०। १मातामहस्य पितरि अमरः। तस्य पत्नी ङीष्। प्रमातामही २तत्पत्न्यां स्त्री।

प्रमातृ त्रि० प्रमिनोति प्र+मि—तृच्। प्रमाज्ञानकर्त्तरि। न्यायमते "यस्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्य प्रवृत्तिः स प्रमाता" वात्स्या०। सांख्यमते शुद्धचेतनो वृत्तिसाक्षी सः। प्रमाणशब्दे तद्वाक्यम् दृश्यम्। वेदान्तिमते "मेहातीतो विशुद्धो मुनिभिरभिहितो मोहसंक्रान्तमूर्त्तिः साक्षी संवित् प्रमा तत्प्रतिफलितवपुर्गीयतेऽसौ प्रमाता" इत्युक्तदिशा अन्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बितं तदवच्छिन्नं वा चैतन्यमेव प्रमाता।

प्रमाथ पु० प्र+मथ-भावे घञ्। १बलाद् हरणे २प्रपीडने च। बा० कर्त्तरि ण। ३कुमारानुचरभेदे भा० श० ४६अ०। स्वार्थे अण्। ४शिवपारिषद्प्रमथगणे पु० हरिवं०१८१अ० ५धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० भा०द्रो० १५७अ०।

प्रमाथिन् त्रि० प्रमथ्नाति प्र+मथ—णिनि। १बलाद् हारके २पीड़के च। "इन्द्रियाणि प्रमाथीनि" गीता। स्त्रियां ङीप्। सा च ३अप्सरोभेदे भा०आ० १२४अ०। ४राक्षसभेदे पु० भा० व० २८४अ०

प्रमाद पु० प्र+मद—घञ्। १कर्त्तव्ये अकर्त्तव्यत्वधिया ततो निवृत्तौ अकर्त्तव्ये कर्त्तव्यत्वधिया तत्र प्रवृत्तौ वा अनवधानतायाम् अमरः। अनवधानताशब्दे १५२पृ० दृश्यम्। स च तमोगुणमात्र्यैः तमःशब्दे ३२३५ पृ० दृश्यम्। तस्य तमोगुणरूपत्वात्तत्कार्य्यत्वं बोध्यम्।

प्रमादवत् पु० प्रमादोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १प्रमादयुते २असमीक्ष्यकारिणि जटा०।

प्रमादिन् त्रि० प्रमादः नित्ययोगे इनि न तु अस्त्यर्थे एकाक्षरकृदन्तात् तस्य निषेधात्। नित्यप्रमादयुक्ते "एकः प्रमादी स कथं न हन्यते" श्रीधरधृतवाक्यम्।

प्रमापण न० प्र+मीञ्—हिंसायां स्वार्थे णिच्—आत्वे पुक् ल्युट्। मारणे अमरः।

प्रमायुक त्रि०प्र+मी—ताच्छील्ये उकञ्। प्रमरणशीले "न चास्य प्रियं प्रमायुकं भवति" छ०उ०। "प्रमायुकं मरणशीलम्" भा०। [च जटा०। १परिमिते।

प्रमित त्रि० प्र+मि—मी वा क्त। १ज्ञाते २प्रथमावधारिते

प्रमिताक्षरा स्त्री प्रमितानि परिमितानि अक्षराणि यस्याम्। सिद्धान्तशिरोमणिव्याख्यानरूपायां टीकायाम् ३वृहत्तं चिन्तामणिटीकाभेदे च "प्रमिताक्षरा सजससै-

रुदिता” वृ०र० उक्ते द्वादशाक्षरपादके २वर्णवृत्तभेदे ।

प्रमिति स्त्री प्र+मि—मा—वा क्ति । प्रमाज्ञाने अमरः ।

प्रमीढ त्रि० प्र+मिह—क्त । १मूत्रिते २घने च मेदि० ।

प्रमीत त्रि० प्र+मीञ्-हिंसायां क्त । १मृते “प्रमीतौ पितरौ यस्य” इति स्मृतिः । २यज्ञार्थे हतपशौ पु० अमरः ।

प्रमीला स्त्री प्र+मील—भावे अ । तन्द्रायाम् अमरः ।

प्रमुख न० प्रकृष्टं सुखमारम्भः । १तदादित्वे त्रिका० प्रकृष्टं मुखमस्य । २प्रथमे ३प्रधाने अमरः ४मान्ये ५श्रेष्ठे च त्रि० मेदि० ६पुन्नागवृक्षे पु० शब्दरत्ना० ७समूहे पु० शब्दच० । बहु० । उत्तरपदस्थः । तदादिके त्रि० ।

प्रमुच पु० १ऋषिभेदे भा०शा० २०८अ० । प्रमुञ्चति प्र+मुच—क । २प्रकर्षेण मोक्तरि त्रि० ।

प्रमुचु ऋषिभेदे भा०अनु० १५०अ० ।

प्रमुद् त्रि० प्रकृष्टा मुद् यस्य । १हृष्टे २हर्षयुक्ते अमरः । ३देवभेदे पु० यजु० ३०।१०। मा०स०। ४प्रकृष्टहर्षे स्त्री ।

प्रमुदित त्रि०प्र+मुद—कर्त्तरि क्त ।१हृष्टे २हर्षयुक्ते अमरः ।

प्रमुदितवदना स्त्री “प्रमुदितवदना भवेन्नौ च रौ” वृ०र० उक्ते द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे । [युक्ते स्याने

प्रमृग अव्य० प्रकृष्टा मृगा यत्र तिष्ठ० अव्ययी०। प्रकृष्टमृग-

प्रमृत न० प्रकृष्टं मृतं प्राणिहिंसितं यत्र । मनूक्ते कर्षणरूपे जीवनोपायभेदे “मृतन्तु याचितं भैक्ष्यं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्” मनुः । “कर्षणञ्च भूमिगतप्रचुरप्राणिमरणनिमित्तत्वात् बहुदुःखफलकं प्रकर्षेण मृतमिव प्रमृतम्” कुल्लू० ।

प्रमेय त्रि० प्र+मा—कर्मणि यत् । १प्रमाज्ञानविषये पदार्थे २परिच्छेद्ये ३अवधार्य्ये च । तत्र वेदान्ते शुद्धचैतन्यं प्रमेयम् अन्यस्याध्यासमूलकत्वेन व्यवहारिकप्रमाज्ञानविषत्वेऽपि न परमार्थप्रमेयत्वम् । न्यायनये “आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्” गौ०सू० उक्ताः आत्मादयः । प्रमेयत्वं च केवलान्वयि सर्वेषामीश्वरज्ञानरूपप्रमाविषयत्वात् ।

प्रमेह पु० प्र+मिह—आधारे करणे वा घञ् । रोगभेदे तल्लक्षणभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा

“आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्यौदकानूपरसाः पयांसि । नवान्नपानं गुड़वैकृतं च प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्वम् । मेदश्च मांसञ्च शरीरजञ्च क्लेदं कफोवस्तिगतं प्रदूष्य । करोति मेहान् समुदीर्णमुष्णैस्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि । क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य धातून् संदूष्य मेहान् कुरुतेऽनिलश्च । साध्याः कफोत्था दश पित्तजाः षट् याप्या न साध्याः पवनाच्चतुष्काः । समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वान्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमन्ते । कफश्च पित्तं पवनश्च दोषा मेदोऽस्रशुक्राम्बुवसालसीकाः । मज्जारसौजःपिशितञ्च दूष्याः प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः । दन्तादीनां मलाढ्यत्वं प्राग्रूपं पाणिपादयोः । दाहश्चिक्कणता देहे तृट्स्वाद्वास्यञ्च जायते । सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता । दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः । मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते । अच्छं बहुतरं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् । मेहत्युदकमेहेन किञ्चिच्चाविलपिच्छिलम् । इक्षोरसमिवात्यर्थं मधुरञ्चेक्षुमेहतः । सान्द्री भवेत् पर्युषितं सान्द्रमेहेन मेहति । सुरामेहि सुरातुल्यमुपर्यच्छमधोघनम् । संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सितम् । शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति । मूर्त्ताणून् सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् । शीतमेही सुबहुशो मधुरं भृशशीतलम् । शनैःशनैः शनैर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति । लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् । गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् । नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मसीनिभम् । हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासन्निभं दहत् । विस्रं माञ्जिष्ठमेहेन मञ्जिष्ठासलिलोपमम् । विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहिनः । वसामेही वसामिश्रं वसाभं मूत्रयेन्मुहुः । मज्जाभं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः । कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेत् बुधः । हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रवेगविवर्जितम् । सालसीकं विबद्धञ्च हस्तिमेही प्रमेहति । अविपाकोऽरुचिश्छर्दिर्निद्राकासः सपीनसः । उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम् । वस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदारणं ज्वरः ! दाहतृष्णाम्लिकामूर्च्छाविड्भेदः पित्तजन्मनाम् । वातजानामुदावर्त्तकम्पहृद्ग्रहलोलताः । शूलमुन्निद्रता शोषः श्वासः कासश्च जायते । यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रस्रुतमेव च । पिडकापीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् । मूर्च्छाच्छर्दिज्वरश्वासकासवीसर्पशोरवैः । उपद्रवैरुपेतो यः प्रमेही दुःप्रतिक्रियः । रजः प्रवर्त्तते यस्मात् मासि मासि विशोधयेत् । सर्वान् शरीरदोषांश्च न प्रमेहन्त्यतः स्त्रियः । जातः प्रमेही मधुमेहिनो वा न साध्यरोगः स हि बीजदोषात् । ये चापि केचित्कुलजा विकाराः भवन्ति तां०

ऋापि वदन्त्यसाध्यान्। सर्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः। मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति च। मधुमेहो मधुनिभो जायते स किल द्विधा। क्रुद्धे धातुक्षयाद्वायौ दोषावृतपथेऽथ वा। आवृतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन्। क्षीणक्षीणात् क्षणात् पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम्। मधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो मध्विव मेहति। सर्वेऽपि मधुमेहाख्यं माधुर्याच्च तनोस्ततः॥ शराविकाकच्छपिका जालिनी विनतालजी। मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका। विद्रधिश्चेति पिडकाः प्रमेहोपेक्षया दश"। तद्रोगनिमित्तकर्मभेद शा० त० उक्तः। कर्मविपाकशब्दे १०७६ पृ० दृश्यम्। तत्र मधुमेहस्यैव महारोगभेदकथता "मधुमेहमगन्दरौ" इत्युक्तेः।

प्रमेहिन् पु० प्र+मिह–णिनि। प्रमेहरोगयुते।

प्रमोचनी स्त्री प्रकर्षेण मुच्यते निस्त्वचीक्रियते भोजनार्थम् मुच–कर्मणि ल्युट् ङीप्। १गोडुम्बायाम् (गोमुक) जटा० २प्रमोचनसाधने त्रि०। भावे ल्युट्। ३प्रकर्षेण मोचने न०।

प्रमोद पु० प्र+मुद–हर्षे भावे घञ्। १हर्षे प्रियलाभनिमित्ते प्रकृष्टहर्षे आनन्दशब्दे ७१७पृ० तैत्ति०उ० भाष्यवाक्यं दृश्यम्। प्रकृष्टो मोदोयस्य प्रा०ब०। २प्रमोदयुते त्रि० ३नागभेदे पु० भा०आ०५७अ०। ४स्कन्दानुचरभेदे पु० भा०श० ४६अ०। सा०त०कौ० उक्ते ५मुख्यसिद्धिभेदे "तिस्रस्र मुख्याः सिद्धयः प्रमोदमुदितमोदमानाः"। तत्राध्यात्मिकदुःखविघातस्य सर्वोत्कर्षेण इष्टत्वात् प्रमोदत्वं बोध्यम्। आधिभौतिकदुःखविघातस्य मोदाधारत्वात् मुदितत्वम् आधिदैविकदुःखविघातस्य मोदमानत्वं मोदस्य मानं मानं यत्रेति व्युत्पत्त्येति विवेकः।

प्रमोदन त्रि० प्रमोदयति प्र+मुद–णिच्–ल्यु। १हर्षकारके २विष्णौ पु० "जितामित्रः प्रमोदनः" विष्णुस०। भावे ल्युट्। ३हर्षसम्पादने न०। [२कुवेरे पु० शब्दमाला।

प्रमोदित त्रि०प्रमोदो जातोऽस्य तार० इतच्। १जातप्रमोदे

प्रमोदिन् त्रि० प्रमोदयति प्र+मुद–णिच्–णिनि। १प्रहर्षजनके। स्त्रियां ङीप्। सा च २जिङ्गिनीवृक्षे भावप्र०।

प्रमोहन न० प्रमुह्यतेऽनेन प्र+मुह–करणे ल्युट्, प्रमोहयति प्र+मुह+णिच–ल्यु वा। १प्रमोहसाधने प्रमोहकारके २अस्त्रभेदे च यदस्त्रप्रयोगे विपक्षस्य प्रमोहो जायते तच्छिन्नस्ते। भा०भी०७७अ०। ३प्रमोहकारकमात्रे त्रि०।

प्रम्लोचन्ती स्त्री प्रम्लोचति नरं प्रति आत्मानं दर्शयति प्र+म्लुच–शतृ–ङीप्। अप्सरोभेदे यजु० १५।१७

प्रम्लोचा स्त्री प्रम्लोचति नरं प्रत्यात्मानं दर्शयति प्र+म्लुच–अच्। अप्सरोभेदे गरुड़पु० ८०अ०।

प्रयज्यु त्रि० प्र+यज "यजिमनिशुन्धिमसिदनिभ्यो युच्" उणा० युच् निरनुनासिकत्वात् अनादेशो न। अध्वर्यौ उज्ज्व० ऋ० १।१८९।६

प्रयत त्रि०प्र+यम–कर्त्तरि क्त। १पवित्रे संयते अमरः। प्र+यत–अच्। २प्रयत्नविशिष्टे त्रि०। प्रपूर्वक यमेर्दानार्थकात् कर्मणि क्त। ३दत्ते च। "प्रयतदक्षिणम्" ऋ० १।३१।१५

प्रयत्न पु० प्र+यत–भावे नङ्। प्रयासे। स च न्यायमते त्रिविधः यथा "प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम्। एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितम्। चिकीर्षाकृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा। उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत्। निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेषात् द्विष्टसाधनताधियः। यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदाऽतीन्द्रियो भवेत्। शरीरे प्राणसञ्चारे कारणं तत्प्रकीर्त्तितम्" भाषा० 'प्रयत्नस्तु फलावाप्त्यै व्यापारोऽतित्वरान्वितः" सा०द० उक्ते २फलार्थिभिः प्रारब्धस्य कर्मणोऽवस्थापञ्चकान्तर्गतेऽवस्थाभेदे ततोऽस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। प्रयत्नवत् तद्युक्ते त्रि० त्रिका०। स्त्रियां ङीप्।

प्रयत्नशैथिल्य इत०। स्वाभाविकप्रयत्नस्योपरमपूर्वकप्रयत्नभेदे तच्च योगाङ्गासनसिद्धिकारणं यथोक्तं "प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम्" पा०सू० "भवतीति शेषः प्रयत्नोपरमात् सिद्ध्यत्यासनं येन नाङ्गमेजयो भवति अनन्ते वा समापन्नं चित्तमासनं निर्वर्त्तयतीति" भा० "सांसिद्धिकोहि प्रयत्नः शरीरधारको न योगाङ्गस्योपदेष्टव्यासनस्य कारणं तस्य तत्कारणत्वे उपदेशवैयर्थ्यात् स्वरसत एव तत्सिद्धेः तस्मादुपदेष्टव्यस्यासनस्यायमसाधकः विरोधी च स्वाभाविकः प्रयत्नः। तस्य च याद्दच्छिकासनहेतुतयासननियमोपहन्तृत्वात्। तस्मादुपदिष्टनियमासनमभ्यस्यता स्वाभाविकप्रयत्नशैथिल्यात्मा प्रयत्न आस्थेयो नान्यथोपदिष्टमासनं सिध्यतीति स्वाभाविकप्रयत्नशैथिल्यमासनसिद्धिहेतुः अनन्ते वा नागनायके स्थिरतरफणासहस्रविधृतविश्वम्भरामण्डले समापन्नं चित्तमासनं निर्वर्त्तयतीति" विव०। [१।५।१।१५ भाष्यम्।

प्रयन्तृ त्रि०प्र+यम–तृच्। प्रकर्षेण १यन्तरि २दातरि च ऋ०

प्रयस् न० प्रयस्यतेऽत्र प्र+यस–आधारे क्विप् । अन्ने निघण्टुः पय इत्यत्र प्रय इति पाठान्तरं ऋ० १।४५।८ उदा० ।

प्रयस्त त्रि० प्र+यस–आधारे क्त । १प्रयासेन कृते हृतचलुर्जातकादिना द्रव्येण प्रयत्नसंस्कृते २व्यञ्जने न० अमरः ।

प्रयाग पु० प्रकृष्टो यागो यागफलं यस्य यस्मात् वा । गङ्गायमुनयोः सङ्गमजाते १तीर्थभेदे २शतक्रतौ इन्द्रे च । ३अश्वे अश्वमेधाङ्गत्वादश्वस्य यज्ञसाधनत्वात् तथात्वम् । कर्म० । ४प्रकृष्टे यज्ञे अमरः । तत्र तीर्थभेदे पुंन० पुराणे तथा प्रयोगात् । तन्माहात्म्यञ्च मत्स्यपु० १०२अध्यायादिके १०७अध्यायान्ते उक्तम् एवमन्यान्यपुराणेऽप्युक्तम् । ततो दिङ्मात्रं पुराणसमुच्चये दर्शितमत्र प्रदर्श्यते ।

"एतत् प्रजापतेः क्षेत्रं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । न शक्यं कथितुं राजन् ! फलं वर्षशतैरपि । संक्षेपेण तु वक्ष्यामि तस्य तीर्थस्य यत् फलम् । षष्टिर्वीरसहस्राणि तत्र रक्षन्ति जाह्नवीम् । यमुनां रक्षति सदा सविता सप्तवाहनः । तं वटं रक्षति शिवः शूलपाणिर्महेश्वरः । स्थानं रक्षन्ति वै देवाः सर्वपापहरं शुभम् । प्रयागं स्मरमाणस्य यान्ति पापानि संक्षयम् । दर्शनात्तस्य तीर्थस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते । मृत्तिकालम्भनाद्वापि नरः पापात् प्रमुच्यते । पञ्च कुण्डानि राजेन्द्र ! येषां मध्ये तु जाह्नवी । प्रयागस्य प्रवेशाद्वै पापं नश्यति तत्क्षणात् । मनसा चिन्तितान् कामान् सर्वान् प्राप्नोति पुष्कलान् । ततो गत्वा प्रयागन्तु सर्वदेवाभिरक्षितम् । ब्रह्मचारी शुचिर्भूत्वा पितॄन् देवांश्च तर्पयेत् । तपनस्य सुता देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता । समागता महाभाग ! यमुना यत्र निम्नगा । तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र ! स्वर्गलोकमुपाश्नुते । व्याधितो यदि वा दीनः क्रुद्धो वापि भवेन्नरः । गङ्गायमुनमासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् । दीप्तकाञ्चनसङ्काशैर्विमानैः सूर्य्यवर्चसैः । गन्धर्वाप्सरसां मध्ये स्वर्गे तिष्ठति मानवः" ।

"देशस्थो यदि वाऽरण्ये विदेशे यदि वा गृहे । प्रयागं स्मरमाणोऽपि यस्तु प्राणान् परित्यजेत् । ब्रह्मलोकमवाप्नोति वदन्ति मुनिपुङ्गवाः । सर्वकामफला वृक्षा मही यत्र हिरण्मयी । स्त्रीसहस्राकुले रम्ये मन्दाकिन्यास्तटे शुभे । मोदते ऋषिभिः सार्द्धं स्वर्गे तेनेह कर्मणा । सिद्धचारणगन्धर्वैः पूज्यते दिवि दैवतैः । ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जम्बुद्वीपपतिर्भवेत् । ततः शुभानि कर्माणि चिन्तयानः पुनःपुनः । गुणवान् वित्तसम्पन्नो भवतीह न संशयः । स्वर्णशृङ्गीं रूप्यखुरीं चेलकण्ठीं पयस्विनीम् । प्रयागे श्रोत्रियं साधुं ग्राहयित्वा यथाविधि । स्वर्गे च तत्फलं भुङ्क्ते प्रदाता पद्मकोटिषु । पुत्रान् दारांस्तथा भृत्यान् गौरेका प्रतितारयेत् । ऐश्वर्य्यलोभमोहाद्वा गच्छेद्यानेन यो नरः । निष्फलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद्यानन्तु वर्जयेत् । तत्र दानं प्रदातव्यं यथाविभवसम्भवम् । तेन तीर्थफलञ्चैव वर्द्धते नात्र संशयः । स्वर्गे तिष्ठति राजेन्द्र ! यावदाहूतसंप्लवम् । वटमूलं समासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् । सर्वलोकानतिक्रम्य रुद्रलोकं स गच्छति । तत्र ते द्वादशादित्यास्तपन्ते रुद्रमाश्रिताः । निर्दहन्ति जगत्सर्वं वटमूलं न दह्यते । नष्टचन्द्रार्कपवनं यदा चैकार्णवं जगत् । स्वपते तत्र वै विष्णुर्यजमानः पुनःपुनः । देवदानवगन्धर्वा ऋषयः सिद्धचारणाः । सदा सेवन्ति तत्तीर्थं गङ्गायमुनसङ्गमम् । ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत ! । श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसङ्कीर्त्तनादपि । मृत्तिकालम्भनाद्वापि नरः पापात् प्रमुच्यते । तुल्यं फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः । न देववचनात्तात न लोकवचनादपि । मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति । दश तीर्थसहस्राणि षष्टिःकोट्यस्तथापराः । तेषां सान्निध्यमत्रैव माघे वै कुरुनन्दन ! । या गतिर्योगयुक्तस्य सत्यस्थस्य च धीमतः । सा गतिस्त्यजतः प्राणान् गङ्गायमुनसङ्गमे । कम्बलाश्वतरौ नागौ विपुले यमुनातटे । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते । तत्र गत्वा च संस्थानं महादेवस्य धीमतः । नरस्तारयते पूर्वान् पुरुषानेकविंशतिम् । कृत्वाभिषेकन्तु नरो ह्यश्वमेधफलं लभेत् । स्वर्गलोकमवाप्नोति यावदाहूतसंप्लवम् । पूर्वपार्श्वे च गङ्गायास्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । कूपश्चैव तु सामुद्रं प्रतिष्ठानञ्च नामतः । तत्र स्नात्वा विशुद्धात्मा अश्वमेधफलं लभेत् । उत्तरेण प्रतिष्ठानाद्भागीरथ्यास्तु पूर्वतः । हंसप्रपतनं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । अश्वमेधमवाप्नोति स्नानमात्रेण भारत ! । यावच्चन्द्रश्च सूर्य्यश्च तावत्स्वर्गे महीयते । उर्वशीपुलिने रम्ये विपुले हंसपाण्डुरे । परित्यजति यः प्राणान् शृणु तस्यापि यत् फलम् । षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च । मोदते पितृभिः सार्द्धं स्वर्गलोके नरोत्तमः । ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा दिवश्च्युतः । उर्वशीसदृशीनान्तु

कन्यानां दिव्यतेजसाम्। मध्ये नारीसहस्राणां बहूनाञ्च पतिर्भवेत्। दशग्रामसहस्राणां भर्त्ता भवति भूमिपः। काञ्चीनूपुरशब्देन सुप्तोऽसौ प्रतिबुध्यते। अथ सन्ध्यावटे रम्ये ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः। उपासीत शुचिः सन्ध्यां ब्रह्मलोकमवाप्नुयात्। कोटितीर्थं समासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत्। कोटिवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते। ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा दिवश्च्युतः। सुवर्णमणिमुक्ताढ्ये कुले जायेत रूपवान्। ततो भागीरथीं गत्वा वासुकेरुत्तरेण तु। दशाश्वमेधिकं नाम तत्र तीर्थं परं भवेत्। कृत्वाभिषेकन्तु नरो ह्यश्वमेधं फलं लभेत्। धनाढ्यो रूपवान् दक्षो दाता भवति धार्म्मिकः। चतुर्वेदिषु यत् पुण्यं सत्यवादिषु यत्फलम्। अहिंसायाञ्च यो धर्म्मो गमनादेव तत् फलम्। तथैव मानसं नाम गङ्गाया दक्षिणे तटे। त्रिरात्रमुषितः स्नात्वा सर्व्वान् कामानवाप्नुयात्। पृथिव्या आसमुद्राया महाभागः पतिर्भवेत्। षष्टिस्तीर्थसहस्राणि षष्टिस्तीर्थशतानि च। माघे मासि गमिष्यन्ति गङ्गायमुनसङ्गमम्। गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत् फलम्। प्रयागे माघमासे वै त्र्यहं स्नातस्य तत् फलम्। गङ्गायमुनयोर्मध्ये योऽग्नौ स्वाङ्गं परित्यजेत्। अहीनाङ्गोऽप्यरोगश्च पञ्चेन्द्रियसमन्वितः। यावन्ति रोमकूपाणि तस्याङ्गेषु च धीमतः। तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते। जलप्रवेशं यः कुर्य्यात् सङ्गमे लोकविश्रुते। राहुमुक्तो यथा सोमो विमुक्तः सर्व्वपातकैः। सोमलोकमवाप्नोति सोमेन सह मोदते। षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च। स्वर्गलोकमवाप्नोति ऋषिगन्धर्व्वसेवितः। परिभ्रष्टश्च राजेन्द्र! समृद्धे जायते कुले। अधःशिरास्तु यो ज्वालामूर्द्ध्वपादः पिबेन्नरः। शतं वर्षसहस्राणां स्वर्गलोके महीयते। परिभ्रष्टश्च राजेन्द्र! अग्निहोत्री भवेन्नरः। यस्तु स्वदेहं कर्त्तित्वा शकुनिभ्यः प्रयच्छति। विहगैरुपभुक्तस्य शृणु तस्यापि यत फलम्। शतं वर्षसहस्राणि सोमलोके महीयते। तस्मादपि परिभ्रष्टो राजा भवति धार्म्मिकः। यामुने चोत्तरे कूले प्रयागस्य च दक्षिणे। ऋणमोचनकं नाम तत्तीर्थं परमं स्मृतम्। एकरात्रोषितः स्नात्वा ऋणैः सर्व्वैर्विमुच्यते। अश्वमेधफलं तस्माद्गच्छतस्तु पदे पदे। पुरुषांस्तारयेद्राजन्! दश पूर्व्वान् दशापरान्। व्यतीतान् पुरुषान् सप्त भविष्यांश्च चतुर्दश। नरस्तारयते सर्व्वान् यस्तु प्राणान् परित्यजेत्। अश्रद्दधानाः पुरुषाः पापापहृतचेतसः। न प्राप्नुवन्ति तत् स्थानं प्रयागं देवरक्षितम्। अज्ञानेन तु यस्येह तीर्थयात्रादिकं भवेत्। सर्व्वकामसमृद्धन्तु स्वर्गलोके महीयते। अग्नितीर्थमतिख्यातं यमुनादक्षिणे तटे। उत्तरेण तु वक्ष्यामि आदित्यस्य महात्मनः। तीर्थं निरुदकं नाम यत्र देवाः सवासवाः। उपासते सदा सन्ध्यां नित्यकालं युधिष्ठिर!। गङ्गा च यमुना चैव उभे तुल्यफले स्मृते। केवलं ज्येष्ठभावेन गङ्गा सर्व्वत्र पूज्यते। नैमिषं पुष्करञ्चैव गोमती सिन्धुसागरम्। गया च धेनुकञ्चैव गङ्गासागरएव च। एते चान्ये च बहवो ये च पुण्याः शिलोच्चयाः। दश कोटिसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथा पराः। प्रयागे संस्थिता नित्यमेवमाहुर्मनीषिणः। कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्रावगाहिता। तस्माद्दशगुणा प्रोक्ता यत्र विन्ध्येन सङ्गता। तस्माच्छतगुणा प्रोक्ता काश्यामुत्तरवाहिनी। काश्याः शतगुणा प्रोक्ता गङ्गायमुनसङ्गमे। सहस्रगुणिता चापि भवेत् पश्चिमवाहिनी। सा राजन्! दर्शनादेव ब्रह्महत्यापहारिणी। पश्चिमाभिमुखी गङ्गा कालिन्द्या सह सङ्गता। हन्ति कल्पकृतं पापं सा माघे नृप! दुर्लभा। अमृतं कथ्यते राजन्! सा वेणी परिकीर्त्तिता। तस्यां माघे मुहूर्त्तन्तु देवानामपि दुर्लभम्। षष्टिस्तीर्थसहस्राणि षष्टिस्तीर्थशतानि च। माघे मासि गमिष्यन्ति गङ्गायमुनसङ्गमम्। ब्रह्मविष्णुमहादेवरुद्रादित्यमरुद्गणाः। गन्धर्व्वा लोकपालाश्च यक्षकिन्नरगुह्यकाः। अणिमादिगुणैः सिद्धा ये चान्ये तत्त्वदर्शिनः। ब्रह्माणी पार्व्वती लक्ष्मीः शची मेधावती रतिः। सर्व्वास्ता देवपत्न्यश्च तथा नागाङ्गना नृप। घृताची मेनका रम्भा उर्व्वशी च तिलोत्तमा। गणाश्चाप्सरसां तद्वत् पितृणाञ्च गणाश्च ये। स्नातुमायान्ति ते सर्व्वे माघे वेण्यां नराधिप!। कृते युगे स्वरूपेण कलौ प्रच्छन्नरूपिणः। सर्व्वतीर्थानि कृष्णानि पापिनां सङ्गदोषतः। भवन्ति शुक्लवर्णानि प्रयागे माघमज्जनात्॥ स्वर्णभारसहस्रेण कुरुक्षेत्रे रविग्रहे। यत् फलं लभते माघे वेण्यां तच्च दिने दिने। यज्ञतीर्थतपोभिश्च न तत् प्राप्नोति मानवः। यत् फलं समवाप्नोति वेण्यां स्नानान्न संशयः। प्रयागे माघमासे तु यस्त्र्यहं स्नाति मानवः। पापं त्यक्त्वा दिवं याति जीर्णां त्वचमिवोरगः। प्रयागे माघमासे तु त्र्यहं स्नातस्य यद्भवेत्॥

नाश्वमेधसहस्रेण तत् फलं लभते भुवि। त्र्यहस्नानफलं माघे पुरा काञ्चनमालिने। राक्षसाय ददौ भूप! तेन मुक्तः स पातकात्। योगाभ्यासेन यत् पुण्यं संवत्सरशतेन च। गवां कोटिप्रदानस्य सम्यग्दत्तस्य यत् फलम्। प्रयागे माघमासे तु त्र्यहं स्नातस्य तत् फलम्। किं गयापिण्डदानेन काश्यां वा मरणेन किम्। किं कुरुक्षेत्रदानेन प्रयागे वपनं यदि। प्रयागे वपनं कुर्य्यात् गयायां पिण्डपातनम्। दानं दद्यात् कुरुक्षेत्रे वाराणस्यां तनुं त्यजेत्। सितासितेषु ये स्नान्ति माघे मासि युधिष्ठिर!। न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि। स्वल्पं स्वल्पतरं पापं यदा यस्य नराधिप!। प्रयागं स्मरमाणस्य सर्वमायाति संक्षयम्। दर्शनात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्त्तनादपि। मृत्तिकालम्भनाद्वापि नरः पापात् प्रमुच्यते। प्रयागस्य प्रवेशात्तु पापं नश्यति तत्क्षणात्। कीर्त्तनान्मुच्यते पापाद्दृष्ट्वा भद्राणि पश्यति। अवगाह्य च पीत्वा च पुनात्यासप्तमं कुलम्। गङ्गायमुनयोर्मध्ये स्नातो मुच्येत किल्बिषात्। मनसा चिन्तितान् कामांस्तांस्तान् प्राप्नोति पुष्कलान्। प्रयागन्तु ततो गत्वा सर्वदेवाभिरक्षितम्। ब्रह्मचारी भवेन्मासं पितॄन् देवांश्च तर्पयेत्। ईप्सितान् लभते कामान् यत्र कुत्रापि जायते। तत्राभिषेकं यः कुर्य्यात् सङ्गमे संशितव्रतः। स प्राप्नोति फलं तुल्यं राजसूयाश्वमेधयोः। पञ्चयोजनविस्तीर्णं प्रयागस्य च मण्डलम्। प्रवेशादस्य भूमौ तु अश्वमेधः पदे पदे। प्रयागमनुगच्छेद्वा वसते वापि यो नरः। सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोके महीयते। मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाच्युत! माधव!। स्नानेनानेन मे देव! यथोक्तफलदो भव। तत्र दानं प्रदातव्यं यथाविभवविस्तरम्। तेन तीर्थफलञ्चैव वर्द्धते नात्र संशयः। स्वर्गे तिष्ठति राजेन्द्र! यावदाहूतसंप्लवम्। योजनानां सहस्रेषु गङ्गां यः स्मरते नरः। अपि दुष्कृतकर्माऽपि लभते परमां गतिम्। स्नातास्तु ये माकरभास्करोदये तीर्थे प्रयागे सुरसिन्धुसङ्गमे। तेषां गृहद्वारमलङ्करोति भृङ्गावली कुञ्जरकर्णताडिता” मत्स्यपु०।

तत्र मुण्डनविधिर्यथा “गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरौ मृते। आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम्” इति स्मृतिसमुच्चयलिखितवचनं प्रयागावच्छिन्नगङ्गाया विधायकम्। भास्करक्षेत्रं प्रयागः अपि च प्रयागमधिकृत्य “केशानां यावती संख्या छिन्नानां जाह्नवीजले। तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते”। प्रयागे स्त्रीणामपि मुण्डन न तु केशानां हस्तद्वयच्छेदनमात्रं यथा “केशमूलमुपाश्रित्य सर्वपापानि देहिनाम्। तिष्ठन्ति तीर्थस्नानेन तस्मात्तान्यत्र वापयेत्। प्रयागे मुण्डनाकरणे दोषोऽपि “गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मुण्डनं यो न कारयेत्। स कोटिकुलसंयुक्त आकल्पं रौरवे वसेत्” इति प्रा०त०।

प्रयागभय पु० प्रयागात् प्रकृष्टयागकर्त्तृजनात् बिभेति स्वपदच्युतिशङ्कया भी—अच्। इन्द्रे शब्दमाला।

प्रयागसेतु पु० त्रिस्थलीसेतुग्रन्थांशे प्रयागमाहात्म्यादिप्रतिपादके ग्रन्थे।

प्रयाज पु० प्र+यज—घञ् यज्ञाङ्गत्वात् न कुत्वम्। दर्शपौर्णमासाद्यङ्गे यागभेदे। प्रयाजाश्च पञ्च “समिधो यजति तनूनपातं यजति इडा यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीत्येवं रूपाः श्रुत्युक्ताः। “पञ्च प्रयाजान्” कात्या० श्रौ० २।२।१।१७। आपस्तम्बोऽपि “पञ्च प्रयाजान् प्राचः प्रतिदिशं वा, समिधः पुरस्तात्, तनूनपातं दक्षिणतः, इडः पश्चात्, बर्हिरुत्तरतः, स्वाहाकारं मध्ये” तत्कर्मस्थानमाह। कर्मभेदे तेषां मध्ये कस्यचिदावृत्त्या षट्सप्तनवैकादशसंख्याऽपि कात्या०श्रौ०उक्ता दृश्या। विस्तरभयात् नोक्ता। प्रयाजादयश्चारादुपकारकाः यथोक्तं लौगाक्षि० “द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलं विधीयमानं कर्म त्वारादुपकारकम् यथा प्रयाजादि। आरादुपकारकञ्च परमापूर्वोत्पत्तावेवोपयुज्यते। सन्निपत्योपकारकन्तु द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारा यागस्वरूपेऽप्युपयुज्यते। इदमेव चाश्रयिकर्मेत्युच्यते”।

प्रयाजवत् पु० प्रयाज+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। प्रयाजरूपकर्मभेदपञ्चकयुते प्रधानयागे दर्शादौ।

प्रयाण न० प्र+या—भावे ल्युट्। प्रस्थाने पुरादितो बहिर्गमने हेमच०। राज्ञां प्रयाणे वर्णनीयपदार्थाः कविकल्पलतायामुक्ता यथा “भेरीशब्दः भूमिकम्पः सैन्यधूलिप्रसरणं करभः वृष. (द्रव्यवाहनार्थं) ध्वजः छत्रं वणिक् शकटमित्यादयः। स्वार्थे क। तत्रार्थे हेमच०।

प्रयात त्रि० प्र+या—कर्त्तरि क्त। १प्रकर्षेण गन्तरि कर्मणि क्त। २प्रयाणेनप्राप्ते ३भृगौ उच्चदेशे ३सौप्तिके च पु० हेम०।

प्रयाम पु० प्र+यम—घञ्। महार्घतावशात् धान्यादौ १जनानामादरातिशये अमरः। २कायदैर्घ्ये इत्यन्ये ३मूल्याधिक्यपरिच्छेदने भरतः।

प्रयास पु० प्र+यस—भावे घञ्। १प्रयत्ने २परिश्रमे ३क्लेशे च

हेमच०। प्रयस्यतेऽनेन करणे घञ्। ४अविद्यादिषु पञ्चसु क्लेशदायकेषु। [युते ऋ० ८।१८।१७

प्रयियु त्रि०प्र+या–बा०कु द्वित्वे अभ्यासस्यात इत्त्वम्। प्रयाण

प्रयुक्त त्रि०प्र+युज–क्त। १प्रकर्षेण संयोगयुते २प्रेरिते ३प्रयोज्ये परम्परया कार्ये च। तस्य भावः प्रयुक्तत्व तद्भावे न०। स च स्वरूपसम्बन्धभेदः कारणाभावेन कार्य्याभाव इत्यादिप्रतीतिसिद्धः गौ०सू०।

तदुक्तं गौ०सू० १।१।२। वृत्तौ प्रयोज्यत्वं प्रयोजकत्वं वा पञ्चम्यर्थः दण्डाभावात् घटाभाव इतिवत् स्वरूपसम्बन्धविशेष एव तत्”।

प्रयुक्ति स्त्री प्र+युज–भावे क्तिन्। १प्रयोगे २शब्दोच्चारणभेदे “कृष्णस्य राजमातङ्गा इति न स्युः प्रयुक्तयः” व्या० कारिका ३प्रेरणे शा०स०। ४प्रकृष्टायां युक्तौ च।

प्रयुत न० १दशलक्षसंख्यायां २तत्संख्याते च “लक्षप्रयुतकोटयः” क्रमश इति लीला०। ३प्रकर्षेण युते त्रि०।

प्रयुति स्त्री प्र+यु–भावे क्तिन्। १प्रकर्षेण योगे २प्रयोगे ऋ० १०।३७।१२

प्रयुतेश्वर पु० तीर्थभेदे स्कन्दपु०।

प्रयोक्तृ त्रि० प्र+युज–तृच्। १प्रयोगकर्त्तरि २ऋणदानादौ धनप्रयोगकर्त्तरि उत्तमर्णे ३प्रयोजकमात्रे च अमरः।

प्रयोग पु० प्र+युज–भावकर्मकरणेषु यथायथं घञ् कुत्वम्। १अनुष्ठाने २शब्दादीनामुच्चारणभेदे ३वशीकरणाद्युपाये कामिणे कर्मणि। ४घोटके च मेदि०। प्रयोगैर्निर्वृत्तः ठञ्। अनुशति० द्विपदवृद्धिः। प्रायौगिक प्रयोगसाध्ये त्रि० स्त्रियां ङीप्। तत्र वाक्योच्चारणं च अनुमानाङ्गपञ्चावयववाक्योच्चारणं यथा “अत्रायं प्रयोगः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादि” यथायोगं समभिव्याहृतत्वेनोच्चारणं प्रयोग इति नाह्निकाः। यज्ञादिक्रियाकलापेतिकर्त्तव्यताबोधकानां तत्तदुपप्रतिपादकं पद्धत्यपरपर्य्याये ग्रन्थे इति याज्ञिकाः। भूतप्रेताद्युच्चाटनादिसाधने मन्त्रोच्चारणभेदे तान्त्रिकाः। ५शस्त्रादिमोचने योद्धारः। ६नायकयोर्मेलने क्रियाभेदे इत्यालङ्कारिकाः।

प्रयोगविधि पु०प्रयोगज्ञापकोविधिः ष०त०। प्रयोगस्याविलम्बज्ञापके विधिभेदे तल्लक्षणादि लौगाक्षि० उक्तं यथा “प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः। स चाङ्गवाक्यैकवाक्यतापन्नः प्रधानविधिरेव। स हि साङ्गप्रधानमनुष्ठापयन् विलम्बे प्रमाणाभावादविलम्बापरपर्य्यायं प्रयोगप्राशुभावं विधत्ते। न च तदविलम्बेऽपि प्रमाणाभाव इति वाच्यं विलम्बे ह्यङ्गप्रधानविध्येकवाक्यतावगततत्साहित्यानुपपत्तिः विलम्बेन क्रियमाणयोः पदार्थयोः इदमनेन सह कृतमिति साहित्यव्यवहाराभावात्। स चाविलम्बो नियते क्रमे आश्रियमाणे भवति। अन्यथा हि किमेतदनन्तरमेतत् कर्त्तव्यमेतदनन्तरं वेति प्रयोगविक्षेपापत्तेः। अतः प्रयोगविधिरेव स्वविधेय प्रयोगप्राशुभावसिद्ध्यर्थं नियतं क्रममपि पदार्थविशेषणतया विधत्ते। अतएवाङ्गानां क्रमबोधको विधिः प्रयोगविधिरित्यपि लक्षणम्। तत्र क्रमोनाम विततिविशेषः पौर्वापर्य्यरूपो वा। तत्र षट् प्रमाणानि। श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि। क्रमज्ञापकहेतवश्च क्रमशब्दे ११६० पृष्ठादावुक्ताः।

प्रयोगातिशय पु० सा०द० नाटकाङ्गप्रस्तावनाभेदे “यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते। तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा”। यथा कुन्दमालायाम् “नेपथ्ये इतोऽवतरत्वार्य्या। सूत्रधारः। कोऽयं खलु आर्य्याह्वानेन साहायकं मे सम्पादयति। विलोक्य। कष्टमतिकरुणं वर्त्तते। लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन। निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्वीं सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्”। अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्य्याह्वानमिच्छता सूत्रधारेण सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयमिति सीतालक्ष्मणयोः प्रवेशं सूचयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयान एव प्रयोगः प्रयोजितः”।

प्रयोगार्थ पु०प्रयोगस्यायम् “अर्थेन सह नित्यसमासोविभक्त्यलोपश्च” वार्त्ति०स०प्रयोगोऽर्थः प्रयोजनमस्य वा। प्रधानप्रयोगानुष्ठानानुकूले व्यापारभेदे प्रत्युत्क्रमे अमरः।

प्रयोगिन् त्रि० प्र+युज–घिनुण्। प्रयोगकर्त्तरि।

प्रयोग्य त्रि०प्रयुज्यते प्रयुज–कर्मणि ण्यत्। १प्रयोज्ये २अश्वे च “यथा प्रयोग्य आचरणे(रथे)नियुक्तः” छा०उ०भाष्यम्।

प्रयोजक त्रि०कार्य्यादौ भृत्यादीन् प्रयुनक्ति प्र+युज–ण्वुल्। निकृष्टस्य भृत्यादेः १प्रेरके व्याकरणोक्ते हेतुसंज्ञे २कर्त्तरि च। “तत्प्रयोजकोहेतुश्च” पा० तस्य स्वतन्त्रसंज्ञा विहिता। प्रयोजकस्य हन्तृत्वं प्रा०वि० निर्णीतं यथा “नरान्तरव्यापाराव्यवधानेन बधनिष्पादकः कर्त्ता, यः कर्त्तारं कारयति स प्रयोजकः। सोऽपि द्विविधः एकः स्वतोऽप्रवृत्तं पदातिं वेतनादिना बधार्थं प्रवर्त्तयति अपरः स्वतः प्रवृत्तमेव मन्त्रोपायोपदेशादिना प्रोत्साहयति”।

तस्य मूलञ्च आपस्तम्बवाक्यं यथा “प्रयोजयिता अनुमन्ता कर्त्ता चेति सर्वे स्वर्गनरकफलभोक्तारो यो भूय आरभते तस्मिन् फले विशेषः”। तस्य भावः त्व प्रयोजकत्व न० तद्भावे तच्च स्वरूपसम्बन्धभेदः तन्निष्ठान्यथासिद्धिभिन्नान्यथासिद्धिशून्यत्वे सति कार्य्याव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वम्”।

प्रयोजन न० प्रयुज्यतेऽनेन प्र+युज–करणे ल्युट्। यमधिकृत्य प्रवर्त्तते १तस्मिन् प्रवृत्त्यङ्गेच्छाविषये यमर्थमाप्तव्यं हातव्यं वा अवसाय तदाप्तिप्रहाणोपायमनुतिष्ठति प्रयोजनं तद्वेदितव्यम्। प्रवृत्तिहेतुत्वात् इममर्थमाप्स्यामि हास्यामि वेति व्यवसायोऽर्थस्याधिकारः। एवं व्यवसीयमानोऽर्थोऽधिक्रियते इति” वात्स्या०१।१।२४। करणे ल्युट्। २हेतौ। कर्मणि ल्युट्। ३कार्य्ये च मेदि०। प्रयोजनञ्च द्विविधं मुख्यं गौणं च। अत्र अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वं मुख्यप्रयोजनत्वम् अन्येच्छाधीनेच्छाविषयत्वं गौणप्रयोजनत्वम्। तत्राद्यम् दुःखाभावः सुखञ्च द्वितीयं तदुपकारिशयनभोजनादि। तस्य मुख्यप्रयोजनेच्छयैव जन्यायाः इच्छाया विषयत्वात् तथात्वम्। “येन प्रयुक्तः प्रवर्त्तते तत्प्रयोजनम्। यमर्थमभीप्सन् जिहासन् वा कर्मारभते तेनानेन सर्वे प्राणिनः सर्वाणि कर्माणि सर्वाश्च विद्या व्याप्ताः। तदाश्रयश्च न्यायः प्रवर्त्तते” वात्स्या० १।१।१

प्रयोज्य त्रि०प्र+युज–ण्यत्। प्रयोक्तुं शक्ये १भृत्यादौ २मूलधने न० “प्रयोज्यस्यास्तु कर्त्तृत्वं गत्यादेर्विधितोचिता” हर्युक्ते ३णिजन्तधातुप्रकृत्यर्थकर्त्तरि च। तस्य भावः त्व प्रयोज्यत्व स्वरूपसम्बन्धभेदे न० प्रयुक्तशब्दे दृश्यम्।

प्ररथ अव्य० प्रगतो रथो यत्र तिष्ठद्गु० अव्ययी०। प्रगतरथयुक्ते देशे। [ऋ० १।१००।१५।

प्ररिक्वन् त्रि० प्र+रिच–ङ्वनिप्। प्रकर्षेण विरेचनकर्त्तरि

प्ररुज त्रि० प्र+रुज–क। १प्रकृष्टरोगकारके २देवसैन्याधिपभेदे पु० भा०आ०२२अ० ३राक्षसभेदे पु० भा०व०२८४अ०।

प्ररुह त्रि० प्र+रुह–क। प्ररोहणकर्त्तरि अङ्कुरादौ

प्ररूढ त्रि० प्र+रुह–क्त। १प्ररोहणकर्त्तरि २संजाते वृक्षादौ ३बद्धमूले च ४जटरे न० मेदि०। ५जाते ६प्रवृद्धे त्रि० शब्दमा०।

प्ररोचन न० प्र+रुच–णिच्–भावे ल्युट्। १रुचिसम्पादने यथाऽर्थवादादीनां विध्यर्थानुष्ठाने प्ररोचनार्थां प्रवृत्तिः। युच् प्ररोचना तत्रार्थे स्त्री। सा च २प्रस्तावनाङ्गभेदे। “तस्याः प्ररोचना वीथी तथा प्रहसना मुखे। अङ्गान्यत्रोन्मुखीकारः प्रशंसातः प्ररोचना” सा०द० यथा “श्रीहर्षोनिपुणः कविरित्यादि रत्नावल्याम्। ३नाटकाङ्गविमर्षाङ्गभेदे स्त्री “प्ररोचना विमर्षे स्यात्” विमर्षाङ्गोपक्रमे “प्ररोचना तु विज्ञेया संहारार्थप्रदर्शिनी” इति तत्र लक्षिता यथा वेणीसं० पाञ्चालकः अहं देवेन चक्रपाणिना सहित इत्युपक्रमे कृतं सन्देहेन पूर्य्यन्तां सलिलेनेत्यादि।

प्ररोह पु० प्र+रुह–अच्। १अङ्कुरे “लताप्ररोह इव सौधतलं बिभेद” इति रघुः। २आरोहे च हेमच०। भावे घञ्। ३उत्पत्तौ पु०। भावे ल्युट्। प्ररोहण उत्पत्तौ न०

प्रलपन न० प्र+लप–भावे ल्युट्। १प्रलापे २अनर्थकवाक्ये सा० द० १८८ कारिकायां दृश्यम्। भावे क्त। प्रलपित तत्रार्थे न०। “प्रलपितमिदं केनापि”मिता० कथितं

प्रलम्ब त्रि० प्रलम्बते प्र+लम्ब–अच्। १प्रलम्बमाने २दनुपुत्रे असुरभेदे पु० अग्निपु०। ३त्रपुसे(शशा)४पयोधरे ५लताङ्कुरे ६गाथायां ७हारभेदे मेदि०। भावे घञ्। ८प्रलम्बने

प्रलम्बघ्न पु० प्रलम्बमसुरं हन्ति हन–क। १बलरामे अमरः तेन तस्य हननकथा हरिवं० ७१अ० दृश्या। प्रलम्बभिदादयोऽप्यत्र।

प्रलम्बाण्ड पु० प्रलम्बः अण्डोऽस्य। दीर्घाण्डकोषयुते हेम०।

प्रलम्भ पु०प्र+लभ–घञ् मुम्। प्रकर्षेण लाभे। भावे ल्युट्। प्रलम्भन तत्रार्थे भाग० ५।२५।११।

प्रलय पु० प्रलीयतेऽस्मिन् प्र+ली–आधारे अच्। भूतादिलयाधारे कालभेदे स च चतुर्विधः नित्यनैमित्तिकप्राकृतात्यन्तिकभेदात् यथोक्तं कूर्मपु० ४२।४३ अ०
“कूर्म उवाच नित्यं नैमित्तिकञ्चैव प्राकृतात्यन्तिकौ तथा। चतुर्धायं पुराणेऽस्मिन् प्रोच्यते प्रतिसञ्चरः”। नित्यो यथा “योऽयं संदृश्यते नूनं नित्यं लोके क्षयन्त्विह। नित्यं संकीर्त्यते नाम्ना मुनिभिः प्रतिसञ्चरः” नैमित्तिको यथा “ब्राह्मो नैमित्तिको नाम कल्पान्ते यो भविष्यति। त्रैलोक्यस्यास्य कथितः प्रतिसर्गो मनीषिभिः” प्राकृतो यथा “महदाद्यं विशेषान्तं यदा संयाति संक्षयम्। प्राकृतः प्रतिसर्गोऽयं प्रोच्यते कालचिन्तकैः” आत्यन्तिको यथा “ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि। प्रलयः प्रतिसर्गोऽयं कालचिन्तापरैर्द्विजैः। आत्यन्तिकश्च कथितः प्रलयो लयसाधनः”। नैमित्तिकप्रलयविस्तारो यथा तत्रैव “नैमित्तिकमिदानीं वः

कीर्त्तयिष्ये समासतः । चतुर्युगसहस्रान्ते संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे । आत्मसंस्थाः प्रजाः कर्त्तुं प्रतिपेदे प्रजापतिः । ततोभवत्यनावृष्टिस्तीव्रा सा शतवार्षिकी । भूतक्षयकरी घोरा सर्व्वभूतभयङ्करी । ततो यान्यल्पसाराणि सत्त्वानि पृथिवीतले । तानि चाग्रे प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च । सप्तरश्मिरथो भूत्वा समुत्तिष्ठन् दिवाकरः । असह्यरश्मिर्भवति पिबन्नम्भोगभस्तिभिः । ततस्ते रश्मयः सप्त पिबन्त्यम्बु महार्णवे । तेनाहारेण ते सूर्य्याः दीप्ताः सप्त भवन्ति हि । तस्य ते रश्मयः सप्त सूर्य्याः भूत्वा चतुर्द्दिशम् । चतुर्लोकमिदं कृत्स्नं दहन्ति शिखिनो यथा । व्याप्नुवन्तश्च ते विप्रास्तूर्द्ध्वञ्चाधश्च रश्मिभिः । दीप्यन्ते भास्कराः सप्त दहन्तोऽग्निप्रतापिनः । ते सूर्य्याः वह्निवत् दीप्ता बहुसाहस्ररश्मयः । खं समावृत्य तिष्ठन्ति निर्द्दहन्तो वसुन्धराम् । ततस्तेषां प्रतापेन दह्यमाना वसुन्धरा । साद्रिनद्यर्णवद्वीपा निःस्नेहा समपद्यत । दीप्ताभिः सन्तताभिश्च ज्वालाभिश्च समावृतः । अधश्चोर्द्ध्वञ्च तिर्य्यक् च समावृत्य सहस्रशः । सूर्य्याग्निना प्रसृष्टानां संसृष्टानां परस्परम् । एकत्वमुपजातानामेकज्वालो भवेत् प्रभुः । सर्व्वलोकप्रणाशश्च सोऽग्निर्भूतान्तकृद्बली । चतुर्लोकमिदं कृत्स्नं निर्द्दहत्यात्मतेजसा । ततः प्रलीने सर्व्वस्मिन् जङ्गमे स्थावरे तथा । निर्वृक्षा निस्तृणा भूमिः कूर्म्मपृष्ठे प्रकाशते । अम्बरीषमिवाभाति सर्व्वमापूरितं जगत् । सर्व्वमेव तदार्च्चिर्भिः पूर्णं जाज्वल्यते नभः । पाताले यानि तीर्थानि महोदधिगतानि तु । तत्र तानि प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति वै । द्वीपांश्च पर्व्वतांश्चैव वर्षाण्यथ महोदधीन् । तान् सर्व्वान् भस्मसात् कृत्वा सप्तात्मा पावकः प्रभुः । समुद्रेभ्यो नदीभ्यश्च पातालेभ्यश्च सर्व्वशः । पिबन्नपः समिद्धोऽग्निः पृथिवीमाश्रितोऽज्वलत् । ततः संवर्त्तकः शैलानतिक्रम्य महांस्तथा । लोकान् दहति दीप्तात्मा रुद्रतेजोविजृम्भितः । स दग्ध्वा पृथिवीं देवो रसातलमशोषयत् । अधस्तात् पृथिवीं दग्ध्वा दिवमूर्द्ध्वं दहिष्यति । योजनानां शतानीह सहस्राण्ययुतानि च । उत्तिष्ठन्ति शिखास्तस्य वायुः संवर्त्तकस्य च । गन्धर्व्वांश्च पिशाचांश्च सयक्षोरगराक्षसान् । तदा दहत्यसौ दीप्तः कालरुद्रप्रचोदितः । भूर्लोकञ्च१ भुवर्लोकं२ स्वर्लोकञ्च३ तथा महः४ । दहेदशेषं कालाग्निः कालो विश्वतनुः स्वयम् । व्याप्तेषु तेषु लोकेषु तिर्य्यगूर्द्ध्वमथाग्निना । तत् तेजः समनुप्राप्य कृत्स्नं जगदिदं शनैः । अयोगुडनिभं सर्व्वं तदेवैकं प्रकाशते । ततो गजकुलोन्नादाः स्तनितैः समलङ्कृताः । उत्तिष्ठन्ति तदा व्योम्नि घोराः संवर्त्तका घनाः । केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित् कुमुदसन्निभाः । धूम्रवर्णास्तथा केचित्तथा पीताः पयोधराः । केचिद्रक्ताभवर्णाश्च स्थूलाः क्षारनिभास्तथा । शङ्खकुन्दनिभाश्चान्ये जात्यञ्जननिभाः परे । मनःशिलानिभास्त्वन्ये कपोतसदृशाः परे । केचित् रुद्राक्षवर्णाभास्तथान्ये क्षीरसन्निभाः । तथा कर्व्वूरवर्णाभा भिन्नाञ्जननिभास्तथा । इन्द्रगोपनिभाः केचिद्धरितालनिभास्तथा । काकाण्डकनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि । केचित् पर्व्वतसङ्काशाः केचिद्गजकुलोपमाः । कूटागारनिभाश्चान्ये केचिन्मीनकुलोद्वहाः । बहुरूपा घोररूपा घोरस्वरनिनादिनः । तदा जलधराः सर्व्वे पूरयन्ति नभस्तलम् । ततस्ते जलदा घोरा वारिणा भास्करात्मजाः । सप्तधा संवृतात्मानस्तमग्निं शमयन्त्युत । ततस्ते जलदा वर्षं वर्षन्तीह हिमौघवत् । सुघोरमशिवं सर्व्वं नाशयन्ति च पावकम् । प्रवृत्तेन तदात्यर्थमम्भसा पूर्य्यते किल । अद्भिस्तेजोऽभिभूतत्वात्तदाग्निः प्रविशत्यपः । नष्टे चाग्नौ वर्षशतैः पयोदा जलसम्भवाः । प्लावयन्तोऽथ भुवनं महाजलपरिस्रवैः । धाराभिः पूरयन्तीदं चोद्यमानाः स्वयम्भुवा । उद्भ्रान्तः सलिलौघैश्च वेला इव महोदधेः । साद्रिद्वीपा तथा पृथ्वी जलैः संछाद्यते शनैः । आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमभ्रेषु तिष्ठति । पुनः पतति तद्भूमौ पूर्य्यन्ते तेन चार्णवाः । ततः समुद्राः स्वां वेलामतिक्रान्तास्तु कृत्स्नशः । पर्व्वताश्च विलीयन्ते मही चाप्सु निमज्जति । तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे । योगनिद्रां समास्थाय शेते देवः प्रजापतिः । चतुर्युगसहस्रान्तं कल्पमाहुर्म्महर्षयः । वाराहो वर्त्तते कल्पो यस्य विस्तार ईरितः । असंख्यातास्तथा कल्पा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाः । कथिता हि पुराणेषु मुनिभिः कालचिन्तकैः । सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमखिलं हरेः । तामसेषु शिवस्योक्तं राजसेषु प्रजापतेः । सोऽयं प्रवर्त्तते कल्पो वाराहः सात्त्विको मतः । अन्ये च सात्त्विकाः कल्पा मम तेषु परिग्रहः । ध्यानन्तपस्तथा ज्ञानं लब्ध्वा तेष्वेव योगिनः । आराध्य गिरिशं यत्नात् याति तत् परमं

पदम् । सोऽहं सत्त्वं समाधाय मायी मायामयं स्वयम् । एकार्णवे जगत्यस्मिन् योगनिद्रां व्रजामि तु । मां पश्यन्ति महात्मानः सुप्तं काले महर्षयः । जनलोके वर्त्तमाना-स्तपसा योगचक्षुषा । अहं पुराणपुरुषो भूर्भुवःप्रभवो विभुः । सहस्रचरणः श्रीमान् सहस्राक्षः सहस्रपात् । मन्त्रोऽग्निर्ब्राह्मणा गावः कुशाश्च समिधो ह्यहम् । प्रोक्षणी च स्रुवश्चैव सोमो घृतमथोऽस्म्यहम् । संवर्त्तको महानात्मा पवित्रं परमं यशः । वेदवेद्यः प्रभुर्गोप्ता गोपतिर्ब्रह्मणो मुखम् । अनन्तस्तारको योगी गति-र्गतिमतांवरः । हंसः प्राणोऽथ कपिलो विश्वमूर्त्तिः सनातनः । क्षेत्रज्ञः प्रकृतिः कालो जगद्बीजमथामृतम् । माता पिता महादेवो मत्तो ह्यन्यन्न विद्यते । आदित्य-वर्णो भुवनस्य गोप्ता नारायणः पुरुषो योगमूर्त्तिः । मां पश्यन्तो यतयो योगनिष्ठा ज्ञात्वात्मानममृतत्वं व्रजन्ति" । प्राकृतप्रलयविस्तारो यथा तत्रैव "कूर्म्म उवाच अतःपरं प्रवक्ष्यामि प्रतिसर्गमनुत्तमम् । प्राकृतं च समासेन शृणुध्वं गदतो मम । गते परार्द्धद्वितये काले लोक-प्रकालकः । कालाग्निर्भस्मसात् कर्त्तुं करोति निखिलं मतिम् । स्वात्मन्यात्मानमावेश्य भूत्वा देवो महेश्वरः । दहेदशेषं ब्रह्माण्डं सदेवासुरमानुषम् । तमाविश्य महादेवो भगवान्नीललोहितः । करोति लोकसंहारं भीषणं लोकमाश्रितः । प्रविश्य मण्डलं सौरं कृत्वा-ऽसौ बहुधा पुनः । निर्द्दहत्यखिलं लोकं सप्तसप्तिस्वरूपधृक् । स दग्ध्वा सकलं सत्त्वं अस्त्रं ब्रह्म शिरो महत् । देवतानां शरीरेषु क्षिपत्यखिलदाहकः । दग्धेष्वशेष-देहेषु देवी गिरिवरात्मजा । एका सा साक्षिणः शम्भो-स्तिष्ठते वैदिकी श्रुतिः । शिरःकपालैर्देवानां कृत-स्रग्वरभूषणः । आदित्यचन्द्रादिगणैः पूरयन् व्योम-मण्डलम् । सहस्रहस्तचरणः सहस्राक्षिर्महाभुजः । दंष्ट्राकरालवदनः प्रदीप्तानललोचनः । त्रिशूली कृत्ति-वसनो योगमैश्वरमास्थितः । पीत्वा तत् परमानन्दं प्रभूतममृतं स्वकम् । करोति ताण्डवं देवीमालोक्य परमेश्वरः । पीत्वा नृत्यामृतं देवी भर्त्तुः परममङ्गला । योगमास्थाय देवस्य देहमायाति शूलिनः । स त्यक्त्वा ताण्डवरसं स्वेच्छयैव पिनाकधृक् । याति स्वभावं भग-वान् दग्ध्वा ब्रह्माण्डमण्डलम् । संस्थितेष्वथ देवेषु ब्रह्मविष्णुपिनाकिषु । गुणैरनेकैः पृथिवी विलयं याति वारिषु । स वारितत्त्वं सगुणं ग्रसते हव्यवाहनः । तैजसं गुणसंयुक्तं वायौ संयाति संक्षयम् । आकाशे सगुणो वायुः प्रलयं याति सत्तमाः ! । भूतादौ च तथा-ऽऽकाशं लीयते गुणसंयुतम् । इन्द्रियाणि च सर्व्वाणि तैजसे यान्ति संक्षयम् । वैकारिके देवगणाः प्रलयं यान्ति सत्तमाः ! । वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चेति सत्तमाः ! । त्रिविधोऽयमहङ्कारो महति प्रलयं व्रजेत् । महान्तमेभिः सहितं ब्रह्माणममितौजसम् । अव्यक्तं जगतो योनिः संहरेदेकमव्ययम् । एवं संहृत्य भूतानि तत्त्वानि च महेश्वरः । वियोजयत्यथान्योन्यं प्रधानं पुरुषं परम् । प्रधानपुंसोरजयोरेष संहार ईरितः । महेश्वरेच्छाजनितो न स्वयं विद्यते लयः । गुणसाम्यं तदव्यक्तं प्रकृतिः परिगीयते । प्रधानं जगतो योनि-र्मायातत्त्वमचेतनम् । कूटस्थश्चिन्मयो ह्यात्मा केवलः पञ्चविंशकः । गीयते मुनिभिः साक्षी महानेकः पिता-महः । एवं संहारकरणी शक्तिर्माहेश्वरी ध्रुवा । प्रधानाद्यं विशेषान्तं दहेद्रुद्र इति श्रुतिः । योगिना-मथ सर्व्वेषां ज्ञानविन्यस्तचेतसाम् । आत्यन्तिकञ्चैव लयं विदधातीह शङ्करः" । आत्यन्तिकप्रलयविस्तारो यथा विष्णुपु० पराशर उवाच "आध्यात्मिकादि मैत्रेय ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः । उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम् । आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मानसस्तथा । शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयताञ्च सः । शिरोरोग-प्रतिश्यायज्वरशूलभगन्दरैः । गुल्मार्शःश्वयथुश्वासच्छर्द्या-दिभिरनेकधा । तथाक्षिरोगातीसारकुष्ठाङ्गामयसंज्ञकैः । भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि । कामक्रोध-भयद्वेषलोभमोहविषादजः । शोकासूयावमानेर्ष्यामात्-सर्य्यादिमयस्तथा । मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ ! तापो भवति नैकधा । इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः । मृगपक्षिमनुष्याद्यैः पिशाचोरगराक्षसैः । सरीसृपा-द्यैश्च नृणां जन्यते चाधिभौतिकः । शीतोष्णवातवर्षाम्बु-वैद्युतादिसमुद्भवः । तापो द्विजवरश्रेष्ठ ! कथ्यते चाधि-दैविकः । तदस्य त्रिविधस्यापि दुःखजातस्य पण्डितैः । गर्भजन्मजराद्येषु स्थानेषु प्रभविष्यतः । निरस्ताति-शयाह्लादसुखभावैकलक्षणा । भेषजं भगवत्प्राप्तिरेका-न्तात्यन्तिकी मता । तस्मात् तत्प्राप्तये यत्नः कर्त्तव्यः पण्डितैर्नरैः । तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानञ्च कर्म्म चोक्तं महा-मुने ! । आगमोत्थं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तथोच्यते । शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकजम् । अन्धन्तम इवा-

ज्ञानं दीपवच्चेन्द्रियोद्भवम्। यथा सूर्य्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे! विवेकजम्। मनुरप्याह वेदार्थं स्मृत्वा यन्मुनिसत्तम!। तदेतच्छ्रूयतामत्र साधु ते गदतो मम। द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परञ्च यत्। शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति। द्वे विद्ये वेदितव्ये वै इति चाथर्वणी श्रुतिः। परया त्वक्षरप्राप्तिर्ऋग्वेदादिमयाऽपरा। यत्तदव्यक्तमजरमचिन्त्यमजमव्ययम्। अनिर्देश्यमरूपञ्च पाणिपादाद्यसंयुतम्। विभु सर्वगतं नित्यं भूतयोनिमकारणम्। व्याप्यव्याप्यं यतः सर्वं तं वै पश्यन्ति सूरयः। तद्ब्रह्म तत्परं धाम तद्ध्येयं मोक्षकाङ्क्षिणाम्। श्रुतिवाक्योदितं सूक्ष्मं तद्विष्णोः परमं पदम्। तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः। वाचको भगवच्छब्दस्तस्याद्यस्याक्षरात्मनः। एवं निगदितार्थस्य सतत्त्वं तस्य तत्त्वतः। ज्ञायते येन तज्ज्ञानं परमन्यत्त्रयीमयम्। अशब्दगोचरस्यापि तस्यैव ब्रह्मणो द्विज!। पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते ह्यौपचारिकः। शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्त्तते। मैत्रेय! भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे। सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि। भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः। खाण्डिक्यः जनकायाह पृष्टः केशिध्वजः पुरा। नामव्याख्यामनन्तस्य वासुदेवस्य तत्त्वतः। भूतेषु वसते सोऽन्तर्वसन्त्यत्र च तानि यत्। धाता विधाता जगतां वासुदेवस्ततः प्रभुः। स सर्वभूतप्रकृतिविकारगुणांश्च दोषांश्च मुने! व्यतीतः। अतीतसर्वावरणाखिलात्मा तेनास्तृतं यद्भुवनान्तरालम्। समस्तकल्याणगुणात्मको हि स्वशक्तिलेशावृतभूतसर्गः। इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः संसाधिताशेषजगद्धितोऽसौ। तेजोबलैश्वर्य्यसमन्वितश्च सुवीर्य्यशक्त्यादिगुणैकराशिः। परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे। स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपो व्यक्तस्वरूपः प्रकटस्वरूपः। सर्वेश्वरः सर्वदृक् सर्ववेत्ता समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः। स ज्ञायते येन तदस्तदोषं शुद्धं परं निर्मलमेकरूपम्। संदृश्यते चाप्यवगम्यते वा तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम्” विष्णुपु०। “नारद उवाच। कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिश्चेति चतुर्युगम्। दिनमेकं युगं ज्ञेयं तस्य या चैकसप्ततिः। मन्वन्तरन्तु तज्ज्ञेयं ते तु यत्र चतुर्दश। स कल्पो नाम वै कालस्तदन्ते प्रलयस्तु यः। सा ब्रह्मरात्री राजेन्द्र! यत्र शेतेऽम्बुजाशनः। त्रयो लोकास्तदा राजन्! लीयन्ते तन्निमित्ततः। नैमित्तिको लयो नाम दैनन्दिन इतीर्य्यते। एवं दिनप्रमाणेन ब्रह्मणः शतवार्षिकम्। आयुः पूर्वपरार्द्धं तु परार्द्धं द्वे प्रकीर्त्तिते। द्विपरार्द्धे व्यतीते तु ब्रह्मणो जगदात्मनः। तदा प्रकृतयः सप्त प्रलयं यान्ति भूमिप! लयः प्राकृतिको ह्येष लीने ब्रह्मणि भूपते!। अण्डकोषोऽपि सकलः प्रलयं याति सर्वशः। पूर्वरूपन्तु वक्ष्यामि प्रलयस्यास्य भूपते!। शतवर्षाणि भूमौ हि पर्जन्यो नैव वर्षति। दुर्भिक्षे निर्जले लोके प्रजाः सर्वाः क्षुधार्द्दिताः। परस्परं भक्षमाणाः क्षयं यास्यन्ति भूमिप!। समुद्रे च धरण्याञ्च वृक्षेषु च लतासु च। देहे च यो रसस्तं हि रविर्हरति रश्मिभिः। ततः संवर्त्तको नाम ज्वालामाली हुताशनः। सङ्कर्षणमुखोत्पन्नो दहत्यऽनिलसारथिः। सर्वं ब्रह्माण्डभाण्डं वै तत्कालक्षोभगर्जितः। एवं दग्धं महाराज! वज्रार्काभ्यां समन्ततः। दग्ध्वा गोमयपिण्डाभं ब्रह्माण्डं सारवर्जितम्। प्रचण्डः पवनो राजंस्ततो वर्षशतं पुनः। संवर्त्तको नाम महान् ब्रह्माण्डं चालयिष्यति। ततो मेघा महाघोरा नानावर्णा अनेकशः। शतं वर्षाणि वर्षन्ति गर्जन्ति च महास्वनाः। एकोदकं ततो विश्वं निर्गुणं निर्विकारकम्। भूमेर्गन्धगुणं राजन्! ग्रसन्त्यापः समन्ततः। गुणनाशात् स्वयं पृथ्वी प्रलयं प्राप्स्यते तदा। तेजस्त्वपां रसगुणं सगन्धं पिबते बलात्। ततः प्रलयमायान्ति राजन्नापोऽपि तत्क्षणात्। तेजसस्तु ततो रूपं रसगन्धसमन्वितम्। वायुर्हरति चण्डात्मा, तेजः प्रलयमृच्छति। आकाशस्तु ततो वायोः स्पर्शं परगुणैः सह। समादत्ते महाराज! अम्बरेऽथ प्रलीयते। आकाशस्य गुणं शब्दं गुणैरन्यैः समन्वितम्। अहङ्कारः समादत्ते नभस्तस्मिन् प्रलीयते। तैजसेष्विन्द्रियाण्यङ्ग देवा वैकारिकास्तथा। अहङ्कारे प्रलीयन्ते जगदेतच्चराचरम्। अहङ्कारं भक्षयन्ति ततः सत्त्वादयो गुणाः। ग्रसते तान् महाराज! आद्या प्रकृतिरुच्यते। न तस्याः कालदोषेण परिणामो नरर्षभ!। आद्यन्तरहिता सा हि नित्यं कारणमव्ययम्। शक्तिर्भगवतः सा हि तदेकपरमा च सा। इत्युक्तः प्रलयो राजन्! विश्वस्यास्य महामते!। यथोत्पत्तिक्रमेणास्य व्युत्क्रमेण लयस्तथा” स च प्रलयो न्यायादिमते द्विविधः खण्डप्रलयो महा-

प्रलयश्च तत्र जन्यद्रव्यानधिकरणकालत्वं खण्डप्रलयत्वं जन्यभावानधिकरणकालत्वं महाप्रलयत्वं महाप्रलयस्य न प्रमाणसिद्ध इति नव्यनैयायिकाः। तत्र नैमित्तिकप्रलयकालस्य कल्पतुल्यः "यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्। यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं प्रलीयते" इति मनुना हिरण्यगर्भस्य निद्रासमये तत्प्रलयस्योक्तेः "शर्वरी तस्य तावती" इति तत्कालस्य च कल्पतुल्यकालत्वमुक्तम्। एतदभिप्रायेण अमरे "प्रलयो नष्टचेष्टता" इत्युक्तम् नैमित्तिकप्रलयकाले सर्वभूतानां चेष्टाशून्यत्वात्। "प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः" सा॰द॰ उक्ते २सात्त्विकभावभेदे।

प्रलव पु॰ प्र+लू—भावे अप्। १प्रकर्षेण छेदने घाघा॰ अन्तोदात्तताऽस्य। प्रलूयते। कर्मणि अप्। २खण्डभेदे २लेशे च कात्या॰ श्रौ॰ २६।१।१० (सुञ्जप्रलवान्) सुञ्जलेशान्।

प्रलवित्र न॰ प्रलूयतेऽनेन प्र+लू+करणे इत्र। छेदनसाधने अस्त्रादौ घाघा॰ अन्तोदात्तताऽस्य।

प्रलाप पु॰ प्र+लप—भावे घञ्। १अनर्थकवाक्ये २निष्प्रयोजने उन्मत्तादिवाक्ये च अमरः। ३रोगाणामुपसर्गभेदे "मूर्च्छा मांसक्षयोमोहः प्रलापो मरणमिति क्षये" सुश्रुते क्षयोपसर्गोक्तौ। [राजनि॰।

प्रलापहन् पु॰ प्रलापं हन्ति हन—क्विप्। कुलत्थजातेऽञ्जने

प्रलापिन् त्रि॰ प्र+लप-ताच्छील्ये घिनुण्। प्रलपनशीले

प्रलीन त्रि॰ प्र+ली—कर्त्तरि क्त। १प्रलयं प्राप्ते २चेष्टाशून्ये च। तस्य भावः तल्। प्रलीनता चेष्टानाशे इन्द्रियस्वापे च।

प्रलेप पु॰ प्र+लिप—भावे घञ्। व्रणादिशोधनार्थे द्रव्यविशेषेण लेपनविशेषे। सुश्रुते आलेपोपक्रमे "स त्रिविधः प्रलेपः प्रदेह आलेपश्चेति। तेषामन्तरं, प्रलेपः शीतस्तनुरविशोषी विशोषी च। प्रदेहस्तूष्णः शीतो वा बहलोऽबहुरविशोषी च। रक्तपित्तप्रसादनकृदालेपः" इति आलेपनभेदलक्षणान्युक्तानि तत्र द्रव्यभेदास्तत्रोक्ता दृश्याः

प्रलेपक त्रि॰ प्र+लिप—ण्वुल्। १प्रलेपकर्त्तरि स्त्रियां टाप् कापि अत इत्त्वम् प्रलेपिका तस्या धर्म्यम् महिष्या॰ अन्। २प्रलेपिकाधर्मे त्रि॰। सुश्रुतोक्ते ३ज्वरभेदे पु॰ "तथा प्रलेपको ज्ञेयः शोषिणां प्राणनाशनः। दुश्चिकित्स्यतमो मन्दः सुकष्टो धातुशोषकृत्" प्रलेपकं वातबलास कञ्च कफाधिकत्वेन वदन्ति तज्ज्ञाः" सुश्रुते तल्लक्षणाद्युक्तम्।

प्रलेह पु॰ प्रलिह्यतेऽसौ प्र+लिह—कर्मणि घञ्। व्यञ्जनभेदे (कोरमा) पाकराजेश्वरः।

प्रलोलुप त्रि॰ प्रा॰स॰। १अत्यन्तलोलुपे गरुड़वंश्ये कुन्तिपुत्रे २पक्षिभेदे पु॰ मार्क॰पु॰ ७अ॰।

प्रवक त्रि॰प्रु+गतौ साधुकारित्वे द्योत्ये वुन्। भूयोगतियुते तत्र साधुकारिणि तत्त्वबोधिनी।

प्रवक्तृ त्रि॰प्रवक्ति प्र+वच—तृच्। प्रकर्षेण वक्तरि १अर्थानुसन्धानपूर्वकवेदादिवाचके २तदर्थोपदेशके च मनुः ६।१८६ याज्ञ॰ २।३५२

प्रवग पुंस्त्री॰ प्लवग+लस्य रः। खगे अमरटीका। एवं प्रवङ्ग प्रवङ्गमावपि रस्य लत्वे तत्रार्थे। सर्वत्र जातित्वात् स्त्रियां ङीष्।

प्रवचन न॰प्रोच्यते प्र+वच—कर्मणि ल्युट्। १वेदादौ शास्त्रे भावे ल्युट्। २अर्थानुसन्धानपूर्वककथने च "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य." कठोप॰। अस्य तिङः परस्य गोत्रा॰ कुत्सायाम् उदात्तता।

प्रवचनीय त्रि॰ प्र+वच—कर्मणि अनीयर्। प्रकर्षेण अर्थानुसन्धानेन १वाच्ये। "भव्य गेयेत्यादि" पा॰ कर्त्तरि अनीयर्। प्रवक्तरि कर्मप्रवचनीयाः तच्छब्दे दृश्यम्।

प्र(प्रा)वट पु॰प्रु+बा॰अट—स्वार्थे अण् वा। यवे जटाधरः।

प्र(ब)वण पु॰प्र+व(ब)ण—अच्। १चतुष्पथे अमरः २निम्नस्थाने ३उदरे ४नम्रे मेदिनिः। ५आयते ६प्रगुणे ७क्षणे शब्दर॰। ८प्लुते ९स्निग्धे त्रि॰ विश्वः १०क्षीणे च त्रि॰ धरणिः। ११आसक्ते त्रि॰ हेमच॰।

प्रवत् त्रि॰ प्रवणे वाति वा—बा॰ डति। १प्रवणदेशे निम्नस्थाने गन्तरि ऋ॰७।५०।४ अतोऽस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः तान्तत्वात् न पदत्वम्। प्रवत्वत् तद्युते त्रि॰। ऋ॰ १।१८१।३भाष्यम्। स्त्रियां ङीप्। सोपसृष्टे धात्वर्थे वर्त्तमानात् प्रोपसर्गात् वति। २प्रकृष्टगमनादौ च।

प्रवत्स्यत्पतिका स्त्री प्रवत्स्यन्पतिर्यस्याः। यस्याः पतिः परदेशं गमिष्यति तादृश्यां स्त्रियां रसमञ्जरी। तत्र तल्लक्षणभेदादिकमुक्तं यथा "यस्याः पतिरग्रिमक्षणे देशान्तरं यास्यत्येव सा प्रवत्स्यत्पतिका। अस्याश्चेष्टा काकुवचनकातरप्रेक्षणगमनविघ्नोपदर्शननिर्वेदसन्तापसम्मोहनिश्वासवाष्पादयः। सा च मुग्धामध्याप्रौढापरकीयाधारणीभेदात् पञ्चविधा तदुदाहरणानि तत्र दृश्यानि।

प्रवद्यामन् त्रि॰ या—भावे बा॰ मनिन् प्रवत् प्रकृष्टगतियुक्तः यामा गतिर्यस्य। प्रकृष्टगमनेन शीघ्रयायिनि ऋ॰ १।१

१८।२ भाष्ये दृश्यम् । तत्र टास्थाने "सुपांसुलोपः" इत्यादिना पा० आत् । अतो नोपधालोप इति बोध्यम् ।

प्रवयन न० प्र+वय—गतौ भावे ल्युट् । १प्रकर्षेण २गमने करणे ल्युट् । २प्रतोदे हेमच० । [२पुराणे निचक्नुः

प्रवयस् त्रि० प्रकृष्टं वयोऽस्य । १वृद्धे स्थविरे हेमच० ।

प्रवय्या स्त्री प्र+वि—यत् "अय्यप्रवय्ये छन्दसि" पा०नि० । प्रकर्षेण गतियुतायां स्त्रियां स्त्रियामेवास्य निपातः पुंसि कर्मणि तु यत् प्रवेय इति सि०कौ० ।

प्रवर पु० प्र+वृ—अप् । १सन्ततौ २गोत्रे गोत्रप्रवर्त्तकमुनिव्यावर्त्तके ३मुनिभेदे च । ४श्रेष्ठे त्रि० ५अगुरुचन्दने न० । मेदि० । गोत्रभेदे गोत्रप्रवर्त्तकमुनिगणाश्च आर्षशब्दे ८१४अ० दृश्याः । तदधिकं प्रवराध्यायादौ दृश्यम् ।

प्रवरललित न० "यमौनः सो रोगः प्रवरललितं नाम बोध्यम्" वृ०र० टीकोक्ते षोडशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

प्रवरवाहन पु० द्वि०व० । प्रवरं वाहनं ययोः । अश्विनीकुमारयोः हेमच० ।

प्रवर्ग पु० प्रवृज्यतेऽसौ प्र+वृज—घञ् । १विष्णौ हरिवं० ४२ अ० । २प्रवर्ग्ये महावीरे हेमच० । तत्र प्रवर्ग्य इत्येव पाठो न्याय्यः ।

प्रवर्ग्य पु० प्र+वृज-कर्मणि ण्यत् कुत्वम् । १महावीरे तत्प्रकारः कात्या० श्रौ० २६अ० प्रवर्ग्याध्याये दृश्यम् । अस्त्यर्थे मतुप् । प्रवर्ग्यवत् । २तद्युते ३यज्ञभेदे पु० शत०ब्रा० ३।४।४।१

प्रवर्त्तक त्रि० प्रवर्त्तयति प्र+वृत—णिच्-ण्वुल् । प्रवृत्तिजनके "बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यताविषयकं ज्ञानम् इष्टसाधनताविषयकं कृतिसाध्यताज्ञानं वा प्रवर्त्तकमिति जरन्नैयायिकाः । यथा वा स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यं कार्य्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमिति गुरवः । "चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनम्" चोदनासूत्रे शवरभाष्यम् "क्रियाया नियोगस्य ज्ञानद्वारा प्रवर्त्तकं वाक्यं चोदनेत्यर्थः ।

प्रवर्त्तना स्त्री प्र+वृत—णिच—युच । प्रवृत्तिजनकव्यापारे विध्यादौ "अस्ति प्रवर्त्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि" इति भर्तृहरिः । भावे ल्युट् तत्रार्थे आरम्भे च न० ।

प्रवलाकिन् पु० १भुजङ्गे २चित्रमेखलके च विश्वः ।

प्रवसु पु० इलिन्दपपुत्रे दुष्मन्तभ्रातरि नृपभेदे भा०आ०९४अ० ।

प्रवह पु०प्र+वह—अच् । "यस्मात् ज्योतींषि वहति प्रवहस्तेन कीर्त्तितः" उक्ते १वायुभेदे । भावे अप् । २नगराद्वहिर्गमने

प्रवहण न० प्र+वह—करणे ल्युट् । १मनुष्ययाने २वस्त्राच्छादिते स्त्रीवाहने कर्णीरथे (महापाल) अमरः ।

प्रवह्लि स्त्री प्रवल्ह्—इन्—पृषो०अन्त्यस्यादि०वर्णव्यत्ययश्च । प्रहेलिकायां भरतः वा ङीप् तत्रार्थे स्वार्थे क । तत्रार्थे अम० ।

प्रवा पु० प्रकर्षेण वाति गच्छति वा—क्विप् । अश्वे यजु०१५।६ वेददी० ।

प्रवाच त्रि० प्रकृष्टा वाक् यस्य । युक्तियुक्तवाक्यवक्तरि जटा० ।

प्रवाणी स्त्री प्र+वे—ल्युट् ङीप् । १तन्तुवायशलाकायाम् (माकु) निष्क्रान्ता प्रवाण्याः निरा०स० गौणत्वे प्रवाणिशब्दस्य ह्रस्वे सम्भवति भरतेन यत् वाणिशब्दस्यापि ह्रस्वान्तत्वं कल्पितं तच्चिन्त्यम् ।

प्रवात त्रि० प्रकृष्टो वातो यत्र । १सुखसेव्यवातयुक्तदेशादौ प्र+वा—क्त । २निम्ने प्रवणे च प्रवाततेजसशब्दे दृश्यम् ।

प्रवाद त्रि० प्रकर्षेण वाति प्र+वा—अच् । १प्रकृष्टगतियुते २प्राणे पु० "प्राणा वै प्रवान्" शत०ब्रा० १।४३।२

प्रवातेजस् त्रि०प्रवातं प्रवणं तेज ओजो यस्य । प्रवाततेजसि निरु० ६।८ [लोकवादे ३परस्परकथोपकथने च ।

प्रवाद पु०प्र+वद—घञ् । १परम्परागतवाक्ये लोकेषु २प्रसिद्धे

प्रवादिन् त्रि० प्र+वद—ताच्छील्ये णिनि । परस्परकथनकारके स्त्रियां ङीप् ।

प्रवार पु० प्र+वृ—आच्छादने करणे घञ् । आच्छादने वस्त्रे विभाषेत्यनुवर्त्तमानात् अपि प्रवर तत्रार्थे सि०कौ० ।

प्रवारण न०प्र+वृ—णिच-ल्युट् । १काम्ये दाने २काम्यस्य उत्तमवस्तुनो दाने च अमरः । ३प्रकर्षेण वारणे मेदि० । ४महादाने त्रिका०तस्य उत्तमवस्तुनो दानरूपत्वात्तथात्वम्

प्रवास पु० प्रस्थितस्य वासः । गृहात् प्रस्थितस्य भिन्नदेशे वासे चिरप्रवासगतस्य पुनरनागतस्य वार्त्ताद्यश्रवणे कालविशेषे तस्य प्रेतत्वावधारणमुक्तं ति०त० "सन्देहे त्वाह यमः "गतस्य न भवेत् वार्त्ता यावत् द्वादशवार्षिकी । प्रेतावधारणं तस्य कर्त्तव्यं सुतबान्धवैः । यस्मिन् यद्ध्यातस्तस्मिन् तद्धः क्रिया । दिनाज्ञाने कुहूस्तस्य आषाढस्याथ वा कुहूः" । नि०सि० वृद्धमनुः "प्रोषितस्य तथा कालो गतस्येद्द्वादशार्षिकः । प्राप्ते त्रयोदशे वर्षे प्रेतकार्य्याणि कारयेत्" । बृहस्पतिः "यस्य न न श्रूयते वार्त्ता यावद्द्वादश वत्सरान् । कुशपुत्तकदाहेन तस्य स्यादवधारणा" । भविष्ये "पितरि प्रोषिते यस्य न वार्त्ता नैव चागमः । ऊर्द्धं पञ्चदशाद्वर्षात् कृत्वा तत्प्रतिरूपकम् । कुर्य्यात्तस्य तु संस्कारं यथोक्तविधिना

त्रतः। तद्दादीन्येव सर्वाणि प्रेतकर्माणि कारयेत्”। द्वादशाब्दप्रतीक्षा पितृभिन्नविषयेति मदनरत्ने उक्तम्। स्मृत्यर्थसारिकायान्तु “तस्य पूर्व्ववयस्कस्य विंशत्यब्दोर्द्ध्वतः क्रिया। ऊर्द्ध्वं पञ्चदशाब्दात् तु मध्यमे वयसि स्मृता। द्वादशाब्दात्परादूर्द्ध्वमुत्तरे वयसि स्मृता। चान्द्रायणत्रयं कृत्वा त्रिंशत् कृच्छ्राणि वा कृतैः। कुशैः प्रतिकृतिं दग्ध्वा कार्य्याः शौचादिकाः क्रियाः” इत्युक्तम् पराशरः “देशान्तरगतो नष्टस्तिथिर्न ज्ञायते यदि। कृष्णाष्टमी ह्यमावास्या कृष्णा चैकादशी च या। उदकं पिण्डदानं च तत्र श्राद्धं तु कारयेत्”। इदं शास्त्रज्ञाने” प्रवासादागतेन गुर्वादेः पादयोर्ग्रहणपूर्वकम् प्रणामो विहितः यथा “विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम्। गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन्। मातृस्वसा मातुलानी श्वश्रूश्चाथ पितुः स्वसा। सम्पूज्या गुरुपत्नीव समास्ता गुरुभार्य्यया। भ्रातृभार्य्योपसंग्राह्या सवर्णाऽहन्यहन्यपि। विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः। पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्याञ्च स्वसर्य्यपि। मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी” कौर्म्मपु०१२अ०

प्रवासन न० प्र+वस–णिच्–भावे ल्युट्। १विदेशवासने “सीताप्रवासनपटोः करुणा कुतस्ते” उत्तरचरितम्। २वधे अमरः। ३निर्वासने पुरात् बहिर्यापने।

प्रवासिन् त्रि० प्र+वस–णिनि। १विदेशे वासिनि हेमच०। “प्रवासी सुखमायाति” भट्पञ्चाशिका। स्त्रियां ङीप्

प्रवास्य त्रि० प्र+वस–णिच्–कर्मणि यत्। पुरान्निर्वास्ये मनुः ८।२८४

प्रवाह पु० प्र+वह–घञ्। १प्रवृत्तौ २जलादिस्रोतसि मेदि० ३व्यवहारे विश्वः ४उत्तमाश्वे नानार्थरत्ना०। ५सन्ततौ कालेन देशेन वा विच्छेदाभावे “प्रवाहरूपेणानादि”

प्रवाहक त्रि० प्र+वह–ण्वुल्। १प्रकर्षेण वोढरि २राक्षसे पुंस्त्री० शब्दमाला।

प्रवाहण पु० १जैवले ऋषिभेदे शत०ब्रा० १४।९।१।१ तस्यापत्यं शुभ्रा० ढक् पूर्वपदस्य वा वृद्धिः। प्रावाहणेय प्रवाहणेय तदपत्ये पुंस्त्री० ततोऽपत्ये इञ् प्रावहणेयि प्रवाहणेयि प्रवाहणेयस्यापत्ये पुंस्त्री०। प्रवाहयति प्र+वह–णिच्–ल्यु। २प्रवाहयितरि “विभुरसि प्रवाहणः” यजु० ५।३१

प्रवाहिका स्त्री प्र+वह–रोगाख्यायाम् ण्वुल्। ग्रहणीरोगे अमरः अतृणीशब्दे २७५२पृ० दृश्यम्। ततः अपनयने तसि। प्रवाहिकातः कुरु प्रवाहिकायाः प्रतीकारं कुर्वित्यर्थः सि०कौ०।

प्रवाहिन् त्रि० प्र+वह–णिनि। १प्रवाहयुते त्रि०। प्रवाह+पुष्करा०देशे इनि ङीप्। २प्रवाहिणी प्रवाहयुतदेशे स्त्री

प्रवाही स्त्री प्र+वह–णिच्–अच् गौरा० ङीष्। वालुकायां राजनि०।

प्रवाह्य पु० प्रवाहे भवः यत्। १रुद्रभेदे यजु० १६।४३। प्र+वह–कर्मणि ण्यत्। २प्रकर्षेण वाह्ये च। [अमरः

प्रविख्याति स्त्री प्र+वि+ख्या–भावे क्तिन्। अतिप्रसिद्धौ

प्रविदारण न० प्रविदारयत्यत्र प्र+वि+दृ–णिच्–आधारे ल्युट्। १युद्धे अमरः। भावे ल्युट्। २अवदारणे मेदि०। कर्मणि ल्युट्। ३आकीर्णे त्रि० शब्दर०। कर्त्तरि ल्यु ४प्रविदारणकारके त्रि०।

प्रविवर न० प्रकृष्टं विवरं छिद्रमस्य। १पीतकाष्ठे शब्दच०। २प्रकृष्टच्छिद्रयुते त्रि०। [लेपयुते च अमरः।

प्रविश्लेष त्रि० प्रकर्षेण विश्लेषो यस्य। १विधुरे २परमवि-

प्रविषा स्त्री प्रहतं विषं यया। अतिविषायाम् (आतइच्) अमरः।

प्रविष्ट त्रि० प्र+विश–कर्त्तरि क्त। १कृतप्रवेशे २पैप्पलादिकौशिकयोर्भर्तरि स्त्री हरिवं० १८१अ०।

प्रवीण त्रि० वीणया प्रगायति प्र+वीणा+णिच्–अच्। १निपुणे वीणया गायकस्य नैपुण्यप्रसिद्धेः तत्तुल्यनैपुण्यवत्त्वात्तथात्वम्। भौत्यस्य मनोः २पुत्रभेदे पु० हरिवं० ७अ०।

प्रवीर पु० प्रा०स०। १प्रकृष्टवीरे २सुभटे ३उत्तमे त्रि० धरणिः ४हर्य्यश्वन्दपपुत्रभेदे पु० विष्णुपु०। ५पूरोः पौष्ट्यां भार्य्यायां जाते पुत्रभेदे पु० भा०आ०९४अ०। ऐलस्य उपदानव्यां जाते ६पुत्रभेदे पु० हरिवं०३२अ०। ७पुरुवंश्ये प्रचिन्वतः पुत्रे नृपभेदे पु० हरिवं० ३१अ०।

प्रवीरबाहु पु० राक्षसभेदे रामा० ६।२५ स०।

प्रवृज्जनीय पु० प्र+वृज–कर्मणि अनीयर्। १प्रवर्ग्ये २महावीरे कात्या० २६।७।१४ [वेददीपः।

प्रवृत् न० प्रवृणोति भूतानि प्र+वृ–क्विप्। अन्ने यजु० १५।९

प्रवृतहोम पु० होमभेदे कात्या०श्रौ० ९।८।१६८

प्रवृत्त त्रि० प्र+वृत–कर्त्तरि क्त। १कृतप्रवृत्तिके प्रवृत्तियुते २आरब्धे च “प्रवृत्तमन्यथा कुर्य्यात् यदि मोहात् कथञ्चन” छन्दोगप०। ३प्रवृत्तिलक्षणे धर्मभेदे। भावे क्त। ४प्रवृत्तौ न०।

प्रवृत्तक न० “यदा समावोजयुग्मकौ पूर्व्वयोर्भवति तदूप्रवृत्त॰

कम्” छ°र° उक्ते वैतालीयप्रकरणीये मात्रावृत्तभेदे ।

प्रवृत्तचक्र पु° प्रवृत्तं स्वाज्ञानुसारेण चक्रं राष्ट्रादि यस्य । राष्ट्रादिष्वप्रतिहताज्ञे “प्रवृत्तचक्रतां चैव वाणिज्यं प्रभुतां तथा” याज्ञ° व्या° मिताक्षरा ।

प्रवृत्ति स्त्री प्र+वृत–क्तिन् । १प्रवाहे २वार्त्तायाम् ३अवन्त्यादिदेशे मेदि° ४हस्तिमदे हेमच° । ५न्यायोक्ते चिकीर्षाकृतिसाध्यताज्ञानाधीने ६प्रयत्नभेदे च प्रयत्नशब्दे दृश्यम् । “चिकीर्षाकृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा । उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं मतम्” भाषा° । “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः” गौत°सू° “एतस्मान्मिथ्याज्ञानादनुकूलेषु रागः प्रतिकूलेषु द्वेषः रागद्वेषाधिकाराच्चासूयेर्ष्यामायालोभादयो दोषा भवन्ति । दोषैः प्रयुक्तः शरीरेण प्रवर्त्तमानो हिंसास्तेयप्रतिषिद्धमैथुनान्याचरति वाचाऽनृतपरुषसूचनासम्बद्धानि, मनसा परद्रोहं परद्रव्याभीप्सां नास्तिक्यञ्चेति सेयं पापात्मिकाऽधर्माय अथ शुभा शरीरेण दानं परित्राणं परिचरणञ्च । वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायञ्चेति मनसा दयामस्पृहां श्रद्धाञ्चेति सेयं धर्माय । अत्र प्रवृत्तिसाधनौ धर्माधर्मौ प्रवृत्तिशब्देनोक्तौ । यथा अन्नसाधनाः प्राणाः । अन्नं वै प्राणिनः प्राणा इति । सेयं कुत्सितस्याभिपूजितस्य च जन्मनः कारणम्” भाष्यम् ।“प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः” गौ° सू° “प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम्” गौ°सू° “प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लिङ्गम्” कणा° । “प्रत्यगात्मनीति स्वात्मनीत्यर्थः इच्छाद्वेषजनिते प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रयत्नविशेषौ ताभ्याञ्च हिताहितप्राप्तिपरिहारफलके शरीरकर्म्मणी चेष्टालक्षणे जन्येते तथा च परशरीरे चेष्टां दृष्ट्वा इयं चेष्टा प्रयत्नजन्या चेष्टात्वात् मदीयचेष्टावत् स च प्रयत्न आत्मजन्य आत्मनिष्ठो वा प्रयत्नत्वात् मदीयप्रयत्नवदिति परात्मनोऽनुमानम्” उप°स्० । “इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिः” गौ°सू° “विहितकर्मणि रागनिबन्धना निषिद्धे कर्मणि हिंसादौ द्वेषनिबन्धना प्रवृत्तिः । तत्र रागनिबन्धना यागादौ प्रवृत्तिर्धर्मं सूते द्वेषनिबन्धना हिंसादौ प्रवृत्तिरधर्मम् । तावेतौ रागद्वेषौ संसारमनुवर्त्तयतः”वात्स्या° । प्रवृत्तिस्तु द्वयी । कारणरूपा कार्य्यरूपा च । तत्राद्या यत्नत्वजातिमती प्रत्यक्षसिद्धा । द्वितीया तु धर्माधर्मरूपा यागादेर्गम्यागमनादेश्च चिरध्वस्तस्य व्यापारतया कर्मनाशाजलस्पर्शादेः प्रायश्चित्तादेश्च नाश्यतया सिध्यतीति । (गौ°सू° ४।१) भट्टमते प्रवृत्तिर्द्वेधा । स्वेच्छाधीना परप्रेरणाजन्या । तत्राद्यायां प्रवर्त्तनाया अनुपयोगोऽपि द्वितीयप्रवृत्तौ सा प्रयोजिका । यथा आचार्य्यप्रेरणयेदं करोमीति” दि°क° ।

७शब्दानामर्थबोधनशक्तिभेदे “प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी” कुमा° । ८स्वस्वविषये इन्द्रियादीनां सञ्चारे च । [भिन्ने २चरभेदे पु° त्रिका° ।

प्रवृत्तिज्ञ त्रि°प्रवृत्तिं वृत्तान्तं जानाति ज्ञा–क । १वृत्तान्ता°

प्रवृत्तिनिमित्त न° ६त° । १शब्दानां बोधनाशक्तेर्निमित्ते शक्यतावच्छेदके । यथा घटशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं घटत्वमेवं शुक्लादिशब्दस्य शुक्लत्वं पाचकादेः पाकः देवदत्तादेः तत्तत्पिण्डादि । “सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च” काव्यप्र° ।

प्रवृद्ध त्रि° प्र+वृध–क्त । १वृद्धियुक्ते २प्रौढे च हेमच° ।

प्रवृद्धादि न° उत्तरपदस्यान्तोदात्ततानिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा°ग° उक्तो यथा “प्रवृद्ध प्रयुत अवहित अनवहित खट्वारूढ़ कविशस्तः आकृतिगणः” ।

प्रवेक त्रि° प्र+विच–कर्मणि घञ् । प्रधाने अमरः ।

प्रवेट पु° प्र+वी–ट । यवे त्रिका° ।

प्रवेणि(णी) स्त्री प्र+वेण–इन् वा ङीप् । १गजस्कन्धस्थे कुथे चित्रकम्बले २वेण्यां जलादिप्रवाहे च मेदि° ।

प्रवेल पु° प्र+वेल–अच् । पीतमुद्गे (सोनामुग) हेमच° ।

प्रवेश पु° प्र+विश–घञ् । अन्तर्गमने हेमच° ।

प्रवेशक त्रि° प्रविशति प्र+विश–ण्वुल् । १मध्ये गन्तरि सा°द° उक्ते अर्थोपक्षेपके २सुखाङ्कभेदे “अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ” इत्युपक्रमे “प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः । अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा”। अङ्कद्वयान्तरित्युक्तेः प्रथमाङ्के चरमाङ्के चास्य प्रतिषेधः । यथा वेण्यामश्वत्थामाङ्के राक्षसमिथुनप्रयोजितः” एवमन्यत्रापि ।

प्रवेशन न° प्रविश्यतेऽनेन प्र+विश–करणे ल्युट् । १प्रधानद्वारे २सिंहद्वारे च । भावे ल्युट् । ३प्रवेशे हेमच° । प्र+विश+णिच्–ल्युट् । ४प्रवेशसम्पादने । प्रवेशनं प्रयोजनमस्य ठञ् । प्रवेशनीय प्रवेशनसाधने त्रि° ।

प्रवेष्ट पु° प्र+वेष्ट–अच् । १बाहौ अमरः २बाहुनीचभागे शब्दच° ३हस्तिदन्तमांसे हारा° । ४गजपृष्ठस्थाने त्रिका° स्वार्थे प्राशस्त्ये क । प्रवेष्टक दक्षिणबाहौ “प्रविश्य

प्रवेष्टकेन निमित्तं सूचयित्वा” श०कु०“प्रवेष्टकेन दक्षिण-बाहुना तत्सम्बन्धेन निमित्तं स्त्रीलाभरूपशुभसूचकं शकुनं सूचयित्वा “वामेतरभुजस्पन्दो वरस्त्रीसूचकः” शाकुनोक्तेः तत्कम्पस्य स्त्रीलाभसूचकत्वम् ।

प्रव्यक्त त्रि० प्रकर्षेण व्यक्तः । स्फुटे अमरः ।

प्रव्याध पु० प्रकृष्टो व्याधो यत्र । बलाधिक्येन क्षिप्तशरस्य पतनं यत्र तादृशे स्थाने शत०ब्रा० ५।१।५।१३। कात्या०१४।३।१६

प्रव्रजन न० प्राप्य गृहादि व्रजनम् । गृहस्थाश्रमं पुत्रादीन् च परित्यज्य व्रजने सन्न्यासे ।

प्रव्रजित पु० प्र+व्रज—क्त । १सन्न्यासिनि त्रिका० २मांस्यां ३मुण्डीर्याम् ४तापस्याञ्च स्त्री ५वृद्धभिक्षुकीभेदे मेदि० । परनिपाते प्रव्रजिताशब्दस्य पाठात् कुमारप्रव्रजिता पुंसि तु न प्रव्रजितकुमार इत्येव ।

प्रव्रज्या स्त्री प्राप्य पुत्रादीन् व्रज्या व्रज—भावे क्यप् । पुत्रादीन् परित्यज्य गमने सन्न्यासाश्रमे ।

प्रव्रज्यावसित पु० प्रव्रज्यातोऽवसितः । सन्न्यासच्युते “प्रव्रज्यावसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजोत्तमाः । निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रवैश्ययोः” कात्यायनवचनम् । तत् प्रायश्चित्तमुक्तम् शा०सू० भाष्यधृतस्मृतौ “वानप्रस्थो दीक्षाभेदे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा महाकक्षं वर्द्धयेत् भिक्षुर्वानप्रस्थवत् सोमवृद्धिवर्जम्” । कृतप्रायश्चित्तानामपि तेषामव्यवहार्य्यता यथोक्तम्

“बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च” शा० सू०। यद्यूर्द्ध्वरेतसां स्वाश्रमेभ्यः प्रच्यवनं महापातकं यदि वोपपातकमुभयथापि शिष्टैस्ते बहिः कर्त्तव्याः“आरूढपतितं विप्रं मण्डलाच्च विनिःसृतम् । उद्बद्धं कृमिदष्टञ्च स्पृष्ट्वा चान्द्रायणं चरेत्” इति चैवमादिनिन्दातिशयस्मृतिभ्यः शिष्टाचाराच्च । न हि यज्ञाध्ययनविवाहादीनि तैः सहाचरन्ति शिष्टाः” भाष्यम् ।

प्रव्राज पु० प्र+व्रज-आधारे घञ् । १अत्यन्तनिम्ने देशे ऋ० ७।६०।७ भा० । भावे घञ् । २सन्न्यासे च ।

प्रशंसन न० प्र+शन्स—भावे ल्युट् । गुणकीर्त्तनेन स्तुतौ । युच् । प्रशंसनाऽप्यत्र स्त्री ।

प्रशंसा स्त्री प्र+शन्स—भावे अ । गुणाविष्कारेण स्तुतौ हेम०

प्रशंसोपमा स्त्री काव्यादर्शोक्ते अर्थालङ्कारभेदे यथा

“ब्रह्मणोऽप्युद्भवः पद्मश्चन्द्रः शम्भुशिरोधृतः । तौ तुल्यौ त्वन्मुखेनेति सा प्रशंसोपमोच्यते” । तौ पद्मचन्द्रौ त्वन्मुखेन तुल्यौ इति पद्मचन्द्रयोः प्रशंसितयोरपि त्वन्मुखसाम्येन प्रशंसातिशयात् मुखस्य च समधिकोत् कर्षव्यञ्जनात् प्रशंसोपमा उच्यते ।

प्रशत्वन् पु०प्र+शद-क्वनिप् तुट् च । १समुद्रे उज्ज्वल० स्त्रियां ङीप् वनोर च । प्रशत्वरी २नद्यां उज्ज्वल० ।

प्रशम पु० प्र+शम–घञ् न वृद्धिः । १शान्तौ २निवृत्तौ च । प्रशाम्यति प्र+शम-अच् गौरा०ङीष् । ३अप्सरोभेदे स्त्री भा०अनु० १९अ०। ४रन्तिदेवस्य पुत्रे पु० भाग० ९।२४।२५

प्रशमन न०प्र+शम–णिच्-ल्युट् । १वधे २शान्तताकरणे च “लब्धप्रशमनस्वास्थ्यम्” रघु: “सर्वाबाधाप्रशमनम्” चण्डी शम—भावे ल्युट् । ३शान्तौ हेमच० । [शब्दच० ।

प्रशस्त त्रि० प्र+शन्स—क्त । १प्रशंसनीये २श्रेष्ठे ३क्षेमे च

प्रशस्ताद्रि पु० वृ०सं० १४अ० उक्ते मध्यदेशस्थे गिरिभेदे ।

प्रशस्ति स्त्री प्र+शन्स-भावे क्तिन् । १प्रशंसायाम् २स्तुतौ ऋ० १।७४।२

प्रशस्य स्त्री प्र+शन्स–कर्मणि क्यप् । १प्रशंसनीये । तस्य इष्ठेयसुनोः परतः श्रादेशः अतिशयेन प्रशस्यः श्रेष्ठः श्रेयान् भावे क्यप् । २प्रशंसने न० ।

प्रशाखा स्त्री प्रगता शाखाम् अत्या०स० । अप्रशाखायाम् भा०कर्ण० १०६८ श्लोक० ।

प्रशान् अव्य० प्र+शो वा० अनि स्वरादि० । सामर्थ्ये

प्रशासन न० प्र+शास–भावे ल्युट् । शिष्यादीनामिष्टादिबोधनाय कर्त्तव्यताबोधकवाक्योच्चारणे “स्मातस्यैव प्रशासनमभूत्” कु०उ० ।

प्रशास्तृ पु० प्र+शास–उणा० सू० तृन् संज्ञायां अनिट् च । यज्ञरूपशंसनकर्त्तरि ऋत्विग्भेदे असंज्ञायान्तु तृच्–इट् । प्रशासितृ । प्रशासनकर्त्तरि राजादौ ।

प्रशास्त त्रि० प्रशास्तुरिदम् अण् संज्ञापूर्वविधेरनित्यत्वात् न वृद्धिः । यज्ञरूपशंसनकर्तृसम्बन्धिनि ।

प्रशिष्य पु० प्रगतः शिष्यमध्यापकत्वेन अत्या०स० । शिष्यस्य शिष्ये “शिष्यप्रशिष्यैरुपगीयमानमवेहि तन्मण्डनमिश्रधाम” शङ्करदिग्विजयः ।

प्रश्न पु० प्रच्छ–भावे नङ् । जिज्ञासायाम् ज्ञातुमिच्छया १कथनाय प्रेरणे अमरः । अविज्ञातार्थज्ञानार्थम् इच्छाप्रयोज्यवाक्ये “अविज्ञातप्रवचनं प्रश्न इत्यभिधीयते” । जिज्ञासाशब्देन तत्प्रयोज्यकथानुकूलव्यापारोलक्ष्यते को भवान् ? किमेतस्य लक्षणम् ? इत्यादि । २उपनिषद्भेदे पु० दैवज्ञं प्रति भाविशुभाशुभज्ञानाय दैवज्ञस्य वचनानुकूल व्यापारे तदुत्तरज्ञापकशास्त्रञ्च प्रश्नमनोरमादि ।

प्रश्नदूती स्त्री प्रश्नस्य दूतीव। प्रहेलिकायाम् त्रिका०।

प्रश्नविवाक पु० कृतान् प्रश्नान् विवक्ति उत्तरयति वि+वच–कर्त्तरि संज्ञायां घञ्। प्रश्नोत्तरदायके ज्योतिर्विद्भेदे “मर्यादायै प्रश्नविवाकम्” यजु० ३०।१० वेददी०।

प्रश्नव्याकरण पु० प्रश्नान् शिष्यकृतप्रश्नान् व्याकरोति उत्तरयति वि–आ कृ–ल्यु ६त०। १जैनभेदे हेमच०। भावे ल्युट्। २पृष्टार्थोत्तरज्ञापने न०।

प्रश्नि पु०१ऋषिभेदे भा०शा०२६अ०। प्रच्छ–बा–नि वा ङीप्। २कुम्भिपाकायां (पाना) त्रिका०।

प्रश्नोपनिषद् प्रश्नाधिकारेण प्रवृत्ता उपनिषत्। आथर्वोपनिषद्भेदे “भगवन्! कुतो वा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते” इत्यादि षट्प्रश्नाधिकारेण तस्याः प्रवृत्तेस्तथात्वम्।

प्रश्रय पु० प्र+श्रि-करणे अच्। प्रणये अमरः।

प्रश्रित त्रि० प्र+श्रि-क्त। १विनीते अमरः शान्तिदेवस्य २पुत्रभेदे पु० भाग० ९।२४।२५

प्रश्लथ त्रि० प्रकृष्टः श्लथः प्रा०स०। प्रकृष्टे शिथिले त्रिका०।

प्रश्लिष्ट त्रि० प्र+श्लिष–क्त। कृतसन्धौ युक्तियुक्ते आचिता०नाद्यान्तोदात्तता।

प्रश्वास पु० प्र+श्वस–भावे घञ्। कोष्ठस्थस्य वायोर्बहिर्निःसारणे “श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः” पा०त० सू० भाष्यम्। कुम्भकशब्दे २११४पृ० दृश्यम्।

प्रष्ट त्रि० प्रच्छ–तृच्। प्रश्नकारके स्त्रियां ङीप्।

प्रष्टि पु० प्रच्छ–कर्त्तरि बा० ति। वाहनत्रयमध्यवर्त्तिनि स्वगभेदे ऋ० १।३९।६

प्रष्ठ त्रि० प्र+स्था क “प्रष्ठोऽग्रगामिनि” पा० षत्वम्। १अग्रगामिनि। २श्रेष्ठे च अमरः। तस्य पत्नी ङीष्। ३तत्पत्न्यां स्त्री। गौरा०ङीष्। ४चण्डकौषध्यौ स्त्री राजनि०।

प्रष्ठवाह् त्रि०प्रष्ठं वहति वह–ण्वि। १युगपार्श्वगे प्रथमयोजिते दम्ये गवादौ अमरः युगपार्श्वे योजिते गवादिके शिक्षार्थं यं प्रथमं वाहयति तस्मिन्। भत्वे वाह ऊट् प्रष्ठौहः प्रष्ठौहा इत्यादि। स्त्रियां ङीप् प्रष्ठौही तथाविधस्त्रियाम् २प्रथमगर्भिण्यां गवि धरणिः।

प्रस प्रसवे ततौ च सक०दिवा० आ० सेट्। प्रस्यते अप्रसिष्ट। मित् घटादि णिच् प्रसयति ते।

प्रसक्त त्रि० प्र+सञ्ज–क्त। १प्रसङ्गविषये “प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते” मीमांस०। २नित्ये नित्यतायुक्ते त्रि०जटा०

प्रसक्ति स्त्री प्र+सञ्ज-भावे क्तिन्। १प्रसङ्गे २आपत्तौ ३अनुमितौ दीधितिः। ४व्याप्तौ च “अतिप्रसक्तिरन्यधर्मत्वे” सा०सू०। अतिव्याप्तिस्तदर्थः। [१०] भाष्ये दृश्यम्।

प्रसहिन् पु० प्र+सह–बा० णिनि। प्रसहनशीले ऋ०८।१३।

प्रसंख्यान न० प्र+सम्+ख्या–भावे ल्युट्। १सम्यग्ज्ञाने “हरः प्रसंख्यानपरो बभूव” कुमा०। प्रा०स०। २प्रकर्षेण संख्यायुते त्रि० भा० व० १२१अ०।

प्रसङ्ग पु० प्र+सञ्ज–भावे घञ्। १प्रकृष्टसङ्गे २व्याप्तिरूपे सम्बन्धे यथाऽतिप्रसङ्गः अप्रसङ्ग इत्यादौ ३सङ्गतिभेदे “सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा। निर्वाहकैककार्य्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते”। तत्र “प्रसङ्गत्वम् स्मृतस्य उपेक्षानर्हत्वं तच्च स्मृतिविषयतापन्नत्वे सति द्वेषविषयतानापन्नत्वम्” अनुमितौ गदाधरः। ४अनुरक्तत्वे ५प्रस्तावे ६मैथुनासक्तौ ७प्राप्तौ च “कृताकृतप्रसङ्गि नित्यं तद्विपरीतमनित्यम्” व्या०परिभाषा। तत्र प्रसङ्गः प्राप्तिरेव “शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति शब्दान्तरात् प्राप्नुवतः शब्दान्तरेऽप्राप्नुवतश्च लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन् विधिरनित्यः” नागेशः। क्वचित् कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि नित्यता” व्या० परिभाषा। प्रसङ्गशब्देन प्राप्तेरेव ग्राह्यता। अन्योद्देशेन प्रवृत्तौ अन्यस्यापि ८सिद्धौ तत्र यथान्यस्य सिद्धिस्तथा तदुदाहरणादिकञ्च प्रा०त० उक्तं यथा “अन्योद्देशेन प्रवृत्तावन्यस्यापि सिद्धिः प्रसङ्गः यथा पश्वर्थमनुष्ठितेन प्रयाजादिना पशुतन्त्रमध्यपातिनः पुरोडाशस्यापि उपकारः सिध्यति। यथा वा “तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वाजिभ्यो वाजिनम्” इत्यत्रामिक्षार्थं प्रवृत्तौ अनुद्देश्यवाजिनस्यापि सिद्धिः”। यथा वा काम्ययागनिष्पत्त्यर्थमनुष्ठितैराग्नेयादिभिर्नित्ययागादिसिद्धिरिति मिताक्षरोक्तम्। यथा दण्डनिपातप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा तन्त्रान्तरीयकावगोरणप्रायश्चित्तमपि सम्पद्यत इति प्रायश्चित्तविवेकोक्तम्। तथा ब्राह्मणवधोद्देशेन द्वादशवार्षिके कृते क्षत्रियवधनिमित्तत्रैवार्षिकप्रायश्चित्तस्य सिद्धिः। एवञ्च तन्त्रप्रसङ्गयोरनावृत्तेनैव कर्मणा नानादृष्टफलसिद्धौ लाघवमेव हेतुः। नन्ववगोरणक्षत्रियवधप्रायश्चित्तयोः कथं प्रसङ्गेन सिद्धिः सङ्कल्पादेरभावात्, तयोः सङ्कल्पादिः कुत इति चेत् प्रायश्चित्तत्वात् तथात्वेऽपि कथं सङ्कल्प इति चेत् काम्यत्वात्”। “एवञ्च काम्यस्य सर्वशक्त्यधिकरणे सर्वाङ्गोपेतस्यैव फलवत्त्वाभिधानात् तस्यापि प्रसङ्गविषयत्वे काम्ये हि काम्याभिलापसहितकुशतिलजलत्यागरूपः सङ्कल्पः शास्त्रार्थ इति प्रकृतसाधित

इत्युक्तेन "प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् । प्रायश्चित्तमुपासीनो वाग्यतस्त्रिसवनं स्पृशेत्" इति लिखितवचने प्रत्येकं नियतं कालमिति तत्तद्व्रतकालसंख्याम् आत्मनो व्रतम् आत्मसम्बन्धित्वेन आत्मकर्तृत्वेन इति यावत् । तेनामुकव्रतमहङ्करिष्ये इति चादिशेदुल्लेखं कुर्य्यात् इत्यनेन प्राप्तस्य सङ्कल्पस्य बाधः" इत्याशङ्क्य तत्र समाहितं यथा "प्रायश्चित्तस्य नित्यत्वेनाङ्गवैकल्येऽपि फलसिद्धिः" । अत्रेदं बोध्यम् प्रसङ्गशब्देन व्याप्तिरेवोच्यते तथा चोद्दिष्टकर्मणा व्याप्तस्य यत्र सिद्धिस्तत्रैवास्य प्रवृत्तिः । उद्दिष्टकर्मणः व्याप्यत्वञ्च देशकालकर्त्रादीनां प्रयोगानुबन्धिनां वैधहेतुभूतानामेवैक्ये भवति अतस्तन्त्रवदत्रापि कालदेशाद्यन्तर्भावेनैव व्याप्यता" ।

प्रसङ्गसम पु० स्थापनाहेतुप्रयोगे प्रतिषेधहेतुरूपजात्युत्तरभेदे "दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ" गौ०५।१।९ "साधनस्यापि साधनं वक्तव्यमिति प्रसङ्गे प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमः प्रतिषेधः क्रियाहेतुगुणयोगी क्रियावाँल्लोष्ट इति हेतुर्नापदिश्यते । न च हेतुमन्तरेण सिद्धिरस्तीति । दृष्टान्तस्य कारणं प्रमाणं तदनपदेशोऽनभिधानम् अभिधानं चानतिप्रयोजनकं तथा च दृष्टान्तस्य साध्यवत्त्वे प्रमाणाभावाभावात् प्रत्यवस्थानमर्थः । यद्यपीदं सदुत्तरमेव तथापि दृष्टान्ते प्रमाणं वाच्यं तत्रापि प्रमाणान्तरमित्यनवस्थया प्रत्यवस्थाने तात्पर्य्यं तदुक्तमाचार्य्यैरनवस्थाभासप्रसङ्गः प्रसङ्गसम इति एतन्मते हेतोर्हेत्वन्तरमित्यनवस्थाऽपि प्रसङ्गसम एव पूर्वमते तु हेत्वनवस्थादिकं वक्ष्यमाणाकृतिगणेष्वन्तर्भूतमिति विशेषः । अनवस्थादेशनाभासा चेयं प्रतिदृष्टान्तसमः प्रत्येतव्यः" वृत्तिः । अस्योत्तरं तत्रोक्तम् । "प्रदीपादावप्रसङ्गनिवृत्तिवत्तद्विनिवृत्तिः" गौ०सू० "इदं तावदयं पृष्टो वक्तुमर्हति अथ के प्रदीपमुपाददते किमर्थं वेति दिदृक्षमाणाः दृश्यदर्शनार्थमिति । अथ प्रदीपं दिदृक्षमाणाः प्रदीपान्तरं कस्मान्नोपाददते अन्तरेणापि प्रदीपान्तरं दृश्यते प्रदीपः तत्र प्रदीपदर्शनार्थं प्रदीपोपादानं निरर्थकम् । अथ दृष्टान्तः स किमर्थमुच्यत इति । अप्रज्ञातस्य ज्ञापनार्थमिति अथ दृष्टान्ते कारणापदेशः किमर्थं क्रियते यदि प्रज्ञापनार्थम् प्रज्ञातो दृष्टान्तः स खलु लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त इति तत्प्रज्ञानार्थः कारणापदेशो निरर्थक इति प्रसङ्गसमस्योत्तरम्" । प्रसङ्गसमे प्रत्युत्तरमाह । दृष्टान्तो हि निदर्शनस्थानत्वेन साध्यनिश्चयार्थमपेक्ष्यते न तु दृष्टान्तदृष्टान्ताद्यनवस्थितपरम्परा लोकसिद्धा युक्तिसिद्धा वा अन्यथा घटादिप्रत्यक्षाय प्रदीप इव प्रदीपप्रत्ययार्थमनवस्थितप्रदीपपरम्परा प्रसज्येत तदीयसाधनमपि व्याहन्येत" वात्स्या० ।

प्रसज्य पु० भीमो भीमसेनवत् प्रसज्यप्रतिषेधस्यान्त्यलोपः । प्रसज्यप्रतिषेधे अत्यन्ताभावे अत्र रोगीति निन्दाश्रयणात् प्रसज्यता" मल०त० रघु० ।

प्रसज्यप्रतिषेध पु० प्रसज्य प्रसक्तिं सम्पाद्यारोप्येति यावत् प्रतिषेधः । अत्यन्ताभावे "प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते" इति न्यायेन आरोपितप्रसङ्गस्यैव निषेधः तेन वायौ रूपं नास्तीत्यादावपि वायौ रूपारोपं कृत्वैव निषेधो नञा बोध्यते इति विवेकः । कलञ्जाधिकरणशब्दे १७७७पृ० नञ्शब्दे ३१४२ पृष्ठादौ मतभेदेन नञः पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधपरता दृश्या । "अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ्" शाब्दिकाः । न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र बलवदनिष्टासाधनत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वरूपस्य विध्यर्थस्याभावो नञा बोध्यते तेन विधेरप्राधान्यं नञर्थाभावस्य च प्राधान्यं तेन तत्र क्रियापदान्वयिनञ्प्रसज्यप्रतिषेधार्थकः । गुरुमते तु कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्य्यमिति बोधेन अभावविशेष्यकबोधेऽपि प्रतिषेधस्य प्राधान्यात् तथात्वं तथा च तन्मते क्वचित् विधेरप्राधान्येन क्वचिच्च प्रतिषेधस्य प्राधान्येन इति व्यक्तमेव प्रसज्यप्रतिषेधप्रबोधकप्रयोजकमिति बोध्यम् ।

प्रसत्ति स्त्री प्र+सद—क्तिन् । १नैर्मल्ये २प्रसन्नतायाम् जटा० ।

प्रसत्वन् पु० प्र+सद-वनिप् । १धर्मे २प्रजापतौ च सं०व्या० । ३प्रतिपत्तौ स्त्री ङीप् वनोर च । [सन्धौ च ।

प्रसन्धि पु० १मनुपुत्रभेदे भा०आश्व०४अ० । प्रा०त० २प्रकृष्ट-

प्रसन्न त्रि० प्र+सद--कर्त्तरि क्त । १निर्मले २सन्तुष्टे ३कतानुग्रहभेदे अमरः । ४सुरायां स्त्री मेदि० "प्रसन्ना शुक्लवातार्शोविबन्धानाहनाशिनी । शूलप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हिता" राजवल्लभः । तस्य भावः तल् प्रसन्नता स्त्री त्व प्रसन्नत्व न० तद्भावे प्रसादे नैर्मल्ये च ।

प्रसन्नात्मन् त्रि० प्रसन्नो निर्मल आत्मा यस्य । १प्रसन्नान्तःकरणे २विष्णौ पु० "सुप्रसादः प्रसन्नात्मा" विष्णुस० । तत्स्वरूपस्य निर्दोषत्वात्तथात्वम् ।

प्रसन्नेरा स्त्री कर्म्म० । मदिराभेदे भरतः ।

प्रसभ त्रि० प्रगता सभा सभाधिकारोऽस्मात् प्रा०व० । बलात्कारे अमरः "प्रसभोद्धृतारिः" रघुः ।

प्रसयन न० प्र+सि—बन्धने करणे ल्युट् । बन्धनसाधने १तन्तौ २जाले च "प्रसितिः प्रसयनात् तन्तुर्वा जालं वा" निरु० ६।१२।

प्रसर पु० प्र+सृ—भावाधारादौ यथायथम् अप् कर्त्तरि अच् वा । तन्तुविटपादेः प्रकर्षेण १सरणे प्रकर्षेण २सरणे अमरः ३वेगे ४प्रणये च मेदि० । ५समूहे शब्दर० ६युद्धे विश्वः । ७नाराचास्त्रे दर्विसर्पणकर्त्तरि त्रि० ।

प्रसरण न० प्र+सृ—भावे ल्युट् । १सैन्यादेः सर्वतो गमने तृणाद्याहरणार्थं सैन्यानामितस्ततो गतौ २आसारे अमरः । अनि प्रसरणि तदर्थे स्त्री रामाश्रमः वा ङीप् ।

प्रसर्पण न० प्र+सृप—ल्युट् । सैन्यानां सर्वतोव्याप्तौ अस्य स्त्रीत्वञ्च तत्र ङीप् । [काले हेमच० ।

प्र(प्र)सल पु० प्र+शल—अच् पृषो० शस्य (सोवा) हेमन्त-

प्रसलवि अव्य० प्रदक्षिणे शत०ब्रा० २।६।११।१५ भाष्यम् ।

प्रसव पु०प्र+सू—भावादौ अप् । १गर्भमोचने २उत्पत्तौ ३कार्ये ४फले ५कुसुमे ६अपत्ये च मेदि० नारीणां गर्भमुक्तिकालश्च भावप्र० उक्तो यथा

"नवमे दशमे मासि नारी गर्भं प्रसूयते । एकादशे द्वादशे वा ततोऽन्यत्र विकारतः" । वैकृतं यथा "गर्ग उवाच "अकालप्रसवा नार्य्यः कालातीताः प्रजास्तथा । विकृतप्रसवाश्चैव युग्मप्रसवनास्तथा । अमानुषा अवच्छाश्च नजातव्यञ्जनास्तथा । हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा स्त्रियः । पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः । विनाशं तस्य देशस्य नृपस्य च विनिर्दिशेत् । निर्वासयेत्तां नृपतिः स्वराष्ट्रात् स्त्रियश्च, पूज्यास्च ततो द्विजेन्द्राः । किमिच्छिकैर्ब्राह्मणतर्पणैश्च लोके ततः शान्तिमुपैति पापम्" मात्स्ये २०८अ० । "भानौ सिंहगते चैव यस्य गौः संप्रसूयते । मरणं तस्य निर्दिष्टं षड्भिर्मासैर्न संशयः । अत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । प्रसुतां तत्क्षणादेव तां गां विप्राय दापयेत् । ततो होमं प्रकुर्वीत घृताक्तै राजसर्षपैः । आहुतीनां घृताक्तानामयुतं जुहुयात्ततः" नारदः । "प्रसवविकारे स्त्रीणां द्वित्रिचतुःप्रभृति सम्प्रसूतौ वा । हीनातिरिक्तकाले च देशकुलसङ्क्षयो भवति । वडवोष्ट्रकरिणयोहरिणीषु यमलोद्भवे मरणमेषाम् । षण्मा-

-सात् सूतिफलं शान्तौ श्लोकौ च गर्गोक्तौ "नार्य्यः परस्य विषये त्यक्तव्यास्ता हितार्थिना । तर्पयेच्च द्विजान् कामैः शान्तिं चैवात्र कारयेत् । चतुष्पदाः स्वयूथेभ्यस्त्यक्तव्याः परभूमिषु । नगरं स्वामिनं यूथमन्यथा हि विनाशयेत्" वृ०सं० ४६अ० । सुखप्रसवप्रकारः ज्यो० त० उक्तो यथा "अस्ति गोदावरीतीरे जम्भला नाम राक्षसी । तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत्" । "पञ्च रेखाः समुल्लिख्य तिर्य्यगूर्द्धं क्रमेण हि । पदानि१६ षड्दशाद्यानि एकमाद्यं शुनौ७ नयम् । नवमे षष्ठ दद्यात्तु वाणं५ सप्तदशे तथा । द्वितीयेऽष्टावष्टमे षट् दिग्१०द्वौ षोडशे श्रुति४म् । एकादिना समं देयमिच्छाङ्कोऽङ्कं त्रिकोणके । तदा द्वात्रिंशदादिः स्यात् चतुःकोष्ठेषु सर्वतः । दर्शनाद्धारणात्तासां शुभं स्यादेषु कर्मसु । द्वात्रिंशत् प्रसवे नार्य्याश्चतुस्त्रिंशद्रणे नृणाम् । भूतारिष्टेषु पञ्चाशद् मृतापत्यासु वै शतम् । द्वासप्ततिस्तु कन्यायां चतुःषष्टीरणाध्वनि । विषे विंशो धान्यकीटेऽष्टाविंशतिरेव च । चतुरष्टौ२२ च बालानां रोदने परिकीर्त्तिता" । स्थानविशेषादिस्थग्रहभेदानां विकृतप्रसवसूचकताभेदः वृ०जा० उक्तो यथा

"उदयस्थेऽपि वा मन्दे कुजे वास्तं७ समागते । स्थिते वाऽन्तःशशाङ्कस्य शशाङ्कसुतशुक्रयोः । शशाङ्के पापलग्ने वा वृश्चिकेश(कुज)त्रिभागगे । शुभैःस्वाय२।११। स्थितैर्जातः सर्पस्तद्वेष्टितोऽपि वा । चतुष्पदे गते भानौ शेषैर्वीर्य्यसमन्वितैः । द्वितनुस्थैश्च यमलौ भवतः कोशवेष्टितौ । छागसिंहवृषैर्लग्ने तत्स्थे सौरेऽथ वा कुजे । राश्यंशसदृशे गात्रे जायते नालवेष्टितः" । स्थानभेदे प्रसवसूचकयोगः वृ०जा० उक्तो यथा

"पूर्णे शशिनि स्वराशिगे सौम्ये लग्नगते शुभे सुखे । लग्नः जलजेऽस्तगेऽपि वा चन्द्रे पोतगता प्रसूयते । आप्योदयमाप्यगः शशी सम्पूर्णः समवेक्षतेऽथ वा । मेषूरणबन्धुलग्नः स्यात् सूतिः सलिले न संशयः । उदयोडुपयोर्व्यय१२स्थिते गुप्त्यां पापनिरीक्षिते यमे । अलिकर्किंयुते विलग्नगे सौरे शीतकरेक्षितेऽवटे । मन्देऽब्जगते विलग्नगे बुधसूर्येन्दु निरीक्षिते क्रमात् । क्रीड़ाभवने सुरालये शिखरभूमिषु च प्रसूयते । नृलग्नगं प्रेक्ष्य कुजः श्मशाने रम्ये सितेन्दू गुरुरग्निहोत्रे । रविर्नरेन्द्रामरगोकुलेषु शिल्पालये ज्ञः प्रसवं करोति । राश्यंशसमानगोचरे मार्गे जन्म चरे स्थिरे गृहे । स्वर्क्षांशगते स्वमन्दिरे

बलयोगात् फलसंशकर्त्रयोः। आरार्कजयोस्त्रिकोणगे चन्द्रेऽस्ते च विसृज्यतेऽम्बया। दृष्टेऽमरराजमन्त्रिणा दीर्घायुः सुखभाक् च स स्मृतः। पापेक्षिते तुहिनमा वुदये कुजेऽस्ते११ त्यक्तो विनश्यति कुजार्कजयोस्तथाये। सौम्येऽपि पश्यति तथाविधहस्तमेति सौम्येतरेषु पर हस्तगतोऽप्यनायुः। पितृमातृगृहेषु तद्बलात्तरुशाला दिषु नीचगैः शुभैः। यदि नैकगतौ तु वीक्षितौ लग्नेन्दू विजने प्रसूयते। मन्दर्क्षांशे शशिनि हिबुके मन्ददृष्टेऽब्जगे वा तद्युक्ते वा तमसि शयने नीचसंस्थैश्च भूमौ। यद्वद्राशिर्व्रजति हरिजं गर्भमोक्षस्तु तद्वत् पापैश्चन्द्रात् स्मर७सुख४गतैः क्लेशमाहुर्जनन्याः"। अथ सूतिकागृहमानम् "अष्टहस्तायतञ्चाद्य चतुर्हस्तविशालकम्। प्राचीद्वारमुदग्द्वारं विदध्यात् सूतिकागृहम्"। आसन्नप्रसवाया लक्षणमाह "याते हि शिथिले कुक्षौ मुक्ते हृदयबन्धने। सशूले जघने नारी विज्ञेया प्रसवोत्सुका। आसन्नप्रसवायास्तु कटीपृष्ठन्तु सव्यथम्। भवेन्मुहुः प्रवृत्तिश्च मूत्रस्य च मलस्य च"। अथासन्नप्रसवाया उपचारः "तैलेनाभ्यक्तगात्राणां संस्नातासुष्णवारिणा। यवागूम्पाययेत् कोष्णां मात्रया घृतसंयुताम्। कृतोपधाने मृदुभिर्विस्तीर्णे शयने शनैः। आभुग्नसक्थि चोत्ताना नारी तिष्ठेद्व्यथान्विता"। (अभुग्नसक्थि असङ्कोचितोरुः) अथ धात्री "चतस्रोऽशङ्कनीयाश्च स्त्रावणे कुशला हिताः। वृद्धाः परिचरे युक्ताः सम्यक् छिन्ननखाः स्त्रियः"। अथ तत्कृत्यम् "अपत्यमार्गं तैलेन समभ्यज्य समन्ततः। एका तु तासु सुभगे! प्रवाहस्वेति तां वदेत्। अव्यथा मा प्रवाहिष्ठाः प्रवाहेथा व्यथा यदि। प्रवाहेथाः शनैः पूर्वं प्रगाढञ्च ततःपरम्। ततो गाढतरं गर्भे योनिद्वारमुपागते। अपरासहितो गर्भो यावत् पतति भूतले"। व्यथारहितायाः प्रवाहणाद्दोषमाह "मूकं वा बधिरं कुब्जं श्वासकासक्षयान्वितम्। सूते स्रस्ततनुं कालमकाले च प्रवाहणात्" भावप्र०। नवममासादिप्रसवकालश्च नारीणामन्यजन्तूनां मासभेदान्यता दृश्याः

प्रसवक पु० प्रसवेन पुष्पादिना कायति कै—क। पियालवृक्षे शब्दमाला। [वृन्ते (बोंटा) अमरः।

प्रसवबन्धन न०बन्ध—करणे ल्युट् प्रसवस्य पुष्पादेः बन्धनम्।

प्रसवस्थली स्त्री ६त०। प्रसवस्य स्थलीव वा। १उत्पत्तिस्थाने २मातरि च।

प्रसवितृ पु० प्रसूते उत्पादयति प्र+सू—सूतेः उत्पादनानुकूलव्यापारार्थत्वात् तृच्। १पितरि शब्दरत्ना० निरु० ६।२१। प्रसूतौ २मातरि स्त्री ङीप्।

प्रसविन् त्रि० प्र+सू—शीलार्थे इनि। प्रसवशीले।

प्रसव्य त्रि० प्रगतं सव्यं वामत्वम्। १प्रतिकूले अमरः। कर्मणि यत्। २प्रसवनीये त्रि०।

प्रसह त्रि० सहति प्र+सह—अच्। १प्रकर्षेण सोढरि प्रसह्य बलात्कारेण भक्षयतीति प्रसहः। बलात्कारेण भक्षके २खगभेदे "काको गृध्र उलूकश्च चिल्लश्च शशघातकः। चाषो भासश्च कुरवः इत्याद्याः प्रसहाः स्मृताः" शशघातकः (बाज) इति लोके "प्रसहाः कीर्त्तिता एते प्रसह्याच्छिद्य भक्षणात्। प्रसहाः खलु वीर्य्योष्णास्तन्मांसं भक्षयन्ति ये। ते शोषभस्मकोन्मादैः शुक्रक्षीणा भवन्ति हि" भावप्र०।

प्रसहन त्रि० प्रगतं सहनं यस्य। १क्षमारहिते २हिंस्रपशुभेदे पुंस्त्री० "शार्दूलसिंहशरभर्क्षतरक्षुक्षायेऽन्यान् प्रसह्य विनिहत्य निवर्त्तयन्ते। ते कीर्त्तिताः प्रसहनाः पललं तदीयमर्शःप्रमेहजठरामयजाड्यहारि" राजनि०। भावे ल्युट्। ३आलिङ्गने प्रकर्षेण ४क्षमायां च।

प्रसह्य अव्य० प्र+सह—ल्यप्। १हठादित्यर्थे अमरः "प्रसह्य तेजोभिरसंख्यतां गतैः" माघः। प्र+सह—कर्मणि शक्यार्थे यत्। प्रकर्षेण २सोढुं शक्ये त्रि०। [शचौरे त्रिका०।

प्रसह्यचौर पु०प्रसह्य बलात्कारेण चौरः। (डाकाइत)प्रका-

प्रसह्यहरण न० प्रसह्य बलात्कारेण हरणम्। १क्षत्रियेण कन्यायाः बलाद्धरणे भा०आ० २१९अ०। २हठेन हरणे (डाकाइति) प्रसह्यहरणं च साहसभेदः। [२३।४।२१।

प्रसह्वन् त्रि० प्र+सह—क्वनिप्। प्रसहनकर्त्तरि क्षमे कात्या०

प्रसातिका स्त्री सो—क्तिन् प्रगता सातिरस्याः कप् प्रा०व०। अणुधान्ये सूक्ष्मधान्ये रत्नमाला।

प्रसाद पु०प्र+सद—भावे घञ्। १नैर्मल्ये २अनुग्रहे ३काव्यगुणभेदे ४स्वास्थ्ये ५प्रसत्तौ ६देवनैवेद्ये ७गुरुजनभुक्तावशिष्टे च अमरः। काव्यगुणभेदस्य रसस्यैव धर्मभेदः शब्दानां तथात्वमुपचारात् यथोक्तं सा०द० "रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्माः शौर्य्यादयो यथा"। गुणाः यथा खल्वङ्गित्वमाप्तस्यात्मन उत्कर्षहेतुत्वात् शौर्य्यादयो गुणशब्दवाच्याः तथा काव्येऽङ्गित्वमाप्तस्य रसस्य धर्माः। स्वरूपविशेषाः माधुर्य्यादयोऽपि स्वसमर्पकपदसन्दर्भस्य काव्यव्यपदेशस्यौपाधिकानुगुणभाज इत्यर्थः"। यथा चैषां

रचनात्मस्य धर्मत्वं तथा दर्शितम्। "एवं माधुर्यमो-जोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा" इत्युपक्रमे "चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः। स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च"। व्याप्नोति आविष्करोति। "शब्दास्तद्व्यञ्जका अर्थबोधकाः श्रुतिमात्रतः" यथा "सूचीमुखेन सकृदेव कृतव्रणस्त्वं मुक्ताकलाप! लुठसि स्तनयोः प्रियायाः। बाणैः स्मरस्य शतशो विनिकृत्तमर्मा स्वप्नेऽपि तां कथमहं न विलोकयामि" सा०द० "प्रसादवत् प्रसिद्धार्थमिन्दोरिन्दीवरद्युति। लक्ष्म लक्ष्मीं तनोतीति प्रतीतिं सुभगं वचः" काव्यादर्शः। धर्मस्य पत्न्यां मूर्त्तौ जाते दपुत्रभेदे भाग० ४।१।२९।

प्रसादना स्त्री प्र+सद–णिच्–युच्। १सेवायां हेमच०। भावे ल्युट्। २प्रसादन तदर्थे न० "मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखिदुःखिपुण्यापुण्यविषयाणां भावनाश्चित्तप्रसादनम्" पा०सू०। चित्तप्रसादनशब्दे २९१४ पृ० दृश्यम्।

प्रसादपट्ट पु० प्रसादसूचकः पट्टः शा०त०। अनुग्रहसूचके हे०सं०प०अ० उक्ते पट्टभेदे पट्टशब्दे ४२०१पृ० दृश्यम्।

प्रसाधक त्रि० प्रसाधयति प्र+साधि–ण्वुल्। १भूषके स्त्रियां कापि अत इत्त्वम्। २अलङ्कर्त्र्यां ३नीवारधान्ये स्त्री भावप्र०। राज्ञां प्रसाधनार्थे ४सेवकभेदे पु० "सूदव्यञ्जनकर्त्तारस्तल्पका व्ययकास्तथा। प्रसाधका भोजकाश्च गात्रसंवाहका अपि। अलक्ताम्बूलकुसुमगन्धभूषणदायकाः" कामन्द०।

प्रसाधन न० प्र+सिध–णिच्–साधादेशः ल्युट्। १कृत्रिमभूषणे वेशे। करणे ल्युट्। २कङ्कतिकायाम् स्त्री ङीप् अमरः। ३निष्पादने ४सिद्धौ च मेदि०।

प्रसाधित त्रि० प्र+साधि–क्त। १अलङ्कृते २निष्पादिते च।

प्रसारण न० प्र+सृ–णिच्–ल्युट्। १विस्तारकरणे २क्रियाभेदे च भाषा० कर्मन्शब्दे १७२०पृ० दृश्यम्। विप्रकृष्टदेशसंयोगहेतुक्रिया प्रसारणम्। करणे ल्युट् ङीप्। (गन्धभादाल) ३लताभेदे स्त्री राजवल्लभः।

प्रसारिन् त्रि० प्र+सृ–णिनि। १विस्तारयुते स्त्रियां ङीप्। सा च २लज्जालुलतायां स्त्री राजनि०।

प्रसित त्रि० प्र+सो–क्त। १आसक्ते अमरः तद्योगे विषयाधारे तृतीयासप्तम्यौ आसक्तार्थपरत्वे हरौ आसक्त्यौ हरिणा हरौ वा प्रसित इति तत्त्वबो०। प्रा०स०। २प्रकृष्टशुक्ले त्रि० ४पूये न० शब्दच०। तस्य प्रकृष्टशुभ्रत्वात् तथात्वम्।

प्रसिति स्त्री प्र+सि–बन्धने करणे क्तिन्। बन्धनसाधने १निगडादौ अमरः। २तन्तौ ३जाले च प्रसयनशब्दे निरु०।

प्रसिद्ध त्रि० प्र+सिध–क्त। १भूषिते २ख्याते च मेदि०।

प्रसिद्धि स्त्री प्र+सिध–भावे–क्तिन्। १ख्यातौ २टङ्कारे त्रिका० ३भूषणे च।

प्रसुह्म पु० १सुह्मदेशसमीपस्थे देशे २तद्भूपे च भा०स०२९अ०।

प्रसू स्त्री प्र+सू–क्विप्। १मातरि अमरः २घोटक्यां च ३कदल्यां ४वीरुधि च मेदि०। स्वार्थे क। प्रसूका वाजिन्यां राजनि०।

प्रसूत त्रि० प्र+सू–कर्मणि क्त। १कृतप्रसवे कर्त्तरि क्त। २संजाते ३प्रकटस्मृते त्रि०। ४कुसुमे न० मेदि० ५जातापत्यायां स्त्रियां स्त्री अमरः। चाक्षुषमन्वन्तरे देवगणभेदे पु० मार्क०पु० ७६अ०।

प्रसूति स्त्री+सू–क्तिन् क्तिच् वा। १प्रसवे अमरः २उद्भवे ३तनये ४दुहितरि च मेदि० ५मातरि। स्वार्थे क। प्रसूतिका जातप्रसवायां स्त्रियाम् अमरः।

प्रसूतिज न० प्रसूतेः उद्भवादारभ्य जायते जन–ड। १दुःखे अमरः। २प्रसवजातमात्रे त्रि०।

प्रसून न० प्र+सू–क्त ओदित्त्वात् तस्य नः। १कुसुमे २फले च अमरः। ३जाते त्रि० मेदि०। [नवरादयोऽप्यत्र।

प्रसूनेषु पु० प्रसूनमिषुर्यस्य। पुष्पशरे कामे त्रिका० प्रसू-

प्रसृत न० प्र+सृ–क्त। १पलद्वये शब्दमा० २अर्द्धाञ्जलौ न०। कर्त्तरि क्त। ३प्रसरणयुते त्रि० अमरः। ४विहिते ५वेगिते त्रि० मेदि०। ६गते त्रि० त्रिका० ७नियुक्ते त्रि० हला०। ८जङ्घायां स्त्री मेदि०।

प्रसृतज पु० १कुण्डगोलकरूपे पुत्रभेदे "आत्मा पुत्रश्च विज्ञेयस्तस्यानन्तरजश्च यः। नियुक्तजश्च विज्ञेयः सुतः प्रसृतजस्तथा" भा०अनु० ४९अ०। "नियुक्तजः स्वपत्न्यां स्वपत्न्यामन्योरेतःसेकार्थमनुज्ञातस्तज्जः (क्षेत्रजः) प्रसृतोऽनियुक्तो यो लोल्यात् परस्त्रीषु रेतः सिञ्चति तज्जः प्रसृतजः" (कुण्डगोलकरूपः) नीलक०।

प्रसृति स्त्री प्र+सृ–क्तिन्। प्रसृते अर्द्धाञ्जलिमाने रायमु०।

प्रसृष्ट त्रि० प्र+सृज–क्त। १प्रकर्षेण सृष्टे "तलैर्वजनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च" भा०वि० १३अ० व्याख्याने "अङ्गुल्यः प्रसृता यास्तु ताः प्रसृष्टा उदीरिताः" नीलकण्ठोक्तायां २प्रसृतायामङ्गुलौ स्त्री।

प्रसेक पु० प्र+सिच–भावे घञ्। १आसिञ्चने २च्युतौ च मेदि०

प्रसेकिन् पु० प्र+सिच-बा० घिनुण् । १प्रसेचनशीले प्रसेकयुक्ते २व्रणभेदे असाध्ये रोगभेदे पु० सुश्रुतः “मांसपिण्डवदुद्वृत्ताः प्रसेकिनोऽन्तःपूयवेदनावन्तोऽश्वाऽपानवदुद्वृत्तौष्ठाः” (व्रणभेदाः) ।

प्रसेदिका स्त्री क्षुद्रारामे हेमच० ।

प्रसेन पु० १अनमित्रपौत्रे सत्राजित्पभ्रातरि क्षत्रियभेदे हरिवं० ३८अ० “सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः” स्यमन्तकोपाख्यानम् । [पर्ण्डिग्मा ।

प्रसेनजित् पु० नृपभेदे भा०स० ८अ० । हरिवं०१२अ० तद्-

प्रसेव पु० प्र+सिव-कर्मणि घञ् । १वीणाङ्गे २स्यूते ३ग्रथिते च मेदि० । प्र+सेव-भावे घञ् । ४प्रकृष्टसेवने पु० ।

प्रसेवक पु० प्र+सिव-ण्वुल् । वीणाप्रान्तबद्धे १काष्ठे वीणादण्डाधः शब्दगाम्भीर्यार्थम् अलाबुमयं भाण्डं यच्चर्मादिना आच्छाद्य दीयते तस्मिन् पदार्थे अमरः । २स्यूतरचितपात्रे (थोकड़ा) ३प्रकृष्टस्यूतिकारके त्रि० ।

प्रस्कण्व पु० प्रगतः कण्वं कारणत्वेन नि० सुट् । कण्वपुत्रे ऋषिभेदे स च बहूनां वेदमन्त्राणां द्रष्टृत्वात् ऋषिः ।

प्रस्कन्दन न० प्र+स्कन्द-भावे ल्युट् । १आस्कन्दने “अग्निप्रस्कन्दनपरः” भा०आ० ८४अ० । अपादाने ल्युट् । आस्कन्दनापादाने यत आस्कन्दनं क्रियते२तस्मिन् । भावे ल्युट् । ३विरेके रत्नमा० तत्रार्थे प्रस्यन्दनमित्येव न्याय्यः पाठः स्यन्दतेर्धातोरर्थानुगमात् तत्रार्थे प्रस्कन्दनमिति पाठस्तु लिपिकरप्रमादात् । कर्त्तरि ल्यु । ४महादेवे भा० अ० १७अ० ।

प्रस्कुन्द पु०प्रगतः कुन्दम् चक्रम् अत्या०स० पारस्करा०सुट् । कुन्दाख्यचक्राकारवेदिकायाम् “प्रस्कुन्देन प्रतिष्ठस्व.” भा०उ०७२अ० । “प्रस्कन्देनेति पाठे मध्यमर्शिफयेत्यर्थः” । नीलकण्ठः ।

प्रस्तर पु०प्र+स्तृ-अच् । १पाषाणे (पातर) २पल्लवाद्यै रचिते शयनीये शब्दर० ३मणौ मेदि० ४दर्भमुष्टौ “अध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरति” ताण्ड्या०ब्रा० ६।७।१६ “प्रस्तरो दर्भमुष्टिः” भाष्यम् । तं प्रशंसति “यजमानो वै प्रस्तरः” १७ । ‘प्रस्तरस्य हविरासादनादिद्वारा यागसाधनत्वात् यजमानोऽपि यज्ञसाधनमिति यागसाधनत्वसाम्यात् प्रस्तरो यजमानत्वेन स्तूयते” भा० ।

प्रस्तारिणी स्त्री प्रस्तरस्तदाकारोऽस्त्यस्य इनि ङीप् । गोजिह्विकायां राजनि० ।

प्रस्तरेष्ठा पु०प्रस्तरे तिष्ठन्ति स्था-क्विप् अम्बष्ठा०षत्वम् अलुक्स० । विश्वदेवभेदे यजु० २।१७ ।

प्रस्तार पु० प्र+स्तृ-घञ् । १तृणप्रधानवने हेमच० । २पल्लवादिरचितशयनीये शब्दर० । ३शय्यामात्रे हारा० । प्रस्तार्यन्ते विस्तार्यन्ते गुरुलघुरूपतया वर्णा मात्रा वा अनेन प्र+स्तृ-णिच्-करणे अच् । ४लघुगुरुवर्णज्ञापनक्रियाभेदे तत्प्रकारश्च छ०र० उक्तो यथा

“पादे सर्वगुरावाद्याल्लघुं न्यस्य गुरोरधः । यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्यादमुं विधिम् । ऊने दद्याद्गुरूनेव यावत् सर्वलघुर्भवेत् । प्रस्तारोऽयं समाख्यातश्छन्दोविचितिवेदिभिः” । “प्रस्तारणीयवृत्तादीनां सर्वगुरुके पादे पाद इत्युपलक्षणं वर्णानामपि । प्रथमपङ्क्तौ लिखिते आद्यात् प्रथमगुरोरारभ्येत्यर्थः । द्वितीयपङ्क्तौ अधः तस्यैव अधस्तात्पङ्क्तौ प्रथमं लघुं न्यस्य यथा उपरि अर्द्धस्थपङ्क्तौ अपरे अवशिष्टाः अविशिष्टास्तथा तस्य दक्षिणपार्श्वेषु गुर्वादयो लेख्याः । तृतीयपङ्क्तौ तु प्रथमाया गुरुव्यक्तेरधस्तात् लघुं न्यस्य शेषान् उपरिस्थद्वितीयपङ्क्तिस्थान् गुर्वादीन् न्यसेत् एवञ्च तृतीयपङ्क्तौ आद्यस्थानस्य न्यूनता तत्र किं देयमित्याकाङ्क्षायामाह, ऊने प्रस्तार्यसंख्यातो न्यूने सति वामभागे गुरून् दद्यात् एवं भयो मुहुः कुर्यात् यावच्च सर्वलघुकः पादो भवेत्, तावदेवं कुर्यादित्यर्थः । अयञ्चरप्रस्तारे लघुगुर्वोः ऋजुवक्रतया तदाकारेणोदाहरणम् प्रथमः भेदः ऽऽऽ मगणः द्वितीयो भेदः ।ऽऽ यगणः तृतीयो भेदः ऽ।ऽ रगणः चतुर्थो भेदः ।।ऽ सगणः पञ्चमो भेदः ऽऽ। तगणः षष्ठो भेदः ।ऽ। जगणः सप्तमो भेदः ऽ।। भगणः अष्टमो भेदः ।।। नगणः मात्राप्रस्तारे विशेषस्तु पिङ्गलादौ द्रष्टव्यः ।

मात्रावृत्तप्रस्तारेऽयं विशेषः ऊने गुर्वादिक्रमेण वर्णा देयाः । मात्राद्वये अवशेषे एको गुरुः त्रिमात्रावशेषे एको गुरुः तद्वामे एको लघुरेवं रीत्या वृत्तमात्रसंख्यया न्यूनमात्राद्वारा संख्यापूरणार्थं गुरुलघुदानमिति बोध्यम् ।

प्रस्तारपङ्क्ति स्त्री छन्दोभेदे छन्दस्शब्दे २९७८पृ०दृश्यम् ।

प्रस्तार्य्यर्म्म न० “समन्ताद्विस्तृतः श्यावो रक्तो वा मांसप्रचयः । सन्निपातेन दोषाणां प्रस्तार्य्यर्म्म तदुच्यते” वैद्यकोक्ते नेत्ररोगभेदे ।

प्रस्ताव पु० प्र+स्तु- “प्रे द्रुस्तुस्रुवः” पा० भावकरणादौ घञ् । १प्रकरणे स्तवे २अवसरे अमरः । ३प्रसङ्गे मात्र०

दीक्षितः ३प्रकरणे काव्यप्र० । ४सामावयवभेदे स च प्रस्तोतृनामकेन ऋत्विजा गेयः साम्नः प्रथमो भागः । "प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता" छा०उ०। तस्य देवता च अन्नरूपः प्राणस्तत्रैवोक्तः ।

प्रस्तावना स्त्री प्र+स्तु–णिच्–ल्युट् । १आरम्भे जटा० "आर्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः" वीरच०। प्रस्तावयति प्र+स्तु–णिच्–ल्यु । नाटकाङ्गे आरम्भार्थके आमुखे स्त्री तल्लक्षणभेदादिकं सा०द०उक्तं तच्च आमुख शब्दे ७६६ पृष्ठादौ दृश्यम् ।

प्रस्तिर न० प्र+स्तॄ बा० क ऋत इत्त्वं रपरत्वं च । पल्लवादिरचिते शयनीये शब्दर० । [१संहते २ध्वनिते च ।

प्रस्तीत(म) त्रि० प्र+स्त्यै–क्त तस्य मोवा सम्प्रसारणञ्च ।

प्रस्तुत त्रि० प्र+स्तु–कर्मणि क्त । १प्रकरणप्राप्ते २प्रासङ्गिके ३उपस्थिते ४उद्यते ५प्रतिपन्ने ६प्रकर्षेण स्तुते च ।

प्रस्तृत त्रि० प्र+स्तृ–क्त । १अन्तरिते त्रिका० । २प्रकर्षेण विस्तारिते त्रि० ।

प्रस्तोतृ त्रि०प्रकर्षं स्तौति प्र+स्तु–तृच् । १प्रकर्षेण स्तोतरि २साम्नः प्रथमभागगायके ऋत्विग्भेदे पु० अच्छावाकशब्दे ८८५ पृ० दृश्यम् । प्रस्तोतुरिदं तद्वेदं वा च । प्रस्तोत्रिय तत्कार्ये सामप्रथमभागे तत्सम्बन्धिनि च त्रि० ।

प्रस्थ त्रि०प्र+स्था–क । १प्रकर्षेण स्थितियुते २गन्तरि च प्रपूर्वकतिष्ठतेर्गत्यर्थत्वात् । ३आढकचतुर्थांशरूपे परिमाणभेदे पु० आढकशब्दे ६५५ पृ० दृश्यम् । ४द्विशरावपरिमाणे वैद्यकम् । आधारे घञर्थे क । ५पर्वतसमभूभागे स्थितियोग्यस्थाने सानौ पु०न०। ६उन्नितवस्तुनि मेदिनिः ७विस्तारे च "दीर्घप्रस्थे समानञ्च न कुर्यान्मन्दिरं बुधः" अग्निवै०पु०ज०ख० १०३अ०। प्रस्थं पचति पच–ख मुम् । प्रस्थम्पच प्रस्थमितपाचके त्रि० ।

प्रस्थपुष्प पु०प्रस्थमिव पुष्पमस्य । १मरुवके अमरः २स्वल्पपत्र तुलस्यां ३जम्बीरभेदे त्रिका० ।

प्रस्थल सुशर्मराजसम्बन्धिनि देशभेदे भा०भी० ७५अ० ।

प्रस्थान प्र+स्था–भावे ल्युट् । १जिगीषोर्युद्धार्थगमने २गमनमात्रे च प्रस्थानं वर्ण्यतयाऽस्त्यस्य ठन् । प्रस्थानप्रतिपादके ग्रन्थे यथा युधिष्ठिरादीनां महाप्रस्थानप्रतिपादकः भारतान्तर्गतपर्वभेदः ।

कार्यवशात् यात्रादिने स्वयंगमनासम्भवे द्रव्यभेदानां विप्रादिभेदे प्रस्थापनमाह मु०चि०पी० यथा वसिष्ठः "तस्मिन् मुहूर्ते स्वयमप्रयाणे प्रयोजनापेक्षितया च दैवात् । तत्रैव तन्निर्गमनं च कार्यं स्वीयासनाद्यापि तदुच्यमानम् राजमार्त्तण्डः । "प्रस्थाने ब्राह्मणादीनां यज्ञसूत्रमथाऽऽयुधम् । मध्यामलफलं चैव प्रशस्तं इक्षिकारणम्" वसिष्ठः "श्वेतातपत्रध्वजचामराश्वविभूषणोष्णीषगजाम्बराणि । आन्दोलिका रत्नरथाङ्कवारान् शय्यासनाद्यं मनसश्च्यभीष्टम्" इति नारदोऽपि "अप्रयाणे स्वयं कार्यमपेक्ष्य भूपतिस्तथा । कुर्यान्निर्गमनं छत्रध्वजवाहनसंयुतमिति" "गेहाद्गेहान्तरमपि गमनं स्यात् यात्रेति गर्गः सीम्नः सीमान्तरमपि भृगुर्वाणविक्षेपमात्रम् । प्रस्थानं स्यादिति कश्यपोऽथो भरद्वाज एवं यात्रा कार्या बहिरिह पुरात् स्याद्वसिष्ठो ब्रवीति" । "प्रस्थानमत्र धनुषां हि शतानि पञ्च केचिच्छतद्वयमुशन्ति दशैव चान्ये । संप्रस्थितो य इह मन्दिरतः प्रयातो गन्तव्यदिक्षु तदपि प्रयतेन कार्यम्" । "प्रस्थाने भूमिपालो दशदिवसमभिव्याप्य नैकत्र तिष्ठेत् सामन्तः सप्तरात्रं तदितरमनुजः पञ्चरात्रं तथैव । ऊर्द्ध्वं गच्छेच्छुभाहेऽप्यथ गमनदिनात् सप्तरात्राणि पूर्वं चायश्चेत् तद्दिनेऽसौ रिपुविजयमनामैथुनं नैव कुर्यात्"मु०चि०। श्रीपतिरपि "वसेच्चैकत्र दश क्षितीशो दिनान्ययो सप्त च मण्डलीकः । यः प्राकृतः सोऽपि न पञ्चरात्रं भद्रेण यात्रा परतः प्रयोज्या" । राजमार्त्तण्डः "प्राच्यामहानि मुनयः प्रवदन्ति सप्त याम्यामतीव शुभदानि दिनानि पञ्च । तोयेश पश्चिमदिशि क्षितिनायकानां प्रस्थानकेषु दिवसद्वयमुत्तरस्याम्" प्रस्थानप्रकारमाह ह०रू०"पूर्वं दक्षिणमुद्धृत्य पादं यायान्नराधिपः । द्वात्रिंशतं पदं गत्वा यानमारुह्य संव्रजेत्" । करणे ल्युट् । ३मार्गे ४उपदेशोपाये च यथा श्रुतिस्मृतिन्यायप्रदर्शकम् उपनिषद्गीताशारीरकसूत्ररूपन्यायमाधारूपं प्रस्थानत्रयम् । यथा वा भाष्यटीकायां पञ्चपादिकाभामतीप्रभृतिप्रस्थानत्रयम् ।

प्रस्थापित त्रि० प्र+स्था–णिच्–पुक् कर्मणि क्त । १प्रेरिते हेमच० । २प्रकर्षेण स्थापिते त्रि० ।

प्रस्थायिन् त्रि० प्र+स्था–गम्या० भविष्यति णिनि । १भाविगमनकर्त्तरि । "प्रे स्थः" उणा० इति णिच्च । २गन्तुमनसि उज्ज्वलदत्तः । [भावप्र० ।

प्रस्थिका स्त्री प्रस्थस्तदाकारोऽस्त्यस्याः ठन् । अम्बष्ठालतायां

प्रस्नुषा स्त्री स्नुषायाः स्नुषा प्रपौ० । नप्तृबध्वाम् । "स्नुषाश्च प्रस्नुषाश्चैव ह्रतराष्ट्रस्य विह्वलाः" भा०आ०

६०अ० । नीलकण्ठः । [जलादौ कात्या०श्रौ० २०।२।११।

प्रस्नेय त्रि० प्रस्नातुमर्हति प्र+स्ना—अर्हार्थे यत् । स्नानार्हे

प्रस्पन्दन न० प्र+स्पन्द—भावे ल्युट् । प्रकर्षेण स्पन्दने चलनक्रियाभेदे तच्च सुश्रुते देहे वायुलक्षणतया उक्तम् "तत्र प्रस्पन्दनोद्वहनपूरणविवेकधारणलक्षणो वायुः पञ्चधा प्रविभक्तः शरीरं धारयति" ।

प्रस्फुट त्रि० प्र+स्फुट--क । १प्रफुल्ले विकसिते पुष्पादौ शब्दरत्ना० । २सुस्पष्टे सुव्यक्ते च ।

प्रस्फोटन न० प्रस्फुट्यते अनेन प्र+स्फुट--करणे ल्युट् । १शूर्पे (कुला) ख्याते अमरः । भावे ल्युट् । २ताडने ३प्रकाशे च मेदि० ।

प्रस्यन्द पु०प्र+स्यन्द--भावे घञ् । १प्रकर्षेण क्षरणे "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" उक्तेः २स्यन्दमाने घृतादौ कर्त्तरि अच् । ३प्रक्षरणकर्त्तरि त्रि० "प्रस्यन्दमाध्वीकभूः" कुसुमा० ।

प्रस्रवण न०प्र+स्रु—भावे ल्युट् । १अविच्छेदेन जलादिस्रवणे २स्वेदे च । आधारे ल्युट् । यत्र स्थाने स्रवज्जलं निपत्य बहुलीभवति तादृशे ३स्थाने उक्ते चीरस्वामी । अप् । प्रस्रव तत्रार्थे हेमच० । माल्यवति पर्वते पु० हेमच० ।

प्रस्राव पु०प्र+स्रु--भावे घञ् । १प्रकर्षेण क्षरणे कृदभिहितभावस्य द्रव्यपरत्वेन २मूत्रे अमरः ।

प्र(स्वा)स्वन पु० प्र+स्वन--भावे अप् पक्षे घञ् । उच्चैःशब्दे

प्रस्वादस् त्रि० प्र+स्वद--णिच्--असुन् । प्रकर्षेण स्वादयितरि ऋ० १०।११।६६

प्रस्वाप पु० प्रस्वाप्यते शत्रुरनेन प्र+स्वप—णिच्--करणे अच् । शत्रोः प्रस्वापनसाधने अस्त्रभेदे भा० उद्यो० १८४अ० । करणे ल्युट् । प्रस्वापन तथाविधार्थे भा०व० ४१अ० ।

प्रस्वापिनी स्त्री बलभामायाः भगिन्यां कृष्णभार्याभेदे हरिवं० १८अ० । [१६८अ० उक्तम् ।

प्रस्वेद पु०प्र+स्विद--भावे घञ् । अत्यन्तस्वेदे तदौषधं गरुड़पु०

प्रहत त्रि० प्र+हन-क्त । १विस्तृते २क्षुण्णे च शब्दरत्ना० ।

प्रहनेमि पु० प्रहन्ति प्र+हन--ड तादृशी नेमिरिवास्य उडुपस्य । चन्द्रे त्रिका० । [दिवसस्याष्टमे भागे अमरः ।

प्रहर पु०प्रह्रियते यामिकढक्कादिरस्मिन् प्र+हृ-आधारे अप् ।

प्रहरकुटुम्बी स्त्री कुटुम्बिनीक्षुपे राजनि० ।

प्रहरण न० प्रह्रियतेऽनेन हृ—करणे ल्युट् । १अस्त्रे २कर्णीरथे च अमरः । आधारे ल्युट् । २युद्धे । भावे ल्युट् । ३प्रहारे ४दमे च ।

प्रहरणकलिका स्त्री "ननभनलघुगैः प्रहरणकलिका" इ०र० उक्ते चतुर्दशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

प्रहरिन् पु० प्रहरोऽधिकारकालत्वेनास्त्यस्य इनि । १यामिके २प्रहरकालाधिकृते ३सैन्यभेदे ।

प्रहर्षण त्रि० प्रहर्षयति प्र+हृष--णिच्--ल्यु । १प्रकर्षेण हर्षकारके २बुधग्रहे पु० त्रिका० करणे ल्युट् । ३प्रहर्षसाधने त्रि० । स्त्रियां ङीप् । सा च ४हरिद्रायां हारा० "म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षणीयम्" इ०र० उक्ते त्रयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे च ।

प्रहस पु० राक्षसभेदे रामा०ल० १९अ० ।

प्रहसन न०प्र+हस--भावे आधारे वा ल्युट् । १प्रकर्षेण हासे परिहासे २दृश्यकाव्यरूपकभेदे मेदि० । ३आक्षेपे हेमच० रूपकभेदस्य लक्षणमुक्तं सा०द० यथा "भाणवत् सन्धिसन्ध्यङ्गलास्याङ्गाङ्कैर्विनिर्मितम् । भवेत् प्रहसनं वृत्तं निन्द्यानां कविकल्पितम् । अत्र नाऽऽरभटी नापि विष्कम्भकप्रवेशकौ । अङ्गी हास्यरसस्तत्र वीथ्यङ्गानां स्थितिर्न वा" । तत्र "तपस्विभगवद्विप्रप्रभृतिष्वत्र नायकः । एको यत्र भवेद्धृष्टो हास्यं तच्छुद्धमुच्यते" यथा कन्दर्पकेलिः ।

प्रहसन्ती स्त्री प्र+हस--शतृ ङीप् । १यूथ्यां त्रिका० २वासन्तीलतायां राजनि० । प्रा०म० । ३प्रकृष्टाङ्गारधान्याम् ।

प्रहस्त पु० प्रततो हस्तो यत्र । १विस्तृताङ्गुलिपाणौ चपेटे अमरः । रावणसैन्याधिपे २राक्षसभेदे भा०व० २७४अ० ।

प्रहाणि प्र+हा--नि णत्वम् । अपचये ।

प्रहार पु० प्र+हृ--भावे घञ् । आघाते ।

प्रहारण न० प्र+हृ-णिच्-ल्यु । काम्यदाने सारसुन्दरी ।

प्रहारवल्ली स्त्री प्रहारस्य वेदनोपशमनार्था वल्ली शाक०त० । मांसरोहिण्याम् शब्दच० । [रामा०आर० २।१९

प्रहारिन् त्रि०प्र+हृ-णिनि । १प्रहारकर्त्तरि पु०२राक्षसभेदे

प्रहास पु० प्रकृष्टो हासोऽस्य । १शिवे त्रिका० २नटे शब्दच० ३सोमतीर्थे जटा० । प्रा०म० ४अट्टहासे पु०शब्दर० ५नागभेदे पु० भा० आ० ५७अ० ।

प्रहासिन् त्रि० प्रकृष्टं हासयति हसति वा हासि—हस—वा णिनि । १परस्य हासस्य कारके (भाँड) २स्वयं हासके ३विदूषके पु० हेमच० ।

प्रहि पु०प्रह्रियते अत्र प्र+हृ--आधारे इन् डिच्च । कूपे अमरः

प्रहित त्रि०प्र+हि-क्त । १प्रेरिते २क्षिप्ते ३सूपे न०हेमच०

प्रहुत न० प्र+हु-भावे क्त। भूतयज्ञे जटा०। “अहुतञ्च हुतञ्चैव तथा प्रहुतमेव च। ब्राह्म्यं हुतं प्राशितञ्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते” इत्युपक्रम्य “प्रहुतो भौतिको बलिः” मनुनाऽस्य पारिभाषिकत्वमुक्तम् आर्षं पुंस्त्वम् “देवानभाजयत् हुतञ्च प्रहुतञ्च यद्देवेभ्यो जुह्वति प्रजुह्वति” इ०उ०

“ये द्वे अन्ने सृष्ट्वा देवानभाजयत् के ते द्वे इत्युच्यते हुतञ्च प्रहुतञ्च। हुतमित्यग्नौ हवनम्। प्रहुतं हुत्वा बलिहरणम्। यस्मादिद्वे एते अन्ने हुतप्रहुते देवानभाजयत्। तस्मादेतर्ह्यपि गृहिणः काले देवेभ्यो जुह्वति देवेभ्य इदमन्नमस्माभिर्दीयमानमिति मन्वानाः एव जुह्वति प्रजुह्वति च हुत्वा बलिहरणञ्च कुर्वते इत्यर्थः” भा०।

प्रहृत न० प्र+हृ-भावे क्त। १प्रहारे २आघाते। कर्मणि क्त। ३कृतप्रहारे त्रि० ४ऋषिभेदे पु०। तस्यापत्यम् अश्वा० फञ्। प्राहृतायन तदपत्ये पुंस्त्री०।

प्रहेण(ल)क न० पिष्टकभेदे हारा०।

प्रहेलिका स्त्री प्र+हेल-इन् संज्ञायां कन्। दुर्विज्ञानार्थप्रश्ने (हेँयालि) अमरः। तल्लक्षणादि विदग्धमुखमण्डने उक्तं यथा “व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात्। यत्र बाह्यान्तरावर्थौ कथ्येते सा प्रहेलिका। सा द्विधार्थी च शाब्दी च विख्याता प्रश्नशासने। आर्थी स्यादर्थविज्ञानात् शाब्दी शब्दस्य भङ्गतः” आर्थी यथा “तरुण्यालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रितः। गुरूणां सन्निधानेऽपि कः कूजति मुहुर्मुहुः” (ईषदूनजलपूर्णकुम्भः उत्तरम्) शाब्दी यथा “सदारिमध्यापि न वैरियुक्ता नितान्तरक्ताप्यसितैव नित्यम्। यथोक्तवादिन्यपि नैव दूती का नाम कान्तेति निवेदयन्ती” (सारिका उत्तरम्) काव्यादर्शे तु “प्रहेलिकाप्रकाराणां पुनरुद्दिश्यते गतिः। क्रीड़ागोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञैराकीर्णमन्त्रणे। परव्यामोहने चापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः। आहुः समागतां१ नाम गूढ़ार्थां पदसन्धिना। वञ्चिता२ऽन्यत्र रूढ़ेन यत्र शब्देन वञ्चना। व्युत्क्रान्ता३ऽतिव्यवहितप्रयोगान्मोहकारिणी। सा स्यात् प्रमुषिता४ यस्यां दुर्बोधार्था पदावली। समानरूपा५ गौणार्थारोपितैर्ग्रथिता पदैः। परुषा६ लक्षणास्तित्वमात्रव्युत्पादितश्रुतिः। संख्याता७ नाम संख्यानं यत्र व्यामोहकारणम्। अन्यथा भासते यत्र वाक्यार्थः सा प्रकल्पिता८। सा नामान्तरिता९ नाम यस्यां नानार्थकल्पना। निभृता१० निभृतान्यार्था तुल्यधर्मस्पृशा गिरा। समानशब्दो११पन्यस्तशब्दपर्यायसाधिता। संमूढ़ा१२ नाम या साक्षान्निर्दिष्टार्थापि मूढ़ये। योगमालात्मिका नाम या स्यात् सा परिहारिका१३। एकच्छन्ना१४ऽऽश्रितं व्यक्तं यस्यामाश्रयगोपनम्। सा भवेदुभयच्छन्ना१५ यस्यामुभयगोपनम्। सङ्कीर्णा१६ नाम सा यस्यां नानालक्षणसङ्करः। एताः षोड़श निर्दिष्टाः पूर्वाचार्य्यैः प्रहेलिकाः। दुष्टप्रहेलिकाश्चान्यास्तैरधीताश्चतुर्दश”। एताः समागताप्रभृतयः षोड़श प्रहेलिकाः पूर्वाचार्य्यैः निर्दिष्टाः अदुष्टत्वेन कथिताः इत्यर्थः, तैः पूर्वाचार्य्यैरेव अन्याः चतुर्दश दुष्टाः प्रहेलिकाः च्युताक्षरादिकाः अधीता पठिताः सदोषत्वेन कीर्त्तिता इत्यर्थः”। एतासामुदाहरणानि तत्र दृश्यानि। ताश्चतुर्दश सरस्वतीकण्ठा० दृश्याः। “काव्यान्तर्गडुभूतत्वात् नालङ्कारः प्रहेलिका” सा०द०।

प्रहोषिन् त्रि० प्र+हु-बा० इनि सुगागमश्च। प्रकर्षेण हवनकर्त्तरि ऋ० ८।९२।४

प्रह्रा(ह्ला)द पु० १हिरण्यकशिपोः पुत्रभेदे भा०आ० ६५अ०। तच्चरितं भाग० ७५ अध्यायादौ दृश्यम्। तस्य पूर्वजन्मकथा पाद्मे भूमि०५अ०। २नागभेदे भा०स०९अ०। ह्लद-भावे घञ्। ३प्रमोदे विश्वः ह्लद-भावे घञ्। ४शब्दे धरणिः। [ज्वल०। २आसक्ते हेमच०।

प्रह्व त्रि० प्र+ह्वा त्यागे वन् नि० आलोपः। १नम्रे उज-

प्रह्वलीका स्त्री प्रवल्हिक+पृषो०। प्रहेलिकायां हला०।

प्रा पूर्त्तौ अदा० प०सक० अनिट्। प्राति अप्रासीत् पप्रौ कविकल्पद्रुमे प्रा इति पाठः तत्रार्थे।

प्रांशु त्रि० प्रकृष्टा अंशवोऽस्य। १उच्चे उन्नते अमरः। वैवस्वतमनोः २पुत्रभेदे पु० हरिवं०१०अ०। वत्सप्रीन्दपस्य सुदक्षिणायां जाते ३पुत्रभेदे पु० मार्क०पु० ११८अ०।

प्राकर पु० द्युतिमतः पश्य पुत्रभेदे मार्क०पु० ५३अ०।

प्राकरणिक त्रि० प्रकरणेन प्राप्तं ठक्। प्रकरणप्राप्ते।

प्राकर्षिक त्रि०प्रकर्षं नित्यमर्हति छेदा०ठञ्। नित्यप्रकर्षार्हे

प्राकाषिक पु० प्र+आ+काष-किकन्। १स्त्रीणां नर्त्तके २परदारोपजीविनि च उज्ज्वलद०।

प्राकाम्य न० प्रकामस्य भावः ष्यञ्। १अष्टविधैश्वर्य्यमध्ये इच्छानभिघातरूपे १ऐश्वर्ये २स्वाच्छन्द्यानुमतौ च हेमच० “प्राकाम्यं ते विभूतिषु” कुमारः। अणिमन्शब्दे ९६ पृ० ऐश्वर्यशब्दे १५४९ पृ० दृश्यम्।

प्राकार पु०प्रकीर्य्यते प्र+कॄ-आधारे घञ् दीर्घः। इष्टकादि-

रचिते वेष्टनाकारे प्राचीरादौ “ऊर्द्ध्वं विंशतिहस्तेभ्यः प्राकारं न शुभावहम्। प्रस्थे हस्तद्वयात् पूर्व्वं दीर्घे हस्तत्रयं तथा। रथ्याहिणां शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च। न मध्यदेशे कर्त्तव्यं किञ्चिन्न्यूनाधिके शुभम्” ब्रह्मवै० पु० ११२अ० तन्मानाद्युक्तम्। अस्य क्लीवत्वमार्षम्। भावे घञ्। २सर्व्वतो विस्तारे पु०।

प्राकारमर्द्दिन् त्रि० प्राकारं मृद्नाति मृद–णिनि ६त०। प्राकारभेदके। ततः बाह्वा० अपत्ये इञ् संयोगोपधेनन्तत्वात् न टिलोपः। प्राकारमर्द्दिनि तदपत्ये पुंस्त्री०।

प्राकारीय त्रि० प्राकारायायम् छ। १प्राकारप्रकृतौ इष्टकादौ। प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् प्राकारोऽस्मिन् वा स्यात् छ। २सम्भवत्प्राकारायामिष्टकायाम् ३सम्भवत्प्राकारे देशे च।

प्राकृत त्रि० प्रकृष्टमकृतमपकार्य्यं यस्य। १नीचे। प्रकृतेरयम् अण्। २प्रकृतिसम्बन्धिनि। प्रकृत्या स्वभावेन निर्वृत्तः अण्। ३स्वभावसिद्धे “बभूव प्राकृतः शिशुः” भाग० १०। प्रकृतेः संस्कृतशब्दात् आगतः अण्। ४नाटकादौ प्रसिद्धे अपभ्रंशशब्दभेदे अमरः। प्राकृतभाषायाः संस्कृतशब्दप्रकृतिकत्वात् तथात्वं प्राकृतलङ्केश्वरादौ वररुच्यादिप्रणीते ग्रन्थेऽस्य विस्तरो दृश्यः। स्वभावतः सिद्धयोः ५मित्रामित्रयोः। स्वदेशानन्तरदेशवर्त्ती नृपः प्राकृतः शत्रुः सन्निकृष्टविषयग्राहित्वसम्भवात्तस्य तथात्वम् तत्रानन्तरविषयस्थो नृपः प्राकृतं मित्रं मध्यवर्त्तिनृपविषयस्य उभयोः जिघृक्षासम्भवात् तथात्वम्। “स्याताममित्रौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि” माघ २यसर्गश्लोकव्याख्याने मल्लिनाथः।

प्राकृतज्वर पु० “वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात्” ज्वराधिकारे माधवोक्ते ज्वरभेदे।

प्राकृतप्रलय कर्म०। प्रलयभेदे प्रलयशब्दे दृश्यम्।

प्राकृतमित्र न० कर्म०। स्वभावसिद्धे मित्रे विषयानन्तरस्य नृपरूपात् प्राकृतशत्रोः अव्यवहितोत्तरविषयस्थे नृपे।

प्राकृतशत्रु पु० कर्म०। विषयानन्तरवर्त्तिनि नृपे। [सिद्धे

प्राकृतिक त्रि० प्रकृत्या निर्वृत्तः ठञ्। प्रकृतिसाध्ये स्वभाव-

प्राक्छाय त्रि० प्राक् पूर्व्ववर्त्तिनी छाया यत्र दिने। हस्तिनः हस्तनक्षत्रस्य पूर्व्ववर्त्तिछायायुते दिने “प्राक्छाये कुञ्जरस्य च” मनुः। कुञ्जरच्छायशब्दे २०६८पृ० दृश्यम्।

प्राक्तन त्रि० प्राचि काले देशे प्राच्यां दिशि वा भवः ट्यु तुट् च। प्रागभवे “प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः” कुमा०। स्त्रियां ङीप्। २पूर्व्ववर्त्तिनि कारणे च।

प्राक्तनकर्म्मन् न० प्राक्तनं कारणं कर्म्म यस्य। कर्म्मरूपकारणहेतुके अदृष्टे १पापे २पुण्ये च जटा०।

प्राक्पद पु० कर्म०। पूर्व्ववर्त्तिनि पदे।

प्राक्पुष्पा स्त्री प्राक् पुष्पं यस्याः अजा० टाप्। प्राग्वर्त्ति पुष्पान्वितलतायाम्। (काँटाल) जटाधरः।

प्राक्फल पु० प्राक्फलमस्य। पुष्पं विना फलयुते पनसे

प्राक्फल्गुनी स्त्री कर्म०। पूर्व्वफल्गुनीनक्षत्रे तत्र भवः ठञ्। प्राक्फल्गुनिक बृहस्पतौ। [बृहस्पतौ हारा०।

प्राक्फल्गुनीभव पु० प्राक्फल्गुन्यां भवति भू–अच्।

प्राक्फाल्गुन पु० प्राक्फाल्गुन्यां भवः अण्। बृहस्पतौ शब्दच०

प्राक्शृङ्गवत् पु० ऋषिभेदे भा०श०५२अ०। [सन्ध्यायाम्।

प्राक्सन्ध्या स्त्री कर्म०। पूर्व्वसंध्यायां सूर्य्योदयासन्नायां

प्राक्सवन न० प्राक्कालिकं सवनम्। यज्ञिये प्रथमसवने।

प्राक्सौमिक त्रि० सोमात् सोमयागात् प्राक् अव्ययी० प्राक्सोमं तत्र भवः ठञ् उत्तरपदवृद्धिः। सोमयागात् प्राक्कर्त्तव्ये अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासपशुयागचातुर्मास्ययागरूपे १क्रियाकलापे २इष्टौ स्त्री ङीप्। “प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्य्यात् यस्यान्नं वार्षिकं भवेत्” याज्ञ० वाक्यव्याख्यायां मिता० दृश्यम्।

प्राक्स्रोतस् स्त्री प्राग्वाहि स्रोतोऽस्याः। १नद्यां “प्राक्स्रोतसो नद्यः प्रत्यक्स्रोतसो नद्या नर्म्मदां विनेत्याङ्गः” मल्लि० धृतवाक्यम्।

प्रागग्र त्रि० प्राक् अग्रं यस्य। पूर्व्वाभिमुखे।

प्रागत्य त्रि० प्रगादिनोऽदूरदेशादि प्रगद्या० चतुरर्थ्यां ञ्य। प्रगादिनोऽदूरदेशादौ।

प्रागभाव पु० प्राग्वर्त्ती अभावः। इह कपाले घटो भविष्यतीत्यादिप्रतीतिसिद्धे संसर्गाभावभेदे “प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च। एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते” भाषा०। तल्लक्षणन्तु ध्वंसप्रतियोगित्वे सत्यभावत्वम्। स च उपादानदेश एव वर्त्तते नान्यत्र। तस्य च सामान्यधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं नास्ति किन्तु तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्। स च प्रतियोगिजनकः इति न्यायमते। सांख्यादिमते भावस्यानागतावस्थैव प्रागभावपदवाच्येति भेदः।

प्रागल्भ्य न० प्रगल्भस्य भावः ष्यञ्। १प्रगल्भतायां “प्रागल्भ्यहीनस्य नरस्य विद्या शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते”

ज्यो॰ त॰। "निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यम्" सा॰ उक्ते १भयशून्यत्वरूपे स्त्रीणां सात्त्विकभावभेदे च।

प्रागुदीची स्त्री प्राच्या उदीच्या चान्तराला दिक् ब॰स॰। पूर्वोत्तरदिशोरन्तरालायां दिशि विदिशि ईशानकोणे।

प्राग्ज्योतिष पु॰कामरूपदेशे हेमच॰। तत्र पूर्वं नरकासुरस्य पुरी आसीत् यथा कालिका॰ ३७अ॰ "करतोया सदा गङ्गा पूर्वभागावधिश्रिता। यावल्ललितकान्तास्ति तावद्देशं पुरं तव। तत्र देवी महामाया योगनिद्रा जगत्प्रसूः। कामाख्यारूपमास्थाय सदा तिष्ठति शोभना। तत्रास्ति नदराजोऽयं लौहित्यो ब्रह्मणः सुतः। तत्रैव दश दिक्पालाः स्वे स्वे पीठे व्यवस्थिताः। तत्र स्वयं महादेवो ब्रह्मा वाऽच्युत(हरिश्च)सर्वदा। चन्द्रः सूर्यश्च सततं वसेत् तत्रैव पुत्रक!। सर्वे क्रीडार्थमायाता रङ्गस्थदेशमुत्तमम्। तत्र श्रीः सर्वतो भद्रा भोग्यमत्र सदा बहु। अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ्नक्षत्रं ससर्ज ह। ततः प्राग्ज्योतिषाख्येयं पुरी शक्रपुरीसमा। अत्र त्वं वस भद्रन्ते ह्यभिषिक्तो मया स्वयम्"। नरकं प्रति भगवदुक्तिः। द्वापरे तत्र भगदत्तो नृप आसीत् यथोक्तम् "तैरेव सहितः सर्वैः प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत्। यत्र राजा महानासीद्भगदत्तो विशाम्पतेः!" भा॰स॰२५अ॰।

प्राग्भक्त न॰ सुश्रुतोक्ते भक्तभक्षणात् प्राक्कालरूपे औषधसेवनकालभेदे "अत ऊर्द्ध्वं दशौषधकालान्वक्ष्यामः। तत्र निर्भक्तं१ प्राग्भक्तं२मधोभक्तं३ मध्येभक्तं४मन्तराभक्तं५ सभक्तं६ सामुद्गं७ मुहुर्मुहुर्ग्रासं (सभक्तमभक्तं वा) ८।९ ग्रासान्तरं१०चेति दशौषधकालाः" इत्युपक्रमे "प्राग्भक्तं नाम यत् प्राग्भक्तस्योपयुज्यते। शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हिंस्यादन्नावृतं न च मुहुर्वदनान्निरेति। प्राग्भक्तसेवितमथो बलमादधाति दद्याच्च वृद्धशिशुभीरुवराङ्गनाभ्यः"।

प्राग्भार पु॰प्रकृष्टो भारः प्रा॰स॰। १उत्कर्षे २परभागे "सांख्यमस्तिष्कपङ्क्तिप्राग्भारः" प्रबोधचन्द्रोदयः। ३पर्वताग्रभागे त्रिका॰। प्राग्भाव तत्रार्थे त्रिका॰ पाठान्तरम्। स च प्राग्वर्त्तित्वे च। [अमरः।

प्राग्रहर त्रि॰ प्राग्रे प्रकृष्टाग्रे ह्रियतेऽसौ हृ-अप्। श्रेष्ठे

प्राग्राट न॰ प्राग्रे अटति अट-अच्। घनदध्नि (पातलादह) त्रिका॰।

प्राग्र्य त्रि॰ प्रकर्षेणाग्रे भवः यत्। श्रेष्ठे अमरः।

प्राग्वंश पु॰ प्राक् वंशः सपत्नीकयजमानादिसमुदायोऽत्र। हविर्गेहात् पूर्वभागस्थे यजमानादिस्थित्यर्थे गृहे अमरः। २विष्णौ च "प्राग्वंशो वंशवर्द्धनः" विष्णुसं॰। "अन्यस्य वंशः पाश्चात्त्यः अस्य तु वंशः प्रपञ्चः प्रागेव न पाश्चात्त्यः" भा॰।

प्राग्वचन न॰ प्रागुक्तं वचनम्। मन्वादिभिः पूर्वमुक्ते वचने। "यथोक्तमेतद्वचनं प्रागेव मनुना पुरा। प्रागिदं वचनं प्रोक्तमतः प्राग्वचनं विदुः" भा॰ शा॰ १२१अ॰।

प्राग्वत् अव्य॰ प्रागिव वति। पूर्वदेशकालतुल्ये। [हेमच॰।

प्राघात पु॰ प्राहन्यतेऽत्र प्र+आ+हन-आधारे घञ्। युद्धे

प्राघार पु॰ प्र+घृ-क्षरणे भावे घञ् दीर्घः। यज्ञादौ वह्नेरुपरि घृतादेःक्षरणे अमरः।

प्राघुण पु॰ प्र+आ-घुण-क। अतिथौ त्रिका॰।

प्राघुणिक पु॰ प्रघुण+स्वार्थे ठक्। अतिथौ [तिथौ हेमच॰

प्राघूर्णिक पु॰ प्र+आ+घूर्ण-भावे घञ् तत्र साधु ठञ्। अ-

प्राङ्ग न॰प्रकृतं प्रकृष्टं वाङ्गमस्य प्रा॰ब॰। १पणववाद्ये शब्दर॰ २प्रकृष्टदेहयुते त्रि॰ स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् ङीष्।

प्राङ्गण न॰ प्रकृष्टमङ्गनं पूर्व॰ णत्वम्। १गृहभूमौ शब्दर॰ (उठान) २अजिरे ३पणववाद्ये च हेमच॰ "असद्वारं सूर्यवेधं प्राङ्गणञ्च तथैव च" ब्रह्म॰वै॰ज॰ख॰१०२अ॰उक्तेः तस्य सूर्यविद्धत्वमशुभम्। पूर्वपश्चिमायतत्वे हि तस्य सूर्यविद्धत्वं दक्षिणोत्तरायतत्वे च चन्द्रविद्धत्वमिति भेदः।

प्राङ्न्याय पु॰ "आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि। सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते" इत्युक्ते व्यवहारविषये उत्तरभेदे १०९० पृ॰ दृश्यम्।

प्राङ्मुख त्रि॰ प्राक् पूर्वदिकस्थं मुखमस्य। पूर्वदिङ्मुखे स्त्रियां ङीप्। यत्र विशेषो नोक्तः तत्र प्राङ्मुखत्वं आश्वलायनगृह्यसूत्रादौ दृश्यम्।

प्राच् अव्य॰ प्राचि सप्तम्यर्थे असि तस्य लुक्। प्राचीत्यर्थे।

प्राच् त्रि॰प्र+अन्च-क्विप्। पूर्वे १देशे २काले च ३दिशि स्त्री ङीप्। ४पूज्यपूजयोरन्तरालदिशि स्त्री "यत्रैव भानुस्तु विचलुदेति प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति। तथा पुरः पूजकपूज्ययोश्च सदागमज्ञा प्रवदन्ति तन्त्रे" ति॰त॰ धृतवाक्यम्। एतच्च "शिवपूजाव्यतिरिक्तविषयम्" वाचस्पतिमिश्राः। हलन्तत्वात् वा टाप्। "प्राचाजिह्वम्" ऋ॰ १।१४०।२। "प्राचामन्युः" ऋ॰८।६।१।८ "प्राची वै दैवी दिक् पुरस्ताद्धि देवाः, प्रत्यञ्चो मनुष्यास्तानुपाऽत्ताः तस्मात्तेभ्यः प्राङ्तिष्ठन् जुहोति" शत॰ ३।१।१।६

प्राच पु॰प्र+आ+चल-भृतौ बा॰ड। १प्रकर्षेण रचने "प्राचो-

ऽस्यक्ते" ताण्ड्य०ब्रा० १।९।२स्त०। प्र+अनूच-घञार्थे भावे घञ्। २प्रकृष्टगमने प्राचैःशब्दे ऋ०भाष्ये दृश्यम्।

प्राचिका स्त्री प्राचिनोति मधु प्र+आ+चि-ड स्वार्थे कापि अत इत्त्वम्। वनमक्षिकायाम् अमरः।

प्राचिन्वत् पु० राजभेदे "जनमेजयः खल्वनन्तां नामोपयेमे माधवीं तस्यामस्य जज्ञे प्राचिन्वान्नाम। यः प्राचीं दिशं जिगाय यावत् सूर्य्योदयात् ततस्तस्य प्राचिन्वत्त्वम्" भा० आ० ९५ अ०।

प्राचीन त्रि० प्राक्+भवार्थे ख। १पूर्वदिग्देशादौ भवे। २वनतिक्तायाम् (आकनादि) अमरः ३राखायाञ्च स्त्री शब्दच० टाप्।

प्राचीनगर्भ पु० ऋषिभेदे भा०शा० ३५१अ०।

प्राचीनपनस पु० नित्यकर्म०। बिल्वे त्रिका०।

प्राचीनबर्हिस् पु०। १इन्द्रे २नृपभेदे च हेमच०। "अत्रिवंशे समुत्पन्नो ब्रह्मयोनिः सनातनः। प्राचीनबर्हिर्भगवांस्तस्मात् प्रचेतसो दश" भा०शा० २०८अ०। "प्राचीनबर्हिर्भगवान् महानासीत् प्रजापतिः। हविर्धानात् द्विजश्रेष्ठ! येन संवर्द्धिताः प्रजाः। प्राचीनाग्राः कुशास्तस्य पृथिव्यां विश्रुता मुने!। प्राचीनबर्हिर्भगवान् ख्यातो भुवि महाबलः" अग्निपु० उक्ते ३हविर्धाम्नः पुत्रे भा० अनु० १४७ अ०।

प्राचीनयोग पु० प्राचीनो योगोऽस्य। ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यं गर्गा०यञ्। प्राचीनयोग्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०

प्राचीनयोगिनीपुत्र यजुर्वेदवंश्यस्ये ऋषिभेदे शत०ब्रा० १४।९।४।३२।

प्राचीनामलक न० नित्यकर्म०। पानीयामलके अमरः।

प्राचीनावीत न० "सव्यं बाहुं समुद्धृत्य दक्षिणे तु द्विजातयः!। प्राचीनावीतमित्युक्तं पैत्र्ये कर्मणि योजयेत्" इत्युक्ते श्राद्धादौ कर्त्तव्ये वामकरे बहिष्कृते सति दक्षिणस्कन्धार्पिते यज्ञसूत्रादौ।

प्राचीनावीतिन् पु० प्राचीनावीतमस्त्यस्य इनि। तद्युते "उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः। सव्ये प्राचीनावीती निवीती कण्ठसज्जने" मनुः। गोभिलः "दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽंसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमवलम्बं भवति एवं यज्ञोपवीती भवति। सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽंसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमवलम्बनं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति"।

प्राचीपति पु० ६त०। इन्द्रे त्रिका०।

प्राचीर न० प्राचीयते प्र+आ-चि-क्रन् दीर्घश्च। सर्वतो वेष्टनाकारे इष्टकादिनिर्मिते आवरणे (पाँचिर) अमरः अस्य पुरस्य तन्मानादि च युक्तिकल्पतरावुक्तं यथा "गजैरभेद्यामनुजैरलङ्घ्याः प्राचीरखण्डा नृपतेर्भवन्ति। राजदण्डोन्नताः सर्वे प्राचीराः पृथिवीभुजः। विंशतिस्ते तु पञ्चाग्रे पार्श्वयोः पञ्च पञ्च च। पश्चात् पञ्च च विज्ञेयाः प्राचीराः पृथिवीभुजः। सर्वप्रान्ते त्वावरणो नाम प्राचीर उच्यते। प्रतिप्राकारसंस्थानं द्वारं नाभिमुखस्थितम्"। "राजच्छत्रान्तरे पञ्च राजद्वारे महीपतेः। राजदण्डत्रये सार्द्धे जयद्वारे प्रतिष्ठिताः। अद्वारे राजदण्डार्द्धे प्राचीराः पृथिवीपतेः। एवं व्यवस्थिते स्थाने मध्यमे तद्धि तिष्ठति। राजच्छत्रद्वयं सार्द्धमायामे जयवस्तुनि। परिणाहे पञ्च राजदण्डास्तिष्ठन्ति मध्यतः। राजपट्टाभिधानेन स्थानमेतन्निगद्यते। अस्मिन् गृहं नृपः कृत्वा सुचिरं सुखमश्नुते"

प्राचेतस पु० प्रचेतस्+अपत्यादौ अण्। १वाल्मीकिमुनौ २प्राचीनबर्हिषो नृपस्य पुत्रे ३वरुणस्य पुत्रे च।

प्राचैस् न० प्र+आ+चि-बा०डैसि। प्राचीने ऋ०१।८३।२भाष्यम्। तत्र च पक्षान्तरे प्राचैरित्यत्र प्राचशब्दस्तृतीयाबहुवचनान्त इत्युक्त्वा प्राचैः प्राञ्चैरित्युक्तम्।

प्राच्य त्रि० प्राचि भवः यत्। १शरावत्या नद्याः प्राग्दक्षिणे देशे अमरः। प्राच्यां दिशि प्राचि देशे काले वा २भवे त्रि०। "प्राच्यैर्होलका कर्त्तव्या" दायभा०।

प्राच्यवाट न० प्राच्यो वाटो यस्य। प्राग्देशस्थे दशकुमा०।

प्राच्यवृत्ति स्त्री "पूर्वेण युतोऽथ पञ्चमः प्राच्यवृत्तिरुदितेह युग्मयोः" वृ०र०उक्ते १छन्दोभेदे। कर्म०। २प्राचीनायां वृत्तौ स्त्री ब०स०। ३तथावृत्तियुते त्रि०।

प्राच्यसप्तसम त्रि० सप्त समाः प्रमाणमस्य मात्रच् तस्य द्विगुत्वात् लुक् कर्म०। प्राचीने सप्तसमे "द्विगो प्रमाणे" पा० तस्य प्रकृतिस्वरः।

प्राच्यायन पुंस्त्री० प्राच्यस्य गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ्। प्राच्यस्य गोत्रापत्ये। [प्राड्विवेकः।

प्राच्छ् त्रि० पृच्छति प्रच्छ-क्विप् निपा० दीर्घश्च। जिज्ञासके

प्राजक पु० प्र+अज-ण्वुल् वीभावाभावः। सारथौ "यत्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य च" मनुः।

प्राजन न०प्र+अज-करणे ल्युट् व्यभावः। तोदने पश्वादिचालनदण्डे (पाचनी) अमरः। [प्राजयाकृत्य प्रजया कृत्वा वा।

प्राजया अव्य० प्राजनक्रियायाम् साक्षा० वा गतिसंज्ञा।

प्राजहहा अव्य० हहिक्रियायाम् शाका० वा गतिसंज्ञा। प्राजहहाकृत्य प्राजहहा कृत्वा वा।

प्राजहित पु० गार्हपत्येऽग्नौ कात्या०श्रौ० ८।६।१२

प्राजापत त्रि०प्रजापतेः धर्म्यं महिष्या०अण्। प्रजापतेर्धर्म्ये

प्राजापत्य पु० प्रजापतिर्देवताऽस्य यक्। १अष्टविवाहमध्ये विवाहभेदे "ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः" मनुना अष्ट विवाहानुद्दिश्य "सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च। कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः" इति लक्षित. "त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम्। त्र्यहं परञ्च नाश्नीयात् प्राजापत्यमिति स्मृतम्" इति स्मृत्युक्ते द्वादशाहसाध्ये २व्रतभेदे न०। ३प्रजापत्यधिदेवताके चर्वादौ त्रि०। ४प्रव्रज्याश्रमाङ्गे सर्वस्वदक्षिणकेष्टिभेदे स्त्री "प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम्। आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात्" याज्ञ०। ५रोहिणीनक्षत्रे न० ६प्रयागतीर्थे न० त्रिका० ७जैनभेदे पु० हेमच०। [जायाया धर्म्ये।

प्राजावत त्रि० प्रजावत्या धर्म्यं महिष्या० अण्। भ्रातृ-

प्राजिन् पु०प्र+अज–णिनि व्यभावः। पक्षिभेदे मेदि० अमरः

प्राजितृ पु० प्र+अज–तृच् वीभावाभावः। सारथौ।

प्राजेश न०प्रजेशो देवताऽस्य अण्। १रोहिणीनक्षत्रे २प्रजापतिदेवताके चर्वादौ त्रि०। प्राजेश्वरादयोऽप्युभयत्र।

प्राज्ञ पु०प्रकर्षेण जानाति प्र–ज्ञा–क स्वार्थे अण्। १पण्डिते अमरः २राजशुके राजनि०। प्रज्ञाऽस्त्यस्य अण्। ३बुद्धिमति ४दक्षे च त्रि०। प्रज्ञा+स्वार्थे ण। ६बुद्धौ स्त्री टाप् प्राज्ञस्य पत्नी ङीप्। प्राज्ञी ७प्राज्ञपत्न्यां स्त्री। ७कल्किनो ज्येष्ठभ्रातरि पु० कल्किपु० २अ०। प्रकर्षेण अज्ञः। वेदान्तसारोक्ते व्यष्ट्युपहितचैतन्ये एकाज्ञानमात्रभासके जीवचैतन्ये पु० "एतदुपहितचैतन्यमल्पज्ञत्वानीश्वरत्वादिगुणकं प्राज्ञ इत्युच्यते। एकाज्ञानावभासकत्वादस्य प्राज्ञत्वम् अस्पष्टोपाधितयाऽनतिप्रकाशकत्वम्" वेदान्तसारः। प्रज्ञ+स्वार्थे अण् स्त्रियां ङीप्। प्राज्ञी ८सूर्यपत्न्याम् स्त्री। [त्रि० हेमच०।

प्राज्य न०प्रकृष्टमाज्यं प्र+अनृज–क्यप् वा। १प्रकृष्टघृते २प्रचुरे

प्राञ्च् त्रि० प्र+अनुच्+विच्। पूर्वदेशकालवर्त्तिनि। अस्यैनलोपाभावात् भत्वे प्राञ्चः प्राञ्चा इत्येव।

प्राञ्जल त्रि० प्र+अनृज–अलच्। १सरले २सुबोधे च जटा०।

प्राञ्जलि त्रि० प्रबद्धोऽञ्जलिर्येन प्रा०स०। १बद्धाञ्जलिपुटे प्रा०स०। २बद्धाञ्जलौ पु०।

प्राञ्जलिन् त्रि० प्राञ्जलिरस्त्यस्य ब्रीह्या० इनि। बद्धाञ्जलियुक्ते स्त्रियां ङीप्।

प्राडाहत पु० ६त०। प्रश्नकारकेणाहते तस्यापत्यमिञ् प्राडाहति तदपत्ये ततः यूनि फक् तौल्व० न लुक्। प्राडाहतायन तदीये यून्यपत्ये पुंस्त्री०।

प्राड्वि(वा)वेक पु० अर्थिप्रत्यर्थिनौ पृच्छति प्रच्छ–क्विप् प्राट्, तयोर्वाक्यं विरुद्धाविरुद्धतया विवेचयति वक्ति वा वि+विच–वि+वच–वा संज्ञायां घञ् कर्म०। व्यवहारदर्शनाय राजनियुक्ते १विचारके स्वयं विचारक २नृपसहाये च तल्लक्षणादिकं वीरमि० उक्तं यथा "विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च। प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः" वृहस्पतिः। व्यासोऽपि "विवादानुगतं पृष्ट्वा ससभ्यस्तत् प्रयत्नतः। विचारयति येनासौ प्राड्विवेकस्ततः स्मृत." गौतमेन तु वृहस्पतिवदुयोगार्थः प्राड्विवाकशब्दस्य दर्शितः। "प्राड्विवाको वादिप्रतिवादिनौ पृच्छतीति प्राट् ताभ्यामुक्तं सभ्यैः सह विविच्य वक्तीति प्राड्विवाकः" इति वृहस्पतिना। विचारयतीत्यभिधानाद्विविनक्ति इति विवेकशब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता। विविच्य वक्तीति विवाक इति। इति गौतमेन। नारदहारीतौ "यथा शल्यं भिषक्कायादुद्धरेद्यत्नयुक्तितः। प्राड्विवाकस्तथा शल्यमुद्धरेद्व्यवहारतः" इति। शल्यञ्च धर्मस्याधर्ममिश्रणम्। यथा च मनुः "विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते। शल्यञ्चास्य निकृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासद" इति। अयञ्च राज्ञा स्वयंव्यवहारदर्शने क्रियमाणेऽस्य सहायः "सप्राड्विवाकः" इति स्मरणात्। यदा तु राजा कार्य्यान्तरव्यग्रतया स्वास्थ्याभावेन वा स्वयं व्यवहारदर्शनासमर्थस्तदा तत्प्रतिनिधिः। "यदा स्वयं न कुर्य्यात् तु नृपतिः कार्य्यदर्शनम्। तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्य्यदर्शने। सोऽस्य कार्य्याणि सम्पश्येत् सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः। सभामेव प्रविश्याग्र्यामासीनः स्थित एव सः" इति मनुवचनात्। सभ्यग्रहणादमात्यादिनिवृत्तिः त्रिग्रहणात् संख्यान्तरनिवृत्तिः। असभ्यानामिति स्मृतिचन्द्रिकाकारः। तत्र दृष्टार्थत्वप्रसङ्गादयुक्तमित्युपलक्षणत्वमेव न्याय्यम्। "अपश्यता कार्य्यवशाद्व्यवहारान् नृपेण तु। सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित्" इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च। "यदा न कुर्य्यान्नृपतिः स्वयं कार्य्यविनिर्णयम्। तदा तत्र

नियुञ्जीत ब्राह्मणं शास्त्रपारगम्। दान्तं कुलीनं मध्यस्थमनुद्वेगकरं स्थिरम्। परत्रभीरुं धर्मिष्ठमुद्युक्तं क्रोधवर्जितम्” इति कात्यायनस्मरणाच्च। शास्त्रपारगं बहुशास्त्राभियोगशालिनम्। यथा ह स एव “एकं शास्त्रमधीयानो न विद्यात् कार्यनिर्णयम्। तस्माद्बह्वागमः कार्यो विवादेषूत्तमो नृपैः”। एवंविधब्राह्मणालाभे क्षत्रियं वैश्यं वा प्रतिनिदध्यात न शूद्रम्। तथा च स एव “यत्र विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र योजयेत्। वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्” मनुः “जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः। धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथञ्चन। यस्य राज्ञस्तु कुरुते शूद्रो धर्मविवेचनम्। तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः”। व्यासः “द्विजान् विहाय यः पश्येत् कार्याणि वृषलैः सह। तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं बलं कोशश्च नश्यति”। इदं वचनं स्मृतिचन्द्रिकायाममात्यादिस्थानेऽपि शूद्रं वर्जयेत् किमुत धर्मनिर्णय इत्येवंपरमुक्तम् दोषातिशयकीर्त्तनात्। कल्पतर्वादिषु तु प्रकरणाद्व्यवहारदर्शन एव शूद्रवर्जकत्वेन लिखितम्। अयञ्च प्रतिषेधोऽदृष्टार्थ एव राष्ट्रक्षोभादेरदृष्टद्वारकफलस्यैव सङ्कीर्त्तनात्। चण्डेश्वरेण तु शूद्रस्य धर्मज्ञानेऽपि वेदाविरोधप्रतिसन्धानविरहात् तत्प्रतिसन्धानस्य च सम्यग्निर्णयोपायत्वात् त्याग इति युक्तिरप्युक्ता। सा वणिगादिष्वतिप्रसक्तेत्यन्वाचयमात्रम्। एते च सर्वे व्यवहारसम्बद्धाः प्रतिषेधा अभिषिक्तक्षत्रियाधिकारिकास्तत्स्थानापन्नान्याधिकारिकाश्च। प्राड्विवाकादयस्त्वर्थार्थितया ऋत्विक्स्थानीयाः। अप्राड्विवाक इत्यादिना तेषां गुणाभावावगमाच्चियोगोक्तेश्च। “राजाभिषेकसंयुक्तो ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः। धर्मासनगतः पश्येद्व्यवहारानतुल्वणः” इति प्रजापतिवचनात्। अत्र राजशब्दोऽवयुत्यधिकारणन्यायेन क्षत्रियजातिवचनः। अभिषेकसंयुक्त इति वचनात् स्मृत्यन्तरेऽप्यभिषिक्तक्षत्रियं प्रक्रम्य तदभिधानाच्चानभिषिक्तक्षत्रियस्य नाधिकारः। अतश्च तत्प्रयुक्तशुभाशुभफलयोस्तद्गामितैव। प्राड्विवाकादीनान्तु प्राक्प्रदर्शितेभ्यो न्यायेनापि तं यान्तमित्यादि वाक्येभ्यो राज्ञोऽनिवारणे परं दृष्टादृष्टदोषभागिता। अनियुक्तानान्तु न तत्रापीत्यादि मिताक्षरादौ व्यक्तम्। ब्राह्मणो वेत्यनुकल्पत्वाभिप्रायको वाशब्दो न लक्ष्यकक्षाधिकारपरः। अनुल्वणोऽनुद्धतः”।

प्राण् पु० प्राणिति प्र+अन—क्विप् पदान्तत्वेऽपि णत्वम्। प्राणे

प्राण पु० प्र+अन—करणे घञ्। १ब्रह्मणि सिद्धा० “अतएव प्राणः” शा०सू० १।१।१२ अतएव तल्लिङ्गात् प्राणशब्देन ब्रह्मैव तथा हि “सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते” इति छन्दो० उ०। सर्वभूतोत्पत्तिप्रलयहेतुरूपलिङ्गात् ब्रह्मण एव प्राणशब्दवाच्यता १।१।१२ सूत्रभाष्ये दृश्यम्। २पञ्चवृत्तिके देहस्थे वायौ ३बोले काव्यजीवने ४रसे ५अनिले ६बले च ७पूरिते त्रि० मेदि०। ८स्थूलदेहसमष्ट्युपहितचैतन्ये पु० वेदान्तसा०। ९प्राणोपाधिके जीवे “प्राणो ह माता प्राणः पितेति” श्रुतिः। भावे घञ्। १०जीवने च नासाग्रवर्त्तिनि प्राणनवति ११वायौ ‘तस्य कर्म नासाग्रतो बहिर्गतिः’ श्रीधरस्वामी। देहस्थः पञ्चवृत्तिकः वायुश्च प्राणापानसमानोदानव्यानरूपः तल्लक्षणं ब०व०। तेषां स्वरूपादि शा०ति०व्या० योगार्णवे उक्तं यथा “इन्द्रनीलप्रतीकाशं प्राणरूपं प्रकीर्त्तितम्। आस्यनासिकयोर्मध्ये हृन्मध्ये नाभिमध्यगे। प्राणालय इति प्राज्ञः पादाङ्गुष्ठेऽपि केचन। अपानयत्यपानोऽयमाहारं च मलापितम्। शुक्रं मूत्रं तथोत्सर्गमपानस्तेन मारुतः। इन्द्रगोपप्रतीकाशः सन्ध्याजलदसन्निभः। स च मेढ्रे च पायौ च अरुवङ्क्षणजानुषु। जङ्घोदरे कृकाट्यां च नाभिमूले च तिष्ठति। व्यानोव्यानवतेचाङ्गं सर्वव्याधिप्रकोपनः। मङ्गारजनसप्रख्यो हानोपादानकारकः। स चाक्षिकर्णयोर्मध्ये कट्यां वै गुल्फयोरपि। घ्राणस्थाने स्फिगुद्देशे तिष्ठत्यत्र निरन्तरम्। अन्यद्यत्यधरं वक्त्रं गात्रनेत्रप्रकोपनः। उद्वेजयति मर्माणि उदानो नाम मारुतः। विद्युत्पाकसवर्णः स्यादुच्छ्वनाशनकारकः। पादयोर्हस्तयोश्चापि तत्सन्धिषु च वर्त्तते। पीतं भक्षितमाघ्रातं रक्तपित्तकफानिलात्। समं नयति गात्राणि समानो नाम मारुतः। गोक्षीरसदृशाकारः सर्वदेहे व्यवस्थितः”। स च सांख्यमते इन्द्रियाणां सामान्यकरणवृत्तिरूपः न तु वायुविकारः यथोक्तं सां०सू० प्र०भा०

“सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च” सू०। “प्राणादिरूपाः पञ्च वायुवत्सञ्चारात् वायवो ये प्रसिद्धास्ते सामान्या साधारणी करणस्यान्तःकरणत्रयस्य वृत्तिः परिणामभेदा इत्यर्थः। तदेतत् कारिकयोक्तम्। “स्वालक्षण्यं वृत्तिस्त्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या। सामान्यकर-

वृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च” । इति अत्र कश्चित् प्राणाद्या वायुविशेषा एव ते चान्तःकरणवृत्त्या जीवनयोनिप्रयत्नरूपया व्याप्रियन्त इति कृत्वा प्राणाद्यान्तःकरणवृत्तिरित्यभेदनिर्देश इत्याह । तन्न । “न वायुक्रिये पृथगुपदेशादिति” वेदान्तसूत्रेण प्राणस्य वायुत्ववायुपरिणामत्वयोः स्फुटं प्रतिषेधात्तत्रापि तदेकवाक्यतौचित्यात् मनोधर्मस्य कामादेः प्राणक्षोभकतया सामानाधिकरण्येनैवौचित्याच्च । वायुप्राणयोः पृथगुपदेश श्रुतयस्तु “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी” इत्याद्याः । अतएव लिङ्गशरीरमध्ये प्राणानामगणनेऽपि न न्यूनता बुद्धेरेव क्रियाशक्त्या सूत्रात्मप्राणादिनामकत्वादिति । अन्तःकरणपरिणामेऽपि वायुतुल्यसञ्चारविशेषाद्वायुदेवताधिष्ठितत्वाच्च वायुव्यवहारोपपत्तिरिति” प्र०भा० । १२इन्द्रियस्थाने “सप्त शिरसि प्राणाः प्राणाः इन्द्रियाणि” ताण्ड्य० ब्रा० १।१५।२ “सप्त शीर्षण्याः प्राणाः मुखं नासिके अक्षिणी इन्द्रियाधिष्टानत्वात्” भा० । १३प्राणे ग्रहशब्दे २७४६पृ० दृ० । १४देहस्यच्छिद्रे च

तत्र प्राणोत्पत्तिमभिधाय तस्य गौणमुख्यभावः संख्याविशेषावधारणम् इन्द्रियसामान्यवृत्तितो भेदादिकञ्च शा०सू०भा० २।४ पादे समर्थितं यथा

“सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च” सू० “उत्पत्तिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः प्राणानां परिहृतः, संख्याविषय इदानीं परिहृयते । तत्र मुख्यं प्राणमुपरिष्टाद्वक्ष्यति । सम्प्रति तु कतीतरे प्राणा इति सम्प्रधारयति । श्रुतिविप्रतिपत्तेश्चात्र विमर्शः । क्वचित् सप्त प्राणाः सङ्कीर्त्यन्ते “सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्” इति । क्वचिदष्टौ प्राणा ग्रहत्वेन गुणेन सङ्कीर्त्यन्ते “अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः” इति, क्वचिन्नव “सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ” इति । क्वचिद्दश “नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी” इति । क्वचिदेकादश “दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः” इति । क्वचिद्द्वादश “सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम्” इत्यत्र । क्वचित्त्रयोदश “चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च” इत्यत्र । एवं हि विप्रतिपन्नाः प्राणेयत्तां प्रति श्रुतयः । किं तावत् प्राप्तं सप्तैव प्राणा इति । कुतः गतेः, यतस्तावन्तोऽवगम्यन्ते “सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्” इत्येवंविधासु श्रुतिषु । विशेषिताश्चैते “सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः” इत्यत्र । ननु “गुहाशया निहिताः सप्त सप्त” इति वीप्सा श्रूयते, सा सप्तभ्योऽतिरिक्तान् प्राणान् गमयतीति । नैष दोषः, पुरुषभेदाभिप्रायेयं वीप्सा प्रतिपुरुषं सप्त सप्त प्राणा इति न तत्त्वभेदाभिप्राया सप्त सप्तान्येऽन्ये प्राणा इति । नन्वष्टत्वादिकापि संख्या प्राणेषूदाहृता कथं सप्तैव स्युः । सत्यमुदाहृता विरोधात्त्वन्यतमा संख्याध्यवसातव्या, तत्र स्तोककल्पनोपरोधात् सप्तसंख्याध्यवसानं वृत्तिभेदापेक्षञ्च सङ्ख्यान्तरश्रवणमिति मन्यते । अत्रोच्यते” भा० “हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्” सू० “हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते, “हस्तो वै ग्रहः स कर्मणातिग्रहेण गृहीतः, हस्ताभ्यां हि कर्म करोति” इत्येवमाद्यासु श्रुतिषु । एवं स्थिते च (अष्टादिसंख्यत्वे) सप्तत्वमन्तर्भावाच्छक्यते सम्भावयितुम् । हीनाधिकसङ्ख्याविप्रतिपत्तौ ह्यधिका सङ्ख्या संग्राह्या भवति, तस्यां हि हीनान्तर्भवति, न तु हीनायामधिका । अतश्च नैवं मन्तव्यं स्तोककल्पनानुरोधात् सप्तैव प्राणाः स्युरिति । उत्तरसङ्ख्यानुरोधात्त्वेकादशैव ते प्राणाः स्युः । तथा चोदाहृता श्रुतिः “दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः” इति । आत्मशब्देन चात्रान्तःकरणं परिगृह्यते करणाधिकारात् । ननु एकादशत्वादप्यधिके द्वादशत्रयोदशत्वे उदाहृते, न त्वेकादशभ्यः कार्यजातेभ्योऽधिकं कार्यजातमस्ति यदर्थम् अधिकं करणं कल्प्येत । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः पञ्च बुद्धिभेदास्तदर्थानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः पञ्च कर्मभेदास्तदर्थानि च पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, सर्वार्थविषयं त्रैकाल्यवृत्ति मन एकमनेकवृत्तिकं तदेव वृत्तिभेदात् क्वचिद्भिन्नवद्व्यपदिश्यते “मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्च” इति । तथा च श्रुतिः कामाद्या नानाविधा वृत्तीरनुक्रम्याह “एतत् सर्वं मन एव” इति । अपि च सप्तैव शीर्षण्यान् प्राणानभिमन्यमानस्य चत्वार एव प्राणा अभिमताः स्युः स्थानभेदाद्ध्येते चत्वारः सन्तः सप्त गण्यन्ते, “द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके एका वाक्” इति । न च तावतामेव वृत्तिभेदा इतरे प्राणा इति शक्यते वक्तुं, हस्तादिवृत्तीनामत्यन्तविजातीयत्वात् । तथा “नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी” इत्यत्रापि देहच्छिद्रभेदाभिप्रायेणैव दश प्राणा उच्यन्ते, न प्राणतत्त्वभेदाभिप्रायेण “ना-

भिर्द्देशभी” इति वचनात्। न हि नाभिर्नाम कश्चित् प्राणः प्रसिद्धोऽस्ति, मुख्यस्य तु प्राणस्य भवति, नाभिरपि एकं विशेषायतनमित्यतो नाभिर्द्देशमीत्युच्यते। क्वचिदुपासनार्थं कतिचित् प्राणा गण्यन्ते, क्वचित् प्रदर्शनार्थम्। तदेवं विचित्रे प्राणेयत्ताम्नाने सति क्व किं परमाम्नानमिति विवेक्तव्यम्। कार्य्यजातवशात्त्वेकादशत्वाम्नानं प्राणविषयं प्रमाणमिति स्थितम्। इयमपरा सूत्रद्वययोजना। सप्तैव प्राणाः स्युः यतः सप्तानामेव गतिः श्रूयते “तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति” इत्यत्र। ननु सर्वशब्दोऽप्यत्र पठ्यते कथं सप्तानामेव गतिः प्रतिज्ञायत इति, विशेषितत्वादित्याह। सप्तैव हि प्राणाश्चक्षुरादयः त्वक्पर्य्यन्ताः विशेषिताः इह प्रकृताः, “स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्य्यावर्त्तते अथारूपज्ञो भवति एकीभवति न पश्यतीत्याहुरित्येवमादिनानुक्रमणेन। प्रकृतगामी च सर्वशब्दो भवति। यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजिता इति ये निमन्त्रिताः प्रकृता ब्राह्मणास्त एव सर्वशब्देनोच्यन्ते नान्ये, एवमिहापि ये प्रकृताः सप्त प्राणास्त एव सर्वशब्देनोच्यन्ते नान्ये इति। नन्वत्र विज्ञानमष्टममनुक्रान्तं कथं सप्तानामेवानुक्रमणं नैष दोषः। मनोविज्ञानयोस्तत्त्वाभेदाद्वृत्तिभेदेऽपि सप्तत्वोपपत्तेः। तस्मात् सप्तैव प्राणा इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः प्रतीयन्ते “हस्तो वै ग्रहः” इत्यादिश्रुतिषु। ग्रहत्वञ्च बन्धनभावो गृह्यते बध्यते क्षेत्रज्ञोऽनेन ग्रहसंज्ञकेन बन्धनेनेति। स च क्षेत्रज्ञो नैकस्मिन्नेव शरीरे बध्यते शरीरान्तरेष्वपि तुल्यत्वाद्बन्धनस्य। तस्माच्छरीरान्तरसञ्चारीदं ग्रहसंज्ञकं बन्धनमित्यर्थादुक्तं भवति। तथा च स्मृतिः “पुर्य्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते। तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन च” इति। प्राङ्मोक्षाद्ग्रहसंज्ञकेनानेन बन्धनेनावियोगं दर्शयति। आथर्वणे च विषयेन्द्रियानुक्रमणे “चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च” इत्यत्र तुल्यवद्धस्तादीनीन्द्रियाणि सविषयाण्यनुक्रामति “हस्तौ चादातव्यञ्च उपस्थश्चानन्दयितव्यञ्च पायुश्च विसर्जयितव्यञ्च पादौ च गन्तव्यञ्च” इति। तथा “दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः ते यदास्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति” इत्येकादशानां प्राणानामुत्क्रान्तिं दर्शयति। सर्वशब्दोऽपि च प्राणशब्देन सम्बध्यमानो-

ऽशेषान् प्राणानभिदधानो न प्रकरणवशेन सप्तस्वेव व्यवस्थापयितुं शक्यते, प्रकरणाच्छब्दस्य च बलीयस्त्वात्। सर्वे ब्राह्मणा भोजिता इत्यत्रापि सर्वेषामेव अवनिवर्त्तिनां ब्राह्मणानां ग्रहणं न्याय्यं सर्वशब्दसामर्थ्यात्। सर्वभोजनासम्भवात् तु तत्र निमन्त्रितमात्रविषया सर्वशब्दस्य वृत्तिराश्रिता, इह तु न किञ्चित् सर्वशब्दार्थसङ्कोचकारणमस्ति, तस्मात् सर्वशब्देनात्राशेषाणां प्राणानां परिग्रहप्रदर्शनार्थं सप्तानामनुक्रमणमित्यनवद्यम्। तस्मादेकादशैव प्राणाः शब्दतः कार्य्यतश्चेति सिद्धम्” भा०

“अणवश्च” सू० “अधुना प्राणानामेव स्वभावान्तरमभ्युच्चिनोति। अणवश्चैते प्रकृताः प्राणाः प्रतिपत्तव्याः। अणुत्वञ्चैषां सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ न परमाणुतुल्यत्वं, कृत्स्नदेहव्यापिकार्य्यानुपपत्तिप्रसङ्गात्। सूक्ष्मा एते प्राणाः स्थूलाश्चेत् स्युः मरणकाले शरीरान्निर्गच्छन्तो बिलादहिरिवोपलभ्येरन् म्रियमाणस्य पार्श्वस्थैः। परिच्छिन्नाश्चैते प्राणाः सर्वगताश्चेत् स्युः उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिव्याकोपः स्यात्, तद्गुणसारत्वञ्च जीवस्य न सिध्येत्। सर्वगतानामपि वृत्तिलाभः शरीरदेशे स्यादिति चेत्, न, वृत्तिमात्रस्य करणत्वोपपत्तेः। यदेव ह्युपलब्धिसाधनं वृत्तिः अन्यद्वा तस्यैव नः करणत्वं तेन संज्ञामात्रे विवाद इति करणानां व्यापित्वकल्पना निरर्थिका। तस्मात् सूक्ष्माः परिच्छिन्नाश्चैते प्राणा इत्यध्यवस्यामः” भा०

“श्रेष्ठश्च” सू० “मुख्यश्च प्राणः इतरप्राणवद्ब्रह्मविकार इत्यतिदिशति। नन्वविशेषेणैव सर्वप्राणानां ब्रह्मविकारत्वमाख्यातम्, “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च” इति, सेन्द्रियमनोव्यतिरेकेणापि प्राणस्योत्पत्तिश्रवणात्, “स प्राणमसृजत” इत्यादिश्रवणेभ्यश्च। किमर्थः पुनरतिदेशः, अधिकाशङ्कापाकरणार्थः। नासदासीये हि ब्रह्मप्रधाने सूक्ते मन्त्रवर्णो भवति, “न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत् प्रकेतः आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परं किञ्च नास” इति। आनीदिति प्राणकर्म्मोपादानात् प्रागुत्पत्तेः सन्तमिव प्राणं सूचयति। तस्मात् अजः प्राण इति जायते कस्यचिन्मतिः, तामतिदेशेनापनुदति। आनीच्छब्दोऽपि न प्रागुत्पत्तेः प्राणसद्भावं सूचयति। अवातमिति विशेषणात् “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः” इति च मूलप्रकृतेः प्राणादिसमस्तविशेषरहितत्वस्य दर्शितत्वात्। तस्मात् कारणसद्भावप्रदर्शनार्थ एवायमानीच्छब्द इति। श्रेष्ठ इति च मुख्यं प्राणमभि-

इत्याति, “प्राणो वाव ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च” इति श्रुतिनिर्देशात्” भा० “ज्येष्ठश्च प्राणः” सू० “शुक्रनिषेककालादारभ्य तस्य वृत्तिलाभात्, न चेत् तस्य तदानीं वृत्तिलाभः स्यात् योनौ निषिक्तं शुक्रं पूयेत न सम्भवेद्वा, श्रोत्रादीनान्तु कर्णशष्कुल्यादिस्थानविभागनिष्पत्तौ वृत्तिलाभान्न ज्येष्ठत्वम्” भा० “श्रेष्ठश्च प्राणः गुणाधिक्यात्” सू० “न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुम्” इति श्रुतेश्च भा० । “न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्” सू० “स पुनर्मुख्यः प्राणः किंस्वरूप इतीदानीं जिज्ञास्यते । तत्र प्राप्तं तावत् श्रुतेर्वायुः प्राण इति, एवं हि श्रूयते, “यः प्राणः स एष वायुः पञ्चविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः” इति । अथ वा तन्त्रान्तरीयाभिप्रायात् समस्तकरणवृत्तिः प्राण इति प्राप्तं, एवं हि तन्त्रान्तरीया आचक्षते । “सामान्या करणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च” इति । अत्रोच्यते । न वायुः प्राणः नापि करणव्यापारः कुतः पृथगुपदेशात् । वायोस्तावत् प्राणस्य पृथगुपदेशो भवति, “प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः, स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च” इति । न हि वायुरेव सन् वायोः पृथगुपदिश्यते तथा करणवृत्तेरपि पृथगुपदेशो भवति, वागादीनि करणान्यनुक्रम्य तत्र तत्र पृथक्प्राणस्यानुक्रमणात् । न हि करणव्यापार एव सन् करणेभ्यः पृथगुपदिश्येत । तथा “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुः” इत्येवमादयोऽपि वायोः करणेभ्यश्च प्राणस्य पृथगुपदेशा अनुसर्त्तव्याः । न च समस्तानां करणानामेका वृत्तिः सम्भवति, प्रत्येकमेकैकवृत्तित्वात्, समुदायस्य चाकारकत्वात् । ननु पञ्जरचालनन्यायेन एतद्भविष्यति यथैकपञ्जरवर्त्तिना एकादश पक्षिणः प्रत्येकं प्रतिनियतव्यापाराः सन्तः सम्भूयैकं पञ्जरं चालयन्ति एवमेकशरीरवर्त्तिनः एकादश प्राणाः प्रत्येकं नियतवृत्तयः सन्तः सम्भूयैकां प्राणाख्यां वृत्तिं प्रतिलप्स्यन्त इति । नेत्युच्यते, युक्तम् तत्र प्रत्येकवर्त्तिभिरवान्तरव्यापारैः पञ्जरचालनानुरूपैरेवोपेताः पक्षिणः सम्भूयैकं पञ्जरं चालयेयुरिति तथा दृष्टत्वात् । इह तु श्रवणाद्यवान्तरव्यापारोपेताः प्राणा न सम्भूय प्राण्युरिति युक्तं, प्रमाणाभावात् अत्यन्तविजातीयत्वाच्च श्रवणादिभ्यः प्राणनस्य । तथा प्राणस्य श्रेष्ठत्वाद्युद्घोषणं गुणभावोपगमश्च तं प्रति वागादीनां न करणवृत्तिमात्रे प्राणेऽवकल्पते, तस्मादन्यो वायुक्रियाभ्यां प्राणः”

कथं तहींयं श्रुतिः, “यः प्राणः स वायुः” इति, उच्यते । वायुरेवायमध्यात्ममापन्नः पञ्चव्यूहो विशेषात्मनावतिष्ठमानः प्राणो नाम भण्यते न तत्त्वान्तरं नापि वायुमात्रं, अतश्चोभे अपि भेदाभेदश्रुती न विरुध्येते । स्यादेतत्, प्राणोऽपि तर्हि जीववदस्मिन् शरीरे स्वातन्त्र्यं प्राप्नोति, श्रेष्ठत्वात् गुणभावोपगमाच्च तं प्रति वागादीनामिन्द्रियाणाम् । तथा हि अनेकविधा विभूतिः प्राणस्य श्राव्यते “सुप्तेषु वागादिषु प्राण एवैको जागर्त्ति प्राण एवैको मृत्युनाऽनाप्तः प्राणः संवर्गो वागादीन् संवृङ्क्ते प्राण इतरान् प्राणान् रक्षति मातेव पुत्रान्” इति । तस्मात् प्राणस्यापि जीववत् स्वातन्त्र्यप्रसङ्गः, तं परिहरति” भा० “चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः” सू० “तुशब्दः प्राणस्य स्वातन्त्र्यं व्यावर्त्तयति । यथा चक्षुरादीनि राजप्रकृतिवत् जीवस्य कर्त्तृत्वं भोक्तृत्वं च प्रत्युपकरणानि न स्वतन्त्राणि तथा मुख्योऽपि प्राणो राजमन्त्रिवत् जीवस्य सर्वार्थत्वेन उपकरणभूतो न स्वतन्त्रः । कुतः तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः तैश्चक्षुरादिभिः सहैव प्राणः शिष्यते, प्राणसंवादादिषु समानधर्मणाञ्च सह शासनं युक्तं बृहद्रथन्तरादिवत् । आदिशब्देन संहतत्वाचेतनत्वादीन् प्राणस्य स्वातन्त्र्यनिराकरणहेतून् दर्शयति । स्यादेतत् यदि चक्षुरादिवत् प्राणस्य जीवं प्रति करणभावोऽभ्युपगम्येत विषयान्तरं रूपादिवत् तस्य प्रसज्येत रूपालोचनाद्याभिर्वृत्तिभिर्यथा चक्षुरादीनां जीवं प्रति करणभावो भवति । अपि चैकादशैव कार्यजातानि रूपालोचनादीनि परिगणितानि यदर्थमेकादश प्राणाः संगृहीताः न तु द्वादशमपरं कार्यजातमवगम्यते यदर्थमयं द्वादशः प्राणः प्रतिज्ञायेत इति । अत उत्तरं पठति” भा० “अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति” सू० “न तावद्विषयान्तरप्रसङ्गो दोषः अकरणत्वात् प्राणस्य । न हि चक्षुरादिवत् प्राणस्य विषयपरिच्छेदेन करणत्वमभ्युपगम्यते । न चास्यैतावता कार्याभाव एव । कस्मात्, तथा हि श्रुतिः प्राणान्तरेष्वसम्भाव्यमानं मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं दर्शयति । प्राणसंवादादिषु “अथ ह प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिरे” इत्युपक्रम्य “यस्मिन् व उत्क्रान्त इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठः” इति चोपन्यस्य प्रत्येकं वागाद्युत्क्रमणेन तद्वृत्तिमात्रहीनं यथापूर्वं जीवनं मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं दर्शयित्वा

प्राणोत्क्रिमिषायां वागादिशैथिल्यापत्तिं शरीरपात-प्रसङ्गञ्च दर्शयन्ती श्रुतिः प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रिय-स्थितिं दर्शयति। "तान् वरिष्ठः प्राणः उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमव-ष्टभ्य विधारयामि" इति च। एतमेवार्थं श्रुतिराह। "प्राणेन रक्षन्नवरं कुलाये" इति च। सुप्तेषु चक्षुरादिषु प्राणनिमित्तां शरीररक्षां दर्शयति। "यस्मात् कस्मा-च्चाङ्गात् प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यति तेन यदश्नाति यत् पिबति तेनेतरान् प्राणानवति" इति च प्राणनि-मित्तां शरीरेन्द्रियपुष्टिं दर्शयति। "कस्मिन्नहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि ? कस्मिन् ? वा प्रतिष्ठितेऽहं प्र-तिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजत" इति प्राणनिमित्ते एव जीवस्योत्क्रान्तिप्रतिष्ठे दर्शयति" भा०। "पञ्चवृत्तिर्मनो वद्व्यपदिश्यते" सू०। "इतश्चास्ति मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं यत्कारणं पञ्चवृत्तिरयं व्यपदिश्यते श्रुतिषु "प्रा-णोऽपानो व्यान उदानः समानः" इति। वृत्तिभेदश्चायं कार्य्यभेदापेक्षः। प्राणः प्राग्वृत्तिरुच्छ्वासादिकर्मा, अपानोऽवाग्वृत्तिर्निश्वासादिकर्मा, व्यानः तयोः सन्धौ वर्त्तमानो वीर्य्यवत्कर्महेतुः, उदानः ऊर्ध्ववृत्तिरुत्-क्रान्त्यादिहेतुः, समानः समं सर्वेष्वङ्गेषु योऽन्नरसा-न्नयति इति। एवं पञ्चवृत्तिः प्राणः मनोवत् यथा मनसः पञ्च वृत्तयः एवं प्राणस्यापीत्यर्थः। श्रोत्रादिनि-मित्ताः शब्दादिविषयाः मनसः पञ्च वृत्तयः प्रसिद्धाः। न तु कामः सङ्कल्प इत्याद्याः परिपठिताः परिगृह्ये-रन्, पञ्चसङ्ख्यातिरेकात्। नन्वत्रापि श्रोत्रादिनिर-पेक्षा भूतभविष्यदादिविषयाऽपरा मनसो वृत्तिरस्तीति समानः पञ्चसङ्ख्यातिरेकः। एवं तर्हि परमतमप्रति-षिद्धमनुमतं भवतीति न्यायादिहापि योगशास्त्रप्रसिद्धा मनसः पञ्च वृत्तयः परिगृह्यन्ते प्रमाणविपर्य्ययविकल्प-निद्रास्मृतयो नाम। बहुवृत्तित्वमात्रेण वा मनः प्राणस्य निदर्शनमिति द्रष्टव्यम्। जीवोपकरणत्वमपि प्राणस्य पञ्चवृत्तित्वान्मनोवदिति योजयितव्यम्" भा०। "अणुश्च" सू०। "अणुश्चायं मुख्यः प्राणः प्रत्येतव्यः इतरप्राणवत्। अणु-त्वञ्चेहापि सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ न परमाणुतुल्यत्वं, पञ्च-भिर्वृत्तिभिः कृत्स्नशरीरव्यापित्वात्। सूक्ष्मः, प्राण उत्क्रान्तौ पार्श्वस्थेनानुपलभ्यमानत्वात्, परिच्छिन्न-श्चोत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिभ्यः। ननु विभुत्वमपि प्राणस्य समाम्नायते, "समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण" इत्येवमादिषु प्रदेशेषु। तदुच्यते, आधिदैविकेन समष्टिरूपेण हैरण्यगर्भेण प्राणात्मना एतद्विभुत्वमाम्नायते नाध्या-त्मिकेन। अपि च समः प्लुषिणेत्यादिना साम्यवचनेन प्रतिप्राणिवर्त्तिनः प्राणस्य परिच्छेद एव प्रदर्श्यते तस्मा-ददोषः" भा०। "ज्योतिराद्यधिष्ठानन्तु तदामननात्" सू०। "ते पुनः प्रकृताः प्राणाः किं स्वमहिम्नैव स्वस्मै स्वस्मै कार्य्याय प्रभवन्ति आहोस्विद्देवताधिष्ठानाः प्रभवन्तीति विचार्य्यते। तत्र प्राप्तं तावद्यथा, स्वकार्यशक्तियोगात् स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्तेरन्निति। अपि च देवता-धिष्ठितानां प्राणानां प्रवृत्तावभ्युपगम्यमानायां तासा-मेवाधिष्ठात्रीणां देवतानां भोक्तृत्वप्रसङ्गात् शारीरस्य भोक्तृत्वं प्रलीयेत, अतः स्वमहिम्नैवैषां प्रवृत्तिरिति, एवं प्राप्ते इदमुच्यते। ज्योतिराद्यधिष्ठानन्त्विति। तुशब्देन पूर्वपक्षो व्यावर्त्त्यते। ज्योतिरादिभिरग्न्या-द्यभिमानिनीभिर्देवताभिरधिष्ठितं वागादिकरणजात स्व-स्वकार्य्येषु प्रवर्तत इति प्रतिजानीते। हेतुञ्च व्याचष्टे तदामननादिति। तथा ह्यामनन्ति "अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदित्यादि"। अग्नेश्चायं वाग्भावो मुखप्रवेशश्च देवतात्मनोऽधिष्ठातृत्वमङ्गीकृत्योच्यते। नहि देवता-सम्बन्धं प्रत्याख्यायाग्नेर्वाचि मुखे वा कश्चिद्विशेषः सम्बन्धो दृश्यते। तथा "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्" इत्येवमाद्यपि योजयितव्यम्। तथान्यत्रापि "वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च" इत्येवमादिना वागादीनामग्न्यादिज्योति-र्वचनेनैतमेवार्थं द्रढयति। "स वै वाचमेव प्रथममत्य-वहत् सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्" इति च। एवमादिना वागादीनामग्न्यादिभावापत्तिवचनेनैतमेवार्थं द्योतयति। सर्वत्र चाध्यात्माधिदैवतविभागेन वागाद्य-ग्न्याद्यनुक्रमणमनयैव प्रत्यासत्त्या भवति। स्मृतावपि "वागध्यात्ममिति प्राहुः ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः। वक्तव्य-मधिभूतन्तु वह्निस्तत्राधिदैवतम्" इत्यादिना वागादी-नामग्न्यादिदेवताधिष्ठितत्वं सप्रपञ्चं प्रदर्शितम्। यदुक्तं स्वकार्य्यशक्तियोगात् स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्त्ते-रन्निति तदयुक्तम् अशक्तानामपि शकटादीनामनडुदा-द्यधिष्ठितानां प्रवृत्तिदर्शनात्। उभयथोपपत्तौ चाग-माद्देवताधिष्ठितत्वमेव निश्चीयते। यदप्युक्तं देवताना-मेवाधिष्ठात्रीणां भोक्तृत्वप्रसङ्गो न शारीरस्य जीवस्येति

तत् परिच्छिद्यते" भा०। "प्राणवता शब्दात्" सू०। "सतीष्वपि प्राणानामधिष्ठात्रीषु देवतासु प्राणवता कार्यकरणसङ्घातस्वामिना शारीरेणैवैषां प्राणानां सम्बन्धः श्रुतेरवगम्यते। तथा हि श्रुतिः "अथ यत्रैतदाकाशमनुप्रविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणम्" इत्येवंजातीयका शारीरेणैव प्राणानां सम्बन्धं श्रावयति। अपि चानेकत्वात् प्रतिकरणमधिष्ठात्रीणां देवतानां न भोक्तृत्वमेकस्मिन् शरीरेऽवकल्पते। एको ह्ययमस्मिन् शरीरे शारीरो भोक्ता प्रतिसन्धानादिसम्भवादवगम्यते" भा०। "तस्य च नित्यत्वात्" सू०। "तस्य च शारीरस्यास्मिन् शरीरे भोक्तृत्वेन नित्यत्वं पुण्यपापोपलेपसम्भवात् सुखदुःखोपभोगसम्भवाच्च न देवतानाम्। ता हि परस्मिन्नैश्वर्ये पदेऽवतिष्ठमाना न हीनेऽस्मिञ्छरीरे भोक्तृत्वं प्रतिलब्धुमर्हन्ति। श्रुतिश्च भवति "पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान् पापं गच्छति" इति शारीरेणैव च नित्यः प्राणानां सम्बन्धः" भा०। "उत्क्रान्त्यादिषु तदनुवृत्तिदर्शनात्" सू०। "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इत्यादिश्रुतिभ्यः। तस्मात् सतीष्वपि करणानां नियन्त्रीषु देवतासु न शारीरस्य भोक्तृत्वमपगच्छति, करणपक्षस्यैव हि देवता न भोक्तृपक्षस्येति" भा०। "त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्" सू०। "मुख्यश्चैकः इतरे चैकादश प्राणा अनुक्रान्ताः, तत्रेदमपरं सन्दिह्यते किं मुख्यस्यैव प्राणस्य वृत्तिभेदा इतरे प्राणा आहोस्वित् तत्त्वान्तराणीति। किन्तावत् प्राप्तं मुख्यस्यैवेतरे वृत्तिभेदा इति। कुतः श्रुतेः। तथाहि श्रुतिर्मुख्यमितरांश्च प्राणान् सन्निधाप्य मुख्यात्मतामितरेषां ख्यापयति "हन्तास्यैव सर्वे रूपमसामेति तत्र तस्यैव सर्वे रूपमभवन्" इति। प्राणैकशब्दत्वाच्चैकत्वाध्यवसायः, इतरथा ह्यन्याय्यमनेकार्थत्वं प्राणशब्दस्य प्रसज्येत एकत्र वा मुख्यत्वमितरत्र वा लाक्षणिकत्वमापद्येत। तस्माद् यथैकस्यैव प्राणस्य प्राणाद्याः पञ्च वृत्तयः एवं वागाद्या अप्येकादशेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। तत्त्वान्तराण्येव प्राणाद्वागादीनीति कुतः व्यपदेशभेदात्। कोऽयं व्यपदेशभेदः, ते प्रकृताः, प्राणाः श्रेष्ठं वर्जयित्वाऽवशिष्टा एकादशेन्द्रियाणीत्युच्यन्ते श्रुतावेवं व्यपदेशभेददर्शनात्। "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इत्येवंजातीयकेषु श्रुतिप्रदेशेषु पृथक् प्राणो व्यपदिश्यते पृथक् चेन्द्रियाणि। ननु मनसोऽप्येवं वर्जनम् इन्द्रियत्वेन प्राणवत् स्यात् "मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इति पृथक् व्यपदेशभेददर्शनात्। सत्यमेतत् स्मृतौ तु एकादशेन्द्रियाणीति मनोऽपीन्द्रियत्वेन श्रोत्रादिवत् संगृह्यते, प्राणस्य त्विन्द्रियत्वं न श्रुतौ स्मृतौ वा प्रसिद्धमस्ति। व्यपदेशभेदश्चायं तत्त्वभेदपक्षे उपपद्यते। तत्त्वैकत्वे तु स एवैकः सन् प्राण इन्द्रियव्यपदेशं लभते न लभते च इति विप्रतिषिद्धं, तस्मात्तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे। कुतश्च तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे" भा०। "भेदश्रुतेः" सू०। "भेदेन च वागादिभ्यः प्राणः सर्वत्र श्रूयते "ते ह वाचमूचुः" इत्युपक्रम्य वागादीनसुरपाप्मविध्वस्तानुपन्यस्योपसंहृत्य वागादिप्रकरणम्, "अथ हेममासन्यं प्राणमूचुः" इत्यसुरविध्वंसिनो मुख्यस्य प्राणस्य पृथगुपक्रमात्, तथा "मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुत" इत्येवमाद्या अपि भेदश्रुतय उदाहर्त्तव्याः। तस्मादपि तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे। कुतश्च तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे" भा०। "वैलक्षण्याच्च" सू०। "वैलक्षण्यञ्च भवति मुख्यप्राणस्येतरेषाञ्च सुप्तेषु वागादिषु मुख्य एको जागर्त्ति "स एव चैको मृत्युनाऽनाप्तः। आप्तास्त्वितरे" तस्यैव प्राणस्यावस्थित्युत्क्रान्तिभ्यां देहधारणपातनहेतुत्वं नेन्द्रियाणां विषयालोचनहेतुत्वञ्चेन्द्रियाणाम्। न प्राणस्येत्येवंजातीयको भूयान् लक्षणभेदः प्राणेन्द्रियाणाम्। तस्मादप्येषां तत्त्वान्तरभावसिद्धिः। यदुक्तं "तत्र तस्यैव सर्वे रूपमभवन्" इति श्रुतेः प्राण एवेन्द्रियाणीति तदयुक्तम् तत्रापि पौर्वापर्यालोचनाद्भेदप्रतीतेः। तथा हि "वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे" इति वागादीनीन्द्रियाण्यनुक्रम्य "तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्" इति च श्रमरूपेण मृत्युना ग्रस्तत्वं वागादीनामभिधाय "अथेममेव नाप्नोत् योऽयं मध्यमः प्राणः" इति पृथक् प्राणं मृत्युनानभिभूतमनुक्रामति। "अयं वै नः श्रेष्ठः" इति च श्रेष्ठतामस्यावधारयति। तस्मात्तदविरोधेन वागादिषु परिस्पन्दलाभस्य प्राणायत्तत्वं तद्रूपभवनं वागादीनामिति मन्तव्यं न तु तादात्म्यम्। अत एव प्राणशब्दस्येन्द्रियेषु लाक्षणिकत्वसिद्धिः। तथा च श्रुतिः "तत्र तस्यैव सर्वे रूपमभवन् तस्मादेते एते नाख्यायन्ते प्राणाः" इति मुख्यप्राणविषयस्यैव प्राणशब्दस्य इन्द्रियेषु लाक्षणिकीं वृत्तिं दर्शयति। तस्मा-

तत्त्वान्तराणि प्राणादुवागादीन्द्रियाणीति” शाङ्करभा०। अतएव वेदान्तसारादौ आकाशादिपञ्चतन्मात्राणां समस्तानां रजोऽंशेभ्यः पञ्चवृत्तिकप्राणस्योत्पत्तिमङ्गीचकार तेनापि इन्द्रियेभ्यस्तस्य पृथक्त्वं गम्यते। १५देहस्थे दशवृत्तिके वायुभेदे प्राणकर्मन्शब्दे दृश्यम्। १६ धातुः पुत्रभेदे पु० “भार्य्ये धातृविधात्रोस्ते तयोर्जातौ सुता वुभौ। प्राणश्चैव मृकण्डुश्च” मार्क०५२अ०। वैवस्वतमन्वन्तरे १७सप्तर्षिभेदे पु० हरिवं० ७अ०। धराख्यवसोः १८पुत्रभेदे पु० हरिवं० ३अ०। १९विष्णौ पु० “ईशानः प्राणदः प्राणः” विष्णुस०। ‘प्राणस्य प्राणः’ इति श्रुतेस्तस्य तथात्वम्। प्राणयति प्राणः “अच्युतः प्रथितः प्राणः” विष्णुस०। “सूत्रात्मना प्राणयति चेष्टयति प्रजाः प्राणः” भा० व्युत्पत्तिद्वययोगात् नामद्वयम्।

प्राणस्य जलेनैवोपचयस्य करणात् जलमयत्वम् यथोक्तं छा० उ० “आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽणिष्ठः स प्राणः” इत्युक्त्वा “अन्नमयं हि सौम्य! मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्” इति च संक्षिप्योक्त्वा तत्समर्थितं यथा “यथा दध्नः सौम्य! मथ्यमानस्य योऽणिमा ऊर्द्ध्वः समुदीषति तत्सर्पिर्भवति” इति-दृष्टान्तीकृत्य “एवमेव खलु अपां सौम्य! पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्द्ध्वः समुदीषति स प्राणो भवतीति” छा०उ०। “यथायं दृष्टान्तः एवमेव खलु सौम्यान्नादेरस्य भुज्यमानस्यौदर्य्येणाग्निना वायुसहितेन खजेनेव मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्द्ध्वः समुदीषति तन्मनो भवति मनोऽवयवैः सह संभूय उपचिनोति तद्वत् तथाऽपां सौम्य! पीयमानानां योऽणिमा स प्राण इत्यादि” भाष्यम्। २०मूलाधारस्थे वायौ च “मूलाधारोद्गतः प्राणः” शा०ति०। [डच्]। स्वार्थे क। २१बोले च मेदि०।

प्राणक पु० प्राणेन कायति कै–क। १जीवमात्रे २जीवक-

प्राणकर त्रि० प्राणं बलं करोति कृ–ट। बलकारके “सद्योमांसं नवान्नञ्च बाला स्त्री क्षीरभोजनम्। घृतमुष्णोदकं चैव सद्यः प्राणकराणि षट्” चाणक्यः।

प्राणकर्मन् न० ६त०। प्राणानां दशानां कर्मभेदे तानि च कर्माणि “सर्वाणीन्द्रियकर्माणि, प्राणकर्माणि चापरे” गीता भाष्य टी० आनन्दगिरिणोक्तानि यथा “प्राणानाञ्च दशानां कर्माणि, प्राणस्य बहिर्गमनम् अपानस्याधोगमनं व्यानस्य व्यायामाकुञ्चनप्रसरणादीनि समानस्याशितपीतादीनां समुन्नयनं उदानस्योर्द्ध्वनयनम् “उद्गारे नाग आख्यातः कूर्म उन्मीलने स्मृतः। कृकरः क्षुत्करो ज्ञेयो देवदत्तो विजृम्भणे। न जहाति मृतस्यापि सर्वव्यापी धनञ्जयः” इत्येवं रूपाणि।

प्राणग्रह पु० “प्राणो वै ग्रहः” तैत्ति० उक्ते प्राणाख्ये इन्द्रिये ग्रहशब्दे २७४६ पृ० दृश्यम्। तत्र प्राणशब्देन घ्राणमुच्यते इति भाष्ये समर्थितम्।

प्राणजीवन त्रि० प्राणं जीवयति जीवि–ल्यु। १प्राणस्थापके २प्राणपोषके विष्णौ पु० “प्राणभृत्प्राणजीवनः” विष्णुस० “प्राणयति प्राणिनो जीवान् जीवयति प्राणजीवनः “न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन। इतरेण तु जीवेत यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ” मन्त्रवर्णात्” भा०।

प्राणतज पु० कल्पप्रभवे वैमानिकभेदे हेमच०। प्राणयज इत्येव साधुःपाठः। [ज्वल०।

प्राणथ पु० प्र+अन–अथ। १प्राणशब्दार्थे २बलवति च उ-

प्राणद न० प्राणं प्राणनं बलं वा ददाति पुष्णाति द्यति वा दा दो–वा–क। १जले तस्य यथा प्राणोपकारकत्वं तथा प्राणशब्दे छा०उ०वाक्ये दर्शितम्। २रक्ते च हेमच०। ३जीवकवृक्षे पु० राजनि० ४हरीतक्याम् ५ऋद्धिवृक्षे च स्त्री राजनि०। ६प्राणदातृमात्रे त्रि० “किमाश्चर्य्यं चारदेशे प्राणदा यमदूतिका” तन्त्रटः। ७विष्णौ पु० तस्य प्रलये सर्वप्राणच्छेदकत्वात्तद्दातृत्वमिति नामद्वयम् प्राणशब्दे उदा० दृश्यम्।

प्राणदा स्त्री चक्रदत्तोक्ते गुटिकाभेदे “सनागरार्श्वकरेद्धिदारकं गुडेन या मोदकमत्युदारकम्। अशेषदुर्नामकरोगदारकं करोति वृद्धं सहसैव दारकम्। चूर्णं चूर्णसमो ज्ञेयो मोदके द्विगुणो गुडः। त्रिपलं शृङ्गवेरस्य चतुष्कं मरिचस्य च। पिप्पल्याः कुडवोर्द्धञ्च चव्यायाः पलमेव च। तालीशपत्रस्य पलं पलार्द्धं केसरस्य च। द्वे पले पिप्पलीमूलादर्द्धकर्षञ्च पत्रकात्। सूक्ष्मैलाकर्षमेकन्तु कर्षं त्वचमृणालयोः। गुडात् पलानि तु त्रिंशच्चूर्णमेकत्र कारयेत्। अस्य प्राणाख्या गुडिका प्राणदेति च सा स्मृता”। [ल्युट्। २जले पु० शब्दच०।

प्राणन न० प्र+अन–भावे ल्युट्। १जीवने जटा०। करणे

प्राणनाथ पु० ६त०। पत्यौ शब्दरत्ना०। प्राणपत्यादयोऽप्यत्र

प्राणनिग्रह पु० प्राणो निगृह्यतेऽनेन नि+ग्रह–करणे अप्। प्राणायामे प्राणनिरोधादयोऽप्यत्र।

प्राणन्त पु० प्र+अन–करणे झ। १वायौ उज्ज्वल० २रसा-

क्षने अञ्जनभेदे ३क्षुधायां ४हिक्कायाञ्च स्त्री उणादि० ।

प्राणप्रद त्रि० प्राणं बलं प्रददाति प्र+दा—क । १बलदायके २ऋद्धिनामकौषधौ स्त्री रत्नमा० ।

प्राणभक्ष पु० प्राणेन घ्राणेन भक्षः ३त०। घ्राणेनाघ्राण-मात्रे कात्या० १०।२६ कर्कः । [शब्दच० ।

प्राणभास्वत् पु० प्राणेन वायुना भास्वान् उद्दीप्तः । समुद्रे

प्राणभृत् त्रि० प्राणं बिभर्त्ति भृ—क्विप् ६त० । १प्राणिनि जीवे जन्तुमात्रे २प्राणपोषके त्रि० ३विष्णौ पु० "प्राणभृत् प्राणजीवनः" विष्णुस०।

प्राणमय पु० प्राण+प्राचुर्य्ये मयट् । "कर्मेन्द्रियैः पञ्चभिरञ्चितोऽसौ प्राणो भवेत् प्राणमयस्तु कोषः" विवेकचू० उक्ते जीवस्वरूपावरके कोषभेदे "नैवात्मापि प्राणमयो वायुविकारो गन्ताऽऽगन्ता वायुवदन्तर्बहिरेष । यस्मात् किञ्चित् क्वापि न वेत्तीष्टमनिष्टं स्वं वाऽन्यं वा किञ्चन नित्यं परतन्त्रः" तस्य तत्त्वेवात्मनोभेदे हेतुरुक्तः ।

प्राणयम पु० प्राणो यम्यतेऽनेन यम—करणे घञ् अवृद्धिः । प्राणायामे हेमच० प्राणरोधप्राणनियमप्राणसंयमादयोऽप्यत्र ।

प्राणयात्रा स्त्री ६त० । प्राणस्य श्वासप्रश्वासादिके १व्यापारे उपचारात् तत्साधने २भोजनादौ । भोजनेन हि देहे प्राणयात्रानिर्वाहोऽन्यथा मरणेनोत्क्रान्तिः प्राणस्य भोजनं विना स्थित्यभावात् । प्राणयात्राऽस्त्यस्य प्रयोजनत्वेन ठन् । प्राणयात्रिक प्राणधारणभोजनयुक्ते विशिष्टभोगपरे मनुः ६।५७

प्राणयोनि पु० ६त० । १परमेश्वरे जगत्प्राणे २वायौ च ।

प्राणवत् त्रि० प्राण+मतुप् मस्य वः । प्राणिनि जीवे जन्तुमात्रे

प्राणशरीर पु० प्राणः शरीरं स्वरूपं यस्य । प्राणात्मत्वेन ध्येये परमेश्वरे "स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरः" छा० उ० "प्राणो लिङ्गात्मा विज्ञानक्रियाशक्तिद्वययुतः "यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या प्रज्ञा स प्राणः" इतिश्रुतेः" स शरीरं यस्य सः" भाष्यम् ।

प्राणसंवाद पु० ६त० । प्राणानामिन्द्रियाणां मुख्यप्राणस्य च अहं श्रेष्ठत्वविषयके विवादे । स च छा० उ० "अथ ह प्राणाः अहं श्रेयसि व्यूदिरेऽहं श्रेयानस्म्यहं श्रेयानस्मीत्युपक्रमे दर्शितः ।

प्राणसंशय पु० ६त० । १प्राणस्य स्थित्यस्थितिसन्देहे उपचारात् २मरणफलकव्यापारभेदे च ।

प्राणसद्मन् न० ६त०। प्राणायतने देहे ।

प्राणसम पु० ६त०। १प्राणतुल्ये प्रिये २पत्यौ ३पत्न्यां स्त्री ।

प्राणहर त्रि० प्राणं हरति देहात् देहान्तरं प्रापयति बलं वा हरति हृ—अच् । १प्राणस्य देहात् देहान्तरप्रापके २बलनाशके । "शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि । प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट्" चाणक्यः । ३विषादौ च याज्ञ० २।२२७।

प्राणहारक त्रि० प्राणं हरति हृ—ण्वुल् । १देहात् प्राणस्य हारके २नाशके ३वत्सनाभविषे न० राजनि० ।

प्राणाग्निहोत्र न० प्राणरूपेऽग्नौ होत्रम् । १वैश्वानरविदः प्राणानां पञ्चाहुतिरूपेऽग्निहोत्रात्मके भोजने । तस्य यथा कर्त्तव्यता तथा छा० उ० "तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात् तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति" इत्युपक्रम्य दर्शितम् । तच्च प्राणाहुतिशब्दे दृश्यम् । तत्प्रतिपादके २कृष्णयजुर्वेदीयोपनिषद्भेदे च ।

प्राणात्यय पु० ६त०। १प्राणधारणाऽसम्भावनायाम् । व०व०। २तदुपलक्षिते काले च "प्राणात्यये च संप्राप्ते योऽन्नमत्ति यतस्ततः । न स पापेन लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्भसा" स्मृतिः "सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्" शा० सू०।

प्राणाधिनाथ पु० ६त० । पत्यौ हला० ।

प्राणान्त पु० ६त० । मरणे । प्राणान्तः प्रयोजनमस्य ठञ् । प्राणान्तिक । मरणफलके प्रायश्चित्तादौ ।

प्राणापान पु० द्व०द्वि०व०। प्राणे अपाने च १वायौ "प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं प्रतिष्ठिता" मञ्जूषाधृतवाक्यम् । २अश्विनीकुमारयो० "तस्यां त्वाष्ट्र्यामश्वरूपां मार्त्तण्डस्तीव्रतेजसा । बीजं निर्वापयामास तज्जलं तद्द्विधाऽपतत् । तत्र प्राणस्त्वपानश्च योनौ चात्मजितौ पुरा । वरदानेन च पुनर्मूर्त्तिमन्तौ बभूवतुः । तौ त्वाष्ट्र्यामश्वरूपिण्यां जातौ येन नरोत्तमौ । ततस्तावश्विनौ देवौ कीर्त्त्येते रविनन्दनौ" वराहपु० ।

प्राणायतन न० ६त०। "अक्षिणी कर्णरन्ध्रे च पायूपस्थास्यनासिकाः । नवच्छिद्राणि तान्येव प्राणस्यायतनानि तु" याज्ञ० उक्ते प्राणस्य छिद्ररूपमुख्यस्थानभेदे

प्राणायन पुंस्त्री० प्राणस्यापत्यं नडा० फक् । प्राणस्यापत्ये

प्राणायाम पु० प्राण आयम्यतेऽनेन आ+यम—करणे घञ् । प्राणवायोर्गतिविच्छेदकारकव्यापारभेदे तद्विधिस्तन्त्रसारोक्तो यथा "तत्र प्राणायामेऽङ्गुलिनियमो ज्ञानार्णवे "भूतशुद्धिं ततः कुर्य्यात् प्राणायामक्रमेण च । कनि·

ष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्यन्नासापुटधारणम्। प्राणायामः स विज्ञेयस्तर्ज्जनीमध्यमे विना"। प्राणायामो द्विविधः सगर्भो निगर्भश्च। तथा च "सगर्भो मन्त्रजापेन निगर्भो मात्रया भवेत्"। मात्रा च "वामजानुनि तद्धस्तभ्रामणं यावता भवेत्। कालेन मात्रा सा ज्ञेया मुनिभिर्वेदपारगैः"। तत्र च मूलमन्त्रस्य वीजस्य प्रणवस्य वा षोडश वारादिजपेन वामनासापुटादिना वायुपूरकादिकं कुर्य्यात्। तथा च कालीहृदये "प्राणायामत्रयं कुर्य्यात् कूर्चेन प्रणवेन वा। अथ वा मन्त्रवीजेन यथोक्तविधिना सुधीः"। यथा तस्य षोडशवारजपेन वायुं रेचयेत्। तस्य चतुःषष्टिवारजपेन वायुं कुम्भयेत्। तस्य द्वात्रिंशद्वारजपेन वायुं रेचयेत्। पुनर्दक्षिणेनापूर्य्य उभाभ्यां कुम्भयित्वा वामेन रेचयेत्। पुनर्वामेनापूर्य्य उभाभ्यां कुम्भयित्वा दक्षिणेन रेचयेत्। त्रिपुरासार समुच्चये "विपरीतमतो विदधीत बुधः पुनरेव वा तद्विपरीतमिति"। यौगिके पुनर्मात्रानियमः। तथा च गौतमीये "मन्त्रप्राणायामः प्रोक्तो यौगिकं कथयामि ते। पूरयेद्वामया विद्वान् मात्राषोडशसंख्यया" इत्यादि। यद्वा चतुःषोड़शाष्टवारजपेन पूरकादिकं कुर्य्यात्। तथा च तन्त्रान्तरे "पूरयेत् षोडशभिर्वायुं धारयेत्तु चतुर्गुणैः। रेचयेत् कुम्भकार्द्धेन अशक्त्या तत्तुरीयकम्। तदशक्तौ तत्तुर्य्यमेव प्राणस्य संयमः। अस्य नित्यतामाह "प्राणायामं विना मन्त्रपूजने न हि योग्यता" सन्ध्याङ्गप्राणायामस्वरूपफलादिकं ब्राह्मणसर्वस्वे दर्शितं यथा तत्राग्निपुराणे "गायत्रीं प्रति ब्रह्मवाक्यम् "कुर्व्वन्तोऽपीह पापानि ये त्वां ध्यायन्ति पावनि!। उभे सन्ध्ये न तेषां हि विद्यते तु विपातकम्। त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामेन यो द्विजः। वर्त्तते न स लिप्येत पातकैरुपपातकैः"। इहद्विष्णुः "प्राणायामान् द्विजः कुर्य्यात् सर्व्वपापापनुत्तये। दह्यन्ते सर्व्वपापानि प्राणायामैर्द्विजस्य तु"। विष्णुधर्म्मोत्तराग्निपुराणयोः "सर्व्वदोषहरः प्रोक्तः प्राणायामो द्विजन्मनाम्। ततस्त्वभ्यधिकं नास्ति पापप्रशमकारणम्"। अत्रिः "कर्म्मणा मनसा वाचा अज्ञा पापं कृतञ्च यत्। आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैर्व्यपोहति"। अग्निपु० "प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामैस्त्रिभिर्नित्यं। अहोरात्रकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः"। वशिष्ठः "प्राणायामान् धारयेत् त्रीन् यथाविधि सुयन्त्रितः। अहोरात्रकृतं पापं तत्क्षणादेव

नश्यति"। इहापस्तम्बः "पूर्व्वोक्तेषु चैतेषु तथान्येष्वपि सर्व्वशः। प्राणायामास्त्रयोऽभ्यस्ताः सूर्य्यस्योदयनं प्रति। जायन्ते तद्विनाशाय तमसामिव भास्करः। सूर्य्यस्योदयनं प्राप्य निर्म्मला धूतकल्मषाः। भवन्ति भास्कराकारा विधूमा इव पावकाः"। योगियाज्ञवल्क्यः "यदह्ना कुरुते पापं कर्म्मणा मनसापि वा। त्रिकालसन्ध्याकरणात् प्राणायामैर्व्यपोहति"। इहस्पतिः "प्राणायामैर्दहेद्दोषान् मनोवाग्देहसम्भवान्"। प्राणायामानुवृत्तौ बौधायनः "एतदाद्यं तपः श्रेष्ठमेतद्धर्म्मस्य लक्षणम्। सर्व्वदोषोपघातार्थमेतदेव विशिष्यते"। अत्रिवशिष्ठौ "आवर्त्तयेत् सदा युक्तः प्राणायामान् पुनःपुनः। आकेशाग्रान्नखाग्राच्च तपस्तप्यत उत्तमम्"। विष्णुधर्म्मोत्तराग्निपुराणयोः "आकेशाग्रान्नखाग्राच्च तपस्तप्येत् सुदारुणम्। आत्मानं शोधयत्येव प्राणायामः पुनःपुनः। दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः। तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात्। प्राणायामैर्दहेद्दोषान् प्राणायामः परं तपः"। इहद्यमः "यथा हि शैलधातूनां धमतां धम्यते रजः। इन्द्रियाणां तथा दोषान् प्राणायामेन निर्दहेत्"। इहस्पतिः "धम्यमानं यथा स्वर्णं तु धातूनां दह्यते मलम्। तथेन्द्रियकृतो दोषः प्राणायामेन दह्यते"। योगियाज्ञवल्क्यः "यथा पर्व्वतधातूनां दोषान् दहति पावकः। एवमन्तर्गतश्चैनः प्राणायामेन दह्यते"। अत्रिवशिष्ठौ "निरोधाज्जायते वायुर्वायोरग्निः प्रजायते। अग्नेरापो व्यजायन्त तैरन्तः शुध्यते त्रिभिः"। विष्णुधर्म्मोत्तराग्निपुराणयोः "निरोधाज्जायते वायुस्तस्मादग्निस्ततो जलम्। त्रिभिः शरीरं सकलं प्राणायामैर्विशुध्यति"। योगियाज्ञवल्क्यः "तथा निरोधसंयोगात् देवतात्रयचिन्तनात्। अग्नेर्वायोरपां योगादात्मा शुध्यति वै त्रिभिः"। मनुः "प्राणायामास्त्रयो ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत् कृताः। व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः" विष्णुधर्म्मोत्तरमग्निपुराणञ्च "प्राणसंधारणं मासं कुशाग्रेणाच्युताविन्दुना। यः कुर्य्यादथवा राजन्! प्राणायामस्तत्समः"। इहद्विष्णुः "सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह। त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते। गायत्रीं शिरसा सार्द्धं जपेद्व्याहृतिपूर्व्विकाम्। प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः"। योगियाज्ञवल्क्यः "भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च। प्रत्योङ्कारसमायुक्तं तत्सवितुर्वरेण्यकम्।

ओमापोज्योतिरित्येतच्छिरः पश्चात् प्रयोजयेत्। एवं मन्त्रप्रयोगस्तु प्राणायामविधाने। त्रिरावर्त्तनयोगेन प्राणायामस्तु शब्दितः"। योगियाज्ञवल्क्यः "ओमाक्षरं ब्रह्म गायत्र्याश्च शिरः स्मृतम्। ओमापोज्योतिरित्येष मन्त्रो यस्तु प्रकीर्त्त्यते। तस्य प्रजापतिरृषिर्यजुश्छन्दस्का विना। ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्च देवताः समुदाहृताः। प्राणायामने चैव विनियोग उदाहृतः। गायत्रीं शिरसा सार्द्धमेवं श्रुतिनिदर्शनम्। प्रणवव्याहृतियुतां गायत्रीं शिरसा सह। त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते। आदानं रोधसंसर्गं वायोस्त्रिस्त्रिः समभ्यसेत्। ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायेदेताननु क्रमात्। रक्तं प्रजापतिं ध्यायेत् विष्णुं नीलोत्पलप्रभम्। शङ्करं त्र्यम्बकं श्वेतं ध्यायन्मुच्येत बन्धनात्। पूरके ब्रह्मसायुज्यं कुम्भके ब्रह्मणोऽन्तिकम्। रेचकेनाद्वितीयन्तु प्राप्नुयादैश्वरं पदम्" अथ प्राणायामविधिः तत्र व्यासपद्यम् "आदौ छन्दऋषिदेवताविनियोगाश्चिन्त्यन्ते "गायत्रीं शिरसा सार्द्धं सप्तव्याहृतिपूर्विकाम्। प्राणायामेन त्रिरावर्त्तयेत् ततः शनैः प्रश्वसेत् प्राणायामैर्दग्धदोषोऽयं यत् श्रेयः तत् सकलं भवति"। व्यासः "गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च। त्रिष्टुप् च जगती चेति छन्दांस्याहुरनुक्रमात्। अग्निवाय्वर्कवरुणा बृहस्पतिशतक्रतू। विश्वेदेवाः व्याहृतीनां दैवतानि यथाक्रमम्। विनियोगः समस्तानां प्राणायामे महर्षिभिः"। योगियाज्ञवल्क्यः "व्याहृतीनाञ्च सर्वासामृषिश्चैव प्रजापतिः। सप्त छन्दांसि प्रोक्तानि छादनानि तु सर्वशः। गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती त्रिष्टुबेव च। पङ्क्तिश्च जगती चैव सप्त छन्दांसि तानि वै। अग्निवायुस्तथादित्यो बृहस्पतिराप एव च। इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः। समाम्नातेषु नित्येषु प्रायश्चित्तेषु सर्वदा। प्राणायामप्रयोगे च विनियोग उदाहृतः"। बृहस्पतिः "बद्धासनं नियम्यासून् कृत्वा ब्रह्मादिकं तथा। संनिमीलितदृङ् मौनी प्राणायामं समभ्यसेत्"। विष्णुधर्मोत्तरे "सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह। त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते। आदानं रोधमुत्सर्गं मनसा त्रिः समभ्यसेत्। ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायन्मुच्येत बन्धनात्। रक्तं पितामहं ध्यायेद्विष्णुं नीलोत्पलप्रभम्। शुभ्रं त्र्यम्बकञ्चैव संसारार्णवतारणम्"। योगियाज्ञवल्क्यः "बाह्यस्थितं नासापुटेन वायुमाकृष्य तेनैव शनैः समस्तम्। नाड्यश्च सर्वाः प्रतिपूरयेत् स पूरको नाम महानिरोधः। न रेचको नैव च पूरको वा नासाग्रचारी स्थित एव वायुः। सुनिश्चलं धारयति क्रमेण कुम्भाख्यमेतं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः। निष्क्रम्य नासाविवरादशेषं प्राणं बहिः शून्यमिवानिलेन। निरुध्य संतिष्ठति चोर्द्ध्ववायुः स रेचको नाम महानिरोधः। नासिकयाऽऽकृष्य उच्छ्वासं ध्मानं पूरक उच्यते। कुम्भो निश्चलनिश्वासो रिच्यमानस्तु रेचकः"। योगियाज्ञवल्क्यः "प्राणेनाप्यपानेन वेगवायुं समुत्सृजेत्। येन शक्नुनधस्त्यांश्च निश्वासेन च चालयेत्। शनैर्नासापुटे वायुमुत्सृजेन्न तु वेगतः"। यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि" पात० सू० तस्य योगाङ्गतोक्ता। तस्य च योगाङ्गप्राणायामस्य लक्षणादि: पात० सू० भा० विवरणेषूक्तं यथा "तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः" सू०। "सत्यासनजये बाह्यस्य वायोराचमनं श्वासः। कोष्ठ्यस्य वायोर्निःसारणं प्रश्वासः, तयोर्गतिविच्छेद उभयाभावः प्राणायामः" भा०। स तु "बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसङ्ख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः" सू०। "यत्र प्रश्वासपूर्वको गत्यभावः स बाह्यः यत्र श्वासपूर्वको गत्यभावः स आभ्यन्तरः तृतीयस्तम्भवृत्तिर्यत्रोभयाभावः सकृत्प्रयत्नाद् भवति यथा तप्ते न्यस्तमुपले जलं सर्वतः सङ्कोचमापद्यते। तथा द्वयोर्युगपद्गत्यभाव इति त्रयोऽप्येते देशेन परिदृष्टाः इयानस्य विषयो देश इति। कालेन परिदृष्टाः क्षणानामियत्तावधारणेनावच्छिन्ना इत्यर्थः। सङ्ख्याभिः परिदृष्टाः, एतावद्भिः श्वासप्रश्वासैः प्रथम उद्घातस्तद्वन्निगृहीतस्यैतावद्भिः द्वितीय उद्घातः एवं तृतीयः एवं मृदुरेवं मध्य एवं तीव्र इति सङ्ख्यापरिदृष्टः स खल्वयमेवमभ्यस्तो दीर्घसूक्ष्मः" भा० "बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः" सू०। "देशकालसङ्ख्याभिर्बाह्यविषयः परिदृष्ट आक्षिप्तः तथाभ्यन्तरविषयः परिदृष्ट आक्षिप्तः उभयथा दीर्घसूक्ष्मः तत्पूर्वको भूमिजयात् क्रमेणोभयोर्गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः। तृतीयस्तु विषयानालोचितो गत्यभावः सकृदारब्ध एव देशकालसङ्ख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मश्चतुर्थस्तु श्वासप्रश्वासयोर्विषयावधारणात् क्रमेण भूमिजयादुभयाक्षेपपूर्वको गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः इत्ययं विशेष इति" भा०। "ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्" सू०। "प्राणायामानभ्यस्यतोऽस्य

योगिनः क्षीयते विवेकज्ञानावरणीयं यत्तदाचक्षते महामोहमयेन इन्द्रजालेन प्रकाशशीलं सत्त्वमावृत्य तदेवाकार्य्ये नियुङ्क्ते इति तदस्य प्रकाशावरणं कर्म संसारनिबन्धनं प्राणायामाभ्यासात् दुर्बलं भवति प्रतिक्षणं च क्षीयते । तथा चोक्तम् "तपो न परं प्राणायामात्ततो विशुद्धिर्मलानां दीप्तिश्च ज्ञानस्येति" । किञ्च धारणासु च योग्यता मनसः प्राणायामाभ्यासादेव । "प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्येति" वचनात्" भा० ।

"प्राणायामविशेषत्रयलक्षणपरं सूत्रमवतारयति सन्त्विति । वृत्तिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । रेचकमाह यत्र प्रश्वासेति । पूरकमाह यत्र श्वासेति । कुम्भकमाह तृतीय इति । तदेव स्फुटयति यत्रोभयोः श्वासप्रश्वासयोः सकृदेव विधारकात् प्रयत्नादभावो भवति न पुनः पूर्ववदापूरणप्रयत्नौघप्रविधारकः प्रयत्नो नापि रेचकप्रयत्नौघविधारणप्रयत्नोऽपेक्ष्यते किन्तु यथा तप्ते उपले निहितं जलं परिशुष्यत् सर्वतः सङ्कोचमापद्यते एवमयमपि मारुतो वहनशीलो बलवद्विधारकप्रयत्ननिरुद्धक्रियः शरीर एव सूक्ष्मीभूतोऽवतिष्ठते न तु रेचयति येन रेचक इति । इयानस्य देशो विषयः प्रादेशवितस्तिहस्तादिपरिमितो निवाते प्रदेशे ईषिकातूलादिक्रियानुमितो बाह्य एवमान्तरोऽप्यापादतलमामस्तकं पिपीलिकास्पर्शसदृशेनानुमितः । स्पर्शननिमेषक्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थो भागः क्षणस्तेषामियत्तावधारणेनावच्छिन्नः स्वजानुमण्डलं पाणिना त्रिः परामृश्य च्छोटिकावच्छिन्नः कालो मात्रा ताभिः षट्त्रिंशन्मात्राभिः परिमितः प्रथम उद्घातो मन्दः । स एव द्विगुणीकृतो द्वितीयो मध्यमः स एव त्रिगुणीकृतस्तृतीयस्तीव्रस्तमिमं सङ्ख्यापरिदृष्टं प्राणायाममाह सङ्ख्याभिरिति । स्वस्थस्य हि पुंसः श्वासप्रश्वासक्रियावच्छिन्नेन कालेन यथोक्तच्छोटिकाकालः समानः प्रथमोद्घातकर्मतां नीतः उद्घातो विजितो वशीकृतो निगृहीतः क्षणानामियत्ताकालो विवक्षितः श्वासप्रश्वासेयत्ता संख्येति कथञ्चिद्भेदः । स खल्वयं प्रत्यहमभ्यस्तो दिवसपक्षमासादिक्रमेण देशकालप्रचयव्यापितया दीर्घः परमनैपुण्यसमधिगमनीयः तथा च सूक्ष्मो न तु मन्दतया" विवृतिः । योगाङ्गप्राणायामविधिः दत्तात्रेयसंहितायामुक्तो यथा "तस्मिन् शस्तं समास्तीर्य्य आसनं विष्टरादिकम् । तत्रोपविश्य मेधावी पद्मासनसमन्वितः । समकायः प्राञ्जलिश्च प्रणम्य चेष्टदेवताम् । ततो दक्षिणहस्तस्याप्यङ्गुष्ठेन तु पिङ्गलाम् । निरुध्य पूरयेद्वायुमिडया तु शनैः शनैः । यथाशक्त्यानिरोधेन ततः कुर्य्याच्च कुम्भकम् । ततस्त्यजेत् पिङ्गलया शनैरेव न वेगतः । पुनःपिङ्गलयाऽऽकृष्य पूरयेदुदरं शनैः । धारयित्वा यथाशक्ति रेचयेन्मारुतं शनैः । यया त्यजेत्तयाऽऽपूर्य्य धारयेदविरोधतः । एवं प्रातः समासीनः कुर्य्याद्विंशतिकुम्भकान् । कुम्भकः सहितो नाम सर्वग्रहविवर्जितः । मध्याह्नेऽपि तथा कुर्य्यात् पुनर्विंशतिकुम्भकान् । एवं सायं प्रकुर्वीत पुनर्विंशतिकुम्भकान् । कुर्वीत रेककुम्भाभ्यां सहितान् प्रतिवासरम् । कुर्य्यादेवं चतुर्वारमनालस्यो दिने दिने । एवं मासत्रयं कुर्य्यान्नाडीशुद्धिस्ततो भवेत्" । महजामले त्रयोदशपटले "प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचकुम्भकपूरकैः । सहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः । रेचपूरणयुक्तो यः स वै सहितकुम्भकः । यावत् केवलसिद्धिः स्यात् सहितं तावदभ्यसेत् । रेचकं पूरकं त्यक्त्वा सुखं यद्वायुधारणम् । प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः । गुरूपदिष्टमार्गेण प्राणायामं समाचरेत् । यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवितमुच्यते । मरणं तस्य निष्क्रान्तिस्ततो वायुं निबन्धयेत् । मलाकुलासु नाडीषु मारुतो नैव मध्यगः । कथं स्यात् निर्मलीभावः कायशुद्धिः कथं भवेत् । शुद्धिमेति यदा सर्वं नाडीचक्रं मलाकुलम् । तदैव जायते योगी प्राणसंग्रहणे क्षमः । प्राणायामं ततः कुर्य्यान्नित्यं सात्त्विकया धिया । तथा सुषुम्णापार्श्वस्था मलाः शोषं प्रयान्ति हि । बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत् । धारयित्वा यथाशक्ति पुनः सूर्य्येण रेचयेत् । प्राणं सूर्य्येण चाकृष्य पूरयेदुदरं शनैः । विधिवत् कुम्भकं कृत्वा पुनश्चन्द्रेण रेचयेत् । येन त्यजेत्तेनैव पूरयेदविरोधतः । रेचयेच्च ततोऽन्येन रेचयेच्च न वेगतः" चन्द्रेण वामनासया सूर्य्येण दक्षिणनासया । "प्राणं चेदिडया पिबेन्नियमितं भूयोऽन्यया रेचयेत् पीत्वा पिङ्गलया समीरणमथो बद्ध्वा त्यजेद्वामया । सूर्य्याचन्द्रमसोरनेन विधिना बिम्बद्वयं ध्यायतः शुद्धा नाडिगणा भवन्ति मलिना मासत्रयादूर्द्ध्वतः । प्रातर्मध्यन्दिनं सायं मध्यरात्रे च कुम्भकान् । चतुरशीतिपर्य्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत् । प्राणायामे महान् धर्मो योगिनो मोक्षदायिनि । प्राणायामे दिवारात्रौ देहचालं प्रति-

त्यजेत्। अधमे द्वादशी मात्रा मध्यमे द्विगुणा स्मृता। उत्तमे त्रिगुणा ज्ञेया प्राणायामस्य निर्णये। कनीयसि भवेत् स्वेदः कम्पो भवति मध्यमे। उत्तिष्ठत्युत्तमे प्राणी बद्धपद्मासनो मुहुः। जलेन श्रमजातेन गात्रमार्जनमाचरेत्। दृढ़ता लघुता दीप्तिस्तेन गात्रस्य जायते। यदा तु नाडीशुद्धिः स्यात्तदा चिह्नानि बाह्यतः। जायन्ते योगिनो देहे तानि वक्ष्याम्यशेषतः। शरीरलघुता दीप्तिर्जठराग्निविवर्द्धनम्। कृशत्वञ्च शरीरस्य तस्य जायेत निश्चितम्। पूर्वोक्तकाले कुर्वीत परमाभ्यासमेव च। ततःपरं यथेष्टन्तु शक्तिः स्याद् वायुधारणे। यथेष्टधारणाद्वायोः सिद्धिः कुम्भस्य केवला। केवले कुम्भके सिद्धे रेचपूरकवर्जिते। न तस्य दुर्लभं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते"। [हेमच०।

प्राणावाय न० प्राणेनावैति अव--इ अच्। क्रियाविशाले

प्राणासन न० "एतत् प्राणासनं नाम सर्वसिद्धिप्रदायकम्। वायुं मूले समारोप्य ध्यात्वाऽऽकुञ्चय प्रसारयेत्। केवलं पादमेकञ्च स्कन्धे चारोप्य यत्नतः। एकपादेन गगने तिष्ठेत् स दण्डवत् प्रभो!। आपानासनमेतत् हि सर्वेषां पूरकाश्रयम्"। कृत्वा स्कन्धशीर्षपद्मे समारोप्याथ वायुभिः। तदासिद्धो भवेत् मर्त्यः प्राणापानसमागमम्। अपानासनयोगेन कृत्वा योगेश्वरो भुवि" रुद्रयामलोक्ते पूजाङ्गे आसनभेदे।

प्राणाहुति स्त्री प्राणरूपेभ्योऽग्निभ्य आहुतिः। भोजनात् प्राक् स्वदेहस्थकर्त्तव्ये प्राणरूपाग्न्युद्देश्यकाहुतौ तत्प्रकारश्च आह्नि०त० दर्शितो यथा

छन्दोगपरिशिष्टे "प्राणेभ्यस्त्वथ पञ्चभ्यः स्वाहा प्रणवसंयुताः। पञ्चाहुतीस्तु जुहुयात् प्रत्ययाग्निनिभेषु च"। प्राणाहुतिमुद्रामाह शौनकः "तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्लग्ना प्राणाहुतिर्भवेत्। मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपाने जुहुयात्ततः। कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्व्याने च जुहुयाद्धविः। तर्जनीन्तु बहिष्कृत्वा उदाने जुहुयात्ततः। समाने सर्वहस्तेन समुदायाहुतिर्भवेत्"। स्मृत्यर्थसारे "प्राणाहुतौ घृताभावे पश्चात् भुञ्जीत नो घृतम्" अत्र पाठक्रमेण प्राणापानव्यानोदानसमानरूपेभ्य आहुतिरुक्ता। वैश्वानरविदस्तु छन्दो०उ०श्रुत्यक्रम उक्तो यथा "तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं, स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति"। "अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्व्यानाय स्वाहेति व्यानस्तृप्यति"। "अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति"। "अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात् समानाय स्वाहेति समानस्तृप्यति"। "अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृप्यति"।

प्राणिद्यूत न० ६त०। समाह्वयाख्ये विवादपदभेदे अमरः। द्यूतशब्दे २७७२ पृ० दृश्यम् "एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये" याज्ञ० द्यूतधर्मोऽतिदिष्टः। [मात्रे।

प्राणिन् नित्यम् त्रि०प्राणोऽस्त्यस्य इनि। जीवे चेतने जन्तु-

प्राणिमातृ स्त्री प्राणिनो मातेव। गर्भदात्रीक्षुपे राजनि०।

प्राणिहित त्रि० ६त०। १प्राणिनो हितसाधने २पादुकायां स्त्री त्रिका०। [प्राणीत्य तत्रार्थे पाठान्तरम्।

प्राणीत्य न० प्रणीतस्य प्रयुक्तस्य भावः ष्यञ्। ऋणे त्रिका०

प्राणेश पु० ६त०। १पत्यौ जटा०। २भार्य्यायां स्त्री हेमच०। ३वायौ पु० त्रिका०। प्राणेश्वरादयोऽप्यत्र।

प्राण्यङ्ग न० ६त०। प्राणिनोऽङ्गे अवयवे हस्तपादादौ तत्र उपसर्जने "अद्रवं मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारिजम्। अतत्स्थं तत्र दृष्टञ्च तेन तद्वत् तथा युतम्" इत्युक्तलक्षणस्वाङ्गरूपकत्वे असंयोगोपधत्वे ङीष्। तत्र क्रोड़ादिबह्वचो नासिकोदरजङ्घादन्तस्कन्धाणाम् पुच्छस्य च विशेषोक्तेः संयोगोपधत्वेऽपि ङीष् स्यात्।

प्रातःकृत्य न० ७त०। शास्त्रविहिते प्रातःकर्त्तव्ये कर्मणि तच्च आचारशब्दे ६२२पृ०दर्शितम्। एवमन्यत्रापि यथायथं नानाशास्त्रे उक्तं दृश्यम्।

प्रातःकाल पु० कर्म०। १प्रभातकाले "प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु" स्मृतिपरिभाषिते सूर्य्योदयावधि मुहूर्त्तत्रयमिते २काले च।

प्रातःसन्ध्या स्त्री सन्धौ भवः यत् सन्ध्या ७त०। १गतरात्रेरनन्तरं मुहूर्त्तात्मके भाविसूर्य्योदयस्य मध्यवर्तिनि २दण्डचतुष्टयात्मके वा काले "त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम्। नाड़ीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते" ति०त०। सन्ध्या च ब्रह्मणो मनोजाता कन्या सा च वशिष्ठोपदेशेन तपः कृत्वा पूर्वप्रतिज्ञातस्याग्नौ शरीरत्यागस्य सम्पादनार्थं विष्णुवरेण पुरोडाशमयं देहमवाप्य मेधातिथियज्ञाग्नौ शरीरं जुहाव। तस्याः पूर्वार्द्धं प्रातःसन्ध्या। ३तस्याश्च तत्कथा कालिकापु० २२अ० यथा "तदा विष्णोः प्रसादेन सा विवेश विधेः सुता। वह्निस्तस्याः शरीरं तद्दग्ध्वा सूर्यस्य मण्डले। शुद्धं प्रवेश-

यामास विष्णोरेवाज्ञया पुनः । स्वर्यौ द्विधा विभज्याथ तच्छरीरं तदा रथे । स्वके संस्थापयामास प्रीतये पितृदेवयोः । यदर्द्धभागस्तस्यास्तु शरीरस्य द्विजोत्तमाः ! । प्रातःसन्ध्याभवत् सा तु अहोरात्रान्तमध्यगा । यः शेषभागस्तस्यास्तु अहोरात्रान्तमध्यगः । स सायमभवत् सन्ध्या पितृप्रीतिप्रिया सदा । सूर्य्योदयाच्च प्रथमं यदा स्यादरुणोदयः । प्रातःसन्ध्या तदोदेति देवानां प्रीतिकारिणी । अस्तं गते ततः सूर्य्ये शोणपद्मनिभा सदा । उदेति सायंसन्ध्यापि पितृणां मोदकारिणी" । अन्यौ काले उपास्या सन्ध्या ७त० । पूर्वसन्ध्याकाले उपास्यायां गायत्रीप्रतिपाद्यपरमेश्वररूपायां ४देवतायाञ्च यथोक्तं भरद्वाजस्मृतौ ७अ० यथा

"गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्रीति स्मृता ततः । प्राणा गया इति प्रोक्तास्त्रायते तानथापि वा । गायत्रीति भवेन्नाम केवलं त्रायतीति वा । व्यानशे प्राणजिह्वासु सदा वाक्प्रवर्त्तनात् । सरस्वतीति नाम्ना च समाख्याता महर्षिभिः । सवितृप्रकाशकरणात् सावित्रीत्यभिधा भवेत् । जगतः प्रसवित्रीति हेतुनानेन वापि च । तस्मादियं सदोपास्या निशादिवसयोर्द्विजैः । गायत्री सन्धिवेलायां सैव सन्ध्येति कीर्त्तिता । यो जपेदद्यनं ज्ञात्वा नश्यन्त्यंहांसि तत्क्षणात् । ऋषिच्छन्दो देवतास्य जपेत्तास्त्वन्विताः क्रमात् । ज्ञात्वा पदानि स्तुत्वाथ तुरीयं पादमव्ययम् । ब्रह्मणा याति तत्साम्यं पदं ज्ञात्वा तुरीयकम् । या गायत्री त्रिचरणा सा त्रिमूर्त्तिस्वरूपिणी । उपास्यानन्तरं विप्रैस्त्रिसन्ध्यासु त्रिमूर्त्तिषु । तुरीयपादमेतस्या ज्ञात्वा योपास्तिमाचरेत् । सा रत्नपूर्णां पृथिवीं दत्त्वापो दोषभाग्भवेत् । ब्रह्मेशरुद्रादिदेवताभिरुपासिता । सन्ध्यान्तां कोन सेवेत विप्रः स्वादभिलाषुकः । प्रातः सतारकां सन्ध्यां सायं सन्ध्यां सभास्कराम् । स्नानकर्मणि तन्मध्यामुपासीत यथाविधि । प्रातरेवमुपास्यैव प्रकुर्य्यात् हवनं जपम् । स्नानस्यानन्तरं कुर्य्यात् तर्पणञ्च महाक्रतून् । सायं सन्ध्यामुपासीत होमं कुर्वीत शासनात् । सन्ध्योपासनहीनो यो न योग्यः सर्वकर्मसु । तस्मादुपास्य विधिना सन्ध्यामन्यक्रियाश्चरेत् । नोपासयेद्द्विजः सन्ध्यां योऽसौ शूद्रत्वमाप्नुयात् । कर्माण्यन्यानि संत्यज्य सन्ध्यां यः केवलं द्विजः । उपास्ते, सर्वपुण्यानि कृतवान् स भवेद्ध्रुवम् । सन्ध्योपास्तिं विना विप्रः पुण्यान्यन्यानि चाचरेत् । यस्तस्य तानि पापानि भवन्त्येव न संशयः । नाशयेत् जन्मजनितं पापं दशजपादनु । पुराकृतं शतजपाद्गायत्र्यास्तु द्विजन्मनः । कृतं युगेऽपि चैकाग्र्यान् सहस्रेण जपेन तु । सहस्रत्रा जपतस्तस्माद्गायत्रीं सर्वदा जपेत् । समस्तसप्ततन्तुभ्यो जपयज्ञः परं स्मृतः । हिंसया ते प्रवर्त्तन्ते जपयज्ञो न हिंसया । यावन्तः कर्मयज्ञास्स्यु दानानि च तपांसि च । ते सर्वे जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् । जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति । प्रसन्ना विपुलान् भोगान् दद्यान्मुक्तिञ्च शाश्वतीम् । यक्षराक्षसवेतालप्रेतभूतपिशाचकाः । जपाश्रयं द्विजं दृष्ट्वा दूरन्ते यान्ति भीतितः । तस्माज्जपः सदा श्रेष्ठः सर्वस्मात् पुण्यसाधनात् । इत्येवं सर्वथा ज्ञात्वा विप्रो जपपरो भवेत् । एवं जपपरः सन्ध्यां भक्त्योपासीत यो द्विजः । नियमेन सदा गच्छेद्ध्रुवं नात्र संशयः । तस्माज्जितेन्द्रियो नित्यं सन्ध्योपास्तिं समाचरेत् । स सर्वलोकान् जित्वाऽथ विप्रः स्ववशमानयेत् । तदन्ते ब्रह्मभावेन यावदाभूतसंप्लवम् । तावत्तिष्ठेत् निरातङ्को भवेदत्र न संशयः । एवं सन्ध्याविधिं सर्वं यो विप्रोऽध्यापयेत् द्विजः । अध्यापको यथावत्स्यः श्रोता चैकाग्रमानसः । स सर्वपापनिर्मुक्तः सर्वविद्याविशारदः । अथ धान्यधनोपेतो जीवेद्वर्षशतं सुखी । एतद्विधानं योऽधीत्य श्रावयेत् ब्राह्मणोत्तमान् । प्रीतिपूर्वं प्रयत्नेन ब्राह्मणो नियमेन च । अज्ञानेन प्रमादेन दुरितं यत् समर्जितम् । तस्य तत् सकलं नाशं व्रजेदत्र न संशयः । यः सन्ध्योपास्तयस्तिस्रो यस्य ज्ञानं विधीयते । पर्वणि श्रावणो यस्य तत् सर्वं पूर्णतामियात् । कामान्मोहाच्च लोभाच्च सन्ध्यां नातिक्रमेत् द्विजः । सन्ध्यातिक्रमणाद्विप्रो ब्राह्मण्याच्च्यवते यतः । अनागतां तु ये पूर्वामनतीताञ्च पश्चिमाम् । सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथं ते ब्राह्मणाः स्मृताः ? । सायं प्रातः सदा सन्ध्यां ये न विप्रा उपासते । कामन्तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मसु योजयेत् । विधानमेतन्नो देयं रहस्यं यस्य कस्यचित् । वेदाध्यायाभिजाताय प्रदेयं स द्विजन्मने" । ब्राह्मणस० योगियाज्ञवल्क्यः "अतःपरं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनमुत्तमम् । अहोरात्रकृतैः पापैर्यामुपास्य प्रमुच्यते" । तथा "यावन्तोऽस्यां पृथिव्यां हि विकर्मस्थास्तु वै द्विजाः । तेषां वै पावनार्थाय सन्ध्या सृष्टा स्वयम्भुवा । या सन्ध्या सा तु गायत्री

द्विधा भूता प्रतिष्ठिता"। तथा "या सन्ध्या कर्म विप्राणामहोरात्रकृतस्य तु। पापापनुत्तये यस्मात् तस्मान्नित्यं समाचरेत्" यमः "सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः। विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्"। शातातपः "अनृतं मद्यगन्धञ्च दिवामैथुनमेव च। पुनाति वृषलस्यान्नं बहिः सन्ध्या ह्युपासिता"। याज्ञवल्क्यः "निशायां वा दिवा वापि यदज्ञानकृतं भवेत्। त्रिकालसन्ध्याकरणात् तत्सर्वं विप्रणश्यति"। देवलः "सायं प्रातः सदा सन्ध्यामुपासीत शुचिर्बहिः"। विष्णुपु० "सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्यायाः पार्थिवेष्यते। अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः"। योगियाज्ञवल्क्यः "सर्वावस्थोऽपि यो विप्रः सन्ध्योपासनतत्परः। ब्राह्मण्यान्न स हीयेत अन्यजन्मगतोऽपि सन्। सन्ध्या तूपासिता येन तेन विष्णुरुपासितः। दीर्घमायुः स विन्देत सर्वपापैः प्रमुच्यते"। तथा "सायं प्रातस्तु यः सन्ध्यां सम्यक् चाप्युपासते। जप्त्वैव पावनीं देवीं सावित्रीं लोकमातरम्। स तया पावितो देव्या ब्राह्मणो धूतकिल्विषः। न सीदेत् प्रतिगृह्णानोऽपि पृथ्वीं ससागराम्"। अग्निपुराणे मुनय ऊचुः "कथं मुने! दिवं याति ब्राह्मणो कृतकिल्विषः। अनग्निको हि नो ब्रूहि यदुक्तं वह्निना पुरा" सूत उवाच "सायं प्रातश्च यः सन्ध्यामुपास्तेऽच्युतमानसः। जपते पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम्। तया स भावितो देव्या ब्राह्मणः धूतकिल्विषः। न सीदेत् प्रतिगृह्णानः पृथिवीञ्च ससागराम्। ये चास्य दारुणाः केचिद्ग्रहाः सूर्यादयो दिवि। ते चास्य सौम्यतां यान्ति शिवाः शिवतरास्तथा। यत्र तत्र गतञ्चैनं दारुणाः पिशिताशनाः। घोररूपा महाकायाः प्रभवन्ति न राक्षसाः। यावन्तश्च पृथिव्यां हि चीर्णवेदव्रता द्विजाः। अचीर्णव्रतवेदा वा विकर्मपथमाश्रिताः। तेषान्तु पावनार्थाय गायत्री नित्यमेव हि। द्वे सन्ध्ये ह्युपतिष्ठेत तदन्वर्थं महाव्रतम्"। तथा "द्वे सन्ध्ये ह्युपतिष्ठेत गायत्रीं प्रयतः शुचिः। यस्तस्य दुष्कृतिर्नास्ति पूर्वतः परतोऽपि वा। एवं किल्विषयुक्तो हि विनिर्दहति पातकम्। उभे सन्ध्ये ह्युपासीत तस्मान्नित्यं द्विजोत्तमः"। तथा "सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या नैवाप्युपासिता। जीवन्नेव भवेत् शूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते"। मनुः "न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम्। स साधुभिर्बहिष्कार्य्यः सर्वस्मात् द्विजकर्मणः"। व्यासः "बहिः सन्ध्या दशगुणा गोष्ठप्रस्रवणादिषु। खाते तीर्थे दशगुणा साहस्री जाह्नवीजले"। बहिरिति अनाच्छादितस्थाने प्राङ्गणादौ। शातातपः "गृहेषु प्राकृती सन्ध्या गोष्ठे शतगुणा स्मृता। नदीषु शतसाहस्रा अनन्ता शिवसन्निधौ"। गृहेषु गृहवीथ्यादौ। योगियाज्ञवल्क्यः "सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ। सन्ध्यात्रयन्तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा"। संवर्त्तः "प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि। सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्द्धास्तमितभास्कराम्"। नरसिंहपुराणे "पूर्वां सन्ध्यां सनक्षत्रामुपक्रम्य यथाविधि। गायत्रीमभ्यसेत्तावद्यावदादित्यदर्शनम्"। मनुः "ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वात् दीर्घमायुरवाप्नुयुः। पूजां यशश्च कीर्त्तिञ्च ब्रह्मवर्च्चसमेव च। उपास्ते यस्तु नो सन्ध्यां ब्राह्मणो हि विशेषतः। स जीवन्नेव शूद्रः स्यान्मृतः श्वा चाभिधीयते"। तथा "सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु। यदन्यत् कुरुते किञ्चित् न तस्य फलभाग्भवेत्"। यमः "अनागतान्तु ये पूर्वामतीतां चापि पश्चिमाम्। ये विप्रा नानुतिष्ठन्ति सन्ध्यां ते वृषलाः स्मृताः"। छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः "सन्ध्यां नोपास्य चाकर्त्ता स्नानदानस्य यः सदा। तं दोषा नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः" तथा "एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितम्। यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते"। कूर्मपुराणे "न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमाम्। स शूद्रेण समो लोके सर्वधर्मविवर्जितः"। मुख्यकाले सन्ध्यावन्दनाकरणे प्रायश्चित्तमाह। व्यासः "आदित्योऽभ्युदियाद्यस्य सन्ध्योपास्तिमकुर्वतः। स्नात्वा प्राणांस्त्रिराचम्य गायत्र्यष्टशतं जपेत्" पारिजाते तु "कालातिक्रमणे चैव चतुर्थ्यार्घ्यं प्रदापयेत्" इत्युक्तम्। मलमासतत्त्वे तु "कालातीता वृथा सन्ध्या वन्ध्यास्त्रीमैथुने यथा। गायत्रीं दशधा जप्त्वा पुनःसन्ध्यां समाचरेत्" काशीखण्डोक्तं प्रायश्चित्तान्तरमुक्तम्। अत्र यथाचारं व्यवस्था। सङ्गवपर्य्यन्तप्रातःसन्ध्याया गौणकालः आप्रदोषावसानं सायंसन्ध्यायाः इति मण्डनः। "उदयास्तमयादूर्द्ध्वं यावत् स्यात् घटिकात्रयम्। तावत् सन्ध्यामुपासीत प्रायश्चित्तमतः परम्" इति स्कान्दे विशेष उक्तः। मध्याह्ने तु दक्षः "आध्यर्द्धयामादासायं सन्ध्या माध्याह्निकीष्यते। अर्घ्यप्रदानतः पूर्वमुदयास्तमयेऽपि वा। गायत्र्यष्टशतं जप्यं प्रायश्चित्तं द्विजा-

तिभिः” इति। गौणकालेऽप्यसम्भवे यमः “दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेत्। शर्वर्य्याः प्रथमे यामे तावत् कुर्य्याद्यथाक्रमम्”। अत्र मुख्यकालानुरोधात् सायंसन्ध्योपासनं पूर्वं कृत्वा “आगन्तूनामन्ते निवेशः” इति न्यायेनातीतकालं कर्म पश्चात् कार्य्यमिति न्यायतः प्राप्तं तस्य निषेधार्थं यथाक्रममिति वचनमिति। “दिवोदितानि कर्माणि प्राप्नुवन्तीतराणि च। दिवोदितानि कृत्वैव विदध्यादुत्तराणि तु” मदनपरिजाते वशिष्ठोक्तेः। सूतके विशेषः सूतके इत्यनुवृत्तौ “अवगाहं ब्रह्मयज्ञं सौरजप्यञ्च वर्जयेत्” इति “स्नानं सन्ध्यां त्यजन् विप्रः सप्ताहाच्छूद्रतां व्रजेत्। तस्मात् स्नानञ्च सन्ध्याञ्च सूतकेऽपि न सन्त्यजेत्। सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत्। मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायामकृते द्विजः” इत्यनयोरविरोधाय न मानससन्ध्यानिषेध इति कल्प्याम्। किन्तु प्राणायाममन्त्रा मनसापि नोच्चार्य्या इत्यर्थः। पैठिनसिस्तु “मृतके सावित्र्याञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्य्यात्” इत्यर्घ्यदानान्तां सन्ध्यामाह। अन्ये तु उच्चार्य्य वाचा गायत्रीं दद्यादर्घ्याञ्जलीनपि। अष्टविंशतिकृत्वोऽत्र गायत्रीं मनसा जपेत्” इति गायत्रीजपमप्याहुः। “मृतके कर्मणान्त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते” इति यद्यपि सन्ध्यायानिवृत्तिः श्रूयते तथाप्यञ्जलिप्रक्षेपादिकं कार्य्यम्। “मृतके सावित्र्या चाञ्जलिमक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्य्यादिति” पैठिनसिस्मरणात् इति मिताक्षरा सन्ध्यादीनामप्यपवादमाहापरार्के पुलस्त्यः “सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत्। न त्यजेत् मृतके वापि त्यजन् गच्छेदधो द्विजः। सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत्। मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायामकृते द्विजः” ?। यत्तु चन्द्रिकायां जावालः “सन्ध्यां पञ्च महायज्ञान् नैत्यिकं स्मृतिकर्म च। तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया” यच्च संवर्त्तः “सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते” यच्च विष्णुपु० “सर्वकालमुपस्था तु सन्ध्ययोः पार्थिवेष्यते। अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः” इति। तत् संपूर्णसन्ध्यानिषेधपरम्। “अशौचे मानसी सन्ध्या कुशवारिविवर्जिता” इति शुद्धिदीपे च्यवनोक्तेः। पैठीनसिस्त्वत्र मन्त्रोच्चारणमप्याह” सूतके सावित्र्याञ्जलिं प्रक्षिप्य सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्य्यात्”। प्रयोगपरिजाते भरद्वाजोपि “सूतके मृतके कुर्य्यात् प्राणायाममन्त्रकम्। तथा मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत्। गायत्रीं सम्यगुच्चार्य्य सूर्य्यार्घ्यं निवेदयेत्। मार्जनं तु न वा कार्य्यमुपस्थानं न चैव हि”। इत्येवं मिताक्षरापरिजातादौ अशौचे सन्ध्याकरणविशेषस्योक्तेः गौड़ानां तदनाचरणमनाचार एव तस्य श्रौतत्वेन स्मृत्या बाधानुचितत्वादपि मिताक्षराद्युक्तं युक्तमिति द्रष्टव्यम्।

प्रातःसवन न० सवनं यज्ञाङ्गकर्मभेदः सोमाभिषवादि प्रातः कर्त्तव्यम् सवनम्। प्रातःकर्त्तव्ये यज्ञाङ्गकर्मभेदे। अग्र प्रातःसव तत्रार्थे पु०।

प्रातःस्नान ७त०। प्रातःकर्त्तव्ये जलावगाहनादिरूपे स्नाने तस्य कर्माङ्गताद्युक्तं गरुड़पु० “उषः काले तु संप्राप्ते कृत्वा चावश्यकं बुधः। स्नायान्नदीषु शुद्धासु शौचं कृत्वा यथाविधि। प्रातःस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रातःस्नानं समाचरेत्। प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टशुभं हि तत्। सुखसुप्तस्य सततं लालाद्याः संस्रवन्ति हि। अतो नैवाचरेत् कर्माण्यकृत्वा स्नानमादितः। अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम्। प्रातःस्नानेन पापानि धूयन्ते नात्र संशयः। न च स्नानं विना पुंसां प्राशस्त्यं कर्म संस्मृतम्। होमे जप्ये विशेषेण तस्मात् स्नानं समाचरेत्। अशक्तावशिरस्कन्तु स्नानमस्य विधीयते”।

प्रातःस्मरणीय त्रि० ७त०। प्रातःकीर्त्तनीये देवादौ पुण्यचरिते। प्रभातशब्दे ४४७५ पृ० दृश्यम्।

प्रातर् अव्य० प्र+अत—अर। १प्रभाते अमरः “प्रातःकालो मुहूर्त्तां स्त्रीनि”ति स्मृत्युक्ते २सूर्य्योदयावधित्रिमुहूर्त्तकाले च

प्रातर त्रि०प्रकृष्ट आतरो यत्र। प्रकृष्टातरयुक्तपतरणपण्ययुक्ते देशे ततः कृशाश्वा०चतुरर्थ्यां छण्। प्रातरीय तत्समीपदूरदेशादौ त्रि०।

प्रातरच्चक पु० सर्पभेदे भा०आ० ५७अ०।

प्रातरनुवाक पु० प्रातःपाठ्ये अनुवाके वेदांशभेदे मन्त्रे “प्रातरनुवाकं जाग्रदुपासीत” कात्या० श्रौ० ८।१।१९ “पुरा प्रातरनुवाकस्य” छा०उ० “प्रातरनुवाकस्य प्रारम्भात्” भा० “अप्रगीतमृग्जातं शस्त्रं यत् प्रातःकाले शस्यते प्रातरनुवाकस्तस्ये ति यावत्” आनन्द०। [त्रिका०

प्रातराश पु० अश+भावे घञ् ७त०। प्रातःकालिके भोजने

प्रातर्गेय पु० प्रातर्गेयमस्य। १स्तुतिपाठके त्रिका० २प्रातःकाले गातव्ये सामादौ च त्रि०।

प्रातर्दिन न० कर्म० । पूर्ववर्त्तिनि दिवसे त्रिकाण्डशेषः ।
प्रातर्भोक्तृ पु० ७त० । काके शब्दच० ।
प्रातर्भोजन न० ७त० । प्रातराशे जटाध० ।
प्रातस्तरा(मा)म् अव्य० प्रातर्+तरप् तमप् वा आमु । अत्यन्तप्रातःकाले "प्रातस्तरां पतत्त्रिभ्यः" भट्टिः ।
प्रातस्त्रिवर्गा स्त्री प्रातः प्रातःस्नानेन त्रिवर्गो यस्याः । गङ्गायां भा०अनु० २६अ० ।
प्राति स्त्री प्रा+भावे क्तिन् । १पूर्त्तौ २लाभे च मेदि० ।
प्रातिकण्ठिक त्रि० प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रतिकण्ठ+ठक् । प्रतिकण्ठग्राहके ।
प्रातिका स्त्री प्र+अत-ण्वुल् टाप् । जवापुष्पे राजनि० ।
प्रातिकामिन् दुर्य्योधनस्य दूतभेदे भा०भी० ६५अ० ।
प्रातिकूलिक त्रि०प्रतिकूलं वर्त्तते प्रतिकूल+ठञ् । प्रतिकूलं वर्त्तमाने स्त्रियां ङीप् "तां प्रातिकूलिकीं मत्वा" भट्टिः
प्रातिक्य न० प्रतिकस्य भावः पुरोहिता० यक् । प्रतिकभावे
प्रातिजनीन त्रि० प्रतिजनं साधु प्रतिजना० खञ् । प्रतिजनं साधौ । कात्या०श्रौ०२५।१२।४
प्रातिनिधिक पु० प्रतिनिधि+स्वार्थे ठक् । प्रतिनिधौ
प्रातिपथिक त्रि०प्रतिपथमेति ठञ् । प्रतिपथं गन्तरि स्त्रियां ङीप् । [तिथौ भवे ।
प्रातिपद त्रि० प्रतिपदि भवः सन्धिवेला० अण् । प्रतिपदि-
प्रातिपदिक त्रि० प्रतिपदायां तिथौ भवः "कालाट् ठञ्" पा०ठञ् । १प्रतिपदायां तिथौ भवे २तत्राविर्भूते वह्नौ पु० "आदौ प्रतिपदा येन त्वमुत्पन्नोऽसि पावक ! । त्वत्पदात् प्रातिपदिकं संभविष्यन्ति देवताः" वराहपु० । ३नाम्नि शब्दभेदे "यत् प्रातिपदिकं नाम तन्नाम्नो नातिरिच्यते" शब्दश० तल्लक्षणन्तु "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्" "कृत्तद्धितसमासाश्च" पा०व्याख्याते चैतं सरलायामस्माभिः "अधातुरप्रत्यय इति पुंलिङ्गनिर्देशस्तु परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्यभिधानात् । एतत्सूत्रे परसूत्रे चार्थवत्त्वमेतत्सूत्रनिर्मातृप्रकृतिभूतविभक्तीतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थबोधजनकत्वम् अन्यथाऽधातुरिति पर्युदासेन व्याख्यानाद्धाऽर्थवत्त्वे सति प्रत्ययग्रहणेन सिद्धे उत्तरसूत्रे अदादीनामनर्थकानामसिद्धे सार्थवत्त्वग्रहणं व्यर्थं स्यात् । अदृश्चिति धातौ वाक्ये इत्यादि प्रत्ययान्ते च एतत्साध्यविभक्त्यनपेक्षत्वेऽपि तदितरानपेक्षत्वसत्त्वेऽपि अधातुरप्रत्यय इति तत्पर्युदासः । एकदेशवर्णेऽर्थबोधजनकत्वाभावाद्धातिप्रसङ्गः । अत्र प्रत्ययपदं प्रत्ययप्रत्ययान्तपरं तन्त्रावृत्त्यैकशेषाद्वा प्रत्ययग्रहणादित्याह (प्रत्ययं प्रत्ययान्तञ्चेति) सि०कौ०)। अतएव भाष्ये "न लोके केवलेन प्रत्ययेनार्थोऽवगम्यते केन तर्हि सप्रकृतिकेन" इत्युक्तम् हरिणाप्युक्तम् । "धात्वादीनां विशुद्धानां लौकिकार्थो न विद्यते । कृत्तद्धितानामर्थश्च केवलानामलौकिकः । प्राग्विभक्तेस्तदन्तस्य तथैवार्थो न विद्यते" इति । भू सत्तायामित्यादौ कर्मण्यणित्यादौ चार्थकथनन्तु अलौकिकार्थकथनमात्रं प्रक्रियादशायामिति वेदितव्यम् "आह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद् ब्राह्मणकम्बले । देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युर्निरर्थकाः" इत्युक्तेरखण्डवाक्यस्यापि बोधकत्वात्तस्यापि प्रातिपदिकत्वापत्त्या तदुत्तरं स्वादिप्रसङ्ग इति तन्निवारणायेदं नियमसूत्रमित्याह "पूर्वसूत्रे चेति" सि०कौ०। प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति न्यायादेव प्रत्ययान्तत्वलाभात् कृत्तद्धितादीनामपि प्रत्ययत्वात् पूर्वसूत्रेण संज्ञासिद्धेरिति भावः । पदमिति स्वान्तत्त्वेन प्रयोगार्हमर्थवदित्यर्थः । अनुकरणस्य शब्दमात्रपरतया न प्रातिपदिकत्वमनुकरणस्यानितिपरस्य प्रयोगार्हत्वेऽपि इतिपरस्य पृथक् प्रयोगार्हत्वादिति गविल्यमाहेत्यादौ न प्रसङ्गः" हरिणाप्युक्तम् । अतएव "गवित्याह भू सत्तायामितीदृशम् । न प्रातिपदिकं नापि पदं साधु तु तत् स्मृतम्" । प्रातिपदिकार्थे द्योत्ये प्रथमैव । तदर्थश्च नामार्थाः "स्वार्थो द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च संख्या कर्मादिरेव च । अमी पञ्चैव नामार्थास्त्रयः केषाञ्चिद्ग्रिमाः" इत्युक्ताः । तत्र अलिङ्गा, नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थे प्रथमाया उदाहरणम्" सि० कौ० ।
प्रातिपीय पु० नृपभेदे भा०द्रो०१५७अ०। २गोत्रप्रवर्त्तिभेदे च प्रवराध्यायः ।
प्रातिपेय पु० नृपभेदे भा०स० ६८अ० ।
प्रातिभ त्रि० प्रतिभाऽस्त्यस्य प्रज्ञा० अण् । १प्रतिभान्विते योगिनां योगविघ्नकारके २उपसर्गभेदे मार्कण्डेयपु० ४०अ० यथा "प्रातिभः श्रावणो दैवो भ्रमावर्त्तौ तथापरौ । पञ्चैते योगिनां योगविघ्नाय कटुकोदयाः । वेदार्थाः काव्यशास्त्रार्था विद्याः शिल्पान्यशेषतः । प्रतिभान्ति यदस्येति प्रातिभः१ स तु योगिनः । शब्दार्थानखिलान् वेत्ति शब्दं गृह्णाति चैव यत् । योजनानां सहस्रेभ्यः श्रावणः२ सोऽभिधीयते । समन्ताद्वीक्षते चाष्टौ स यदा देवतोपमः । उपसर्गन्तमप्याहुर्दैवं३ उन्मत्तवद् बुधाः । भ्राम्यते यन्निरालम्बं मनो दोषेण योगिनः । समस्ता-

चारविभ्रंशाद् भ्रमः४ स परिकीर्त्तितः। आवर्त्त इव तोयस्य ज्ञानावर्त्तो यदाकुलः। नाशयेच्चित्तमावर्त्त५ उपसर्गः स उच्यते। एतैर्नाशितयोगास्तु सकला देवयोनयः। उपसर्गैर्महाघोरैरावर्त्तन्ते पुनःपुनः"।

प्रातिभाव्य न॰ प्रतिभुवो भावः ष्यञ् द्विपदवृद्धिः। (जामिनि)१प्रतिभूभावे प्रतिभूत्वेन देये २धने च मनुः ८।१५। ५८ दर्शनप्रतिभूशब्दे ३४७५ पृ॰ दृश्यम्।

प्रातिभासिक त्रि॰ प्रतिभासादागतः ठक्। प्रतिभासाधीनसत्त्ववति मिथ्यारजतादौ वेदान्तमते हि सत्त्वं त्रिविधं पारमार्थिकं व्यवहारिकं प्रातिभासिकं च तत्र ब्रह्मणः सत्त्वं पारमार्थिकं त्रिकालाबाध्यत्वात्, घटादीनां सत्त्वं व्यवहारिकं व्यवहारकालेऽबाध्यत्वात्, शुक्तौ रजतादेः सत्त्वं प्रातिभासिकम् अधिष्ठानज्ञानबाध्यत्वात् प्रतिभासकालमात्रसत्त्वाच्चेति वेदान्तपरिभाषायां स्थितम्।

प्रातिशाख्य त्रि॰ प्रतिशाखं भवः परिमुखा॰ ञ्य। प्रतिशाखं भवे व्याकरणभेदे न॰।

प्रातिश्रुत्क पु॰ प्रतिश्रुति तत्समये भवः ठञ्। प्रतिश्रवणवेलायां भवे पुरुषे "यत्र वायं श्रौतः प्रातिश्रुत्कः पुरुषः" इ॰ उ॰। [२प्रतिव्यक्तिभवे च।

प्रातिस्विक त्रि॰प्रतिस्वं भवः ठक्। १असाधारणधर्मे त्रिका॰।

प्रातिहर्त्त न॰ प्रतिहर्तुर्भावः कर्म वा उद्गात्रा॰ अञ्। प्रतिहर्त्तृरूपस्य ऋत्विग्भेदस्य कर्मणि १प्रतिहरणे २तद्भावे च।

प्रातिहारक पु॰ प्रतिहारक एव स्वार्थे अण्। प्रतिहारकशब्दार्थे अमरः। [कारके अमरः।

प्रातिहारिक त्रि॰ प्रतिहारः प्रयोजनमस्य ठक्। माया-

प्रातीतिक त्रि॰प्रतीत्या निर्वृत्तः ठञ्। प्रातिभासिके पदार्थे

प्रातीप प्रतीपस्यापत्यम् अण्। प्रतीपनृपस्यापत्ये शान्तनौ नृपे त्रिका॰। [कुलाचारिणि।

प्रातीपिक त्रि॰ प्रतीपं वर्त्तते ठञ्। प्रतीपं वर्त्तमाने प्रति-

प्रातृद पु॰ ऋषिभेदे शत॰ब्रा॰ १४।८।१३।२

प्रात्ययिक त्रि॰ प्रत्ययाय स्थितः ठक्। प्रतिभूभेदे "दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा" याज्ञ॰। दर्शनप्रतिभूशब्दे ३४७८ पृ॰दृश्यम्।

प्राथमकल्पिक त्रि॰ प्रथमकल्पे भवः ठक्। १प्रथमारम्भोचिते वेदाध्ययनादौ। प्रथमं कल्पमधीते कल्पान्तत्वात् ठक्। २प्रथमकल्परूपशिक्षाग्रन्थाध्यायिनि अमरः।

प्राथमिक त्रि॰ प्रथमे भवः ठञ्। १प्रथमभवे स्त्रियां ङीप्।

प्रथममधीते प्रथम+ठक्। वेदादेः २प्रथमाध्येतरि च।

प्रादि पु॰ उपसर्गसंज्ञार्थं पा॰उक्ते शब्दभेदे स च गणः पा॰ ग॰उक्तो यथा "प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत्(द्) अभि प्रति परि उप" एते प्रादयः। निस् दुस् शान्तौ "निसस्तपतावनासेवने इति (८।३।१२०) सूत्रे निस इति निर्देशात् निष्कृतं दुष्कृतमित्युदाहृत्य "इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य" इत्यादि विसर्जनीयः" इति भाष्योक्तेश्च। निरः कुषः इति (७।२।४६) "सुदुरोरधिकरणे" इति च निर्देशात् रान्तावपि मतौ॰। उदिति दान्तोऽपि "उदोऽनूर्ध्वचेष्टायामिति"। "उपसर्गाः क्रियायोगे" पा॰ "गतिश्च" पा॰ प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः" सि॰कौ॰।

प्रादुराक्षि पु॰ गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवराध्यायः।

प्रादुर्भाव पु॰ प्रादुस्+भू—भावे घञ्। आविर्भावे प्रथमप्रकाशे

प्रादुस् अव्य॰ प्र+अद—उसि। प्राकाश्ये अर्थे॰ अस्य क्रियायोगे गतिसंज्ञा प्रादुष्कृत्य प्रादुर्भूय। स्वार्थे अत् न टिलोपः प्रादुष प्रादुर्भावे न॰ उज्ज्वलदत्तः।

प्रादेश पु॰ प्र+दिश-घञ् दीर्घः। १तर्जनीसहितविस्तृताङ्गुष्ठे अमरः २देशमात्रे मेदि॰ "अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या व्यासः प्रादेश उच्यते" इत्युक्ते ३परिमाणभेदे च देवीपु॰।

प्रादेशन न॰ प्र+आ+दिश—ल्युट्। दाने अमरः।

प्रादेशिक त्रि॰ प्रदेशे भवः ठक्। प्रदेशभवे [स्त्रियां ङीप्।

प्रादोष(षि)क त्रि॰ प्रदोषे भवः वा अण्ठञौ। प्रदोषभवे

प्रादोहनि पु॰स्त्री प्रदोहनस्यापत्यम् इञ्। तदपत्ये। ततः यूनि फञ् तौल्व॰ तस्य न लुक्। प्रादोहनायनि तदीये यून्यपत्ये पुंस्त्री॰। [करणे भाग॰३।८।२१।

प्राधनिक त्रि॰ प्रधनं संग्रामः प्रयोजनमस्य ठक्। युद्धोप-

प्राधा स्त्री प्रधैव स्वार्थे ण। दक्षकन्याभेदे काश्यपकलत्रभेदे हरिवं॰२२६अ॰। तस्याः अपत्यं ढक्। प्राधेय तदपत्ये पुंस्त्री॰ तदपत्यानि च देवगन्धर्वादयः भा॰आ॰६५ अ॰। अग्निपुराणे प्राधेया इत्येव पाठः शब्दकल्पद्रुमे प्राधेय शब्दकल्पनं लिपिकरप्रमादकृतपाठदर्शनात् इति बोध्यम्।

प्राधानिक त्रि॰ प्रधान+स्वार्थे ठक् तस्येदं ठक् वा। १प्रधानशब्दार्थे २प्रधानसम्बन्धिनि च "प्राधानिकरहस्यञ्च" इत्यादि देवीमाहात्म्यव्याख्यायां गुप्तवत्यां स्थितम्।

प्राधान्य न॰ प्रधानस्य भावः ष्यञ्। श्रेष्ठत्वे। भावे त्वप्रधानत्व न॰ तल् प्रधानता स्त्री तत्रार्थे। "अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता" शाब्दिककारिका।

प्राध्व त्रि० प्रकृष्टोऽध्वा अच्समा० । १दूरपथे २प्रह्वे नम्रे ३बद्धे च हेमच० ब०व्री०। ४बहुदूरगामिनि रथादौ च ।

प्राध्वम् अव्य० प्र+आ+ध्वन–डमि । १आनुकूल्ये २बन्धने ३नम्रतायाञ्च अमरः ।

प्रान्त पु० प्रकृष्टोऽन्तः । १शेषसीमायाम् हेमच० । २ऋषिभेदे पु०। ततः गोत्रापत्ये कण्वा० फञ् । प्रान्तायन तदपत्ये पुंस्त्री० । [शब्दार्थक०।

प्रान्तदुर्ग न० प्रान्ते दुर्गं न्टपाश्रयस्थानभेदः । दुर्गभेदे

प्रान्तर न० प्रकृष्टमन्तरं व्यवधानं यत्र । १दूरगस्ये पथि । २वृक्षादिच्छायाशून्ये पथि ३वने ४कोटरे च मेदि० ।

प्रान्तशून्य पु० प्रान्ते शून्यमस्य । छायादिरहिते पथि शब्दर०

प्रापणिक पु० प्र+आ+पण–"प्राङि पणिवणः" उणा० किकन् । पण्यविक्रेतरि उज्ज्वलद० ।

प्राप्त त्रि०प्र+आप–कर्मणि कर्त्तरि वा क्त । १लब्धे २आसादिते ३भूते अमरः । ४उपस्थिते च ।

प्राप्तकाल पु० प्राप्तः कालोऽस्य । करणयोग्ये काले ३।३। १३३ पा० सूत्रे दृश्यम् ।

प्राप्तपञ्चत्व त्रि० प्राप्तं पञ्चत्वं मरणं येन । मृते अमरः । मरणे देहस्य पञ्चभूतात्मकताप्राप्तेस्तस्य तथात्वम् । प्रेतशब्दे दृश्यम् । [हेमादौ शब्दरत्ना० ।

प्राप्तभार पु० प्राप्तः भारः तद्वहनकालोऽस्य । भारसहे

प्राप्तरूप त्रि० प्राप्तं रूपं येन । १मनोहरे २पण्डिते अमरः । ३रूपवति च ।

प्राप्ति स्त्री प्र+आप–भावे क्तिन् । १उदये २धनादिवृद्धौ ३लाभे च अमरः । ४प्रापणे ५संहतौ शब्दरत्ना० अणिमाद्यष्टविधैश्वर्यमध्ये ६ऐश्वर्यभेदे ऐश्वर्यशब्दे दृश्यम् । बार्हद्रथजरासन्धपत्न्यां कंसदुहितृभेदे ७कंसकलत्रभेदे भा०स० १३अ० । हरिवं० ९१अ० "अप्राप्तस्यैव या प्राप्तिः सैव संयोग उच्यते" भाषा० उक्ते ८संयोगस्वरूपे द्रव्यगुणभेदे च । सा०द०उक्ते ९सुखाङ्गभेदे "युक्तिः प्राप्तिः समाधानमिति" सुखाङ्गान्युद्दिश्य "संप्रधारणा चार्थानां युक्तिः, प्राप्तिः सुखागमः" लक्षिता । कामस्य भार्य्याभेदे भा० आ० ३६अ० । नील०ता० उक्ते दसहस्रभेदे ।

प्राप्तिसम न० गौ०उक्ते जात्युत्तरभेदे "प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्त्या विशिष्टत्वात् प्राप्तिसमः" सू० । "हेतुः प्राप्य वा साध्यं साधयेदप्राप्य वा ? । न तावत् प्राप्य । प्राप्त्याऽविशिष्टत्वादसाधकः द्वयोर्विद्यमानयोः प्राप्तौ सत्यां किं कस्य साधकं साध्यं वा ? । अप्राप्यसाधकं न भवति । नाप्राप्तः प्रदीपः प्रकाशयतीति । प्राप्त्या प्रत्यवस्थानं प्राप्तिसमः" वात्स्या० "प्राप्त्या विशेषादर्शनेऽप्रतिपादनेन प्रत्यवस्थानम्" गौ०वृ० ५।७ यथा आत्मा सक्रियः क्रियाहेतुगुणवत्त्वादित्यादौ क्रियाहेतुगुणवत्त्वे नैव किमिति क्रियावत्त्वं साध्यते । किमिति क्रियावत्त्वेन तादृशगुणवत्त्वं न ? उभयोरविशेषादिति" ।

प्राप्त्याशा स्त्री ६त०। १लाभेच्छायाम् २प्रारब्धकार्य्यस्यावस्थाभेदे "अवस्थाः पञ्च कार्य्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः । आरम्भो यत्र प्रत्याशा नियताप्ति फलागमा" इत्युद्दिश्य "उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसम्भवा" इति सा०द० लक्षिता ।

प्राप्य त्रि० प्र+आप–ण्यत् । १गम्ये २लभ्ये च ३व्याकरणोक्ते "क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिह कथ्यते" इत्युक्ते ४कर्मभेदे कर्मन्शब्दे १७३०पृ० दृश्यम् । प्र+आप–ल्यप् । लब्ध्वेत्यर्थे अव्य० ।

प्राप्यकारिन् त्रि० प्राप्य विषयदेशं गत्वा करोति विषयप्रकाशम् कृ–णिनि । विषयदेशं गत्वा विषयप्रकाशकारके चक्षुरादौ इन्द्रिये । तत्र न्यायमते चक्षुष एव प्राप्यकारिता नान्यस्य । वेदान्तमते श्रवणस्यापीति भेदः ।

प्राबोधिक पु० प्रबोधाय हितं ठक् । १उषःकाले शब्दमा० प्रबोधः प्रबोधनं तत्र नियुक्तः तत्प्रयोजनमस्य वा ठञ् । २मागधे प्रातःस्तुतिपाठकभेदे ।

प्राभञ्जन न० प्रभञ्जनो देवताऽस्य अण् । स्वातिनक्षत्रे तस्य तद्देवताकत्वात् तथात्वम् । तस्यापत्यम् इञ् । प्राभञ्जनि हनूमति "आयूंषि त्वक्षु निर्भिद्य प्राभञ्जनिरमोचयत्" भट्टिः ।

प्राभव न० प्रभोर्भावः अण् । १प्रभुत्वे २श्रेष्ठत्वे च ।

प्राभवत्य न० प्रभवतो भावः ष्यञ् । विभुत्वे मनुः ८।४१२

प्राभाकर न० प्रभाकरस्य इदम् तन्मतं वेत्ति वा अण् । १मीमांसकभेदप्रभाकरसम्बन्धिनि २तन्मतज्ञे च ।

प्राभृत न०प्र+आ+भृ–कर्मणि क्त । उपढौकनद्रव्ये अमरः । स्वार्थे क । २प्राभृतक तत्रार्थे हारा० ।

प्रामधि पु० पौलस्त्ये सप्तर्षिमध्ये ऋषिभेदे हरिवं० ७अ० ।

प्रामाणिक त्रि० प्रमाणेन निर्वृत्तः सिद्धः ठञ् । १प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धे २शास्त्रसिद्धे च स्त्रियां ङीप् ।३हैतुके ४मर्य्यादाभिज्ञे ५शास्त्रज्ञे ६परिच्छेदके ७प्रमाणकर्त्तरि च ।

प्रामाण्य न० प्रमाणस्य भावः । तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपे

ज्ञानधर्मभेदे तच्च न्यायमते परतोग्राह्यं मीमांसकादिमते स्वतः, स्वमामग्र्या वा ग्राह्यमिति भेदः। प्रमात्वशब्दे दृश्यम्। [द्दत्ते शब्दच० भावे ष्यञ्। २प्रमादे न०।

प्रामाद्य पु०प्रमाद्यत्यनेन प्र+मद बा० करणे ण्यत्। १वासक-

प्रामीत्य न० प्र+मी–भावे क्तिन् तत्र साधु ष्यञ्। १ऋणे त्रिका०पाठान्तरम्। प्रमीतस्य भावः ष्यञ्। २मरणे न०।

प्राय पु० प्र+अय–इण्–वा घञ्–अच् वा। १तुल्यौ २अनशनमृत्यौ ३बाहुल्ये च मेदि० "प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानाम्" कुमारः। ततः प्रकृत्यादि० सर्वविभक्त्यपवादस्तृतीया प्रायेण गाम्यः सि०कौ०।

प्रायण न०प्र+अय–भावे ल्युट्। १देहत्यागेन स्थानान्तरगमने मनुः ८।२२२ श्लो० उदा०। २प्रारम्भे च "एषा त्रिवृत्प्रायणा" ताण्ड्य०ब्रा० २।१५।२ "त्रिवृत् स्तोमस्तवकः प्रायणे प्रारम्भे यस्याः" भा०।

प्रायणीय त्रि० प्रायणं आरम्भदिनं तत्र विहितः छ। १प्रारम्भदिने २गवामयनप्रथमाहादौ च विहिते अतिरात्रे यागभेदे च "प्रायणीयेऽद्य सुत्यामेके" कात्या० श्रौ० १२।६।२६ 'प्रायणीयोऽतिरात्र एवाह साध्यः" देवनाथः। ताण्ड्य० ब्रा०४।२।१।२ भाष्ये द्वितीयाहस्यैव प्रायणीयसंज्ञा तन्निरुक्तिश्च दर्शिता यथा "प्रायणीयमेतदहर्भवति" मू०। "एतद्वक्ष्यमाणमहः प्रायणीयं प्रकर्षेण यान्ति गच्छन्ति स्वर्गमनेनेति व्युत्पत्तेः। एतत्संज्ञं गवामयनस्य द्वितीयमहरनुष्ठेयं भवति। यद्यपि श्रुत्यन्तरे प्रथमविहितस्यातिरात्रस्यैव प्रायणीय इति संज्ञा प्रसिद्धा तथापि प्रथमोत्तमयोरतिरात्रयोः सर्वत्र साधारणत्वादस्यैवाह्नो गवामयने असाधारणं प्रायस्यमिति कृत्वा एतद्वादिकं गवायनस्वरूपमित्यस्मिन् द्वितीयेऽहनि प्रायणीयशब्दोऽत्र प्रयुज्यते। उक्तमहर्नामनिर्वचनद्वारा प्रशंसति" भा० "प्रायणीयेन वा अह्ना देवाः स्वर्गं लोकं प्रायन् यत् प्रायंस्तत् प्रायणीयस्य प्रायणीयत्वम्" मू० "पुरा देवाः प्रायणीयेन प्रायणीयाख्येन खल्वह्ना स्वर्गं लोकं प्रायन् प्राप्ताः यद्यस्मात् प्रायन् स्वर्गं प्रागमन् तस्मादस्याह्नः प्रायणीयत्वं प्रायणीयसाधारणत्वात् प्रायणीयमिति नाम सम्पन्नम्" भा०। तदहः कर्त्तव्यत्वादतिरात्रस्य प्रायणीयसंज्ञेति बोध्यम्।

प्रायश्चित्त न० पापक्षयमात्रसाधनत्वेन विधिबोधिते कर्मभेदे यथोक्तं प्रा०वि०

तत्राङ्गिराः "प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते। तपो निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम्। निश्चयसंयुक्तं पापक्षयसाधनत्वेन निश्चितमित्यर्थः। तथा हारीतः "प्रयतत्वाद्वोपचितमशुभं नाशयतीति प्रायश्चित्तम्"। एतेन पापक्षयमात्रसाधनं कर्म प्रायश्चित्तमिति तल्लक्षणम्। मात्रशब्दात् तुलापुरुषाश्वमेधादिव्यावृत्तिः। तत्र पापविशेषस्यैव कामाकामकृतस्य शक्तिविशेषस्य ततो नाशः मतभेदेन अव्यवहार्य्यशब्दे ४७०,७१दर्शितः। "प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानं कृतं भवेत्। कामतो व्यवहार्य्यस्तु वचनादिह जायते" याज्ञ० वचनस्य प्रा०वि० व्याख्यानं मतभेदेन दर्शितं यथा

"कामत इति अज्ञानकृतपापप्रायश्चित्तेन कामकृतपापापगमो न भवति। किन्तु व्यवहार्य्यतामात्रम्। ननु सति पापे कथं व्यवहर्य्यतामात्रम् अत आह वचनादिति। अयमभिप्रायः अर्द्ध प्रायश्चित्तानुष्ठानेनार्द्धपापक्षयात् सम्भाषणस्पर्शनदर्शनादिलघुव्यवहारो न दुष्टः न तु भोजनपरिणयनव्यवहारोऽपि वचनादेव यथा कुनखित्वादिसूचितमहापापशेषसद्भावे व्यवहार्य्यतेति। अथ वा अकारप्रश्लेषाद्यथोक्तेन प्रायश्चित्तेन कामतोऽपि पापक्षयो भवत्येव किन्त्वव्यवहार्य्यः पापाभावेऽपि वचनात्। अत एव मनुः "बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः। शरणागतहन्तॄंश्च स्त्रीहन्तॄंश्च न संवसेत्"। याज्ञवल्क्यः "शरणागतबालस्त्रीहिंसकान् संवसेन्न तु। चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान्। कृतनिर्णेजनांश्चैव न जुगुप्सेत कर्हिचित्" इति मनुवचनं त्वज्ञानकृतमहापापे बोद्धव्यमिति। भवदेवस्तु सर्वत्र "व्रतः शुद्धिमवाप्नुयादिति" दर्शनादत्राव्यवहार्य्यतावचनं निन्दार्थमित्याह। विज्ञानस्तु पापकर्मणा हि द्वयं जन्यते शरीरगतमप्रायत्यमात्मगतञ्च पापं तच्च स्पर्शादौ वैदिककर्मणि चानर्हत्वलक्षणं तेनात्र कामनाकृते केवलशरीरदोषः प्रायश्चित्तेनापनीयते जन्मान्तरकृतदुरितस्येवात्मनः शरीरान्तरस्य व्यवहाराधिकारित्वम् आत्मगतञ्च पापं भोगादेव क्षीयते" तच्च कामकारकृतेऽप्याङ्गिरेके श्रुतिनिदर्शनात् इति मनुवचनादुक्तश्रुतिविरोधाच्च"। मिताक्षरामतन्तु अव्यवहार्य्यशब्दे दर्शितम्। प्रायश्चित्तस्य काम्यत्वं नैमित्तिकत्वं नित्यत्वञ्च यथाह जाबालः "काम्यानां सफलार्थञ्च दोषघातार्थमेव च। अतः काम्यं नैमित्तिकञ्च प्रायश्चित्तमिति स्थितिः। चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये। निन्द्यैश्च लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैनसः"। ज्ञानाज्ञानकृत-

पापयोः प्रायश्चित्तभेदो यथा अङ्गिराः "अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं, न कामतः। स्यात्त्वकामकृते यत्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वके"। प्रायश्चित्ताकथने दोषो यथा "आर्त्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः। जानन्तो न प्रयच्छन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः। अनर्च्चितैरनाहूतैरपृष्टैश्चैव संसदि। प्रायश्चित्तं न वक्तव्यं जानद्भिरपि जल्पतः। न्यायतो मार्गमाणस्य क्षत्रियादेः प्रयाचिनः। अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतमेतत् समादिशेत्" हारीतः "यथावयो यथाकालं यथाप्राणञ्च ब्राह्मणे। प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः। तस्मात् कृच्छ्रमथार्द्धं पादं वापि (पादमेव नातो न्यूनम्)विधानतः। ज्ञात्वा बलाबलं कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्। अशक्तावनुग्रहमाह पराशरः। "दुर्बलेऽनुग्रहः कार्य्यस्तथा वै शिशुवृद्धयोः। अतोऽन्यथा भवेद्दोषस्तस्मान्नानुग्रहो भवेत्"। स्नेहादिनानुग्रहे दोषो यथा "स्नेहाद्वा यदि वा लोभात् भीहादज्ञानतोऽपि वा। कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत् पापं तेषु गच्छति। शास्त्रीयप्रायश्चित्तमुदाहृत्य पश्चादनुग्रहः कार्य्य इत्याहाङ्गिराः "कृत्वा पूर्वमुदाहारं यथोक्तं धर्मवक्तृभिः। पश्चात् कार्य्यानुसारेण शक्त्या कुर्य्यादनुग्रहम्"। वृद्धत्वादिभेदात् प्रायश्चित्तं यथा "अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः। प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च"। पापनिष्क्रमणोपायानाह मनुः "ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च। पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि"। आपदीत्यनेन अध्ययनतपसोर्दानमनुकल्प इत्युक्तम्। एतद्धिंसाव्यतिरिक्तविषयम्। हिंसायान्तु दानं मुख्यम्। यथा भविष्ये "हिंसात्मकानां सर्वेषां कीर्त्तितानां मनीषिभिः। प्रायश्चित्तकदम्बानां दानं प्रथममुच्यते"। तथा मनुः "दानेन वधनिर्णेकं सर्पादीनामशक्नुवन्। एकैकशश्चरेत् कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये"। समान्यप्रायश्चित्तान्याह संवर्त्तः "हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च। नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि"। यमः "शोषणेन शरीरस्य तपसाऽध्ययनेन च। पापकृन्मुच्यते पापात् दानेन च दमनेच"। मनुः "कृत्वा पापं हि सन्तप्य तस्मात् पापात् प्रमुच्यते। नैतत् कुर्य्यां पुनरिति निवृत्त्या पूयते नरः"। विष्णुपुराणम् "प्रायश्चित्तान्यशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम्"। यमः "गवाह्निकं देवपूजा वेदाभ्यासः सरित्प्लवः। नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि"। गोतमः "हिरण्यं गौर्वासोऽश्वो भूमिस्तिला घृतमन्नमिति देयानि"। एतान्येवानादेशे विकल्पेन क्रियेरन् एनसि लघुनि लघूनि गुरुणि गुरूणि"। विष्णुपुराणम् "एवं विषयभेदाद्वै व्यवस्थाप्यानि पुत्रक!। प्रायश्चित्तानि सर्वाणि गुरूणि च लघूनि च। अन्यथा हि महाबाहो! लघूनामुपदेशतः। गुरूणामुपदेशो हि निष्प्रयोजनतां व्रजेत्"। महाभारते "यद्यकार्य्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गाभिषेचनम्। सर्वं दहति गङ्गाम्बु तूलराशिमिवानलः"। शुद्धिकारणानि व्रतान्याह विश्वामित्रः "कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्ध्यभ्युदयकारणम्। प्रकाशे वा रहस्ये वा संशयेऽनुक्तके स्फुटे। प्राजापत्यं सान्तपनं शिशुकृच्छ्रं पराककः। अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सौम्यकृच्छ्रोऽतिकृच्छ्रकः। महासान्तपनः शुद्धौ तप्तकृच्छ्रस्तु पावनः। जलोपवासकृच्छ्रश्च ब्रह्मकूर्चस्तु शोधकः। एते समस्ता व्यस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा। पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः। कार्य्याश्चान्द्रायणैर्युक्ताः केवला वा विशुद्धये। शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणं तथा। यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृति। उपवासस्त्रिरात्रं वा मासं पक्षं तदर्द्धकम्। षडहद्वादशाहादि कार्य्यं शुद्धिफलार्थिना। उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि। प्रकाशे च रहस्ये च अभिसन्ध्याद्यपेक्षया। जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सकृद्बुद्धिकृतं तथा। अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्वं कार्य्यं यथाक्रमम्"। प्रकाशकृते पापे व्रतानि मुख्यानि रहस्यकृते जपादीनि यथा प्राजापत्यादीन्यभिधाय मनुः "एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैनसः। अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैस्तु शोधयेत्"। देवलः "प्रकाशे उक्तं यत्किञ्चित् विंशभागो रहस्यके। त्रिंशभागः षष्टिभागः कल्प्यो जात्याद्यपेक्षया" प्रा० वि०। क्वचिद्विषयभेदे प्रायश्चित्ताभावः यथोक्तं प्रा०त०

अथ गोवधाद्यपवादः। पराशरः "धूर्य्येषु वहमानेषु दण्डेनाभिहतस्य च। काष्ठेन लेष्टुना वापि पाषाणेन तु ताडितः। मूर्च्छितः पतितश्चैव मृतो वा सद्य एव च। एवं गतानां धूर्य्याणां प्रवक्ष्यामि यथाविधि। उत्थितस्तु पदं गच्छेत् पञ्च सप्त दशाथ वा। ग्रासं वा यदि गृह्णाति तोयं वा पिबति स्वयम्। पूर्वव्याधिविनष्टानां प्रायश्चित्तं न विद्यते" यदि व्याधिप्रयुक्तानां इत्याद्यं

प्रयोजनमात्रेण खल्पतरदण्डाघातेन वा मूर्च्छया पतनं भवति अनन्तरं गमनं ग्रासादौ कृते मरणं भवति तदा गमनग्रासग्रहणतोयपानैस्तदानीन्तनमरणे हेत्वभावं निश्चित्य पूर्वव्याधिविनष्टत्वं ज्ञायते। यदि तु पूर्वव्याधिरहित एव प्रहारजनितव्याधिना ग्रासादि कृत्वापि म्रियते तदा प्रायश्चित्तमस्त्येव। संवर्त्तः "यन्त्रणे गोश्चिकित्सायां मूढगर्भविमोचने। यत्ने कृते विपत्तिः स्यात् प्रायश्चित्तं न विद्यते। औषधं स्नेहमाहारान् दद्याद् गोब्राह्मणेषु च। प्राणिनां प्राणवृत्त्यर्थं प्रायश्चित्तं न विद्यते। दाहच्छेदशिराभेदप्रयत्नैरुपकुर्वताम्। द्विजानां गोहितार्थं वा प्रायश्चित्तं न विद्यते" मूढगर्भः अन्तर्मृतगर्भः मुह वैचित्त्ये इत्यनेन तथार्थत्वात्। याज्ञवल्क्यः "क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकम्। विपाके गोवृषाणाञ्च भेषजाग्निक्रियासु च"। विशेषमाहाङ्गिराः "स्कन्धभङ्गेऽस्थिभङ्गे च चर्मनिर्मोचनेऽपि वा। दशरात्रं चरेत् कृच्छ्रं कृत्वा स यदि गौर्भवेत्"। द्विजानां गवाञ्च हितार्थमित्यर्थः। अत्र प्राणरक्षार्थमाहारादिदानैर्मरणे दोषाभावस्य वाचनिकत्वात् गललग्नान्न मरणे नात्मघातादि। एवं "गोपालको गवां गोष्ठे धूमं यस्तु न कारयेत्। मक्षिकालीननरके मक्षिकाभिः स भक्ष्यते" इति देवीपुराणानुसारादग्निं प्रज्वाल्य तत्रैव स्थितस्य दैवात्तदग्निना मरणे दोषाभावः। तत्रास्थितस्य तु अपालननिमित्तगोवधजन्यदोषः। मिताक्षरायां पराशरः "कूपे खाते च धर्मार्थं गृहदाहे च ये मृताः। ग्रामदाहे तथा घोरे प्रायश्चित्तं न विद्यते" इदन्तु बन्धनरहितस्य पशोः कदाचित् दाहादिना मृतविषयम्। इतरत्रापस्तम्बोक्तम् "कान्तारेष्वथ वा दुर्गे गृहदाहावटादिषु। यदि तत्र विपत्तिः स्यात् पाद एको विधीयते"। इति शेषम्। एतद्वचनं यमस्येति भवदेवभट्टः। चिकित्सायां पापाभावो यथावदुपचारे बोध्यः। न पुनः सन्निपाताभिभूतस्योदकपानादिना। अतएव मनुः "चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः"। कात्यायनोऽप्यत्र प्रायश्चित्तमाह "दोग्ध्री दमनातिदोहाद्वासापाशदामघण्टाभरणयोजनात् तैलपानौषधविनियोगाद्व्यापन्नानां प्रायश्चित्तं ब्राह्मणेभ्यो विनिवेद्य सशिखवपनं कृत्वा प्राजापत्यकृच्छ्रमाचरेत्। चीर्णान्ते गां दक्षिणां ब्राह्मणाय दद्यात् धेनुं तिलधेनुं वेति"।

प्रायश्चित्तपूर्वाङ्गकृत्यम्। शङ्खलिखितौ "वाप्य केशनखान् पूर्वं हतं प्राश्य अहर्निशि। प्रत्येकं नियतं कायसमात्मनो व्रतमादिशेत्। प्रायश्चित्तमुपासीनो वाग्यतस्त्रिषवनं स्पृशेत्"। केशधारणेच्छायां द्विगुणव्रतादिकमाह हारीतः "राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः। केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत्। केशानां धारणार्थं तु द्विगुणं व्रतमाचरेत्। द्विगुणे तु व्रते चीर्णे द्विगुणा दक्षिणा भवेत्। विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेष्यते केशवापनम्। ऋते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णिनः"। सधवास्त्रीणां विशेषमाह भवदेवभट्टधृतं वचनम्। "वपनं नैव नारीणां नानुव्रज्या जपादिकम्। न गोष्ठे शयनं तासां न च दध्याद्गवाजिनम्। सर्वान् केशान् समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलिद्वयम्। सर्वत्रैवं हि नारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम्"। पापभेदेषु प्रायश्चित्तभेदाः प्रायश्चित्तविवेकादौ दृश्याः विस्तरभयान्नोक्ताः। तस्येदं छ। प्रायश्चित्तीय तदाचरणे न०।

प्रायश्चित्ति स्त्री प्रायः (अव्ययम्)। तपस्विचित्तिः चित–भावे क्तिन् सुट्। प्रायश्चित्तशब्दार्थे

प्रायश्चित्तिन् त्रि॰प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यत्वेनास्त्यस्य इनि। प्रायश्चित्तार्हे स्त्रियां ङीप्। "प्रायश्चित्ती भवेत् पूतस्तत् पापं तेषु गच्छति" प्रा॰त॰। ठन् प्रायश्चित्तिक तत्रार्थे

प्रायस् अव्य॰ प्र+अय–असि। १बाहुल्ये २तपसि व्रतादौ च "प्रायः पयोधरसमुन्नतिरत्र हेतुः" उद्भटः। "प्रायो नाम तपः प्रोक्तम्" स्मृतिः।

प्रायाणिक त्रि॰ प्रयाणाय हितं ठक्। यात्रिकद्रव्ये शब्दचामरादौ प्रायाणिकादयोऽप्यत्र।

प्रायिक त्रि॰ प्रायेण भवः ठक्। प्रायभवे। [शब्दच॰।

प्रायुद्धेषिन् पु॰प्रायुधि प्रकृष्टयुद्धार्थं द्वेषते द्वेष–णिनि। अश्वे

प्रायोग पु॰ प्रयुज्यते शकटादौ प्र+युज–कर्मणि घञ् कुत्वम् दीर्घः। शकटादौ नियोगार्हे वृषे ऋ॰ १०।१०६।२ भा॰।

प्रायोगिक त्रि॰ प्रयोगं नित्यमर्हति छेदा॰ ठञ्। नित्यप्रयोगार्हे।

प्रायोज्य न॰ प्र+आ+युज–णिच्–कर्मणि यत्। प्रयोजनीये "प्रायोज्यं न विभज्येत" कात्या॰स्मृ॰। "प्रायोज्यम् प्रयोजनार्हं यथा पण्डितस्य पुस्तकादि न तन्मूल्यैर्विभजनीयमिति" दायभागः।

प्रायोपविष्ट त्रि॰ प्रायाय अनशनमृत्यवे उपविष्टः उप+

विश—क्त। अनशनेन मरणायोद्युक्ते भा०आश्व०८०अ०।

प्रायोपवेश पु० प्रायाय अनशनकृत्यवे उपवेशः स्थितिः। सङ्कल्पपूर्वकम् सकलकार्यत्यागेन अनशनमरणार्थमुद्यमे भा०व० २५० श्लो०। भावे ल्युट्। प्रायोपवेशन तत्रार्थे न०। भा०व० १५११२८ श्लो०।

प्रायोपेत त्रि० भीमो भीमसेन वत् प्रायः प्रायोपवेशः तेन उपेतः। प्रायोपवेशनयुते भा०सौ० १६अ०।

प्रारब्ध न० प्र+आ+रभ—आरम्भे क्त प्रकृष्टमारब्धं स्वकार्य्यजननाय कृतारम्भं येन। १देहाद्यारम्भके २अदृष्टभेदे तस्य च भोगेनैव क्षय इति शास्त्रे प्रसिद्धम्। "अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्। नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि" शास्त्रेण प्रारब्धकर्मणो भोगं विना नाशाभावस्योक्तेः "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन!" गीतायां ज्ञानस्य सर्वकर्मनाशकत्वोक्तिः प्रारब्धकर्मातिरिक्तविषयेत्याकरे दृष्टव्यम्। २कृतारम्भे त्रि०।

प्रारब्धि स्त्री प्र+आ+रभ—करणे क्तिच्। १गजबन्धनदामनि त्रिका०। भावे क्त। २आरम्भे।

प्रारम्भण न० प्र+आ+रभ—ल्युट् मुम्। प्रकर्षेणारम्भे। प्रारम्भणं प्रयोजनमस्य अनुप्र०छ। प्रारम्भणीय तत्प्रयोजनके त्रि०। प्र+आ+रभ—भावे घञ् मुम्। प्रारम्भ प्रकर्षेण आरम्भे पु० [स्त्रियां टाप्।

प्रारोह त्रि० प्ररोहः शीलमस्य छत्रा० ण। प्ररोहणशीले

प्रार्ण न० प्रकृष्टमृणं वृद्धिः। १प्रकृष्टे ऋणे प्रा०ब०। २तद्युते त्रि०

प्रार्थना स्त्री प्र+अर्थ—युच्। १याच्ञायां २हिंसायाञ्च। ३शभाङ्गभेदे सा०द० "संग्रहणानुमानस्य प्रार्थना क्षिप्तिरेव च" गर्भाङ्गान्युद्दिश्य "रतिहर्षोत्सवानान्तु प्रार्थनं प्रार्थना भवेत्" इति लक्षिता। ल्युट्। प्रार्थन याचने हिंसने च न०। ४मुद्राभेदे "प्रसृताङ्गुलिकौ हस्तौ मिथःश्लिष्टौ च सम्मुखे। कुर्य्यात् स्वहृदये सेयं मुद्रा स्यात् प्रार्थनाभिधा" तन्त्रसा०।

प्रार्थनीय त्रि० प्र+अर्थ—कर्मणि अनीयर्। १याचनीये अर्थयतेर्याचनार्थत्वेन द्विकर्मकत्वात् गौणे कर्मणि अनीयर्। यतोयाच्यते २तस्मिन् तस्याविवक्षायां मुख्ये याचनाकर्मणि इति बोध्यम्। ३द्वापरयुगे शब्दर०।

प्रार्थित त्रि० प्र+अर्थ+क्त। १याचिते २अभिद्रुते मेदि० ३शत्रुसंयते च त्रिका०।

प्रालम्ब न० प्रकर्षेणालम्बते प्र+आ+लम्ब—अच्। १ऋजुतया कण्ठात् लम्बमाने माल्यादौ अमरः। २प्रकर्षेण लम्बमानमात्रे त्रि०। संज्ञायां कन्। अत इत्त्वम्। प्रालम्बिका स्वर्णादिरचितलम्बिकायां स्वर्णहारभेदे स्त्री अमरः।

प्रालेय न०प्रकर्षेण लीयते प्र+आ—ली—यत्। आत्त्वे एत्वम्, प्रलयाय हितम् यत् नि० एत्वम् वा। हिमे अमरः।

प्रालेयांशु पु० प्रालेयमंशौ यस्य। १चन्द्रे हला०। तन्नामनामके २कर्पूरे च। प्रालेयकराद्योऽप्यत्र पु०।

प्रावट पु० प्र+अव—अट्। यवे जटा०।

प्रावण न० प्र+आ+वन संभक्तौ करणे च। खनिरित्यादि णत्वम्। खनित्रे। प्रकर्षेणावन्यते संश्लिष्यते कृदनेन ऋ०१।२२।४भाष्ये दशग्रम्। वनं समासे अन्तोदात्तताख्य

प्रावणि स्त्री प्र+अव—अनि। "हिनुमीनानि लोट्" च ८।४।१५।१६। हिनुमीनानीति छित्त्वा उज्ज्वलदत्तेन पठित्वा तत्र णत्वमुक्तम्। प्रकृष्टावनौ तस्यायमाशयः "हीनुमीना आनि लोट्" सूत्रद्वये सम्बन्धान्तरेण हिनुमानीति जायते हिनुमीना अनि इत्येषां णत्वम्। योगविभागाच्च आनि लोट् इत्यस्यापीति।

प्रावर पु० प्र+आ+वृ—करणे अप्। १प्राचीरे शब्दरत्ना० २देशभेदे भा०भी० १२अ०। [२उत्तरीयवस्त्रे हेमच०।

प्रावरण न० प्र+आ+वृ—करणे ल्युट्। १आच्छादनवस्त्रे

प्रावार पु० प्र+आ+वृ—करणे घञ्। १उत्तरीयवस्त्रे अमरः भावे घञ्। २प्रकर्षेण आवरणे पु०।

प्रावारकर्ण पु० उलूकभेदे भा० व० १९८अ०।

प्रावारकीट पु० ७त०। कीटभेदे जटाधरः।

प्रावास त्रि० प्रवासे दीयते कार्यं वा व्युष्टा० अण्। १प्रवासे दीयमाने २तत्र कार्य्ये च।

प्रावासिक त्रि० प्रवासाय प्रभवति सन्तापा० ठञ्। १प्रवाससाधने। प्रवासे साधु गुडा० ठञ्। प्रवासे साधौ च।

प्रावृट्काल पु०कर्म०। ६त०वा। वर्षाकाले प्रावृट्समयादयोऽप्यत्र।

प्रावृट्कालवहा स्त्री ७त०। नदीभेदे मार्कण्डेयपु०६७अ०।

प्रावृडत्यय पु०६त०। १वर्षातिक्रमे वर्षापगमे ब०व०। २शरत्काले राजनि०। [प्रकर्षेण २आवृतमात्रे त्रि०।

प्रावृत न० प्र+आ+वृ—कर्मणि क्त। १प्रकर्षेण आवृते वस्त्रे

प्रावृति स्त्री प्र+आ+वृ—करणे क्तिन्। प्राचीरे शब्दर०।

प्रावृत्तिक पु० प्रवृत्तौ तद्वरणे हितः ठक्। प्रवृत्तिवाहके दूतभेदे हरिवं० १०४अ०।

प्रावृष्(षा) स्त्री प्रवृष्यतेऽत्र प्र+वृष—आधारे क्विप् दीर्घः हलन्तत्वात् वा टाप्। वर्षाकाले स च श्रावणभाद्रात्मकः

"नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू" यजु०। ऋतुशब्दे १४१३ पृ० अस्य सौरचान्द्रत्वविकल्पस्य दृश्यः।

प्रावृषायणी स्त्री प्रावृषा अयनं यस्याः गौरा० ङीष्। कपिकच्छ्वाम् (आलकुशी) अमरः।

प्रावृषिक पुंस्त्री प्रावृषि कायति शब्दायते कै–क अलुक्स०। १मयूरे धरणिः। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। प्रावृषि भवः ठञ्। २वर्षाकालभवे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

प्रावृषिज पु० प्रावृषि जायते जन–ड अलुक स०। १झञ्झानिले त्रिका०। २वर्षाकालजाते त्रि० "ञे विभाषा" वा अलुक स०। तेन प्रावृड्ज तत्रार्थे त्रि०।

प्रावृषीण त्रि० प्रावृषि भवः बा० ख। वर्षाकालभवे ऋ०७। १०३।७ भाष्य।

प्रावृषेण्य त्रि० प्रावृषि भवः एन्य। १वर्षाकालजाते २कदम्बवृक्षे पु० मेदि०। ३कुटजवृक्षे ४धाराकदम्बे च पु० राजनि०। ५कपिकच्छ्वाम् ६रक्तपुनर्नवायां स्त्री राजनि०। प्रावृषि दीयते कार्यं वा एन्य। ७वर्षाकाले देये करादौ ८तत्र कार्ये च त्रि०। ९पारावर्ते न० शब्दर०।

प्रावृषेय पु० १देशभेदे भा०भी०९अ०। प्रावृषायां भवः ढक्। २वर्षाकालभवे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

प्रावृष्य पु० प्रावृषि भवः बा० यत्। १धाराकदम्बे २कुटजे ३विकङ्कतवृक्षे च राजनि०।

प्रावेशन त्रि० प्रवेशने दीयते कार्यं वा व्युष्टा० अण्। १प्रवेशने दीयमाने २तत्रकार्ये च। [ङीप्।

प्रावेशिक त्रि० प्रवेशाय साधुः ठञ्। प्रवेशसाधने स्त्रियां

प्राशन न० प्र+अश–भावे ल्युट्। अन्नादेः प्रकर्षेण भोजने अन्नप्राशनम्।

प्राशास्त्र न० प्रशास्तुर्भावः कर्म वा उद्गा० अञ्। प्रशास्तुर्ऋत्विजः कर्मणि १शस्त्रशंसने २तद्भावे च।

प्राशित त्रि० प्र+अश–भोजन कर्मणि क्त। १भक्षिते। भावे क्त। २भक्षणे न० ३पितृयज्ञे तर्पणे जटा० "प्राशितं पितृतर्पणम्" मनुना तत्रार्थे परिभाषितत्वात्।

प्राशित्र न० यज्ञिये यवमात्रं पिप्पलमात्रं वाऽवत्तं ब्रह्मोद्देश्यके भागे शिष्टाशभेदे "शिष्टात् प्राशित्रावदानम्" कात्या० ११।१७। "मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इति प्राशित्रं प्रतीक्षते" २।२।१५ "प्राशित्रमवदीयमानमाङ्गिरमायां च प्राशित्रं ब्रह्मणो भागः यवमात्रं पिप्पलमात्रं वाऽवत्तः" कर्कः "स यत् प्राशित्रमवद्यति" इत्युपक्रमे। अथास्य ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति। ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत आस्तेऽभिगोप्ता स एतं भागं प्रतिविद्वान् आस्ते यत् प्राशित्रं तदस्मै पर्याहार्षुस्तत्प्राशीदथ यमस्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति तेन भागी स यदतऽऊर्ध्वमसंस्थितं यज्ञस्य तदभिगोपायति तस्माद्वा अस्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति" शत०ब्रा० १।७।४।१८

प्राशित्राहरण प्राशित्रं ह्रियतेऽनेन हृ–करणे ल्युट्। प्राशित्ररूपभागहरणसाधने गोकर्णाकृतिपात्रभेदे शत० ब्रा० १।२।१।६ भाष्यम्।

प्राशु पु०प्र+अश–भोजने उण्। भक्षणे प्राशवे हितः यत्। प्राशव्य प्रकृष्टभक्षणयहिते ऋ० ८।२१।६ भा०। प्रा०स०। २प्रकृष्टशीघ्रे निघण्टुः। [यजु०२४।२७

प्राशृङ्ग त्रि० प्रकृष्टं शृङ्गमस्य वेदे दीर्घः। प्रकृष्टशृङ्गयुक्ते

प्राश्निक पु०प्रश्नाय तदुत्तरदानाय साधु ठक्। १सभ्ये त्रिका० २प्रश्नोत्तरदानाय साधौ त्रि०।

प्राश्नीपुत्र पु०यजुर्वेदवंशस्थे ऋषिभेदे शत०ब्रा० १४।९।४।३२

प्राष्टवर्ण पु०प्रकर्षेण अष्टः प्राप्तो वर्णः। इष्टिवर्णे तत्रावर्ण्ये निरु० १०।२९

प्रास पु० प्रास्यते प्र+अस–क्षेपे कर्मणि घञ्। कुन्तास्त्रे अमरः। कुन्तशब्दे २००१८ पृ० दृश्यम्।

प्रासक पु०प्रास+संज्ञायां कन्। पाशके छेमच० तस्य देवकैः क्षिप्यमाणत्वात् तथात्वम्। स्वार्थे क। २प्रासास्त्रे पु०।

प्रासङ्ग पु० प्र+सन्ज–कर्मणि घञ् दीर्घः। दम्यवत्सानां स्कन्धे शिक्षार्थमासज्यमाने युगभेदे अमरः। तं वहति यत्। प्रासङ्ग्य तद्वाहके दम्यवृषे अमरः।

प्रासङ्गिक त्रि०प्रसङ्गादागतः ठञ्। प्रसङ्गागते स्त्रियां ङीप्।

प्रासाद पु० प्रसीदत्यस्मिन् प्र+सद–आधारे घञ् दीर्घः। देवनृपयोर्गृहे अमरः देवगृहशब्दे ३६७८ पृ० दृश्यम्।

प्रासादकुक्कुट पुंस्त्री० प्रासादे कुक्कुट इव। पारावते त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

प्रासिक पु०प्रासः प्रहरणमस्य ठक्। कुन्तेन योद्धरि अमरः

प्रास्तारिक त्रि० प्रस्तारे व्यवहरति ठक्। प्रस्तारे व्यवहारिणि। [ध्यादौ मङ्गलद्रव्ये स्त्रियां ङीप्।

प्रास्थानिक त्रि० प्रस्थाने साधु ठञ्। यात्रिके मङ्गल-

प्रास्थिक त्रि०प्रस्थस्य वापः ठञ्। १प्रस्थमितधान्यवपनाधारे क्षेत्रे २भूमौ स्त्री ङीप्। प्रस्थं सम्भवति (अस्मिन् समावेशयति) अवहरति पचति वा ठञ्। प्रस्थमितधान्यादेः ३अस्मिन् समावेशके ४अवहारके ५पाचके च त्रि० स्त्रियां ङीप्। प्रस्थः परिमाणमस्य ठञ्। ६प्रस्थपरिमाणयुक्ते

धान्यराश्याद्यौ त्रि॰ प्रस्थेन क्रीतम् ठञ् । ७प्रस्थेन क्रीते त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । प्रस्थस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा ठञ् । प्रस्थस्य ८निमित्ते ९संयोगे १०उत्पाते वा ।

प्राह्ह पु॰ प्रकर्षेण आह्वेति शब्दोऽत्र । नृत्योपदेशे शब्दमा॰।

प्राह्ण पु॰ प्रारम्भोऽह्नः प्रा॰स॰अच्समा॰ अह्नादेशः णत्वञ्च । त्रिधाविभक्तदिनस्य पूर्वभागे १पूर्वाह्णे अमरः । प्रकृष्टमह्वर्यत्र तिष्ठद्गु॰ अव्ययी॰ । २प्रकृष्टदिनयुते अव्य॰ ।

प्राह्णेतन त्रि॰प्राह्णे भवः ट्यु तुट् च निएदन्तत्वम् । पूर्वाह्णभवे स्त्रियां ङीप् ।

प्राह्णेतरा(मा)म् अव्य॰ अतिशयेन प्राह्णे तरप् तमप् वा आसु घकालेत्यादिना सप्तम्या अलुक् । अत्यन्तप्रातःकाले इत्यर्थे ।

प्रिय त्रि॰ प्रीणाति प्री-तर्पणे क । १भर्त्तरि पत्यौ अमरः २भार्य्यायां स्त्री । ३प्रियके मृगभेदे पु॰स्त्री जटा॰४ऋद्धिनामौषधौ ५हृद्ये त्रि॰ मेदि॰। ६जीवकौषधौ राजनि॰।

प्रियंवद त्रि॰प्रियं वदति वद-खच् मुम् । १प्रियकरवादिनि मधुरभाषिणि । २खेचरे ३गन्धर्वभेदे पु॰ शब्दमा॰ वदेरन्तःस्थवादित्वात् प्रियम्वदेति मयुक्तशब्दकल्पनं प्रामादिकमेव । "भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा" वृ॰र॰ उक्ते द्वादशाक्षरपादके ४छन्दोभेदे स्त्री । ५शकुन्तलासहचरीभेदे स्त्री शकु॰ दृश्यम् ।

प्रियक पु॰ प्रिय+स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा । १पीतसालके (पियासाल) २नीपे ३चित्रमृगे ४भ्रमरे ५प्रियङ्गौ ६कुङ्कुमे मेदि॰ ७धाराकदम्बे ८असनवृक्षे राजनि॰ । ९स्कान्दानुचरभेदे भा॰श॰ ४६अ॰ । तस्यापत्यं विदा॰ अञ् । प्रैयक चित्रमृगापत्ये पुंस्त्री॰।

प्रियकृत् त्रि॰ प्रियं करोति कृ-क्विप् तुच् । १प्रियकारिणि २विष्णौ पु॰ "प्रियकृत् प्रीतिवर्द्धनः" विष्णुस॰ ।

प्रियङ्कर त्रि॰ प्रियं करोति कृ-खच् मुम् । १प्रियकारिणि २श्वेतकण्टकार्य्यां ३वृहज्जीवन्त्याम् ४अश्वगन्धायाञ्च स्त्री राजनि॰ गौरा॰ ङीष् ।

प्रियङ्करण त्रि॰ अप्रियं प्रियं करोत्यनेन कृ-करणे ख्युन् । अप्रियस्य प्रियताकरणसाधने ।

प्रियङ्गु स्त्री प्रिय+गम-डु नि॰मुम् च । १स्वनामख्याते वृक्षे अमरः "प्रियङ्गुः शीतला तिक्ता तुवरानिलपित्तहृत् । रक्तादियोगदौर्गन्ध्यस्वेददाहज्वरापहा । गुल्मतृड्विषमोहघ्नी तद्वद्गन्धप्रियङ्गुका । तत्फलं मधुरं रूक्षं कषायं शीतलङ्गुरु । विबन्धाध्मानबलकृत् संग्राहि कफपित्तजित्" भावप्र॰। "प्रियङ्गुकलिकारम्" इति बुधप्रणाममन्त्रः । २राजिकायां राजनि॰ ३पिप्पल्याम् ४कङ्गौ (काङ्गनी) धान्ये मेदि॰ ५कटुक्यां धरणिः । [लमणिः ।

प्रियजन पु॰कर्म॰। १हृद्ये जने । २प्रौढभावानुविद्धे उज्ज्व-

प्रियजीव पु॰प्रियो जीवो यस्मिन् । श्योनाकवृक्षे राजनि॰।

प्रियतम पु॰ अतिशयेन प्रियः तमप् । १मयूरशिखावृक्षे २अतिप्रिये त्रि॰ शब्दच॰ ।

प्रियता स्त्री प्रियस्य भावः तल् । १स्नेहे २प्रेमणि अमरः । त्व । प्रियत्व तदर्थे न॰ शब्दर॰।

प्रियतोषण त्रि॰ प्रियं तोषयति तुष-णिच् ल्यु । १प्रियसन्तोषकारके "नारीपादौ स्वहस्तेन धारयेत् जघनोपरि । स्तनापीड़करः कामी कामयेत् प्रियतोषणः" रतिमञ्जर्य्युक्ते २रतिबन्धभेदे ।

प्रियदत्ता स्त्री दीयमानपृथिव्याम् "नामास्याः प्रियदत्तेति गुह्यं देव्याः सनातनम् । दाने वाऽप्यथ वाऽऽदाने नामास्याः प्रथमं प्रियम् । य एतां विदुषे दद्यात् पृथिवीं पृथिवीपतिः । पृथिव्यामेतदिष्टं स राजा राज्यमितो व्रजेत्" भा॰अनु॰ ६२अ॰ ।

प्रियदर्शन पु॰ प्रियं दर्शनमस्य । १क्षीरिकावृक्षे २शुकखगे च जटा॰ ३सुदृश्ये त्रि॰ । [हेमच॰ ।

प्रियप्रायस् न॰ प्रियस्य प्रायः बाहुल्यं यत्र । प्रियवाक्ये

प्रियप्रेप्सु त्रि॰ ७त॰ । इष्टार्थोद्युक्ते जटा॰ । [प्रिये त्रि॰।

प्रियमधु पु॰प्रियं मधु मद्यं यस्य । १बलरामे हेमच॰ २मद्य-

प्रियमाल्यानुलेपन त्रि॰ प्रियं माल्यमनुलेपनं च यस्य । १माल्यानुलेपनप्रिये २स्कन्दानुचरभेदे पु॰भा॰श॰ ४६अ॰।

प्रियमेध पु॰ १अजमीढस्य पुत्रभेदे "अजमीढस्य वंशाः स्युः प्रियमेधादयो द्विजाः" भाग॰ ९।२१।१७श्लो॰ । २यज्ञोपेते ऋषिभेदे ऋ॰ १।४५।४ भा॰ ।

प्रियम्भविष्णु त्रि॰अप्रियः प्रियो भवति भू-कर्त्तरि खिष्णुच् । अप्रिये प्रिये भवितरि । खुकञ् प्रियम्भावुक तदर्थे त्रि॰।

प्रियरूप त्रि॰प्रियं रूपमस्य । १हृद्यरूपे । तस्य भावः मनोज्ञा॰ वुञ् । प्रैयरूपक तस्य भावे न॰। कर्म॰। २हृद्ये रूपे न॰।

प्रियवचन त्रि॰प्रियं वचनं वैद्यकवचनं वा यस्य । १प्रियवादिनि वैद्यकोक्तवाक्ये भक्तिमति २रोगिणि राजनि॰ । कर्म॰। ३हृद्ये वाक्ये न॰ ।

प्रियवर्णी स्त्री प्रियो वर्णो यस्याः गौरा॰ ङीष् । प्रियङ्गौ जटाधरः । [लतायाञ्च ।

प्रियवल्ली स्त्री नित्यकर्म॰ । १प्रियङ्गौ राजनि॰ २हृद्यायां

प्रियवादिन् त्रि॰ प्रियं वदति वद–णिनि । प्रियवाक्यभाषके स्त्रियां ङीप् "भार्य्या चाप्रियवादिनी" चाणक्यः ।

प्रियव्रत त्रि॰ प्रियं व्रतमस्य । १व्रतप्रिये स्वायम्भुवमनोः २पुत्रभेदे पु॰ हरिवं॰ २अ॰ । [१।६।२३।

प्रियश्रवस् पु॰ प्रियं श्रवः श्रवणं यस्य । परमेश्वरे भाग॰

प्रियसख पु॰ कर्म॰ ६त॰ वा, अच्समा॰ । १हृद्ये सख्यौ २प्रियस्य सख्यौ च । स्त्रियां ङीप् । ३खदिरे शब्दच॰।

प्रियसङ्गमन त्रि॰ प्रिययोः सङ्गमनं यत्र । १प्रिययोर्मेलनस्थाने २कश्यपादित्योर्मेलनस्थाने देशभेदे पु॰ "यत्रादितिः कश्यपश्च महात्मानौ दृढव्रतौ । प्रियसङ्गमनं नाम तं देशं मुनयोऽवदन्" हरिवं॰ १२४अ॰ ।

प्रियसत्य न॰कर्म॰। १तथ्ये अथ च प्रिये सुन्तवाक्ये हेमच॰ प्रियं सत्यं यस्य । २सत्यप्रिये त्रि॰ ।

प्रियसन्देश पु॰ प्रियं सन्दिशति सम्+दिश–अण् उप॰स॰। १चम्पकवृक्षे भावे घञ् ६त॰ । २प्रियसंवादे शब्दच॰ ।

प्रियसाल(क) पु॰कर्म॰स्वार्थे क वा। असनवृक्षे (पियासाल) राजनि॰ ।

प्रियादि विशेष्यवाचिनि समानाधिकरणस्त्रीलिङ्गशब्दे परे ब॰व्री॰ पूर्वस्य पुंवद्भावे पर्युदस्ते शब्दगणे स च गणः पा॰ग॰सू॰ उक्तो यथा "प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा भक्ति सचिवा स्वा स्वसा कान्ता क्षान्ता समा चपला दुहिता वामना तनया" । सुन्दरी प्रिया यस्य । सुन्दरी प्रिय इत्यादि ।

प्रियाम्बु पु॰ प्रियं पितॄणां प्रियमम्बु मूले सिक्तं जलमस्य । १आम्रवृक्षे राजनि॰ । २जलप्रिये त्रि॰ ।

प्रियार्ह त्रि॰प्रियमर्हति अर्ह–अण् उप॰स॰। १प्रियवाक्यादियोग्ये २विष्णौ पु॰ "अभिप्रायः प्रियार्होऽर्हः" विष्णुस॰।

प्रियाल पु॰ प्रियाय अलति पर्य्याप्नोति अल–अच् । प्रियसाले (पियासाल) २द्राक्षायां स्त्री राजनि॰ भावप्र॰ पियाल इत्येव पाठः "पियालस्तु खरस्कन्धश्चारो बहुलवल्कलः । राजादनस्तापसेष्टः सन्नकद्रुर्द्दुधन्वटः । चारः पित्तकफासघ्नस्तत्फलं मधुरं गुरु । स्निग्धं सरं मरुत्पित्तदाहज्वरतृषापहम् । पियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः । हृद्योऽतिदुर्जरः स्निग्धो विष्टम्भी चामवर्द्धनः" भावप्र॰ ।

प्रियोदित न॰ कर्म॰ । चाटुवाक्ये शब्दरत्ना॰ ।

प्री तर्पणे स्वा॰उभ॰सक॰अनिट् । प्रयति ते अप्रैषीत् अप्रैष्ट पिप्राय पिप्रिये ।

प्री प्रीतौ कान्तौ (इच्छायाम्) सक॰ दिवा॰ आत्म॰ अनिट् । प्रीयते अप्रैष्ट पिप्रिये ।

प्री तर्पणे सक॰ कान्तौ तृप्तौ अक॰ क्र्या॰उभ॰अनिट् । प्रीणाति प्रीणीते अप्रैषीत् अप्रैष्ट पिप्राय पिप्रिये । प्रीत. । णिच् नुक् । प्रीणयति ते । [अत्रापि नुक् प्रीणयतीत्येके ।

प्री तर्पणे सक॰चु॰उभ॰अनिट् । प्राययति ते अपिप्रयत् ते ।

प्रीण त्रि॰ प्री–णिच् कर्त्तरि अच् । १प्रीणनकारके करणे अच् । २नर्मणि मेदि॰ । पुराणार्थप्रशब्दात् भवार्थे ख । २पुराणे त्रि॰ त्रिका॰ ।

प्रीणन न॰ प्री–णिच्–नुक्–ल्युट् । तर्पणे अमरः ।

प्रीणस पु॰ प्रीणि–बा॰ असच् । गण्डके राजनि॰ ।

प्रीत त्रि॰ प्री–कर्त्तरि क्त । हृष्टे अमरः ।

प्रीति स्त्री प्री–भावे क्तिन् । १हर्षे २आमोदे ३तृप्तौ च । विष्कुम्भादियोगेषु ४द्वितीययोगे । ५कामस्य पत्नीभेदे रत्याः सपत्न्यां च "वेश्याऽनङ्गवती नाम विभूतिद्वादशीव्रतम् । समाप्य माघमासस्य द्वादश्यां लवणाचलम् । निवेदयन्ती गुरवे शय्याञ्चोपस्करान्विताम् । अलङ्कृत्य हृषीकेशं सौवर्णामरपादपम् । स चानङ्गवती वेश्या कामदेवस्य साम्प्रतम् । पत्नी, सपत्नी संजाता रत्याः प्रीतिरिति स्मृता" मात्स्ये ८२अ॰ ।

प्रीतिजुष त्रि॰ प्रीतिं जुषते जुष–क । १प्रीतिभाजि २अनिरुद्धपत्न्यामुषायां स्त्री शब्दरत्ना॰ "विश्वकेतुः प्रीतिजुषः सुतः" त्रिका॰ तत्पुत्रोक्तौ । [प्रहासिनि पु॰ हेमच॰।

प्रीतिद त्रि॰ प्रीतिं ददाति दा–क । प्रीतिदायके (भाँड़)

प्रीतिदत्त त्रि॰३त॰। १प्रीत्या दत्ते २स्त्रीधनभेदे न॰ यथाह मिता॰ कात्यायनः "प्रीत्या दत्तं तु यत्किञ्चित् श्वश्र्वा वा श्वशुरेण वा । पादवन्दनिकं चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते" । भर्तृप्रीतदत्तस्थावरे तु विशेषः दाय॰ उक्तो यथा "भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृते तत् । सा यथा काम॰ मश्नीयात् दद्याद्वा स्थावरादृते" ।

प्रीतिदाय पु॰ प्रीत्या दीयते दा–कर्मणि घञ् । प्रीत्या दत्ते "श्वशुरात् प्रीतिदायं तु प्राप्य सा प्रीतमानसा" भा॰आश्व॰ ८६ अ॰ ।

प्रीतिभोज्य न॰ प्रीत्या भोज्यम् । प्रीत्यैव भोज्ये अन्नादौ "अन्नानि प्रीतिभोज्यानि चापद्भोज्यानि वा पुनः । न च संप्रीयसे राजन् ! न चैवापद्गतावयम्" भा॰उ॰ ६० अ॰। "संप्रीतिभोज्यान्यन्नानि" इति मुद्रितपुस्तके पाठ. ।

प्रीतिवर्द्धन त्रि॰ प्रीतिं वर्द्धयति वृध–णिच्–ल्यु । १सन्तोष॰

वर्द्धने २विष्णौ पु० "प्रियकृत् प्रीतिवर्द्धनः" विष्णुस० ।

प्रु सर्पणे भ्वा० आत्म०सक० अनिट् । प्रवते अप्रोष्ट पुप्रुवे ।

प्रुट मर्दने भ्वा० पर०सक० सेट् । प्रोटति अप्रोटीत् पुप्रोट । अयं धातुपाठे पठितः ।

प्रुष भस्मीकरणे भ्वा० पर० सक० सेट् । प्रोषति अप्रोषीत् पुप्रोष । उदित् क्त्वा वेट् । प्रुषित्वा प्रुष्ट्वा प्रुष्टः ।

प्रुष सेके पूर्त्तौ च सक० स्नेहे अक० क्र्या० पर०सेट् । प्रुष्णाति अप्रोषीत् पुप्रोष ।

प्रुष्ट त्रि० प्रुष–क्त । दग्धे । [विन्दौ त्रिका० ।

प्रुष्व प्र० प्रुष–क्वन् । १ऋतौ २सूर्ये च उज्ज्वल० । ३जल-

प्रेक्षा स्त्री प्र+ईक्ष–भावे अङ् । १विषयशुभाशुभपर्यालोचनायां २बुद्धिपूर्वककर्मकरणे ततः प्रेक्षादि० चतुरर्थ्याम् इनि । प्रेक्षिन् आलोचनानिर्द्धारकादौ । अक्षितृशब्दे परे घोषादि० पूर्वपदस्य दान्तम । [प्रेक्षाप्रक्षादयोऽप्यत्र ।

प्रेक्षागार न० ६त० । राज्ञां मन्त्रणार्थगृहे हरिवं० ८५अ०

प्रेक्षादि चतुरर्थ्यामिनि प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणः स च गणः पा०ग० उक्तो यथा "प्रेक्षा हलका बन्धुका ध्रुवका क्षिपका न्यग्रोध इक्कट कङ्कट सङ्कट कटकूप धुक धुक पुट मह परिवाप यवास ध्रुवका गर्त्त कूपक हिरण्य" ।

प्रेक्षावत् त्रि०प्रेक्षा अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । समीक्ष्यकारिणि ।

प्रेङ्खण न० प्र+इखि–ल्युट् णत्वम् । १प्रकर्षेण चलने अष्टादशरूपकान्तर्गते २रूपकभेदे तल्लक्षणं सा०द० उक्तं यथा "गर्भावमर्षरहितं प्रेङ्खणं हीननायकम् । असूत्रधारमेकाङ्कमविष्कम्भप्रवेशकम् । नियुद्धसम्फेटयुतं सर्ववृत्तिसमाश्रितम् । नेपथ्ये गीयते नान्दी तथा तत्र प्ररोचना" ।

प्रेङ्खा स्त्री प्र+इखि वा० आधारे अङ् । १दोलायाम् अमरः भावे अङ् । २परिभ्रमणे ३स्वार्थकगतौ अश्वगतौ इति पाठान्तरम् । ४गृहभेदे मेदि० ५नृत्ये च धरणिः ।

प्रेङ्खित त्रि० प्र+इखि–क्त । कम्पिते अमरः ।

प्रेङ्खोल दोलने अद०चुरा०उभ०सक० सेट् । प्रेङ्खोलयति ते अपिप्रेङ्खोलत् त । प्रस्योपसर्गत्वमपीच्छन्तीत्यन्ये तेन प्राञ्चिखोलत् त इत्यं वरूपम् ।

प्रेण गतिप्रेरणाश्लेषणेषु भ्वा०पर० सक० सेट् माधवः । प्रेणति अप्रेणीत् ऋदित् अपिप्रेणत् त ।

प्रेणि त्रि० प्रेण–इन् । प्रेरके ऋ० १।११२।१० भा० ।

प्रेत त्रि० प्र–इ–क्त । १मृते अमरः । २नरकस्थे जीवभेदे ३पिशाचभेदे आतिवाहिकदेहोत्तरं ४जायमानदेहभेदे० युते और्द्ध्वदेहिकक्रियाऽभावे तद्रूपप्राप्तिकथा पाद्मोत्त०ख० १६अ० यथा "ततो बहुतिथे काले स राजा पञ्चताङ्गतः । वैदिकेन विधानेन न लेभे चौर्द्ध्वदेहिकम् । विष्णुप्रदेशमात्रेण युगानां सप्तविंशतिम् । भुक्त्वा च यातनां याम्यां निस्तीर्णनरको नृपः । समया गिरिराजन्तु पिशाचोऽभूत्तदा महान्" । तस्य रूपं यथा "देवद्युतिरधीयानः शुश्राव करुणस्वनम् । समागत्य ततस्तत्र तं पिशाचं ददर्श सः । विकरालमुखं दीनं पिशङ्गनयनं भृशम् । ऊर्द्ध्वमूर्द्धजमक्षाङ्गं यमदूतमिवापरम् । चलज्जिह्वञ्च लम्बोष्ठं दीर्घजङ्घसिराकुलम् । दीर्घाङ्घ्रिं शुष्कतुण्डञ्च गर्त्ताक्षं शुष्कपञ्जरम्" ।

और्द्ध्वदेहिककरणेऽपि केषाञ्चित् कर्मविशेषेण प्रेतत्वप्राप्तिस्तत्रोक्ता यथा "हरिर्जिष्णुरिति नाम्नौ ये गोविन्दं नार्चयन्ति ये । लभन्ते नात्मविद्यासु सुतीर्थविमुखाश्च ये । सुवर्णं वस्त्रताम्बूलं रत्नमन्नं फलं जलम् । आर्त्तेभ्यो न प्रयच्छन्ति सर्वेषु शतदारकाः । ब्रह्मस्वञ्च स्त्रीधनानि लोभादेव हरन्ति ये । बलेन छद्मना वापि धूर्त्ताश्च परवञ्चकाः । नास्तिकाः कुहकाश्चौरा ये चान्ये वकवृत्तयः । बालवृद्धातुरस्त्रीषु निर्दयाः सत्यवर्जिताः । अग्निदा गरदा ये च ये चान्ये कूटसाक्षिणः । अगम्यागामिनः सर्वे ये चान्ये ग्रामयाजिनः । आधाचरणसम्पन्ना वर्णादिधर्मवर्जिताः । ये चोपदेवदनुजरक्षोयक्षादिसेविनः । सर्वदा मादकद्रव्यपानमत्ता हरिद्विषः । देवतोद्दिष्टपतितत्दपश्राद्धान्नभोजिनः । असत्कर्मरता नित्यं सर्वपातकपापिनः । पाषण्डधर्माचरणाः पुरोधोवृत्तिजीविनः । पितृमातृस्वसापत्यस्वदारत्यागिनश्च ये । ये कदर्याश्च लुब्धाश्च नास्तिका धर्मदूषकाः । त्यजन्ति स्वामिनं युद्धे त्यजन्ति शरणागतम् । गवां भूमेश्च हर्त्तारो ये चान्ये रत्नदूषकाः । महाक्षेत्रेषु सर्वेषु प्रतिग्रहरताश्च ये । परद्रोहरता ये च तथा ये प्राणिहिंसकाः । परापवादिनः पापा देवतागुरुनिन्दकाः । कुप्रतिग्राहिणः सर्वे सम्भवन्ति पुनःपुनः । प्रेतराक्षसपैशाच्यतिर्य्यग्वृक्षकुयोनिषु । न तेषां सुखलेशोऽस्ति इह लोके परत्र च" । पाद्मोत्तरखण्डे १८अ० । पञ्चप्रेतोपाख्यानं तत्रैव यथा "ब्राह्मण उवाच प्रेतानां नाम जातीनां युष्माकं सम्भवः कथम् । किं तत् कारणमुद्दिश्य यूयमीदृग्नामकाः" । प्रेता ऊचुः "अहं स्वादु सदा भुक्त्वा दद्यां पर्युषितं

षदा। एतत्कारणमुद्दिश्य नाम पर्य्युषितं मम। सूचिता बहवोऽनेन विप्राद्या ह्यन्नकाङ्क्षिणः। एतत्कारणमुद्दिश्य सूचीमुख२मिमं विदुः। शीघ्रं गच्छति विप्रेण याचितः क्षुधितेन वै। पश्चाद्भुङ्क्ते द्विजः शिष्टमेव शीघ्रक३ उच्यते। गृहोपरि सदा भुङ्क्ते स्वादु द्विजभयेन हि। द्विजाय कुत्सितं दत्त्वा एष रोहक४ उच्यते। मौनेनापि स्थिरो नित्यं याचितो विलिखन्महीम्। अस्माकमपि पापिष्ठो लेखको५ नाम एष वै। मेढ्रेण लेखको याति रोहकः पार्श्वतःशिराः। शीघ्रकः पङ्गुतां प्राप्तः सूची सूचीमुखोऽभवत्"। प्रेताहारस्तत्रोक्तो यथा"द्विज उवाच "ये जीवा भुवि तिष्ठन्ति सर्वे आहारमूलकाः। युष्माकमपि चाहारं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः" प्रेता ऊचुः "शृणु आहारमस्माकं सर्वसत्त्वविगर्हितम्। श्लेष्ममूत्रपुरीषेण योषितान्तु मलेन च। गृहाणि त्यक्तशौचानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै। स्त्रीभिर्जग्धानि जीर्णानि संकीर्णापहृतानि च। मलेनातिजुगुप्सानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै। भयलज्जाविहीनानि पतितैः सेवितानि च। अन्योन्यदस्युयुक्तानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै। कलहान्वितशोकानि त्यक्तशोभानि मण्डनैः। सवर्चस्कानि भाण्डानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै। बलिमन्त्रविहीनानि द्विजादृष्टानि यानि तु। नियमव्रतहीनानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै। गुरवो नैव पूज्यन्ते स्त्रीजितानि मलानि च। सक्रोधान्यपविलासिनि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै। भुञ्जन्ति भिन्नभाण्डेषु मर्यादारहितेषु च। अन्योन्योच्छिष्टयुक्तेषु तत्र प्रेतास्तु भुञ्जते। सकेशमाक्षिकोच्छिष्टं पूति पर्युषितं तथा। सक्रोधञ्च सशोकञ्च तच्च प्रेतेषु भोजनम्। सनग्नं भोजनं यच्च नोत्तरीयं पदासनम्। सोष्णीषं सासुरीकञ्च तच्च प्रेतेषु भोजनम्। अर्द्धग्रासं महाग्रासं सोत्च्छिष्टं पतितं तथा। दुर्भुक्तं गोष्ठिकञ्चैव तच्च प्रेतेषु भोजनम्। सौतिकं सूतकञ्चैव राजसं कलुषीकृतम्। निर्दोषं क्षमिवञ्चाग्रे यद्भुक्तं प्रैतिकन्तु तत्। एतत्ते कथितं सर्वं यत् प्रेतेष्वेव भोजनम्। निर्वाणाः प्रेतजात्या वै पृच्छामस्त्वां द्विजोत्तम"। प्रेतत्वाभावकारणं यथा न प्रेतो जायते येन येन चैवेह जायते। एतत्सर्वं समासेन प्रब्रूहि वदतां वर!" ब्राह्मण उवाच "एकरात्रं त्रिरात्रं वा कृच्छ्रं चान्द्रायणादिकम्। व्रतेष्वभ्युषितो यस्तु न प्रेतो जायते नरः। मिष्टान्नपानदाताथ सततं श्रद्धयान्वितः। देवपूजापरो नित्यं न प्रेतो जायते नरः। त्रिरग्निरेकपञ्चाग्निर्निरग्निर्वाप्युपासकः। सर्वभूतदयापन्नो न प्रेतो जायते नरः। तुल्यमानापमानश्च तुल्यः काञ्चनलोष्टयोः। तुल्यः शत्रौ च मित्रे च न प्रेतो जायते नरः। देवतातिथिपूजासु गुरुजातिषु नित्यशः। वेदशास्त्ररतो नित्यं न प्रेतो जायते नरः। जितक्रोधो मदैश्वर्यतृष्णासङ्गविवर्जितः। क्षमाऽक्रोधसुशीलश्च न प्रेतो जायते नरः। देवतातिथिपूजास्तु पर्वतांश्च नदीस्तथा। पश्येद्देवालयांश्चैव न प्रेतो जायते नरः"। प्रेतत्वकारणं यथा "शूद्रान्नं यो द्विजो भुङ्क्ते यः क्रामति द्विजोत्तमम्। हन्तिहा द्विजदेवेषु स प्रेतो जायते नरः। मातरं पितरं वृद्धं ज्ञातिं साधुजनं तथा। लोभात् त्यजति यः स्निग्धं स प्रेतो जायते नरः। अयाज्ययाजकश्चैव याज्यञ्च परिवर्जयेत्। शूद्रानुग्रहकर्ता च स प्रेतो जायते नरः। कुज्योतिषी कुविप्रस्तु कुजनेषु कुदेशकः। शूद्रसेवाकरो राज्ञां स प्रेतो जायते नरः। सेवनायापहृतो यः सेवकस्त्वपरिग्रहः। तावुभावपि जायेते प्रेतौ कालान्न किंप्रदौ। द्विजानुमन्त्रितो भुङ्क्ते शूद्रान्नं वा द्विजस्तु तु। शूद्रेणैव द्विजः प्रेतो निरयानुपगच्छति। गीतवाद्यरतो नित्यं मद्यपस्त्रीनिषेवणात्। द्यूतमांसप्रियो यस्तु स प्रेतो जायते नरः। वृथारेता वृथामांसो वृथावादो वृथामतिः। निन्दको द्विजदेवानां स प्रेतो जायते नरः। वृद्धं बालं गुरुं विप्रं योऽवमन्य भुनक्ति वै। कन्यां ददाति शुल्केन स प्रेतो जायते नरः। न्यासापहर्त्ता मित्रध्रुक् परपाकरतस्तथा। विश्वस्तघाती कूटश्च स प्रेतो जायते नरः। निर्दोषान् सुहृदो नारीस्त्यजेत् कालान्न याति यः। धनमीहेत यस्तेषां स प्रेतो जायते नरः। हस्त्यश्वरथयानानि स्वतशय्यासनादि यः। क्षमाजिनञ्च गृह्णाति अनापत्सुगतो द्विजः। तथोभयमुखीं कालं सशैलां मेदिनीं द्विजः। कुरुक्षेत्रस्य यद्दानं चाण्डालात् पतितात्तथा। माणिक्येऽपि नवश्राद्धे भुञ्जन् प्रेतान्नभुङ्मतः। ब्रह्महा गोबधो स्तेयी सुरापो गुरुतल्पगः। भूमिकन्यापहर्त्ता यः स प्रेतो जायते नरः। नानासङ्करकश्चित्यं वर्णसङ्करकस्तथा। योनिसङ्करकश्चापि स प्रेतो जायते नरः। विक्रीणाति विषं मद्यं तिलानां लवणस्य तु। गवां केशरिणां मोहात् विक्रयात् प्रेततां व्रजेत्। कूटमाप्येन तौल्येन क्रयं क्री-

यांति विक्रयात्। मद्यतक्रपयोदश्चा स प्रेतो जायते नरः। स्त्रीरक्तो मद्यपाने तु स्वगयामनुधावति। नित्यनैमित्तिकेऽदाता स प्रेतो जायते नरः" अग्निपु०। अनुष्ठानाच्च दाहादिक्रिययाऽतिवाहिकदेहानन्तरं प्रेतदेहो भवति यथाह विष्णुधर्मोत्तरे

"तत्क्षणादेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम्। आतिवाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव!। केवलं तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां क्वचित्। प्रेतपिण्डैस्ततो दत्तैर्देहमाप्नोति भार्गव!। भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमादेव न संशयः। प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोक्षणम्। श्मशानिकेभ्यो देवेभ्य आकल्पं नैव विद्यते। तत्रास्य यातना घोराः शीतवातातपोद्भवाः। ततः सपिण्डीकरणे बान्धवैः स कृते नरः। पूर्णे संवत्सरे देहमतोऽन्यं प्रतिपद्यते। ततः स नरकं याति स्वर्गं वा स्वेन कर्मणा" शु०त०। ५प्राप्तपितृलोके "अत ऊर्द्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायान्नं दद्यात्" गोभिलः "प्रेतलोकं परित्यज्य आगता ये महालये" ति०त०।

प्रेतकर्म्मन् न० ६त०। १मृतोद्देशेन कर्त्तव्ये दाहादि सपिण्डनान्तकर्मणि मा०द्रो०५२अ०। प्रेतकार्य्यादयोऽप्यत्र। २प्राप्तपितृलोकोद्देश्यककार्ये श्राद्धादौ च "अकृत्वा प्रेतकार्य्याणि प्रेतस्य धनहारकः। वर्णानां यद्वधे प्रोक्तं तद्व्रतं नियतश्चरेत्" दाय०त० वचनम्।

प्रेतगृह न० प्रेतस्य मृतस्य गृहमिव। मृतस्य शरीराधारे श्मशाने हेमच०। प्रेतावासादयोऽप्यत्र।

प्रेततर्पण न० ६त०। मृतोद्देशेन वर्षपर्य्यन्तं प्रेतशब्दोल्लेखेन कर्त्तव्ये तर्पणविशेषे तद्विधानं शु०ति० यथा

निबन्धाचार्य्यपृथ्वीधरधृतविष्णुसूत्रम् "अतः सर्वे शवस्पर्शिनो गत्वा पितृपदस्थाने प्रेतपदोहेन द्वितीयान्तं तर्पयेयुः पितृशब्दोच्चारेण पितृहा भवति"। शातातपः "प्रेतान्तनामगोत्राभ्यामुत्सृजेदुपतिष्ठताम्" इति प्रेतान्तेति तत्पुरुषः न बहुव्रीहिः सर्वजघन्यत्वात् तेन प्रेतान्तनाम गोत्रञ्चेति समासः एतद्वचनाच्चिलापिण्डदाने उपतिष्ठतामिति पितृदयितायामप्युक्तम्। एतेन प्रेतकार्ये समस्तार्थकपदप्रयोगो मैथिलोक्तो हेयः। एतेनामुकगोत्रममुकदेवशर्म्माणं तर्पयामीति सामगानां प्रयोगः। अत्र प्रेततर्पणे सतिलत्वेति विशेषोपादानात् सूर्य्यादिवारेऽपि तिलैरेव तर्पणं प्रतीयते। अतएवाह मदनपारिजातधृता स्मृतिः "अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां ग्रहणेषु च। उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे युगादौ मृतवासरे। सूर्य्यशुक्रादिवारे च न दोषस्तिलतर्पणे"। तथा "तीर्थे तिथिविशेषे च कार्य्यं प्रेते च सर्वदा"। तिथिविशेषे अमावस्यादशहरादौ। अत्र दक्षिणाङ्गुष्ठसहितमध्यमादिना वामहस्ते तिलदानं "वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत्। सव्यहस्तस्तु कर्त्तव्यं न मुद्रां तत्र दर्शयेत्" इति विद्याकरधृतवचने वामहस्त इति सप्तम्यन्तश्रवणात् "तिलान् संमिश्रयेज्जले" इति तिलाधिकरणस्योपक्रम्याभिधानाच्च। "सव्येन च तिलाः ग्राह्याः" इत्यत्रापि वामहस्ते स्थाप्या इत्यर्थः। सव्येनेति स्थाल्या पचतीतिवदधिकरणे तृतीया "विवक्षातो हि कारकाणि भवन्ती"त्युक्तेः। मुद्रा अङ्गुष्ठतर्जन्यात्मकयोगरूपा तिलग्रहणायेति शेषः"।

प्रेतधूम पु०६त०। चिताधूमे मनुः ४।६९। [नदीभेदे शब्दच०।

प्रेतनदी स्त्री प्रेतगम्या नदी। यमद्वारस्थे वैतरणीनामके

प्रेतनिर्हारक पु० प्रेतं निर्हरति गृहात् श्मशानभूमिं निर्+हृ-ण्वुल्। शवहारके "प्रेतनिर्हारकाश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः" तस्य अपाङ्क्तेयता मनुनोक्ता। तच्च कुल्लू० धनग्रहणपूर्वकहरणपरतया व्याख्यातं यथा "प्रेतनिर्हारको धनग्रहणेन न तु धर्मार्थम्। "एतद् परमन्तपो यत् प्रेतमरण्यं हरन्तीति" श्रुत्या विहितत्वात्"

प्रेतपक्ष पु० प्रेतानां पितृणां प्रियः पक्षः शा०त०। गौणाश्विनकृष्णपक्षे अत्र मृतयोः पित्रोः पार्वणविधिना त्रैपुरुषिकं श्राद्धं करणीयं यथाह शा०त० शङ्खः

"सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते। तत्र तत्र त्रयं कुर्य्यात् वर्जयित्वा मृताहनि। अमावस्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथ वा पुनः। सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो विधिः"। त्रयं सम्प्रदानानां त्रयं कुर्य्यात् त्रिभ्यो दद्यादित्यर्थः। मृताहपर्युदस्तनिर्दिष्टत्वस्य प्रतिप्रसवमाह अमावस्यामिति प्रेतपक्षोऽत्र पितृपक्षः आश्वयुककृष्णपक्ष इति यावत् न तु कृष्णपक्षमात्रं कृष्णपक्षसामान्यपरत्वेऽमावास्यापदवैयर्थ्यापत्तेः पितृपक्षं विशेषयति हेमाद्रिमाधवाचार्य्यधृतं नागरखण्डम् "नभो वाऽथ नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत्। सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः"। अत्र श्रावणभाद्रयोरन्यतरस्य मलमासत्वे आषाढ़ापेक्षया सप्तमपक्षस्य पितृपक्षत्वात् अत्र मृतस्यैव प्रेतपक्षमृतत्वं न तु मलमासभाद्रकृष्णपक्षे मृतस्य। ततश्च तत्र मृतस्य

वर्षान्तरेऽप्ययुक्तत्वा च्चेऽपि तच्छ्राद्धकरणे न पार्व्वणं किन्त्वेकोद्दिष्टमिति । अत्र पार्व्वणो विधिः पार्व्वणेतिकर्त्तव्यताकैकोद्दिष्टविधिरिति नव्यवर्द्धमानप्रभृतयः । तत्र पूर्व्ववचनोक्तत्रैपुरुषिकस्य मृताहे पर्य्युदस्तस्य पार्व्वणोविधिरित्यनेन प्रतिप्रसवात् । तस्मात् सदैकोद्दिष्टं त्रैपुरुषिकं न तु षाट्पौरुषिकं "कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथाद्यं श्राद्धषोडशम् । प्रत्याब्दिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः" इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन प्रत्याब्दिकव्यतिरेकेण षट्संख्यानियमात् एवममावस्यादिमरणनिमित्तेन मातरपि प्रत्याब्दिकं पार्व्वणविधिनैव "अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये । तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्व्वणम्" इति आपस्तम्बवचने अपुत्रा इति विशेषणोपादानात् सपुत्राणां पार्व्वणाभ्यनुज्ञानात् । एतच्च मातादित्रितयदैवतं कार्य्यम् । "मातृ पितामही प्रपितामही पूर्व्ववत् ब्राह्मणान् भोजयित्वा" इत्यन्वष्टकायां तथादर्शनात् अवसानदिननिमित्तत्वेन पार्व्वणविधिना छन्दोगैरपि मातादित्रिकाणां श्राद्धं कर्त्तव्यम् "न योषिद्भ्यः पृथग् दद्यादवसानदिनादृते" । इति छन्दोगपरिशिष्टवचने विशेषतः प्रतिप्रसवात् । एवं सपिण्डीकरणेऽपि । एतच्च मृताहपार्व्वणं मातापित्रोरेव । तथा च हेमाद्रिधृतकात्यायनवचनम् "सपिण्डीकरणादूर्द्धं पित्रोरेव हि पार्व्वणम् । पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं सदैव तु" । मातृपदं सपत्नीमातृपरम् । सपत्नीमात्रित्यत्र मातृपदस्य राजदन्तादित्वात् परनिपातः ततश्च वाक्ये मातृसपत्नीति न प्रयोज्यं किन्तु सपत्नीमातरित्यादिकम् । एवं साग्निकौरसक्षेत्रजाभ्यां मृताहे पार्व्वणं कर्त्तव्यम् "औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्व्वणेन तु । प्रत्यब्दमितरे कुर्य्युरेकोद्दिष्टं सुता दश" इति जावालवचनस्य "यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात् परम् । पार्व्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदा" इति मत्स्यपुराणवचनस्य चैकवाक्यत्वात् । उशना च "प्रत्यब्दं दर्शवच्छ्राद्धं साग्निः कुर्व्वीत वै द्विजः । एकोद्दिष्टं सदा कुर्य्यान्निरग्निः श्राद्धदः सुतः" । अत्र नि°सि° विशेषमाह वृद्धपराशरः "संग्रामे संस्थितानाञ्च प्रेतपक्षे शशिक्षये । तेषां पार्व्वणमेवोक्तं मृताहेऽपि च सत्तमैः" । "चन्द्रक्षयानायकसंयुगेषु यः प्रेतपक्षे मृतवान् सपिण्डः । सपिण्डितानामपि चाब्दिकानि भवन्ति तेषामिह पार्व्वणानि" । तथा "भ्रातुर्ज्येष्ठस्य कुर्व्वीत ज्येष्ठो भ्रातानुजस्य च । दैवहीनं तु तत्कुर्य्यादिति धर्म्मविदब्रवीत्" । दैवहीनमेकोद्दिष्टम् ज्येष्ठो भ्रातानाद्यगर्भजः तथा च तत्रैव शातातपः "अनाद्यगर्भो ज्येष्ठोऽपि भ्राता सद्भिर्निगद्यते । ऋते सपिण्डनात्तस्य नैव पार्व्वणमाचरेत्" । आद्यगर्भे तु पार्व्वणमेकोद्दिष्टं वेत्यर्थः । मातुस्तु हेमाद्रौ कात्यायनः "प्रत्यब्दं यो यथा कुर्य्यात् पुत्रः पित्रे सदा द्विजः । तथैव मातुः कर्त्तव्यं पार्व्वणं चान्यदेव वा" । यत्तु तेनैवोक्तम् "सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्व्वणम् । पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं सदैव तु" इति तत् सापत्नमातृपरम् । यत्तु वृद्धपराशरः "अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् । स एवास्य तु कुर्व्वीत पिण्डदानादिकक्रियाम् । पार्व्वणं तेन कार्य्यं स्यात् पुत्रवद्भ्रातृजेन तु । पितृस्थाने तु तं कृत्वा शेषं पूर्व्ववदाचरेत्" इति तत्पितृवद्देशाचारवद्व्यवस्थितमिति पृथ्वीचन्द्रः । श्राद्धदीपकलिकायां चतुर्व्विंशतिमते तु "पितृव्यभ्रातृमातृणां ज्येष्ठानां पार्व्वणं भवेत् । एकोद्दिष्टं कनिष्ठानां दम्पत्योः पार्व्वणं मिथः । अपुत्रस्य पितृव्यस्य भ्रातुर्वैमात्रजन्मनः । मातामहस्य तत्पत्न्याः श्राद्धं पार्व्वणवद्भवेत्" इत्युक्तं तत्पत्न्याः कर्तृत्वेऽपि पार्व्वणमेव "सर्व्वाभावे स्वयं पत्न्याः स्वभर्त्तॄणाममन्त्रकम् । सपिण्डीकरणं कुर्य्युस्ततः पार्व्वणमेव च" इति लौगाक्षिस्मृतेः । "ततः पत्न्यपि कुर्व्वीत सापिण्ड्यं पार्व्वणं तथेति" सुमन्तूक्तेश्चेति निर्णयामृते उक्तम् । अन्ये त्वेतत्साग्निकपार्व्वणपरमाहुः अतएव "भर्त्तुः श्राद्धं तु या नारी मोहात्पार्व्वणमाचरेत् । न तेन तृप्यते भर्त्ता कृत्वा तु नरकं व्रजेत्" इति वचनं क्षयाहे पाक्षिकैकोद्दिष्टप्रशंसार्थं न पार्व्वणनिषेधार्थमित्युक्तं त्रिस्थलीसेतौ भट्टचरणैः । स्वभर्तृप्रभृतित्रिभ्य इत्यनेन विरोधाच्च अपुत्राणाम् चाह हेमाद्रावापस्तम्बः "अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये । तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्व्वणम् । मित्रबन्धुसपिण्डेभ्यः स्त्रीकुमारीभ्य एव च । दद्यादै मासिकं श्राद्धं सांवत्सरमतोऽन्यथा" । पारिजाते तु अन्यथा पार्व्वणमित्युक्ता सर्व्वत्र पार्व्वणमित्युक्तम् एकोद्दिष्टवाक्यानि तु तीर्थमहालयपराणीत्युक्तम् । पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धगार्ग्यः "मातुः सहोदरा या च पितुः सहभवा च या । तयोश्च नैव कुर्व्वीत पार्व्वणं पिण्डनादृते" प्रचेताः "सपिण्डीकरणादूर्ध्वं

एकोद्दिष्टं विधीयते । अपुत्राणां च सर्वेषामपत्नीनां तथैव च" । अपत्नीनां ब्रह्मचर्य्यादीनाम् । मार्कण्डेयपुराणे "प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियाः । मृताहनि यथान्यायं नृणां यद्वदिहोदितम्" । नृणामिति दृष्टान्तात् गोविप्रहतपाषण्ड्यादीनां सपिण्डनाभावेऽपि सांवत्सरमेकोद्दिष्टं कार्यमेवेति शूलपाणिः । वृद्धवसिष्ठौ "सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते । भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च । पितृव्यगुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्व्वणम्" । यत्तु जातूकर्ण्यः "पितृव्यभ्रातृमातॄणामपुत्राणां तथैव च । मातामहस्यापुत्रस्य श्राद्धादि पितृवद्भवेत्" इति तदावश्यकत्वार्थं न तु पार्व्वणार्थमिति हेमाद्रिः । युक्तन्त्वेवम् "मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः । तेषां तु पितृवच्छ्राद्धं कुर्य्युर्दुहितृसूनवः" इति पुलस्त्योक्तेर्मातामहस्य पार्व्वणमेव तत्साहचर्य्यात् पितृव्यादौ तथा "पितृव्यभ्रातृमातॄणामेकोद्दिष्टं च पार्व्वणमिति" क्षयाहोपक्रमे पुलस्त्योक्तेश्च विकल्पः । केचित्त्वापस्तम्बादिवाक्यानि "व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्य्या सपिण्डता" इत्यस्य पितृव्यादिपरत्वादकृतसपिण्डनपितृव्यादिपराणीत्याहुः । माता सपत्नीमाता । एकोद्दिष्टं तु कनिष्ठपरमिति पृथ्वीचन्द्रोदयेऽप्येवम् । विशेषस्त्वधिकारिनिर्णये प्रागुक्तः । केचित्तु पुत्राभावेऽपि पितामहवार्षिकमप्यावश्यकम् "पुत्राभावे च तत्पुत्रः पत्नी माता तथा पिता । वित्ताभावेऽपि सच्छिष्यः कुर्य्यात्तस्यौर्द्ध्वदैहिकम्" इति मार्कण्डेयपुराणादित्याहुस्तन्न "पौत्रेणैकादशाहादि कर्त्तव्यं श्राद्धषोडशमिति" कातीये विशेषोक्तेः ।

प्रेतपक्षे श्राद्धकालादिनिरूपणम् श्रा॰वि॰ यथा ब्रह्मपुराणे "अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्य्याद्दिने दिने । त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्द्धमेव वा । न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि यो नरः । श्राद्धं न कुरुते तत्र तस्य रक्तं पिबन्ति ते । यावच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः । तावत् श्राद्धस्य कालः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं तदा" । दिने दिने इति वीप्सया पक्षश्राद्धार्थो तेन पञ्चदश श्राद्धानि दर्शितानि । ननु तिथिह्रासादेकस्मिन्नेव पक्षे चतुर्दशत्वादह्नां चतुर्दश श्राद्धानि प्राप्नुवन्ति । एवं तिथिवृद्ध्याहर्वृद्धौ षोडश स्युः । न पञ्चदशतिथ्यात्मकत्वाच्चान्द्रपक्षस्य दिने दिने पञ्चदशतिथिष्वित्यर्थः तथा च एकस्मिन् दिने श्राद्धयोग्यतिथिद्वयलाभे श्राद्धद्वयम् अहोरात्रवृद्धौ न श्राद्धवृद्धिः । तथा च विष्णुधर्मोत्तरप्रथमकाण्डम् "तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमानेन कीर्त्तितः । अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृतः" । त्रिभागहीनं पक्षं वा इति षष्ठ्यादिकल्प उक्तः त्रिभागमित्येकादश्यादिकल्प उक्तः अर्द्धमेवेति त्रयोदश्यादिकल्पः । न तु अर्द्धमिति पक्षार्द्धमिति व्याख्यानं कल्पतरूक्तं युक्तम् उत्तरोत्तरलघुकालोपदेशात् सन्निधानाच्च त्रिभागार्द्धप्रतीतेः । त्रिभागहीनत्रिभागपदयोरपि पञ्चम्यादिविवेचनं कल्पतरोर्न युक्तमेव पक्षापेक्षया पञ्चम्यादेस्त्रिभागहीनादिपदार्थत्वानुपपत्तेरसुस्थत्वात् । गौतमोक्तपञ्चम्यादिकल्पस्य सामान्योपक्रमाच्चाश्वयुक्परत्वम् । अतएव विष्णुधर्मोत्तरप्रथमकाण्डम् "उत्तरायणात् श्राद्धे श्रेष्ठं स्याद्दक्षिणायनम् । चातुर्मास्यञ्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे हितम् । प्रौष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः । पञ्चम्यूर्द्ध्वञ्च तत्रापि दशम्यूर्द्ध्वमतोऽप्यति । मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता राजंस्त्रयोदशी" । पञ्चम्यूर्द्ध्वं दशम्यूर्द्ध्वमित्यनेन षष्ठ्याद्येकादश्यादिकल्पावुक्तौ । न सन्तीत्यनेनाकरणे प्रत्यवायदर्शनं नित्यत्वज्ञापनार्थं तत्र च पक्षश्राद्धादिकल्पानां विषमशिष्टत्वेनेच्छाविकल्पाऽसम्भवादेकादेया तिस्रो देयाः षड्देया इतिवत् फलभूमा कल्पनीयः । एतेषामेव कल्पानां दर्शितत्वादाश्विने कृष्णपक्षे एकस्मिन्नपि दिने श्राद्धं कर्त्तव्यमिति पक्षश्चिन्तनीयः सामान्यमासविहितन्तु स्यादेव । अत्र संशयः प्रौष्ठपद्यूर्द्ध्वं यः कृष्णपक्षः स पौर्णमास्यन्तमासव्यवस्थयाऽश्वयुक्कृष्णपक्षो भवति स यदा कन्योपक्रमः कन्यासमाप्यश्च तदा तत्र पक्षश्राद्धमविवादमेव यदा सिंहोपक्रमः कन्यासमाप्यश्च समस्त एव वा सिंहसमाप्यः तदा कीदृशः शास्त्रार्थः । अत्र जिकनप्रभृतयः ब्रह्मपुराणादिवचनैरेवात्र व्यवस्थां दृष्टव्यामाहुः । यथा ब्रह्मपुराणम् "यावच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः । तावत् श्राद्धस्य कालः स्यात् शून्यं प्रेतपुरं तदा" । तथा भविष्यपुराणे "कन्यां गते सवितरि पितृराजानुशासनात् । तावत् प्रेतपुरी शून्या यावद्वृश्चिकदर्शनम् । ततो वृश्चिक आयाते निराशाः पितरो नृप ! । पुनः स्वभवनं यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् । हंसे वर्षासु कन्यास्थे शाकेनापि गृहे वसन् । पञ्चम्या उत्तरे दद्यादुभयोर्वंशयोर्हणम् । सूर्ये कन्यास्थिते श्राद्धं यो न कुर्य्याद्गृहाश्रमी । कुतस्तस्य धनं

पुत्राः पितॄन् निःश्वासपीड़नात्"। हंसे सूर्ये इति। ऋणमिव ऋणं पितृमातृकुलस्येदमवश्यं परिशोध्यम् इत्यर्थः एवमादिवचनैः कन्यासम्बन्धेनैव श्राद्धप्रतिपादनात् एतस्यापि वचनस्य तदेकवाक्यतया सौराश्विनपरत्वम्। सौरपरत्वे लक्षणा स्यादिति चेन्न पौर्णमास्यन्तेऽपि तथात्वात्। अतः सिंहोपक्रमे कृष्णपक्षे कन्यासम्बन्धिन्येव भागे श्राद्धं स्यात् न सिंहसम्बन्धिनि अतः पक्षश्राद्धं तत्र निवर्त्तत एव त्रिभागहीनमित्यादयः पक्षास्तत्र यथासम्भवं योजनीयाः। कन्यासम्बन्धिन्यपरपक्षे श्राद्धविधानात् उपक्रमे सिंहसम्बन्धेऽपि पक्षस्य कन्यासम्बन्धोऽस्त्येवेति चेन्न एकस्य पक्षावयविनः पञ्चदशतिथ्यात्मकस्याभावात् अत एव पञ्चदशब्राह्मणसमुदायमध्ये एकस्य पुरुषोत्तमस्पर्शे न सर्वेषां पुण्यभागिता एतन्मूलमेवेदं वचनं "कृत्तिकादिभरण्यन्तं वारा वा रविसप्तकाः। नैते संयोगमात्रेण पुनन्ति सकलां तिथिम्"। एकस्य तिथ्यवयविनोऽभावादित्यर्थः इतरथा तु पूर्वदिने रात्रौ चतुर्थीभौमवारयोगे बुधवारेऽपि भौमयुक्तचतुर्थीविहितस्नानदानाद्यापत्तेः। यदा समस्त एवापरपक्षः सिंहार्के निपतेत् तदा तं पक्षं विहाय कन्यागतापरपक्ष एव श्राद्धम्। नन्वेवं पञ्चमपक्षविरोधः। तथा कार्ष्णाजिनिः "शक्रध्वजनिपाताद्धो यः स्यात् पक्षस्तु पञ्चमः। स विज्ञेयोऽपरः पक्षः श्राद्धं तत्र विधीयते। पुत्रमायुर्धनं धान्यं भूतिमारोग्यमेव च। प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा श्राद्धं कामांस्तथा परान्। एतानेव हि हिंसन्ति पञ्चमं यो व्यतिक्रमेत्। तस्मान्नातिक्रमेद्विद्वान् पञ्चमे पैतृकं विधिम्"। तथा जातूकर्ण्यः "आषाढीमवधिं कृत्वा यः स्यात् पक्षस्तु पञ्चमः। तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत कन्यां गच्छतु वा न वा"। जाबालः "अगतेऽपि रवौ कन्यां श्राद्धं कुर्वीत यत्नतः। आषाढ्याः पञ्चमः पक्षः प्रशस्तः पितृकर्मणि"। उच्यते एतेषां वचनानां भोजदेवप्रभृतिभिरलिखितत्वेन प्रामाण्याभावात् प्रत्युत पुत्रादिफलसम्बन्धावगमात् काम्यं तद्भविष्यति। कन्यागतस्य च नित्यत्वं प्रागेव दर्शितम्। न च काम्याधिकारनित्याधिकारयोरेकशास्त्रार्थत्वं यावज्जीवाधिकरणविरोधात्। तद्यदि फलार्थितया कन्यासम्बन्धरहित एव श्राद्धं कृतं तथापि कन्यायामवश्यं कर्त्तव्यम्। वस्तुतस्तु श्राद्धभेदे विधिगौरवापत्तेः कन्यागतश्राद्ध एव फलार्थितया पञ्चमपक्षस्य गुणफलविधिः तदा च केवलपञ्चमपक्षे श्राद्धमसङ्गतमेव "कन्यां गच्छतु वा नवेति" पञ्चमपक्षस्तुत्यर्थं न तु कन्यासम्बन्धाभावेऽपि श्राद्धविधानपरं प्राप्ते कन्यागतश्राद्धे गुणफलविधित्वात् तदसङ्गतं ब्रह्मपुराणे "पौर्णमास्यन्तमासेनैव समस्ततिथिकृत्याभिधानात् अश्वयुक्शब्दस्यापि पौर्णमास्यन्तपरत्वात् न सौराश्विनपरत्वम् "आश्वयुज्यां तु कृष्णायां त्रयोदश्यां मघासु च" इति ब्रह्मपुराण एव अश्वयुक्शब्दस्यापि पौर्णमास्यन्तपरत्वावधारणाच्च पौर्णमास्यन्ताश्विन एव मघा त्रयोदशी भवति न दर्शान्ते, लक्षणा च सौरेऽप्यविशिष्टा। अतएव न मुख्यत्वाय दर्शान्तपरतापि कृत्स्नतात्पर्य्यानुपपत्त्या लक्षणायाधान्यमस्यधिकरणे दर्शितत्वात्। इदन्तु उच्यते उक्तयुक्तेः पौर्णमास्यन्ताश्विनपरत्वे कन्यानिरपेक्षपञ्चमपक्षे पक्षश्राद्धादिकृत्यं नित्यतयाऽवगम्यन्ते न कन्याविशिष्टा निरपेक्षश्रुतेः अत एव न गुणफलविधिः। अत एव कन्यासम्बन्धानुद्देशेनैव प्रौष्ठपद्यूर्ध्वं पञ्चमपक्षे कृष्णपक्षश्राद्धादिकं दर्शयति विष्णुधर्मोत्तरप्रथमकाण्डम् "उत्तरायणात् श्राद्धं श्रेष्ठं स्यात् दक्षिणायनम्। चातुर्मास्यञ्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे हितम्। प्रौष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः। पञ्चम्यूर्द्ध्वञ्च तत्रापि दशम्यूर्ध्वमतोऽप्यति। मघा युक्ता च तत्रापि शस्ता राजंस्त्रयोदशी। तत्राक्षयं भवेत् श्राद्धं मधुना पायसेन तु। सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धमत्र नराधिप!। परान्नभोजी त्वपचः श्राद्धमत्र तु कारयेत्"। यानि च कन्याविषयाणि वचनानि तानि पञ्चमपक्षानपेक्षश्राद्धान्तरविधायकान्येव। कन्याप्रौष्ठपद्यूर्द्ध्वपञ्चमपक्षसमुच्चयेऽपि कन्यागतस्यापि श्राद्धस्य नित्यत्वेनावगम्यमानस्य तन्त्रादेव सिद्धेर्न पृथक्करणम्। यदा न कन्यासमुच्चयस्तदा कन्यायामपि नित्यत्वात् कर्त्तव्यमेव परन्तु पक्षश्राद्धादिकल्पेषु प्रामाणाभावात् सकृत् कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायात् सकृदेव श्राद्धं कर्त्तव्यम्। अधिमासपाते तत्र श्राद्धं न कर्त्तव्यं यथा लघुहारीतः "सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्किञ्चित् श्राद्धिकं भवेत्। इष्टं वाप्यथ वा पूर्त्तं तन्न कुर्यान्मलिम्लुचे"। एवमधिमासदोषेणापाटवादिना च तत्र श्राद्धाकरणे तुलायां कर्त्तव्यतामाह ब्रह्मपुराणे "यावच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः। तावत् श्राद्धस्य कालः स्यात् शून्यं प्रेतपुरं तदा"। अत्र कन्यातुलयोर्दिवाकरावस्थितेः क्रमादेव प्राप्तत्वात् क्रमात् श्राद्धस्य कालः स्यादित्यन्वयः मुख्यकल्पानुकल्पभावेनेत्यर्थः।

यस्य या मृततिथिस्तस्य प्रेतपक्षे तत्सजातीयतिथिः पौर्णमासीमृतस्य तु प्रौष्ठपद्येव पार्वणश्राद्धकालः इति हेमाद्रिप्रभृतिव्यवस्थेति पाश्चात्यदाक्षिणात्यानां तथाचारः। प्रा०वि० तन्मूलवचनानाममूलकत्वमुक्तमतोवङ्गानां न तथाचार इति बोध्यम्। अधिकमपरपक्षशब्दे २११ पृ० दृश्यम्। [वाद्यभेदे त्रिका०।

प्रेतपटह प्रेतस्य प्रेतत्वसूचकः पटहः। मरणकालवादनीये

प्रेतपति पु० ६त०। यमराजे

प्रेतपर्वत पु० प्रेतोद्धारणार्थः पर्वतः। गयातीर्थस्थे स्वनामख्याते पर्वते वायुपु० गयाप्र०।

प्रेतपिण्ड पु०प्रेताय देयः पिण्डः। पूरकपिण्डे तस्य प्रेतस्य पिण्डरूपदेहविशेषपूरकत्वात् पूरकसंज्ञा यथोक्तं ब्रह्मपु० "शिरस्त्वाद्येन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा। द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकास्तु समासतः। गलांसभुजवक्षांसि तृतीयेन तथा क्रमात्। चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च। जानुजङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्वदा। सर्वमर्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाडयः। दन्तलोमाद्यष्टमेन वीर्य्यं च नवमेन तु। दशमेन तु पूर्णत्वं तृप्तता क्षुद्विपर्य्ययः"।

प्रेतपुर न० ६त०। यमालये "शून्यं प्रेतपुरं भवेत्" ब्रह्मपु०

प्रेतमेध पु० ६त०। पितृदेश्यके श्राद्धरूपे यज्ञे।

प्रेतराक्षसी स्त्री प्रेतस्य भूतभेदस्य राक्षसीव दूरतोऽपसर्पणकारित्वात्। तुलस्यां रत्नमाला।

प्रेतराज पु० ६त० टच्समा०। यमे तस्य मृतस्य शुभाशुभफलविभजनेन शासनात् तथात्वम्।

प्रेतलोक पु० ६त०। यमलोके "प्रेतलोकं परित्यज्य आगता ये महालये" उल्कादानमन्त्रः।

प्रेतवन न० प्रेतानां मृतानां वनमिवाधारत्वात्। श्मशाने हेमच०। प्रेतकाननादयोऽप्यत्र।

प्रेतवाहित त्रि० ३त०। भूताविष्टे त्रिका०।

प्रेतशिला स्त्री गयातीर्थस्थे प्रेतोद्धारणार्थे गृध्रकूटपर्वतादिस्थे शिलाभेदे वायुपु०गयाप्र०। गरुडपु०८५अ० तन्माहात्म्यादि यथा "येयं प्रेतशिला ख्याता गयायां सा त्रिधा स्थिता। प्रभासे प्रेतकुण्डे च गयासुरशिरस्यपि। धर्मेण धारिता भूत्यै सर्वदेवमयी शिला। प्रेतत्वं ये गता नृणां पित्राद्या बान्धवादयः। तेषामुद्धरणार्थाय यतः प्रेतशिला ततः। अतोऽत्र मुनयो भूपा राजपत्न्यादयः सदा। तस्यां शिलायां श्राद्धादिकर्त्तारो ब्रह्मलोकगाः। गयासुरस्य यन्मुण्डं तस्य पृष्ठे शिला यतः। मुण्डपृष्ठो गिरिस्तस्मात् सर्वदेवमयो ह्ययम्। मुण्डपृष्ठस्य पादेषु यतो ब्रह्मसरोमुखाः। अरविन्दवनन्तेषु तेन चैषोपलक्षितः। अरविन्दगिरिर्नाम क्रौञ्चपादाङ्कितो यतः। तस्माद्गिरिः क्रौञ्चपादः पितॄणां ब्रह्मलोकदः। गदाधरादयो देवा आद्या आदौ व्यवस्थिताः। शिलारूपेण च व्यक्तास्तस्माद्देवमयी शिला। गयाशिरश्छादयित्वा गुरुत्वादास्थिता शिला। स्नात्वा प्रेतशिलादौ तु वरुणाम्बु स्मृतेन च। पिण्डं दद्यादिमैर्मन्त्रैराबाह्य च पितॄन् परान्"।

प्रेतशुद्धि स्त्री प्रेते सति कालविशेषे शुद्धिः। विप्रादीनां मृतानां मरणनिमित्ताशौचापगमे शुद्धौ "प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि" मनुनोपक्रम्याशौचरूपतद्विरोधिनो दर्शनेन तदपगमे शुद्धिः प्रतिपादिता।

प्रेतशौच न० प्रेते सति शौचम् ६त०। प्रेते सति तन्निमित्ताशौचापगमे १शौचे २प्रेतसंस्कारभेदे च तत्प्रकारः गरुडपु० १०६अ० उक्तो यथा

"प्रेतशौचं प्रवक्ष्यामि तच्छृणुध्वं यतव्रताः!। ऊनद्विवर्षं निखनेन्न कुर्यादुदकन्ततः। आश्मशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्वृतः। यमसूक्तं तथा जप्यं जपद्भिर्लौकिकाग्निना। स दग्धव्य उपेतश्चेदाहिताग्न्याप्त्यर्थवत्। सप्तमाद्दशमाद्वापि ज्ञातयो ह्युपयन्त्यपः। अप नः शोशुचदघमनेन पितृदिङ्मुखाः। एवं मातामहाचार्यप्रेतानाञ्चोदकक्रियाः। कामोदकाः सखिपुत्रस्वस्रीयश्वशुरर्त्विजः। नामगोत्रेण ह्युदकं सकृत् सिञ्चन्ति वाग्यताः। पाषण्डपतितस्तेना न कुर्युरुदकक्रियाम्। न ब्रह्मचारिणो व्रात्या योषितः कामगास्तथा। सुरापास्त्वात्मघातिनो नाशौचोदकभाजनाः। अतो न रोदितव्यं हि त्वनित्या जीवसंस्थितिः। क्रिया कार्य्या यथाशक्ति ततो गच्छेद् गृहान् प्रति। विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः। आचम्याथाग्निमुदकं गोमयं गौरसर्षपान्। प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्मनि पदं शनैः। प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि। इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयमात्। क्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक् पृथक्। पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम्। जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरञ्च मृण्मये। वैतानोपासनाः कार्य्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदिताः"।

प्रेतश्राद्ध न० प्रेतोद्देश्यकं श्राद्धम्। प्रेतोद्देश्यके आद्यश्राद्धादिसपिण्डीकरणान्तश्राद्धे तस्य गौणकालादि ति०त० उक्तम् यथा "मासेऽन्यस्मिन् तिथौ तस्मिन् तदा दद्याद्विचक्षणः"। तथा श्रा०त० दर्शितं यथा
"षोडशश्राद्धानां यत्पतितं कृष्णैकादश्यां तत्कर्त्तव्यम्। तथा च लघुहारीतः "श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने मृताहाऽविदिते तथा। एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः"। विशेषत इत्यमावस्यापेक्षया तस्यामपि विघ्नादौ विधानात्। यथा हेमाद्रिधृतं षट्त्रिंशन्मतम् "मासिके चाब्दिके चैव संप्राप्ते मृतसूतके। वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शे चापि विचक्षणैः"। राजमार्त्तण्डे "श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अन्तरा मृतसूतके। एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः। श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने मृतस्याविदिते तथा। अमावस्यां प्रकुर्वीत वदन्त्येके मनीषिणः"। अत्र मृतसूतकोपदानात् कल्पतरुवचनेऽशौचपदमेतत्परम्। यच्चान्तरा मृतसूतकेऽप्येकादश्यां श्राद्धविधानं तत् "देये पितॄणां श्राद्धे तु अशौचं जायते यदि। तदशौचे व्यतीते तु तेषां श्राद्धं विधीयते। शुचीभूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते। सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या नत्वन्या वै कदाचन" इति कल्पतरुवचनविरोधात् अशौचान्तदिने मलमासादिरूपविघ्नान्तरेण तदकरणे। अतएव श्राद्धविवेके अपाटवाद्यशौचाभ्यामपि पतितमेकोद्दिष्टमेकादश्यामशौचान्ते च मलमासे न कर्त्तव्यं किन्तु मलमासाव्याप्रकृष्णैकादश्यामेवेत्युक्तम्"।

प्रेति पु० प्रकर्षेण इतिर्गमनं देहेऽस्य। १अन्ने यजु० १५।६ वेददी०। प्र+इ—भावे क्तिन्। २मरणे स्त्री ऋ०१।३३।४भा०

प्रेतीषणि त्रि० प्राप्तगमने ऋ० ६।१।८

प्रेत्य अव्य० प्र+इ—ल्यप्। १लोकान्तरे अमरः "प्रेत्य संज्ञा नास्ति" श्रुतिः। २मृत्वेत्यर्थे प्रकर्षेण देहत्यागेन अन्यदेहं गत्वेत्यर्थे च। प्रेत्यजातिः प्रेत्यभावः।

प्रेत्यजाति स्त्री प्रेत्य मृत्वा जातिर्जन्म। मृत्वा जन्मनि।

प्रेत्यभाव पु० प्रेत्य मृत्वा भावः। मरणोत्तरं पुनर्जन्मनि। "पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः" गौ०सू० १।१।१९ "उत्पन्नस्य क्वचित् सत्त्वनिकाये मृत्वा या पुनरुत्पत्तिः स प्रेत्यभावः। उत्पन्नस्य सम्बद्धस्य सम्बन्धस्तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिवेदनाभिः पुनरुत्पत्तिः पुनर्देहादिभिः सम्बन्धः पुनरित्यभ्यासाभिधानम् यत्र क्वचित् प्राणभृन्निकाये वर्त्तमानः पूर्वोपात्तान् देहादीन् जहाति तत् प्रैति यत् ततोऽन्यत्र देहादीनन्यानुपादत्ते तद्भवति प्रेत्यभावो मृत्वा पुनर्जन्म सोऽयं जन्ममरणप्रबन्धाभ्यासोऽनादिरपवर्गान्तः प्रेत्यभावो वेदितव्य इति" वात्स्या०। प्रवाहरूपेणानादिसम्बन्धः संसारः प्रेत्यभावः यथोक्तं कणा० सू० उप०वृ० "इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिः" "तत्संयोगो विभागः"सू० "इदानीं धर्माधर्मयोः प्रयोजनं प्रेत्यभावमाह। ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां संयोगोजन्म अपूर्वाभिः शरीरेन्द्रियवेदनाभिः सम्बन्धः संयोग इहोच्यते विभागस्तु शरीरमनोविभागो मरणम् तथा चायं जन्ममरणप्रबन्धः संसारः प्रेत्यभावापरनामा धर्माधर्मा०भ्यामित्यर्थः अस्यैव च प्रेत्यभावस्याजरञ्जरीभाव इति वैदिकी संज्ञा"। "जातस्य च ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च" गीतायां च जन्ममरणप्रवाहस्य ध्रुवत्वमुक्तम्।

प्रेत्वन् पु० प्र+इ—क्वनिप्। १इन्द्रे २वाते मेदि०।

प्रेमन् पु०न०प्रियस्य भाव इमनिच् प्रादेशः एकाच्कत्वात् न टिलोपः। १सौहार्दे २स्नेहे ३हर्षे मेदि०(वायौ इन्द्रे) शब्दस्तोमोक्तिः प्रामादिकी। "यद्भावबन्धनं यूनोः स प्रेमा परिकीर्त्तितः" उज्ज्वलमण्युक्ते ४भावबन्धभेदे पु०

प्रेमपातन न० प्रेम्णा स्नेहेन पातनं यस्य। १नेत्रजले २तदुपलक्षिते लोचने शब्दच०।

प्रेमबन्ध पु० ६त०। गाढानुरागे।

प्रेमभक्ति स्त्री प्रेम्णा भक्तिः। शोलक्ष्णे प्रेम्णा स्नेहेन भक्तौ तल्लक्षणं नारदपञ्चरात्रे उक्तं यथा "अनन्यममता विष्णौ ममता प्रेमसंप्लुता। भक्तिरित्युच्यते भीष्मप्रह्लादोद्धवनारदैरिति"। प्रेमभक्तेश्च माहात्म्यं भक्तेर्माहात्म्यतः परम्। सिद्धमेव यतो भक्तेः फलं प्रेमैव निश्चितम्"। तच्चिह्नानि भाग०७स्क० उक्तानि यथा "निशम्य कर्माणि गुणानतुल्यान् वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि। यदाऽतिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं प्रोत्कण्ठ उद्गायति रौति नृत्यति च। यदा ग्रहग्रस्त इव क्वचिद्धसति क्रन्दते ध्यायति वन्दते जनः। मुहुः श्वसन् वक्ति हरे! जगत्पते! नारायणेत्यात्ममतिर्गतत्रपः। तदा पुमान् मुक्तसमस्तबन्धनस्तद्भावभावानुशयाकृताकृतिः। निर्दग्धबीजानुशयो महीयसा भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजम्"।

प्रेमिन् त्रि० प्रेमास्त्यस्य ब्रीह्या० इनि टिलोपः। प्रेमयुते

प्रेयस् त्रि० अतिशयेन प्रियः प्रिय+ईयसुन् प्रादेशः एकाच्कत्वात् न टिलोपः। प्रियतमे स्त्रियां ङीप् "प्रेयस्यपि प्रोज्झिता" प्रबोधच०। १पत्यौ पु० २भार्य्यायां स्त्री हेम०।

प्रेरक त्रि० प्र+ईर–ण्वुल्। प्रयोजके प्रवृत्त्यनुकूलव्यापार-साधके।

प्रेरण न० प्र+ईर–णिच्–ल्युट्। प्रेषणे निकृष्टस्य भृत्यादेः कार्य्यादौ नियोगे। णिच्–युच्। प्रेरणाप्यत्र स्त्री।

प्रेर्वन् पु० प्र+ईर–वनिप् तुट् च। १सागरे २नद्यां स्त्री ङीप् वनोर च। प्रेर्वरी उज्ज्वलद०।

प्रेष गतौ भ्वा०पर० सक० सेट्। प्रेषति अप्रेषीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। अपिप्रेषत् त।

प्रे(प्रै)ष पु० प्र+इष–घञ् वृद्धिः ईष–वा घञ् गुणः। १प्रेषणे २पीडने च जटा०।

प्रेषण न० प्र+इष–ल्युट्। प्रेरणे नियोगे। णिच्–युच्। प्रेषणाऽप्यत्र स्त्री। प्रेषणेन जीवति वेतना० ठक्। प्रैषणिक तदुपजीविनि त्रि०। प्रेषणं नित्यमर्हति छेदा० ठक्। प्रैषणिक नित्यप्रेषणार्हे त्रि०।

प्रेष्ठ त्रि०अतिशयेन प्रियः प्रिय+इष्ठन् प्रादेशः एकाच्कत्वात् न टिलोपः। १प्रियतमे अमरः। स्त्रियां टाप्। सा च २प्रियतमायां ३जङ्घायाञ्च शब्दच०।

प्रे(प्रै)ष्य त्रि०प्र+इष–कर्म्मणि ण्यत् वृद्धिः ईष–वा ण्यत् गुणः। १प्रेरणीये नियोज्ये २दासे अमरः। भावे यत्। ३प्रेरणे न० तत्करोति कृ–ट। प्रेष्यकर नियोगकारके "यन्तुः प्रेष्यकराहयः" भा०द्रो० २२अ०।

प्रेहिकटा स्त्री प्रेहि कट इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू० स०। कटसम्बोधनक प्रगमनार्थक्रियानियोगे।

प्रेहिकर्दमा स्त्री प्रेहिकर्दम इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू०स०। कर्दमसम्बोधनकप्रगमननियोगे। एवं प्रेहि-द्वितीया प्रेहिवाणिजा एतावपि शब्दौ मयू० समा०। द्वितयवाणिजसम्बोधनकप्रगमननियोगक्रिययोः। [स्त्रीहे

प्रैय न० प्रियस्य भावः पृथ्वा० इमनिचोऽभावे अण्। प्रियत्वे

प्रैयव्रत त्रि० प्रियव्रतस्येदम् अण्। प्रियव्रतसम्बन्धिनि वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे अपत्ये तु इञ् प्रैयव्रति तत्रार्थे पु०।

प्रैष पु० प्र+इष घञ् वा पररूपाभावः। १क्लेशे २मर्दने ३उन्मादे ४प्रेरणे च मेदि०।

प्रोक्त न० प्र+वच–गौणे कर्मणि, तस्याविवक्षायां मुख्ये वा कर्म्मणि क्त। १कथिते यं प्रति किञ्चित् वस्तु कथ्यते तस्मिन् २यथेन्मुख्यकर्म्मणि पदार्थे च।

प्रोक्षण न० प्र+उक्ष–भावे ल्युट्। १यज्ञार्थे पशुहनने अमरः। २वधे ३सेचने च मेदि०। ४उत्तानहस्तेन जलादेः सेचने अभ्युक्षणशब्दे २१२पृ० दृश्यम्। प्रो-क्ष्यतेऽनया करणे ल्युट् ङीप्। ५प्रोक्षणसाधनेषु अप्सु स्त्री "अवक्षुरे प्रोक्षणीर्निधाय" कात्या० श्रौ० २।२४० "याभिरद्भिर्हविषः पुरोडाशानाञ्च प्रोक्षणं क्रतं ताः प्रोक्षण्यः" कर्कः। उपचारात् ७तदाधारपात्रान्तरे स्त्री।

प्रोक्षित त्रि० प्र+उक्ष–कर्म्मणि क्त। १सिक्ते २निहते मेदि० यज्ञार्थं संस्कृते ३पश्वादौ च "भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसम्" इति स्मृतिः "आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षिताः सर्वशो मृगाः। अगस्त्येन पुरा राजन्! मृगया येन पूज्यते" ति०त०।

प्रोज्जासन न० प्र+उद्+जस–णिच्–ल्युट्। मारणे हेमच०

प्रोञ्छन न० प्र+उञ्छ–ल्युट्। मार्जने (पोँछा)।

प्रोज्झित त्रि० प्र+उज्झ–कर्म्मणि क्त। प्रकर्षेण त्यक्ते "धर्म्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र" भाग०१।१।२ श्लो० "तत्र प्रशब्देन मोक्षाभिसन्धिरपि निरासितः" श्रीधरः।

प्रो(प्रौ)ढ त्रि० प्र+वह–क्त वा वृद्धिः। १वृद्धे अमरः २प्रगल्भे हेमच० ३निपुणे राजनि०। ४प्रकर्षेण ऊढे च। स्त्रियां टाप्। सा च ५नायिकाभेदे नायिकाशब्दे ४०४२ पृ० दृश्यम्। "त्रिंशद्वर्षादूर्द्ध्वं पञ्च पञ्चाशद्वर्षपर्य्यन्तं प्रौढावस्था यथा "आ षोडशात् भवेद्बाला तरुणी त्रिंशता मता। पञ्चपञ्चाशता प्रौढा भवेद्वृद्धा ततःपरम्"। अस्या वश्यत्वकारणं यथा "अलङ्कारादिभिर्बाला तरुणी रतियोगतः। प्रेमदानादिभिः प्रौढा वृद्धा च दृढताडनात्"। तस्या रमणे दोषो यथा "बाला तु प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणहारिणी। प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणदा भवेत्" रतिम०। चत्वारिंशद्वर्षयुक्ते ह्रस्वे "षोडशाब्दो युवा प्रौढश्चत्वारिंशद्भिरब्दकैः" तन्त्रसा०। "अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येति" परिभाषया ऊढेः पृथगग्रहणाद्वा क्त वति न वृद्धिः किन्तु यथाह तत्र प्रोढवान् इत्येव।

प्रो(प्रौ)ढपाद त्रि०प्रौढः पादो यस्य। आसनारोपितपादादिके "आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा। कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते। स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम्। प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम्" इति छन्दोगप०। "अनेकवाक्षे दारुशिले भूमिसमे इष्टकाश्च संकीर्णीभूता" इति बौधायनवचनात्तथाविधे आरूढपादोऽपि न कुर्य्यात्" आ०त०।

प्रो(प्रौ)ढि स्त्री प्र+वह–क्तिन् वा वृद्धिः। १सामर्थ्ये २सामर्थ्यहेतुके क्रियासु योग्यताध्यवसाये ३हठोक्तौ च प्रौढिवादः।

प्रोष्ठ पु० प्र+अठि–गतौ अच् पृषो०। पतद्रुभेदे हारा०।

प्रोत त्रि॰ प्र+वे–स्यूतौ क्त सम्प्रसारणम्। १प्रकर्षेण स्यूते २ग्रथिते वस्त्रे न॰ जटा॰। भावे क्त। ३सीवने न॰।

प्रोतोत्सादन न॰ प्रोतं सद् उत्सादयति उत्+सादि–ल्यु। १वस्त्रकुट्टिमे २छत्रे च त्रिका॰।

प्रोत्फल पु॰ प्रकर्षेण उत्फलति प्र+उद्–फल–अच्। सिं-हलाङ्गूलाकारपुष्पवति वृक्षभेदे शब्दमाला।

प्रोत्फुल्ल त्रि॰ प्र+उत्+फुल्ल–विकाशे अच्। विकसिते।

प्रोत्साहन न॰ प्रकर्षेण उत्साहनम्। प्रवृत्तस्य कर्त्तव्ये कर्मणि १प्रकर्षेण यत्नसम्पादने सा॰द॰उक्ते २नाट्यालङ्कारभेदे। प्रोत्साहनञ्च इत्यादिना तान्युद्दिश्य "प्रोत्साहनं स्यादुत्साहगिरा कर्मणि योजनम्" इति लक्षितम्। यथा "कालरात्रिकरालेयं स्त्रीति किं विचिकित्ससि। तज्जगत्त्रितयं त्रातुं तात! ताड़य ताड़काम्"।

प्रोथ परिपूर्णतायाम् सामर्थ्ये च भ्वा॰उभ॰अक॰सेट्। प्रोथति ते अप्रोथीत् अप्रोथिष्ट पुप्रोथ थे। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। अपुप्रोथत् त।

प्रोथ पु॰न॰ प्रु+थक्। १प्रस्थिते "इत्यान्तमुदकान्तञ्च प्रियं प्रोथमनुव्रजेत्"। २अश्वनासिकायाम् अमरः। ३कट्यां पु॰ मेदि॰ ४शाटके पु॰ त्रिका॰। ५स्त्रीगर्भे पु॰ विश्वः ६गर्त्ते ७भीषणे ८स्फिग्देशे ९अश्वमुखे च संक्षिप्तसारः १०पथिके त्रि॰ ११प्रथिते त्रि॰ त्रिका॰ १२स्थापिते त्रि॰ सि॰कौ॰।

प्रोथथ पु॰ प्रोथ–बा॰ अथ। सुखशब्दे ऋ॰ १०।९४।६ भा॰।

प्रोष पु॰ प्रुष–दाहे भावे घञ्। सन्तापे राजनि॰।

प्रोषक पु॰ देशभेदे भा॰ भी॰ ९अ॰।

प्रोषित त्रि॰ प्र+वस–क्त इट्। प्रवासं गते विदेशं गते। "आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा" काशीख॰ पतिव्रतालक्षणम्।

प्रोषितभर्तृका स्त्री प्रोषितः भर्त्ता यस्याः कप्। यस्याः पतिः विदेशं गतस्तस्यां स्त्रियाम् "नानाकार्य्यवशाद् यस्यादूरदेशं गतः पतिः। सा मनोभवदुःखार्त्ता भवेत् प्रोषितभर्तृका" सा॰द॰।

प्रो(प्रौ)ष्ठ पु॰प्रकृष्ट ओष्ठोऽस्य वा वृद्धिः। (पुँटि) मत्स्यभेदे रायमुकुटः। स्त्रियां ङीष्। २देशभेदे भा॰भी॰ ९अ॰। ३गवि च पुंस्त्री॰ सि॰कौ॰। प्रोष्ठपदशब्दे दृश्यम्।

प्रो(प्रौ)ष्ठपदा स्त्री प्रो(प्रौ)ष्ठो गौस्तस्येव पदं यस्याः। नक्षत्रविशेषे। तद्युक्ता पौर्णमासी अण् सा यत्र मासे पुनरण् वा न वृद्धिः। १चान्द्रभाद्रमासे अमरः। प्रोष्ठपदासु जातः अण् उत्तरपदवृद्धिः। प्रोष्ठपाद तज्जो २माणवके। "जे प्रोष्ठपदानाम्" पा॰ उक्तेः भवादौ नोत्तरपदवृद्धिः प्रौष्ठपद इत्येव।

२अश्विन्यादिषु पञ्चविंशषड्विंशनक्षत्रयोः स्त्री ब॰व॰ पूर्वोत्तरभाद्रपदयोः प्रत्येकं द्वित्वेन चतुष्कत्वात् बहुत्वम्। प्रोष्ठपदाभिर्युक्ता पौर्णमासी अण्। प्रौष्ठपदी चान्द्र-३भाद्रपौर्णमास्यां स्त्री ङीप् "प्रौष्ठपद्यामतीतायाम्"। प्रेतशब्दे दृश्यम्।

प्रोष्य अव्य॰ प्र+वस–ल्यप्। विदेशं गत्वेत्यर्थे तस्य पापीयसा सह मयू॰ समा॰ प्रोष्यपापीयस्। विदेशं गत्वा पापवत्तरे त्रि॰स्त्रियां ङीप्। "राघवः प्रोष्यपापीयान्" भट्टिः

प्रो(प्रौ)ह पु॰ प्र+ऊह–क वा वृद्धिः। प्रकृष्टवाहके

प्रोहकटा पु॰ प्रोह कटट इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयूर॰ समा॰। कटसम्बोधनकप्रकृष्टोहार्थनिर्देशक्रियायाम्। एवं प्रोहकर्दमा इत्यपि तत्र पाठान्तरे कर्दमसम्प्रदानकोहनिर्देशक्रियायाम्।

प्रोह्यपदि अव्य॰ प्रोह्यौ पादौ यत्र प्रहरणे द्विदण्ड्या॰ स॰इच् समा॰ पद्भावः। प्रकर्षेण द्वाभ्यां पादाभ्यां प्रहरणे

प्रौढमनोरमा प्रौढ़ानां प्रगल्भानां मनोरमयति रम॰ णिच् अच्। भट्टोजिदीक्षितकृतायाम् सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायाम्। [२निपुणे च धरणिः।

प्रौण त्रि॰ प्र+ओणृ–अपसारके अच्। १प्रकर्षेण अपसारके

प्रौष्ठिक त्रि॰ प्रोष्ठोऽस्त्यस्य ठन्। प्रकृष्टौष्ठयुते ततः शिवा॰ अपत्ये अण् प्रौष्ठिक तदपत्ये। [भाष्यम्।

प्लक पु॰प्र+कै–क रस्य लः। स्त्रीणामधोऽङ्गभेदे ऋ॰८।२२।१९

प्लक्ष भक्षणे भ्वा॰उभ॰सक॰ सेट्। प्लक्षति ते अप्लक्षीत् अप्लक्षिष्ट पप्लक्ष क्षे। प्लक्षः।

प्लक्ष पु॰ प्लक्ष्यते कीटैः प्लक्ष–कर्मणि घञ्। (पाकुड़) १वृक्षे अमरः। प्लक्षसमीपस्थानात् २निःसृतायां सरस्वत्यां च भा॰व॰ ८४अ॰। तस्याः प्लक्षप्रस्रवणात् जातत्वात् तथात्वम् "प्रभवश्च सरस्वत्याः प्लक्षप्रस्रवणं मतम्" भा॰श॰ ५०अ॰। ३प्लक्षद्वीपचिह्निते द्वीपभेदे पु॰

"प्लक्षो जम्बूप्रमाणो द्वीपः ख्यातिकरो हिरण्मय उत्थितो यत्राग्निरुपास्ते सप्तजिह्वः। तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज इध्मजिह्वः स्वं द्वीपं सप्त वर्षाणि विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम। शिवं यवसं सुभद्रं शान्तं क्षेममस्मृतमभयमिति वर्षाणि। तेषु गिरयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः मणिकूटो

वज्रकूटः शतशृङ्ग इन्द्रसेनो ज्योतिष्मान् सुवर्णो हिरण्यष्ठीवो मेघमाल इति सेतुशैलाः। अरुणा नृम्णाऽऽङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतम्भरा सत्यम्भरेति महानद्यः। यासां जलोपस्पर्शनविधूतरजस्तमसो हंसपतङ्गोर्ध्वायनसत्याङ्गसंज्ञाश्चत्वारो वर्णाः सहस्रायुषो विबुधोपमसन्दर्शनप्रजननाः स्वर्गद्वारं त्रय्या विद्यया भगवन्तं त्रयीमयं सूर्य्यमात्मानं यजन्ते" भाग० ५।२०। "क्षारोदेन यथा द्वीपो जम्बुसंज्ञोऽभिवेष्टितः। संवेष्ट्य क्षारमुदधिं प्लक्षद्वीपस्तथा स्थितः। जम्बुद्वीपस्य विस्तारः शतसाहस्रसम्मितः। स एव द्विगुणो ब्रह्मन्! प्लक्षद्वीपोऽप्युदाहृतः। सप्त मेधातिथेः पुत्राः प्लक्षद्वीपेश्वरस्य वै। ज्येष्ठः शान्तभयो नाम शिशिरस्तदनन्तरः। सुखोदयस्तथानन्दः शिवः क्षेमक एव च। ध्रुवश्च सप्तमस्तेषां प्लक्षद्वीपेश्वरा इमे। पूर्वं शान्तभयं वर्षं शिशिरं सुखदं तथा। आनन्दश्च शिवश्चैव क्षेमकः ध्रुवएव च। मर्य्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्वताः। सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तम!। गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा। सोमकः सुमनाः शैलो वैभ्राजश्चैव सप्तमः। वर्षाचलेषु रम्येषु सर्वेष्वेतेषु चानघाः। वसन्ति देवगन्धर्वसहिताः सततं प्रजाः। तेषु पुण्याः जनपदाश्चिराच्च म्रियते जनः। नाधयो व्याधयो वापि सर्वकालसुखं हि तत्। तेषां नद्यश्च सप्तैव वर्षाणान्तु समुद्रगाः। नामतस्ताः प्रवक्ष्यामि श्रुताः पापं हरन्ति याः। अनुतप्ता शिखा चैव विपाशा त्रिदिवा क्रमुः। अमृता सुकृता चैव सप्तैतास्तत्र निम्नगाः। एते शैलास्तथा नद्यः प्रधानाः कथितास्तव। क्षुद्रनद्यस्तथा शैलास्तत्र सन्ति सहस्रशः। ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते। अपसर्पिणी न तेषां वै न चैवोत्सर्पिणी प्रजा। न तत्रास्ति युगावस्था तेषु स्थानेषु सप्तसु। त्रेतायुगसमः कालः सर्वदैव महामुने!" विष्णुपु०। कल्पभेदान्नामभेदः। तदुत्तरं वनस्य चात्वम् प्लाक्षवणम्। प्लक्षस्यादूरदेशादि क नडा० कुक्च्। प्लक्षकीय तत्समीपादौ त्रि०।

प्लक्षजाता स्त्री प्लक्षात् तत्समीपस्थप्रस्रवणात् जाता। सरस्वत्यां नद्यां भा०आ० १७०अ०। [२६अ०।

प्लक्षतीर्थ न०प्लक्षसमीपस्थं तीर्थं शाक०त०। तीर्थभेदे हरिवं०

प्लक्षप्रस्रवण न० प्लक्षस्य समीपस्थं प्रस्रवणम्। सरस्वत्युत्पत्तिस्थाने भा०श० ५०अ०।

प्लक्षराज पु० ६त०। सोमतीर्थस्थिते प्लक्षवृक्षे भा०श०४४अ०।

प्लक्षादि पु०फले अणप्रत्ययलुगनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० उक्तो यथा "प्लक्ष न्यग्रोध अश्वत्थ इङ्गुदी शिग्रु रुरु कक्षतु वृहती"।

प्लक्षावतरण न० अवतरत्यस्मात् अव–तृ–अपादाने ल्युट् प्लक्षः तन्निकटस्थितप्रस्रवणरूपमवतरणम्। सरस्वत्या अवतरणस्थाने प्लक्षप्रस्रवणे भा०व० ८९अ०।

प्लति पु० प्लु–बा० डति। ऋषिभेदे ऋ० १०।८४।१७

प्लव न० प्लु–अच्। १कैवर्त्तीमुस्तके २गन्धतृणे मेदि०। प्लुत्वा ३गन्तरि त्रि०। भावे अप्। ४प्लवने (भासा) कर्त्तरि करणे वा अप्। ५भेके ६भेलके (भेला) ७मेषे ८श्वपचे ९वानरे १०जलकाके ११कुलके १२प्रवणे १३पर्कटीवृक्षे १४कारण्डवखगे १५शब्दे १६प्रतिगतौ च पु० मेदि०। जातित्वे स्त्रीत्वमपि स्त्रियां ङीष्। १७प्रेरणे १८शत्रौ च पु०शब्दरत्ना०। १९जालभेदे हेमच०२०पलवे (पोलो) मत्स्यधारणयन्त्रभेदे त्रिका०। २१जलकुक्कुटे सिता० २२जलचरपक्षिगणभेदे यथोक्तं भावप्र० "हंससारसकाचाक्षबकक्रौञ्चशारिकाः। नान्दीमुखी सकादम्बा बलाकाद्याः प्लवाः स्मृताः। प्लवन्ते सलिले यस्मादेते तस्मात् प्लवाः स्मृताः"। एतेषां मांसगुणाः। "प्लवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः। वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकराः सराः"।

प्लवक त्रि० प्लु–बा० अक। १प्लुतगतिकारके २खगधारादौ नर्त्तके त्रिका० ३चण्डाले हला० ४भेके ५प्लक्षे राजनि०

प्लवग पु० प्लवन् सन् गच्छति गम–ड नि०। १वानरे २भेके ३सूर्य्यसारथौ मेदि० ४प्लवसंज्ञखगे शब्दर०। ५शिरीषवृक्षे राजनि०। [भेकानां गतौ स्त्री।

प्लवगति पु० प्लवेन गतिरस्य। १भेके शब्दच०। ६त०। प्लवानां

प्लवङ्ग पु० प्लवन् सन् गच्छति गम–ड खच् मुम् नि०। १वानरे २मृगे शब्दच०। ३प्लक्षवृक्षे राजनि०। [१वानरे अमरः।

प्लवङ्गम पु० प्लवन् सन् गच्छति गम–खच् मुम् नि०। १भेके।

प्लवन त्रि० प्लु–ल्यु। १निम्ने प्रवणे क्रमनिम्नतां गन्तरि "प्रागुदक् प्लवनां भूमिं कारयेत् यत्नतो नरः" ति०त० मत्स्यपु०। भावे ल्युट्। जलोपरि गतौ न० (भासा)।

प्लविक त्रि० प्लवेन तरति ठन्। प्लवेन तारिणि।

प्लाक्ष न० प्लक्षस्य समूहः, तस्य विकारस्तस्य फलं वा अण् न लुप्। १प्लक्षवृक्षफले २तद्विकारे ३तत्समुदाये च।

प्लायोगि पु० प्रयोगनाम्नः राज्ञः पुत्रः इञ् वेदे रस्य लः। प्रयोगनाम्नः राज्ञः पुत्रे ऋ० ८।१।३३

प्लावन न० प्लु-णिच्-ल्युट् । (उथलान) द्रवद्रव्यस्य समन्ताद्गतौ "तापनं घृततैलादेः प्लावनं गोरसस्य च । तन्मात्रमुद्धृतं कुर्य्यात् कठिनं तु पयोदधि" शु०त० । २निमज्जनसम्पादने ३बहुतरजलसंयोजने च । करणे ल्युट् ङीप् । ४भूतानां धारणाभेदे स्त्री "स्तम्भनी प्लावनी चैव शोषणी भ्रामनी तथा । क्लोचनी च भवन्त्येताः भूतानां पञ्च धारणाः" काशीख० ४४अ० । [माघः १२२६ ।

प्लावित त्रि० प्लु-णिच्-क्त । जलादिना समन्तात् व्याप्ते

प्लाशि स्त्री प्रकर्षेणाश्नाति भुङ्क्तेऽनया प्र+अश-करणे इ वेदे रस्य लः । शिश्नमूलस्थनाड्याम् यजु०२५।७

प्लाशुक पु० प्रकर्षेण आशु कायति भवति कै-क वेदे रस्य लः । प्रकर्षेणाशु पच्यमाने व्रीहौ "प्लाशुकानां व्रीहीणां सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूतः सूय इत्यथ यत् प्लाशुकानां व्रीहीणां क्षिप्रे मा प्रसुवानिति" शत० ब्रा० ५।३।३।२ "प्लाशूनां व्रीहीं गार्हपतं यावत् हुटे तदेनमग्निरेव गृहपतिर्गार्हपतमभिपरिणयत्यथ यद्प्लाशूनां क्षिप्रे मा परिणयानिति" श्म० "प्लाशुकानाम् प्रकर्षेण आशु शीघ्र पच्यमानानां पुनः प्ररूढानां व्रीहीणाम्" रेफस्य छान्दसो लत्वनिर्देशः । प्रसुवान् प्रसुवन्तु प्रेरयन्तु । प्लाशुकाः पुनःप्ररूढव्रीहय इत्युक्तम् ततोऽप्यधिककाले पक्वमये पाच्यमानाः षष्टिका व्रीहयःआशवः तेषामाशुत्वं च त्रिचतुरमासनियतपरिपाकव्रीह्यपेक्षम्" भा० ।

प्लाशुचित् त्रि० शीघ्रे प्राशु इत्यत्र पाठान्तरं निघण्टुः ।

प्लिह गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । प्लेहति अप्लेहीत् पिप्लेह ।

प्लि(प्ली)हन् पु० प्लिह-कनिन् पृषो० वा दीर्घः । (पिला) १वामकुक्षिपार्श्वस्थे मांसखण्डे तद्वृद्धिहेतुके २रोगभेदे च तन्निदानादि भावप्र० उक्तं यथा

"विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थमसृक्कफश्च । प्लीहाभिवृद्धिं कुरुतः प्रवृद्धौ तं प्लीहजं गदमामनन्ति । वामे स पार्श्वे परिवृद्धिमेति विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र । मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः" । विदाहि कुलत्थमाषसर्षपशाकादि । अभिष्यन्दि माहिषं दध्यादि । कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुत इत्यर्थः । प्रदुष्टमत्यर्थमसृक्कफश्चेति संप्राप्तिः असृजः पित्तस्य च समानधर्मत्वात् । रक्तजमाह "क्लमो भ्रमो विदाहश्च वैवर्ण्यं गात्रगौरवम् । मोहो रक्तोदरत्वञ्च ज्ञेयं रक्तजलक्षणम्" । पैत्तिकस्य लक्षणमाह "सज्वरः सपिपासश्च सदाहो मोहसंयुतः । पीतगात्रो विशेषेण प्लीहा पैत्तिक उच्यते" । श्लैष्मिकलक्षणमाह "प्लीहा मन्दव्यथास्थूलः कठिनो गौरवान्वितः । अरोचकेन संयुक्तः प्लीहा कफज उच्यते" । वातिकमाह "नित्यमानद्धकोष्ठः स्यान्नित्योदावर्त्तपीडितः । वेदनाभिः परीतश्च प्लीहा वातिक उच्यते" । तमसाध्यमाह "दोषत्रितयरूपोऽन्यः प्लीहाऽसाध्यो भवत्यपि" भावप्र० । तत्रैवान्यत्र तत्स्थानमुक्तं यथा "अथ शरीरावयवविशेषस्य यकृत्प्लीहस्वरूपमाह "अधो दक्षिणतश्चापि हृदयाद्यकृतः स्थितिः । तत्तु रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम्"

प्ली गतौ क्र्या० पर० सक० अनिट् । प्लीनाति अप्लैषीत् । अयं धातुः कविकल्पद्रुमे न दृश्यते धातुपाठे पाठान्तरेऽस्ति । [कुसुमवति वृक्षभेदे शब्दच० ।

प्लीहघ्न पु० प्लीहानं हन्ति हन-क । (रोडा) दाडिमतुल्य-

प्लीहशत्रु पु० ६त० । प्लीहघ्नवृक्षे अमरः ।

प्लीहा स्त्री प्लिह-क पृषो० दीर्घः । प्लीहरोगे भरतः ।

प्लीहारि पु० ६त० । अश्वत्थवृक्षे शब्दच० ।

प्लीहोदर न० उदररोगभेदे उदरशब्दे ११४६ पृ० दृश्यम् ।

प्लु सर्पणे उत्प्लुत्य गतौ च भ्वा०आत्म०सक० अनिट् । प्लवते अप्लोष्ट पुप्लुवे । अयं त्रिमात्रतयोच्चारणे च प्लुतशब्दे सि०कौ० प्लवते इति निर्देशात् । गतौ निघण्टुः ।

प्लुषि पु० प्लुष-दाहे क्सि । १वह्नौ उज्ज्वलद० । २स्नेहे ३दृढदाहे संक्षिप्तसारः ।

प्लुत न० प्लु-भावे क्त । १अश्वगतिभेदे अमरः । २तिर्य्यग्गतौ ३लम्फेन गतौ त्रिमात्रकालेनोच्चार्य्ये वर्णे पु० "एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम्" प्राचीनकारिका । अस्य ह्रस्वदीर्घाणामिवाकारभेदाभावेन तदुत्तरवर्त्तित्र्यङ्केनैव तथात्ववचनं न तु लेखनेऽस्याकारविशेषोऽस्ति । प्लुतत्वविधायकानि पा०सूत्राणि सद्वृत्तिकानि सोदाहरणान्यत्र प्रदर्श्यन्ते "वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः" पा० इत्यधिकृत्य "प्रत्यभिवादेऽशूद्रे" पा० "अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् । अभिवादये देवदत्तोऽहम् । भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । स्त्रियान्न अभिवादये गार्ग्यहं भो आयुष्मनेधि गार्गि ! । नामगोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव प्लुत इष्यते नेह आयुष्मानेधि भोः । राजन्यविशाञ्चेति वाच्यम् । आयुष्मानेधि भोः । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म्मन् ३ आयुष्मानेधीन्द्रपालित३ ।

सि॰कौ॰ "दूराद्धूते च" पा॰। "दूरात् सम्बोधने यद्वाक्यन्तस्य टेः प्लुतः स्यात्। सक्तून् पिब देवदत्त३!" "हैहे प्रयोगे हैहयोः" पा॰। एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यन्तत्र हैहयोरेव प्लुतः स्यात्। है३ राम! राम! है३ "गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्" पा॰ दूराद्धूते यद्वाक्यन्तस्य ऋकारवर्जितस्यानन्त्यस्यापि गुरोर्वा प्लुतः स्यात्। दे३वदत्त। देवद३त्त। देवदत्त३। गुरोः किम्। वकारात् परस्य अकारस्य मा भूत्। अनृतः किम्। कृष्ण३। एकैकग्रहणं पर्य्यायार्थम्। इह प्राचामिति योगो विभज्यते तेन सर्वः प्लुतो विकल्प्यते "अप्लुतवदुपस्थिते" पा॰। उपस्थितोऽनार्ष इतिशब्दस्तस्मिन् परे प्लुतोऽप्लुतवद्भवति। अप्लुतकार्यं यणादिकङ्करोति। सुश्लोक३ इति। सुश्लोकेति। वत् किम् अप्लुत इत्युक्ते प्लुत एव निषिध्येत तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणन्न स्यात्। अग्नी३ इति। "इ३ चाक्रवर्मणस्य" पा॰ इ३ प्लुतोऽचि परेऽप्लुतवद्वा स्यात्। चिनुहीति चिनु हि३ इति। चिनु हि३ इदं चिनुहीदम्। उभयत्र विभाषेयम् "ओमभ्यादाने" पा॰ ओंशब्दस्य प्लुतः स्यात् आरम्भे। ओ३म् अग्निमीडे पुरोहितम्। अभ्यादाने किम् ओमित्येकाक्षरम् "ये यज्ञकर्म्मणि" पा॰ ये३ यजामहे। यज्ञेति किम् ये यजामहे३ "प्रणवष्टेः" पा॰ यज्ञकर्म्मणि टेरोमित्यादेशः स्यात्। अपां रेतांसि जिन्वतो३म्। टेः किम् हलन्ते अन्त्यस्य मा भूत्। "याज्यान्तः" पा॰ ये याज्यान्ता मन्त्रास्तेषामन्त्यस्य टेः प्लुतो यज्ञकर्म्मणि। जिह्वामग्ने! चकृषे हव्यवाह३म्। अन्तः किम्। याज्यानामृचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टेर्न स्यात्। सर्वान्तस्य चेष्यते "ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः" पा॰ एषामादेः प्लुतो यज्ञकर्म्मणि। अग्नयेऽनुब्रू३हि। अग्नये गोमयानि प्रे३ष्य। अस्तु श्रौ३षट्। सोमस्याग्ने ब्रूहि वौ३षट्। अग्निमा३वह "अग्नीत्प्रेषणे परस्य च" पा॰ अग्नीधः प्रेषणे आदेः प्लुतस्तस्मात् परस्य च। ओ३ आवह नेह अग्नीदग्नीन् विहर३। बर्हिस्तृणीहि३। "विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः" पा॰ प्लुतः। अकार्षीः कटम् अकार्षं हि३। अकार्षं हि। पृष्टेति किम् कटं करिष्यति हि३। हेः किम् करोमि ननु "निगृह्यानुयोगे च" पा॰ अत्र यद्वाक्यन्तस्य टेः प्लुतो वा। अद्यामावास्येत्यात्थ३। अद्य अमावास्येत्येवंवादिनं युक्त्या स्वमतात् प्रच्याव्य एवमनुयुज्यते। "आम्रेडितम्भर्त्सने" पा॰ दस्यो दस्यो३ घातयिष्यामि त्वाम्। आम्रेडितग्रहणं द्विरुक्तोपलक्षणम्। चौर३ चौर। "अङ्गयुक्तन्तिङाकाङ्क्षम्" पा॰ अङ्गेत्यनेन युक्तन्तिङन्तं प्लवते। अङ्ग कूज३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म!। तिङ् किम्? अङ्ग देवदत्त! मिथ्या वदसि३। आकाङ्क्षं किम् अङ्ग पच। नैतदपरमाकाङ्क्षति। भर्त्सन इत्येव। अङ्गाधीष्व भक्तन्तव दास्यामि। "विचार्य्यमाणानाम्" पा॰ वाक्यानां टेः प्लुतः। होतव्यं दीक्षितस्य गृह३इ। (वक्ष्यमाणेन एतः स्थाने इः) न होतव्य३मिति। होतव्यन्न होतव्यमिति विचार्य्यते। प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षणं विचारः। "पूर्वन्तु भाषायाम्" पा॰ विचार्य्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते। अहिर्नु३ रज्जुर्नु। प्रयोगापेक्षत्वं पूर्वत्वम्। इह भाषाग्रहणात् पूर्वयोगश्छन्दसीति ज्ञायते। "प्रतिश्रवणे च" पा॰ वाक्यस्य टेः प्लुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च। गां मे देहि भो हन्त३ते ददामि३। नित्यः शब्दो भवितुमर्हति३। देवदत्त! किमात्थ३। "अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः" पा॰ अनुदात्तः प्लुतः स्यात्। दूराद्धूतादिषु सिद्धस्य प्लुतस्यानुदात्तत्वमात्रमनेन विधीयते। अग्निभूत३इ। पट३उ। अग्निभूते पटो एतयोः प्रश्नान्ते टेरनुदात्तः प्लुतः। शोभनः खल्वसि माणवक३। "चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने" पा॰ वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतः। अग्निचिद्भायात्३। अग्निचिदिव भायात् उपमार्थे किम् कथञ्चिदाहुः। प्रयुज्यमाने किम् अग्निर्माणवको भायात् "उपरिस्विदासीदिति च" पा॰ टेः प्लुतोऽनुदात्तः स्यात्। उपरिस्विदासी३त्। अधःस्विदासी३दित्यत्र तु विचार्य्यमाणानामित्युदात्तः प्लुतः। "स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनेषु" पा॰ स्वरितः प्लुतः स्यादाम्रेडिते परेऽसूयादौ गम्ये। असूयायाम् अभिरूपक३ अभिरूपक रिक्तन्त आभिरूप्यम्। सम्मतौ। अभिरूपक३ अभिरूपक शोभनोऽसि। कोपे। अविनीतक३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म!। कुत्सने। शाक्तीक३ शाक्तीक रिक्ता ते शक्तिः। "क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम्" पा॰ आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टेः स्वरितः प्लुतः स्यात् आचारभेदे आशिषि प्रैषेषु गम्यमानेषु। स्वयं ह रथेन याति३ उपाध्यायं पदातिं गमयति। प्रार्थनायाम्। पुत्रांश्च लप्सीष्ट३ धनञ्च तात। व्यापारणे। कटं कुरु३ ग्रामं गच्छ। आकाङ्क्षं किम्

दीर्घायुरसि अग्नीदग्नीन्विहर। “अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः” पा० अनन्त्यस्यान्त्यस्यापि पदस्य टेः स्वरितः प्लुत एतयोः। प्रश्ने। अगमः३ पूर्वाँ३न् ग्रामा३न्। सर्वपदानामयम्। आख्याने अगमः३म् पूर्वाँ३न् ग्रामा३न्। “प्लुतावैचइदुतौ” पा० यत्र दूराद्धूतादिषु प्लुतो विहितस्तत्रैव ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ प्लवेते। ऐ ४ तिकायन!। औ ४ पगव। चतुर्मात्रावत्र ऐचौ सम्पद्यते। “एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुतौ” पा० अप्रगृह्यस्य एचोऽदूराद्धूते प्लुतविषये पूर्वस्यार्द्धस्याकारः प्लुतः स्यादुत्तरस्य त्वर्द्धस्य इदुतौ स्तः। प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्य्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्वेव। प्रश्नान्ते। अगमः३ पूर्वाँ३न् ग्रामा३न् अग्निभूत३ इ। अभिपूजिते। भद्रं करोषि पट३ उ। विचार्य्यमाणे। होतव्यन्दीक्षितस्य गृह३ इ। प्रत्यभिवादे। आयुष्मानेधि अग्निभूत३ इ। याज्यान्ते। स्तोमैर्विधेमाग्नय३ इ। परिगणनं किम् विष्णुभूते३ घातयिष्यामि त्वाम्। अदूराद्धूत इति न वक्तव्यम्। पदान्तग्रहणन्तु कर्त्तव्यम्। इह मा भूत् भद्रं करोषि गौ३रिति। अप्रगृह्यस्य किम् शोभने माले३। “आमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः। अग्न३ इ पत्नीव” सि०कौ०

प्लुति स्त्री प्लु—भावे क्तिन्। प्लवने उत्प्लुत्यगमने। प्लुतिश्च शशादीनामिव गतिः (क्वचापि) समन्तात् जलादेर्गतिश्च। त्रिमात्रतयोच्चारणे च।

प्लुष दाहे भ्वा०पर०सक० सेट। प्लोषति अप्लोषीत्। पुप्लोष उदित् क्त्वा वेट्। प्लुषित्वा प्लुष्ट्वा।

प्लुष दाहे दिवा०पर०सक० सेट्। प्लुष्यति लृदित् अप्लुषत्।

प्लुष सेके पूर्त्तौ च सक० स्नेहे अक० क्र्या० पर० सेट्। प्लुष्णाति अप्लोषीत् पुप्लोष।

प्लुषि पु० प्लुष—बा० कि। वकतुल्यतण्डयुक्ते १खगभेदे यजु० २४।२९ वेददीपः। २दाहके सर्पभेदे ऋ० १।८१।१भा०। ३अल्पपरिमाणपुत्तिकादेहे शत०ब्रा० १४।४।१।२४ भाष्ये दृश्यम्। [भदङ्कम” भाग०

प्लुष्ट त्रि० प्लुष—क्त। दग्धे अमरः। “द्रोणयस्त्वविप्लुष्टमिदं

प्लुस दाहे विभागे च दिवा०पर०सक० सेट्। प्लुस्यति इरित् अप्लुसत् अप्लोसीत् पुप्लोस। [तैत्ति० ७।५।८।५

प्लेङ्ख पु० प्र+इङ्ख—घञ् वेदे रस्य लः। प्रेङ्खणे प्रकृष्टकम्पने

प्लेव सेवने भ्वा०आत्म०सक०सेट्। प्लेवते अप्लेविष्ट। पिप्लेवे ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

प्लोत न० प्र+वे—क्त संप्र०रस्य लः। सुश्रुतोक्ते शस्त्रकर्मोपकरणभेदे “अतोऽन्यतमं कर्म चिकीर्षता वैद्येन पूर्वमेवोपकल्पयितव्यानि तद्यथा यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निशलाकाशृङ्गजलौकालाबूजाम्बवौष्ठपिचुप्लोतसूत्रपत्रपट्टमधुघृतवसापयस्तैलतर्पणकषायालेपनकल्कव्यजनशीतोष्णोदककटाहादीनि”। [दाहे न०

प्लोष पु०प्लुष—भावे घञ्। दाहे अमरः। भावे ल्युट्। प्लोषण

प्सा भक्षणे अदा०पर०सक० अनिट्। प्साति अप्सासीत्। पप्सौ। गतौ निघण्टुः।

प्सा स्त्री प्सा—भावे अङ्। भक्षणे त्रिका०।

प्सात त्रि० प्सा—कर्मणि क्त। भक्षिते अमरः।

प्सान न० प्सा—भावे ल्युट्। भोजने हेमच०।

प्सु पु० प्सा—बा कु। रूपे निघण्टुः।

प्सुर त्रि० प्सु+बा० अस्त्यर्थे र। रूपवति ऋ०१०।२६।३भाष्ये

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसंकलिते वाचस्पत्ये पकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

पकारादिषु शब्देषु केचित् शब्दा न सङ्कलिता केषाञ्चिच्चार्थभेदा भ्रमान्नोक्तास्ते इतःपरं परिशिष्टे प्रदर्श्यन्ते।

परिशिष्टम्

४२२५ पृष्ठस्थपद्मशब्दपरिशिष्टम्

"अष्टकासु भवेत् पद्मं तत्र दत्तं तथाऽक्षयम्" हेमा० श्रा० जातूकर्ण्योक्ते १५ अष्टकाश्राद्धे ।

४२२५ पृष्ठस्थ पद्मकशब्दपरिशिष्टम्

"यदा विष्टिर्व्यतीपातो भानुवारस्तथैव च । पद्मकं नाम तत्प्रोक्तमयनाच्च चतुर्गुणम्" हेमा० श्रा० शङ्खोक्ते श्राद्ध-५ कालभेदे न० ।

४३१४ पृ० पारावतशब्दस्य परिशिष्टम्

सर्वार्थचिन्तामण्युक्ते क्षेत्रहोराद्रेक्काणादिदशवर्गमध्ये येषु केषु चित् षट्सु शुभांशेषु । प्रसङ्गात् क्षेत्रादिदशवर्ग-निरूपणेन तत्र द्विवादिवर्गे एकैकस्य योगे नव विशेष-संज्ञाः तत्फलञ्च तत्रोक्तं प्रदर्श्यते तत्र क्षेत्रशब्दे क्षेत्रपतय उक्ताः द्रेक्काणाद्यधीश्वराः सर्वार्थ० उक्ता यथा "राशिं त्रिधाकृत्य द्रेक्काणनाथास्तदीश१ पुत्रेश२ शुभाधि-नाथाः९ । युजोन्दुसूर्यौ भवने रवीन्दू नाथौ त्वयुग्मे भवनस्य चार्द्धे । चरेऽंशकानामधिपास्तदंशा राशौ स्थिरे तन्नवमेश्वराद्याः । द्विदेहभे तत्सुतराशिनाथादवन्ति शास्त्रार्थविदो महान्तः । तत् क्षेत्रपा द्वादशभागनाथा लग्नस्य वर्गाधिपतिस्तदीशात् । त्रिंशांशपा भौमशनीज्य सौम्यशुक्रा भवन्त्योजगृहे समे तु । विलोमतः पञ्चश-राष्टसप्तबाणाः क्रमादूचुरनेकशास्त्रैः । सप्तांशपास्त्वोज-गृहे तदीशाद्युग्मे गृहे सप्तमराशिपात्तु । दशांशपा-नामधिपास्तदीशादोजे समे तन्नवमेश्वराद्याः । ओजे १५ कलानामधिपास्तदीशास्तत्स्वौ (अंश) विष्णु४५ हरौ दिनेशः५० । युग्मे क्रमाद्व्युत्क्रमसेव राशौ षष्ठ्यंश२० कानां अधिपास्त्वयुग्मे । घोरांशको१ राक्षस२ देवभागौ३ कुबेर४ रक्षोगण५ किन्नरांशाः६ । भ्रष्टः७ कुलघ्नो८ गरला९ग्नि-संज्ञौ१० मायांशकः११ प्रेतपुरीशभागः१२ । अपां पति-१३र्देवगणेशभागः१४ काला१५ऽहिभागा१६वमृतांशु१७ चन्द्रौ१८ । मृद्वंशकः१९ कोमल२० पद्मभागौ२१ ल क्ष्मीश२२ वागीश२३ दिगम्बरांशाः२४ । देवार्द्रभागौ२५ २६ । कलिनाशभागः२७ क्षितीश्वरांशः२८ कमलाकरांशः २९ । क्रमेण मन्दात्मज३० मृत्यु३१ काल३२ दा-वाग्निघोरा३३ऽ३४मय३५ कण्टकाख्य३६ । सुधामृतांशुः३८ परिपूर्णचन्द्र३९ विषप्रदग्धौ४० कलिनाश४१ मुख्यौ४२ । वंशक्षयोत्पातककालरूपाः ४३।४४।४५ सौम्य४६ स मृद्वंश ४७ सुशीतलांशू ४८ । दंष्ट्रा४९ करालेन्दु५० मुख५१ प्रवीणाः ५२ कालाग्नि५३ दण्डायुध५४ निर्मलांशाः५५ । शुभाशु-भांशा५६।५७ वतिशीतलांशः५८ सुधापयोधिभ्रमणेन्दु-रेखाः५९।६० ज्ञेयाः क्रमाद्व्युत्क्रमसेव युग्मे शुभान्वि-तांशो यदि शोभनाख्यैः । क्रूराः षष्ट्यंश(२०)गाः सर्वे नाशयन्ति खचारिणः । परिपूर्णबलैर्युक्ता स्वोच्चमूलत्रि-कोणगाः । स्वर्क्षकेन्द्रोत्तमांशस्था मित्रक्षेत्रत्रिकोणगाः । सप्तवर्गोद्भवाः स्वांशाः स्वाधिमित्रांशकान्विताः । वर्गास्तु ये दश प्रोक्ताः पूर्वाचार्यैर्महर्षिभिः । भवन्ति वर्गसंयोगे पारिजातादिसंज्ञकाः१० दुःस्थारिनीचमूढस्था ग्रहा बल-विवर्जिताः । मरणावस्थगाश्चेत्तु पारिजातादिनाश-काः" । अयं पक्षो नादरणीयः । मुख्यपक्षस्तु स्वत्र्यंशे स्वनवांशके स्वभवन इति ग्राह्याः।"उत्तमः१ तु त्रिवर्गैक्यं चतुर्वर्गन्तु गोपुरम्२ । वर्गपञ्चकसंयोगे सिंहासन३मिहो-च्यते । वर्गद्वयं पारिजातः४ षष्ठां पारावतांशकः५ । सप्तमं देवलोकः६ स्यादष्टमं च तथा भवेत् । ऐरावतं९ तु नवमं फलं तेषां पृथक् पृथक् । दशवर्गस्य संयोगे विदुर्वैशेषिकां-शकान् १० । ऐरावते सार्वभौमः सर्वैश्वर्यसमन्वितः । देव-लोके६ महादानकर्त्ता राजा क्षितीश्वरः । पारावते५ मा-तुलिकः सर्वशास्त्रविशारदः । सिंहासने३ भवेद्भूमिपतिः सर्वैः स्तुतो महान् । गोपुरे२ धनवान्नित्यं सर्वविद्याविशा-रदः । उत्तमे१ सकला सम्पत् पारिजाते४ धनान्वितः । स्वांशे १० यशस्वी मतिमान् सर्वसौख्यसमन्वितः" ।

४३२८ पृ० पिण्डशब्दपरिशिष्टम् ।

तत्र संहतस्य एकीकृतः यथा "गणमनूनां तु संपिण्ड्य कालं तत्सन्धिभिः सह" सू० सि० व्याख्याने "संपिण्ड्य एकी-कृत्य रङ्गनाथः । संपिण्डं मिश्रितं मिलितं कृत्वेत्यर्थः । तथा च अहर्गणानयने प्रथममयदानां वृन्दमेकत्र कार्य-मिति बोध्यम् । केरलशब्दे २२४१ पृ० प्रश्नमनोरमाद-र्शिते "वर्गवर्णप्रमाणञ्च सस्वरं ताडितं मिथः । पिण्ड-संज्ञा भवेत् तस्य यथाभागैस्तु कल्पना" इत्युक्ते १ पदार्थे च ।

४३३४ पृ० पितृपक्षशब्दपरिशिष्टम्

गौणाश्विनकृष्णपक्षे ४प्रेतपक्षे तच्छब्दे दृश्यम् ।

४३३६ पृष्ठस्थपित्तलशब्दपरिशिष्टम् ।

सुश्रुतोक्ते योनिरोगभेदे स्त्री स्त्रीणां ५ योनिरोगा विंश-तिविधा उदावर्त्तशब्दे ११६२ पृ० सुश्रुतोक्ता दर्शिताः । तेषां लक्षणान्यत्रोच्यन्ते "सफेनिलमुदावर्त्ता रजःकृच्छ्रेण मुञ्चति । वन्ध्यां नष्टार्त्तवां विद्याद्विप्लुतां२ नित्यवेदनाम् । परिप्लुतायां४ भवति ग्राम्यधर्मे रुजा भृशम् । वातला५

कर्कशत्वक्का शूलनिस्तोदपीडिता। चतसृष्वपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः। सदाहं प्रकिरत्यस्रं यस्याः सा लोहितक्षरा६। सवातमुद्गिरेद्वीजं वामिनी ७रजसा युतम्। प्रस्रंसिनी८स्यन्दते तु क्षोभिता दुःप्रसूश्च या। स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी९ रक्तसंस्रवात्। अत्यर्थं पित्तला१० योनिर्दाहपाकज्वरान्विता। चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत्। अत्यानन्दा११ न सन्तोषं ग्राम्यधर्मेण गच्छति। कर्णिन्यां१२ कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यान्तु जायते। मैथुनाचरणात् पूर्वा १३ पुरुषादतिरिच्यते। बहुशश्चातिचरणादन्या१४ वीजं न विन्दति। श्लेष्मला१५ पिच्छिला योनिः कण्डूयुक्तातिशीतला। चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रितिर्भवेत्। अनार्त्तवस्तना षण्ढी १६ खरस्पर्शा च मैथुने। अतिकायगृहीतायास्तरुण्याः फलिनी१७ भवेत्। विवृता महती१८योनिः सूचीवक्त्रा१९ ऽतिसंवृता। सर्वलिङ्गसमुत्थाना सर्वदोषप्रकोपजा २०। चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गोच्छ्रितिर्भवेत्"।

४२२९ पृ॰पिष्टपचनशब्दात् परत्र परिशिष्टम्

पिष्टपशु पु॰ पिष्टमयः पशुः। यज्ञे पशुस्थाने पिष्टमये पशौ तथा हि पिष्टपशुमीमांसायाम् अनिष्टसाधनस्यापि हिंसाया वैदिकमन्त्रद्वारा संस्कारविशेषे जनिते इष्टसाधनत्वं यथा विषादेरनिष्टसाधनस्यापि वैद्यकोक्तसंस्कारभेदे कृते इष्टसाधनत्वम्। एवञ्च वैद्यकोक्तविषसंस्कारस्य किञ्चिद्वैगुण्ये यथा नेष्टसाधनत्वमेवं वैदिकप्रयोगे मन्त्रादीनां यथोक्तस्वरादिवैगुण्येऽपि न हिंसाया इष्टसाधनत्वम्। विशेषतः सांख्यमते हिंसाया इष्टसाधनत्वेऽपि अनिष्टान्तरसाधनत्वमुररीकृतम्। तथा च वेदोच्चारणादौ सामर्थ्यहीनानामिदानीन्तनानां सुतरां पशुयागादौ पिष्टपशुनैव यागो विधेयः न तु साक्षात् पशुनेति व्यवस्थापितम्। मनुनापि "कुर्य्यात् घृतपशुं सङ्गे कुर्य्यात् पिष्टपशुं तथा" इत्यनेन कामनाद्युपासक्तौ पिष्टपशोरेव विधानमुक्तम्। एतन्न्यायानुसारेणैव भा॰आश्व॰९१अ॰"आलम्भसमये तस्मिन् गृहीतेषु पशुष्वथ। महर्षयो महाराज! बभूवुः कृपयान्विताः। ततो दीनान् पशून् दृष्ट्वा ऋषयस्ते तपोधनाः। ऊचुः शक्रं समागम्य नायं यज्ञविधिः शुभः। अपरिज्ञानमेतत्ते महान्तं धर्ममिच्छतः। न हि यज्ञे पशुगणा विधिदृष्टाः पुरन्दर!। धर्मोपघातकस्त्वेष समारम्भस्तव प्रभो!। नायं धर्मकृतो यज्ञो न हिंसा धर्म उच्यते। आगमेनैव ते यज्ञं कुर्वन्तु यदि चेच्छसि। विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्मस्ते सुमहान् भवेत्। यज वीजैः सहस्राक्ष! त्रिवर्षपरमोषितैः। एष धर्मो महान् शक्र! महागुणफलोदयः"।

४२९२ पृष्ठस्यपुष्पस्नानशब्दात् परत्र परिशिष्टम्।

पुष्यानुग न॰ चक्रदत्तोक्ते चूर्णभेदे "अम्बष्ठकीमोचरसौ समङ्गापद्मकेशरान्। वाह्लीकातिविषामुस्तं विल्वं लोध्रं सगैरिकम्। कट्फलं मरिचं शुण्ठीं मृद्वीकां रक्तचन्दनम्। कट्वङ्गवत्सकानन्तधातकीमधुकार्ज्जुनम्। पुष्येणोद्धृत्य तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्। तानि क्षौद्रेण संयुज्य पाययेत् तण्डुलाम्बुना। असृग्दरातिसारेषु रक्तं यश्चोपवेश्यते। दोषागन्तुकृता ये च वालानां तांश्च नाशयेत्। योनिदोषं रजोदोषं श्वेतं नीलं सपीतकम्। स्त्रीणां श्यावारुणं यच्च तत् प्रसह्य निवर्त्तयेत्। चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम्"।

४४२७पृ॰ प्रकृतिशब्दस्य परिशिष्टम्

राज्ञां पुरोहितादिषु२१ दशसु सुमन्त्रादिषु२२ अष्टासु च यथोक्तं शुक्रनीतिशास्त्रपरिशिष्टे

"पुरोधाश्च प्रतिनिधिः प्रधानः सचिवस्तथा। मन्त्री च प्राड्विवाकश्च पण्डितश्च सुमन्त्रकः। अमात्यो दूत इत्येता राज्ञः प्रकृतयो दश। दशमांशाधिकाः पूर्वा दूतान्ताः क्रमशः स्मृताः। अष्टप्रकृतिभिर्युक्तो नृपः कैश्चित् स्मृतः सदा। सुमन्त्रः पण्डितो मन्त्री प्रधानः सचिवस्तथा। अमात्यः प्राड्विवाकश्च तथा प्रतिनिधिः स्मृतः। एताश्चैतिसमास्त्वष्टौ राज्ञः प्रकृतयः सदा"। एतेषां लक्षणानि तत्रैवोक्तानि दृश्यानि विस्तरभयान्नोक्तानि।

४४३१ पृष्ठस्यप्रगन्धशब्दात् पूर्वत्र परिशिष्टम्

प्रगदिन् त्रि॰ प्रगदति वा॰ शीलार्थे इनि। प्रकर्षेण कथनशीले स्त्रियां ङीप् ततः प्रगद्या॰ चतुरर्थ्यां ञ्य। प्रागाद्य तदद्रूरदेशादौ त्रि॰।

प्रगद्यादि पु॰ चतुरर्थ्यां ञ्यप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा॰ग॰ उक्तो यथा "प्रगदिन् मगदिन् मगदिन् कविल खण्डित गदित चूड़ार मड़ार मन्दार कोविदार"

४४९९पृष्ठस्यप्रसाधनशब्दस्य परिशिष्टम्

प्रसाधनीकरणप्रकारश्च युक्तिकल्पतरावुक्तो यथा

"प्रसाधनी दिङ्नवनागसप्तसंख्याभिरुक्ताङ्गुलिभिः क्रमेण। चतुर्विधानां पृथिवीपतीनां सम्पत्तिसौभाग्ययशःसमृद्धिदा। काष्ठजा धातुजा चैव शृङ्गजा च यथाक्रमम्। जाङ्गलानूपसामान्यदेशजानां महीभुजाम्।

छत्रदण्डवदुन्नेयः काष्ठजाया विनिश्चयः। कनकं रजतं ताम्रं पित्तलं सीसकं तथा। लौहं सर्वञ्च सर्वाङ्गमादित्यादिदशाभुवाम्। राज्ञामेवोपयुज्येत कालकीर्त्तिप्रसाधनी। मृगाणां महिषाणाञ्च शृङ्गजाता प्रसाधनी। गजदन्तसमुद्भूता राज्ञामेवोपयुज्यते। अत्रापि रत्नविन्यासो ज्ञेयश्चामरदण्डवत्"।

४५०४ पृष्ठस्थप्राकृतशब्दस्य परिशिष्टम्

प्राकृतभाषा च अष्टादशभाषामध्ये भाषाभेदः। ताश्चाष्टादश सा॰द॰ उक्ता यथा "पुरुषाणामनीचानां संस्कृता१ स्यात् कृतात्मनाम्। शौरसेनी२ प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषिताम्। आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रीं३ प्रयोजयेत्। अत्रोक्ता मागधी४ भाषा राजान्तःपुरचारिणाम्। चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनां चार्द्धमागधी५। प्राच्या६ विदूषकादीनां धूर्त्तानां स्यादवन्तिका७। योधनागरिकादीनां दाक्षिणात्या८ हि दीव्यताम्। शकाराणां शकादीनां शाकारीं९ सम्प्रयोजयेत्। बाह्लीकभाषा१० दिव्यानां द्राविड़ी११ द्रविडादिषु। आभीरेषु तथाऽऽभीरी१२ चाण्डाली१३ पुक्कसादिषु। आभीरी शाबरी१४ चापि काष्ठपत्रोपजीविषु। तथैवाङ्गारकारादौ पैशाची१५ स्यात् पिशाचवाक्। चेटीनामप्यनीचानामपि स्यात् शौरसेनिका१६। बालानां षण्डकानाञ्च नीचग्रहविचारिणाम्। उन्मत्तानामातुराणां सैव स्यात् संस्कृता क्वचित्। ऐश्वर्य्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपद्रुतस्य च। भिक्षुबन्धधरादीनां प्राकृतं१७ सम्प्रयोजयेत्। संस्कृतं सम्प्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीषूत्तमासु च। देवीमन्त्रिसुतावेश्यास्वपि कैश्चित्तथोदितम्। यद्देशं नीचपात्रन्तु तद्देशं तस्य भाषितम्१८। कार्य्यतश्चोत्तमादीनां कार्य्यो भाषाविपर्य्ययः। योषित्सखीबालवेश्याकितवाप्सरसां तथा। वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं चान्तरान्तरा"। तत्तद्भाषालक्षणानि भाषार्णवे द्रष्टव्यानि।

४५२२पृष्ठस्य प्रातर्शब्दस्य परिशिष्टम्

"प्रहरोऽर्द्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते" नि॰सि॰ गार्ग्योक्ते दक्षिणात्याङ्के ३सार्द्धप्रहरात्मके काले।

फ

फकारः पञ्चमवर्गस्य द्वितीयवर्णः स्पर्शवर्णेषु द्वाविंशतितमः। अस्योच्चारणस्य स्थानमोष्ठौ तस्योच्चारणे आभ्यन्तरः प्रयत्नः जिह्वाग्रस्य ओष्ठाभ्यां सह स्पर्शः अतएवास्य स्पर्शवर्णता। बाह्याः प्रयत्नाः विवारश्वासाघोषाः महाप्राणाश्च। अस्मिन् परे विसर्गस्य स्थाने उपध्मानीयः ᳵ। तन्त्रे वर्णाभिधाने अस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा "फः सखी दुर्गिणी धूम्रा वामपार्श्वो जनार्द्दनः। जया पादशिखा रौद्री फेत्कारः शाखिनी प्रियः। दूला विहङ्गमः कण्ठः कुञ्जिनी प्रियपावकौ। प्रलयाग्निर्नीलपादोऽक्षरः पशुपतिः शशी। फुत्कारो यामिनी झञ्झापवनो मोहवर्द्धनः। निष्फलवागहङ्कारः प्रयाणो ग्रामणी फलम्"। तदीयदेवताध्यानं यथा "प्रलयाम्बुदवर्णाभां ललज्जिह्वां चतुर्भुजाम्। भक्ताभयप्रदां नित्यां नानालङ्कारभूषिताम्। एवं ध्यात्वा फकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारतन्त्रम्। अस्य ध्येयस्वरूपं यथा "फकारं शृणु चार्वङ्गि! रक्तविद्युल्लतोपमम्। चतुर्वर्गप्रदं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा। पञ्चप्राणमयं वर्णं सदा त्रिगुणसंयुतम्। आत्मादितत्त्वसंयुक्तं त्रिबिन्दुसहितं सदा" कामधेनुतन्त्रम्। मातृकान्यासेऽस्य वामपार्श्वे न्यासः। काव्यादावस्य प्रथमविन्यासफलं पकारशब्दे उक्तं द्रष्टव्यम्।

फ न॰ फक्क–ड। १रूक्षकथने २निष्फलवाक्ये ३फुत्कारे च मेदि॰ ४झञ्झावाते ५वर्द्धके ६जृम्भाविस्फारे ७फलभागे च पु॰ विश्वः।

फकार पु॰ फ+स्वरूपे कार। फस्वरूपे वर्णे।

फक्क असदाचारे मन्दगतौ च भ्वा॰पर॰सक॰सेट्। फक्कति अफक्कीत् पफक्क।

फक्किका स्त्री फक्क–धातुनिर्द्देशे भावे ण्वुल्–टाप् अतइत्त्वम्। १असद्व्यवहारे (फाँकि) २तत्त्वनिर्णयार्थं पूर्वपक्षे च "फणिभाषितभाष्यफक्किका" इति नैषधम्।

फगुन पु॰ गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवराध्यायः।

फञ्जिका स्त्री भञ्जति रोगान् भन्ज–मर्दने ण्वुल् पृषो॰। (वामनहाटि) १वृक्षे अमरः। २देवताडे ३दूरालभायां शब्दरत्ना॰।

फञ्जिपत्रिका स्त्री भन्ज–णिनि पृषो॰ फञ्जि रोगमर्दिपत्रं यस्याः। आखुकर्णीम् (उन्दुरकानि) रत्नमा॰।

फञ्जि(ञ्जी) स्त्री भनृज–इन् पृषो॰ वा ङीप्। भार्ग्याम् (वामनहाटि) राजनि॰।

फट पुंस्त्री॰ स्फुट–विकाशे अच् पृषो॰। १सर्पाणां फणायाम् अमरः स्त्रियां टाप्। सा च २दन्ते मेदि॰ ३कितवे पु॰ हेमच॰।

फट् अव्य॰ स्फुट–क्विप् पृषो॰। १योगे तन्त्रोक्ते २अस्त्रनामके मन्त्रभेदे च। ३अनुकरणशब्दे तस्य नम आदिवद् द्रव्य-विशेषस्य त्यागार्थताऽपि। शान्तिकुम्भचालने, अर्घ्यपात्र-चालने, अर्घ्यजलेन पूजोपकरणाभ्युक्षणे, अन्तरीक्ष-गविघ्नोत्सारणाय विकिरक्षेपणे, गन्धपुष्पाभ्यां करशोधने, अघमर्षणे पापपुरुषताडने, कराङ्गन्यासे, नैवेद्यप्रोक्षणे, होमाग्नेः क्रव्यादांशत्यागे, होमाग्न्यावाहने, तदग्नि-प्रोक्षणादौ च इत्यादिषु कर्मसु अस्य प्रयोगः नाना-तन्त्रेषु दर्शितः। [ख्यातायां भिल्लिकायां शब्दच॰।

फडिङ्गा स्त्री फडिति इङ्गते इङ्ग-अच्। (फड़िङ)

फण अनायासेनोत्पत्तौ भ्वा॰पर॰ सक॰ सेट् फणति अफा-णीत्-अफणीत् पफाण। फणा॰ फेणतुः पफणतुः।

फण गतौ भ्वा॰पर॰सक॰ सेट्। फणति अफाणीत् अफणीत् मित् वा घटादि॰। णिचि फाणयति फणयति फणादि॰।

फण पुंस्त्री॰ फण–अच्। दर्व्याकारे सङ्कोचविकाशवति सर्प-मस्तके अमरः।

फण(णा)कर पु॰फणः(णा) कर इव यस्य। सर्पे शब्दरत्ना॰।

फणादि न॰ “फणाञ्च सप्तानाम्” पा॰ किति लिटि सेटि थलि च परे एत्त्वाभ्यासलोपनिमित्ते धातुसप्तके तच्च धातुपाठे उक्तं यथा “फण राज भ्राज भ्रास भ्लाश स्यम स्वन” सि॰कौ॰ भ्वादौ दृश्यः।

फण(णा)धर पुंस्त्री॰ फणं(णां) धरति धृ–अच्। सर्पे शब्दरत्ना॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। फण(णा)भृदा-दयोऽप्यत्र।

फणाभर पुंस्त्री॰ फणां बिभर्त्ति भृ–अच्। सर्पे हारा॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। [उक्तः।

फणिकार पु॰ देशभेदे स च देशः वृ॰सं॰ १४अ॰ दक्षिणस्या-

फणिकेसर पु॰ फणिनामकः केसरः। नागकेसरे राजनि॰।

फणिखेल पुंस्त्री॰ फणिना खेलति खेल–अच्। (भारुइ) खगे त्रिका॰ स्त्रियां ङीष्।

फणिचक्र न॰ फणाकारं चक्रम्। विवाहादौ शुभाशुभ-सूचकनाडीकूटस्थापनार्थे चक्रभेदे उपयमशब्दे १२५४ पृ॰ दृश्यम्।

फणिजा स्त्री फणीव जायते जन–ड। (फणिमनसा) वृक्षे नैघण्टुप्र॰। [शतावर्य्याम् २महासमङ्गायाञ्च राजनि॰।

फणिजिह्वा स्त्री फणिजिह्वा आकारोऽस्त्यस्य अच्। १महा

फणिज्झक पु॰ फणिनमुज्झति ण्वुल् पृषो॰। १तुलसीभेदे २जम्बीरसामान्ये च अमरः।

फणितल्पग पु॰ फणिरूपे तल्पे गच्छति तिष्ठति गम–ड। शेषशायिनि विष्णौ शब्दार्थकल्प॰।

फणिन् पु॰ फणा अस्त्यस्य इनि। दर्वीकरे सर्पभेदे अमरः। अहिशब्दे ५८१ पृ॰ तद्भेदाः दृश्याः। २सर्पिणीनामकौ-षधौ स्त्री राजनि॰। ३शेषावतारे पतञ्जलिमुनौ पु॰ स च पाणिनीयभाष्यकारकः योगसूत्रकारकश्च तयोर्भेद ऐक्यं वा

फणिप्रिय पु॰ फणिनां प्राणप्रदत्वात् प्रियः। वायौ शब्दर॰ सर्पाणां वायुभक्षकत्वेन वायोस्तत्प्रियत्वम्।

फणिफेन न॰फणिनां फेन इव। (आफिङ)अहिफेने रत्नमा॰

फणिभुज् पु॰फणिनं भुङ्क्ते भुज–क्विप्। पन्नगाशने गरुडे

फणिमुख न॰फणिन इव मुखमस्य। स्तेयसाधनोपयोगिनि मृत्तिकाक्षेपणार्थे यन्त्रभेदे दशकुमा॰।

फणिवल्ली स्त्री फणिसदृशी दीर्घा, फणिलोकस्था वा वल्ली। नागवल्ल्याम् (पानलता) फणिलतादयोऽप्यत्र हेमच॰।

फणिहन्त्री स्त्री फणिनं हन्ति हन–तृच् ङीप्। गन्धना-कुल्याम् राजनि॰। [दुरालभायां राजनि॰।

फणिहृत् स्त्री फणिनं हरति अपसारयति हृ–क्विप्। क्षु-

फणीन्द्र पु॰ ६त॰। सर्पेश्वरे अनन्ते २वासुकौ च।

फणीश्वर पु॰ ६त॰। १अनन्ते २वासुकौ शब्दरत्ना॰।

फणीश्वरचक्र न॰ नक्षत्रभेदे शनिस्थित्या सप्तद्वीपस्य शुभा-शुभसूचके चक्रभेदे चक्रशब्दे २८२० दृश्यम्।

फण्ड पु॰ फण-गतौ ड तस्य नेत्त्वम्। जठरे उणादिकोषः।

फत्कारिन् पु॰ फदित्यव्यक्तं करोति कृ–णिनि। खगमात्रे शब्दच॰।

फर न॰ फल+अच् लस्य रः। फलके भरतः।

फरुवक न॰ पूगपात्रे हारा॰। [शफरी फर्फरायते” उद्भटः।

फर्फर त्रि॰ स्फुर-अच् पृषो॰। अत्यन्तचले “गण्डूषजलमात्रेण

फर्फरीक न॰ स्फुर–ईकन् “फर्फरीकादयश्च” उणा॰ नि॰। १नवपल्लवे उज्ज्वल॰। २चपेटे पु॰ ३मृदुत्वे न॰ मेदि॰। ४पादुकायां स्त्री संक्षिप्तसारः।

फर्व गतौ भ्वा॰पर॰सक॰ सेट्। फर्वति अफर्वीत् पफर्व। “प्रफर्व्यं च पीवरी” यजु॰ १२।७१ वेददी॰ “फर्वतिः पूर-णार्थः” ऋ॰ १०।१०६।२ भा॰ दृश्यम्।

फर्वर त्रि० फर्व–पूरणे वरच्। पूरके ऋ० १।१०६।२भा०।

फल भेदने भ्वा०पर०सक०सेट्। फलति अफालीत् पफाल फेलतुः आदित् आरम्भे भावे क्त वा इट्। फुल्तः फलितः। फुल्तम् फलितम् अन्यत्र फलितः इत्येव। ञीत् वर्त्तमाने क्त। फलितः।

फल निष्पत्तौ भ्वा०पर०अक०सेट्। फलति अफालीत्। पफाल फेलतुः। क्त फलितः।

फल गतौ भ्वा०पर०सक० सेट्। फलति अफालीत्। ज्वला० कर्त्तरि वा ण। फलः फालः। फलयति फालयति।

फल न०फल–अच्।१वृक्षादीनां शस्ये २लाभे ३फलके (ढाल) ४कार्य्ये ५उद्देश्ये ६प्रयोजने अमरः ७जातीफले ८त्रिफलायां ९कक्कोले मेदि०१०बाणाग्रे ११आर्त्तवे शब्दर०१२फाले हेम० १३दाने धर०।१४शुल्के च।१५कुटजवृक्षे पु०शब्दर०। १६धात्वर्थनिष्पाद्ये प्रधानोद्देश्ये प्रयोजने "स्वरितञित आत्मनेपदं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा०।"यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः। तत् प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनम्" हरिः। तेन पाकादिजन्यं भोजनं यागादिजन्यञ्च पुण्यमेव फलम्। न वेतनादिलाभरूपं फलं तेन सूदकस्य ऋत्विगादेर्वा न धात्वर्थजन्यफलभागित्वम्। धात्वर्थजन्ये १७संयोगादौ च "फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः। फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम्" हरिः। धात्वर्थशब्दे दृश्यम्। गौतमोक्ते १८प्रमेयभेदे तल्लक्षणञ्च तत्रोक्तं यथा

"आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्" गौ०सू० उद्दिश्य "प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम्" गौ० सू०। "सुखदुःखसंवेदनं फलम् सुखविपाकं कर्म दुःखविपाकञ्च तत् पुनर्देहेन्द्रियविषयबुद्धिषु सतीषु भवतीति सह देहादिभिः फलमभिप्रेतम् तथा हि प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलमेतत् सर्वं भवति तदेतत् फलमुपात्तमुपात्तं हेयं, त्यक्तं त्यक्तमुपादेयमिति नास्य हानोपादानयोर्निष्ठा,पर्य्यवसानं वाऽस्ति स खल्वयं फलस्य हानोपादानस्रोतसोह्यते लोक इति" वात्स्या०। "अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्मणः फलम्। भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित्" गीता। लवणादिसंयोगे फलस्याक्षमत्वं यथा "तक्रं लोऽलवणाग्निसंयोगात्लवणं न च पिष्टकम्। फलं त्रितयसंयोगादन्नं भवति तत्क्षणात्" रामार्चनचन्द्रिकाधृतवचनम् १९निष्पन्ने त्रि०।

फलक न० स्वार्थे क। (ढाल) इति ख्याते चर्ममये अस्त्रप्रतिघातनिवारके १पदार्थे। २अस्थिखण्डे जटाध०३नागकेशरे ४काष्ठादिपट्टके च मेदि०।

फलकक्ष पु० यक्षभेदे भा०स० १०अ०।

फलककण्टक पु०फले कण्टकं यस्य। कण्टकिफलवृक्षे नैघण्टु प्र०

फलकपाणि पु०फलकं पाणौ यस्य। (ढाली) चर्मिणि अम०

फलपुर न० पुरभेदे तस्य नान्तोदात्तता।

फलकयन्त्र न० सि०शि० उक्ते यन्त्रभेदे यथा

"कर्त्तव्यं चतुरस्रकं सुफलकं खाङ्का९०ङ्गुलैर्विस्तृतं विस्ताराद्द्विगुणा१८०यतं सुगणकेनायाममध्ये तथा। आधारः स्वयपट्टकुलादिघटितः कार्य्या च रेखा ततस्त्वाधारादवलम्बसूत्रसदृशी सा लम्बरेखोच्यते। लम्बं नवत्य९०ङ्गुलकैर्विभज्य प्रत्यङ्गुलं तिर्य्यगतः प्रसार्य्य। सूत्राणि तन्नायतसूत्ररेखा जीवाभिधानाः सुधिया विधेयाः। आधारतोऽधः खगुणा३०ङ्गुलेषु ज्यालम्बयोगे सुषिरं च सूक्ष्मम्। इष्टप्रमाणा सुषिरे शलाका क्षेप्याऽक्षसंज्ञा खलु सा प्रकल्प्या। षष्ट्यङ्गुलव्याससमत्रस्रात् कृत्वा सुवृत्तं परिधौ तदङ्कम्। षष्ट्या घटीनां भगणांश ३६०कैश्च प्रत्यंशकं चाम्बुपलैश्च दिग्भिः। अग्रे धरस्था तनुपट्टिकैका षष्ट्यङ्गुला दीर्घतया तथाङ्क्या" मू०। "अत्रादौ धातुमयं श्रीपर्ण्यादिदारुमयं वा फलकं चतुरस्रं श्लक्ष्णं समं कर्त्तव्यम्। तत्र नवत्यङ्गुलविस्तारं द्विगुण१८०विस्तारदैर्घ्यम्। तत्समीपे दैर्घ्यमध्ये तस्याधारः निर्मितः पट्टकुलादिः कार्य्यः। आधारे धृतं यन्त्रं यथा लम्बमानं स्यात् तथा धृते फलके आधारादधःसूत्रसमलम्बरेखा कार्य्या। सा च लम्बसंज्ञा। तं लम्बं नवतिभागं कृत्वा भागे भागे तिर्य्यग्रेखा दीर्घा कार्य्या। तिर्य्यक्त्वं तु लम्बभवाग्रतः स्यात्। सा रेखा ज्यासंज्ञा ज्ञेया। आधारादधस्त्रिंशदङ्गुलान्तरे या ज्या तस्याः लम्बस्य च सम्पाते सुषिरम्। तत्रेष्टप्रमाणा शलाका क्षेप्या साऽक्षसंज्ञा। तस्माद्द्रम्यात् त्रिंशदङ्गुलेन कर्कटकेन वृत्तरेखा कार्य्या। सा षष्टि६० घटिकाभिरङ्किता अंशकैः खषड्ग्निसंख्यैः ३६० प्रत्यंशं दशभिर्दशभिः पानीयफलैश्चाङ्क्या। अथ ताम्रादिमयी वंशजा काष्ठमयी वा पट्टिका षष्ट्यङ्गुला६० दीर्घतया तैरेव फलकाङ्गुलैस्तथैवाङ्किता कार्य्या। सा पट्टिकार्धाङ्गुलविस्तृता। एकस्मिन्नग्रेऽङ्गुलविस्तृता कुठाराकारा कार्य्या। तत्र विस्तारमध्ये छिद्रं कार्य्यम्। अक्षप्रोतायाः पट्टिकाया अग्रे·

यदि छेताया एकं पार्श्वं यथा लम्बरेखां न जहाति तथा सरन्ध्रा कार्य्येत्यर्थः" मि०शि० व्याख्या प्रमिताक्षरा।

फलककर्कशा स्त्री फलेन कर्कशा कठोरा। बदर्य्याम्।

फलकसक्थ त्रि० फलकमिव सक्थि यस्य अचसमा०। फलकतुल्यसक्थियुक्ते स्त्रियां ङीष्। फलकमिव सक्थि। कर्म०स० टच् समा०। फलकतुल्यसक्थ्नि न०।

फलकाम त्रि० फलं कामयते कमि—अण् उप०स०। विहितकर्मणां फलकामनायुक्ते। तस्य निन्दा मल०त० विष्णुधर्मोत्तरे उक्ता यथा "धर्मवाणिजका मूढाः फलकामा नराधमाः। अर्चयन्ति जगन्नाथं ते कामं नाप्नुवन्त्युत"। "कामात्मता न प्रशस्ता" मनुना "कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन" गीतया च।

फलकिन् पु० फलकं तदाकारोऽस्त्यस्य इनि। (फलुइ) १मत्स्यभेदे २फलकान्विते त्रि० मेदि०। फला आङ्गिरस्ट्र एव स्वार्थे क। फलका ततः चतुरर्थ्यां प्रेक्षा०इनि। ३तद्दूरसमीपादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्।

फलकीवन न० वनस्पतीर्थभेदे भा०व० ८३अ०।

फलकृष्ण पु० फलेन कृष्णः। १पानीयामलके शब्दच०। फलं कृष्णमस्य। २कृष्णफलयुक्ते त्रि०।

फलकेशर पु० फले केशरा इवास्य। नारिकेलवृक्षे जटाध०।

फलकोष पु० फलस्य मुष्कस्य कोष इव। मुष्कावरकचर्मयुते अण्डकोषे तद्वृद्धिहेतुमाह सुश्रुतः "वातपित्तश्लेष्मशोणितमेदोमूत्रान्त्रनिमित्ताः सप्त वृद्धयः। तासां मूत्रान्त्रनिमित्ते वृद्धी वातसमुत्थे केवलमुत्पत्तिहेतुरन्यतमः अधःप्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फलकोषवाहिनीरभिप्रपद्य धमनीः फलकोषयोर्वृद्धिं जनयति तां वृद्धिमित्याचक्षते"।

फलकोषक पु०फलं मुष्क एव कोषोऽत्र कप्। मुष्के अण्डकोषे त्रिका०।

फलग्राहि पु०ग्रह—इन् ६त०। उचितकालफलधरे वृक्षे भरतः

फलग्राहिन् पु०फलं गृह्णाति ग्रह—णिनि। १वृक्षे धरणिः वृक्षाणां २फलग्राहके त्रि० स्त्रियां ङीप्।

फलघृत न० फलजनकं घृतम् शा०त०। शुक्रादिदृषिविकारके चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे "मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला। मेदा पयस्या काकोली मूलञ्चैवाश्वगन्धजम्। अजमोदा हरिद्रे द्वे हिङ्गुकं कटुरोहिणी। उत्पलं कुमुदं द्राक्षाकाकोल्यौ चन्दनद्वयम्। एतेषां कार्षिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्। शतावरीरसक्षीरं घृताद्देयं चतुर्गुणम्। सर्पिरेतन्नरः पीत्वा नित्यं स्त्रीषु वृषायते। पुत्रान् जनयते नारी मेधाढ्यान् प्रियदर्शनान्। या चैवास्थिरगर्भा स्यात् या वा जनयते मृतम्। अल्पायुषं वा जनयेत् या च कन्यां प्रसूयते। योनिदोषे रजोदोषे परिस्रावे च शस्यते। प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम्। नाम्ना फलघृतं ह्येतत् अश्विभ्यां परिकीर्त्तितम्। अनुक्तलक्षणे मूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सकाः। जीववत्सैकवर्णाया घृतमत्र प्रशस्यते। आरण्यगोमयेनापि वह्निज्वाला प्रदीयते"।

फलचमस पु०१दधिमिश्रितवटत्वक्चूर्णे तदधिकृत्यप्रवृत्ते २न्यायभेदे च "फलचमसमस्मै भक्ष्यं ददातीति" श्रुत्या क्षत्रियभक्ष्यत्वेन फलचमसविधानात् ऋत्विग्भक्ष्यस्य च यज्ञशेषद्रव्यत्वेन तत्सिद्धेः यज्ञेऽपि फलचमसलाभः। फलचमसस्य दधिनिश्रितवटत्वक्चूर्णमिति" मल०त० रघु०।

फलचोरक पु० फलं चोर इव यस्य कप्। चोरनामगन्धद्रव्ये राजनि०। [वृषकाश्मीरुरूपेषु च त्रिषु फलेषु।

फलत्रय न० ६त०। १पथ्यामलकीहरीतकीरूपेषु २द्राक्षापफलत्रिक न० ६त०। त्रिफलायाम् शुण्ठीपिप्पलीमरिचरूपायाम् अमरः। त्रि०।

फलद पु० फलं ददाति दा—क। १वृक्षमात्रे २फलदातरि

फलपञ्चाम्ल न० अम्लपञ्चफले तच्छब्दे २२२ पृ० दृश्यम्।

फलपाक पु० फलेषु पाको यस्य। १करमर्दके भरतः २पानीयामलके शब्दच०। ६त०। ३फलस्य पाके च।

फलपाकान्ता स्त्री फलपाकेनान्तो नाशोऽस्याः। कदलीधान्याद्योषधौ अमरः। [रत्नमा०।

फलपाकिन् पु० फलपाकोऽस्त्यस्य इनि। गर्दभाण्डे वृक्षे

फलपुच्छ पु० फलं पुच्छ इवास्य। वरण्डालौ त्रिका०।

फलपुष्पा स्त्री फलानि पुष्पाणीव यस्याः। पिण्डखर्ज्जूर्य्याम् राजनि०। [तत्रैवार्थे अमरः।

फलपूर(क) पु०फलेन पूरः पूर्णः। बीजपूरे स्वार्थे क।

फलप्रिया स्त्री फलेन प्रीणाति प्री—क। प्रियङ्गौ राजनि०।

फलबन्ध्य पु० फले बन्ध्यः। अवकेशिनि फलशून्यवृक्षे हेमच०।

फलभूमि स्त्री फलभोगार्थं कर्मफलभोगार्थं भूमिः। कर्मभूमिव्यतिरिक्ते भूदेशे "भारतान्यैरावतानि विदेहाश्च कुरून् विना। वर्षाणि कर्मभूम्यः स्युः शेषाणि फलभूमयः" हेमच०। [भोगे अनुभवे

फलभोग पु० ६त०। फलानां कर्मफलानां सुखदुःखादीनां

फलमुख्या स्त्री फलेन मुख्या श्रेष्ठा। अजमोदायाम् राजनि

फलमुद्गरिका स्त्री मुदं गिरति गॄ—इन् फलं मुद्गरि

यथाः क्व । पिण्डखर्जूर्य्याम् (पिण्डीखेजुर) शब्दमा०

फलयोग पु० ६त० । फलसम्बन्धे नाटकाङ्गकार्य्यस्य अवस्था “अवस्था फलयोगः स्यात् यः समग्रफलागमः सा० द० लक्षिते २अवस्थाभेदे च ।

फललक्षणा स्त्री फलहेतुका लक्षणा । प्रयोजनहेतुकायां लक्षणायाम् “व्यङ्ग्यस्य गूढागूढत्वाद्द्विधा स्युः फललक्षणाः” सा०द० ।

फलवत् त्रि० फल+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । १फलयुते पुरुषे २तत्साधने यागादौ च “फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायः । ३फलयुते वृक्षे पु० अमरः । [न० राजनि० ।

फलवर्त्तुल पु० फलं वर्त्तुलं यस्य । १कालिङ्गवृक्षे । २तत्फले

फलवृक्षक पु० फलप्रधानो वृक्षः संज्ञायां कन् । पनसवृक्षे राजनि० ।

फलशाक न० “पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा । शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद्यथोत्तरम्” भावप्र०उक्ते षड्विधशाकमध्ये फलरूपशाके तच्च कुष्माण्डादि तत्रोक्तम्

फलशाडव पु० दाड़िमवृक्षे राजनि० ।

फलशालिन् त्रि०फलेन शालते श्लाघते शाल–णिनि । फलयुक्ते स्त्रियां ङीप् । [बदरवृक्षे राजनि० ।

फलशैशिर पु० शिशिरं प्राप्तमस्य अण् फलं शैशिरं यस्य ।

फलश्रुति स्त्री श्रु–करणादौ क्तिन् ६त० । १वैदिककर्मणां फलप्रतिपादनार्थशब्दे २फलश्रवणे च “फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् । श्रेयो विवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनम्” । अपिच “वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे । नैष्कर्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः” भाग० ११स्क० श्ल०त० धृतवचनम् ।

फलश्रेष्ठ पु० फलेन श्रेष्ठः प्रशस्यतरः । आम्रवृक्षे शब्दच० ।

फलस पु० फल+लसा० स । १फलयुक्ते २पनसे भरतः फलस इति पाठान्तरं तत्रार्थे ।

फलस्थापन न० फलयोरौडुम्बरफलयोः स्थापनमत्र । सीमन्तोन्नयनसंस्कारे “फलस्थापनात् मातापितृजं पाप्मानममोहति” हारीतः “फलस्थापनात् फलस्थापनाङ्गकसीमन्तोन्नयनात्” सं०त० रघु० । तत्र पश्चात् पतिरवस्थाय युगमन्त्यौडुम्बरं शलाटु ग्रथ्नमावध्नाति” गोभिलेन औडुम्बरफलयुग्मस्थापनस्य विधानात् तथात्वम् ।

फलस्नेह पु० फले स्नेहो यस्य । अक्षोटवृक्षे राजनि० ।

फलहारिन् त्रि० फलं हरति हृ–णिनि । फलहारके ।

फलहारी स्त्री फलानां हारो हरणं यस्य गौरा० ङीष् । कालीभेदे तत्पूजादिनञ्च “ज्यैष्ठे मासि अमायां वै मध्यरात्रे महेश्वरि ! । पूजयेत् कालिकां देवीं नानाद्रव्योपहारकैः । तत्रैवासितपक्षे तु चतुर्दश्यां निशार्द्धके । पूजयेच्च फलैर्लक्षैः शक्तितो वापि कालिकाम्” मायातन्त्र १७पटले । [राजनि० । २फलयुक्ते त्रि०

फलाढ्या स्त्री फलेनाढ्या सम्पन्ना ३त० । १काष्ठकदल्याम् ।

फलादन पुंस्त्री० फलमदनमस्य । १शुकखगे हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । फलाशन तत्रार्थे त्रिका० । २फलभक्षके त्रि० स्त्रियां टाप् ।

फलाध्यक्ष पु० फलमध्यक्षमिव यस्य । १राजादने अमरः । २फलदाना-ध्यक्षे ईश्वरे च । फलमाक्षीत्यादयोऽपीश्वरे ।

फलाम्ल पु० फलेनाम्लोऽस्य । १वेत्रे शब्दमा० । ६त० । २फलाम्ले च ।

फलाफलिका स्त्री फलसहितमफलं शा०त० तदस्त्यस्य ठन् टाप् कापि अत इत्त्वम् । फलसहिताफलयुतायां स्त्रियाम् ।

फलावन्ध्य पु० फलेनावन्ध्यः । फलयोग्ये वृक्षे हेमच० ।

फलाम्ल न० फलमम्लं यस्य । १वृक्षाम्ले २अम्लवेतसे पु० राजनि० ।

फलाम्लपञ्चक न० अम्लपञ्चके तच्छब्दे दृश्यम् ।

फलि पु० फल–इन् । (फलुइ) मत्स्यभेदे रायमु० ।

फलिका स्त्री फल+अस्त्यर्थे ठन् टाप् । निष्पाव्याम् राजनि०

फलिग पु० फलिनं गच्छति गम–ड । मेघे निघण्टुः प्र० ।

फलित त्रि० फल–निष्पत्तौ क्त फलं जातमस्य तार० इतच् वा । १निष्पन्ने २जातफले वृक्षे पु० धरणिः । ३शैलेये न० राजनि० ।

फलिन् त्रि० फल+अस्त्यर्थे इनि । १फलयुते स्त्रियां ङीप् । २वृक्षे पु०अमरः ३प्रियङ्गौ स्त्री ङीप् अमरः । [अमरः ।

फलिन पु०फल+अस्त्यर्थे इनच् ।१फलयुक्ते २तादृशे वृक्षे पु०

फली स्त्री फलमस्त्यस्याः अच् गौ० ङीष् । प्रियङ्गुवृक्षे अमरः

फलीकार पु० फल+च्वि–कृ कर्मणि घञ् । फलेच्छायां भाग० ३।८।२६ श्रीधरः । भावे घञ् । २वितुषीकरणे अफलस्य ३फलसम्पादने [शस्यकण्डनादौ च ।

फलीय त्रि०फल+उत्करा०चतुरर्थ्यां छ । १फलयुक्ते २फल-

फलेग्रहि पु० फले फलं (कर्मणि आधारत्वविवक्षा) गृह्णाति धारयति स्वीकरोति वा इनि अलुक्स० । १योग्यकाले फलधारके वृक्षे यथाकालं फलस्वीकारिणि च । ‘फलेग्रहीन् हंसि वनस्पतीनाम्” भट्टिः । लुकि तु फलग्राहि तच्छब्दे दृश्यम् । पृषो० फलेग्राहिरप्यत्र शब्दरत्ना० ।

फलेन्द्र पु॰ फलेन इन्द्र इवैश्वर्य्यान्वितः। राजजम्बूवृक्षे। "फलेन्द्रा कथितानन्दा राजजम्बूर्महाफला" भावप्र॰।

फलेपुष्पा स्त्री फले फलमुखे पुष्पमस्याः। द्रोणपुष्पीवृक्षे भावप्र॰

फलेरुहा स्त्री फले तन्निमित्तं रोहति रुह—क। पाटलिवृक्षे अमरः।

फलोत्तमा स्त्री फलेन उत्तमा। १द्राक्षाभेदे राजनि॰। २त्रिफलायां वैद्यक॰ [ह्रत॰। २फलस्योत्पत्तौ स्त्री।

फलोत्पत्ति पु॰ फलाय उत्पत्तिरस्य। १आम्रवृक्षे शब्दच॰।

फलेच्छुक पु॰ १यक्षभेदे भा॰ स॰ १०अ॰। २फलकामे त्रि॰।

फलोदय पु॰६त॰।१फलोत्पत्तौ २लाभे ३स्वर्गे ४हर्षे च शब्दर॰

फल्क पु॰ फल—क नेत्त्वम्। विशोधिताङ्गे उज्ज्वलद॰।

फल्गु त्रि॰फल—उ गुक् च। १रम्ये मेदि॰ २असारे अमरः। ३निरर्थके त्रिका॰४मिथ्यावाक्ये शब्दर॰५गयातीर्थस्थनद्यां स्त्री। मेदि॰ (फागु) इति ख्याते धूलिरूपे ६पदार्थे ७वसन्तसमये, जटा॰। ८काकोडुम्बरिकायाम् अमरः। फल्गुतीर्थमाहात्म्यं यथा "फल्गुतीर्थं व्रजेत् तस्मात् सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम्। मुक्तिर्भवति पितॄणां कर्तॄणां श्राद्धतः सदा। ब्रह्मणा प्रार्थितो विष्णुः फल्गुको ह्यभवत् पुरा। दक्षिणाग्निहुतं न्यून तद्रजः फल्गुतीर्थकम्। तीर्थानि यानि सर्वाणि भुवनेष्वखिलेष्वपि। तानि स्नातुं समायान्ति फल्गुतीर्थं सुरैः सह। गङ्गापादोदकं विष्णोः फल्गुर्ह्यादिगदाधरः। स्वयं हि द्रवरूपेण तस्माद्गङ्गाधिकं विदुः। अश्वमेधसहस्राणां सहस्रं यः समाचरेत्। नासौ तत्फलमाप्नोति फल्गुतीर्थे यदाप्नुयात्" वायुपु॰ गयामा॰।

फल्गुदा स्त्री फल्गुनद्यां "तत्र देशे गया नाम पुण्यदेशोऽस्ति पावनः। नदी च फल्गुदा नाम पितॄणां स्वर्गदायिनी" वृहद्धर्म पु॰। [मासि २अर्जुने च भरतः।

फल्गुन पु॰ फल्गुनपूर्णिमेदो नीयतेऽस्मिन् नी—ड। १फाल्गुने

फल्गुनी स्त्री फल—उनन् गुक् च गौरा॰ङीष्। १काकोडुम्बुरिकायाम् राजनि॰। अश्विन्यवधिके एकादशे द्वादशे च २नक्षत्रे च अ॰व॰ भरतः।

फल्गुलुका वायुकोणस्थे देशभेदे वृ॰सं॰ १४अ॰।

फल्गुवाटिका स्त्री फल्गूनां वाटीव इवार्थे कन्। काकोडुम्बरिकायाम् राजनि॰।

फल्गुवृन्ताक पु॰ फल्गुना रम्येण वृन्तेन आकायति आ+कै—क। श्योनाकभेदे। राजनि॰।

फल्गूत्सव पु॰ फल्गुनिमित्तक उत्सवः। फाल्गुनपौर्णमास्यादिषु कर्त्तव्ये (आवीर)फल्गुद्रव्यकरणे उत्सवे "गोविन्दानुग्रहीतन्तु यात्राङ्गं तत्प्रकीर्त्तितम्। फल्गूत्सवं प्रकुर्वीत पञ्चाहानि त्र्यहाणि वा" दोलयात्रापद्धतिः।

फल्य न॰ फलाय हितं यत्। पुष्पे शब्दच॰।

फल्लकिन् पु॰ फलक+पृषो॰ तदाकारोऽस्त्यस्य इनि। (फलुइ) मत्स्यभेदे शब्दार्थकल्प॰।

फल्लफल पु॰ शूर्पवाते जटाधरः।

फा पु॰ फल—बा॰ डा। १निष्फलभाषणे शब्दर॰। २सन्तापे ३वृद्धौ ४वर्द्धके च विश्वः। [उपधातुभेदे राजनि॰।

फाटकी स्त्री स्फुट ण्वुल् पृषो॰ गौरा॰ ङीष्। (फटकिरी)

फाणि स्त्री स्फाय—नि पृषो॰। १गुडविकारे, २करम्भे (दधिमिश्रितसक्तौ) च उणादिकोषः।

फाणित न॰ फण—णिच्—क्त। गुडविकारभेदे (फेणी) अमरः "इक्षोः रसस्तु यः पक्वः किञ्चिद्गाढो बहुद्रवः। स एवेक्षुविकारेषु ख्यातः फाणितसंज्ञया" भावप्र॰। "फाणितं गुर्वभिष्यन्दि वृंहणं कफशुक्रकृत्। वातपित्तश्रमहरं मूत्रवस्तिविशोधनम्" तद्गुणास्तत्रोक्ताः।

फाण्ट न॰फण—क्त नि॰। १अनायासेन कृते अमरः। "क्षिप्तोष्णतोये मृदितः फाण्ट इत्यभिधीयते" इत्युक्ते २क्वाथभेदे पु॰। "क्षुण्णद्रव्यपले सम्यक् जलमुष्णं विनिःक्षिपेत्। पात्रे चतुःपलमितं ततस्तु स्रावयेज्जलम्। सोऽयं चूर्णद्रवः फाण्टः भिषग्भिरभिधीयते" वैद्यक॰।

फाल न॰ फलाय शस्याय हितम् अण्, फल्यते विदार्य्यते भूमिरनेन वा घञ्। १खनामख्याते लाङ्गलमुखस्थे लोहभेदे अमरः। फालमस्त्यस्य अच्। २बलदेवे ३महादेवे च पु॰। फलस्य विकारः अण्। ४कार्पासवस्त्रे मेदि॰। ५तप्तफालकरणपरीक्षाभेदे न॰। फलेषु भवः अण्। ६जम्बीरबीजे पु॰ कुलचन्द्र। फालदिव्यप्रकारश्च दिव्यत॰उक्तो यथा "वृहस्पतिः "आयसं द्वादशपलघटितं फालमुच्यते। अष्टाङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलविस्तरम्। अग्निवर्णं ततश्चौरो जिह्वया लेहयेत् सकृत्। न दग्धश्चेच्छुद्धिमियादन्यथा स तु हीयते" चौरोऽत्र गोचौरः "गोचौरस्य प्रदातव्यं तप्तफाललेहनम्" इति स्मृतेरिति मैथिलाः। अत्रापि त्वमग्ने इत्यादिमन्त्रानन्तरम्। "आयसं लेलिहानस्य जिह्वयापि समादिशेत्" इति पितामहोक्तेः प्राड्विवाकशोध्याभ्यामभ्यभिमन्त्रणं कार्य्यम्। अत्र प्रयोगः लौकिकचत्वारिंशत्तोलकमितं लौहघटितमष्टयवमध्यात्मकाङ्गुलाष्टदीर्घम् तथाविध॰

चतुरङ्गुलप्रस्तारं फालमग्नौ तापयेत्। तत्र प्राङ्विवाकोधर्मावाहनादिहवनान्तं कर्म कृत्वा दक्षिणां दत्त्वा समन्त्रकं प्रतिष्ठापत्रं शोध्यशिरसि निधाय ओम् "त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वञ्च यज्ञेषु हूयसे। त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम्। जठरस्थो हि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम्। पापं पुनासि वै यस्मात् तस्मात् पावक उच्यसे। पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मान् भव पावक!। अथ वा शुद्धभावेषु शीतो भव हुताशन!। त्वमेव सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत्। त्वमेव देव! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः। व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति। तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि"। इत्येतैः फालस्थमग्निमभिमन्त्रयेत्। शोध्यस्तु "त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक!। साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे! मम" इत्यनेनाभिमन्त्र्याग्निवर्णं फालं जिह्वया सकृत् लिह्यात्। न दग्धश्चेत् शुद्धः"।

फाल्गुन पु० फल्गुनीयुक्ता पौर्णमासी अण् सा यत्र मासे जैत्रे वर्षे अर्द्धमासे वा अण्। चैत्रावधिके द्वादशे १स्वनामख्याते मासभेदे २तादृशे पक्षे ३जैत्रे वर्षभेदे च कार्त्तिकशब्दे १६४६ पृ० दृश्यम्। "अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभोमत" इत्युक्तेः पौर्णमास्यां फाल्गुनीरूपनक्षत्रत्रययोगात् तथात्वम्। स च मासः त्रिविधः मुख्यगौणचान्द्रसौरभेदात् तत्र कुम्भस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो मुख्यचान्द्रः। तथाभूतकृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तो गौणः, कुम्भस्थरविकः सौरः इति। अयञ्च शब्दः दन्त्यनान्ते मेदिनिकोषे पठितः। फाल्गुने गगने फेने णत्वमिच्छन्ति वर्वराः" कारिकायाम् णत्वमितिकल्पनं मेदिनिविरोधात् प्रामादिकमेव। ४तत्पौर्णमास्यां स्त्री ङीप्। ५अर्जुनाख्ये पाण्डवे तन्नामकत्वकारणम् भा०वि०४४अ०उक्तं यथा "उत्तराभ्यां फल्गुनीभ्यां नक्षत्राभ्यामहं दिवा। जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः"। ६अर्जुनवृक्षे पु० मेदि०।

फाल्गुनानुज पु० फाल्गुनादनुजायते अनु+जन—ड। १चैत्रे मासि २वसन्तकाले हारा०। ३नकुलसहदेवयोः द्वि० व०।

फाल्गुनिक पु० फाल्गुनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अस्मिन् मासे ठक्। चैत्रावधिके द्वादशे मासे। [३कोषे शब्दर०

फि पु० फल—वा० डि। १निष्फलवाक्ये २पापे च एकाक्ष०को०

फिङ्गक पु० कलिङ्ग+पृषो०। (फिङा) पक्षिभेदे शब्दमा०।

फिरङ्ग पु० स्वनामख्याते म्लेच्छदेशे१ रोगविशेषे२ भावप्र० तत्र फिरङ्गस्य निरुक्तिमाह। "फिरङ्गसंज्ञके देशे बाहुल्येनैव यद्भवेत्। तस्मात् फिरङ्ग इत्युक्तो व्याधिर्व्याधिविशारदैः"। तस्य विप्रकृष्टं निदानमाह "गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां ध्रुवम्। फिरङ्गिणोऽतिसंसर्गात् फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गतः। व्याधिरागन्तुजो ह्येष दोषाणामनुसंक्रमः। भवेत्तां लक्षयेत्तेषां लक्षणैर्भिषजां वरः"। फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गत इति विशेषार्थम्। रूपमाह "फिरङ्गस्त्रिविधो ज्ञेयो बाह्याभ्यान्तरतस्तथा। वहिरन्तर्भवश्चापि तेषां लिङ्गानि च ध्रुवम्। तत्र बाह्यः फिरङ्गः स्याद्विस्फोटसदृशोऽल्परुक्। स्फुटितो व्रणवद्वेद्यः सुखसाध्योऽपि स स्मृतः। सन्धिष्वाभ्यन्तरः स स्यादुभयोर्लक्षणैर्युतः। कष्टदोऽतिचिरस्थायी कष्टसाध्यतमश्च सः"। उपद्रवानाह "कार्श्यं बलक्षयो नासाभङ्गो वह्नेश्च मन्दता। अस्थिशोषोऽस्थिवक्रत्वं फिरङ्गोपद्रवा अमी"। साध्यत्वादिकमाह "वहिर्भवो भवेत् साध्यो नूतनो निरुपद्रवः। आभ्यन्तरस्तु कष्टेन साध्यः स्यादयमामयः। बहिरन्तर्भवो जीर्णः क्षीणस्योपद्रवैर्युतः। बोध्यो व्याधिरसाध्योऽयमित्यूचुर्मुनयः पुरा"। ततोऽस्त्यर्थे इनि। फिरङ्गिन् तद्देशस्थजने तद्रोगयुते च त्रि० स्त्रियां ङीप्। [विश्वः।

फु पु० फल—डु। मन्त्रोच्चारणपूर्वके १फुत्कारे २तुच्छवाक्ये च

फुक पु० खगे शब्दच०। [फणायां पु० हेमच०।

फुट त्रि० स्फुट—क पृषो०। १विदीर्णे २प्रस्फुटिते च। ३सर्प-

फु(फू)त् अव्य० फल—डुति पृषो० वा दीर्घः। अनुकरणशब्दे।

फुत्कर पु० फुदित्यव्यक्तं शब्दं करोति कृ—ट। वह्नौ शब्दच०

फुत्कार पु० कृ—भावे घञ् फुदित्यव्यशब्दस्य कारः। फुदित्यव्यक्तशब्दकरणे। फूत्कारयुक्ते वह्नौ आहुतिनिषेधो यथा "अल्पे कृशे सस्फुलिङ्गे वामावर्त्ते भयानके। आर्द्रकाष्ठैः ससुत्पन्ने फुत्कारवति पावके। कृष्णार्चिषि सुदुर्गन्धे तथा लिहति मेदिनीम्। आहुतिं जुहुयाद्यस्तु तस्य नाशो भवेद् ध्रुवम्" ति० त०।

फुप्फुस पु० सुश्रुतोक्ते हृदयस्य वामपार्श्वस्थिते (फुलका) इति ख्याते कोष्ठभेदे "स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च। हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते" व्याख्या चेदम् "आमस्य स्थानमामाशयः नाभेरूर्द्धम्। अग्नेः स्थानं पच्यमानाशयः नाभिमध्यम्। पक्वस्य स्थानं पक्वाशयः नाभेरधः। मूत्रस्य स्थानं वस्तिः। रुधिरस्य स्थानं यकृत्प्लीहानौ। हृत् हृदयम्। इन्दुरसपाकमलवद् यः

शोणितमलसत्त्वः उण्डुकः स चान्त्रदेशे व्यवस्थितः पुरीषाधानम्। फुप्फुसः हृदयस्य वामपार्श्वे स्थितः। (फक्का) इति ख्यातः" इति विजयरक्षितः।

फुल्त(ल्ल) त्रि० फल-आरम्भे भावे क्त वा तयोर्नेट् अत इत्त्वम्। १फलनारम्भयुते २फलने च। पक्षे फलित इति। अन्यत्र फलित इत्येव। भावे क्तिन् फुल्ति फलने स्त्री।

फुल्ल विकाशे भ्वा०पर०अक०सेट्। फुल्लति अफुल्लीत् पुफुल्ल।

फुल्ल त्रि० फुल्ल—विकाशे अच्। विकशिते पुष्पे अमरः।

फुल्लफाल पु० फुल्लं फलति फल-अण्। स्वर्पवाते त्रिका०।

फुल्लदामन् न० ६त०। १फुल्लानां दामनि "मोगो नौ तौ गौ शरहयतुरगैः फुल्लदाम प्रसिद्धम्" छं०र० उक्ते जगर्विंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे।

फुल्ललोचन त्रि०फुल्लं विकशितं लोचनमस्य। १विकशितनेत्रे स्त्रियां स्वाङ्गत्वेऽपि बह्वच्कत्वात् टाप्। २मृगभेदे पुंस्त्री०शब्दच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। [संक्षिप्तसा०।

फुल्लरीक पु० फल—फर्फरीकादि० नि० १देशभेदे २सर्पे च

फेण(न) पु० स्फाय-न पृषो० मतान्तरे णत्वम्। दुग्धजलादेरुपर्य्युपरिस्थे बुद्बुदाकारे पदार्थे (फेना) अस्य णान्तत्वमपि "हंसस्य गयो नदीतीरे निनदैः संप्रतीयिरे। यथा सारस्वता मन्त्रा अन्तरे फेणसङ्कुता" इत्युक्तौ पक्षे अन्तरेफेण अन्तःस्वरकारेण संयुता इत्यर्थः। २हिमे च ३गुडविकारभेदे स्त्री ङीप्। "वटो वेशवारात् लवङ्गेन फेणी शमं पर्पटः शिग्रुवीजेन याति"जीर्णमञ्जरी।"वानीरं गगनं फेनमनच्छ दन्त्यनान्वितम्। चाङ्कः फाल्गुनमिच्छन्ति केचिन्मूर्द्धन्यणान्वितम्" भरतधृतवाक्यम्।

फेण(न)क स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा। १फेनशब्दार्थे २पिष्टकभेदे त्रिका०।

फे(ण)नका स्त्री फे(ण)न इव कायति कै—क। जलपक्वतण्डुलचूर्णे (काइ) शब्दच०।

फेण(न)दुग्धा स्त्री फेणः(नः) इव दुग्धं निर्यासोऽस्य। (दुधफेणा) क्षुपभेदे राजनि०।

फेण(न)वाहिन् पु० (फेण(न)मिव वहति श्वेततान्। वह—णिनि। वस्त्रे शब्दमाला। [राजनि०।

फेणा(ना) स्त्री फेण(न) अस्त्यर्थे अच्। सातलाक्षुपे

फेणा(ना)ग्र न० ६त०। बुद्बुदे। हारा०।

फे(णि)निका स्त्री (खाजा) इति ख्याते पक्वान्नभेदे प्रताप्यशब्दे २१८३।२४ पृ० दृश्यम्।

फणि(नि)ल त्रि० फेन(ण)+अस्त्यर्थे इलच्। फेन(ण)विशिष्टे। २कोलिफले ३मदनवृक्षफले च न०मेदि०। ४वदरवृक्षे राजनि० ५अरिष्टवृक्षे च पु० अमरः।

फेत्कारिणी स्त्री तन्त्रभेदे।

फेत्कारीय पु० तन्त्रभेदे। [स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

फेरु पुंस्त्री० फे इत्यव्यक्तं रौति रु-बा० ड। शृगाले शब्दर०

फेरण्ड पुंस्त्री० फे इत्यव्यक्तं रण्डति रण्ड—अच्। शृगाले हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

फेरव पुंस्त्री फे इत्यव्यक्तो रवोऽस्य। १शृगाले अमरः। २राक्षसे मेदि०। स्त्रियां ङीष् ३धूर्त्ते त्रि० शब्दर०।

फेरु पु० फे इत्यव्यक्तं रौति रु—ड्। १शृगाले अमरः।

फेल गतौ भ्वा०पर०सक०सेट्। फेलति अफेलीत् पिफेल। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। अपिफेलत् त।

फेल(ला) न०स्त्री० फेल-अच् वा टाप्। १भुक्तसमुज्झिते उच्छिष्टे शब्दरत्ना० न०। अमरे स्त्री।

फेलि स्त्री फेल-इन्। उच्छिष्टे भुक्तावशिष्टे जटाध० स्वार्थे क फेलिका तत्रार्थे

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलिते वाचस्पत्ये फकारादिशब्दसङ्कलनम्।

फाण्टशब्दपरिशिष्टम्—"तद्वै नवनीतं भवति घृतं देवानां फाण्टं मनुष्याणाम्" शत०ब्रा० "नवनीतभावात् प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्टमित्युच्यते" भाष्यम्।

ब

बकारः पवर्गस्य तृतीयवर्णः कादिषु त्रयोविंशतितमो व्यञ्जनवर्णः जिह्वाग्रेण ओष्ठयोः स्पर्शेन उच्चार्य्यत्वात् स्पर्शवर्णः। अस्योच्चारणस्य स्थानमोष्ठौ। उच्चारणे ओष्ठजिह्वाग्रेण स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः। बाह्यप्रयत्नाः संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च। अस्य वाचकशब्दाः तन्त्रे वर्णाभिधानोक्ता यथा "बो वनी भूधरो मार्गो घर्घरी लोचनप्रियः। प्रचेताः कलसः पक्षी स्थलगण्डः कपर्दिनी। पृष्ठवंशोऽभया मत्तः शिखिवाहो युगन्धरः। सुखबिन्दुर्बली घण्टा योद्धा त्रिलोचनप्रियः। क्लेदिनी तापिनी भूमिः सुगन्धिर्भ्रिवलिप्रियः। सुरभिर्मुखविष्णुश्च संहारो वसुधाधिपः। षष्ठी पुरं चपेटा च मोदको गगनं पतिः। पूर्वाषाढ़ा मध्यलिङ्गः शनिः क्लृप्तृतीयको"। तस्याधिष्ठातृदेवताध्यानं यथा "नीलवर्णां

त्रिनयनां नीलाम्बरधरां पराम्। नागहारोज्ज्वलां देवीं द्विभुजां पद्मलोचनाम्। एवं ध्यात्वा बकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारतन्त्रम्। अस्य ध्येयस्वरूपं यथा "बकारं शृणु चार्वङ्गि! चतुर्वर्गप्रदायकम्। शरच्चन्द्र प्रतीकाशं पञ्चदेवमयं सदा" कामधेनुत०। मातृन्यासेऽस्य पृष्ठवंशे न्यस्यता। काव्यादौ प्रथमप्रयोगे वकार-शब्दोक्तं फलम्।

ब पु० बल—ड। "बः पुमान् १वरुणे २सिन्धौ ३भगे ४तोये ५गते तु वा। ६गन्धने ७तन्तुसन्ताने पुंस्येव ८वपने स्मृतः" मेदि०। ९कुम्भे शब्दर०।

बंहिष्ठ त्रि० अतिशयेन बहुः इष्ठन् बंहादेशः। अतिशय-बहुले अमरः। [बहुले स्त्रियां ङीप्।

बंहीयस् त्रि० अतिशयेन बहुः ईयसु बंहादेशः। अतिशय-

बकुर त्रि० भास्कर+भयङ्कर+वा पृषो०। १भास्करे २भयङ्करे च ऋ० १।११७।२१ भा०।

बठ वृद्धौ सामर्थ्ये च भ्वा०पर०सक०सेट्। बठति अबठीत् अबाठीत्। बबाठ बेठतुः। [अमरः।

बडवा स्त्री बलं वाति वा—क लस्य डः। १घोटक्याम्, २अश्विनीनक्षत्रे ज्यो०। ३दास्याञ्च। बड़वाकृतशब्दे दृश्य०

बड़वाकृ(हृ)त न० बड़वया दास्या कृतः (हृतः) वा। दास-भेदे "भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बड़वाकृ(हृ)तः" स्मृतिः।

बडवाग्नि पु० बड़वायाः शिवसृष्टाश्वायामुखस्थोऽग्निः। स-मुद्रस्थिते घोटकीमुखस्थे कालानले। कालिकापु०४१अ०। तयोत्पत्तिरुक्ताऽस्य। और्वशब्दे १५८१।८२पृ० अन्य-थोत्पत्तिरुक्ता दृश्या। बड़वानलादयोऽप्यत्र।

बड़वामुख पु० बड़वाया मुखं स्थानत्वेनास्त्यस्य अर्श आदि-त्वादच्। समुद्रस्थे कालानले हेमच०।

बड़वासुत पु० द्वि०व० ६त०। अश्विनीकुमारयोः। अश्विनी-कुमारशब्दे दृश्यम्। [बेणतुः

बण शब्दे भ्वा०पर०सक०सेट्। बणति अबाणीत्-अबणीत्

बण पु० बण—अच्। शब्दे भरतः।

बणिक्पथ पु० ६त० अच्समा०। हट्टे। [शब्दच०

बणिग्बन्धु पु० बणिजां बन्धुरिव पोषकत्वात्। नीलीवृक्षे

बणिग्भाव पु० ६त०। बाणिज्ये आजीवनार्थं क्रयविक्रय-करणे अमरः।

बणिग्वह पु० बणिजं वहति वह—अच्। उष्ट्रे शब्दच०

बणिज्(ज) पु० पणायते व्यवहरति पण—इजि इजो वा पस्य वः। आजीवनार्थं क्रयविक्रयव्यवहारकर्त्तरि अमरः। २ज्योतिषोक्ते ववादितः षष्ठे करणे च ४बाणिज्ये स्त्री मेदि०। स्वार्थे अण् बाणिज तत्रार्थे अमरः।

बणिज्य न० वणिजो भावः कर्म वा य। बाणिज्ये आ-जीवनार्थं क्रयविक्रयादिव्यवहारे भरतः स्त्रीत्वमपि। "चतुरेण चतुर्वर्गचिन्तामणिवणिज्ययेति" मुक्ताफलम्। ष्यञ्। बाणिज्य तत्रार्थे न०।

बद स्थैर्ये निश्चलभवने भ्वा०पर०सक०सेट्। बदति अबादीत् अबदीत्। बबाद बेदतुः।

बद भाषणे वा चु०उभ०पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट्। वादयति ते अबीबदत्-त। पक्षे बदतीत्यादि।

ब(व)दर पु० बदति स्थिरीभवति छिन्नस्यापि पुनः प्ररोहेण बद+स्थैर्ये अरच्।१कोलिवृक्षे २देवसर्षपवृक्षे राजनि०। तस्य फलम् अण् तस्य लुक्।३कोलिफले राजनि०। कर्क-न्धूशब्दे दृश्यम्।४कार्पासफले ५कोलिफले न० ६कोलिभेदे (सेओयाकुल) कार्पासास्थि पु० मेदि०। अन्त्यस्यादित्वम-स्यान्ये रुक्तम्।८वराहक्रान्तायां १कार्पासवृक्षे स्त्री अमरः।

बदर(प)पाचन न० तीर्थभेदे भा०श०४९अ०। तत्र इन्द्रोप-देशेन कुमार्य्यां पञ्चवदराणां पचनात्तथात्वम्।

ब(व)दरफली स्त्री ब(व)दरस्येव फलमस्याः ङीप्। भूमि-ब(व)दर्य्याम् राजनि०।

ब(व)दरवल्ली स्त्री ब(व)दरफलप्रधाना वल्ली शा०त०। भूमि-ब(व)दरीतिख्याते लताभेदे राजनि०।

ब(व)दरामलक न० ब(व)दरमिवामलकम्।१प्राचीनामलके हारा०। समा०द्व०। २वदरामलकफलयोः समाहारे न०

ब(व)दरिकाश्रम पु० न०। वदरी+स्वार्थे क तस्याः स-मीपे तच्चिह्नितोवाश्रमः। तीर्थविशेषे। ब(व)दरीशैलो-ऽप्यत्र। भा० व० ९२ अ० दृश्यम्। बदरिकावनमध्यत्व तच्च हिमालयपर्वतैकदेशे श्रीनगराख्यदेशसमीपे अलक-नन्दानदीपश्चिमभागे स्थितम्।

ब(व)दरी स्त्री ब(व)दर+गौरा०ङीष्। १कोलिवृक्षे अमरः २कार्पास्यां शब्दर० कपिकच्छ्वाम् राजनि०। ततः पील्वा० पाके कुणच्। वदरीकुण तत्पाके न०।

ब(व)दरीच्छदा स्त्री ब(व)दर्य्या इव छदो यस्याः।१हस्ति-कोलिवृक्षे २शङ्खिनख्याञ्च राजनि०।

बवदरीपत्र पु० ब(व)दर्य्या इव पत्रमस्याः। नखीनामगन्ध-द्रव्ये जटा०। स्वार्थे क। तत्रैव। [लिकायाम् शब्दमा०

बवदरीफला स्त्री ब(व)दर्य्या इव फलमस्याः। नीलशेफा-

बद्ध त्रि० बन्ध—कर्मणि क्त। बन्धनकर्मणि अमरः।

बद्धगुद न० बद्धं गुदमत्र । कोष्ठबन्धकारके रोगभेदे "यस्यान्त्रमन्नैरुपलेपिभिर्वा बालाश्मभिर्वापिहितं यथावत् । सञ्चीयते तस्य मलः सदोषात् शनैः शनैः सङ्करवच्च नाड्याम् । निरुध्यते तस्य गुदे पुरीषं निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम् । हृन्नाभिमध्ये परिवृद्धिमेति तस्योदरं बद्धगुदं वदन्ति" भावप्र० ।

बद्धफल पु० बद्धानि फलान्यस्य । करञ्जवृक्षे राजनि० ।

बद्धमुष्टि त्रि० बद्धः दानायाप्रसारितो मुष्टिर्यस्य । कृपणे ।

बद्धमूल त्रि० बद्धं मूलमस्य । दृढमूले ।

बद्धरसाल पु० नि०क० । राजाम्रभेदे राजनि० ।

बद्धशिख त्रि० बद्धा शिखा येन यस्य वा । "सदोपवीतिन भाव्यं सदा बद्धशिखेन च" प्रा०त०उक्ते १शिखाबन्धनयुक्ते २उच्चटायां स्त्री मेदि० ।

बध पु० हन–अप् । वधादेशः । हनने प्राणवियोगसाधने व्यापारे अमरः । बधपदार्थविशेषं वधिभेदश्च प्रा० वि० उक्तौ यथा

"अथ बधो निरूप्यते । ननु कोऽयं बधः किं बधित्वं कतिविधं च तत्, ? उच्यते प्राणवियोगफलकव्यापारो बधः तन्निष्पादकत्वञ्च साक्षात्परम्परोदासीनं स्मृतिकारपरिगणितं बधित्वम् अतो नेषुकारादिष्वतिव्याप्तिः तच्च पञ्चविधं स्मृतिस्वरसात् कर्त्ता प्रयोजकोऽनुमन्ता अनुग्राहको निमित्ती चेति यथाह आपस्तम्बः "प्रयोजयिता अनुमन्ता कर्त्ता चेति सर्वे स्वर्गनरकफलभोक्तारो यो भूय आरभते तस्मिन् फले विशेषः" । अनुग्राहकमाह याज्ञवल्क्यः "चरेद्व्रतमहत्वापि घातार्थञ्चेत् समागतः" । तथा मनुः "बहूनामेककार्य्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् । यद्येको घातकस्तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृताः" । भविष्ये "यद्येकं बहवो विप्रा घ्नन्ति विप्रमनागसम् । तदैषां निष्कृतिं वच्मि शृणुष्व कमला गुह ! । तेषां यस्य प्रहारेण स विप्रो निधनं गतः । सरस्वतीं प्रतिस्रोतः सञ्चरेत् पापशुद्धये" । स च द्विविधः । एको बध्यप्रतिरोधकः अन्यः स्वल्पप्रहर्त्ता । निमित्तिनमाह विष्णुः "अन्यायेन गृहीतस्वो न्यायमर्थयते तु यः । यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्" । अत्र नरान्तरव्यापाराव्यवधानेन बधनिष्पादकः कर्त्ता, यः कर्त्तारं कारयति स प्रयोजकः सोऽपि द्विविधः । एकः स्वतोऽप्रवृत्तमेव पदातिं वेतनादिना बधार्थं प्रवर्त्तयति अपरः स्वतः प्रवृत्तमेव मन्त्रोपायोपदेशादिना प्रोत्साहयति । अनुमतिदाता अनुमन्ता । अनुमतिश्च द्विविधा । एका यद्विरोधाद्धननं न सम्भवति तस्य विरोधिनो मया निरोधः कर्त्तव्य इति प्रयुक्तिः । अपरा एनं हन्मीति वचने शक्तस्याप्रतिषेध एव" । हिंसायाः पापाद्यनिष्टजनकत्वेऽपि वैधहिंसाया इष्टफलजनकत्वात् नानिष्टजनकता "यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा । अतस्त्वां घातयिष्यामि तस्माद्यज्ञे बधोऽबधः" ति० त० उक्तेः मनुनापि "या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे । अहिंसामेव तां विद्यात् वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ" उक्तेश्च । अवैधः अहिंसा च तज्जन्यपापाजनकत्वेन तद्विरोधीत्यर्थः । बहूनां रक्षणार्थमेकस्य वधेऽपि पुण्यजनकत्वमुक्तम् "एकस्य यत्र निधने प्रवृत्ते दुष्टकारिणः । बहूनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो बधः । कृतघ्नो यो सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः । आत्मानं घातयेद्यस्तु तस्य पुण्यप्रदो बधः" कालिका०२०अ० । ब्रह्महन्तृबधेऽपि न राज्ञो दोषः प्रा०वि०स्थितः "तथा नाततायिबधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन" स्मृतेः आततायिबधेऽपि नानिष्टफलमिति यथायथं बोध्यम् ।

बध संयमने चु०उ०सक०सेट् । बाधयति–ते अबीबधत्–त ।

बध निन्दायां बन्धने च भ्वादि०आत्म०सक०सेट् । बीभत्सते अबीभत्सिष्ट । निन्दनेऽर्थे एव स्वार्थे सन् बन्धने तु न तेन तत्र बधते अबधिष्ट इत्येव ।

बधक त्रि० बध–क्वुन । १बधकर्त्तरि त्रि० कौ० । २हिंस्रे ३व्याधे ४स्वल्पे च संक्षिप्तसा० ।

बधत्र न० बध–करणे कत्रन् । अस्त्रे उणादि० । [हारा० ।

बधस्थली स्त्री ६त० । श्मशाने त्रिका० । बधस्थानमप्यत्र न०

बधाङ्कक न० बधः अङ्कमत्र कप् । कारागृहे त्रिका० ।

बधार्ह त्रि० बधमर्हति अर्ह–अण् उ०स० । बधदण्डार्हे ।

बधिर त्रि०बन्ध–किरच् । श्रोत्रेन्द्रियरहिते श्रवणशक्तिशून्ये । तस्यानंशिता मनुनोक्ता यथा "अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा" । ततः अरीहणा० चतुरर्थ्यां वुञ् । बाधिरक तन्निकटदेशादौ त्रि० । ततः दृढा०भावे वा इमनिच् पक्षे ष्यञ् । बधिरिमन् पु० बाधिर्य्य न० तद्भावे तन्निदानादि माधवकरेणोक्तं यथा "यदा शब्दवहं वायुः स्रोतआवृत्य तिष्ठति । शुद्धः श्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्य्यं तेन जायते" ।

ब(व)धू स्त्री बध्नाति ममतया बन्ध–ऊ नलोपः, उह्यते वह–ऊ धश्चान्तादेशो वा । १भार्य्यायाम्, २स्नुषायाञ्च अमरः

एतानि मुद्रितसंस्कृत पुस्तकानि ।

१ आशुबोध व्याकरणम् २।०
२ धातुरूपादर्शः २
३ शब्दस्तोम महानिधिः १०
४ सिद्धान्तकौमुदी सरला सहिता ११
५ सिद्धान्तबिन्दुसार (वेदान्त) ॥
६ तुलादानादिपद्धतिः (वङ्गाक्षरैः) ४
७ गयाश्राद्धादि पद्धतिः १
८ शब्दार्थरत्न ।।।
९ वाक्यमञ्जरी (वङ्गाक्षरैः) ।
१० छन्दोमञ्जरी तथा वृत्तरत्नाकर सटीक ।/
११ वेणीसंहार नाटक सटीक १
१२ मुद्राराक्षस नाटक सटीक १॥
१३ रत्नावली नाटिका सटीक ।।।
१४ मालविकाग्निमित्र सटीक १॥
१५ धनञ्जय विजय सटीक ।
१६ महावीरचरितनाटक १॥
१७ साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी सटीक २
१८ वैयाकरणभूषणसार ।।।
१९ लीलावती ।।।
२० बीजगणित १
२१ शिशुपालवध सटीक (माघ) ४
२२ किरातार्जुनीय सटीक २
२३ कुमारसम्भव पूर्वखण्ड सटीक ।।।
२४ कुमारसम्भव उत्तरखण्ड ॥
२५ अष्टकम् पाणिनीयम् ।।।
२६ वाचस्पत्यम् (वृहदभिधान) १२०
२७ कादम्बरी सटीक ४
२८ राजप्रशस्ति /
२९ अनुमानचिन्तामणि तथा अनुमानदीधिति ४
३० सर्वदर्शनसंग्रहः १
३१ भामिनीविलास सटीक १
३२ हितोपदेश सटीक १
३३ भाषापरिच्छेद मुक्तावलीसहित १
३४ बहुविवाहवाद ।०
३५ दशकुमारचरित सटीक १॥
३६ परिभाषेन्दुशेखर ।।।
३७ कविकल्पद्रुम धातुपाठः ॥
३८ चक्रदत्त (वैद्यक) २॥
३९ उणादिसूत्र सटीक २
४० मेदिनीकोष १
४१ पञ्चतन्त्रम् २॥
४२ विद्वन्मोदतरङ्गिणी (चम्पूकाव्य) ॥
४३ माधवचम्पू ।/
४४ तर्कसंग्रह ॥
४५ प्रसन्नराघव नाटक १
४६ विवेकचूडामणि ।/
४७ काव्यसंग्रह (सम्पूर्ण) ५
४८ लिङ्गानुशासन सटीक ।
४९ ऋतुसंहार सटीक ।/
५० विक्रमोर्वशी (सटीक) १॥
५१ वसन्ततिलक भाण ॥
५२ गायत्री व्याख्या ।/
५३ सांख्यदर्शन (भाष्यसहित) २
५४ भोजप्रबन्ध ।।।०
५५ नलोदय सटीक ॥/
५६ ईश केन कठ प्रश्न मुण्डक माण्डूक्य (सटीक सभाष्य) ५
५७ छान्दोग्य सटीक सभाष्य ५
५८ तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर (उपनिषद्) सभाष्य सटीक ३
५९ वृहदारण्यक सटीक सभाष्य १००
६० सुश्रुत वैद्यक ४
६१ शार्ङ्गधर (वैद्यक) १
६२ वेतालपञ्चविंशति ।।।०
६३ पातञ्जलदर्शन (सभाष्यसटीक) ४
६४ आत्मतत्त्वविवेक (बौद्धाधिकार) २
६५ मुक्तिकोपनिषत् /
६६ उपमान चिन्तामणि ।०
६७ नागानन्द नाटक १
६८ पूर्णप्रज्ञ दर्शनम् सभाष्य २
६९ चन्द्रशेखरचम्पूकाव्य २
७० सामवेदस्य मन्त्र ब्राह्मणम् (भाष्य सहितम्) २
७१ सामवेदस्य आरण्यसंहिता सायणाचार्य्यकृत भाष्यसहिता १
७२ विद्धशालभञ्जिकानाटिका सटीक १
७३ कारण्डव्यूह (बौद्धशास्त्र) २
७४ कुवलयानन्द अलङ्कार सटीक २
७५ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक ॥
७६ सारस्वत व्याकरण सटीक पूर्वार्द्धम् १।
७७ वासवदत्ता सटीक २
७८ (कालिदास कृत) पुष्पवाणविलास काव्य सटीक ॥
७९ अष्टिष शतकम्, पदारविन्द शतकम्, स्तुतिशतकम्, मन्दस्मितशतकम्, कटाक्षशतकम् १
८० मनुसंहिता टीका सहित ५
८१ नैषधचरितम् टीका सहित १०
८२ चन्द्रालोक प्राचीन अलङ्कार ॥
८३ वीरमित्रोदय (स्मृतिशास्त्र) १०

८४ भावप्रकाश (वैद्यक) १०
८५ प्रबोधचन्द्रोदय नाटक सटीक २
८६ अनर्घराघवनाटक(मुरारिकृत) २
८७ दैवतब्राह्मणसभाष्य १
८८ षड्विंशब्राह्मणम् सभाष्य १
८९ मीमांसा परिभाषा ॥०
९० अर्थसंग्रह(लौगाक्षीमीमांसा) ॥
९१ रघुवंश सटीक १॥०
९२ मेघदूत सटीक ॥०
९३ कथासरित्सागर ४
९४ ईश्वरानुमानचिन्तामणि
(गङ्गेशोपाध्याय कृत) १
९५ न्यायदर्शन सभाष्य सवृत्ति २॥
९६ सटीक वाल्मीकिरामायण
बालकाण्डस्य प्रथमावधि
सप्तदश सर्गपर्य्यन्तम् १
९७ सटीक वाल्मीकिरामायण
बालकाण्डस्य अष्टदश सर्गावधि
सप्तसप्तति सर्ग पर्य्यन्तम् २
९८ मदनपालनिघण्टुः(वैद्यक) १
९९ संस्कृतशिक्षामञ्जरीप्रथमभागः/
१०० संस्कृतशिक्षामञ्जरीद्वितीयभागः।
१०१ साहित्यदर्पणम्(अलङ्कार) १॥०
१०२ श्रीहर्षचरित वाणभट्टकृत २
१०३ अमरकोष ॥०
१०४ वेदान्तसूत्र शङ्कराचार्य्य कृत
शारीरकभाष्य तथा गोविन्दानन्द-
कृत टीका सहित १०

१०५ वेदान्तपरिभाषा १
१०६ वेदान्तसार सटीक १
१०७ सटीक निदान (वैद्यक) ४
१०८ कामन्दकी नीतिसार १
१०९ मल्लिकामारुतप्रकरण सटीक २
११० अत्रि विष्णु, हारीत, याज्ञ-
वल्क्य उशना अङ्गिरा यम आप-
स्तम्ब संवर्त्त कात्यायन वृहस्पति
पराशर व्यास शङ्ख लिखित दक्ष-
गौतम शातातप वशिष्ठ प्रणीत
संहिता (धर्मशास्त्र) १५
१११ मत्स्यपुराण ६
११२ चरकसंहिता(वैद्यक)सम्पूर्ण १०
११३ रसेन्द्रचिन्तामणि तथा रस-
रत्नाकर (वैद्यक) ६
११४ भगवद्गीता शाङ्करभाष्य आनन्द
गिरिकृतटीकातथानुबोधिनीसमेत ५
११५ शब्दशक्ति प्रकाशिका १
११६ मालतीमाधव सटीक १॥
११७ सटीक भट्टिकाव्य ४
११८ सटीक काव्यप्रकाश ४
११९ सन्मात्रशाब्दिलक्षण ॥
१२० लघुकौमुदीव्याकरणम् ॥०
१२१ महानाटकम्(हनुमन्नाटक) १
१२२ दशरूपकम् (अलङ्कार) १॥०
१२३ भोजचम्पू (भोजदेव कृत
चम्पूरामायणम्) १
१२४ भारत चम्पू सटीक ४

१२५ मार्कण्डेयपुराणम् ६
१२६ गोलाध्यायः १
१२७ गणिताध्यायः १
१२८ पञ्चदशी (सटीक) १
१२९ पातञ्जलदर्शनस्य भोजवृत्तिः १
१३० शकुन्तलानाटक टीकासहित १
१३१ शब्दरूपदर्श ॥०
१३२ वृहत्संहिता
वा वाराहीसंहिता ४
१३३ तर्कामृत (जगदीशकृत) ।०
१३४ द्वात्रिंशत्पुत्तलिका १
१३५ उत्तररामचरित सटीक १।
१३६ शङ्करविजय १॥०
१३७ मृच्छकटिकप्रकरण सटीक २
१३८ काव्यादर्शसटीक(अलङ्कार) २
१३९ अष्टाङ्गहृदय संहिता(वाग-
भटकृत वैद्यक) ६
१४० शुक्रनीति सटीक २
१४१ गीतगोविन्द सटीक ॥०
१४२ अग्निपुराणम् ७
१४३ विष्णुपुराणम् ५
१४४ मीमांसादर्शन सभाष्य १२
१४५ अध्यात्मरामायण सटीक ४
१४६ महानिर्वाणतन्त्रम् सटीक ४
१४७ मीमांसादर्शनस्य
अधिकरणमाला १०

कलिकाता संस्कृत विद्यामन्दिरे–बि, ए, उपाधिधारिणः
श्रीजीवानन्द विद्यासागर-भट्टाचार्य्यस्य सकाशात् लभ्यानि।